INSTITUTE OF HISTORY

Studia Historica Collecta
Volume 1

JOVANKA KALIĆ

EUROPE AND THE SERBS
THE MIDDLE AGES

Editor–in–chief

Tibor Živković
Director of the Institute of History

Belgrade
2006

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

Studia Historica Collecta
књига 1

ЈОВАНКА КАЛИЋ

ЕВРОПА И СРБИ
СРЕДЊИ ВЕК

уредник

Тибор Живковић
Директор Историјског института

Београд
2006

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Објављивање ове књиге финансијски је помогло

МИНИСТАРСТВО НАУКЕ И ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

Јованка Калић

ЕВРОПА И СРБИ

СРЕДЊИ ВЕК

САДРЖАЈ

I ВИЗАНТИЈСКИ КОРЕНИ

II ДРУШТВО И УСТАНОВЕ

III ПРИВРЕДА И НАСЕЉА

IV ЗАПАДНИ СВЕТ

ПРЕДГОВОР

Мисао да се историја сваког народа, па и српског, може посматрати само у ширим оквирима већих целина није нова. Она је пратилац српске модерне историографије од краја XVIII века. Временом је стицала све већу улогу у медиевистици нарочито од времена када су у другој половини XIX века научну мисао почели обликовати српски научници образовани на чувеним европским универзитетима односно њихови следбеници. На том достојном истраживачом путу данас нема ниједног значајнијег историчара, а да му истраживачки поглед није далеко премашивао националне границе. Срби у европској цивилизацији, звали је византијском културом, културом латинског Запада или словенским светом, основни је смисао и ове књиге која се сада предаје пажњи шире јавности.

Међутим, тако схваћена историја сопственог и других народа с којим је делио судбину или мисао односно културу, велико је истраживачко поље. Оно постаје још пространије када се узме у обзир да су балкански простор од давнина пресецале разне границе - политичке, управне, верске, језичке, културне и друге. У сплету тих утицаја у овом поднебљу свако истраживање дијахроно посматрано добија размере подухвата. Па ипак, два дела европске цивилизације су пресудно утицала на темеље свих балканских народа. То су стари хеленски односно римски свет далеких претеча и српске историје. Словени су то затекли на овом простору. Византијско царство је наставило и преобразило то наслеђе и пренело га млађим народима који су вековима под његовим окриљем стварали своју културу. Европа и Срби су отада један појам опште историје.

Књига која се овом приликом предаје читаоцима припада том току српске историографије. Она представља збирку изабраних ауторових истраживања, досад објављиваних у разним научним публикацијама у земљи и иностранству. Неки текстови се први пут објављују у нашој средини. Предност је дата оним радовима који доносе новине у историјској грађи, методологији или тумачењима. То су конкретне теме, често дугогодишњи пројекти, који су омогућили да се потраже нова питања у српској историји и култури.

Књига је подељена на четири тематске целине. Граде их теме више но хронологија, јер основну нит књиге чини трагање за појавама у развоју српског друштва. Појаве трају, па је и византолошка компонента, претежна у првом делу књиге, присутна и у свим осталим. Исто тако, с друге стране, латински свет окружења, на одређени начин уклопљен и у живот српског друштва (становништво, привреда, везе са суседним државама, итд) налази своје место у више студија ове књиге. Језгро истраживања чине радови о самом српском друштву у другом и трећем делу књиге (држава, црква, сабори, властела, привреда, градови и насеља). Последњи део ове збирке радова води читаоца у западни свет, како се он данас обично назива. То су везе Србије са земљама ван византијског света, успостављене још у XII веку, разуђене и променљиве током векова. Оне су мање познате у нашој научној литератури, а откривају знатно шире оквире српске политике, обостране утицаје и интересе. Велика царства и Подунавље, уз старе знане везе средњовековне српске државе са медитеранским светом, део су садржаја које читалац може наћи у овој књизи.

Најзад, желим да изразим захвалност Историјском институту и посебно директору др Тибору Живковићу који ми је упутио позив да избором својих радова учествујем у новој едицији Института посвећеној истраживањима научника старије генерације. Позив сам прихватила са задовољством и стога што сам пре много година управо у тој научној средини почела свој научни рад.

Јованка Калић

I

ВИЗАНТИЈСКИ КОРЕНИ

ПРОКОПИЈЕВА АРСА

Познати писац VI века, Прокопије из Цезареје, приказујући градитељску делатност цара Јустинијана I (527-565) наводи у своме делу De aedificiis велики број тврђава које је он обновио или изградио у балканским земљама Царства. Ту су, поред осталих, побројане и оне које су се налазиле у Дарданији. Међу њима је забележена и једна по имену Ἄρσα.[1] У великом броју још увек загонетних рановизантијских тврђава ни стара Арса није избегла судбину заборава. У дубоким преображајима који су захватили Царство убрзо после Јустинијанове смрти, а нарочито током VII и потоњих векова, из основа су измењене друштвене прилике и у областима у којима се налазила Арса. Нестао је поредак коме је она била намењена. Словенско насељавање и устаљивање Срба на територији Царства донело је битно друкчије услове живљења у односу на затечено стање. Тако се Арса могла тражити само у крилу те нове, средњовековне епохе. Да несрећа буде већа, и та је цивилизација доживела катастрофу налетом Османлија. Нова уништења и друкчије градње потпуно су изменили слику античког историјског пејзажа. Тако је Арса, заједно са средњовековним Расом постала неразјашњена историјска тема српске прошлости.

Да би научни проблем и са методолошког становишта био јасан, вреди истаћи прилике нашег времена. Већ одавно не постоји ниједно насеље које би својим именом могло да укаже на везу са средњовековним Расом односно старом Арсом. Турска епоха је затрла последње трагове. Одржало се само име реке Рашке, а истоимени модерни град који се развио на месту утока те реке у Ибар, како изгледа, нема везе с нашом темом. Очувала се једино црква Св. апостола Петра и Павла, данас позната као Петрова црква код Новог Пазара. Историјски извори казују да се у средњем веку ту налазило седиште рашких епископа.[2] У таквим околностима истраживања су

---

[1] *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, vol. IV (De aedificiis), Lipsiae 1914 (1963) 120.

[2] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, Београд 1902, 13, бр. 26; исти, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 24–27, 47.

најпре усмерена на подручје које *српски средњовековни извори* називају Расом. Овом приликом се намерно изоставља читав комплекс питања везан за промене значења назива „Рас“ током векова. Издваја се само оно што води времену Прокопија из Цезареје.

Анализа расположиве историјске грађе показује да се назив „Раса“, „Рас“ најупорније везује за област око данашње Петрове цркве и манастир Св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови). Учесталост јављања тога назива у дугом историјском трајању на томе подручју је највећа. Српски писци кад год ближе одређују положај та два храма, увек наводе да се налазе „у Расу“. Тако стоји у делу Св. Саве када је реч о манастиру Св. Ђорђа, а понавља се редовно у познијим српским родословима и летописима.[3] За цркву Св. апостола Петра и Павла се каже **иже єст Расса или иже єсть по срѣдѣ Раса.**[4] Примера за ту појаву има довољно.

Архиепископ Данило II поменуо је Рас и рашку жупу у два наврата у своме делу. Једном је то учинио да ближе одреди положај Дежева – **мѣсто глаголємоє Дѣжево вь области жоупы рашьскыє**, а други пут приликом описа абдикације краља Стефана Драгутина у корист Милутина, где казује како је први своме брату даровао **кралєвство вь Расѣ, вь мѣстѣ рекомѣмь Дѣжево.**[5]

Потпунију слику о средњовековном схватању појма „Рас“ пружа нешто каснија повеља краља Стефана Милутина за манастир Св. Стефана у Бањској. Повељу је српски владар издао почетком XIV века. Ту се наводи да се у Расу налазе села Дежево, Сути (данас Судско село), Бекова, Тушимља, Себемиља и друга, која се јављају у њиховим међама или непосредној околини.[6] Тако се већ јасно назире подручје које обухвата насеља дуж реке Рашке и на простору према планини Голији односно реци Људској (лева притока Рашке).[7] Реч је о територији рашке жупе, како се та област називала у средњем веку.[8]

---

[3] В. Ћоровић, *Живот Светога Симеона Немање*, Списи Св. Саве I, Београд 1928, 153; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* 16–18, 24–27, 46–47, 51, 72.

[4] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* 16–17, 46 и др.

[5] *Животи краљеви и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 25–27.

[6] *Светостефанска хрисовуља*, изд. Љ. Ковачевић, Споменик СКА 4 (1890) 3–4, 6.

[7] Уп. Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 184–186.

[8] М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*. Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 79.

Прилике постају и нешто разговетније ако се додају подаци из турских пописа, почев од онога из 1455. године до новијег доба. Неки од очуваних дефтера су и објављени тако да су приступачни научној обради. Поред пописа Крајишта Иса-бега Исаковића, корисна обавештења пружају спискови учесника турских похода пред Мохачку битку 1526. године, затим пред офанзиву Турака против Русије 1711. године и други. Међу султановим спахијама који су тада кретали у рат налазили су се и они који су се опремали приходима из рашких села.[9] Сви ти подаци потврђују стање које су оцртали средњовековни извори, понекад и проширују простор. Међу селима рашке нахије турски пописи наводе и један број места, која се не помињу у старијим текстовима. Нека од њих за сада нису могла бити идентификована, поред осталог и због начина записивања топонима у османлијским изворима, а делом и због устаљеног метода да се турски облици имена препознају посредством савремене топонимије. За сада остају ван видног поља они топоними који су у међувремену нестали или су толико измењени да их је тешко одгонетнути.[10] Међу подацима из турских извора по својој вредности се издваја онај из 1469. године који казује да се Нови Пазар „друкчије звао шехер Рас“.[11]

Расположива историјска грађа, ма како непотпуна и временски неједнако распоређена, ипак јасно показује да се назив „Раса“ односно „Рас“ најчешће употребљавао за једно уже подручје око дан. Петрове цркве, затим у значењу „рашка жупа“ са језгром око поменутих храмова (Св. апостоли Петар и Павле, манастир Св. Ђорђа - Ђурђеви Ступови) и територијом која се пружала према планини Голији, реци Људској односно Рогатцу.[12] Најзад, од времена Стефана Немање „Раса“ добија и једно ново значење. Тим називом се обухвата цела српска држава подразумевајући приморске и конти-

---

[9] A. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 25 (1975) 183–186, 190, 198; В. Скарић, *Попис босанских спахија из 1711. године*, Гласник Земаљског музеја 42, св. 2 (1930) 20–22.

[10] H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića (Zbirni katastarski popis iz 1455. godine)*, Sarajevo 1964.

[11] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 118; H. Čar Drnda, *Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća*, Novopazarski zbornik 8 (1984) 77.

[12] Село Рогатац се помиње у рашкој нахији у турским пописима: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega*, 12, 41. Налази се на десној обали реке Људске, дуж пута Нови Пазар – Дуга Пољана – Сјеница (секција Сјеница 4, 1:50000). Није циљ овога рада да истражује тачан обим рашке жупе у средњем веку.

нентaлне делове земље. Тај нови смисао посведочен је податком који је настао у Котору: јануара 1186. године помиње се сатник Јура „tempore domini nostri Nemanne, iupani Rasse“.[13]

Према томе, све указује да храм Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара), седиште рашких епископа у средњем веку, треба узети за средишњу тачку истраживања. Тиме се подручје интересовања већ знатно конкретније издваја од околних области. Поставља се одмах и питање да ли овакав закључак налази потврду у другим расположивим историјским изворима или га они могу довести у сумњу.

Несумњиво најдрагоценију групу извора представљају текстови византијског порекла. Међу њима по важности, а и по хронолошком принципу, на прво место долази дело цара Константина Порфирогенита „De administrando imperio“. У њему се, као што је познато, налази податак да су за време српско-бугарског рата у IX веку синови кнеза Мутимира допратили пораженог бугарског владара μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς 'Ράσης.[14] Недавно је утврђено да се тај сукоб одиграо 880. године.[15] Очигледно је да се „Раса“, која се ту помиње, налазила у пограничној области између Србије и Бугарске, можда на бугарској страни. Овај податак је досада различито тумачен - једни су у њему видели град, други име области, жупе или име реке.[16] Међутим, за наше разматрање је много значајније то што је у Порфирогенитовом спису сачуван *први средњовековни словенски облик старе Арсе*. Наиме, данас се у стручној лингвистичкој литератури сматра доказаним да је словенски облик „Раса“ могао настати једино метатезом ликвида од предсловенског „Арса“, и то се убраја у добро знане ране језичке појаве у Европи. Оне се везују за прво раздобље живота словенских досељеника у новој средини. У балканским земљама је тај процес окончан током IX века. Примера за ту појаву има доста на широком простору словенског насељавања на

[13] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 22. Уп. J. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX-XII век)*, ЗФФ XIV-1 (1979) 89.

[14] *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 154. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959, 52, нап. 165 (Б. Ферјанчић).

[15] Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ XIV–1 (1979) 69-76.

[16] P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928) 225; преглед старије литературе: Византијски извори II, 52. Уп. М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, о. с. 79-80.

територији Царства. Међу познатије аналогије спадају Арсиа > Раша, река у Истри, Арба > Раб, Албона > Лабин.[17]

Већ сама чињеница да се Арса претвара у словенски облик Раса довољно речито говори да је на томе простору дошло до непосреднијих додира досељених Срба и затеченог романског живља. Тај сусрет двеју различитих језичких и културних средина је неспоран и другде, како сведоче, поред осталог, и разне друге појаве из историје нашег језика.[18] Међутим, утицај латинског језика на Србе није свуда био подједнак у балканским земљама. Поред знаних процеса и подручја у којима су се они одвијали треба у даља истраживања у већој мери уврстити и простор рашке жупе. Микротопонимија тога краја и данас чува драгоцену грађу за таква испитивања.

Порфирогенитов податак о Раси у IX веку, записан у царево време (X век) може да послужи и као сведочанство за утврђивање поузданости његових извора информација. Прилагођавање античких топонима језику словенских досељеника је завршено током првих векова њиховог живота на Балкану, нарочито у крајевима које су настанили у већем броју. Тако посматрана вест о Раси у IX веку добија потпунији смисао нарочито ако се упореди са стањем у приморским крајевима дуж обала Јадранског мора и то са становишта истих и других језичких појава (Арба је у Порфирогенитовом тексту још увек у старом облику, на пример).[19]

Постоји још један византијски извор који битно осветљава старију историју Раса. Реч је о познатој повељи цара Василија II (976–1025) издатој у корист Охридске архиепископије почетком XI века. Ако Порфирогенитовом делу дугујемо име Расе, онда царској исправи Василија II треба захвалити за добар део садржаја тога назива. Документ је настао у време када је византијски цар црквеном политиком колико и оружјем осигуравао власт на тек покореном

[17] P. Skok, o. c. 225; исти, *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima*, I, Zagreb 1950, 57; I. Popović, *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschrift für slavische Philologie XXVIII-1 (1959) 107; исти, *Die Einwanderung der Slaven in das Oströmische Reich im Lichte der Sprachforschung*, Zeitschrift für Slawistik 4 (1959) 705–721; исти, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960,152; E. Schwarz, *Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgebieten*, Zeitschrift für slavische Philologie 4 (1927) 361–369; G. Schramm, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart 1981,148; G. Shevelov, *A Prehistory of Slavic. The historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964, 391-421, 634.

[18] П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 23-24; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 128-129, 131 (П. Ивић).

[19] *Византијски извори II*, 13, 25, са прегледом литературе.

областима. Попут Београда и Ниша, ако следимо изведену анализу, и у Расу се свакако налазило пресловенско хришћанско средиште из римских времена. Недавно археолошка открића у Новопазарској бањи су сјајно потврдила ову тезу: откривени су остаци ранохришћанске базилике, која је у апсиди имала синтронос.[28]

Према томе, ако су досадашња разматрања тачна, недалеко од епископског седишта у Расу треба тражити одговарајуће утврђење. Пошто је реч о старијем, римском хришћанском центру, то и настанак утврђења у његовој близини треба довести у везу са потребама друштва пресловенског доба. Тиме се враћамо на почетак овог рада и Прокопијев податак о утврђењу по имену Арса (φρούριον Ἄρσα). Он добија свој историјски смисао тек ако се стави у оквир дугог развоја који је конкретно посведочен у нашем случају остацима римске базилике у Новопазарској бањи и вестима о седишту рашких епископа у средњем веку (Петрова црква).

Прокопије је уврстио Арсу међу утврђења која је цар Јустинијан I обновио у Дарданији.[29] Стога је важно да се утврди да ли је област око данашњег Новог Пазара, тј. око Петрове цркве спадала у територије које су настањивали Дарданци или још конкретније - да ли је то подручје било у саставу провинције Дарданије да би се ту могла тражити Прокопијева Арса?

О Дарданцима и Дарданији постоји знатна научна литература. Досад су изражена различита мишљења о територији на којој су они живели, укључујући и све промене које су могле настати током времена.[30] За нас је од интереса питање западне границе Дарданије. Пошто је та област припојена римској провинцији Горњој Мезији, то се проблем практично своди на утврђивање границе између Горње Мезије и Далмације. Због одсуства одређених вести у делима античких писаца у литератури су заступана различита гледишта. Једна група аутора (H. Kiepert, A. v. Domaszewski, Н. Вулић) није укључивала подручје реке Рашке у провинцију Дарданију односно Горњу Мезију[31], док други сматрају да то треба чинити. Ову другу групу представљају

[28] А. Јовановић, *Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање,* Новопазарски зборник 9 (1985) 33.

[29] *Procopii Caesariensis opera omnia,* o. c., 120.

[30] F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo 1969 (izd. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), 143.

[31] H. Kiepert, *Formae orbis antiqui,* Nr. XVII; A. v. Domaszewski, *Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll,* Archaeologisch–epigraphische Mittheilungen aus Österreich–Ungarn 13 (1890), 130, 150–154; Н. Вулић, *Западна граница Горње Мезије,* Глас СКА 160 (1936) 54-58. Уп. и H. Vetters, *Dacia ripensis,* Wien 1950, 6–7, 24.

G. Alföldy, A. Móczy и нарочито аргументовано Ф. Папазоглу.[32] У свом познатом делу о римској провинцији Далмацији J. J. Wilkes повлачи линију разграничења према Горњој Мезији развођем Дрине и Ибра тако да територије дуж река Људске и Рашке остају Горњој Мезији.[33]

Одлучујуће доказе за овај стари научни проблем пружили су епиграфски споменици откривени у околини Петрове цркве (Новопазарска бања) односно у самој цркви. На једном од њих помиње се конзуларни бенефицијариј VII Клаудијеве легије, што је у складу с другим чињеницама навело Ф. Папазоглу на закључак да је долина Ибра припадала Дарданији односно провинцији Горњој Мезији. Тако је успостављена западна граница Горње Мезије која се протезала од Мокре Горе у Метохији на север према планини Голији.[34] Она је обухватала целу област око данашње Петрове цркве, па је јасно да се Прокопијева Арса може тражити унутар подручја потоњег језгра рашке жупе. На постојање оближњег римског пута указује присуство римских бенефицијарија у томе крају.[35]

Сам топоним Арса већ дуго изазива недоумице међу истраживачима. Тумачења о могућем етимолошком пореклу су се кретала у разним правцима. Једни су сматрали да га треба везати за Илире, други су у томе препознавали Трачане, неки су топоним Арса приписивали Келтима или старијој преиндоевропској подлози. Типични представници „илирског" односно „трачког" схватања о пореклу Арсе су A. Mayer и Д. Дечев.[36] На закључке су добрим делом утицала и гледишта о могућој распрострањености Илира и Трачана

[32] G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien,* Budapest 1965, 27–28; A. Móczy, *Pannonia and Upper Moesia,* London – Boston 1974, 132; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre–Roman Times,* Amsterdam 1978, 187–202; исти, *Илирска и дарданска краљевина,* обј. у књ. *Илири и Албанци,* Београд 1988, 170-171; *Историја српског народа I,* 73, 93 (М. Мирковић); M. Mirković, Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. 6, Berlin – New York 1977, 816–817.

[33] J. J. Wilkes, *Dalmatia,* London 1969, карта; исти, *The Population of Roman Dalmatia,* Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II. 6, 769.

[34] F. Papazoglu, *Le municipium Malvesatium et son territoire,* Živa Antika 7 (1957) 122; исти, *Средњобалканска племена,* 149-150.

[35] M. Mirković, *Beneficijarna stanica kod Novog Pazara,* Živa Antika 21 (1971), 236—271; исти, *Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара,* Новопазарски зборник 9 (1985) 27-32.

[36] H. Krahe, *Die alten Balkanillyrischen geographischen Namen,* Heidelberg 1925) 16; исти, *Lexicon altillyrischer Personennamen,* Heidelberg 1929,10; A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier,* I–II, Wien 1957, 1959; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Wien 1957, 27; I. Popović, *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien,* Zeitschrift für slavische Philologie 28 (1960) 101–114; F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes,* 195–200 и др.

односно одговарајућег ономастичког материјала. Најзад, треба имати у виду и то да је питање порекла Дарданаца у целини још увек нерешено научно питање. У новије време се оно знатно интензивније изучава, нарочито путем археолошких истраживања територије на којој су они живели. То је већ садржај који превазилази оквире наше теме.

На крају, трагање за Прокопијевом Арсом треба окончати у историјском простору старе рашке жупе. Он је сасвим измењен приликама модерног доба. Арса спада у тзв. „мртве елементе" савременог пејсажа новопазарског краја. Међутим, изложена анализа расположиве грађе недвосмислено упућује на закључак да се Арса налазила у близини рашког епископског храма, тј. у околини данашње Петрове цркве. Пошто је Петрова црква само средњовековни изданак знатно старијег хришћанског средишта, то Арсу треба посматрати у склопу с налазима римске епохе у Новопазарској бањи, нарочито с обзиром на откривене остатке ранохришћанске базилике у њој. По археолошким показатељима, на основу вишегодишњих теренских истраживања, утврђено је да се на означеном простору налази утврђење које својим својствима одговара условима које је Прокопијева Арса морала испуњавати.[37] Даља систематска археолошка ископавања треба да покажу колико су ови закључци тачни и колико зависни од прилика римске епохе.

Прокопијева Арса,
Зборник радова Византолошког института 27-28 (1989), 9-17.

[37] Ј. Калић – Д. Мркобрад, *Утврђени комплекс на Градини код Постења (Нови Пазар),* Гласник Српског археолошког друштва 3, (Београд 1986) 205–208.

СЛОВЕНИ И ВИЗАНТИЈСКО УРБАНО НАСЛЕЂЕ

Најпре бих образложила наслов овог прилога. Сусрет словенских досељеника с градовима рановизантијског Царства је, у ствари, врло широко истраживачко подручје. Оно обухвата многа питања политичке, друштвене и културне историје балканског простора у VI, VII и VIII веку, па и касније. Према томе, однос Срба према византијском урбаном наслеђу, што нас у ствари највише занима, само је одломак једне обимне материје. Тешко је одвојив од историје суседних народа и њиховог односа према сличном наслеђу (Бугари, Хрвати и други). Стога сам посматрање наших прилика замислила кроз непрекидно поређење са стањем у другим срединама јужнословенског културног простора. Дакле, пре свега појаве, не историја појединог града и стална провера на истовременим догађајима у суседству. То је утолико потребније што наша сазнања донекле заостају за онима у другим срединама, мислим пре свега на резултате у Бугарској.

Поред тог методолошког разлога, ширу ознаку „Словени" у наслову рада захтева и чињеница да су неки важни средњовековни градови (Београд, Ниш, једно време и Рас) били у саставу бугарске државе, па је и то спона која изучавање наших прилика повезује с онима у Бугарској.

Други део теме – „византијско урбано наслеђе", такође тражи извесно разјашњење, рекла бих ограничење, јер у оквирима предвиђеног времена могу се обухватити само нека питања. Стога сам издвојила садржај који може да понуди неке нове чињенице или тумачења. Прво, поглед на стање које Словени, па и Срби, затичу у балканским земљама; друго, став досељеника према утврђеним целинама и градовима до краја X века; треће, доба обнове византијске власти почетком XI века односно утицај обновљених градова на историју Срба.

У основи мога излагања леже истраживања историје Београда, Ниша, Пирота, Раса и Призрена непосредно, а кроз посматране појаве и друге средине.[1] Најзад, треба подвући да се „византијско

[1] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис 31 (1984), 5-40; исти, *Пирот у средњем веку*, Пиротски

урбано наслеђе" овде схвата вишезначно, као градитељска баштина Царства непосредно и то топографски и функционално, затим утицај византијских узора на српску средину, не само у материјалном погледу, већ и са становишта институција друштва, градске културе, итд.

I - Рановизантијски градови и утврђења

Ако је судити по историјским изворима и археолошким налазима Словени су на балканском подручју затекли градове античког света у већ знатно измењеним околностима. Поред друштвене кризе која је захватила позно Римско царство и утицала на живот градова, таласи разних народа који су се, рушећи докучиво, сливали балканским просторима, знатао су погоршали стање. Од седамдесетих година IV века смењивале су се најезде германских и других народа (Готи, Хуни, Авари, итд.). Тражећи плен, они су нападали претежно насеља и градове у равничарским пределима, дуж путева и граница. Део те драме познат је из историје Singidunum-a, Viminacium-a, Naissus-a, да поменем само најзначајнија места. Сингидунум је остао у полуразрушеном стању од напада Хуна 441. године скоро читав век (до обнове у доба цара Јустинијана I око 540. године).[2] Naissus се после разарања исте године (441) није могао задуго опоравити. Тада се прекидају вести о епископима и та празнина траје до 516. године.[3] Дубоке промене нису мимоишле ни Viminacium. Најпре је хунско пустошење (441) зауставило даљи развој, а затим су досељени Германи изменили лик насеља. Ту су се настанили Остроготи и Гепиди.[4]

У таквим околностима, одбране ради, Царство гради мања утврђења на брдима дуж путева, на стратешким тачкама, да се

зборник 8-9 (1979), 185-201; исти, *С̄толно мес̄то Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 13-22.

[2] M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, I. Singidunum et le Nord–Ouest de la Province*, Beograd 1976, 24–27; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980), 21.

[3] *Ис̄торија Ниша* I, Ниш 1983, 72-73 (П. Петровић).

[4] М. Мирковић, *Римски ḡрадови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд 1968, 73; исти, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, II. Viminacium et Margum*, Beograd 1986, 25–27; Љ. Зотовић, *Некро̄поли из времена Сеобе народа са уже ḡрадске ̄терӣторије Виминацијa*, Старинар 31 (1981), 95-115; Љ. Зотовић - Ч. Јордовић, *Viminacium I. Некро̄поли „Више ḡробаља"*, Београд 1990.

земља брани и прихвате људи из угрожених равничарских насеља.[5] Уз велике регионалне разлике, већ према потребама сваког краја и могућностима државе, ствара се један *нови одбрамбени сис̄тем*, који је и на потоњим српским просторима оставио многе трагове. Јустинијанова епоха градње, срећно посведочена делима Прокопија из Цезареје, наравно уз друге изворе, наслеђује већ успостављени систем одбране *не само ḡраница Цар̄ства*, него и мањих територијалних целина. Јустинијан I (527-565) то усавршава, шири и прилагођава потребама немирних прилика VI века.

Словени, дакле, затичу две врсте утврђења. Једно су антички градови попут Singidunum-a, Viminacium-a и других, а друго су та мања утврђења на брдима и њиховим погодним падинама. Битне прераде су доживели и стари градови. Ми их с разлогом тумачимо византијском градитељском политиком VI века, наравно и сликом друштва које води такву политику, али бих указала да је реч о општијој појави у раном средњем веку у Европи. Огромни простори старих римских градова и другде не одговарају потребама новог, па јасно и примитивног друштва досељеног света. У Трјеру, на пример, у раном средњем веку користи се само мали део античког простора, пољопривреда осваја и градске четврти. Судар Сеобе народа и Царства је свуда, у суштини, исти процес, има различите облике и друкчију хронологију у појединим областима.[6] Простор некадашњег римског војног логора у Сингидунуму се у VI веку прерађује - смањује, да би се могао бранити.[7] У Виминацију су, такође, запажени, велики захвати. Издваја се мање утврђење на левој обали Млаве, имало је четвороугаону основу с кулама, а недалеко одатле изграђена су нова утврђења. Спојен је рукавац Дунава с током Млаве, извршене су и друге промене (данас лок. Светиња).[8]

Процес распадања античког града започет је знатно пре доласка Словена, али се наставља и завршава у њихово доба. Рурализацијом градова средњи век и у нашој средини, као и другде,

[5] V. Popović, *Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Epire*, ed. Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Collection de l'Ecole française de Rome 77 (1984), 201–202.

[6] Уз обимну стручну литературу уп. синтетичко дело: H. Wolfram, *Das Reich und die Germanen*, Berlin 1990.

[7] М. Поповић, *Беоḡрадска ̄тврђава*, Београд 1982, 33-37.

[8] М. Поповић, *Све̄тиња, нови ̄подаци о рановизан̄тијском Виминацијуму*, Старинар 38 (1987), 1-35.

ступа на историјску сцену.[9] Огромну улогу задржавају епископска средишта. Град се практично поистовећује с епископијом. И једна друга појава заслужује посебну пажњу. У VI веку постоји видљиви несклад између процвата хришћанства на нашем тлу и опадања градског живота.[10] Велики број новооткривених цркава и ван градова из основа мења слику о односу затечене црквене организације и Словена. Још је К. Јиречек својевремено далековидо истицао улогу латентног хришћанства на нашим просторима.[11]

II - Словени и рановизантијска утврђења

Да би се добио поузданији одговор на питање да ли Словени запоседају затечена утврђења у новој средини, треба најпре подсетити на неке чињенице. Неопходно је да се разликују словенски упади, заједно с Аварима, током VI века од њиховог трајног насељавања на Балканском полуострву. За тему која нас овде занима битно је трајно присуство Словена на територији Царства, па стога разматрање треба усмерити пре свега на прилике VII века.

Научно врло привлачна тема - да ли су се Словени настањивали и у градовима или су их избегавали, одавно је присутна у стручној литератури. То је, такође, део опште европске појаве, поготову ако се посматра са становишта типологије друштва досељеног света. Какво је стање на нашем терену?

Постоји неколико боље истражених целина. То су пре свега испитивања дунавског Лимеса, Сирмија, Царичиног града, Београда и Раса. Изнела бих резултате истраживања у Београду и Расу у којима и сама учествујем више година. Суочавање тих запажања с онима на Дунаву даје регионалним карактеристикама шире оквире и умањује опасност од преурањеног закључивања.

Проучавање Сингидунума и старе Арсе је захвално, јер историју та два града спаја чињеница да су се у њима налазиле епископске катедре. У Сингидунуму о томе сведоче историјски извори, али сама црква није откривена, док се у Арси зна да је ту

[9] V. Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.*, Palast und Hütte, Mainz am Rhein 1982, 545–566.

[10] V. Popović, *Byzantins, Slaves et autochtones*, 207.

[11] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник К. Јиречека, II, Београд 1962, 41.

било седиште епископа по археолошким налазима и средњовековном трајању епископије.[12] Дакле, ту не располажемо историјским податком о епископији до доласка Словена, али је откривен храм који, опет, отвара читав низ проблема.[13]

Ова два антична насеља - Сингидунум и Арсу - међутим, раздваја различита судбина у време досељавања Словена. Сингидунум заувек нестаје уступајући место словенском Београду и сматра се, с разлогом, да је дошло до значајнијег прекида у животу насеља. Или, једноставније речено, Словени су наишли на разрушен и опустели град.[14] На другој страни, Арса се јавља у словенском облику Раса већ у догађајима IX века.[15] Ту су, дакле, Словени *затекли* део романског живља, сазнали име и прилагодили га своме језику путем метатезе ликвида, што је добро позната појава старије историје старословенског језика на широким просторима њиховог живљења.[16] То је процес који се сматра окончаним у IX веку, како то сведоче многобројни примери словенске историје.

Према томе, поређење прошлости ова два града открива дисконтинуитет у имену града у Београду, а известан континуитет, уз прераду, у Расу. Географски положај ових насеља у знатној мери објашњава ту појаву: Београд се развио на најистуренијем положају царске границе, увек угрожаваном нападима са стране, док се Рас развијао у мирнијим пределима у унутрашњости - то није била гранична зона, већ простор у извесној мери повучен од нарочито живог промета дуж моравско-вардарске долине.

[12] J. Kalić, *Das Bistum Ras*. Pontes Slavici. Festschrift für S. Hafner, Graz 1986, 173–177.

[13] А. Јовановић, *Римски надгробни споменици из Новопазарске Бање*, Новопазарски зборник 9 (1985), 33.

[14] Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955), 1-14; J. Kalić, *Neueste Ergebnisse der historischen Forschung zur Landnahme der Slaven auf dem Balkan*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 33, Stuttgart 1985, 375–376.

[15] Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio*. Ed. Gy Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 154

[16] P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928), 225; I. Popović, *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschrift für slavische Philologie 28–1 (1959), 107; исти, *Die Einwanderung der Slaven in das Oströmische Reich im Lichte der Sprachforschung*, Zeitschrift für Slawistik 4 (1959), 705–721; исти, Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960, 152; E. Schwarz, *Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch–slavischen Berührungsgebielen*, Zeitschrift für slavische Philologie 4 (1927), 361–369; G. Shevelov, *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964, 391-421, 634.

Занимљиво је, наравно, утврдити шта се догодило са становницима посматраних градова. Тиме се додирује и питање коришћења њиховог урбаног простора. Сингидунум је, по свој прилици, делио судбину Наиса. Значајнији део житеља тога града изгледа да се у тренуцима опасности повукао на безбеднија места. Неки од њих су стигли до Солуна око 614-616. године.[17] Нумизматичка грађа, такође, открива сву несигурност прилика између 610-617. године.[18] Да се управо градско становништво повлачило са угрожених подручја показују многа сведочанства и из других средина. Примера ради, када се Римско царство повлачило из Дакије, остало је углавном становништво аграрних области и планинског залеђа (пастири). Латинска лексика, која се очувала у румунском језику показује одсуство градског становништва.[19]

Шта показују археолошка истраживања градског простора Београда? Најстарије словенско насеље откривено је на савској падини, у тзв. Доњем граду. Оно није старије од IX века, могућно је да припада и X веку.[20] Досада нису регистровани трагови насељавања у VII и VIII веку. Уз резерву, коју намеће обим досад обављаних истраживања, ипак се може закључити да и анализа материјалне културе указује на сразмерно дуги прекид у животу насеља. Јаз двеју цивилизација, затечене и досељеничке је још знатно дубљи ако се посматра типологија насеља, па и само друштво. Локација најстаријег словенског насеља у Београду одговара обичајима који су запажени и другде. То је падина калемегданског брега данас, место у близини реке, сеоски амбијент у градском простору.

Слично стање је откривено и у рановизантијским утврђењима на Дунаву. Најранија насеља аграрног становништва везују се за IX и X век. Занимљива су у том погледу истраживања на локалитету Бољетин. У самом утврђењу су констатовани остаци насеља (IX-X век) а онда, касније, од XII века развија се насеље

[17] P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, I, Paris 1979, 186.

[18] V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaroslaves dans l'Illyricum byzantin. Mélanges de l'Ecole française de Rome* 87 (1975), 494–497; B. Ferjančić, *Invasions et installation des Slaves dans les Balkans*, ed. Villes et peuplement dans l'Ilyricum protobyzantin, Collection de L'Ecole française de Rome 77 (1984), 107.

[19] B. Saria, *Die Christianisierung des Donauraumes.* Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1959, 30.

[20] Г. Марјановић-Вујовић, *Словенски Београд*, обј. у књ. *Историја Београда*, 1, Београд 1974, 292-295; исти, *Најстарије словенско наслеђе у Београду*, Годишњак града Београда 25 (1978), 7-16; М. Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и северне Србије*, Годишњак града Београда 25 (1978), 17-25; М. Поповић, *Београдска тврђава*, 38-42.

разбијеног типа на обема обалама Бољетинске реке и то тако да то ново насеље своје мртве сахрањује унутар византијске тврђаве, што у суштини представља потпуну негацију првобитне функције фортификације.[21] Античка тврђава Pontes - Трајанов мост привукла је Словене тек у IX и X веку. Њихове куће су укопане у рановизантијски културни слој и потпуно одударају од облика живота претходне епохе. Ту су нађени примерци гвозденог алата за земљорадњу, затим за обраду дрвета, итд.[22] На позну хронологију словенског насељавања указују и истраживања на месту утврђења код Хајдучке воденице, око 12 км узводно од Текије.[23]

Расположива грађа, која се у Србији озбиљније сабира тек у последње време, показује да су се Словени, по правилу, најрадије настањивали на отвореним просторима, уз реку, на равничарским или благо заталасаним пределима (Велесница северно од Брзе Паланке, насеље на Грабовици, итд.).[24]

У новије време изражено је и мишљење да материјална култура пружа податке и о знатно ранијем присуству Словена на нашем тлу (V-VI век).[25] Неопходна су даља свестрана истраживања не само за ту тезу него и многа друга питања везана за разне облике живота словенских досељеника на тлу Византијског царства.[26]

Ако сад напустимо равничарске градове и утврђења, остаје да се види судбина рановизантијских утврђења, која су на старим темељима или без њих грађена у доба цара Јустинијана I (527-565) или после њега. То су утврђења на узвишењима и брдима, обично на положајима од 4-500 до 1600 м. У рашком крају су она систематски рекогносцирана и археолошки испитивана путем сондажних ископавања (2 до 10 сонди према углавном устаљеним начелима, на индикативним местима). Релативно уједначени метод рада смањује ризик субјективности и податке чини међусобно поредивим, што је од знатне методолошке важности.

[21] С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој воденици*, Ђердапске свеске 1 (1986), 30-32.

[22] Г. Марјановић-Вујовић, *Прилог проучавању стратиграфије раносредњевековних слојева унутар античког Pontes-a*, Ђердапске свеске 4 (1987), 117-119.

[23] С. Ерцеговић-Павловић, *нав. дело*, 47-81.

[24] Р. Васић – С. Ерцеговић-Павловић – Д. Минић, *Велесница*, Ђердапске свеске 2 (1984), 127, са старијом литературом.

[25] М. Јанковић - Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990, passim.

[26] Ђ. Јанковић, *Трагови Ромеја у словенском насељу Кули (Михајловац)*, Зборник посвећен Б. Бабићу, Прилеп 1986, 105-107.

Досада испитивана рановизантијска утврђења на брдима (Градина - Шароње под Голијом, Градина - Носољин, Градина - Радалица, Градови - Шароње (Тутин), Градина - Хум код Тутина, Градина - Рамошево, Шарски крш, Крш - Златни камен, Гај у Бабрежу, Ђурђевица у Ђерекарима, Тупи крш, Кула у Калудри, итд.) показују да у њима није било словенских насеља VII–VIII века.[27] Ретки су налази средњовековне керамике, а ближе хронолошко одређивање материјала није могућно без обимнијих истраживња.[28] Ако је судити по резултатима систематских археолошких ископавања, која су досада најпотпуније обављена на Градини на Пазаришту, онда се словенске куће у брдским утврђењима односно њиховој близини могу везати за IX–X век.[29] Другим речима, досадашња истраживања на рашким просторима упућују на закључак да се Словени у првој фази живота у новој средини (VII–VIII век), по правилу, нису настањивали унутар утврђених целина рановизантијских фортификација. Могли су их користити као привремена прибежишта. Опште уверење да земљорадничком живљу, које се бавило и сточарством, нису одговарали затворени простори утврђења на теже приступачним местима, уз то често мањкавим са становишта снабдевања водом, добија конкретне податке и на нашем тлу. Овај закључак изгледа важан, мада природан с обзиром на расположиве историјске податке о начину живота старих Словена (насеља уз реке, шуме, врсте занимања, итд.), јер се у стручној литератури наилази и на мишљење да су многобројне градине балканског пејсажа трагови словенских насеља раног средњег века.[30] Проблем је, у ствари, знатно шири и захтева прецизније разматрање.

---

[27] М. Милинковић, *Касноантичка утврђења у Островици и Шароњама код Тутина*, Новопазарски зборник 6 (1982), 131-140; исти, *Рановизантијско утврђење на Тупом кршу и околна утврђења у тутинској области*, Новопазарски зборник 9 (1985), 47-54; J. Калић – Д. Мркобрад, *Градина у Радалици*, Новопазарски зборник 9 (1985), 39-46; J. Калић – М. Поповић, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка баштина 3 (1988), 53-57; М. Поповић, *Утврђење на Кули у Калудри*, Новопазарски зборник 8 (1984), 11-18; В. Иванишевић, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, Новопазарски зборник 11 (1987), 5-12; исти, *Касноантичко утврђење на Златном камену код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 12 (1990), 7-18 и др.

[28] J. Калић – Д. Мркобрад, *Градина у Носољину код Рашке*, Новопазарски зборник 7 (1983), 21-28.

[29] М. Поповић, *Рас - касноантичко и средњовековно утврђење II*, Новопазарски зборник 10 (1986), 227; исти, *Подграђе града Раса*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 19 (1987), 159.

[30] Уп. осврт J. Kalić, *La région de Ras à l'epoque byzantine*, Byzantina Sorbonensia 7, Paris 1988, 138.

Шта представљају те градине, градишта, места која се називају и Градац, Градачац, Грачица и слично? Шта Словени и посебно Срби називају тим именима - затечено или обновљено утврђење, можда свој нови (средњовековни) град? И што је битно - које је *време именовања* таквих места? У топониму је скривена историја места, али и начин мишљења људи у прошлости. Рашка и београдска истраживања служе и томе циљу.

У историјским изворима реч „град“ се на нашем терену јавља од IX века (Београд 878. године, Градац у Дукљи и Новиград у делу Константина Порфирогенита, итд.).[31] Остављам овом приликом по страни питање међусобног односа топонима Град - Градина - Градиште - Градац, итд. (живо насеље, напуштено утврђење, велико односно мало утврђење, разорено утврђење, измена значења речи и друго).[32] Навела бих само релевантне закључке за данашњу тему. Време именовања појединих места именицама типа „град“ односно изведеним је веома дуго. Сигурно је да спада у средњовековну слику света, како то показује обиље података из српских извора предтурског доба. Много је безимених градина у повељама Немањиног доба. Међутим, то су живе речи, нису искључена ни позна именовања (турско доба, нови век). Стога само истраживање сваког појединог случаја може да спречи забуне.

У рашком крају смо садржај топонима поредили с археолошком сликом локалитета: шта је Градина, шта Градац, итд. То су махом затечена утврђења (праисторијска, римска, рановизантијска), али и сва она која су током времена изгубила име. Од 12 места истражених путем прелиминарних археолошких испитивања (Градина, Градац и слично) два су била искључиво праисторија, девет су античка и рановизантијска утврђења (што не искључује и праисторијски слој), а три су имала и јаку средњовековну фазу живота (Градина на Пазаришту, Градина у Постењу, Рељина градина).[33]

Према томе, према досадашњем степену испитаности места, већину чине она, која у средњем веку нису доживела обнову своје првобитне функције (одбрана околине, refugium). Словенско име „градина“, „градиште“ и слично, дакле, могли су дати само словенски

---

[31] G. Fejer, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*. I, Budae 1829, 202; G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, 164.

[32] J. Калић, *Прилог методологији проучавања српског средњовековног друштва*, Историјски часопис 35 (1988), 10-15.

[33] Уп. нап. 27 односно извештај са археолошких прелиминарних истраживања на подручју слива реке Рашке, који се редовно објављују у часопису Новопазарски зборник 1-12 (1977-1990).

жители аграрне околине или уопште оближњих насеља. Према томе, својим именом „градина“ не открива словенско насеље пре IX века, него указује на *словенска насеља* у близини. То јесте податак за време словенског насељавања, поред осталих значења која има, али само ако се тај процес посматра у ширим географским оквирима.

Други закључак се односи на позни средњи век у нашим приликама. „Градина“ означава и средњовековни град, који је из било ког разлога изгубио име током времена. То може бити и знатно касније. У том другом значењу, „градина“ је непосредно садржај моје данашње теме.

III - Обнова византијске власти у XI–XII веку

Са становишта историје градова посебно је занимљиво доба обнове византијске власти у балканским земљама почетком XI века. Срби су освајајући византијске градове у многоме преузимали стање које је створено у време цара Василија II (976-1025) односно владара из династије Комнина (1081-1185). Ту треба тражити и полазну основу за проучавање односа српских владара према једном делу византијског урбаног наслеђа.

Улога старих епископских градова је била велика и за Византију и за Србију. Својеврстан препород и нову функцију они стичу почетком XI века. Да би домети овог тврђења били јаснији издвојила бих боље истражене градове - Београд, Рас и Ниш. Шта Византија ту оставља у наслеђе словенским државама - Србији односно Бугарској?

Постепеним сламањем Самуиловог царства почетком XI века, цар Василије II је потчинио највећи део територије његове простране државе. Освојене територије су поново дошле под власт Царства. Успостављен је нов управни поредак, упоредо с њим и нова организација цркве. Византијске војне посаде су запоселе важне градове, посебно оне на стратешки осетљивим тачкама (граница, путеви, управна средишта). Београд, Ниш и Рас стичу истакнута места у новом систему власти. Уз затечене тврђаве ту су се налазиле епископске катедре у храмовима. Сва три града су, поред осталих, ушла у састав Охридске архиепископије, коју је цар непосредно потчинио својој власти. Интереси државе и цркве су се тада покла-

пали, уз превагу царског ауторитета. Охридска архиепископија, као што је познато, није укључена у састав Цариградске патријаршије.[34]

У повељама цара Василија II издатим у корист Охридске цркве (датирана је само друга међу њима - мај 1020. године) наведене су, уз остале, и епископије у Београду, Браничеву, Нишу, Призрену, Расу.[35] Све су то старија хришћанска средишта, која је цар Василије II само обнављао. Утврђени град и епископско средиште неодвојиви су делови поретка којим је Византијско царство бранило свој положај.

О изгледу утврђења у Београду и Нишу постоје подаци западноевропских извора с краја XI века. То су белешке путника - пролазника каквих је било и касније (Алберт Ахенски, Виљем Тирски, Бенедикт Асколти, Ансберт и други). Археолошка истраживања у Београду су потврдила вести о ширењу насеља у XI веку, а недавно је објављен и печат београдског епископа Димитрија из XI века.[36] Историјски извори из доба Комнина недвосмислено сведоче о интересу Царства за одржање тако важних градова као што су били Београд, Ниш и Рас.[37] Податак о постојању рашког епископа 1020. године непосредно сведочи о обнови царске власти у томе крају, што подразумева и оближњу тврђаву, која је, као у Београду и Нишу, штитила црквено средиште. Пошто се катедра рашких епископа у средњем веку налазила у цркви Св. Апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара),[38] то је неспорно да се у њеној близини морао налазити град Рас. У средишту рашке жупе откривено је такво утврђење на месту званом Градина у Постењу.[39] Систематска археолошка истраживања тога локалитета већ су посведочила да је реч о граду који је, поред античке фазе живота и оне из времена цара Јустинијана I (527-565) и у средњем веку задржао своју важност и улогу.[40]

---

[34] *Историја српског народа* I, Београд 1981, 175-179 (Љ. Максимовић), где је дата старија литература.

[35] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893), 43, 45.

[36] W. Seibt, *The Seal of Demetrios, the Bishop of Belgrade*, Macedonian Studies 6 (1989), 25–32.

[37] *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1970, 7-17; 19; 23-29; 44-47; 49-53 и д.

[38] М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 171, с прегледом старије литературе.

[39] Ј. Калић, *Стоно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 13-22.

[40] Ј. Калић – Д. Мркобрад, *Утврђени комплекс на Градини код Постења*, Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986), 205-208; А. Јовановић – Д. Мркобрад, *Градина код Постења*, Гласник Друштва конзерватора Србије 15 (1991), 41-42.

Поновила бих и овом приликом пресудни податак из текста краља Стефана Првовенчаног. Описујући животни пут свог оца, Стефана Немање, он је изричито навео да је он рођен у Зети и да је тамо примио „латинско" крштење. Када се касније његов отац вратио „*у столно место*, опет се удостоји да прими друго крштење из руку светитеља и архијереја усред српске земље, *у храму светих и свеславних и врховних апостола Петра и Павла*".[41] Дакле, према речима Стефана Првовенчаног, црква Св. апостола Петра и Павла (Петрова црква код Новог Пазара) налазила се у столном месту. Она је и данас једини видљиви остатак тога места. Српски владар, Стефан Првовенчани сам је означио положај столног места у XII веку. Да ли би ико у историји других европских народа могао оспоравати тачност таквог навода? И у тој цркви Св. апостола Петра и Павла „у Расу", како то увек казују српски извори,[42] налазио се престо Стефана Немање, како то јасно произлази из анализе података садржаних у биографијама немањићког доба (Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије).[43] Све је то почивало на византијским традицијама, знатно ојачаним деловањем цара Василија II почетком XI века.

Другу важну етапу византијског присуства на Балкану представља доба Комнина. Војно-стратешки разлози добијају предност у плановима Царства с обзиром на ојачале снаге противника. Српски жупани су настојали да се ослободе византијске власти, Угарска је водила активну балканску политику нападајући територије Царства, крсташки походи су угрожавали главне путеве, најзад и Бугари су прешли у нападе. У таквим приликама Византија брижљиво чува старе тврђаве и гради нове. У старим епископским градовима, али и оним другим, у току су радови на прилагођавању утврђења новим околностима, наравно и могућностима Царства. Мења се и концепција одбране. У Београду, на пример, на простору римског војног логора односно утврђења из времена Јустинијана I, изграђен је кастел у XII веку.[44] У тренуцима опасности цар Манојло I Комнин је посебну пажњу посветио изградњи бедема у Београду, Браничеву и Нишу.[45] На другој страни, притисак Срба је, такође,

[41] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 18-19; превод: М. Башић, *Старе српске биографије*, Српска књижевна задруга, Београд 1924, 31.

[42] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927, 16-17, 46 и д.

[43] J. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози КЈИФ 53-54, св. 1-4 (1987-1988), 21-30.

[44] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 48-55.

[45] Nicetae Choniatae *Historia*, rec. I. A. van Dieten, Berolini 1975, 135-136.

наметао организованију одбрану интереса Царства. Рашка испитивања показују да је византијски одбрамбени систем XII века потпуно измењен у односу на стање из доба Јустинијана I. Нови подаци откривају битно друкчији однос друштва и тврђаве. На ширем простору старе рашке жупе (укључујући подручје Тутина и Пештерске висоравни) комнинских тврђава је неупоредиво мање од оних из VI века: од 12 рановизантијских утврђења само два су нашла функцију у XII веку (Градина на Пазаришту, 12 км удаљена од Петрове цркве и Градина у Постењу код Новог Пазара). Према поузданим археолошким истраживањима камено утврђење на месту Градина код Пазаришта изграђено је у време цара Јована II Комнина (1118-1143).[46] Било је то време када су Срби, у савезништву с Угарском, прешли у нове нападе на византијска упоришта. Један њихов продор Јован Кинам везује за ратовање 1127-1129. године.[47] Ради успешније одбране војног и црквеног средишта код Петрове цркве - Стефан Првовенчани ће га називати „столним местом" - Царство је изградило утврђење на главном правцу српских напада. Камено утврђење комнинског доба на Пазаришту (Трговишту) последњи је озбиљан покушај Византије да одбрани рашко средиште. У том циљу је нешто касније, 1149. године и сам цар Манојло I Комнин ратовао у Србији. Тада су озбиљне борбе вођене око Раса.[48] И када је, најзад, Стефан Немања преузео врховну власт у српским земљама, он је управо ту, надомак катедралне цркве рашких епископа (данас Петрова црква код Новог Пазара), подигао манастир посвећен Св. Ђорђу (Ђурђеви Ступови).

На крају овог прилога вреди, можда, истаћи нека општија запажања. У обиљу тема што их проучавање византијског урбаног наслеђа у нашој средини подразумева, један правац рада би морао наглашеније испитивати однос словенског односно српског друштва према затеченим градовима и то у различитим хронолошким оквирима. Једно су биле потребе Царства да и системом утврђених градова односно изградњом мањих фортификација брани своју територију, било да је реч о VI, XI или XII веку. Сасвим други истраживачки програм нуди питање када су Срби, у којој мери и где почели да користе византијске градове или да у њима

[46] М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987, 28. У том и другим својим радовима аутор настоји да докаже да је Градина на Пазаришту град Рас. За то нема доказа.

[47] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne el Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 12 (= Византијски извори IV, 14-15).

[48] *Византијски извори IV*, 22-26; 122-124 (коментар J. Калић).

тражe узоре. Другим речима, кроз историју друштва треба откривати и улогу градова у појединим периодима. Свестрана испитивања локалних прилика, ма како драгоцена, тек тако добијају свој смисао и праву проверу. У супротном прети опасност да се створи историјска слика, коју средњовековно друштво није познавало. Досадашња истраживања у трагању за византијским уделом у историји средњовековних градова су фрагментарна. Понегде и понешто знамо. Пут новим сазнањима је, ипак, тек отворен.

Зборник радова „Социјална структура градских насеља (XII–XVIII век)", Смедерево - Београд 1992, 21-32

ВЕСТИ КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА О БЕОГРАДУ

Изузетно драгоцена дела Константина VII Порфирогенита одавно су позната у нашој стручној и научној литератури. Први трагови о српским читаоцима царевих података, макар и посредством извода из његових текстова и других језика, враћају нас, према једној хипотези, чак у време с краја XVII века.[1] Отада, према приликама времена и у складу с развојем историографије, Константин Порфирогенит је све више привлачио пажњу истраживача. Његово капитално дело *„De administrando imperio" (Спис о народима)* постало је темељ знања о раној историји Срба на Балкану. У обиљу вести које оно садржи увек се открије нешто ново, поготово ако се поглед усмери на шире просторе византијске политике, суседна подручја и блиске земље. Овом приликом, сажетости ради, скрећемо пажњу на два податка, један познат у науци, други занемарен. Оба сведоче о појавама ширих значења.

Прва вест је стекла завидно место у историографији. Реч је о опису досељења Срба на територију Византијског царства у доба цара Ираклија почетком VII века. Срби су се - наводи Константин Порфирогенит - уз цареву сагласност најпре настанили у солунској теми, у Сервији. Када су се затим одлучили на повратак у своју земљу, они су се, прешавши Дунав, покајали и преко стратега, који је тада управљао Београдом, обратили цару Ираклију с молбом да им додели другу земљу за насељавање.[2] Свака појединост овог одломка царевог списа била је вишеструко разматрана (основни смисао, кретање досељеника, проблем стратега у Београду, име града, итд.).[3] Реч је, у суштини, о најстаријој историји Београда, о

[1] Н. Радојчић, *Проучавање списа Константина VII Порфирогенита у српској историографији*, ЗРВИ 6 (1960), 1-2.

[2] *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik–R. J. H. Jenkins, Washington 1967 (даље: DAI), 152.

[3] Основна тумачења и преглед старије литературе: Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955), 1-14; Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, Београд 1959, 49; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 26-27; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980), 17-57 и други.

присуству Срба на подручју античког Сингидунума, а тиме се покрећу питања словенског насељавања на Балкану односно улоге простора на утоку Саве у Дунав у тим догађајима. То је тема која води до преломне епохе која је преобразила балкански пејсаж – нестају позноримска насеља, нарочито градови, а настају насеља новог друштва. Тако посматрана судбина Београда више није историја само једног града.[4] У трагању за основним обрисима тога процеса знатан допринос је у последње време пружила и археологија проучавајући време образовања најстаријег словенског насеља у Београду. Тиме се проверава и садржај вести Константина Порфирогенита, њена хронологија посебно. Досадашња ископавања су открила остатке словенског насеља у тзв. Доњем граду у Београду. Преовлађује мишљење да оно припада IX веку.[5] Неопходна су даља испитивања.

Друга вест је сачувана у 40. глави *Списа о народима*. Она није промакла оку К. Јиречека, а није стекла одговарајуће место у српској историографији.[6]

Глава 40. у царевом спису је посвећена приказивању досељења Мађара („Турци") у пределе Панонске низије или како се то у тексту наводи „у земљу у којој *сада* обитавају".[7] Да дочара простор њиховог насељавања писац се служи знаним појмовима или јасним географским ознакама. Ту су се налазили - каже писац - стари споменици (обележја) и то прво, мост цара Трајана, где почиње „Турска", тј. земља досељених угарских племена, затим на три дана (хода) од тог места је Београд и у њему *„пирг светог и великог цара Константина"*. Затим, на два дана пута од Београда узводно реком је Sirmium, продужава писац, а иза тога лежи Велика Моравска.[8] Области „Турске", сазнајемо даље, *сада* се називају према рекама

[4] J. Kalić, *Neueste Ergebnisse der historischen Forschung zur Landnahme der Slaven auf dem Balkan*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 33 (1985), 375–377.

[5] J. Ковачевић, *Археолошки прилог прецизирању хронологије словенског насељавања Балкана*, Simposium „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena", Sarajevo 1969, 65; G. Marjanović–Vujović, *Slavic Belgrade*, Balcanoslavica 2 (1973), 9–15; исти, *Словенски Београд*, текст у књ. *Историја Београда*, I, Београд 1974, 292-295; исти, *Најстарије словенско насеље у Београду*, Годишњак града Београда 25 (1978), 7-16; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 38-40.

[6] К. Јиречек, Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 521. Овај податак није обухваћен у издању *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959.

[7] DAI c. 40. 25-27.

[8] DAI c. 40. 27-33.

које туда протичу: Тамиш, Тутис, Мориш, Караш и Тиса. Следи набрајање суседа - на истоку Бугаре од Турака (Мађара) раздваја река Истар, која се такође назива и Дунав, на северу су Печенези, на западу Франци, а на југу Хрвати.[9] Глава 40. се завршава описом унутрашњих прилика међу угарским племенима и представљањем генеалогије владарске породице.[10]

Ту су очигледно мање целине сливене у једно поглавље, како је то учињено и у другим деловима царевог текста. Хронолошка и тематска слојевитост овог извора обавезује да се најпре разјасни структура текста који садржи податак о Београду. То нас води питању настанка дела.

Данас се већ добро зна да је цар Константин VII Порфирогенит дело писао уз помоћ више сарадника, који су припремали материјал за поједина поглавља. *Спис о народима* је, у ствари, компилација настала коришћењем разних писаних извора (извештаји провинцијских и других службеника, затим царских посланика, белешке које су у Цариграду прикупљане о људима, догађајима и нарочито суседима). Ти различити делови се у тексту препознају најчешће употребом типичних почетних формула (*ὅτι, ἰστέον ὅτι*) којима се најављује нова вест или податак.[11] Понекад тек унутрашња анализа текста омогућава да се разазнају саставни делови. Анализа текста у глави 40. захтева примену оба методолошка поступка уз упоредно проучавање других делова списа.

Одељак који смо у изводу навели припада глави 40. која је настала као и већина других. Коришћени су разни извори, старији и млађи, међу овим последњима и угарски. У другом делу поглавља је то и сасвим видљиво већ на први поглед, јер се чак пет пута употребљавају наведене почетне формуле.[12] Вест о Београду је уклопљена у текст који нема таквих ознака, али друге појединости откривају да је реч о посебној целини. То је географски опис стања у време писања дела. У тексту се, најпре, изричито тврди да је то земља у којој Мађари *„сада обитавају"*. Затим, области у којима

[9] DAI c. 40. 35-40; G. Moravcsik, *Az Árpád–kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1984, 48.

[10] DAI c. 40. 41-68.

[11] J. B. Bury, *The Treatise De administrando imperio*, BZ 15 (1906), 524 и д.; *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. Commentary, vol. II, ed. R. J. H. Jenkins, London 1962, passim; Б. Ферјанчић, *Византијски извори II*, 3; исти, *Структура 30. главе списа De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978), 69-79; Љ. Максимовић, *Struktura spisa De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982), 25-26.

[12] DAI c. 40. 51–66.

живе „*сада*“ се називају према рекама које туда протичу. То довољно јасно упућује на X век. Употреба презента у наведеном географском опису је, поред тога, упадљива у односу на претходни текст.

Писац је навео три важне тачке којима је Царство омеђило своју границу према северу и дошљацима: Трајанов мост, Београд и Сирмијум. Остављајући по страни овом приликом сва друга значења тога избора, скрећемо пажњу на тачност топографских података у овом одељку. То је особина пишчевог дела уопште. По правилу су географски подаци поуздани, наравно зависно од вредности коришћених обавештења и времена на које се односе, како је то давно уочено у светској и нашој науци. У овом случају се извори прецизности могу и ближе одредити.

Да би се то постигло треба упоредити текст о Београду у глави 40. са излагањем Константина Порфирогенита у глави 42. истог дела. Садржај главе 42. чини географски опис којим писац води читаоце од Солуна до Дунава и затим према областима око Црног мора до града Саркела и Кавказа.[13] У том сјајном опису опет наилазимо на Београд. Од Солуна до Дунава, где се налази Београд, потребно је осам дана пута, без журбе. „Турци“ (Мађари), каже писац, живе с оне стране Дунава, у Моравској, али и с ове стране реке, између Дунава и Саве.[14] Затим се описују земље и градови на простору од доњег Дунава до Саркела, укључујући растојање између појединих места и посебности околине. Састављачи су имали пред собом један итинерар, који је обухватао путеве од Солуна до Дунава.[15] Један се пружао до Београда, а други према Доростолу и граници према Печенезима.

У оба одломка писац употребљава савремени назив за Београд. Он је, као што се зна, тачан, јер се јавља и у другим изворима IX и X века.[16] Све околности наводе на закључак да су Константин Порфирогенит и његови сарадници, поред осталих, имали при руци и податке из једног анонимног итинерара из X века.

Да се вратимо основном садржају наведеног текста. Очигледно је да је још у X веку у Београду постојао пирг (ступ српских средњовековних извора) „*светог и великог цара Константина*“. Начин означавања појединих царева у тексту Константина

[13] DAI c. 42. 1-110.

[14] DAI c. 42. 15-20.

[15] J. B. Bury, o.c. 568; C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge 1930 (1968), 143: DAI II, 153–154; Константин Багрянородный, *Об управлении Империей*, изд. Г. Г. Литаврин - А. П. Новосельцева, Москва 1989, 400.

[16] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 27, 344.

Порфирогенита је јасан. Константин I (306-337) је поменут на више места, увек као „велики“ или „свети“ или употребом обе ознаке истовремено.[17] Ту грешака није било. Према томе, један пирг у Београду је још у Порфирогенитово време носио име Константина I Великог, по свој прилици стога што је он био његов градитељ. Ако је судити по средњовековном поимању пирга, онда је реч о значајном високом здању, које је могло бити самостална грађевина или склоп грађевина у оквиру бедема.[18] Неутврдиво је за сада шта су све састављачи итинерара из X века могли користити од старијих извора.

Пошто се у тексту Константина Порфирогенита у Београду помиње само та грађевина на иначе веома упадљивом положају града, сва је прилика да се пирг и у X веку истицао својом величином и значајем. Текст не даје повода претпоставкама о могућим обновама здања, иако такву могућност не треба искључивати. Ако овај податак пренесемо у историјске просторе римског Сингидунума у IV веку односно Београда, посебно с обзиром на географске услове и наслеђено стање, вероватно да у северозападном делу тзв. Горњег града, на том доминантном месту, треба замишљати положај овога пирга. Ту је, сматра се, цар Јустинијан I (527-565) такође усмерио своју градитељску делатност.[19] Срби су ту касније изградили најважнију тачку одбране свога града - ступ (кулу) Небојшу.[20] Да ли је све то почивало на градитељском делу цара Константина I Великог или пирг његовог имена треба тражити где друге, разјасниће вероватно археолошка истраживања, ако човек и ту није замео свој траг. Важно је у сваком случају да је градитељ престонице на Босфору градио и у Сингидунуму. Његово дело су Словени ту и затекли. Оно је постало знамење епохе која се гасила.

Вести Константина VII Порфирогенита о Београду
Историјски гласник 1-2, Београд 1993, 7-10.

[17] DAI c. 13. 49; 13.78; 13.112; 13.141 и д.

[18] J. Kalić, *Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32, Wien 1982, 599–603.

[19] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 34.

[20] J. Калић, *Кула Небојша у Београду*, ЗФФ XV-1 (1985), 115-123.

ВИЗАНТИЈСКИ ПЕЧАТ ИЗ БЕОГРАДА

Током протеклих деценија мали је број византијских печата откривених на тлу средњовековне Србије постао доступан широј научној јавности.[1] По правилу, они се чувају у музејским збиркама или приватним колекцијама у земљи и иностранству. Нема сумње, тек предстоји систематски рад на њиховом прикупљању и проучавању.

Пре неколико година, приликом систематских археолошких истраживања у Београду, откривен је и један византијски оловни печат.[2] Пронађен је in situ у Доњем граду, у подножју дунавске падине, на простору који иначе обилује траговима античке културе (остаци архитектуре, керамике, новца и др.). Налазио се у најстаријем средњовековном слоју на томе месту, у хоризонту са претежно средњовековном керамиком. Запажени су и фрагменти античке керамике.[3] У истом слоју откривени су и примерци византијског бакарног новца. То су тзв. анонимни фолиси, које је у Византији почео да кује Јован Цимискије, како то сведочи Јован Скилица.[4] Затим су ту праксу наставили и његови наследници. Приликом истраживања у Београду 1978. године откривена су четири примерка

---

[1] Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања на Царичином граду 1953. и 1954. године*, Старинар 5-6 (1954-1955), 166 sq.; V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, t. V, 3, Paris 1972, 290; Ф. Баришић, *Византијски оловни печат из Сирмијума*, ЗФФ VIII-1 (1964), 183-190; S. Dušanić, *Vizantijski pečat iz Kostolca*, Numizmatičke vijesti 34, god. XXIII (1980), 17-18; исти, *Прилог сфрагистици Охридске архиепископије*, Зборник Народног музеја у Београду 8 (1975), 315-325, односно Музејски гласник у Скопљу 3 (1974), 43-52.

[2] Печат је 1978. године открио др М. Поповић и уступио ми на научну обраду на чему му и овом приликом најсрдачније захваљујем. Тематски преглед археолошких истраживања дао је М. Поповић, *Београдска тврђава - Настанак и развој утврђења*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Београду децембра 1980. године, обј. 1982.

[3] Услови налаза печата: квадрат D–XXV, IV откопни слој, кота 76,87. Уп. М. Поповић, *Београдска тврђава - Доњи град*, Археолошки преглед 20 (1978), 115. Печат се налази у збирци Музеја града Београда.

[4] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. I. Thurn, Berolini 1973, 311. Уп. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum II*, London 1908, 481.

анонимних фолиса.[5] И у току истраживања ранијих година наилазило се на анонимне фолисе. До сада их је нађено укупно осам и то претежно у Доњем граду.[6]

Као што је познато, анонимни фолиси су разврстани у више група. Према новијим поделама, београдски примерци припадају млађој групи тога новца. То је класа А2 према Грирсоновом каталогу византијског новца. Она се везује за време од 976 (?) до 1030-35. године.[7] На нашем терену заступљени су у Мачванској Митровици, као и на неким другим локалитетима.[8]

Широки хронолошки оквири који прате групу А2 византијског бакарног новца временска су одредница и за оловни печат са којим су се нашли у истом археолошком слоју у Београду. Тај печат управо омогућава да се на основу анализе историјских и археолошких података ограничи време у којем су анонимни фолиси могли доспети у Београд. Сва је прилика да је византијски оловни печат, заједно са текстом непознатог пошиљаоца, стигао у Београд у време византијске власти у граду, а то је - како историјски извори сведоче - доба цара Василија II (976-1025) односно његове офанзиве против остатака Самуиловог царства на Балканском полуострву. Из историје Београда се зна да је византијска власт на том подручју обновљена највероватније 1018. године. Преокрет се догодио, како се то обично узима, у време делатности чувеног византијског војсковође Константина Диогена, који је с успехом сузбијао власт противника на северној граници Царства. Према вестима Јована Скилице, Константин Диоген је већ био „архонт тамошњих крајева" (τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων) када је кренуо у покоравање Сирмијума. Ма како територијално неодређен тај податак се односи и на Београд. Само поседовањем стратешки значајног београдског подручја могла се успостављати византијска власт у Сирмијуму. И када је Константин Диоген, најзад, савладао Сермона, господара

[5] Подаци о налазу новца 1978. године: Доњи град, квадрат D–XXV, откопни слој V, кота 76,66, R–30 mm, тежина 9,1 g; квадрат E–XXV, откопни слој VII, кота 76,17, R–31 mm, тежина 16,8 g и откопни слој VIII, кота 75, 94, R–27 mm, тежина 8,5 g односно R–27 mm, тежина 8,6 g.

[6] Већина анонимних фолиса откривена је у Доњем граду. Један примерак је нађен у ескарпи североисточног бедема Горњег града. Подаци се налазе у Центру за документацију при Научноистраживачком пројекту за Београдску тврђаву (Археолошки институт - Београд).

[7] Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection III*, 2, Washington 1973, 648–675.

[8] V. Popović, *Catalogue des monnaies byzantines du Musée de Srem*, Sirmium VIII, Rome – Belgrade 1978, 186–195.

Сирмијума, био је, како наводи исти писац, постављен да управља новоосвојеном облашћу.[9] Према томе, Београд је заједно са Сирмијумом, улазио у састав територија којима је Константин Диоген једно време управљао.[10]

Обнављањем своје власти у Београду и освајањем Сирмијума, вероватно 1018. године, Византија је битно учврстила свој положај према Угарској. Уводила је, нема сумње, војне посаде у стара утврђења и оживљавала рад локалне управе. Појаву анонимних фолиса треба очигледно довести у везу с потребама плаћања тих служби у граду, као и са општим напретком који се тада запажа у Београду. Археолошка истраживања су показала не само да је насеље постојало на простору који су ограничавали антички бедеми, него се и ширило. Управо у Доњем граду се запажају знатне промене. Старо словенско насеље које је откривено у тзв. Западном подграђу старијег је датума. Истражени су остаци кућа, као и некропола која се ту образовала.[11] Међутим, почетком XI века насеље се шири на нове просторе. И управо ту су откривени византијски печат и наведени примерци византијског бакарног новца.

Оловни печат из Београда је добро очуван. Трагова оксидације има на мањим површинама. Округлог је облика пречника 24 mm (печатно поље) односно 27 mm (у целини). Тежина је 13,4 g. Углавном је правилно центриран. Мање оштећење се налази на

[9] *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, rec. I. Thurn, 365–366.

[10] J. Калић - Мијушковић, *Беоӷрад у средњем веку*, Београд 1967, 35-36, 345-346; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Визанӣије*, обј. у књ. Сирмиум - Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 50-52.

[11] Г. Марјановић - Вујовић, *Словенски Беоӷрад*, обј. у књ. Историја Београда I, Београд 1974, 292-295; иста, *Slavic Beograd*, Balcanoslavica 2 (1974), 12-15, иста, *The Latest Researches of the Slavic Beograd*, Balcanoslavica 5 (1976), 147-152; иста, *Најсӣарије словенско насеље у Беоӷраду*, Годишњак града Београда 25 (1978), 7-14; иста, *Ранo-средњевековна некроӣола у Доњем ӷраду*, Годишњак града Београда 28 (1982); уп. и *Накиӣ на ӣлу Србије (Каӣалоӷ изложбе)*, Народни музеј, Београд 1982, 38.

[12] У Београду су на више места откривени трагови насеља из XI века: M. Popović, *Beogradska tvrdava – severozapadni bedem Gornjeg grada*, Arheološki pregled 13 (1971), 96; исти, *Utvrđenja Beogradskog grada – jugoistočni bedem Gornjeg grada*, Arheološki pregled 14 (1972), 136; исти, *Beogradska tvrdava – utvrdenja Beogradskog grada*, Arheološki pregled 15 (1973), 90–91; преглед налаза: М. Поповић, *Беоӷрадска ӣврђава - Насӣанак и развој уӣврђења*, рукопис, 63-64; правац ширења насеља: *M. Popović, Beogradska tvrdava – Donji grad*, Arheološki pregled 20 (1978), 115-117. Дугогодишња истраживања обављала је М. Бајаловић-Хаџи-Пешић. За ову тему посебно су од значаја радови у којима се обрађује византијска керамика. Уп. М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, где је прикупљена одговарајућа литература.

доњем отвору канала кроз који је пролазила врпца, као и на десном рубу, ван печатног поља. На аверсу је представа св. Стефана са натписом распоређеним у два вертикална низа слова с леве и десне стране светитељевог лика: ὁ (ἅγιος) Στέφανος.

Св. Стефан је приказан до појаса с ореолом око главе, голобрад и младолик. Видљив је орар ђакона с крстом, као и детаљи уобичајене одежде.[13] У левој руци држи дарохранилницу, атрибут ђакона.[14]

Св. Стефан спада међу ређе приказиване светитеље на византијским печатима.[15] Судећи по до сада објављеним збиркама печата, по учесталости приказивања, далеко заостаје за другим светитељима (св. Никола, св. Ђорђе, св. Димитрије). Обично је представљен до појаса, малобројни су примерци на којима је читава фигура.

На реверсу печата се налази натпис распоређен у четири хоризонтална реда. Испред легенде је, како је то уобичајено, мали крст:

+ СТЕ
ФАNОС
ΔȣΛОС — + Στέφανος δοῦλος Χ(ριστο)ῦ
XV

Печат спада у групу тзв. приватних печата које су користили многи византијски достојанственици за незваничну преписку.[16] Обично на аверсу имају представу светитеља - заштитника, а на реверсу исписано име власника, како је то случај и с нашим печатом. Власник печата по имену Стефан, остаје непозната личност. У светским збиркама византијских печата има доста истородних примерака (приватних) печата, који су, по правилу мање привлачили пажњу научника у поређењу са оним другим, који су садржавали бројне и драгоцене историјске податке.

[13] Δ. Ἰ. Πάλλας, Μελετήματα λειτουργικὰ–ἀρχαιολογικά, ΕΕΒΣ 24 (1954), 158 sq.
[14] G. de Jerphanion, *L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen âge en Orient*, Εἰς μνήμην Σπυρ. Λάμπρου, Athènes 1935, 403-4-16.
[15] V. Laurent, *La collection G. Orghidan*, Paris 1952, 110
[16] V. Laurent, o.c. 7, 241 sq.; исти, *Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican*, Città del Vaticano 1962, 208-227. Поред Лоранове класификације печата постоје, наравно, и друге.

Међу разноврсним формулама побожности које су заступљене у византијској сфрагистици, како то показују објављене збирке, δοῦλος Χριστοῦ, раб Христов, спада међу ређе. Јавља се на разним типовима печата.[17] Предност је београдског печата у томе што је поуздано датован археолошким контекстом, па омогућава да се слични налази на нашем терену ближе одреде и вреднују.

Византијски печат из Београда
Зборник радова Византолошког института 21 (1982), 33-36

[17] G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 232; V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, t. V, 1, Paris 1963, 348, 731; G. Zacos – A. Veglery, Byzantine Lead Seals, I, 1, Basel 1972, 621, 646; I, 2, 879, 893, 934, 1027, 1301, 1356.

ПОДАЦИ АЛБЕРТА АХЕНСКОГ О УГАРСКО-ВИЗАНТИЈСКИМ ОДНОСИМА КРАЈЕМ XI ВЕКА

Међу разноврсним изворима којима наука данас располаже за Први крсташки рат посебно место припада Алберту Ахенском и његовом делу „Historia Hierosolymitana".[1]

О писцу се зна релативно мало. Био је изгледа каноник катедралне цркве у Ахену. То је закључак који намеће анализа садржаја његовог текста. Говорећи о Петру Пустињаку, једном од вођа крсташког похода 1096. године, Алберт наводи да је из Амијена „quae est in occidente". Таква ознака долази у обзир само ако је писац живео у Ахену, а никако у Ексу у Прованси (Aix-en-Provence), на шта би се такође могло помишљати с обзиром на име аутора (Albericus Aquensis). Поред тога, његово дело показује да је писац много боље познавао област Рајне него прилике на југу Француске. Томе треба додати чињеницу да се у језику којим је дело писано јасно запажа немачки утицај. Француска имена се бележе у немачком облику, што би било сасвим страно писцу из Провансе. Најзад, већина сачуваних рукописа овог дела потиче из области Ахена.

Дело Албертово допире до 1121. године. Ту се излагање нагло прекида. Постоји један рукопис овог текста на коме је забележена 1158. година. На основу тога се сматра да је ова хроника могла настати једино у времену од 1121. до 1158. године, свакако ближе доњој граници овог датирања.[2]

О делу Алберта Ахенског постоји обимна научна литература. Њиме су се бавили познати научници XIX и почетка XX века. Богатство вести које пружа овај извор и утицај који је имао на

---

[1] Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne P. L. 166, col. 389–716. Боље је издање у *Recueil des historiens des croisades*, Hist. occ. IV, p. 265 и д. Коришћено је издање Migne уз контролу текста објављеног у Recueil.

[2] *Recueil des historiens des croisades*, Hist. occ. IV, p. XX–XXIX; A. Molinier, *Les sources de l'histoire de France*, II, Paris 1902, 285–286; F. Vercruysse, *Essai critique sur la Chronique d'Albert d'Aix*, Annales de la Faculté de Philosophie et Lettres, Bruxelles I (1889), 43–103; N. Jorga, *Les narrateurs de la Première croisade*, Paris 1928.; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I Comnène*, Paris 1900, XXXVI и др.

друге писце привлачили су и највећа пера науке да о њему изрекну свој суд. А он је у почетку био изразито негативан. H. v. Sybel је још 1841. године посветио велику пажњу овом тексту и био мишљења да у њему има много грешака и збрке, много легендарног, те да је према томе само у малој мери употребљив за науку. Он је своје мишљење поновио и четрдесет година касније, када су се појавили нови радови о Алберту Ахенском и нове идеје о вредности његовог дела. То су били први покушаји да се ублажи негативан суд Sybela.[3]

Сам Алберт наводи извор својих информација. Пошто је био спречен да учествује у крсташком походу 1096. године, он је - како бележи у уводу свог дела - сазнао за догађаје од учесника похода. Тако је одлучио „memoriae commendare quae auditu et relatione nota fierent ab his qui praesentes affuissent“.[4] У науци се доста расправљало о томе да ли је Алберт поред казивања очевидаца имао пред собом и неке писане изворе. Неки су научници претпостављали да је користио песничка дела о овом крсташком походу, други су видели у тексту трагове регионалних хроника. Нарочито се B. Kugler живо супротставио мишљењу H. v. Sybela о неупотребљивости дела Алберта Ахенског. Он је читав низ радова посветио томе циљу. Дошао је до закључка да је писац користио једну хронику из Лотарингије, коју је саставио неко из пратње војводе Готфрида Бујонског.[5] Овим су се занимљивим и важним питањем бавили и други научници.[6]

Сасвим је тачно уочено да сви одељци Албертова дела немају исту вредност. Чак је и Sybel својевремено признавао да је у појединостима Албертово казивање тачно. Он је у ствари одбацивао само оне одељке овог дела који се не могу контролисати другим изворима, а таквих је у његово време било веома много.[7] F. Chalandon је резимирајући ову дугу и понекад жучну расправу дошао до уверења да је Албертово излагање у основи тачно, да је писац користио разне

[3] H. v. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Leipzig 1841; друго издање Leipzig 1881, 62–107; исти, Поговор уз чланак B. Kuglera, Historische Zeitschrift 44 (1880), 42–46.

[4] Albericus Aquensis, *Hist.* ed. Recueil IV, 271; Migne P. L. 166, col. 389.

[5] B. Kugler, *Peter der Eremite und Albert von Aachen*, Historische Zeitschrift 44 (1880), 22–42; исти, *Kaiser Alexius und Albert von Aachen*, Forschungen zur deutschen Geschichte XXIII (1883), 481–500; исти, *Albert von Aachen*, Stuttgart 1885; исти, *Analekten zur Kritik Alberts von Aachen*, Tübingen 1888.

[6] F. Vercruysse, *Essai critique*, 43–103; H. Hagenmeyer, *Peter der Eremite*, Leipzig 1879; dr. F. Kühn, *Zur Kritik Alberts von Aachen*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde XII (1887), 543–558 и други.

[7] H. v. Sybel, *Hist.* Zeitschrift 44 (1880), 43. Појединости у вези са походом Готшалка и Sybel је сматрао веродостојним; H. v. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Leipzig 1881, 97.

изворе, које често није успевао да усклади. То је уједно и објашњење за многобројне неусклађености и грешке којима дело обилује.[8]

У делу Алберта Ахенског налази се један већи одељак који је значајан и за историју угарско-византијских односа крајем XI века. Ту се описују догађаји за време похода крсташких војски 1096. године. Оне су прошле преко Угарске и византијске територије путем који је водио преко Земуна, Београда, Ниша, Софије према Цариграду. У ствари, анализа садржаја овог одељка омогућава да се изложеној дискусији о вредности дела Алберта Ахенског додају нови елементи.

Пошто се у пролеће 1096. године окупило мноштво одреда градске и сеоске сиротиње са хришћанског Запада, кренули су први таласи крсташке војске према Истоку. Међу првима кренуле су чете двојице народних вођа - Валтера Без Имања и Петра Амијенског. Користили су поменути копнени пут преко Угарске и Балканског полуострва.

Пред Земун је стигао први Валтер са својим људима и то око 11. јуна 1096. године.[9] По Албертовом казивању прошао је Угарском без сметњи и стигао „usque ad Bellegravam, civitatem Bulgaroram ... transiens Malevillam (Земун), ubi terminantur fines regni Hungarorum“.[10] Без сметњи је прешао реку „Maroe“, очигледно Саву. Једна група његових људи је заостала у Земуну и пошто је дошло до сукоба са Угрима, наводно приликом куповине оружја, једва су успели да се прикључе главнини војске.[11] После краћег задржавања у околини Београда и сукоба са мештанима, крсташи су пролазећи кроз густе „бугарске шуме“ после осмодневног путовања стигли у Ниш. Ту су се византијском заповеднику области жалили на неправде које су доживели.[12]

После краћег времена истим путем је ишао Петар Амијенски са својом многобројном војском. Пошто је стигао пред Земун у другој половини јуна 1096. године[13] сазнао је „quomodo comes regionis illius, nomine Guz, unus de primatibus regis Hungariae, avaritia corruptus, adunationem armatorum contraxisset militum, et pessimum consilium iniiset cum praedicto duce, Nichita nomine, principe Bulgarorum et praeside civitatis

[8] F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I*, XXXVII–XXXVIII.

[9] H. Hagenmeyer, *Chronologie de la Première croisade*, Revue de l'Orient latin VI (1898), 239.

[10] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 392.

[11] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 392.

[12] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 393.

[13] H. Hagenmeyer, *Chronologie*, 239.

Belegrave quatenus et ipse collecta virtute satellitum, anteriores agminis Petri debellaret et occideret".[14] Затим се излаже напад крсташа на Земун, освајање града. Велики број становника Земуна је страдао у борби, а неки од њих су (Угри - Hungari) успели бродовима да се спасу.[15] После угарског пораза у Земуну византијски заповедник у Београду, Никита, одлучио је да се повуче у Ниш „quousque accersito auxilio imperatoris Constantinopolitani, sociis Petri resisteret et vindictam Hungarorum sumeret propter amicitiam et foedus, quod cum Guz, comite et principe Malevillae, percussisset".[16]

Бојећи се освете угарског краља Коломана, Петар Амијенски је наредио да се војска и плен пребаце преко Мораве. Напуштајући Земун војска је морала прећи Саву, а не Мораву, како је то овде забележено.[17] Приликом преласка преко Мораве дошло је до сукоба са Печенезима „qui Bulgariam inhabitabant". У борби су страдали многи крсташи, али су и Печенези имали губитака. Потопљено је седам њихових малих бродова са посадом, а седам заробљених Печенега је по Петровом наређењу одмах погубљено.[18] После осмодневног путовања војска је стигла у Ниш. Град се налазио на реци преко које је водио камени мост. Био је добро утврђен и налазио се у плодној области.[19] Крсташи су у Нишу тражили дозволу за куповину хране, што им је дукс Никита и одобрио, али уз претходно давање талаца. Када је ипак дошло до сукоба између крсташа и мештана, дукс Никита се супротставио нападачима војском састављеном од Бугара, Кумана, Угара и Печенега.[20] Одреди Петра Амијенског су претрпели велике губитке, а дукс Никита је обавестио византијског цара о угарском поразу код Земуна и држању Петрових људи у Нишу.[21]

[14] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 393.

[15] Алберт тврди да је у борби у Земуну учествовало 7000 Угара, да их је страдало 4000, и да су се многи бекством бродовима спасли („sed plures navigio elapsi sunt") : Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 393–394.

[16] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 394–395.

[17] Сам Алберт нешто касније наводи да је војвода Готфрид Бујонски са својим људима дошао до Земуна и „in littore Sowa diebus quinque pernoctantes ..." (Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 414).

[18] Albericus Aquensis, Hist., Migne P. L. 166, col. 395. Тачно је уочено да Алберт често користи број 7, па је оправдана сумња у веродостојност његових цифара: F. Vercruysse, *Essai critique*, 74–75.

[19] Albericus Aquensis, *Hist.*, Recueil IV, 278; Migne P. L. 166, col. 395.

[20] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 396: „Ad hoc denique ducis imperium Bulgari, Comanitae, Hungari plurimi cum Pincenariis, qui conventione solidorum ad urbis defensionem convenerant ..."

[21] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 399.

Овај одељак је у науци коришћен већ према општем схватању сваког појединог писца, Неки су му одрицали веродостојност, други прихватали у целини, а неки користили само поједине вести углавном произвољно.[22] Стварне контроле његовог садржаја није било. а није ни могло бити. Тек проучавањем историје подручја кроз које су крсташи пролазили може се проверавати текст Алберта Ахенског.

На овом месту указали бисмо на неколико појединости у изложеном одељку које потврђују други извори.

1. Крсташи Валтерове групе стигли су у Земун 1096. године, „где се завршавају границе краљевине Угарске". То одговара ономе што се зна о угарско-византијским односима крајем XI века. У другој половини тога века вођене су у више наврата борбе ових двеју држава око пограничних поседа. Угарска је успела да запоседне Срем и борбе које су вођене 1071/72. године водиле су се око Београда. Судећи по наводима Бечке илустроване хронике угарска војска се припремала за напад у Сланкамену.[23] Одатле је кренула према Сави у правцу Београда. До сукоба са византијским снагама дошло је тек на Сави, приликом преласка преко реке. Нико није ометао угарске одреде на путу од Сланкамена до обала Саве.[24] Тешко је веровати да би краљ Саломон окупљао војску у Сланкамену, на непријатељској територији. По свему судећи Угарска је овладала Сремом пре 1071. године. За време борби 1071/72. године Византија је изгубила Београд, али га је убрзо повратила.[25]

[22] H. v. Sybel, *Geschichte*, 206–207, у излагању похода Петра Амијенског не користи податке Алберта Ахенског. Међутим, упадљиво је да и H. v. Sybel, најоштрији критичар овог извора, кад доказује да у делу Албертовом има много хронолошких и топографских грешака, ниједном не оспорава податке из овог одељка. H. Hagenmeyer, *Peter der Eremite*, Leipzig 1879, 137–165, користи текст Албертове хронике; R. Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck 1901, 47–50, прихвата у целини Албертово казивање; F. Vercruysse, *Essai critique*, 79–80, сматра веродостојним његово излагање о борбама код Земуна и Ниша; F. Chalandon, *Histoire de la Première croisade*, Paris 1925, 60–75, настоји да утврди тачност Албертових навода, одбацује податке о нападу крсташа на Земун без уверљивих аргумената и пребацује сву одговорност за тај сукоб на Угре. Он признаје да нема извора који би омогућили контролисање Албертових вести; B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, Berlin 1940, 361, прихвата податке о борбама код Земуна као тачне не наводећи доказе, итд.

[23] О Бечкој илустрованој хроници се доста расправљало у науци. Данас се сматра доказаним да је она настала на основу старијих извора: T. Kardos, *Die ungarische Bilderchronik*, Budapest 1961, 5–30; уп. H. Marczali, *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden*, Berlin 1882, 68–53; G. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 133–142.

[24] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, I, Београд 1951, 10.

[25] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 42.

Дакле, Албертово тврђење да је 1096. године Земун био последњи угарски град, а Београд прво византијско утврђење на које су крсташи наишли, одговара ономе што се данас зна о тој осетљивој граници двеју држава.

2. Питање Печенега. У поменутом одељку Алберт Ахенски у два маха помиње Печенеге 1096. године. Први пут када су напали крсташе приликом њиховог преласка преко Саве (код Алберта „Морава") и тада писац за њих каже „да живе у Бугарској". Други пут за њих сазнајемо у Нишу, када су учествовали у војсци византијског дукса у борби против људи Петра Амијенског.

Крсташки извори су Бугарском називали део византијске територије на Балканском полуострву. Подручје од Београда до Ниша називали су бугарским шумама.

Присуство Печенега у византијским балканским областима потврђују и други извори. Средином XI века њих је у области Ниша населио архонт Бугарске Василије Монах.[26] Када је једна група ходочасника ишла познатим путем преко Београда, Ниша и Софије, забележено је да су у пустим пределима Бугарске, кроз које су пролазили, живели Печенези - „latrunculi Scythicae gentis". - Том приликом се чак даје и опис њиховог начина живота.[27] Године 1080. они су продрли у област између Ниша и Скопља и пљачкали.[28] У области Београда помињу се 1071. године. Наиме, тада су по подацима Бечке илустроване хронике Печенези са византијске територије преко Београда и Саве упали у Срем и пљачкали тамошње поседе Угарске.[29]

[26] *Skyl.–Cedr.* II, Bonnae 1839, 587; *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 1966, 164.

[27] *Chronicon S. Andreae, MGH SS* VII, 535. De profectione domni episcopi Lietberti in Ierusalem. „Transite itaque Danubio ad regem Pannoniarum pervenit; et pretergressus eius patriam, vastas ingreditur solitudines, quas deserta Bulgariae vocant, quasque latrunculi Scythicae gentis inhabitabant".

[28] *Nicephori Bryennii*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, 157.

[29] *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Динић, *Грађа* I, 10: „... Bisseni per Albam Bulgariam (Београд) venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias et non modicam gentem captivorum et predarum diripientes in suam terram (византијска територија јужно од Саве и Дунава) abduxerunt". За локалитет Buzias В. Н. Златарски, *История на българската държава*, II, София 1934, 139, је мислио да је у области Вуковара. Вероватније је да га треба тражити у околини Земуна, можда је то Бежанија: G. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griech. Klosters zu Szávaszentdemeter aus dem 12 Jh.*, Studia Slavica V, 1–2 (1959), 23. За Печенеге уп. G. Györffy, *Besenyök és Magyarok*, (Körösi–Csoma Archivum, vol. I), Budapest 1940; исти, *Monuments du lexique petschénègue*, Acta Orient, Hung. XVIII (1965), 73-81; Д. Расовский, Печенеги, *Торки у Берсиды на Руси и в Угрии*, Seminarium Kondakovianum VI (1933); В. Г. Васильевский, *Византия и Печенеги*, *Труды I*, Санктпетербург 1908, 1-175.

Тада су краљ Саломон и херцег Геза одлучили да „казне издају Београда". Пошто је град већ био нападнут, по тврђењу истог извора, опседнути су се обратили Печенезима за помоћ. Ови су се брзо и спремно одазвали позиву и супротставили угарској војсци код Београда, али су доживели тежак пораз.[30] Печенега је, дакле, било у другој половини XI века не само у области Ниша него и у околини Београда. Да ли су то били одреди византијске војске или њихова насеља тешко је рећи.[31] У сваком случају били су веома покретни и увек спремни на борбу.

3. Поред тога пада у очи да је у овом одељку Албертова дела и географски опис пута којим су се крсташи користили у основи тачан. Он упућује на закључак да је писац заиста имао при руци исказе очевидаца или њихове забелешке, или неке друге изворе који су нам данас непознати. Тешко је иначе објаснити како би овај каноник из западне Европе могао тачно описати положај Земуна на Дунаву и осталих места дуж пута, које сам никада није посетио. Једина већа грешка односи се на име реке коју су крсташи Валтерове и Петрове групе прешли напуштајући Земун, а пре доласка у Београд. Алберт је назива Моравом.[32] Међутим, када описује поход Готфрида Бујонског он помиње Саву код Земуна.[33] Прешавши Мораву Петрови људи су ушли у велике „бугарске шуме". Познато је да је пут водио крсташе из Земуна преко Саве, затим поред Београда према Морави. Ова се река прелазила, а одатле се ишло трасом старог друма према Нишу. Дакле, крсташи су прелазили Саву код Београда, а затим и Мораву. У томе је по свој прилици и објашњење ове забуне. Писац је чуо за прелаз преко Мораве, па ју је у првом делу овог описа помешао са Савом.[34]

[30] М. Динић, *Грађа* I, 10.

[31] В. Г. Васильевский, *Византия и Печенеги*, 107-108. Цариградским путем ишли су и немачки крсташи 1101. године. Тада је један од учесника похода, Екхард, забележио да су их од Београда до Цариграда непрестано узнемиравали Печенези. За њих се каже том приликом да су били у служби цара Алексија I Комнина: Ekkehardus Uraugiensis abbas, *Hierosolymita*, ed. A. F. Gombos, Catalogus fontium historiae Hungaricae II, Budapest 1937, 874.

[32] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 392; 395.

[33] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 414.

[34] Да је овде у питању механичко спајање различитих информација показује и то што Алберт бележи да су Петрови људи, прешавши Мораву, ушли у велике бугарске шуме вукући собом између осталог и „плен из Београда" (Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P.L. 166, col. 395). Ако реку Мораву сматрамо искључиво Савом, онда је овај „плен из Београда" немогућ. Нису га могли имати пре него што су пред Београд дошли. Изгледа да се под Моравом овде крију и Морава и Сава.

Опис Земуна и Београда делује веома убедљиво и тачно. Ту се каже да Дунав раздваја ова два града, односно протиче поред њих и то прво поред Земуна, затим поред Београда и наставља ток даље. Затим се додаје да је Београд удаљен од Земуна једну миљу.[35] Крсташи су прешли пут од византијске границе до Ниша за осам односно седам дана, што одговара ономе што се зна о брзини путовања у то време.[36] Ниш је, по речима овог писца, био добро утврђен град. Налази се на једној реци - очигледно Нишави - преко које је био саграђен камени мост.[37]

Анализа овог одељка Албертовог дела показује не само да је његово излагање у основи тачно него омогућава да се из текста извуку као веродостојни и они подаци које је старија историографија одбацивала као легендарне. У обиљу вести које он пружа има и таквих које потврђују други извори. Овакав закључак намеће и другу обавезу – да се његовом тексту поклони већа пажња и у оним појединостима за које је он још увек једини извор. У такве делове његовог излагања спада и епизода о угарско-византијској сарадњи крајем XI века. Треба веровати да ће нова истраживања и њих моћи да потврде.

Шта нам саопштава писац о тим односима?

У већ цитираном одељку о догађајима 1096. године Алберт Ахенски изричито говори да су крсташи Петра Амијенског, стигавши под Земун, сазнали да су угарски заповедник у Земуну Guz и византијски погранични командант у Београду, дукс Никита, склопили савез са циљем да се супротставе крсташима.[38] Других извора који би потврдили или оповргли ове вести нема. Пре него што се донесе коначан суд о њиховој вредности, треба указати на неколико чињеница. Прво, оне се налазе у одељку Албертова дела који се - као што смо видели - може контролисати и потврдити у извесној мери казивањем других извора. Друго, пада у очи унутрашња повезаност пишчевог излагања, логичан редослед догађаја, који поред богатства података, упућују на мисао да писац то није могао измислити, чак и да је хтео да оправда освајање хришћанског Земуна. Писац саопштава да су два погранична заповедника радила договорно, са жељом да се снаге удруже и успешније бране од крсташа. То се описује уз догађаје везане за поход Петра Амијенског. Зна се да су пре њега тим путем, преко Земуна и Београда, већ прошле разне групе крсташа. У Земуну и Београду су их већ видели, познавали су њихове насилничке испаде. Уз то се сазнало за приближавање нових, већих одреда. Заповедници ова два града имали су довољно разлога да се заједнички супротставе непријатељу, претила им је иста опасност. Да ли је та политика сарадње била само сарадња пограничних заповедника или шира међудржавна сарадња, тешко је шта одређеније закључити. Још је J. Moravcsik закључио да су угарско-византијски односи у XI веку били пријатељски, понекад чак савезнички.[39]

На могућност постојања заједничке акције против крсташа као да указује и један други податак Алберта Ахенског. Наиме, он у свом излагању наводи да се један број branилаца Земуна, које он назива Угрима, спасао бекством бродовима пред крсташким покољем.[40] Када је после тога дукс Никита у Нишу окупљао војску за борбу против тих истих крсташа, писац саопштава да је међу њима било и Угара. За њих се каже да су били најамници. Ко су били ти Угри у Нишу 1096. године? Постоје две могућности. Прво, да су то војници из Земуна који су се спасли бекством и прикључили дуксу Никити, можда у духу поменутог споразума или мимо њега, или друго, да су то становници пограничних византијских територија према Угарској, међу којима је могло бити и Угара. Да ли би у овом другом случају писац наглашавао да су то Угри, остаје недовољно јасно.[41]

Посебне тешкоће ствара идентификовање двеју поменутих личности, заповедника Guza и дукса Никите. Први је непозната личност.[42] О другоме се може са више сигурности говорити. Био је

[35] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 394: „Comperta hac victoria (освајање Земуна) et Hungarorum caede cruenta, visis ferro caesis corporibus illorum, quae plurima exstincta atroci vulnere Danubius suis procellis advexerat Belegrave, ubi reflexo alveo iter et cursum continuat, a Malevilla distans milliari, dux praefatus Nichita suos convocat..."

[36] Albericus Aquensis, *Hist.*, Migne P. L. 166, col. 393; 395; Rec. IV, 278; H. Hagen–meyer, *Chronologie*, 239–242; К. Јиречек, *Војна цесша*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 130-135.

[37] Albericus Aquensis, Hist., Rec. IV, 278. H. Hagenmeyer, Peter der Eremite, 147, погрешно је мислио да се Ниш налази на Морави. Виљем Тирски је користио дело Алберта Ахенског и нема самосталну вредност (Guillelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, Migne P. L. 201, col. 209–892). И многи други писци су користили директно или индиректно податке Албертовог дела.

[38] Види нап. 14 и 16.

[39] J. Moravcsik, *Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des Croisades*, Revue des Études Hongroises 3–4 (1933), 301–302. Он се уопште није освртао на догађаје 1096. године. Његова уопштена оцена о пријатељским односима између две земље у XI веку тешко се може у потпуности одржати, јер је познато да су се смењивали периоди сарадње са отвореним сукобима.

[40] Види нап. 15.

[41] На ову улогу Угара у догађајима 1096. године упозоравао је својевремено F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis I*, 169, не извлачећи посебне закључке.

[42] Алберт Ахенски помиње истоимену личност као дукса Бугара 1101. године: Albericus Aquensis, *Hist.*, Rec. IV, 579.

византијски заповедник пограничних области Царства према Угарској. Питање је само пространства области којом је управљао 1096. године.[41] То је у основи питање тематске организације Царства у време Комнина и оно се може само у целини разматрати. Тада ће и ови подаци Алберта Ахенског добити своје право место и вредност. Треба их свакако имати у виду и даље критички проверавати.

Подаци Алберта Ахенског
о угарско-византијским односима крајем XI века
Зборник Филозофског факултета X-1, Београд 1968, 183-191.

[41] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 36-38.

ОБЛАСТ СМИЛИС У XII ВЕКУ

Историјско дело Јована Кинама добро је познато у светској и нашој науци. Од првог издања у XVII веку, а нарочито после вредних коментара које му је приложио Du Cange уз издање 1670. године, оно је почело да привлачи пажњу стручне јавности која готово несмањеним интензитетом и данас проучава његов садржај. Богатство тема којима се Кинам бави, обиље података којима их обрађује, ширина простора на којима их тражи и поуздана обавештеност коју у њих уграђује, огромно су продужили научни живот његова дела. Оно почива на полетном добу Јована II и Манојла I Комнина, у њему налази сигурне подстицаје и широке оквире, поистовећује се са њим. Његово ауторитативно казивање махом је прихватано као историјска стварност једног доба, претварало се у чињенице које је и наша наука уграђивала у темеље својих сазнања о српској историји XII века, ређе је оно оспоравано, а изузетно подвргавано свестраној анализи. Чини се да је упознавање Кинамовог начина мишљења досада нашло сувише мало места приликом тумачења његових података.

Овом приликом, међутим, скренули бисмо пажњу на једну особину Јована Кинама, која је код нас остала мање истражена, а чини основу његовог начина приказивања догађаја. Он настоји да своје излагање веже за одређено тле, да га конкретизује географским подацима које је имао или могао добити. Захваљујући личном интересовању, изгледа и образовању, оставио је за собом дело које, поред осталог, показује да је веома добро познавао прилике на Балканском Полуострву, простор у коме су се догађаји збивали. Ниједан други писац епохе Комнина није оставио толико података о балканским градовима, утврђењима, о путевима, као што је то он учинио. Приказујући византијску политику на Балкану, он је пером пратио царску војску од бојишта до бојишта, кроз беспућа непријатељске земље, кроз насеља противника, приказивао је упоришта побуњених царских поданика, тврђаве око којих су вођене борбе. Тако су вести о Расу, Галичу, Никави, његова обавештења о Дрини, Босни, о путевима византијске офанзиве према Тари, о Сеченици, о

далматинским градовима, уграђени у његов текст.[1] Кинам их читаоцима представља на својеврстан начин. Мање позната места, локалитети о којима се у Византији није много знало, помињу се најчешће уз допунска обавештења о положају или облику имена, док се старим и добро знаним балканским градовима такви подаци не прилажу.[2] Поред тога, Кинам је пажљиво приказивао балканска подручја трудећи се да своја знања што прецизније и изрази. То је његов добро познати сажети начин излагања у коме се избегава све што је непотребно, али у коме се назире зналачка употреба појединих израза намењених разним топонимима. У његовим описима предела, тврђава или путева, нема богатства речи и мисли попут оних који прате царева дела, на пример. Они садрже, међутим, поред давно запажених података, и друге појединости које могу да допринесу бољем упознавању и самог Кинамовог текста, и што је још важније, онога што је он имао пред очима. У сваком случају допринос Јована Кинама историјској географији наших земаља је велики. Чини се да досада није тачно оцењен.

Ако би требало издвојити области за које се Кинам највише интересовао и које је најбоље познавао, онда су то несумњиво Цариградски друм и погранична област око Дунава и Саве. Са подручјем старе Рашке то и јесу најчешћа попришта борби Јована II и Манојла I Комнина. Ту се градила и разграђивала византијска политика на Балкану до 1180. године. Када је почетком XII века Угарска чврсто закорачила на тле свог балканског суседа потчињавајући Хрватску, Босну, затим приближавајући се рашким жупанима. Византија је имала два фронта против Угарске: онај видљиви у пограничним областима дуж Саве и Дунава, и онај мање видљив - у делатности побуњених словенских поданика. И један и други могао се одржавати једино поседовањем главних комуникација, пре свега Цариградског друма. Његова безбедност била је услов за било какве акције на Балкану. Управо због тога су му Јован II и Манојло

[1] I. Cinnamus, Bonnae 1836, 12; 102–103; 104–113; 248 и друго. В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица Н. Чупића 49 (1940) 51, запажа да Кинам у односу на Србе има топографске податке који изненађују својом одређеношћу, али се сам њима посебно није бавио.

[2] Кинам посебно не објашњава положај Београда, Браничева, Ниша, Раса, али то сматра потребним када помиње Темпон (Cinn. 11), Горњачку клисуру (Cinn. 13), Дрину (Cinn. 104), Босну (Cinn. 104), Земун (Cinn. 114), Срем (Cinn. 114), Дендру (Cinn. 204), Петрик (Cinn. 217), Бач (Cinn. 222), итд. Када преузима домаће називе појединих места, он то обично и наглашава: Κακὴ σκάλα (Cinn. 13); планина Темисис (Cinn. 117); Десин јарак (Cinn. 214), или само додаје „по имену" Смилис, Бач, Дрина, Земун, итд.

I посвећивали изузетну пажњу. Старе тврђаве дуж пута постале су важна војна средишта из којих се будно пратила ситуација у околним областима. Кинамови подаци о Београду, Браничеву и Нишу то јасно показују. Византија их је у XII веку у више наврата градила, пажљиво одржавала и грчевито бранила.[3] Од јачине њихових бедема и опремљености војних посада зависила је у многоме судбина самог друма и државних граница. Њиме су византијске војске небројено пута пролазиле у XII веку. Савремени писци бележе углавном царске походе. Па и њих је тада било више него раније. Цар Јован II је у два маха лично предводио своје одреде у борбама око Браничева и Београда[4], а Манојло I је то чинио још чешће.[5] Сам Кинам је тим путем прошао бар једном.[6] Познавао га је добро. Његова обавештења о успутним тврђавама, важним раскршћима и приликама које су га окружавале спадају међу најпрецизније вести које о њему у то време постоје.[7]

[3] Београд је у XII веку у више наврата дограђиван, после рушења обнављан: J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 43-56. Недавно су у Београду откривени остаци те градитељске делатности Комнина: M. Birtašević, *Beogradska tvrdava, Gornji grad*, Arheološki pregled 10 (1968) 195. Браничево је такође доживело више обнова, додуше и већа разарања: Cinn. 12; Cinn. 118; Nicetae Choniatae, rec. I. Bekker, Bonnae 1835, 177-178 и др. О Нишу су се Јован II и Манојло I посебно старали. Грађен је и дограђиван и у мирно време, као и у доба ратова. Тако, поред осталих вести, привлачи пажњу податак Н. Хонијата да је 1165. године Манојло I наредио двојици поверљивих људи да надгледају радове у Нишу, који је тада опасан зидовима: Chon. 178. Поред ових великих и старих утврђења постојали су и мањи војни логори. Тако су новија истраживања у Ћуприји, на локалитету Касарна уз само ушће Раванице у Мораву, показала да је старо римско утврђење било коришћено за војне потребе и у XII веку: D. Piletić, *Rimski kastrum Ćuprija – Horreum Margi*, Vesnik Vojnog Muzeja u Beogradu 15 (1969) 37-38.

[4] Cinn. 10-12; Chon. 24-25.

[5] Cinn. 113-114; 119; 131-133; 217; 240; Chon. 122-123; 166-167; 173-174. Веће одреде војске упућивао је цар Манојло I на обале Дунава у више наврата.

[6] Cinn. 241; 245.

[7] Кинамов пут „који води у Угарску" је очигледно Цариградски друм којим се преко Ниша најбрже стизало на обале Дунава. Код Ниша се, како тачно бележи Кинам, одвајао пут за Србију (Cinn. 212. 16-18; 213. 3-6). Занимљиво је да К. Јиречек, који је написао најбољи рад о Цариградском друму, није запазио овај вредан Кинамов податак о рачвању путева у нишкој области (К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 73-189). Користио га је узгред Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стевану Немањи*, Глас СКА 58 (1900) 172. Кинам није прецизирао на који пут према Србији мисли, па су могућна разна тумачења - да је реч о путу који је водио из Ниша низ Топлицу до Раса (Новог Пазара); може се помишљати и на пут којим се дуж Западне Мораве и Ибра стизало у средиште Рашке. Уп. Сп. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник

У склопу Кинамовог излагања о Цариградском друму и подручју кроз које се он протезао, налази се један загонетан податак. Писац помиње једну мању област по имену Σμήλης.[8] То је део Манојлове офанзиве у рату против Угарске, неважна појединост која, по правилу, није привлачила пажњу научника. Само у неколико детаљнијих прегледа ратних операција византијске војске забележена је вест о Смилису. Помишљало се да би Свилајнац могао бити Смилис. Претпостављало се да га треба тражити у области између Велике Мораве и Кучајске планине.[9] Тек у новије време је запажено да то неће бити тачно и да је положај Смилиса сасвим непознат.[10]

Пошто Кинам вест о Смилису уклапа у догађаје које је добро познавао и прилике о којима је релативно опширно писао, потребно је да се они размотре. То је једини начин да се Смилис открије.

Боравак византијске војске у Смилису епизода је византијско-угарског рата од 1151-1155. године. Припада другом делу тога рата, догађајима у којима је видну улогу имао царев сродник Андроник Комнин. Наиме, Андроник Комнин је као дукс византијске пограничне области према Угарској преговарао са угарским краљем о акцији коју је намеравао да предузме у борби за цариградски престо. Андроник је своме саговорнику обећавао предају области којом је управљао. По Кинаму била је то област Браничева и Ниша, а по Хонијату - Београда и Браничева.[11] Како је, међутим, завереничка делатност Андроникова окончана његовим хапшењем, то обећање дато угарском краљу није могло бити остварено. На то је

СУД 48 (1880) 121; Р. Новаковић, *О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века*, Зборник Филозофског факултета IX-1 (1967) 123, који указује на врло повољан пут који је из Топлице водио у Рас.

[8] Кинам каже да је то област Σμήλης ὄνομα (Cinn. 131. 11). У индексу издања Кинамовог дела у Бонском корпусу наводи се име „Smele" (o. c. 408). В. Г. Васильевский, *Союз двух империй (1148-1155)*, Труды В. Г. Васильевского IV, Ленинград 1930, 71, помишљао је да је то место „Смила". Анализа слично забележених топонима у Кинамовом тексту показује да је реч о номинативу (Σμήλης), а не о генитиву. Уп. Cinn. 114. 8 (Ζεύγμινον ὄνομα); Cinn. 222. 5 (ὄνομα Παγάτζιον) и др.

[9] Карпов, *Византиские историки.* Труд Иоанна Киннама, С. Петербург 1859, 125; В. Г. Васильевский, *Союз двух империй*, 71. Он је упозорио на село Смиловце, али га је везивао за област Свилајнца. F. Chalandon, *Les Comnènes II : Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 412, такође прихвата да је реч о дан. Свилајнцу.

[10] М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 15, тачно примећује да је Смилис „непознато место", што значи да је одбацио раније извршену убикацију која је Смилис везивала за Свилајнац.

[11] Cinn. 126; Chon. 132.

угарски краљ прешао у офанзиву 1154. године, пошто је претходно сакупио велику војску.[12] Мета напада је било Браничево. По Кинамовом мишљењу читав напад је био у вези са договором претходно постигнутим у тајним преговорима саучесника завере.[13]

Догађаји су захтевали хитну интервенцију Византије. Добро припремљени противник имао је све изгледе да наумљено и оствари. Манојло I је одмах похитао на Дунав.[14] Ниш тада очигледно није био нападнут[15], али се такав напад могао убрзо очекивати с обзиром на димензије угарске офанзиве и споразум који је Геза II имао са Андроником Комнином.

Читава византијска противофанзива изведена је са великом журбом. Положај бранилаца Браничева био је незавидан. Нема сумње да је царска војска хитајући према бојишту користила најкраћи пут према Браничеву – стари Цариградски друм – којим су Манојлове војске толико пута пролазиле према граничним областима.

На путу према Браничеву, каже Кинам том приликом, „постоји један крај, довољно утврђен, по имену Смилис". Цар је одлучио да га запоседне и од њега направи упориште за борбу против Угара (Хуна).[16] Цар је одмах упутио поруку становницима Браничева настојећи да охрабри отпор бранилаца.[17] Операцијама је руководио лично Манојло I.[18] Угри су се на вест о приближавању непријатеља

[12] По Кинаму угарски краљ је сакупио војску од Чеха, Саксонаца и многих других народа (Cinn. 130-131). Овај податак који указује на велике ратне припреме које су претходиле борбама 1154. године, потврђује и допуњује Abū-Hamid al-Andalusi, који је учествовао у акцијама Гезе II на прикупљању најамничке војске (*Abū Hamid el Granadino y su Relacion de viaje por tierras eurasiaticas*, ed. C. E. Dubler, Madrid 1953, 38; 73). Уп. J. Калић, *Подаци Абу Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века*, Зборник за историју Матице Српске 4 (1971) 34-35.

[13] Cinn. 130. 23-131. 3.

[14] Cinn. 131.

[15] То произлази посредно из Кинамове тврдње да су Угри били напали само Браничево. Цар је страховао за тај град: Cinn. 131. И читав даљи ток операција 1154. године указује на то да су борбе вођене у области Браничева и Београда. До Ниша Угри тада нису стигли углавном захваљујући брзој противофанзиви Манојла I те године.

[16] Cinn. 131. 10-12: ἔστι τις χῶρος ἐρυμνότητος ἱκανῶς ἔχων Σμήλης ὄνομα, τοῦτον ἔγνω καταλαβὼν ὁρμητήριον τῆς ἐπὶ τοὺς Οὔννους θέσθαι ἐκδρομῆς.

[17] Cinn. 131.

[18] Кинам нигде изричито не каже где се Манојло I налазио током ових операција. Он је на вест о упаду Угара и борбама око Браничева одмах кренуо на Дунав. Довољно војске није имао да се одмах упусти у борбу са нападачима. Зато је одлучио да запоседне Смилис и да га учини упориштем за даље борбе. Одмах затим се каже да је упутио писмо становницима Браничева најављујући свој брзи долазак, што значи

повукли према Београду, где су потукли један део византијске војске, а затим су напустили попориште борби и вратили се у Угарску.[19]

Према току догађаја како нам их је представио Кинам, Смилис се налазио на путу, или поред њега, којим је Манојлова војска ишла према Браничеву. Треба га тражити на подручју између Ниша који Угри још нису били напали и Браничева у који се Манојло са својим снагама упутио.

За Смилис се каже да је χῶρος ἐρυμνότητος ἱκανῶς ἔχων.[20] Именица χῶρος значи „омеђен простор“, „место“, „крај“, „земља“, понекад и селиште.[21] Да бисмо открили које би од ових значења дошло у обзир размотрили смо начин употребе те речи у Кинамовом излагању.[22]

1. Кинам је употребио реч χῶρος да ближе означи жупу Лугомир.[23] Византијска војска је упућена διὰ τοῦ Λογγομηροῦ λεγομένου χώρου διαβιβάζειν, што такође упућује на закључак да је у питању „крај“, „област“, а не „место“. Као жупа Лугомир се помиње у повељи Стефана Првовенчаног издатој манастиру Жичи.[24] Обухватала је доњи ток реке Лугомир.

2. Још јасније се може уочити значење речи χῶρος у Кинамовом тексту који се односи на Ниш. Када је 1163. године цар Манојло са војском кренуо према Угарској да своме штићенику Стефану IV пружи непосреднију подршку, стигавши у *град* Ниш одлучио је да се позабави држањем рашког жупана Десе.[25] Да би

да цар још није приспео пред тај град: Cinn. 131. Изгледа јасно да се Манојло I задржао у Смилису, у логору који је ту постављен, руководећи одатле даљим борбама. Тако је овај текст схватио и F. Chalandon, *Les Comnènes* II, 412, али је све то везивао за Свилајнац. Када је Манојло I упутио Василија Цинцилука да гони непријатеља који се од Браничева повлачио према Београду, Кинам додаје да је цар иза њега спорије напредовао са осталом војском: Cinn. 132. 5-6. Хонијат је уопштенији у приказивању ових догађаја: Chon. 134. Цар није лично учествовао у борбама, он је њима управљао. Налазио се негде у близини.

[19] Cinn. 130-133; Chon. 133-134.

[20] Уп. нап. 16.

[21] M. A. Bailly, *Dictionnaire grec–français*, Paris 1903, s. v. H. G. Lidell–R. Scott, Oxford 1901, s. v. W. Pape, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911, s.v. F. Miklosich, *Lexicon paleaoslovenico–graeco–latinum*, Vindobonae 1863-1865, 836, који наводи да словенској речи „селишта“, између осталог одговара и χῶρος. За анализу значења речи „селишта“ у српским документима уп. Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник Филозофског факултета у Београду IX-1 (1967) 174-178.

[22] Овом приликом одабрали смо топониме са нашег подручја, оне који се могу тачније лоцирати.

[23] Cinn. 104. 4-5.

[24] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 572.

[25] Cinn. 212. 14-16.

читаоцима објаснио због чега је цар управо ту, у граду Нишу, одлучио да се заустави, писац одмах додаје: ἄγει γάρ πως ἐφ᾽ ἑκατέρας Παιονικὴν τε καὶ Σερβικὴν, ὁ χῶρος οὗτος, καὶ ἔστιν ἀμφοτέραις ἐντεῦθεν δέον ἐνιέναι.[26] Цар се улогорио у близини Ниша, на месту које се налазило између два поменута пута.[27] Путеви за Угарску и Србију стичу се у нишкој области (χῶρος), кроз њу се мора проћи да би се стигло у обе земље. Кинам је овде употребио реч χῶρος да би означио једно подручје, мању област.

3. Још једном је Кинам употребио реч χῶρος за пределе који се могу идентификовати. Цар Манојло I је 1164. године на свом походу кроз Срем логоровао код Титела, а затим ἐπί τινα χῶρον Πετρίκον καλούμενον καταλαβών, ἐνταῦθα ἐσκήνου.[28] Да би ближе објаснио положај Петрика, писац је одмах додао: ἔστι δὲ ὁ χῶρος οὗτος τῆς εἰς τὴν ἐνδοτέρω Παιονίαν παρελεύσεως ὅρος ὁ πρῶτος.[29] Петрик се налазио у области у којој се касније развио Баноштор.[30] Пада у очи да Кинам за Петрик каже да је χῶρος, а Бач назива полисом.[31]

Изложени примери упућују на закључак да реч χῶρος у Кинамовом тексту треба схватити као „област“, „крај“, „подручје“, свакако не територију само једног утврђења или града. Према томе и χῶρος ... Σμήλης треба схватити као „област Смилис“, неки мањи крај. Кинам је и сам прешао пут од Ниша до Браничева и то после операција вођених 1154. године. Ако је наша убикација тачна, Кинам је и лично познавао тај крај.

Анализа Кинамовог текста о Смилису и догађајима који су се одвијали око њега 1154. године показује да га треба тражити дуж пута којим се царска војска кретала од Ниша према Браничеву. У тој области се у XIV веку, у доба кнеза Лазара, помиње село Смиловци. Српски владар га је даровао своме манастиру Раваници међу многобројним поседима које му је завештао.[32] И данас постоји село Смиловац.

[26] Cinn. 212. 16-18.

[27] Cinn. 213. 3-6. Кинам пишући о Манојловом боравку у области Ниша 1163. године помиње град Ниш (πόλις) и област Ниша (χῶρος). Нишка област се јавља и у многим другим изворима. Овде наводимо само Кинамово поимање ствари.

[28] Cinn. 217. 16-17.

[29] Cinn. 217. 18-19.

[30] Уп. J. Калић, *Јован Кинам*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд, 1971, 68, нап. 169.

[31] Cinn. 222. 5. Уп. Š. Nađ, *Iskopavanja srednjovekovne tvrđave u Baču*, Arheološki pregled 1 (1959) 147-151; исти, *Тврђава Бач*, Рад Војвођанских музеја 10 (1961) 89-115.

[32] В. Петковић, *Стар....е (записи, натписи, листине)*, Народни Музеј у Београду, Београд 1923, 55. Уп. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Историјски часопис 16-17 (1970) 238.

Налази се у сливу Јовановачке реке, североисточно од Сталаћа, на месту где Крчева река прима воде оближњег потока. Смиловац је удаљен 6,5 km од Плочника.[33] Данашње село Смиловац веома је близу Јовановца односно вероватне трасе старог Цари-градског пута.

Кинамов податак да је χῶρος Σμήλης био довољно утврђен (ἐρυμνότητος ἱκανῶς ἔχων) обавезује да се на деоници Цариградског пута Параћин-Ражањ, уз коју се пружала област Смилис, потраже евентуална утврђења која је писац могао имати у виду. Мање је вероватно да је Кинам мислио на природну неприступачност терена.[34]

Стари антички пут је на деоници Horreum Margi – Naissus прелазио више мањих река. Међу њима се налазила и Јовановачка река, десна притока Велике Мораве. Управо на месту на коме је друм премошћавао ту реку развило се у новије време насеље Јовановац, које је пре тога носило име Шупељак.[35] На Пајтингеровој карти римских путева налази се место Praesidium Dasmini које би, како је то у науци већ запажено, по положају одговарало данашњем Јовановцу.[36] Било је удаљено 17 миља од Horreum Margi. У допунама које је Пајтингеровој карти дао Географ из Равене помиње се место „Dasmiani".[37] Један антички натпис помиње место „Dasminum" у коме су разбојници погубили једног пролазника.[38]

Знатно касније, код Прокопија, налази се вест да је цар Јустинијан I градећи утврђења у близини Ниша, између осталих, изградио и тврђаву Δούσμανες.[39] Неки научници су претпоставили да би то могао бити Praesidium Dasmini претходних векова.[40]

---

[33] Секција Параћин, размера 1:75.000. Међу селима алексиначко-ражањског среза помиње се у XIX веку село Смиловац са 112 пореских глава: М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 810. Он је навео да на левој страни Јовановачке (Шупељачке) реке „има према мосту којим иде пут алексиначко-београдски, на једном врху, стара градина која се зове Градац" (стр. 787). Уп. Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, Српски етнографски зборник, Насеља и порекло становништва, књ. 22 (1926), 437.

[34] В. Г. Васильевский, *Союз двух империй*, 71.

[35] К. Јиречек, *Војна цеста* 87.

[36] Ib. K. Patsch, RE IV, Stuttgart 1901, 2221; F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 73, који поред осталог упозорава да је Praesidium Dasmini „лежао на брегу високом 335 m., ограђеном зидинама, источно од Јовановца".

[37] *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. M. Pinder–G. Parthey, Berolini 1860, 192. 2.

[38] Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА 77 (1934) 24. Уп. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 194.

[39] *Procopii opera*, ed. J. Haury, Lipsiae 1913 (De aedificiis), IV 4, p. 122.

[40] Ф. Баришић, *Прокопије*, Византиски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 62. F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, izd. Akademije nauka i umjetnosti BiH, Djela XXX, Sarajevo 1969, 191.

Археолошка истраживања у сливу Јовановачке реке нису никад вршена. Због тога корисна запажања добронамерних путника XIX века не могу бити научно проверена. Још је F. Kanitz забележио да се у близини Јовановца налази брдо Градац на коме се уочавају зидине.[41] Драгашевић је касније запазио не само „једно конусно брдо, на темену чијем има развалина" него и остатке римског каструма код Јовановца.[42] Недавно пронађени миљоказ у селу Брачину, недалеко од Смиловца, могао би да допринесе бољем упознавању трасе пута од Ћуприје према Нишу.[43]

У средњем веку извори на путу Браничево - Ниш помињу само Равно (Ћуприју), Ражањ и Бован. Ништа се не зна о успутним насељима, станицама, утврђењима.[44] Релативно споро напредују истраживања и на ширем подручју које окружује пут Ћуприја – Ражањ. Обогаћена су знања само о насељима која су се развила у долини реке Црнице. Ту је откривена некропола у селу Лешју, посведочена са око 70 гробова, која припада несумњиво и житељима XII века. То најбоље потврђују примерци накита византијског порекла, недвосмислено датираних новцем краља Беле II (1131-1141).[45] Новија археолошка ископавања у Ћуприји, на локалитету „Касарне", открила су да је Византија у XII веку користила стари војни логор који је на том месту постојао.[46]

Међутим, у турско доба нешто је више података који оцртавају трасу Цариградског пута на деоници Параћин – Ражањ. Према најновијим истраживањима пут се, изгледа, пружао правцем Параћин – Сикирица – Брачин – Претрковац – Шупељак (Јовановац) – Ражањ.[47] Шупељак (дан. Јовановац) налази се већ у првом турском

---

[41] F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien* 73. Уп. и М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 197.

[42] Драгашевић, *Археолошко-географијска истраживања*, Гласник СУД 45 (1877) 31-32; 73.

[43] Усмено саопштење М. Максимовића, дипл. студ. археологије, коме и овом приликом захваљујем на љубазно датом обавештењу.

[44] Уп. К. Јиречек, *Војна цеста* 132-133.

[45] Д. Милошевић, *Заштитна ископавања у Поповцу (код Параћина)*, Зборник радова Народног Музеја 2 (1958-59) 125; иста, *Средњовековна некропола у селу Лешју код Параћина*, Зборник радова Народног Музеја 3 (1960-61, обј. 1962), 141-162. Уп. и С. Ерцеговић-Павловић, *Гроздолике византијске наушнице у Србији*, Старинар 18 (1967), Београд 1968, 83-89. Има их у Браничеву, Лешју и другде.

[46] Уп. истраживања Dr D. Piletića, *Rimski kastrum Ćuprija – Horreum Margi*, Vesnik Vojnog Muzeja u Beogradu 15 (1969) 30; 34; 37-8.

[47] О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник Историјског Музеја Србије 7 (1970) 158-161.

попису становника тога краја (1516. године). Наводи се да је тада имао 33 куће. Касније се у близини развило још једно село, па се помиње Мали Шупељак и Шупељак. У Шупељку је 1566. године коначила турска војска.[48] Међутим, указали бисмо на један драгоцени податак који је забележен у турском дефтеру насталом седамдесетих година XVI века, а који није нашао одговарајуће место у напорима да се открије права траса поменутог друма односно насеља која су крај њега постојала.[49] Реч је управо о Смиловцу за који се изричито наводи да се налази на „царском путу" који води у Истамбул. Становници тога села нису могли да подносе насиља и зулуме пролазника, па су се разбежали. Село је остало пусто, па је затим санџак-бег Скадра Хасан-паша ту подигао један караван-сарај. Довео је „номаде и људе из Београда да би чували и одржавали *мост који се налази у близини споменутог села*". Притом су нови становници Смиловца ослобођени неких дажбина.[50]

Мост за који се турске власти овом приликом залажу очигледно је мост преко Јовановачке реке, а он се заиста налазио „у близини" Смиловца: Јовановац је удаљен од Смиловца 5 km. Смиловац је делио судбину оближњег друма – нестајао је са неподношљивим приликама насиља, а обнављао се када су власти бранећи друм удахњивале живот успутним селима. Хасан-пашина акција сликовито приказује вероватно само једно оживљавање Смиловца, а било их је у његовој прошлости, с обзиром на близину важног друма, вероватно много.

Анализа Кинамова текста показала је да χῶρος Σμήλης треба схватити као „област Смилис" у XII веку. Мислимо да је треба тражити у подручју у коме се у Лазарево време налазило село Смиловци и у коме се и данас развија истоимено насеље. То је простор који је географски јасно омеђен. Пружа се уз Крчеву и Јовановачку реку до Јовановца и Плочника, односно вероватне трасе античког пута, на коме се ту, изгледа, налазила станица - Praesidium Dasmini. Источно од Смиловца нема насеља. То су брдовити пре-дели који се простиру до високог Ртња (1560 m).

Област Смилис налазила се уз трасу старог Војног пута. Стварајући ту своје упориште 1154. године, цар Манојло I је одабрао стратешки важну област. Одатле је на најбољи начин могао да контролише не само пут којим су Угри од Браничева могли продрети до

[48] О. Зиројевић, о. с. 160-161.

[49] Ib.

[50] М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, Крушевац кроз векове, Зборник реферата са Симпозијума одржаног од 4. до 9. окт. 1971, Крушевац 1972, 57.

Ниша, него и пут којим се дуж Западне Мораве продирало у српске земље. Чини се да је византијском владару било потребно и једно и друго. Угарска офанзива код Браничева је 1154. године била неочекиваних размера и брза, а угарско-српско савезништво нежељени пратилац таквих прилика. Једном већ успостављена угарско-српска сарадња (1149. и 1150. године) показала се ефикасном на бојном пољу. Цар Манојло је имао све разлоге да спречи њихово евентуално удруживање 1154. године. Боравећи у области Смиловца он је то могао лакше остварити.[51]

Кинам је једини византијски писац који помиње χῶρος Σμήλης. О имену ове области може се мало шта одређеније рећи. Ако је наша убикација тачна и ако је Кинамов Σμήλης обласно име за подручје села Смиловца из XIV века, односно данашњег насеља, онда се намеће закључак да порекло имена ове области треба тражити у личном имену Смил, које се у нашим средњовековним споменицима, и не само у њима, често јавља.[52] Оно се сачувало и у имену једног села - Смилова, које се помиње у повељи цара Уроша из 1356. године.[53] Тако би једно словенско име било посведочено Кинамовим вестима о догађајима из XII века у области која се сличним примерима не може често похвалити.

Област Смилис у XII веку,
Зборник радова Византолошког института 14-15 (1973), 29-38.

[51] Поређења ради вреди истаћи да је 1150. године, када је цар Манојло I настојао да спречи спајање угарских помоћних одреда са снагама рашког жупана Уроша II, византијска војска из Ниша упућена према Браничеву, а затим преко жупе Лугомира даље према Сави и Дрини: Cinn. 104.

[52] У XIV веку помиње се ковач Смил на властелинству манастира Св. Арханђела: Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 694; познат је челник Смил који се помиње међу властелом Вука Бранковића: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, Београд 1929, 139; 142-145; затим Смил, дубровачки гласник: Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, Београд 1935, 148; 163; 166; 173 и другде. Као презиме се такође налази у документима - Павле Смиловић 1421. године: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I, 225. Загребачки епископ Иван Смил: F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine JAZU 39 (1938) 154-155. У Угарској се 1386. године помиње „magister Smilo, comes et capitaneus Posoniensis": G. Fejer, *Codex diplomaticus* X/1, 324. Примера има доста. Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* III, 134; F. Miklosich, *Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen*, Wien 1864, 59; W. Lubas, *Słowotwórstwo południowosłowiaanskich nazw miejscowych z sufiksami -ci, -ovci, -inci itp.*, Katowice 1971, 106; 127.

[53] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 309. Постоји и Смилача. Помиње се као међа села Рукомије. Манастир Рукомије постоји и данас 9 km северно од Пожаревца: Г. Шкриванић, *Раванично властелинство*, 246.

БЕОГРАД У XII ВЕКУ
тврђава - град - полис

Малобројни су конкретни подаци о просторном развоју Београда у XII веку. Расположиви историјски извори, као и другде у Европи тога доба, ретко када садрже прецизне описе градова, појединих делова насеља, запажања о начину градње или фазама настанка тврђаве. То су теме које по правилу не занимају средњовековне писце. Поглед на прошлост и савременост усмерен је на догађаје и људе. Они су по тадашњим схватањима, вером обликованим, окосница историје. О њима се пише да би се проникло у дубљи смисао људског постојања. У тим оквирима династички поглед на свет веома дуго напаја основни садржај укупне европске историографије на Западу колико и на Истоку. Владар је централна личност у приказивању догађаја. Стога су тако често француски краљ или немачки цар, византијски такође, личности кроз које се приказују крсташки ратови, балкански, али и сви други сукоби. Опис града или бојишта свуда, па и у Београду, није циљ писца, али може бити плод његовог рада. Другим речима, уз све регионалне и хронолошке особености текстова, начин мишљења једне епохе је идејна наслага кроз коју се тек пажљивом анализом може допрети до стварних историјских чињеница.

О Београду су писали грчки и латински писци XII века, али и они познијих епоха. Они су језиком својих средина и трагом својих представа о друштву, писали о догађајима у Београду. Међу њима је било различитих људи, оних властеоског рода, али и из реда обичних људи, службеника. Професионални војници, свештеници и монаси, књижевници и писари гледали су исти Београд, али га нису видели на исти начин. Међусобно поређење њихових казивања, наравно уз проверу на терену, једини је начин да се избегне погрешна слика о граду. У једноме се сви слажу - Београд је у XII веку био велики град. У грчким изворима је увек означен као *полис*. Тако га називају очевици, а затим и други писци. Најзначајнији међу њима је био Јован Кинам, који је 1165. године боравио у Београду.[1]

---

[1] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 241, 245.

Он у свакој прилици Београд назива полисом, без обзира да ли је реч о догађајима с почетка XII века или онима на измаку комнинске епохе.[2] Помиње га самостално или обухвата појмом *подунавски градови*, што је у његово време био устаљени назив за византијске градове на Дунаву - Београд и Браничево.[3] Ниједном га не назива тврђавом. Упоредна анализа градске терминологије у Кинамовом тексту показује да је он добро познавао бојишта византијске војске и тачно уочавао разлике међу градовима. Он међу *полисе*, поред Београда, убраја Ниш, затим Браничево, град Филипи и друге.[4] Мање градове прате различити називи. Земун је у XII веку *тврђава, прибежиште, мали град*, али и *полис* у један мах.[5] Полис је у XII веку утврђени град са насељем унутар бедема и ван њих. То показују и подаци латинских писаца исте епохе. Тако је Београд 1189. године означен као *civitas* приликом проласка крсташа, које је предводио цар Фридрих I Барбароса.[6] У западноевропском поимању градских целина у то време, *civitas* није *arx* (мање утврђење) него град са развијеним градским насељем, које обично садржи и тврђаву, али је и знатно премаша. Београд је управо тако приказан у опису борби 1071. године, у тексту познате *Бечке илустроване хронике*. Град је означен као *civitas*, а као утврђена целина у њему се помиње *arx*, седиште византијског заповедника града.[7] Кастел малих димензија (136 x 60 m), откривен у Београду на простору Горњег града (код

[2] Cinn. 10, 118–119, 131, 133, 214.

[3] *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Византолошки институт САНУ, Посебна издања књ. 12, Београд 1971, 44, 51, 53, 61.

[4] Браничево: Cinn. 11, 117; Ниш је *полис* и метропола Дакије: Cinn. 69–70, 212; Филипи: Cinn. 203–204, 211, итд.

[5] Cinn. 10, 114–115; у току борби 1165. г. Земун је означен као πόλις: Cinn. 238, 241. Земун је „мали град" (πόλισμα). али и πόλις: J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini 1975, 133-136. Примера ради, Галич на Ибру је κρησφύγετον који има τὰ προπύργια: Cinn. 103, итд.

[6] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Berolini 1928, 26; J. Калић, *Европски путописци о Београду*, у књ. Београд у делима европских путописаца, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 80, Београд 2003, 11-12.

[7] Текст је објављен више пута. Приступачно издање: М. Динић, *Грађа за историју Београда*, I, Београд 1951, 10-12; О Бечкој илустрованој хроници, насталој у XIV веку коришћењем старијих извора: H. Marczali, *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden*, Berlin 1882, 68–83; C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 133–142; T. Kardos, *Die ungarische Bilderchronik*, Budapest 1961, 5–30; и др.

Споменика победнику), може бити само мање утврђење у оквиру већег утврђеног простора византијске епохе.[8]

Београд је у XII веку остављао утисак напредног и богатог града „на брегу". Тако га је доживео писац анонимног *Описа пута у Свету земљу*.[9] Још је одређенији био арапски писац Идриси, који је средином тога века на двору норманског краља Рожера II у Италији саставио дело *Географија*. У њему се налази податак да је Београд добро насељен град „у пуном развитку", „има много људи и великих цркава".[10] Та запажања потврђује и Јован Кинам. Устаљено градско насеље знатнијег обима открива појам *Београђани* за житеље града 1154. године. Он је тада означавао различите групе становника града, не само оне службом везане за византијски управни апарат односно војску. Догађаји јасно показују да су неки међу њима били противници византијске власти у Београду. Био је то, у ствари, шаролики свет. Војници и занатлије, трговци и свештеници, чиновници, људи византијског кова, досељеници из оближњих крајева, али и странци, пролазници, сви су они са породицама или без њих, у београдском насељу налазили службу, посао или дом. О њима сведоче историјски извори, али и материјални трагови њиховог живота, предмети свакодневне употребе које су сами производили или су трговачким путевима прибављали до Београда (грнчарски производи - лонци, зделе, посуде, алати итд.), подједнако из Византије, као и из околних подунавских земаља. На раскршћу путева Београд је био отворен град.[11] У њему се издвајао водећи слој људи, врста елите везане превасходно за војне и

[8] М. Бајаловић-Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града*, III, Годишњак града Београда 40-41 (1993-1994) 15; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Археолошки институт у Београду, књ. 18, Београд 1982, 48-56.

[9] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 42 (1878) 117. Процена да се град налази на брегу указује на посматраче Београда са земунске стране и често се налази у путописима.

[10] T. Lewicki, *Polska i kraje sasiednie w swietle „Ksiegi Rogera"*, I, Krakow 1945, 133–134; Зборник К. Јиречека, I, 129-131; Б. Недков, *България и съседните земи през XII век според Идриси*, София 1960, 41-42; Г. Шкриванић, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, II. Средњовековне карте, Београд 1979, 15-16; Ст. Кендерова, *Сведеня ал-Идриси о Балканах и их источники*, Ленинградское отделение Института востоковедения АНСССР, 1986; Ст. Кендерова - Б. Бешевлиев, *Балканския полуостров изобразен в картите на ал-Идриси*. *I*, София 1990.

[11] Cinn. 133; писари у Београду: Cinn. 69; *Византијски извори IV*, 18. Трговци у Браничеву и Београду: Chon. 17 и др. Производња и промет керамичких производа: М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града*, Годишњак града Београда 40-41 (1993-1994), 13-41; В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 44-53, са одговарајућом литературом.

управне послове града, као и за цркву. Они су били купци луксузне робе византијског порекла, која је допремана, како изгледа Дунавом, чак и из црноморских радионица (трпезна керамика, крчази и друго).[12]

Новија археолошка истраживања, иако просторно и тематски недовољна, откривају да се насеље развијало на просторима античког Сингидунума унутар бедема некадашњег војног логора римске војске на Калемегдану и у његовој близини, пре свега на заравни којом данас доминира Споменик победнику, али и у подножју тога брега на савској и дунавској падини и другде. Под заштитом старих и обнављаних утврђења, дограђиван према различитим потребама друштва, византијски Београд је налазио боље услове за живот него на отвореном простору, иако је и таквих насеља било током XII века.[13] Град и приградска насеља представљали су целину. Око града пружала се тзв. „градска земља", односно „градски метох", како су је називали у Византији. Ту су се налазила имања грађана, поседи цркве и других држалаца земље под посебним условима коришћења. Та најближа околина утврђеног града, обично 3 до 5 km око града, разликовала се од сеоског атара, који се на њу надовезивао.[14] Слика насељености београдског подручја се мењала током времена спонтано, али често и насилно, ратовима и колонизационом политиком државе. Међутим, трајна веза града и околине у управном, привредном, демографском и културном смислу битно је допринела укупном развоју Београда. Ту је подлога читаве његове историје у средњем веку.

Црква је у животу града имала велику улогу. Она је духовно окупљала људе и делила судбину Византијског царства. Православље је у Београду већ имало дугу традицију. На прилике у XI и XII веку знатно је утицала црквена реформа коју је својевремено спровео цар Василије II 1019-1020. године. Тада је београдска епархија уклопљена у подручје грчке Охридске архиепископије. Као погранична област према Угарској, она је стекла посебно место у сучељавању „западног" и „грчког" света. Ту почиње „грчка земља", записали су многи путници са Запада, мислећи пре свега на веру и цивилизацију, начин живота и државу. Византија је вером колико и војском бранила своје границе. Изрекао је то изричито цариградски патријарх

---

[12] В. Бикић, *Керамика*, 53-58; 112-114.

[13] Преглед резултата археолошких истраживања до 1982. г.: М. Поповић, *Беоīрадска ūврђава*, 44-47.

[14] М. Благојевић, *Град и жуūа - међе īрадскоī живоūа*, Зборник радова „Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII века)", Смедерево - Београд 1992, 67-83, са одговарајућим изворима и литературом.

Јевстатије у преговорима са папом 1024. године: све што је у границама Византијског царства треба да буде под јурисдикцијом византијске цркве.[15] У складу са тим схватањима и другим разлозима, цар Василије II је својом црквеном реформом (1019-1020) београдској епархији наменио важну улогу и максималан број свештеника (40).[16] Тиме је вреднован и духовни значај црквеног средишта.

О угледу београдске епископије у XI и XII веку сведоче и личности њених архијереја. Имена многих су заувек изгубљена, али су мерила за њихов избор сачувана у делима изузетно образованог охридског архиепископа Теофилакта, који је крајем XI века (до 1108. године) заузимао тај тако важан престо у црквеној хијерархији Византијског царства. Његова сведочења на прелому два века су много више од чињеница које саопштава. Ученик сјајног Михаила Псела, представник цариградске интелектуалне елите, непосредно везан за царски двор Комнина, пре свега кроз своја писма упућивана савременицима, преноси слику стања у својој диjецези, али и схватања Цркве о људима који треба да је представљају у појединим епархијама, међу које је у XI веку спадала и београдска. У писму које је Теофилакт Охридски упутио Јовану Тарониту, дуксу Скопља и блиском сараднику царске династије (пре 1107), истиче се неопходност да црквени великодостојници, поред највиших личних и монашких врлина, поседују и запажено духовно, али и световно образовање како би могли да одговоре великим задацима цркве у својим епархијама. По мишљењу Теофилакта Охридског само људи који су се већ у царској престоници на Босфору истицали образовањем, говорничким даром или су запажени као учитељи, могли су бити достојни епископске катедре. У такве је том приликом убројао и епископа београдског.[17]

---

[15] V. Grumel, *Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, II, Paris 1936, 245; исти, *Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054*, Revue de études byzantines 10 (1952) 17–19; Ј. Калић, *Црквене ūрилике у срūским земљама до сūварања Архиеūискоūије 1219. īодине*, Зборник радова „Сава Немањић - Св. Сава", изд. САНУ, Београд 1979, 44-45.

[16] Примера ради, сремској односно браничевској епископији, такође у пограничној области, додељено је по 15 свештеника: H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift I (1892) 257; Ст. Новаковић, *Охридска архиеūискоūија у ūочеūку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 31-48. Познији пописи епископија садрже само основне податке о београдској цркви: J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes, Paris 1981, 372, 846. Уз нотицију 13 налази се Appendix 2, где се у једном попису помињу епископије Мораве-Браничева, Сигидона-Београда, Видина и Сирмијума.

[17] Migne PG 126, 524; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I, София 1924 (1995); *Визанūијски извори* III, 353.

Тим мерилима је, како изгледа, одговарао епископ београдски Димитрије, чије је име очувано на печату, који је стицајем прилика откривен у области Браничева (антички Виминацијум). Тај печат је по свој прилици доспео у тај крај заједно са писмом које је епископ београдски упутио своме сабрату, епископу Браничева. Печат је резан између 1070. и 1090. године и одаје образованог архијереја. На аверсу печата је представа Богородице са Христом, а на реверсу текст легенде која садржи име Димитрија, епископа Београда. Богородица је била заштитник Београда у средњем веку.[18]

Црквене реформе су у Византији одувек биле пресудно важне за живот друштва. У њима се огледају, поред осталог, и битне државне одлуке. Византијско Подунавље са Београдом и Браничевом у доба Комнина (1081-1185) спадало је у језгро укупне балканске политике царства. Не зна се када ни под којим околностима, али свакако пре 1142. године, Београд и Браничево, долазе под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Траг о томе оставио је поуздани сведок Нил Доксопатар. Он је био секретар Цариградске патријаршије, протосинђел и свештеник при цркви Св. Софије у Цариграду, номофилакс државе. Затим је прешао у Италију (Палермо), где је по налогу краља Рожера II написао сјајно дело из области црквене географије. То је трактат о источним православним црквама, њиховим епархијама и правима. Добар зналац прилика, који је имао приступ и неопходним документима, савременик цара Јована II Комнина је записао да су сви приобални градови уз Дунав „под цариградским троном“.[19] То је важан податак за историју Београда, који отвара и низ других питања која превазилазе оквире овог рада.

Београд у XII веку, шврђава - град - полис
Зборник радова Византолошког института 40 (2003), 92-95

[18] W. Seibt, *The Seal of Demetrios, the Bishop of Belgrade, during the Late 11th Century*, Macedonian Studies 6, N. S. 2 (1989) 25–32.

[19] G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum*, Berlin 1866 (Amsterdam 1967) 297. Текст је писан 1142-1143. године. Уп. V. Laurent, *L'oeuvre géographique du moin sicilien Nil Doxapatar*, Echos d'Orient (1937) 5–30; М. Петровић, *Сшуденички шийик и самосшалносш Срйске цркве*, Горњи Милановац 1986, 53, 73.

ЦАРСКА ИДЕОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА СРБА У XII ВЕКУ

У средишту пажње овога рада налази се једно важно питање из историје балканских народа током XII века: да ли је византијска царска идеологија односно „царска религија“, да се послужим изразом Луја Брејеа (L. Bréhier)[1] уграђена у историјска дела Јована Кинама и Никите Хонијата и да ли је она утицала на погрешно приказивање неких догађаја те епохе? Текстови поменутих писаца чине основу укупних знања о српској историји XII века, њихове податке налазимо у свим научним радовима од К. Јиречека и Ф. Шаландона (F. Chalandon) до наших дана, заступљени су у свим прегледима српске средњовековне историје. Па ипак, недостаје прецизна анализа њиховог *начина приказивања* догађаја, њихова *концейција* историјских догађаја. Од одговора на то питање зависи и аутентичност односно употребљивост њихових вести.

Добро је познато да су Јован Кинам и Никита Хонијат два различита писца.[2] Разлике се запажају у образовању, интересовању, личним склоностима, таленту и схватањима, наравно и у језику и стилу којим пишу. Њихово посматрање догађаја није исто. Јован Кинам, на пример, радо открива војну историју Византије, радознало трага за ратиштима и царским победама, Никита Хонијат о њима говори када не може да их избегне. Кинам бележи догађаје, Хонијат је склон да о њима и размишља. Обојица су припадала круговима виших чиновника у Византији и њихови су текстови блиски интересима двора. Заједничко им је то што су у средиште свога излагања ставили владарске личности из династије Комнина. У њиховим делима цар је свуда присутан, у свим збивањима, од њега зависи исход догађаја, он смера, одлучује, спроводи. У сачуваним царским

[1] L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, „L'évolution de l'Humanité“, Paris 1949, 53–88.

[2] Овом приликом остављамо по страни питање зависности Хонијатова текста од Кинамовог. За историју Срба то није битно, јер су сличности међу њима запажене нарочито у излагању о владавини цара Јована II Комнина, а ту је реч само о једној вести о Србима, која није спорна и управо је она различито забележена код оба писца: А. П. Каждан, *Ещё раз о Киннаме и Никите Хониате*, Byzantinoslavica 24-1 (1963), 4-31; *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 112 (J. Калић) и др.

портретима који су допрли до нас издваја се онај Манојла I Комнина, који је богатије дат, раскошније приказан.

Јован Кинам и Никита Хонијат су бележили догађаје и стварали своју слику о њима. Њихова селекција догађаја служи интересима Комнина. Историјска наука је преузимајући њихове податке прихватала и оно што су они желели да се зна о догађајима те епохе. Тако је прошлост балканских народа виђена очима Кинама и Хонијата, а само ретко проверива исказима других писаца, пренета у модерну научну литературу. У њиховим приказима догађаја има појединости које су допринеле искривљавању стварних збивања. Овом приликом ограничили смо се на анализу текстова Кинама и Хонијата са становишта историје Срба у XII веку.

Општи облик казивања догађаја из историје Србије у време царева Јована II (1118-1143) и Манојла I Комнина (1143-1180) састоји се у описивању царских похода против Срба. Да би проблем био јаснији саопштићемо резултате анализе прво за Кинама, а затим за Хонијата.

Јован Кинам у свом делу помиње Србе на 14 места. При томе се они шест пута помињу у вези са царским походима усмереним непосредно против рашких жупана[3], четири пута је забележено учешће Срба у византијској војсци Манојла I Комнина[4], а остале вести о Србима уклопљене су у приказ делатности византијских царева на Балкану.[5]

Наведени подаци показују да су *сви догађаји* из српске историје приказани кроз делатност царева: или цар сам учествује у војном походу или је поход организовао. Других вести о Србима,

[3] У питању су следећи догађаји: 1) војни поход цара Манојла I Комнина против српског жупана 1149. године: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 101-103; 2) царски поход 1150. године и битка на Тари (Cinn. 103-113); 3) покрет царских трупа према Филипопољу и сређивање прилика у Србији 1163. године (Cinn. 203-204); 4) Манојло I Комнин долази у Ниш, хапшење жупана Десе (Cinn. 213-214); 5) устанак Срба и Угара и делатност византијског цара (Cinn. 249); 6) устанак Срба и акција цара Манојла 1172. године (Cinn. 286-288).

[4] Српски одреди учествују у византијским војним походима 1160. године (Cinn. 199), 1165. године (Cinn. 236), затим 1167. године (Cinn. 271) и најзад 1176. године (Cinn. 299).

[5] Устанак Срба 1127-1128. године приказан је у оквиру излагања о царском војном походу Јована II Комнина против Угарске (Cinn. 12). Затим, као повод за велики војни поход Манојла I Комнина против Угарске (1151) наведена је помоћ коју су Угри претходно пружили Србима (Cinn.113). У угарској војсци која се 1154. године борила против Византије помиње се босански бан Борић (Cinn. 131-132). Најзад, Кинам саопштава да је Манојло I упутио Јована Дуку с војском кроз „српску земљу" према далматинским градовима 1165. године (Cinn. 249).

ван делатности царева, нема у Кинамовом тексту. Овом приликом није спорно учешће византијских царева у борбама против Србије, само подвлачимо да ван тих оквира писац није забележио ниједну вест о Србима. У тексту се помињу поједине војсковође или локални војни заповедници (Критопул, Јован Дука, Андроник Кондостефан и други), али увек у функцији царског војног похода или у склопу извршавања царских наређења. Цар кажњава Критопла за изгубљени Рас који су Срби освојили (1127), Манојло I Комнин шаље Јована Дуку кроз Србију према приморским градовима (1165), а нешто касније цар упућује Андроника Кондостефана с војском у Угарску и упутствима како да води борбу.[6] Нема, дакле, ниједне епизоде из српско-византијских односа која би у делу Јована Кинама била изложена независно од цареве личности односно његове политике. Таквим начином приказивања знатно је отежана реконструкција историје Србије. Сигурно је да се српско-византијски односи нису исцрпљивали царским походима у XII веку. Кинамов начин посматрања догађаја оставио је ван видног поља све оно што је било ван оквира царске политике. Тиме је изостављен велики део политичке и војне историје српско-византијских односа, све оно што се није уклапало у слику о победоносном цару. Нису позната ни сва ратишта, по правилу она на којима су се борили локални војни заповедници или она која су значила пораз византијске војске. Тако је српска историја, посматрана кроз делатност византијских владара, сведена на фрагменте царских портрета у делима писаца XII века. Јасно је да Кинам није ни намеравао да пише о Србији већ о византијској политици на том простору. Тај поступак је разумљив, али обавезује на одговарајуће методолошке закључке.

Никита Хонијат поступа на исти начин. Он приказује догађаје из српске историје само уколико су везани за делатност царева о којима пише или се могу довести у везу с њом. Ван тога - вести о Србима нема. При томе, као и Кинам, бележи вести о Србима само када они ремете успостављени систем односа на Балкану, када нарушавају уговорене вазалске обавезе. Управо та њихова делатност обично је увод у опис царевог похода, она га објашњава и чини неопходним у очима савременика.

Хонијат говори о Србима и њиховим владарима на осам места у својој *Историји*. Увек су то вести везане за Јована II, Манојла I Комнина или Исака II Анђела. У седам случајева су то походи против Србије, а само једном опис унутрашњих прилика у земљи у вези

[6] Cinn. 12, 248-249, 270.

с браком кћери Алексија Анђела са сином Стефана Немање - Стефаном.[7]

За разлику од Кинама, Хонијат не зна за учешће српских одреда у византијској војсци у више наврата током владе Манојла I Комнина. Он бележи само њихове устанке и борбу против Византије односно настојање Византије да то спречи. У сваком случају, изузев једног одељка у коме је представљена делатност Стефана Немање 1172. године, Хонијатов текст је једностранији од Кинамовог. Кинам је бележио и вести из доба мира, Хонијат само ратна стања.

Од византијских ретора још се мање може очекивати свестраније посматрање ствари. Њихови текстови су настајали у славу царевих дела, што у балканским условима значи - поводом победоносних похода владара. Панегирички тон и извештачена ученост украшавали су стварне податке о тим походима, чинили их поводом да се истакне величина цареве личности односно ништавило његових заплашених противника.

Непосредна последица описаног начина приказивања српско-византијских односа у делима Кинама и Хонијата је сажимање догађаја у једну целину са царским походима. Тако се догодило да се поводом царског похода приказују прилике које су се раније или касније одиграле у Србији, које *нису истовремене* са покретом византијских трупа. Хронолшко одређивање царске акције не значи увек и хронологију догађаја у Србији. То се нарочито запажа у одељцима Кинамовог и Хонијатовог дела посвећеним догађајима педесетих и шездесетих година XII века. А управо је то доба изузетно значајно за Србију.

Тако на пример, пошто је приказао офанзиву цара Манојла I против Србије 1150. године и њене резултате, Кинам додаје текст који се односи на позније догађаје. Укратко он саопштава да је у Србији дошло до унутрашњих борби за власт, да је смењен дотадашњи велики жупан Урош II, а да је власт преузео његов брат Деса. Нова интервенција цара Манојла довела је до успостављања претходног стања - власт је предата раније свргнутом Урошу II.[8] На

[7] *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnae 1835, 23 (поход цара Јована II против Срба); Chon. 119-120 (поход Манојла I против Срба 1149); Chon. 121-123 (офанзива цара Манојла I против српског жупана 1150); Chon. 132 (царев долазак у Сардику и потчињавање српског жупана); Chon.178–9 (цар потчињава жупана Десу); Chon. 206-7 (акција против Стефана Немање); Chon. 569 (поход цара Исака II Анђела против Срба и битка на Морави); Chon. 703-705 (брак Стефана, Немањиног сина и кћери Алексија Анђела).

[8] Cinn. 113.

основу других извора знамо да се та промена на власти догодила касније - тек 1155. године.[9] После тога одељка Кинам наставља излагање описом похода цара Манојла против Угарске 1151. године.[10]

Још већу забуну изазвао је Кинам својим описом похода цара Манојла против Србије 1162. године. Ту се најпре приказују прилике у Угарској, наводи се да је умро краљ Геза II (март 1162) и да је дошло до борби за власт између сина и брата преминулог владара. Тада је цар Манојло одлучио да крене у Филипопољ и да „среди прилике у Србији". Тим поводом саопштава се читав један мали исечак из историје Срба који се хронолошки не поклапа са 1162. годином. Кинам наводи да је Србијом тада владао Примислав, који је и раније дизао устанке против византијске власти, али је ипак успео да се одржи на положају великог жупана. Пошто је он обновио своју борбу против Византије, цар је одлучио да га свргне с власти. Довео је на његов положај брата Белоша. Међутим, овај је после извесног времена напустио Србију и преселио се у Угарску, где је касније и умро. Затим је цар довео на власт најмлађег од тројице браће - жупана Десу.[11]

Кинам је читаво то излагање о приликама у Србији замислио као увод у опис цареве акције против српских жупана. Тиме се објашњава и сама Манојлова акција. Ако тематско повезивање догађаја чини текст читаоцима јаснијим, он доноси велике тешкоће приликом коришћења тих вести. Треба рећи да Кинамов одељак ни до данас није разјашњен ни хронолошки, ни садржајно. Тако су догађаји крајем педесетих и почетком шездесетих година XII века у Србији и даље нејасни, а других података сем Кинамових, нема.

Кинам је несумњиво бољи познавалац балканских прилика и ратне историје своје земље но Хонијат. Његови подаци за историјску географију балканских земаља најбољи су којима наука и данас располаже. Хонијат у томе погледу знатно заостаје за њим. Он приказује исте догађаје, али их још у већој мери сажима. Приказујући динамичну политику цара Манојла I на Балкану и против Угарске, он се још мање интересује за прилике у Србији. Приказује их често као део борбе против Угарске, истиче повезаност српских жупана са владарима Угарске. Знатно је краћи његов текст посвећен ратовањима 1150-1155. године против Србије и Угарске.[12]

[9] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970), 28–35.

[10] Cinn. 113–118.

[11] Cinn. 203–204.

[12] Chon. 121–123; 132–134.

Најбољи пример везивања догађаја из српске историје за царске походе у Хонијатовом делу пружа одељак о првим годинама владе Стефана Немање. Пошто је описао победу византијске војске у Срему против Угарске 1167. године Хонијат поглед зауставља на Србији. Одељак почиње податком да је цар „наредног пролећа", дакле 1168. године, кренуо у Филипопољ и ту се улогорио. Ту је сазнао за делатност Стефана Немање. Писац на томе месту саопштава масу података о догађајима који се очигледно не могу везати за 1168. годину: помиње се Немањин сукоб са браћом, потчињавање Хрватске, освајање Котора, поход византијске војске под вођством Теодора Падијата, пораз те војске се наслућује у царевој одлуци да сам крене против Србије. Цар је замерао Стефану Немањи везе са Угарском и тежњу да ступи у тешње савезничке везе са владарем Немачке. Немања се најзад потчинио византијском цару.[13]

Ови су догађаји из историје Србије често везивани за хронологију царевог похода против Немање, иако се само један део саопштеног садржаја за њу може везати (непосредна царева акција против српског владара). Управо изложене вести показују у коликој је мери Хонијат своје казивање учинио зависним од личности цара Манојла I: неуспех војске под вођством Теодора Падијата саопштен је узгред, и то не изричито, него као повод покрету самог цара. Слично је приказана и битка на Морави 1190. године.[14] Хонијат уопште не би забележио вест о походу Теодора Падијата да његов неуспех није изазвао акцију самог цара. Управо тај начин мишљења показује бар један критеријум селекције догађаја код Хонијата, иако он очигледно није усамљен. Ми у ствари знамо само најдраматичније тренутке српско-византијских односа у XII веку, оне догађаје у којима је цар лично учествовао, а све остале вести писци попут Кинама и Хонијата занемарују. Текст су намењивали византијским читаоцима, а за њих је царева делатност на балканским бојиштима била прворазредна тема.

Занимљиво је и следеће питање: какав је лични допринос византијских царева у борбама против Србије односно Угарске и шта су Кинам и Хонијат о томе забележили.

Пажљива анализа текстова обојице писаца открива, поред све објективности која им се приписује, тежњу да се византијски цареви увек прикажу у најповољнијем светлу, у улози великих војсковођа и стратега односно неустрашивих ратника који својим

[13] Chon. 206–207.

[14] Chon. 569.

примером подстичу војнике на смеле подухвате. Кинам и Хонијет приказали су у више наврата Манојла I како први прелази Дунав и ступа на непријатељско тле[15], како забада копље у капије Земуна објављујући почетак борби[16], како са малим бројем пратилаца улеће у гомиле непријатеља и одлучује исход борби двобојем са најснажнијим ратником непријатељске војске[17], или заробљава масу противничких војника. Није циљ овога разматрања да умањује признате војничке особине царева из династије Комнина, него да покуша да одвоји књижевни украс или речи дивљења од историјског податка, да укаже на тзв. општа места у њиховим делима и повећа употребљивост њиховог казивања за историју догађаја о којима пишу.

Овом приликом можемо више указати на проблеме, но што их можемо коначно решити.

За време Јована II Комнина у Србији је букнуо устанак против византијске власти. Византијски заповедник града Раса Критопул био је поражен у борби и принуђен да напусти положај и да се повуче. Кинам те борбе приказује као део византијско-угарског рата 1127-1129. године и у његовом излагању нема вести да је цар лично кренуо против српског жупана. Изричито се наводи управо супротно - цар је похитао са војском према Дунаву да спречи угарско освајање Браничева.[18] Хонијат, који не скрива своје поштовање за Јована II Комнина, исте борбе друкчије приказује истичући да је цар до ногу потукао Србе, да их је принудио на мир, да је из Србије понео неизмеран плен и да је мноштво заробљеника преселио у област Никомедије.[19] И поред добро познате чињенице да су оба писца владавину Јована II Комнина знатно сажетије приказала но потоње догађаје, остаје нејасно да ли је цар лично учествовао у борбама против Срба. Опредељивање за вести једног односно другог писца не доприноси трајном решењу проблема.

Кинам је, затим, детаљно описао царев поход против Србије 1150. године. Читава офанзива завршила се тријумфално за цара битком на Тари у којој је удружена српско-угарска војска тешко поражена. Међутим, тек детаљна анализа Кинамовог описа показује да цар Манојло није лично учествовао у свим фазама борби. Он се са главнином снага улогорио код Ниша, а само један део војске

[15] Cinn. 113-114.

[16] Chon. 175.

[17] Cinn. 109-112; Chon. 122.

[18] Cinn. 10-13.

[19] Chon. 23.

је послао да спречи долазак угарских одреда који су били упућени српском владару у помоћ. У прве две борбе цар није учествовао, тек у завршној борби на реци Тари.[20] У једној од тих борби византијска војска је била и поражена. Хонијат, који те догађаје сажима у краће излагање, зна само за борбу на Тари, не и претходне операције у којима Манојло I није учествовао.[21]

Вреди споменути и то да опис појединих борби у различитим околностима имају доста међусобних сличности. Стиче се утисак да су то *општа места*, шема коју писац примењује кад говори о Манојловим походима уопште, па према томе не би имали вредност историјског податка. Још је Ф. Шаландон запазио да у приказивању Манојлових подвига на ратном пољу има доста заједничког, понављања која изазивају сумње: обично се цар одваја од главнине војске, храбро се упушта у борбу са гомилом непријатеља, показује изузетну храброст и вештину у борби и наравно побеђује своје противнике. Тако је описана битка на Тари 1150. године.[22]

Царева личност у походу увек је у средишту пажње. Насупрот његовој храбрости и праведности, непријатељи су увек заплашени и недостојни људи који беже пред царем. Тако су приказани и Срби и Мађари. Велики број сличних описа доводи у питање веродостојност казивања. Угри беже 1154. године на вест о присуству цара у византијској војсци[23], браниоци Земуна се у страху повлаче кад су угледали цара[24], а Хонијат тај начин приказивања још чешће користи и радо подвлачи кукавичлук царевих противника, њихов страх и изнуђену покорност.[25] Надмоћност царева и немоћ варвара честа су тема и свечаних реторских састава. Трагови тог начина мишљења запажају се и у делима историчара.

Данас, када покушавамо да српско-византијске односе посматрамо шире, не само кроз ратну историју, него и кроз облике деловања византијске културе на младе народе који су се развијали под њеним окриљем, дела Кинама и Хонијата, поготиву текстови византијских ретора, представљају извесно ограничење. Они величају рат и победе Византије, у њој траже и налазе величину те државе, а онај

[20] Анализа Кинамовог текста: *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, 26-30 (Ј. Калић).

[21] Chon. 121-123.

[22] Cinn. 109-112; F. Chalandon, *Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Paris 1912, 255.

[23] Chon. 132.

[24] Cinn. 241.

[25] Chon. 134; 178-179; 206-207.

трајни пут културног освајања балканских народа ни у ком облику није ни наговештен у њиховим делима. Зато се та дела морају посматрати као једна *селекција догађаја*, давно извршена према мерилима епохе Комнина. Војничко доба за друге византијске победе сем оних на бојном пољу нема слуха ни разумевања. Оно их и не тражи на балканским просторима.

Међутим, живот је допунио дела Кинама и Хонијата. Између тврђава и бојишта о којима су обилато писали, у Србији су никли многобројни манастири и цркве. Надахнути византијском културом, украшени византијском уметношћу, они сведоче о културној симбиози два народа, о прожимању двеју култура. Србија је имала великог учитеља, који је силно утицао на читав њен потоњи развој.

Idéologie imperiale et l'histoire des Serbes au XII siècle,
Actes du XV Congrès internationale d'études byzantines IV, Athènes 1980, 144-152.

ВИЗАНТИЈА И СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАДОВИ У СРБИЈИ

У оквиру проучавања разноврсних византијско-српских односа постоји једна област која је потпуно занемарена: то је историја градова. Привлачила је пажњу истраживача само посредно и увек фрагментарно. О градовима се најчешће писало у склопу ратне историје, ретко кроз историју друштва којем су припадали. Опште оцене замењивале су прецизне студије о сваком појединим граду. Вредна запажања К. Јиречека изречена су још почетком XX века. Често се и данас понављају, нарочито у европској историографији, која због језичких препрека мало познаје научну продукцију балканских земаља. Тако се и у византолошкој литератури, по правилу, губи један део научног хоризонта и то онај који припада словенском свету. Конкретно, у историји немањићких градова добрим делом се крију византијске институције. Оне су свој траг оставиле у српским изворима.

За ову прилику издвојена је само једна тема. Реч је о византијској терминологији у историји градова немањићке државе и посебно она која се односи на фортификацију.

Кула. - Реч је арапског порекла, често је приписивана турским народима.[1] У византијским наративним изворима она се јавља у XI веку и забележена је пре 1080. године. У делу Кекавмена *Strategicon* помиње се два пута. Најпре у тексту којим се одређују правила понашања локалних власти за случај устанка против цара у једноме граду. Ту читамо: „Ако живиш у граду (кастрон) Истока или Запада, који има кулу (κάστρον ... ἔχον κουλά) и догоди се устанак, изађи,ובери људе и ратуј против устаника.“[2] Кекавмен је ту јасан: у источним и западним провинцијама Византијског царства било је утврђених градова и неки од њих су имали „куле“. Другом приликом Кекавмен помиње „кулу“ у тексту којим препоручује мере за случај да Власи покушају да уђу у град.[3]

[1] Du Cange, *Glossarium mediae et infimae graecitatis* I, Vratislaviae 1891, 729; M. A. Triandaphyllidis, *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*, Strassburg 1909, 148; T. Muftić, *Arapsko–srpskohrvatski rječnik* II, Sarajevo 1973, 2880; A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965, 423; К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1952, 115; *Војна енциклопедија* V, Београд 1962, 73.

[2] Г. Г. Литаврин, *Советы и рассказы Кекавмена*. Москва 1972, 248-250.

[3] Г. Г. Литаврин, о.с. 270.

Стварно значење речи *кула* у XI веку открива Ана Комнина, како је то својевремено запазаио још Du Cange.[4] Реч је о опису Антиохије на једном, односно Леодикеје на другом месту. Ана Комнина додаје недвосмислено да се у њено време усталио обичај да се акропољ назива *кулом*.[5] Са тим значењем је *кула* ушла у византијски свет. Јавља се у разним текстовима.[6] Забележена је она и у грчкој повељи цара Стефана Душана за светогорски манастир Филотеј - помиње се *кула* у граду Зихни.[7]

Срби су упознали *кулу* посредством византијских тврђава расутих по земљи. Нарочито су грађене или обнављане у доба Комнина. Неке од тих тврђава су систематски археолошки истражене. Међутим, реч *кула* забележена је у српским изворима нешто касније - крајем XIII века. Краљ Стефан Милутин је издао повељу манастиру Св. Ђорђа код Скопља 1299-1300. године. Обновљеном манастиру српски владар је даривао разне поседе и цркве. Међу њима је била и црква Св. Ђорђа „под градом". Одређене су јој међе поседа. Једна међа се пружала „од пирге која је под кулом на реци", затим „до пирге водене", даље реком „и горе до пирге поред водених врата, та низ зид градни куле". У Скопљу је, дакле, постојала кула, било је више пиргова, а неки су имали своја имена, како је наведено, Обла пирга, Водена пирга и др.[8]

У исто време је и Призрен имао *кулу*. На то указује податак из повеље коју је призренској епископији, цркви Св. Богородице на Љевиши, издао Стефан Дечански 1326. године. Он је само потврдио дар свога оца, краља Стефана Милутина, који је тој цркви био дао „Горњи град кулу" с тим да буде „прибежиште у случају напасти", како то дословно стоји у повељи, место чувања црквених драгоцености, књига, сасуда и других предмета.[9]

Важне податке о кули оставио је цар Стефан Душан. Први пут је помиње у тзв. трећој повељи за манастир Трескавац (око 1337. године). Пошто је потврдио раније поседе манастира и даривао нове, записано је да оно „што улази у ... (к)улу прилепску, жито, вино,

[4] Du Cange, *Glossarium* I, s.v. има значење *arx, acropolis.*

[5] Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib. III, Paris 1945, 48.

[6] *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnae 1835, 817.3-8; 818.6; преглед извора: G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1958, 166.

[7] А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 57-59.

[8] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, Зборник за историју Јужне Србије I, Скопље 1936, 12.

[9] И. Јастребов, *Хрисовуља дечанскога краља,* Гласник Српског ученог друштва 49 (1881). 363.

благо, и храна", то такође припада цркви у Трескавцу.[10] Опет је реч о једној *кули* у граду. Требало је да, као и призренска, чува манастирско благо и храну.

Појам о *кули* уграђен је и у Законик цара Стефана Душана. У чл. 127 било је предвиђено „где се град обори или кула, да га направе граждане тога си града".[11] У топонимији је *кула* оставила трага већ у XIV веку. Забележена је у повељи кнеза Лазара за манастир Дренчу (1382).[12]

Наведени подаци из историје Србије у XIV веку показују да су неки градови имали *куле* (Скопље, Призрен, Прилеп). Остаје да се види какво је значење имала та реч у Србији - да ли је то био акропољ Ане Комнине или „turris", тј. значење које данас има реч *кула* у српском језику?

Својеврстан одговор на то питање пружа управни систем Србије с посебним освртом на историју Новог Брда и Београда. Деспот Стефан Лазаревић је 1412. године донео тзв. Новобрдски законик. У њему се, поред осталих, налази и одредба о подели прихода од глоба међу представницима градских власти. Ту стоји: „И што је прежде цариничко било од тогаи половина воеводе а половину кулскому воеводе."[13] Наведена формулација недвосмислено показује да су у Новом Брду истовремено постојали војвода и кулски војвода. Тај податак открива један потпуно нови проблем за науку. Познато је да је у Србији почетком XV века извршена управна реформа. Земља је подељена на тзв. „власти" са средиштем, по правилу, у утврђеним градовима. На челу тих „власти" биле су војводе.[14] Поставља се питање да ли је појава „кулског војводе" у Новом Брду 1412. године део реформе Стефана Лазаревића или изданак немањићких, дакле византијских, управних традиција.

Разјашњењу тога доприноси повеља коју је Вук Бранковић 1377. године издао манастиру Хиландару. Он је тада манастир Св. Ђорђа подложио Хиландару и набројао црквене поседе у Скопљу и околини. Наведена је уобичајена имунитетска формула којом владар ослобађа манастир свих узнемиравања од стране локалних власти, па читамо: „**И такоѕи приложихь и освободихь да несть надь**

[10] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 671.

[11] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898, 97.

[12] С. Новаковић, *Законски споменици*, 764.

[13] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Српска академија наука и уметности, Београд 1962, 51.

[14] М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета X-1 (1968), 238-243; М. Динић, *За историју рударства II*, Београд 1962, 72-75.

нимь ни кефалик градскога, ни коульскога“.[15] Помиње се у XIV веку и један кефалија Грубадин „у куле заградској.“[16] Познато је да је Србија преузела из Византије управни систем с кефалијама у градовима[17], па тако податак о „кулском кефалији“ добија шире значење. У сваком случају је јасно да је кула имала свог војног заповедника. Остаје да се одреде његове надлежности, однос према владару и другим градским властима.

Шта значи *кула* у Србији најбоље открива историја Београда. Овом приликом указујем на два текста: дело Константина Филозофа, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског* и писмо Италијана Ђовани Таљакоца упућено фрањевцу Јакову из Марке 22. јула 1460. године. Оба писца су савременици догађаја о којима пишу, обојица су боравила у Београду односно у београдској *кули*.

Анализа свих термина које Константин Филозоф употребљава за градску фортификацију (град, кула, пирг, ступ) показује да он веома јасно разликује *кулу* од *пирга* односно *стуба*. По њему, у Београду је постојала „велика кула“, која је једним „ступом“ била подељена на две „куле“.[18] Одмах затим он објашњава шта је та „велика кула“. То је тзв. „Унутрашњи град“ који се налазио у Горњем граду. Имао је капију с покретним мостом преко рова и свој систем утврђења.[19] То је *arx*, а не *turris*. У тој *кули* се налазио велики *стуб*, највећи у граду. Била је то Небојша. Тешко је у средњовековном тексту наћи прецизнији однос за речи *кула* и *стуб*. Исту слику пружа Ђовани Таљакоцо, који је у мањем од два унутрашња утврђења у Београду (duo interiora castra) означио „Noli timere“ као „maxima turris“.[20]

Још два пута поменуо је Константин Филозоф београдску *кулу*. Нарочито је драгоцен податак из 1427. године. После смрти деспота Стефана Лазаревића заповедник „унутрашње куле“ одбио је да преда *кулу* било коме осим законитом наследнику српског

---

[15] С. Новаковић, *Законски споменици*, 451-452.

[16] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи VI*, Београд 1926, 9678, 9679; Ђ. Сп. Радојичић, *Савременици краљевића Марка и њихови записи*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 151-2.

[17] Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 79.

[18] Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875), 286.

[19] Константин Филозоф, о.с. 286-287; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 95-99.

[20] L. Wadding, *Annales Minorum XII*, Ad Claras Aquas 1931, 774-5; Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, Зборник Филозофског факултета, Београд, XII-1 (1974), 448.

престола Ђурђу Бранковићу.[21] По подацима из историје Београда је јасно да је заповедник куле био лично одговоран владару, свакако је од њега и био постављен на ту дужност. Он је очигледно „кулски војвода“ посведочен у Законику Новог Брда из исте епохе. То значење показују и мађарске повеље из XV века.

Константин Филозоф зна да су и други балкански градови имали *куле*. Помиње куле у Сталаћу, Солуну и Филипопољу (Пловдив). У Филипопољу су се у току династичких борби које су вођене између турских принчева почетком XV века у кулу повукли „изабрани“ тога града. Ту је био смештен данак који је био прикупљен од становништва.[22]

У грчким изворима је забележена и реч κουλαῖτης, док се у српским документима у XIV веку помиње *куљанин*.[23]

На крају, упоредила сам резултате ових истраживања с онима на пољу археологије. Сви наведени градови - Скопље, Прилеп, Призрен, Ново Брдо, Сталаћ и Београд имали су своје куле на стратешки најповољнијим положајима.[24] Изложени примери граде закључак да је реч *кула* у Србији задржала значење које је својевремено забележила Ана Комнина. То је акропољ, locus munitissimus urbis, а не *turris*. Данашње значење (*turris*) *кула* је стекла, по свој прилици, касније. Јавља се у турским изворима, затим у народном стваралаштву под турском влашћу и у топонимији познијег доба. Са тим значењем она је ушла у све речнике XIX и XX века.[25]

---

[21] Константин Филозоф, *о.с.* 321-322, 324.

[22] Константин Филозоф, *о.с.* 271, 299-300, 307.

[23] *Actes de Chilandar*, ed. L. Petit, S. Peterburg 1911, 175; F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, 30; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, München–Berlin 1942, No. 2482, где тумачи да је κουλαῖτης „ein Bauer des Turmes“; Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 9.

[24] А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; А. Дероко, *Маркови кули - град Прилеп*, Старинар 5-6 (1954-1955), 83-104; Б. Бабић - И. Микулчић, *Скопско Кале*, Археолошки преглед 9, Београд 1967, 48-50; B. Babić, *Wann sind die ältesten Teile heutiger alten Burg von Skopje gebaut?* Actes du VIIIe Congrès Int. des sciences préhistoriques et prothohistoriques III, Beograd 1973, 359-364; А. Дероко, *Средњовековни град Скопље*, Београд 1971; Ђ. Бошковић, *Ново Брдо*, Годишњак Археолошког музеја Јужне Србије I, Скопље 1939, 161-168; И. Здравковић - Д. Јовановић - В. Кораћ, *Ново Брдо*, Старинар 5-6 (1954-1955), 251-282; И. Здравковић, *Археолошко-конзерваторски радови на Новом Брду од 1952-1956*, Гласник Музеја Косова 1 (1956), 329-344; И. Здравковић, *Ископавања на Новом Брду*, Старинар 7-8 (1958); Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Новог Брда*, Коларчев Народни Универзитет, Београд 1974, 99-116; *Средњовековни Сталаћ*, Каталог изложбе, Крушевац 1979.

[25] Г. Елезовић - Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, Српска академија наука,

Пирг. - Из византијског света преузели су Срби и другу реч која се односи на фортификацију. То је пиръгъ. У Византији је она означавала одбрамбени објект (грађевину) у склопу градских и манастирских утврђења или ван њих, здање изграђено за заштитту поседа, обала, путева и насеља. Одавно познат у европској литератури, пирг је био веома распрострањен у многим земљама. У држави Немањића је, такође, имао широку и разноврсну примену. Очувани су многи пиргови, делимично и историјска грађа о њима. Највише је података о хиландарским пирговима.[26] Има их и за друге манастире у Србији. У манастиру Дечанима помиње се почетком XIV века „велики пирг" који је изграђен на вратима.[27]

Међутим реч *пирг* се одомаћила и у градовима. Освајањем византијских градова и преузимањем византијског начина градње утврђења, Срби су прихватили и термине за поједине делове фортификације. У већ цитираној повељи краља Стефана Милутина за манастир Св. Ђорђа код Скопља помиње се више пиргова - Пирга водена, пирга поред водених врата, Обла пирга, пирг Хрптати пред палатом у граду.[28] Код Призрена је постојао Чрвени пирг.[29] На београдским бедемима изграђеним почетком XV века било је више пиргова.[30] У српским текстовима се јавља и реч *пиржанин*, in turri habitans.[31]

Ширих је значења питање настанка домаћих израза за градску фортификацију. Када и како она потискује византијску терминологију и у каквом је односу према већ истраженим и датованим споменицима градске архитетктуре? То је тема једног другог истраживања. Овде треба истаћи чињеницу да се поред речи *пирг* у Србији употребљава и реч *стлп* (ступ) у значењу turris.[32] У Београду

Београд 1956, 13 sq.; Вук Караџић, *Рјечник* (1818), ed. Просвета 1966, s.v.; F. Miklosich, *Lexicon paleoslovenico–graeco–latinum*, Vindobonae 1862-1865, 32; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU 1898-1903, V, 767; F. Iveković – I. Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika I*, Zagreb 1901, s.v. *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад - Загреб 1969, 119; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1972, s.v.

[26] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 103 sq.

[27] *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 206; П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље II*, 58.

[28] Р. Грујић, *Три хиландарске повеље*, 8-12; Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља*, Гласник Скопског научног друштва 1 (1925), 54.

[29] J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник Српског ученог друштва 15 (1862), 271.

[30] Константин Филозоф, o.c. 323-4.

[31] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Београд 1863, 304.

[32] Ђ. Даничић, *Рјечник III*, 175; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, 363.

је *turris maxima* називана *ступом*, као и оне које су браниле градске капије (велики ступови).[33]

У средњовековним текстовима јавља се још једна реч из византијског градитељског наслеђа - *ипалкси*, ἐπάλξεις, Brustwehr, Zinnen. Посведочена је почетком XV века у тексту којим се описују утврђења у Београду.[34] Срби су је познавали много раније. Према сведочењу Јована Кантакузина, цар Стефан Душан је утврђивао град Верију 1350. године. Том приликом је, поред осталог, изградио више пиргова и διπλᾶς ἐπάλξεις на бедемима.[35] Било их је у многим српским градовима. Делимично су очувани само у некима, па су могли бити и археолошки истражени.

Изложени подаци указују да је у држави Немањића византијска терминологија за градску фортификацију дуго живела, изгледа упоредо са домаћим називима за исте објекте.

Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien,
Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/4, Wien 1982, 595-604.

[33] Константин Филозоф, o.c. 286-287; L. Wadding, *Annales Minorum XII*, Ad Claras Aquas 1931, 771, 774-776; J. Калић, *Опис Београда*, 448-450; М. Поповић, *Утврђене средњовековне капије на североисточном бедему Београдског града*, Саопштења завода за заштиту споменика културе Београда 9 (1970), 25-33.

[34] Константин Филозоф, o.c. 285-286.

[35] Cant. III, 120.

НАЗИВ „РАШКА“ У СТАРИЈОЈ СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ (IX-XII ВЕК)

Назив „Рашка“ је одавно присутан у нашој историји и култури. Стекао је видно место и широку употребу, уграђен је у темеље знања о старијој српској прошлости. Сусреће се готово у свим делима која се њоме баве.[1] Од средњег века до наших дана говори се и пише о Рашкој, рашким жупанима и владарима, чак и о људима Рашанима, или Рацима. Ништа мањи није ни простор на којем се реч „Рашка“ јавља. Забележена је у свом дугом трајању у Угарској, Немачкој, Италији, обавештења о држави Рашкој стизала су и у најудаљеније делове Европе. Свет је често поистовећивао Србију са Рашком. Тако је и песник Данте, следећи обавештења свога времена и поднебља, уклесао то име у своје дело „Божанствена комедија“.[2]

Научна знања о називу „Рашка“ у потпуном су нескладу са његовом учесталошћу у очуваним текстовима. Његову научну биографију тек треба саставити. Већ на први поглед запажа се да нису познате ни основне чињенице које га граде. Данас се још увек не зна порекло речи „Рашка“. Није разјашњено да ли је у њу уграђено име града Раса, или реке, или рашке жупе, или рашке епархије, или можда нешто сасвим друго. Према томе, ни основно значење није познато. Изречене претпоставке махом су засниване на појавама које су опште познате у структури средњовековног мишљења. На основу чињенице да је град у средњем веку често даривао своје име околини, помишљало се најчешће да је и град Рас очуван у имену земље која га је окруживала.[3] Друго тумачење да је река Рашка одлучујуће деловала на стварање имена за земљу има више аналогија

---

[1] Поред старије историографије о Рашкој пишу и К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 124 sq. Ст. Новаковић, *Српске земље X и XII века*, Гласник СУД 48, 1880; Ст. Станојевић, *Историја Срба*, 2 изд. Београд 1910; исти, *Историјски атлас*, 4-то изд. Београд 1940, карта 46; затим В. Ћоровић, И. Божић и други. Беспредметно је наводити сва дела у којима се рана српска историја јавља под именом Рашке, јер је тих дела много.

[2] Alighieri Dante, *Divina Commedia*, ed. N. Sapegno, Milano-Napoli 1957, Paradiso XIX, 140-141. Осврт на Дантеове податке о рашком новцу: К. Јиречек, *Историја I*, 292;, М. Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ 1 (1952), 98-99.

[3] К. Јиречек, *Историја II*, 3, а по њему многи аутори.

(Босна, Зета и др.) и ослонац у једном податку с почетка XIV века који изричито тако објашњава име Рашке за државу краља Милутина.[4] Међутим, улога реке Рашке и њеног подручја у раној историји Срба не оснажује такву претпоставку.[5] Стварању појма „Рашка“, односно „рашких земаља“, могла је допринети рашка епископија[6], мада и то само у одређеним хронолошким оквирима, тј. само у време у којем је рашка епископија имала улогу средишње црквене области за Србију. И многа друга питања тесно су повезана са наведеним проблемима.

Поред свих других истраживања која морају претходити поузданијем закључивању, неопходно је да се унесе и више хронолошке прецизности у разматрање читавог проблема. Нема сумње, битно треба разликовати употребу имена Рашка у средњем веку од онога што налазимо у историографији новог доба. На првом делу истраживачког пута - које је значење придавано појму „Рашка“ у средњем веку - издвојили смо овом приликом само једно питање: када се у историјским изворима јављају Рашка или рашке земље. То је, поред осталог, потребно разјаснити и стога што се често у историографији именом „Рашка“ означава стара српска држава која се развијала у унутрашњости Балканског полуострва, тј. Србија у ужем смислу речи. Поставља се питање да ли подаци из историјских извора у распону од IX до краја XII века дозвољавају такав поступак.[7] У сваком случају, важно је да се утврди када се *српска држава*, односно један њен део почињу називати Рашком. Хронолошка разграничења утиру пут и другим разматрањима, посебно онима која теже утврђивању промена које је тај назив током времена претрпео.

Хронолошки прву групу извора чине текстови византијских писаца. Драгоценост њихових обавештења за рану српску историју, па и за име земље Срба, почива и на пореклу тих текстова. Без обзира на разлике које постоје међу византијским изворима с обзиром на обавештеност појединих писаца, њихове тенденције и достигнути ниво казивања, чињеница је да сви они потичу из средине која је

[4] *Anonymi descriptio Europae Orientalis*, ed. G. Popa–Lisseanu, *Izvoarele istoriei Romănilor*, vol. II, Bucuresti 1934, 26.

[5] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, Прилози КЈИФ 32, св. 1-2, 1966, 30.

[6] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, 30-31.

[7] Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Н. Чупића 1 (1877), 167-168, сматра да се „предео средњег Ибра, Ситнице и Лима с околним крајевима“ прозвао „за рана“ рашком земљом, Рашком. Касније је уочено да је назив Рашка за српску државу најмлађи по постанку и да се могао створити само од времена у којем су Срби коначно освојили Рас: М. Динић, *О називима*, 30-31; уп. и С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 38.

будно бележила догађаје на Балканском полуострву. Византија није било који сусед, она је заинтересована страна у догађајима везаним за балканске просторе. Ако се с тим у вези мора помишљати на извесну тенденциозност у стварању слике о тим догађајима, сигурно је да је она најмање погађала географска имена и топониме. Стога сведочења византијских извора имају прворазредну важност.

Најстарији подаци којима располажемо потичу из дела Константина Порфирогенита. Уобличени су средином X века. У обиљу вести о Србима и областима у којима живе, писац на више места говори о Србији. За њега је Србија земља у унутрашњости Балканског полуострва. Са њом се у планинским пределима граниче Дукља, затим Травунија, Захумље и Хрватска.[8] За његово поимање простора који су српски досељеници населили драгоцени су подаци из 32. главе његова дела. Ту је позната верзија о досељењу Срба. Они су се, по казивању писца, у време цара Ираклија (610-642) населили, по одобрењу царевом, у солунској области, а затим су одлучили да се врате у своје земље. На том повратку су, прешавши Дунав, преко заповедника у Београду, затражили од цара да им додели другу земљу да је населе. Следи занимљив текст у којем писац бележи: „И пошто садашња Србија и Паганија и такозвана земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја [....] то цар у овим земљама насели исте Србе“.[9] Поред простора које су Срби населили у VII веку, Константин Порфирогенит помиње „садашњу Србију“ (ἡ νῦν Σερβλία), очигледно мислећи на Србију свога времена. О њој - потоњој Рашкој - писац затим саопштава мноштво података. Увек је то код њега *Србија*. Тако је у своје дело уградио вести о архонтима Србије, о њиховим међусобним сукобима и ратовима које су водили против Бугара.[10] За Константина Порфирогенита то је покрштена Србија, како је то већ одавно познато.[11]

[8] *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, 144-146.

[9] *Constantine Porphyrogenitus*, 152-154: Καὶ ἐπειδὴ ἡ νῦν Σερβλία καὶ Παγανία καὶ ἡ ὀνομασθεῖσα Ζαχλούμων χώρα καὶ Τερβουνία καὶ ἡ τῶν Καναλιτῶν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων ὑπῆρχων ... (καὶ) κατεσκήνωσεν ὁ βασιλεὺς τοὺς αὐτοὺς Σέρβλους ἐν ταῖς τοιαύταις χώραις ...

[10] После смрти архонта Властимира наследише власт „у Србији“ његова три сина: *Constantine Porphyrogenitus*, ed. Moravcsik–Jenkins, 154; сукоб међу архонтима „Србије“: o. c., 154; затим се помиње Петар, архонт *Србије*: o. c., 156; Захарије, син Прибислава, архонта *Србије* преузима власт у *Србији*: o. c., 158; Часлав бежи из Бугарске и долази у *Србију*: o. c., 158; по тврђењу цара архонт *Србије* је од времена цара Ираклија потчињен цару Ромеја: o. c., 160.

[11] *Constantine Porphyrogenitus*, ed. Moravcsik-Jenkins, 160.

У тој истој 32. глави дела налази се и важан податак о Расу. Ту је забележено да је у време другог српско-бугарског рата у IX веку поражени бугарски кнез Борис склопио мир са Србима.[12] На повратку са ратног похода синови српског кнеза Мутимира допратили су бугарског владара „до границе, до Раса“.[13] Без обзира да ли је ту реч о граду Расу или о области[14], чињеница је да је у питању гранично подручје српске земље према Бугарској. Како је већ уочено, није сасвим јасно да ли је Рас тада био на српској или бугарској страни тадашње границе.[15] Према томе, Порфирогенитова Раса (ἡ Ῥάση) не може бити ознака за Србију у IX односно X веку.[16] Не само да то показује текст који се односи на српско-бугарско ратовање него и околност да писац изричито *Србијом* назива оне пределе за које ће се касније одомаћити назив „Рашка“.

У сваком случају чињеница је да - ако оставимо по страни именоване приморске области у које су се Срби населили у VII веку - у делу Константина Порфирогенита налазимо само помене 1. *Србије* и 2. *Раса* на источној граници према Бугарској. Земљу кнеза Мутимира који је ратовао са Бугарима цар изричито назива Србијом управо у вези са догађајима у које уклапа вест о граничном Расу[17], па је јасно да то нису могли бити синоними у његово време. То значи да у IX–X веку име Раса није имало значење „земља Срба“ нити „крштена Србија“, дакле ништа од онога што се касније обухватало називом „Рашка“. Гранични Рас, ако је уопште био под српском влашћу, није имао улогу која је могла оставити дубљег трага у историји Србије. Да је то тако, показују и подаци других византијских извора.

Јован Скилица, писац XI века, сачувао је вести о догађајима свога времена. Збивали су се на разним странама, па и у српским земљама. Помиње их у вези са офанзивом цара Василија II против државе Самуила, односно његових наследника. У његовом тексту се јавља име Србије у два наврата. За кнеза Владимира, зета Самуиловог,

[12] В. Гюзелев, *Борис първи*, София 1969.

[13] Constantine Porphyrogenitus, ed. Moravcsik–Jenkins, 154: μέχρι τῶν σονόρων, ἕως τῆς Ῥάσης.

[14] К. Грот, *Известия Константина Багрянороднаго о Сербах и Хорватах*, С. Петербург 1880, 183; К. Јиречек, *Трговачки путеви у рудници Србије и Босне у средњем веку (1879)*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 243; М. Динић, *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 234; Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880), 110-113; исти, *Рас – Пауни – Неродимља*, Глас СКА 88 (1911), 18.

[15] М. Динић, *О називима*, 30.

[16] P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyro–gennetos*, Zeitschrift für Ortsnamenkunde 4 (1928), 225.

[17] *Constantine Porphyrogenitus*, ed. Moravcsik-Jenkins 154.

каже се да је владао Трималијом и оближњим областима Србије (Τρυμαλίας καὶ τῶν ἀγχοτάτω Σερβίας μερῶν).[18] На другом месту такође је реч о приликама у Дукљи. Писац наводи да се Србија, која се после смрти цара Романа била одметнула[19], поново покорила.[20] Других вести о догађајима у унутрашњости Балканског полуострва нема, па ни помена Рашке или Раса. Докле год је Рас био под византијском влашћу, није било ни услова да се његово име уграђује у српску историју.

Драгоцене податке за нашу тему пружа дело Ане Комнине. Посвећено је делатности цара Алексија I Комнина (1081-1118), дакле времену у којем је „рашки“ жупан Вукан крајем XI и на самом почетку XII века успешно ратовао против Византије. Цар је био принуђен да и лично обилази ратишта према Србији. Његова кћи Ана Комнина их пажљиво бележи и саопштава многе појединости о византијско-српским односима тога доба. Она Србију најчешће назива Далмацијом, а Србе - Далматима, према старијим узорима и правилима византијске реторике, која је увек настојала да младе народе назива именима давних претходника. Тако је Вукан владар Далмације, а Звечан град у пограничној области између Византије и Далмације. Па ипак, поред учених израза, неодољиво продиру у византијске текстове и савремени називи. Није им одолела ни Ана Комнина. Она цареве противнике (Далмате) назива и Србима, а њихову земљу *Србијом*.[21]

Међутим, постоји један важан податак у делу Ане Комнине који крије траг и Вуканових схватања. Наиме, год. 1093. „рашки“ жупан Вукан је отпочео широка непријатељства против Византије на Косову. На вест о доласку цара Алексија I Комнина у Скопље, Вукан се повукао у Звечан и понудио преговоре. У поруци коју је упутио цару Вукан је кривицу за непријатељства свалио на византијске управљаче који су, „не желећи да остану у сопственим границама, вршили разне упаде и нанели не малу штету *Србији*“ (Ἐκεῖνοι, – sc. οἱ σατράπαι τῶν Ῥωμαίων – μὴ τοῖς οἰκείοις ὅροις ἐμμένειν βουλόμενοι διαφόρους ἐκδρομὰς ποιούμενοι οὐ μικρὰν τὴν βλάβην τῇ Σερβίᾳ προσῆξαν).[22] Већ је запажено да је Ана Комнина на овом

[18] *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, Berolini 1973, 353.

[19] Цар Роман III Аргир је умро 11. априла 1034. г.

[20] Skylitzes–Cedrenus II, 515. 8-9. Коментар вести: Ј. Ферлуга, *Јован Скилица, Византијски извори за историју народа Југославије III*, Београд 1966, 156.

[21] Anne Comnène, *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, ed. B. Leib, t. II, Paris 1943, 148; 157; 166-169; 184; t. III, Paris 1945, 65-66. Уп. коментар Б. Крекић, *Ана Комнина, Византијски извори за историју народа Југославије III*, 384-393.

[22] Anne Comnène, ed. B. Leib II, 167. 18-20.

месту користила, ако не и дословно преписала, текст поруке „рашког“ жупана Вукана.[23] У сваком случају, чињеница је да у делу Ане Комнине нема помена о Рашкој, иако је управо о „рашком“ жупану писала. Чак и више од тога - знамо да је Вукан сам своју земљу називао *Србијом*, не Рашком, што свакако има изузетну вредност у нашем разматрању.

Једини дипломатички податак из XI века је онај сачуван у повељи цара Василија II из 1020. године за Охридску архиепископију. У њој се, међу епископима потчињеним охридском архиепископу, наводи и епископ Раса.[24] Без обзира да ли се ту мисли на град Рас или манастир у Расу као резиденцију епископа, сигурно је да је реч о рашкој епархији, која је у то време спадала међу мање у списку побројаних епископија.[25]

Српске земље у унутрашњости Балканског полуострва ушле су широко у видике византијских писаца XII века. Српско-византијски односи су постали честа тема цариградских писаца и беседника, јер су свом силином оптерећивали тадашњу византијску политику. Епоха Комнина се сукобила са снажном тежњом „рашких“ жупана да се осамостале и ослободе традиционалних вазалских односа према византијским царевима. Цареви Јован II (1118-1143) и Манојло I Комнин (1143-1180) често су и лично кретали у борбу против српских владара или су долазили у Ниш да својим присуством и претњом умире непокорне жупане. Тако знамо за читав низ великих царских похода против њих: у време угарско-византијског рата 1127-1129, затим 1149. и 1150. године, 1153. године (по Хонијату), 1162, 1163, 1166. године (по Кинаму), 1168. и 1190. године.[26] Византији

[23] Н. Радојчић, *Вести Ане Комнине о Србима*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928), 20-21; издавач дела Ане Комнине ставио је текст Вуканове поруке под наводнице: B. Leib II, 167.

[24] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ II (1893), 45.

[25] М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, ЗФФ XI-1 (1970), 246; Ф. Гранић, *Црквеноправне глосе на привилегије цара Василија II Охридској архиепископији*, Гласник Скопског научног друштва 13 (1934), 3; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1928, 42; И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62 (1901), 4-9; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908), 56.

[26] Поход Јована II Комнина 1127-1129. године: *Nicetae Choniatae Historia*, rec. J. A. V. Dieten, Berolini 1975, 16 (у даљем тексту: *Chon.*); поход цара Манојла 1149: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 102-103; *Chon.* 89-90; поход 1150. године: *Cinn.* 103-113; *Chon.* 92; поход цара Манојла I 1153: *Chon.* 100; покрет трупа према Србији пре 1163. године: *Cinn.* 203-204; поход 1163: *Cinn.* 212-214; затим офанзива 1166. године: *Cinn.* 249; ратовање 1168. године: *Chon.* 158-159 и најзад сукоб 1190. године: *Chon.*, 434.

су тада противници били добро познати. То најбоље показује дело Јована Кинама, царског секретара, војника по образовању, који је пратио цара Манојла I на походима у балканским областима. Боравио је у Нишу, Београду и Земуну 1165. године, према сопственом казивању. Кинам је очевидац многих догађаја, заинтересовани посматрач српских прилика и земље противника. Бољег извора за историјску географију Србије у XII веку од његовог дела нема.[27] Има ли у његовим белешкама трага о Рашкој?

Пишући о операцијама византијске војске против Срба, Кинам је пером прокрстарио њихову земљу. Он зна за тврђаву Рас[28] и земљу Србију, коју понекад звучно назива Далмацијом, попут учених претходника. Међутим, и у његово дело снажно пробија стварност XII века рушећи извештачену реторску фразу, односно примену старих назива за нове прилике у балканским просторима. Тако, на пример, сводећи ратничко искуство своје земље, Кинам на једном месту бележи запажање да су путеви за *Србију* (κατὰ τὴν Σερβικὴν) најпогоднији пред крај лета, када лишће опадне и дрвеће оголи.[29] Одмах затим следи опис похода цара Манојла I Комнина против Срба. Пред крај лета 1150. године окупила се царска војска у близини Ниша и припремала за борбе против жупана Уроша (II). Опис тог царевог похода кроз Србију пун је важних појединости: помињу се Лугомир, Сеченица, реке Тара и Дрина, затим Босна и *Србија*. Ту је и добро познати податак да река Дрина одваја Босну од остале *Србије*.[30]

Још на неколико места помиње Кинам Србију поводом догађаја из шездесетих година XII века. Цар Манојло је, сазнавши за одметништво жупана Примислава, кренуо са војском да среди „прилике у *Србији*“.[31] Убрзо затим, 1163. године цар Манојло I је поново стигао у Ниш због угарских заплета и с намером да се „узгред позабави стварима у вези са *Србијом*“.[32] Ту је и недвосмислени податак да из Ниша пут води „у обе земље“ - пеонску (угарску) и *српску*“. Ту мисао понавља писац још једном: један од та два пута води у *Србију*.[33] За жупана Десу, који је и био непосредни повод за цареву акцију, каже се том приликом да „владаше *Србијом*“.[34]

[27] Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРВИ 14-15 (1973), 29-31.

[28] *Cinn.*, 102; уп. коментар Ј. Калић, *Јован Кинам*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 23.

[29] *Cinn.*, 103-104.

[30] *Cinn.*, 103-113.

[31] *Cinn.*, 203-204.

[32] *Cinn.*, 212.

[33] *Cinn.*, 213.

[34] *Cinn.*, 212. 18-19.

Да наведемо још један податак. Кинам, пошто је приказао сукоб који је цар Манојло имао са Стефаном Немањом, каже да, „завршивши то са успехом, цар напусти *српску земљу* имајући у пратњи архижупана".[35] Тада је Немања био заробљен.

Порука коју нам је оставио Јован Кинам је јасна: Рашке у његовом делу нема. Он зна за тврђаву Рас и српску земљу, Србију, односно Далмацију када тежи учености и ефекту.

Други писац XII века, Никита Хонијат, у свом познатом историјском делу приказује исте догађаје као и Кинам, само у ширим временским оквирима: он обухвата и догађаје после 1176. године, дакле оне којих у Кинамовом делу нема. Хонијат је такође веродостојан писац. Савременик је цара Манојла I Комнина и учесник у многим догађајима које описује у свом делу. Ако се понегде Кинам и Хонијат разликују у приказивању византијско-српских односа, једногласни су у тврђењу да се земља Срба зове Србијом. Ту колебања нема. Цар Манојло I креће 1149. године против Срба - то је поход који је, по Кинаму, довео до разарања тврђаве Рас - и Хонијат наводи да је цар са војском ушао „у *Србију*" (Σερβία),[36] а затим именује и непосредног царевог противника: био је то владар *Србије* Урош (II).[37]

Касније, поводом догађаја шездесетих година XII века и акције цара Манојла I против жупана Десе, Хонијат каже да се „цар припремаше да крене у *Србију*", против Десе.[38]

Поглед на списе беседника XII века такође омогућава, макар и нешто сложенијим путем, да се открију неке историјске чињенице. То су текстови састављани за свечане прилике цариградског двора, за тренутке славља у којима аутори, уза сву речитост коју слушаоцима нуде, казују да је цар Манојло I ратовао против *Србије*, да је насред *Србије* величао победу 1150. године. Један од њих, Теодор Продром, у реторску фразу заодева тачна обавештења која су са бојишта стизала у византијску престоницу. Тако он зна за Уроша, за жупана Десу и његове сукобе у земљи и читав низ појединости из српске историје тога доба.[39]

[35] *Cinn.*, 288. 1-3.

[36] *Chon.* ed. Dieten, 90. 83.

[37] По Хонијату, цар је сазнао κακουργεῖν τὸν Σερβίας δυναστεύοντα Οὔρεσιν: *Chon.* ed. Dieten, 92; познија грчка парафраза, рукопис Monas. gr. 450 (XIV век), има исти податак само са ознаком да је Урош био краљ: *Chon.* ed. Bekk. 121. Реч је о жупану Урошу II: Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970), 21-39.

[38] *Chon.* ed. Dieten, 136

[39] I. Rácz, *Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól*, (Magyar–görög tanul–mányok 16), Budapest 1941, 23-24; 32-34.

Један анонимни текст XII века, тзв. Marcianus codex 524, зна за цареве победе у *Србији*.[40]

Дипломатичке грађе за постављени проблем готово и да нема. Вреди издвојити податак из времена цара Манојла I Комнина. У његовој опширној титули из верског едикта 1166. године помињу се Угарска, Босна, Хрватска и *Србија*, поред осталих земаља.[41]

Из времена цара Исака II Анђела (1185-1195) постоје два податка која употпуњују вести наративних извора. Једно писмо тога цара је упућено 1191-1192. године тадашњем папи Целестину III. У писму се Исак II жали да је угарски краљ Бела III (1173-1196) зажелео и „власт над *Србијом*" (Σερβία), која је, по царевим речима, од давнина под влашћу Византије. Да би спречио потчињавање Србије Угарској, цар је поручио папи да је послао одред војске „великом жупану *Србије*" за одбрану земље.[42]

Затим, у повељи цара Исака II Анђела од јуна 1192. године, издатој Дубровчанима, предвиђено је изричито с киме се Дубровник не сме удруживати путем савеза, па је ту наведено да су то и велики жупани *Србије*.[43]

Најзад, у повељи коју је цар Алексије III Анђео издао јуна 1198. године монаху Симеону и његовом сину Сави, наводи се да је Стефан Немања пре замонашења био μέγας ζουπάνος τῆς Σερβίας. На исти начин означен је Стефан Немања и у повељи од јуна 1199. године за исти манастир.[44]

Анализу византијских извора завршићемо овом приликом подацима охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. Иако настали почетком XIII века, дакле изван хронолошких оквира овог рада, они су важан извор за наше разматрање. То је поглед колико на Савину делатност толико и на црквене прилике претходног доба. Истичу се јасноћом казивања и сабирају читаву једну традицију. Сажео их је Димитрије Хоматијан у писму које је 20. маја 1220. године

[40] Sp. Lambros, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, ΝΕ 8 (1911), 149-150; уп. Б. Ферјанчић, *Анонимни песник XII века*, Византијски извори IV, 196-197.

[41] Г. Острогорски, *Аутократор и самодржац*, Сабрана дела IV, Београд 1970, 284, нап. 1; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 121; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches II*, München–Berlin 1925, Nr. 1469.

[42] V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, Revue historique du Sud-Est européen 18 (1941), 129-130; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас САН 214 (1954), 1-21; Византијски извори IV, 250-252.

[43] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904, 256: grandi giuppani di Serbia.

[44] L. Petit, *Actes de Chilandar I*, 8; 12.

упутио Сави, „сину великог жупана *Србије*". Читав низ појединости ставља писац у службу своје основне мисли. Тако наводи да га је „љубав према отаџбини заробила и уграбила из тврђаве Свете Горе, те се опет настанио у *Србији*, затим се прогласио архијерејем *Србије*". Хоматијан се даље пита за коју је цркву Сава изабран за архијереја и додаје: „Ако у *Србији*, питамо како?" па у личном обраћању наставља: „Ако ли си се непромишљено наметнуо *Србији* као нов архијереј, није пак теби потпуно непознато, као и ма ком другом, да се *Србија* налази у епархији престола Бугарске и да *Србија* има епископа у Расу". Истичући на крају непотребност и незаконитост Савина чина, Хоматијан оспорава потребу да се Србија покрштава: „*Србија* божјом милошћу живи побожно и хришћански на темељу положеном од апостола и њом управља архијереј кога су јој оци дали".[45]

Још једном је писао Хоматијан о Савином рукоположењу за архиепископа, и то у одговору на писмо патријарха Германа. Он указује на то да патријарх треба да буде узор канонског понашања, а управо од стране патријарха је „на нашу штету рукоположен архиепископ *Србије*".[46]

Закључак се намеће сам по себи. Византијски извори до краја XII века не познају Рашку. Они помињу *Србију*, епископа Раса и тврђаву Рас. Поред свих разлика које постоје међу наведеним текстовима и које проистичу из начина приказивања догађаја и зависе од читавог низа околности, чињеница је да ни у наративним ни у дипломатичким изворима нема помена Рашке када се говори о Србији, односно једном њеном делу. Та доследност њихове поруке обавезује да буде поштована. Не само да Рашке у значењу које налазимо у модерној историографији нема у византијским изворима у посматраном периоду него се људи и догађаји које обично називамо „рашким" изричито називају српским, а земља - Србија.

Данас нема сачуваних домаћих извора који су настали пре 1150. године. Постоје само неки подаци у страним изворима, којима се порекло може тражити у српским земљама. Поред поруке жупана Вукана, која је уграђена у текст Ане Комнине,[47] указали бисмо на чињеницу да се у папским повељама за Барску архиепископију у XI и XII веку јавља, поред осталих, епископија *Србије*. То је епископија у Расу, јер друге и нема у то време у српским земљама у унутрашњости

[45] Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник, Београд 1939, 96-98; 100-102.

[46] Г. Острогорски, о. с 113.

[47] Уп. стр. 99 овог рада.

Балканског полуострва.[48] Речи Димитрија Хоматијана које смо навели разбијају сваку сумњу: Србија има епископа у Расу. Према томе, када се међу суфраганима Барске архиепископије наводи Србија, може се помишљати само на епископа Раса. У Бару се очигледно тачно знало на које подручје архиепископија полаже право и свакако да су отуда и потекли подаци који су затим уклопљени у текстове папских була односно Барски родослов.[49] Нема сумње да је Барска архиепископија своје претензије над епископом у Расу могла остварити само у време власти Дукље над тим подручјем.[50] Вреди подсетити да и писац Барског родослова, који тако често помиње Рашу и Рашане у свом тексту, наводи *Србију* међу суфраганима барског архиепископа.[51]

Изузетно је важно да у папским повељама XI и XII века (до оне папе Пасхала II из 1119-1124. године), дарованим Барској цркви, *нема Рашке*, иако се мислило на епископију у Расу. Вест Ане Комнине и подаци папских повеља за Барску архиепископију независна су сведочанства за српску историју XI и почетка XII века. Најнепосредније се односе на историју „Рашке", коју сагласно називају Србијом. Још није створен појам „Рашка" у српској историји.

Данас не располажемо делима српских писаца из времена пре средине XII века. Стога смо упућени да у текстовима из времена Стефана Немање и у делима његових синова потражимо оне податке који се могу односити на преднемањићко доба или њихова лична схватања. Како је реч о људима који су живели у Рашкој, вредно је утврдити да ли они употребљавају тај назив.

За живота Стефана Немање, а у време његовог боравка на Светој Гори, настала је Хиландарска повеља, која се датира у 1198-1199. годину. У познатој аренги коју она садржи налази се и мисао да је Бог поставио Грке царевима, Угре - краљевима, а да је Немањиним прецима дао власт над „српском земљом".[52] Иста формулација налази

[48] J. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до оснивања Српске архиепископије 1219. године*, Симпозијум посвећен делу Св. Саве, Српска академија наука и уметности, Београд 1979, 36. Уп. и F. Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prijeXII stoljeća*, Rad JAZU 79 (1886), 142.

[49] Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањићској Србији*, Београд 1912, 157-162; изводи из папских повеља и коментари: L. Thallóczy–C. Jireček–M. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I, Vindobonae 1913, 17-19; 21-22; 27. *Списак епископија Барске цркве у Барском родослову:* Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928, 306-307.

[50] J. Калић, *Црквене прилике*, 47.

[51] Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 136-140; *Acta Albaniae I*, 18; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве за самосталност*, 39-40.

[52] В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, Београд-Сремски Карловци 1928, 1.

се у Хиландарској повељи великог жупана Стефана из 1200-1202. године.[53] У познијем тексту повеље за манастир Студеницу Немања је означен као самодржац „српске земље и поморске“.[54]

У натпису сачуваном у манастиру Ђурђеви Ступови Стефан Немања је сигниран као **господинь вьсѣхь срьбьскихь земль**.[55]

Упадљиво је да Стефан Првовенчани и Сава у својим биографијама Стефана Немање нигде не помињу Рашку или рашке земље. Говорећи о Немањином брату који је управљао Србијом пре Немање, дакле свакако пре 1166. године, Стефан Првовенчани наводи да је владао „овом српском земљом“. Када, опет, прелази на приказивање очевог живота и његово друго крштење које је обављено по грчком обреду у цркви Св. Петра и Павла код данашњег Новог Пазара, каже да је то било „усред српске земље“, а зна се да се поменути манастир налазио у Расу.[56] У Студеничком типику говори се искључиво о српској земљи и у њој се помиње манастир Св. Георгија (Ђурђеви Ступови) у Расу.[57] Немања је у делима својих синова и савременика увек био само господар српских земаља.[58] Не располажемо ниједним податком који би указивао на употребу назива „Рашка“ од стране првих Немањића.

Када је реч о српској цркви, треба подсетити да је архиепископ увек означаван као архиепископ „све српске земље и поморске“, по узору на владалачку титулу. Тако се називао Сава, тако је сигниран у манастирима Студеници и Жичи.[59] То је, уосталом, сасвим разумљиво када се има у виду да је Рашка била само део српских земаља.

---

[53] А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202*, Прилози КЈИФ 5 (1925), 66.

[54] Споменик III, 57; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 568; К. Јиречек, *Историја II*, 35; С. Ћирковић, *Студеничка повеља*, ЗФФ 12 (1974), 311-318.

[55] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд 1905, 75.

[56] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник, Београд 1939, 18-19; 22; превод М. Башић, Старе српске биографије, СКЗ, Београд 1924, 31; 35.

[57] В. Ћоровић. *Списи св. Саве*, 76-78.

[58] *Списи св. Саве*, 151-152.

[59] Љ. Стојановић, *Записи III*, 75; за Теодосија је Сава архиепископ „све српске земље“: Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 129; превод М. Башић, о. с. 181; титула архиепископа одговарала је владалачкој: М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 95; исти, *Српска владарска титула за време царства*, ЗРВИ 5 (1958), 13. Уп. и М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских*, Богословље 9 (1934), 253-272.

Познати запис на тзв. Вукановом јеванђељу с почетка XIII века (око 1202. године) саопштава да је текст писан у граду Расу, и то за жупана Вукана, за којег писац, на истом месту, бележи да је владао *српском земљом* и зетском страном и поморским градовима и нишевским странама.[60]

Наведени подаци показују да се у време Стефана Немање и у делима његових синова не могу наћи подаци који би указивали да су се српски владари тада називали рашким владарима. Иако чврсто везани за подручје које називамо Рашком, они се сами - према ономе што се данас зна на основу расположивих извора - нису друкчије називали до владарима *српских земаља*, при чему се постепено и у вези са Немањиним освајањима јављају „поморске земље“. Рашке нема у титулатури српских владара до почетка XIII века, као што је нема ни у другим сачуваним изворима насталим на тлу Рашке.

Најзад, када се и у којим текстовима јављају називи „Рашка“ или „рашке земље“?

Први познати податак, који је поуздано датован, потиче из Котора. У томе граду се јануара 1186. године помиње сатник Јура у вези са издавањем прописа који су обнародовани „tempore domini nostri Nemanne, iupani Rasse“.[61]

Писац Барског родослова обилато користи име Раша за српске земље у унутрашњости Балканског полуострва. Он зна и за Србију и за Рашу. Њихова веза је у томе тексту врло јасно дата: Surbia или Transmontana (Србија или Загорје) подељена је на два дела - на земље западно од Дрине, тј. Босну и земље источно од Дрине - Рашу.[62] Поред облика Раша (Rassa), писац помиње „рашку земљу“, „рашког бана“, „рашког жупана“, „totam Rassam“, људе Рашане. Употребљивост тих података оптерећује хронолошка неодређеност настанка самог текста. Данас још увек преовлађује мишљење да је то дело из друге половине XII века.[63] Међутим, наведени податак из Котора 1186. године - без обзира на друге околности - показује да се у приморским градовима знало за назив Раша у другој половини XII века. Сигурно је да тога назива *нема* у историјским

---

[60] Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 5. Уп. J. Врана, *Вуканово еванђеље*, Београд 1967.

[61] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 22.

[62] Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 307; Dj. Sp. Radojičić, *Srpsko Zagorje, das spätere Rascien*, Südostforschungen 16 (1957), 262.

[63] К. Јиречек, *Историја I*, 131; М. Динић, *Историја народа Југославије I*, 256; С. Ћирковић, *Историја Босне* 26-27. С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина*, Титоград 1967, сматра да је реч о познијем делу. Чињеница је да је текст до нас дошао у познијем препису: М. Динић, *О називима*, 32.

изворима пре владе Стефана Немање. Нема га ни на тлу Рашке, ни ван ње. То разрешава и једну сумњу коју је својевремено изразио М. Динић. Он се питао како се српска земља могла назвати Рашком пре но што су Срби освојили град Рас и пре но што су га учинили средиштем своје државе.[64] Данас се може поуздано одговорити да имена „Рашка", „Раша" нема пре но што су Срби освојили Рас и уклопили га у своју државу, нема га у историјским изворима пре средине XII века. С обзиром на хронолошку неодређеност настанка Барског родослова, не може се прецизно одредити која је то деценија XII века, остаје као сигурно датован само онај податак из Котора - 1186. година, дакле у време после 1180. године. То је најстарији поуздано хронолошки одређен податак о Раши.

У трагању за временом које је створило име „Рашка" или „Раша" за један део српских земаља, мало помоћи пружају страни наративни извори. Међу њима ипак треба поменути један текст из суседне Угарске. Посвећен је старијој историји тога народа и у науци је познат под именом „Gesta Hungarorum" анонимног нотара краља Беле. Пошто је име писца забележено само почетним словом „P" и даје мало ослонца за сигурнија закључивања, то је историографија настојала да одреди време настанка списа путем откривања личности краља Беле, којем је дело било посвећено. Од четворице могућих владара са тим именом одмах су отпала двојица и данас преовлађује мишљење да је реч о угарском краљу Бели III (1172-1196), којем је писац подарио свој састав.[65]

У том тексту се у три наврата помиње „terra Racy", па се уз све ограде које намеће коришћење тога извора, нарочито за старије време, то може узети као сведочанство последње четвртине XII века.[66]

Постоји и један одређенији податак с краја XII века. У једном документу издатом 6. маја 1198. године у Задру херцег Андрија, брат угарског краља Емерика, забележио је своју победу „tam Chulme quam Rasse".[67] Назив „Рашка" је касније био у великој употреби у Угарској, али не у свим текстовима. Тај проблем излази из хронолошких оквира ове теме.

Последњу групу извора коју овом приликом треба навести чине текстови који су настали у вези са крсташким походима који

[64] М. Динић, *О називима*, 30.

[65] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, vol. I, Bucuresti 1934, 11–21, где је дат преглед литературе.

[66] М. Динић, *О називима* 29, нап. 14; уп. N. Klaić, *Povijest Hrvata I*, 46–47.

[67] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 296.

су захватили Балканско полуострво. Међу њима има и таквих које су писали савременици. Ишли су трагом крсташких одреда и на првом месту их је интересовао пут којим су они пролазили. Тако у њиховим делима има расутих вести о Београду, Браничеву и Нишу, док за удаљеније пределе, ван трасе друма, нема готово никаквих обавештења. Изгледа да им је већ прва шума спутавала видик и гушила сваку радозналост за прилике у Србији. Тек када је Стефан Немања освојио Ниш и избио на цариградски друм, улазе први подаци о Србима у дела западноевропских писаца. Као и другде, пажњу привлаче пре свега људи, ратници, више но њихова земља. Име земље Срба стога налазимо тек у текстовима који су посвећени трећем крсташком рату и походу немачког цара Фридриха I Барбаросе. Тада је дошло до чувеног сусрета Стефана Немање са немачким царем у Нишу 1189. године. Имамо два сведочанства из тих времена. Једно је писмо пасавског епископа Дитполда упућено са похода аустријском војводи Лиутполду 1189. године. Он је непосредни учесник у догађајима, а саговорника немачког цара у Нишу назива великим жупаном *Србије* (magnus comes Serviae).[68] Друго су подаци уклопљени у текст тзв. Псеудо-Ансберта. Ту је Немања означен као „magnus comes de Seruigia et Crassia", а његов брат Мирослав као „comes et princeps Chelmanie et Crazzie", затим заједно су „comites de Saruigia et Crazzia" или само „comites de Saruigia", или је Немања „comes magnus de Seruigia" на три места у тексту.[69]

На основу свега изложеног могу се извести следећи закључци. Прво, према сачуваним историјским изворима до средине XII века *нема помена* Рашке или Раше за српске земље у унутрашњости Балканског полуострва. Не наилази се ни на „рашке земље", ни људе Рашане. Увек су то Срби. Друго, српски владари из династије Немањића до краја XII века се нису називали рашким владарима, него искључиво српским владарима. Треће, реч „Раша" јавља се у другој половини XII века, и то у текстовима насталим у приморским областима (Котор, Бар), затим у угарским изворима (Анонимни нотар краља Беле, повеља херцега Андрије из 1198. године), као и у једном делу посвећеном трећем крсташком рату (Псеудо-Ансберт), дакле најраније 1186. године. Даља истраживања појма „Рашка"

[68] MGH SS XVII, 509.

[69] A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH Scriptores rerum Germanicarum V*, Berolini 1928, 29, 31; 33; 35; 46; 55; 60; 62. У тексту анонимног писца с краја XII века Немања и Страцимир су „magni comites de Seruigia et Rassia": *Historia peregrinorum*, ed. A. Chroust, o. c. 134–135. Писац је директно зависан од Ансберта и нема самосталну вредност.

треба да покажу од колике су вредности ови закључци. Разматрање историјских прилика на којима почивају ови називи, које их граде и одређују, оставили смо за другу прилику.

Назив „Рашка" у старијој српској историји (IX–XII век)
Зборник Филозофског факултета XIV-1, Београд 1979, 79-91.

II

ДРУШТВО И УСТАНОВЕ

ЦРКВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА ДО СТВАРАЊА АРХИЕПИСКОПИЈЕ 1219. ГОДИНЕ

Обично се о делу Св. Саве суди по последицама које је оно изазвало, по дубоким променама које је оно омогућило. И данас, у историјској перспективи, за то се дело може рећи да је изменило ток историје српског народа. О томе је већ било речи у нашој историографији, а биће - нема сумње - и после нас.

Међутим, овом приликом биће корисно да се пружи и један други поглед на тему -поглед на прилике које су претходиле Савиној делатности и које су је умногоме изазвале. То је поглед који много разјашњава и друкчије мери Савину делатност. Предмет овога рада су црквене прилике у Србији од VII до XIII века. То је оно што је Сава затекао, што га је могло подстаћи на рад, што је стварно постојало.

Одмах треба напоменути да оквир и основни садржај раду пружају историјски извори, односно Савина делатност. Обухваћене су земље које средњовековни писци називају српским у појединим периодима наше прошлости. Према томе, то није једна и увек иста територија него развој онако како су га схватали људи који су у њему живели и о њему писали.

Данас се сматра доказаним да је словенско насељавање у балканским областима Византијског царства довело до правог слома војног и управног система претходне епохе.[1] На огромним просторима од Дунава и Саве до приморских градова дошло је до великих промена. Нема сумње да је црквена организација поражене Византије тада разбијена. Она се могла одржати само у романским градовима који су избегли уништење. Међутим, то не значи да су одједном и заувек нестали трагови хришћанства на освојеном простору. Вишевековни живот хришћанских заједница доживео је тешки удар, али не и пропаст.[2] Срби су се населили у областима које су припадале великој црквеној дијецези Јустинијане Приме, која је од 535. године, када је основана, обједињавала велике територије не-

---

[1] Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, Југословенски историјски часопис 1, Београд 1961, 3-7 и Сабрана дела Г. Острогорског IV, Београд 1970, 7-10.

[2] С. Кашић, *Рано хришћанство на тлу Југославије*, магистарска дисертација, Београд 1976 (рукопис).

кадањих римских провинција на Балканском полуострву (Dacia mediterranea, Dacia ripensis, Moesia Superior, Dardania, Praevalis).[3] Она је била потчињена Римској цркви. Папа је на захтев самог цара Јустинијана I (527-565) подарио епископу Јустинијане Приме титулу апостолског викара. У областима старе провинције Далмације Салона је била верско средиште давно признатог ауторитета.

Мало се зна о односима између аутохтоног становништва и досељених Срба и Словена уопште. Чини се да су сачувани историјски извори почетно непријатељство које је међу њима владало пренели и на време после ратних сукоба. Тако је створена слика трајног непријатељства између Словена и староседелаца. Међутим, давно је већ уочено да неке појаве указују на међусобне везе. Тако, на пример, запажен је континуитет географских имена које Словени и Срби преузимају од староседелаца, затим бројне су језичке позајмице које Словени чине у односу на затечено становништво и то су махом речи свакодневног живота, као и оне у области вере. Оне су често латинског порекла (oleum-уље, acetum-оцат, furnus-фуруна, arca-рака, paganus-поганин и друге).[4] У новије време и археолошка истраживања доприносе успешнијем утврђивању односа између досељених Словена и заоставштине затеченог живља, при чему остаје као врло сложено питање издвајања трагова сувремених утицаја на досељенике од осталих облика прожимања различитих култура.[5]

Сасвим је јасно да се хришћанство одржало међу староседеоцима и после досељења Срба. К. Јиречек је својевремено говорио о латентном хришћанству које је постојало и без неке одређене црквене организације.[6] О његовом утицају на досељенике мало се зна, али трагови латинске старохришћанске терминологије, који су

[3] Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године после Хр.*, Гласник Скопског научног друштва 1, Скопље 1925, 113-134; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris 1918, 385 sq.

[4] P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, Split 1934, 33-34, 113-117, 143-144. О везама Словена са Романима више но са Грцима сведоче и речи Graecus - Грк и caesar - цар: К. Јиречек у приказу дела G. Weigand–a, *Vlacho–Moglen. Eine ethnographisch–philologische Untersuchung*, Leipzig 1892, приказ у Archiv für slavische Philologie 15, Wien 1893, 100-101.

[5] M. Ljubinković, *Ka problemu kontinuiteta Iliri – Slaveni*, Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena", Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1969, 201-215. О континуитету култних места: С. Кашић, *Рано хришћанство*, passim. Велики број средњовековних цркава подигнут је на темељима старих базилика: Ј. Ковачевић, *Трагови једног ранохришћанског обичаја (Inhumatio ad pedes) и други елементи продора културе Приморја у унутрашњост*, Историски гласник 2, Београд 1955, 134-5.

[6] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник К. Јиречека II, Београд 1962, 41.

уграђени у темеље српског језичког блага у области вере, указују на то да су Срби прве узоре имали у латинском хришћанству. Реч „олтар" од лат. „altare", како је познато, није ушла у грчку хришћанску терминологију, па сигурно није могла бити преузета од Византије.[7] Данас није спорно да се хришћанство ширило из приморских романских градова према унутрашњости балканског простора. Међутим, већ је запажено да распрострањеност латинске терминологије међу Јужним Словенима далеко премашује обим тога утицаја, па су с правом потражени и други облици додира досељеника са затеченом вером.[8] Изгледа природно да при томе треба помишљати и на деловање преживелих староседелаца, нарочито оних из урбанизованих средина и јаче христијанизованих подручја позног Римског Царства.

Већ је у покрштавању Срба садржана константа њиховог положаја у црквеном погледу. Према вестима сачуваним у делима Константина Порфирогенита, насталим у X веку, Срби су покрштавани у два наврата и, што је још важније, из два средишта: прво од стране римских свештеника у првој половини VII века, а затим са знатно више успеха у IX веку, за време цара Василија I (867-886). Тада су Методијеви ученици развили своју мисионарску делатност на словенском југу.[9] Посредну потврду овим вестима о деловању латинских свештеника потражио је још К. Јиречек у топонимији српских области (Мојстир, Сутиван и друго), односно у владарским именима IX века, која су више латинска но грчка.[10]

Иако позно забележене и уклопљене у дела намењена потребама византијског двора и цариградске средине, вести Константина Порфирогенита, поред велике вредности коју имају за рану српску историју, садрже истину која је надживела писца и његово доба.

[7] P. Skok, *Dolazak Slavena na Mediteran*, 141; К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације*, 42; idem, Archiv für slav. Philologie 15, 1893, 100-101.

[8] К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952, 98; В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 42; М. Динић, *Историја народа Југославије*, I, Београд 1953, 232-233; Б. Ферјанчић, *Константин Порфирогенит*. Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 49, n. 154, где је дат преглед литературе.

[9] Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 154; *Vita Basilii*, Theophanes Continuatus ed. I. Bekkerus, Bonnae 1838, V, 288-289, 291-29?. Преглед литературе: Б. Ферјанчић, *Константин Порфирогенит*, Византијски извори II, 49-50, 79-80. Cf. Dj. Sp. Radojičić, *La date de la conversion des Serbes*, Byzantinoslavica 22, Prague 1950, 253-255; Н. Радојчић, *Проучавање списа Константина VII Порфирогенита у српској историографији*, Зборник радова Византолошког института 6, (1961), 1-14.

[10] К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 98.

Оне откривају нити које се провлаче кроз читаву историју Срба и које је везују са Римском црквом и преплићу се са онима које су је учиниле делом византијског, православног, грчког света. Иако је цар Лав III 732. године цео Илирик потчинио Цариградској цркви, изузео га испод власти папа, никада Римска црква није то прихватила ни територијално ни посматрано кроз поједине периоде наше прошлости. Тако су се српске земље de facto нашле на подручју које су обе цркве сматрале својим територијама. То показују већ први облици црквене организације.

Прве епископије јављају се у периферним областима: 878. године помиње се епископ Сергије у Београду, затим 879. године - Агатон Моравски, тј. епископ браничевски, а у Приморју се 927. године, у време одржавања другог сплитског сабора, помиње епископија у Стону.[11]

Друга половина IX века је време важних догађаја у црквеној историји балканских народа. Ојачала бугарска држава, која је у међувремену знатно проширила границе, преговорима са Римом и Цариградом само је подстицала супарништво двају верских средишта. Када је у томе надметању превагу однео ближи Цариград, обилато помаган државним разлозима, папа је и даље настојао да одржи свој утицај на Балкану. Он је 878. године настојао да се смени са положаја београдски епископ Сергије, Словен, који је, према схватању папе, био неканонски изабран чином који је обавио Георгије „qui falso sibi episcopi nomen usurpat", при чему је очигледно реч о великодостојнику Византијске цркве.[12] Истом склопу питања припада и писмо папе Јована VIII српском кнезу Мутимиру, којим га

[11] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 30, 344, где је дат преглед извора и литературе. За епископа Агатона Моравског cf. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Venetiis 1772, XVII, 373; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926, 234. Да је реч о браничевској епархији, указује податак из XI века, где се у списку епископа потчињених охридском архиепископу наводи и епископ ὁ Μοράβου ἤτοι Βρανιτζάβου: H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift I, München 1892, 257; BZ 2, 1893, 41. Cf. M. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Хришћанско дело, г. III, св. 4-6, Скопље 1937, 34-35; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 40; M. Ćorović, *Les Slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle*, Balcanoslavica I, Prag 1972, 51. За Стонску (захумску) епископију: Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 325; F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagrabiae 1877, 195; I. Marković, *Slaveni i pape*, Zagreb 1904, 288-289; cf. J. Радонић, предговор уз књигу: Ф. Рачки, *Борба Јужних Словена. Богумили и патарени*, Београд 1931, ed. СКА, VIII; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 28, 88.

[12] G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I, Budae 1829, 202; J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 30, 344.

је папа позивао да се свештенство његове области подреди Панонској дијецези, дакле јурисдикцији Римске цркве.[13] Није познат исход ове акције. Преовлађује мишљење да она није успела.

Поред наведених епископија (Београдске, Моравске - Браничевске, Стонске), тек доста касније, почетком XI века, посведочено је постојање и других епархија. У повељи цара Василија II из времена око 1020. године, наводе се међу потчињенима Охридској архиепископији и епископије у Нишу, Липљану, Призрену и Расу.[14] Када су оне основане пре 1020. године не може се поуздано утврдити. За епископију у Расу вредан је податак да је црква Св. апостола Петра и Павла код данашњег Новог Пазара, која је служила као седиште рашких епископа, сазидана у IX–X веку, на темељима баптистерија из VI века. То је грађевина у облику ротонде.[15]

Црквене прилике у српским земљама зависиле су у највећој мери од политичких односа на Балканском полуострву. Све поменуте епископије биле су током IX и у X веку потчињене црквеним средиштима ван српских земаља. Сплитској архиепископији, одувек потчињеној Римској цркви, припадала је Стонска епископија. Драчкој митрополији, која је потпадала под власт Цариградске патријаршије, биле су подложне приморске епископије Дукље и северне Албаније, док се власт Бугарске цркве протезала у IX и X веку на подручје београдске, браничевске и нишке епархије. Тиме су српске земље биле духовно трајно разједињене.

У научној литератури било је спора око територије Драчке митрополије. Данас се поуздано може рећи да је она могла обухватати само оне земље које је Византија успела да потчини својој власти преко теме која је успостављена са центром у Драчу. Та тема је образована у првој половини IX века, а зна се да су јој средином X века припадали градови Бар, Улцињ и Љеш.[16]

[13] Преглед старије литературе: И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62, Београд 1901, 5-6; D. Maritsch, *Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter*, Sremski Karlovci 1933, 1-4; K. Јиречек, *Историја Срба*, I, 101-102.

[14] H. Gelzer, *Ungerduckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 1, 1892, 257.

[15] J. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник радова Архитектонског факултета, Београд, 5, 1961, 3-33; idem, in Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 4, Београд 1961, 137-148; датирање објекта зависи и од хронолошког одређивања сликане декорације: М. Лађевић, *Резултати испитивачких радова на фрескама цркве Св. Петра и Павла крај Новог Пазара*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 4, 1961, 149-162; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 17; М. Ћоровић-Љубинковић, *Живопис цркве Св. Петра код Новог Пазара*, Старинар н. с. XX, Београд 1969, 35-41.

[16] J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrahium*, Actes du XIIe Congrès International des Etudes byzantines II, Beograd 1964, 83-92; о градовима под влашћу теме

О територији Драчке митрополије сведоче спискови потчињених епископских цркава (Notitiae episcopatuum). Драгоценост њихових обавештења о развоју драчке цркве колико и византијске власти на том делу балканског простора знатно оптерећује њихова хронолошка неодређеност. Постоји попис архијерејских престола Цариградске цркве из времена цара Лава VI Мудрог (886-912) и ту се јавља Драчка митрополија са четири суфрагана, од којих су на северу само два - епископи Кроје и Љеша.[17] Поред тога постоје два опширна списка Драчке митрополије (са 15 епископа), али недатирана. Нарочито је један од њих, тзв. Notitia episcopatuum III (према издању Г. Партија) (G. Parthey), који приказује највећи опсег те цркве, одавно привукао пажњу истраживача. У њему се, поред осталих, као суфрагани драчког митрополита помињу епископи Дукље, Скадра, Дриваста, Пилота, Бара и Улциња. К. Јиречек је у неколико наврата користио тај списак и његове податке уклапао у оквире балканске историје. Био је мишљења да је тај попис састављен пре XI века, углавном због података из повеља цара Василија II којима се сужавају права драчког митрополита у корист охридског архиепископа. Његово мишљење су прихватили и други научници, углавном они који су користили податке те Notitiae episcopatuum, а сами се проблемима те врсте извора у Византији нису бавили.[18]

Међутим, упоредо са том хронологијом постоји и једна друга, која опширни списак Драчке митрополије везује за позније време.

у Драчу: Constantine Rorphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 144; cf. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник радова К. Јиречека, I, Београд 1959, 224-228.

[17] H. Gelzer, *Georgii Cyprii decsriptio orbis Romani; accedit Leonis imperatoris diatyposis genuina adhuc inedita*, Lipsiae 1890, 81; idem, *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatuum*, Jahrbücher für protestantische Theologie 12, Leipzig 1886, 554; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, 151.

[18] К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник К. Јиречека, I, Београд 1959, 123; idem, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне*, 226; idem, *Zwei Urkunden aus Nordalbanien*, Archiv für slav. Philologie 21, 1899, 80; idem, *Романи у градовима Далмације*, 54; idem, *Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien*, in: L. Thallóczy, *Illyrisch–albanische Forschungen*, I, München – Leipzig 1916, 159; M. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Vindobonae 1913, p. V; idem, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, in: L. Thallóczy, Illyrisch–albanische Forschungen, I, 196–197. Преглед литературе: Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави*, Београд 1912, 17, n. 3. Мишљење D. Grubera, *O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji do polovice XIII stoljeća*, Vjesnik kr. hrvatsko–dalmatinsko–slavonskog Zemaljskog arkiva 14, Zagreb 1912, 8-9, о постојању Драчке митрополије у време Лава Исавријског нема потврде у изворима; cf. и Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд - Загреб 1928, 66.

У тој групи писаца нарочито се истицао Х. Гелцер (H. Gelzer), који се темељно и дуго бавио проучавањем тих спискова у целини. Он је једини истраживао њихове податке на огромном простору Византијске цркве, тако да су његове студије изванредна основа за сваки даљи рад. Х. Гелцер је закључио да је текст Not. ep. III са 15 суфрагана драчког митрополита, на основу старијег пописа, настао у XI веку. У њему се налазе набројане и митрополије које пре XI века нису ни постојале.[19] Та важна чињеница међу истраживачима балканске историје није запажена. Према томе, и обим Драчке митрополије, како га приказује Not. ep. III, представља стање у XI веку, што не искључује могућност да садржи и трагове претходне епохе. Наравно, при томе треба имати у виду да често такви пописи значе и израз претензија, најчешће када су оне угрожене. У сваком случају податак да је Not. ep. III настала у XI веку, и то - према новијим истраживањима - средином тога века, битно мења поглед на прилике у драчкој области.

Малобројне податке писаних историјских извора о стању у приморским областима Зете употпуњују резултати археолошких и теренских истраживања. Они откривају проблеме којих нема у црквеним пописима појединих дијецеза. Реч је о траговима сложеног процеса преплитања романских традиција са грчком обновом хришћанства кроз делатност драчких митрополита.[20]

На још веће тешкоће наилази покушај да се разјасни обим Драчке митрополије у унутрашњости. То је уједно и питање да ли је епископија у Расу потпадала под власт драчког митрополита.[21] Полазну основу за мишљење да се и Рас једно време налазио међу суфраганима драчког митрополита пружају подаци из друге повеље цара Василија II из 1020. године. Издата је на тражење охридског архиепископа Јована, који је захтевао да царски сигилион потчини Охридској архиепископији и оне преостале епископије које су раније потпадале под власт Бугарске цркве у време цара Петра (927-968), а које су одузели суседни митрополити. Цар Василије II је прихватио мишљење охридског архиепископа и у повељи се набрајају Дрстар, Видин, Рас, Ореја, Черник, Химара. Затим следи текст којим се упозорава драчки митрополит да се задовољи околним

[19] H. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatuum*, 541–556; H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, 151–2, везује Not. ep. III за средину XI века.

[20] J. Ковачевић, *Историја Црне Горе*, I, Титоград 1967, 320, 325.

[21] Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76, 1908, 57-58. Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве*, 18; Ф. Шишић, *Летопис*, 68.

подручјем и да се не меша у епископије Бугарске цркве, како се у документу назива Охридска архиепископија.[22]

Проблем односа Рашке епископије према Драчкој митрополији своди се на питање - на које се цркве односи упозорење цара Василија II у поменутој повељи, коју је он упутио драчком митрополиту са захтевом да се не меша у „епископије бугарске". То очигледно значи да је пре 1020. године било таквих покушаја у односу на подручја која је цар подредио Охридској архиепископији. Према редоследу навођења у повељи, поставља се питање је ли реч о Расу, Ореји, Чернику и Химари или само о последње три? Ф. Гранић је, тумачећи црквеноправне односе између охридске цркве и суседних митрополија, сматрао да је драчки митрополит могао настојати да реанектира земље које су Самуиловим освајањима биле изузете из његове области. Он је тај покушај драчког митрополита везивао за прилике после смрти Самуила 1014. године, а пре издавања Василијевих повеља за охридску цркву, дакле за време између 1014. и 1018. године.[23]

Нема сумње да је цар Василије II својим повељама, поред осталог, решавао и пограничне спорове које је имала Охридска архиепископија са Драчком митрополијом. Он је пресудио у корист прве. Повлачио је границе охридске цркве према суседним дијецезама. Он није одређивао границе јурисдикционог подручја Драчке митрополије у целини, него само један њихов део, и то онај који је био споран у односу на охридску цркву.

Што се тиче Раса, других података сем наведених нема. Сви они који су расправљали о границама драчке теме махом су их повлачили на основу података које пружају Notitiae episcopatuum и географских елемената. Простирали су их у унутрашњости далеко од Раса, иако треба рећи да је баш на том делу, према расположивим изворима, стање најнејасније.[24] Чињеница је да у опширном каталогу епископских цркава Драчке митрополије нема рашке цркве, али то није пресудно с обзиром на то да се за сада не може поуздано утврдити шта се у томе тексту, сачињеном у XI веку, односи на старије епохе.[25] Тако се расправа о положају Рашке епископије пре

[23] Ф. Гранић, *Црквеноправне глосе на привилегије Василија II Охридској архиепископији*, Гласник Скопског научног друштва 13, Скопље 1934, 5 и Byz. 12 (1937). Другчије мишљење: M. Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 98-101.

[24] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне*, 224-8; M. Sufflay, *Politische Schicksale des Themas Dyrrhachion*, Vjestnik kraljevskog hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva 17, Zagreb 1915, 274.

[25] *Hieroclis Synecdemus et Notitiae episcopatuum*, ed. G. Parthey, Berlin 1866 (Амстердам 1967), 124-125.

1020. године не може окончати јасним историјским податком. Настојања да се у ширим оквирима историјских збивања у X веку пронађе одговор на постављено питање, могла су да пруже само делимична решења. Ст. Новаковић је изразио уверење да је епископија у Расу једно време била под јурисдикцијом Драчке митрополије, док су други истицали припадност Раса Самуиловој црквеној организацији.[26] Већ је запажено да ово друго схватање не почива на сигурним доказима.[27] Остаје чињеница да се Рас не помиње у првој повељи цара Василија II међу епископијама Самуилове државе.[28] То, и многе друге појединости из историје рашке цркве и Раса уопште, треба да разјасне широка интердисциплинарна истраживања која су у току.[29]

СТАЊЕ У XI ВЕКУ

А) ОХРИДСКА АРХИЕПИСКОПИЈА

У XI веку два су догађаја пресудно утицала на живот српског народа. То су стварање Охридске архиепископије и затим Барске архиепископије.

Почетком XI века, први пут од досељења Срба, Византија је успела да потчини својој власти и све српске земље. Када је оружје замрло, а византијски војни гарнизони запоселн најважније тврђаве, на освојеном простору се приступило сређивању црквених прилика. Колико су оне биле важан елеменат смиривања стања у покореним областима, показује политика цара Василија II. Нова управа готово ништа није мењала: затечени црквени поглавар Самуилове државе, Јован, остао је на свом положају и у ствари битно помогао новом систему да успостави своју власт. Охридска архиепископија је постала кичма византијске политике у мирнодопским приликама. Својим чувеним повељама цар је озаконио ново стање: одредио је обим Охридске архиепископије, утврдио њен однос према Византији и према суседним митрополијама. Ако велике промене

[26] М. С. Дринов, *Сочинения*, I, София 1909, 512; И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I, София 1924, 19.

[27] Р. Грујић, *приказ књиге И. Снегарова*, Гласник Скопског научног друштва 12, 1933, 289. О хронологији Самуиловог освајања Драча (између 990. и 998): Ј. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ VIII-2, 1964, 120-121.

[28] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 2, 1893, 42–43; idem, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 4.

[29] К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 116. У току су интердисциплинарна истраживања Раса.

нису извршене у први мах, сигурно је да је охридска црква из основа изменила свој положај. Иако аутокефална, директно је зависила од Византије, од цара. Она је отада делила судбину Византије. Много, а привидно нимало, мењао је Василије II затечене прилике.

Проблема са Василијевим повељама за охридску цркву има доста. Сачуване су у позним преписима, сачињеним у време цара Михаила VIII Палеолога 1272. године, а у саопштеним подацима има много неусклађености.[30] Па ипак, у научној литератури је садржај тих повеља Василија II прихваћен као историјски веродостојан. Томе су свакако допринела ауторитативна мишљења Х. Гелцера, К. Јиречека, Ст. Новаковића, Ф. Гранића и Г. Острогорског.[31]

Од три сачуване повеље за историју Срба су важне прве две. Само је друга датирана - носи датум мај 1020. године. У првој повељи се набрајају епископије (Нишка, Београдска, Браничевска, Призренска и Липљанска), а у другој се томе додаје епископија у Расу.[32] Нека је подручја цар одузео драчком митрополиту, и то само она на која је полагао право охридски архиепископ.[33] Запажа се да у Василијевим повељама нема епископија старе Превалитане и приморских градова. Није ни било разлога да се оне ту набрајају, јер нису спадале у спорну област између драчког и охридског верског поглавара. Биле су под влашћу драчког митрополита. Већ поменута Not. ep. III садржи и списак суфрагана драчке цркве. Ту су наведени, поред осталих, Дукља, Скадар, Дриваст, Пилот, Улцињ и Бар. Пошто је тај каталог настао највероватније средином XI века, то и приказано стање треба довести у везу са приликама које су владале после Василијевих освајања и уништења Самуилове државе.[34] Успостављајући нов црквени поредак, цар Василије II је највећу подршку пружио охридској цркви због важности коју је она имала

[30] В. Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае*, I, Ст. Петербург 1911, 542-554.

[31] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 2, 1892, 41-63, 1893. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 126-127; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 2-4; Ф. Гранић, *Црквено-правне глосе*, 1-10; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 295-6; И. Снегаров, *История на Охр. архиепископия*, I, 1924; у новије време посумњано је у садржај нарочито друге повеље цара Василија II: Р. Љубинковић, *Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа*, Старинар 17, 1966, 68-69, 73-74; idem, *L'Illyricum et la question romaine à la fin du Xe et au début du XIe siècle*, La chiesa graeca in Italia dal' VIII al XVI secolo, Padova 1973, 93.

[32] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 2, 1893, 43, 45, Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 33-58.

[33] Cf. текст на стр. 118-120.

[34] Cf. n. 19.

за овладавање централним областима некадање Самуилове државе. То не значи да је он сужавао територију Драчке митрополије у целини. Он јој је само одузео оно што је охридски архиепископ потраживао. Цар није имао разлога да слаби положај Драча. Он је и даље остао важно упориште Византије на обали Јадранског мора. Боље но ико други разумевао је Василије II државне потребе своје земље у тек освојеним областима. Потчињавао им је и црквену политику, како то јасно казује случај Охридске архиепископије. Најмање је имао разлога да освојене територије ставља под власт Римске цркве.[35]

Поставља се питање - колико је дуго трајао црквени поредак који је успоставио цар Василије II? Изгледа да није дуго преживео свога творца и то је новина која се може унети у слику стања на Балканском полуострву у XI веку.

Познато је да је Византија после смрти цара Василија II 1025. године запала у дугу и свестрану кризу која је постепено, али стално, нагризала његово дело. Непријатељима на источним границама Царства придружили су се антивизантијски покрети у балканским земљама. Устанак Стефана Војислава у Зети, Петра Одељана и Ђорђа Војтеха само су нама знани елементи тога стања. Због тога је јасно да треба ревидирати оцену вредности епископских листа охридске цркве које су сачуване (Notitiae episcopatuum). Објавио их је Х. Гелцер крајем прошлог века и покушао да датира према подацима које је имао пред собом. Први од тих спискова је познати рукопис Берлинске библиотеке codex Philipp. 1477, за који је Гелцер претпоставио да приказује стање у балканским земљама између 1018. и 1187. године. У њему се, поред осталих, помињу епископије: Призренска, Нишка, Браничевска, Београдска и Рашка. Као време настанка издавач је као врло вероватно издвојио доба цара Алексија I Комнина (1081-1118), који је развио интензивну делатност и у области црквених питања.[36] Други епископски списак је, по мишљењу Х. Гелцера, млађи и треба га везати за XIII век.[37]

Схватање Гелцера да су црквене прилике садржане у тим епископским листама биле трајне уграђено је у готово све потоње научне радове.[38] Преузео га је и К. Јиречек тврдњом да је Охридска

[35] Cf. текст на стр. 140-141 овог рада. (Дубр. архиепископија).

[36] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 1, 1892, 256-257; BZ 2, 1893, 69.

[37] H. Gelzer, op. cit., BZ 1, 1892, 257; BZ 2, 1893, 41. Cf. В. Н. Бенешевич, *Заметки к текстам Notitiae episcopatuum*, Seminarium Kondakovianum 1, Praha 1927, 65-67.

[38] И. Снегаров, *История на Охр. архиепископия*, I, 188-192, говори о губицима које је претрпела Охридска архиепископија под наследницима Василија II, али у њено

архиепископија била творевина дугог века[39] и тиме је битно утицао на нашу историографију до најновијих времена. Тако се увврежило мишљење да је и Рашка епископија, поред осталих, остала под влашћу Охридске архиепископије непрекидно током XI и XII века.[40]

Најраније датирање првог списка охридске цркве (codex Philipp. 1477) је и по мишљењу Х. Гелцера време цара Алексија I Комнина. Између 1020. године и времена Алексија I Комнина (1081-1118) нема извора који би расветлили положај Рашке епископије у склопу Византијске цркве. Тако су и промене које су захватиле српске земље и Рас током XI века остале непознате. Гелцер је из тога извукао закључак да су остале и неизмењене од времена цара Василија II.[41] Није без значаја чињеница да у опширној преписци Теофилакта Охридског пре 1107. године нема помена Рашке епископије. У својим писмима, у разним приликама, помињао је он призренског, моравског[42] и београдског епископа.[43] Ослабела Византија током XI века, по свему судећи, није била у стању да одбрани ни црквени поредак Василија II. Историја барске цркве, поред догађаја из политичке историје, у извесној мери може да објасни прилике у српском залеђу.

Б) БАРСКА АРХИЕПИСКОПИЈА

Сасвим ново стање је створено у XI веку успостављањем Барске архиепископије. Ојачала дукљанска држава, која је израсла из устанка кнеза Стефана Војислава, протезала се од Неретве до реке Бојане на југу, обухватајући све приморске српске области, да би се најзад проширила и на унутрашњост обухватајући оно што

јурисдикционо подручје још убраја следеће епископије: Нишку, Браничевско-моравску, Београдску, Призренску, Липљанску и Рашку. Мисли да је у том обиму била творевина дугог века.

[39] К. Јиречек, *Историја*, I, 126; Z. v. Lingenthal, *Beiträge zur Geschichte der Bulgarischen Kirche*, Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, VIIe série, t. VIII, No. 3, St. Pétersbourg 1864, 16 sq.

[40] К. Јиречек, *Историја*, II, 73.

[41] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse* BZ 2, 1893, 69.

[42] Према подацима Not. ep., у рукопису Cod. Vat. gr. 828, обј. H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse,* BZ 1, 1892, 257, изједначују се моравска и браничевска епархија.

[43] Теофилакт Охридски, cf. Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 353. Неће бити тачно мишљење да се ту под Београдском епископијом мислило на Берат: M. Sufflay, *Acta Albaniae*, I, 24.

обично називамо рашким земљама. Великој држави била је потребна и одговарајућа црквена организација, коју је она стекла када је барски епископ добио од папе палиј и тиме ранг архиепископа. Данас више није спорно да ли је створена Барска архиепископија, него када је створена.[44] Међутим, проблем није само у хронологији ствари - да ли је Барска архиепископија добила тај ранг 1067. или тек 1089. године - него и у томе што се готово исте области јављају као подложне дубровачком архиепископу. Очигледно је да у ризници сачуваних докумената има и доста фалсификата. То је једно од најсложенијих питања наше црквене историје. Жестоки црквени спор који је преко два века тровао односе између Бара и Дубровника пренет је фалсификатима у модерну историографију и траје до наших дана. На дугом научном путу који су превалиле барске и дубровачке повеље XI и XII века ипак су неке чињенице утврђене, па их не треба доказивати. Другим речима, овом приликом треба издвојити оно што је још остало спорно са становишта научних аргумената. Једноставно изражена мишљења којим се прихвата или одбацује појединi документ, без стварне научне анализе, немају велику вредност, па се овом приликом остављају по страни или само региструју.

Проучавање односа између барске и дубровачке цркве захтева, поред осталог, и јасно уклапање у прилике у XI односно XII веку, како оне у балканским земљама, тако и у међународним размерама. Нарочито су значајни односи између Византије и Рима. Прилике у XI веку су битно друкчије од оних у XII веку.

Проблем се своди на следеће. За дубровачку цркву до краја XI века постоје три сачувана документа којима се дубровачком црквеном поглавару додељује палиј и одређују подложне цркве. То су повеља папе Захарија из 743. године, која је по једнодушној оцени истраживача - фалсификат[45], затим повеља папе Бенедикта VIII из

[44] У новијој литератури махом је прихваћено мишљење да је Барска архиепископија образована 1089. године: Ф. Шишић, *Летопис*, 80; В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 76-77; И. Синдик, *Историја народа Југославије*, I, 242; Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе*, I, 397-398. На сва та мишљења битно је утицао коментар М. Шуфлаја у *Acta Albaniae*, I, 17-19. У старијој научној литератури, међутим, превладавало је мишљење да је Барска архиепископија основана раније, а свакако повељом папе Александра II из 1067. године: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 124-125. Cf n. 50 овога рада, где је дат преглед литературе.

[45] Кратак извод из те повеље и мишљења о њеној вредности: *Acta Albaniae*, I, 11-12, где је и Шуфлај био мишљења да је фалсификат. Cf. D. Gruber, *O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji*, 23-27; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 163, 165; И. Руварац, *Рашки епископи*, 15-16; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagrabiae 1967, 1-2, сматрају да се „stvarno može

1022. године, о којој ће овде још бити речи и, најзад, була папе Григура VII из 1076. године, која је такође јасно означена као познији фалсификат.[46] Из почетка XII века постоје још два документа: була папе Пасхала II из 1102. године, која је, као и она папе Каликста II из 1120. године, такође фалсификат.[47] Научну оцену вредности свих дубровачких повеља дао је М. Шуфлај у издању *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia,* том I (Беч 1913. године). И он је, сводећи научну расправу о њима, у својим ученим коментарима изрекао мишљење да су све оне фалсификати познијег доба, изузев повеље папе Бенедикта VIII из 1022. године, док је булу папе Пасхала II из 1102. године означио само као сумњиву.[48]

На другој страни налазе се повеље за барску цркву. Постоје три таква документа: була папе Александра II из 1067. године, затим була папе Климента III из 1089. године и најзад була папе Каликста II из 1119-1124. године.[49]

Дуга је листа научника који су се бавили барским повељама: од кардинала Баронија у XVI веку до Ф. Рачког, И. Марковића, М. Фабера, Н. Милаша, К. Јиречека, Ст. Станојевића. Иако има доста проблема са њима, нарочито са повељом из 1067. године, нико није сумњао у аутентичност документа.[50] Прекретницу у тој научној распра-

smatrati sumnjivom te da je učinjena po uzoru na ispravu pape Benedikta VIII iz 1022. g.“; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283, Zagreb 1951, 59-62, верује да је Стефан Немања за време опсаде Дубровника успео да продре у град и да је тада уништена була Захарија папе из 743. године. У то је сумњао M. Sufflay, *Acta Albaniae*, I, 63. Старија литература о повељи из 743. године код K. Vojnovića, *Crkva i država u dubrovačkoj republici*, Rad JAZU 119, 1894, 33, 69-70.

[46] Преглед мишљења о були из 1076. године: *Acta Albaniae*, I, 20. Да је фалсификована, сматрао је I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, Zagreb 1902, 65-67; исто мишљење: J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 143-145, али се указује да је препис те буле већ постојао 1197. године.

[47] Оцена вредности: *Acta Albaniae*, I, 25 за булу из 1102. године. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904, 2-4, сматра да је очевидан фалсификат, као и I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 67-68. Повеља из 1120. године је у *Acta Albaniae*, I, 28, означена као лажна. Истог мишљења је и Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве* 45, n. 2. Веза са лажном булом папе Захарија је очигледна.

[48] *Acta Albaniae*, I, 11-12, 16-17, 20, 25-26, 28.

[49] *Acta Albaniae*, I, 17, 21, 27.

[50] Ф. Рачки је у више наврата одлучно бранио схватање о аутентичности повеља за барску цркву: F. Rački, *Documenta*, 201-202; idem, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad JAZU 79, 1886, 142. Пошто је објавио дело Томе архиђакона сплитског, у коментару поводом оснивања Барске архиепископије, Ф. Рачки понавља мишљење о аутентичности буле папе Александра II из 1067. године: F. Rački, Thomas archidia-

ви чини М. Шуфлај својим коментарима у *Acta Albaniae* оглашујући повељу из 1067. године лажном, а ону из 1089. године - сумњивом.[51]

Тако су поново отворена основна питања црквених прилика у српским земљама у XI веку. Пошто је данас јасно да су повеље за дубровачку цркву из 743. и 1076. године фалсификати[52], то се научни проблем своди на питање веродостојности папске буле за Дубровник из 1022. године, односно барских докумената из 1067. и 1089. године. Пошто се у повељама за Дубровник, као и онима за Бар, налазе већим делом исте земље, а свакако Србија, односно „српска црква“, јасно је да у приликама XI века такво стање није могло постојати. Или је повеља Бенедикта VIII из 1022. године фалсификат, или су то барски документи. Основни аргумент М. Шуфлаја у оспоравању аутентичности повеље из 1067. године, поред већ раније у научној литератури запажених недостатака (неслагање индикта са годином, проблем „crux gestatoria“ и друго), је чињеница да се њен садржај не слаже са садржајем буле за дубровачку цркву (була Бенедикта VIII из 1022. године), коју је он сматрао оригиналним документом папе.[53]

„Српска црква“, која се помиње у барским повељама, односно „Sorbulia“ из дубровачког документа је епископија у Расу, једина која у унутрашњости постоји у то време. Да је то тако, недвосмислено показује писмо Димитрија Хоматијана св. Сави из 1220. године у којем охридски архиепископ наводи да *Србија* има епископа у Расу.[54] Томе треба додати чињеницу да у историјским изворима до средине XII века нема другог имена за земљу Срба сем „Србија“.[55] Име

conus, Historia Salonitana, Zagrabiae 1894, 30; idem, *Борба Јужних Словена за државну независност у XI вијеку*, ed. СКА 1931, 175-178; M. Faber, *Pravo barskih nadbiskupa na naslov „primas Srbije“*, Glasnik Zemaljskog muzeja 17, Sarajevo 1905, 458-459. K. Јиречек је указао на проблем који ствара помен Которске епископије у повељи из 1067. год. и то је тумачио интерполацијом или грешком писара: K. Јиречек, *Романи у градовима Далмације*, 55; idem, *Историја Срба*, I, 125; II, 73; D. Gruber, *O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji*, 125; F. Carrara, *Chiesa di Spalato,* Trieste 1846, 118; посебна студија I. Markovića, *Dukljansko–barska metropolija*, закључује да је повеља из 1067, и поред недостатака, аутентична. Исто: Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 101-102; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 23-43. Старија литература у *Acta Albaniae*, I, 17-19.

[51] *Acta Albaniae*, I, 17-19, 21-22. Касније је М. Шуфлај одустао од сумње у погледу повеље из 1089. године и у год. 1925. пише да је то „најстарија папинска була“ за барску цркву: M. Sufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 87, 91.

[52] Cf. n. 45 и 46.

[53] *Acta Albaniae*, I, 16-17, 17-19.

[54] Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави*, Светосавски зборник II, Београд 1939, 102.

[55] J. Kalić, *Zur Bezeichnung „Raška“ (Rascien) für den serbischen Staat bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts*, Balcanoslavica 5, Beograd 1976, 53-61.

„Рашка“ у XI веку није нигде забележено, настало је у друго време и из других потреба.

Упоредно навођење епископа у Србији и Босни у повељама за барску цркву у XI веку искључује сваку забуну. Реч је о два епископа и две цркве. Позната ознака „Србија тј. Босна“, која се јавља у дубровачким повељама не постоји пре 1187. године, дакле, пре Немањина времена.[56]

Међу папским повељама које овде треба размотрити најстарија је була папе Бенедикта VIII за дубровачку цркву из 1022. године. Документ носи датум 27. септембар 1022. године. Папа том булом додељује дубровачком епископу Виталу палиј и одређује цркве које му се имају потчинити. То су цркве у Захумљу, Србији, Требињу, Котору, Бару и Улцињу.[57]

С обзиром на важност документа неопходно је да се изврши темељна палеографска, дипломатичка и историјска анализа текста. Срећна је околност да је она рано ушла у научне видике, умногоме захваљујући чињеници да се дуго налазила у дворском Архиву у Бечу. Привукла је пажњу европске дипломатике из два разлога: спада међу најстарије папске буле писане на пергаменту и друго, у њој се јавља необична комбинација двају писама, која је запажена у још једном документу (була папе Јована XVIII за Падерборн). Тако су се проблеми везани за њену научну вредност нашли у средишту полемике о папској канцеларији XI века.

Постоје две врсте расправа о повељи Бенедикта VIII из 1022. године. Једна су анализе дипломатичара и палеографа и то махом немачких научника, а другу групу чине разматрања историчара. Овом другом врстом после бавили су се југословенски научници углавном прихватајући резултате дипломатичара, и то претежно посредством радова М. Шуфлаја. На страницама узорне едиције *Acta Albaniae* М. Шуфлај је уз изводе папских докумената за дубровачку и барску цркву давао и оцену њихове вредности. Када је реч о були Бенедикта VIII за Дубровник, позивао се на радове чувених дипломатичара J. ф. Пфлуг-Хартунга, Т. Сикела и В. Дикампа (J. v. Pflugk–Harttung, T. Sickel, W. Diekamp).[58] Тако оснаживши своје мишљење, он је изнео тврдњу да је повеља Бенедикта VIII оригиналан документ, што јој је онда обезбедило несметани пут кроз научну литературу утолико лакше што већина писаца није узимала у пре-

[56] *Acta Albaniae*, I, 34. Та се ознака јавља и касније: *Acta Albaniae*, I, 50, 53, 62. Уп. стр. 147-149 овог рада.

[57] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61-62; извод: *Acta Albaniae*, I, 16.

[58] *Acta Albaniae*, I, 16.

тресање спорне елементе буле, него готове резултате.[59] Међутим, М. Шуфлај је 1913. године, на страницама поменуте едиције, изнео само део расправе о поменутој повељи, углавном њен први део, када се заиста помишљало да је реч о оригиналу. Битне елементе који би то могли да оспоре на подручју *дипломатике* он је пропратио исказом о свом неслагању са супротним мишљењем, додајући аргументе историјске анализе садржаја. Наиме, после опсежне критике мишљења о *оригиналности* буле Бенедикта VIII коју је изрекао Х. Бреслау (H. Bresslau), и неки научници које Шуфлај наводи као браниоце оригиналности документа изменили су мишљење или су га битно ублажили.

Пошто М. Шуфлај управо на дипломатичким аргументима немачких научника гради уверење о оригиналности документа, дужни смо да их размотримо.

Снимак повеље Бенедикта VIII за дубровачку цркву објавио је Т. Сикел и затим изразио мишљење да је то најстарија оригинална папска повеља на пергаменту.[60] Његово гледиште преузео је В. Ватенбах (W. Wattenbach) указујући на то да има и старијих пергаментних повеља, али су оне или фалсификоване или је реч о преписима. При томе је указао и на елементе по којима се лако препознају преписи папских була: обично недостаје була и на дну, где треба да стоји, нема реда којим се повеља датира.[61]

У неколико наврата освртао се на повељу Бенедикта VIII и познати научник J. ф. Пфлуг-Хартунг. Прво је донео њен снимак и мислио да је оригинална, али је у два маха скренуо пажњу да је у папском општењу са епископима неопходна ознака „frater“, а не „filius“, како се то налази у инскрипцији Бенедиктове повеље за дубровачког архиепископа Витала 1022. године.[62] У свом познијем раду,

[59] Ф. Шишић, *Летопис*, 69-71; В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 76-77; И. Синдик, *Историја народа Југославије*, I, 242; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 569, н. 34, каже да је Šufflay, *Acta Albaniae*, I, 16-17, доказао аутентичност буле Бенедикта VIII, што није тачно.

[60] Th. Sickel, *Monumenta graphica medii aevi ex archivis et bibliothecis imperii Austriaci collecta*, Die Texte der in den Monumenta graphica medii aevi anthaltenen Schriftafeln, 10, herausgegeben von K. Rieger, Wien 1882, X, tab. IV. Cf. Th. Sickel, приказ књиге W. Wattenbach–a, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 1. Aufl. Leipzig 1871, обј. у *Historische Zeitschrift* 27, München 1872, 445.

[61] W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 2. Aufl. Leipzig 1875, 91.

[62] J. v. Pflugk–Harttung, *Chartarum pontificium Romanorum specimina selecta*, Stuttgart 1885–1887, lab. 11; idem, *Die Urkunden der päpstlichen Kanzlei vom 10. bis 13. Jh.*, Archivalische Zeitschrift, München, VI, 6–7; idem, *Acta pontificum Romanorum inedita II*, Stuttgart 1884, 63, Anm. 2 (проблем „filius“ уместо „frater“ за архиепископа).

објављеном 1901. године, свакако под ударом аргументоване критике, Ј. ф. Пфлуг-Хартунг дозвољава могућност да се сумња у повељу Бенедикта VIII за дубровачку цркву, па ју је чак назвао „непоузданом" повељом.[63]

Дипломатичко-палеографску анализу дубровачке повеље извршио је затим В. Дикамп. Он је запазио да је документ оштећен на више места, да је текст писан на грубом пергаменту и да писар употребљава, поред куријалног писма, и минускулна слова. Он је дипломатичке елементе те буле Бенедикта VIII поредио са другим исправама истог папе, па је уочио да она у неким појединостима има сличности са другим његовим булама, а да у некима нема (обратио је пажњу на знак крста, на скраћеницу „ss" - subscripsi, поједине облике слова, знак скраћивања). Скренуо је том приликом пажњу да се појава мешања куријале са минускулним облицима слова сусреће само још у повељи папе Јована XVIII издатој Падерборну 1005. године. Он је уврстио булу папе Бенедикта VIII у мали број оригиналних повеља тога папе[64], али је истицањем низа проблема које она у ствари садржи отворио пут расправи о њеној оригиналности.

Уследила је затим опширна анализа папске буле из 1022. године за дубровачку цркву. Извршио ју је велики зналац дипломатике, признати писац уџбеника из те области, Х. Бреслау. Он је у више махова критички оцењивао рад Ј. ф. Пфлуг-Хартунга, а допуњавао налазе В. Дикампа. Свој суд је засновао, по сопственом казивању, на огромној грађи коју је прикупио за проучавање папских повеља; до средине XI века све их је проучио.[65] Исцрпна анализа дубровачке буле довела га је до закључка да она *није оригинална*. Мислио је да је реч о препису.[66]

Данас се повеља Бенедикта VIII за дубровачку цркву чува у Хисторијском архиву у Дубровнику, пошто је после Другог светског рата враћена из Беча. Недавно је поново објављена и пропраћена основним подацима неопходним за даљу научну употребу.[67]

[63] J. v. Pflugk–Harttung, *Die Bullen der Päpste bis zum Ende des XII Jahrhunderts*, Gotha 1901, 74, 150. О томе Шуфлај није обавестио читаоце: *Acta Albaniae*, I, 16-17.

[64] W. Diekamp, *Zum päpstlichen Urkundenwesen des XI–XII und der ersten Hälfte desXIII Jahrhunderts*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 3, Wien 1882, 566-8. Цео опис Diekamp-а преузео је Ф. Шишић, *Летопис*, 70.

[65] H. Bresslau, *Papyrus und Pergament in der päpstlichen Kanzlei bis zur Mitte des XI. Jahrhunderts*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 9, 1888, 17, N. 1.

[66] H. Bresslau, *Papyrus und Pergament*, 26, N. 2; idem, *Handbuch der Urkundenlehre*, 3. Aufl. Berlin 1958, I, 226; II, 492.

[67] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61-62. Cf. снимак у прилогу.

Изнети преглед мишљења о дубровачкој повељи из 1022. године показује да су у научној биографији тога документа већ истакнути главни, мада не и једини, елементи који могу да утичу на стварање суда о његовој оригиналности. Извршили смо нову анализу текста.

Како је већ уочено, текст је писан на грубом пергаменту и на више места је оштећен.[68] Печат није очуван, видљиве су само три рупе кроз које је могла бити провучена врпца. Већ у XIX веку, док се повеља налазила на чувању у Бечу, није било печата ни трагова оригиналне врпце.[69]

Текст је писан мешавином двају писама. У контексту повеље, поред куријалних слова, уобичајених у то време у папској канцеларији, јављају се у употреби минускулна слова „а", „е", „т". Писар је често у једној те истој речи употребљавао и куријална и минускулна слова. Број употребљених минускулних слова је велики. Мешавина куријалних слова са минускулним облицима јавља се још у повељи папе Јована XVIII падеборнском епископу у Немачкој из децембра 1005. године, за коју, на основу темељне анализе, Х. Бреслау сматра да није оригинал.[70] Исти научник упозорава да не познаје ниједан случај такве мешавине двају писама у *оригиналним* повељама папа.[71] Велики зналац латинске палеографије код нас, В. Новак, пратио је и продор минускуле у папску канцеларију. Он истиче да се каролина јавља најпре у потписима канцелара и у реду којим се повеља датира, а у булама, у самом контексту, тек од времена немачких папа средином XI века.[72] Дубровачка повеља има у самом контексту повеље мешавину двају писама. По много чему она излази из оквира особености млађе куријале. Тако су и последњи издавачи тог документа њено писмо сврстали у млађу куријалу, али Ј. Стипишић је писмо означио јасно - „scriptura mixta".[73]

[68] Cf. снимак у прилогу рада.

[69] Печата није било ни у време док се документ налазио у Архиву у Бечу: W. Diekamp, *Zum päpstlichen Urkundenwesen*, 567–8.

[70] J. v. Pflugk–Harttung, *Chartarum pontificium Romanorum specimina selecta*, tab. 10. Cf. H. Bresslau, *Papyrus und Pergament*, 18 sq. J. v. Pflugk–Harttung, *Die Bullen der Päpste*, 74, мислио је да је повеља аутентична.

[71] H. Bresslau, *Papyrus und Pergament*, 19.

[72] V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952, 165-171, 226.

[73] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61. Cf. J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972, говорећи о млађој куријали, додаје: „Vrlo lijep primjer uticaja karolinške minuskule pruža nam privilegij pape Bendikta VIII iz 1022. dubrovačkom nadbiskupu Vitalisu" и додаје да је то „prava scriptura mixta" (op. cit., 59).

Међу формулама протокола пажњу привлачи инскрипција. Папа Бенедикт VIII пише „dilecto in Christo filio Vitali archiepiscopo sancte Pitabritane sedis e ciuitate Labusedi ..."[74] Уобичајено је и правило да папска канцеларија епископе, архиепископе и патријархе назива браћом, најчешће је ознака „venerabilis frater", а не синовима. Папа владаре, кнежеве, световна лица и друге личности назива синовима. Ту мисао изрекао је папа Иноћентије III (1196-1216) у писму које је упутио барском архиепископу Јовану поводом једног спорног случаја. Папа изражава чуђење да је поменути архиепископ могао и помислити да су оригинална папска писма она у којима стоји „filius" за наведена духовна лица.[75] При томе треба имати у виду да је папа Иноћентије III познат по својој делатности на увођењу реда у папску канцеларију. Он је сам формулисао критеријуме за утврђивање фалсификата међу папским документима.[76] Вреди истаћи чињеницу да се исти начин обраћања (filius) сусреће и у повељама папе Захарија из 743. и Гргура VII из 1076. године за дубровачку цркву и обе се сматрају фалсификатима.[77] Још је J. ф. Пфлуг-Хартунг скретао пажњу на чињеницу да се папа обраћа архиепископима називајући их браћом.[78] Озбиљност тога недостатка у дубровачкој повељи јемчи, у своје време, личност Иноћентија III.

Међу елементима сваке повеље којима се гарантује оригиналност документа налази се поздрав „Bene valete", који на крају повеље исписује сам папа. Те речи, које прати скраћеница „ss" - „subscripsi", имају значај папског потписа и сматрају се стога изузетно важним. Оне битно сведоче о веродостојности повеље.[79] Исписују се по строгим правилима папске канцеларије: у десном углу, доле, до средине XI века обавезно у два реда. У дубровачкој повељи је „Bene valete" исписано у једном реду.[80] Покушај да се такав поступак

[74] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61.

[75] A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium illustrantia*, I, Roma 1863, 13-14.

[76] H. Krabbo, *Die Urkunde Gregors IX für das Bistum Naumburg vom 8. November 1228. Ein Beitrag zur päpstlichen Diplomatik im 13 Jh.*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 25, Innsbruck 1904, 275-293.

[77] *Acta Albaniae*, I, 11, 20, где је дат преглед литературе. Cf. J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 1-2, 143-145.

[78] J. v. Pflugk–Harttung, *Acta pontificun romanorum inedita*, II, 63, N. 2; idem, *Die Urkunden der päpstlichen Kanzlei*, Archivalische Zeitschrift VI, 6-7. На то је скренуо пажњу издавач у *Acta Albaniae*. I, 16. Међу онима који су тај елеменат сматрали важним у одрицању аутентичности повеље из 1022. г. истицао се I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 64-65.

[79] H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, 3. Aufl. I, 77.

[80] Cf. снимак у прилогу рада.

оправда недостатком простора обезвређује друга чињеница: мајускулним словима исписано „Bene valete" није писала рука Бенедикта VIII, која је добро позната на основу других оригиналних повеља тога папе. Тако је изостао битан елеменат који би могао да јемчи оригиналност повеље.[81] Пада у очи појединост да је и у падерборнској повељи папе Јована XVIII, која показује такође мешавину куријалних и минускулних слова, монограм „Bene valete" исписан непрописно - такође у једном реду, и то у левом углу документа.[82]

У дубровачкој повељи из 1022. године сумње изазива и личност писара. У тексту стоји да је документ писан „per manum Gregorii ypocancellarii domini Benedicti octavi papae".[83] Наиме, у папској канцеларији кроз векове није познато звање „ypocancellarius", није забележено у обимној грађи те дуготрајне установе, у њеним оригиналним повељама. Поред тога, међу писарима папе Бенедикта VIII нема имена Гргура.[84]

Наведени елементи дипломатичке анализе показују да у битним елементима (печат, инскрипција, мешавина двају писама, Bene valete, ypocancellarius) дубровачка повеља одступа од правила папске дипломатике и праксе која се може дефинисати према оригиналним документима папске канцеларије. Тај збир појава навео је Х. Бреслауа још 1888. године да изрекне мишљење да дубровачка повеља није оригинал, већ препис. Касније је он то своје схватање поновио. Сматрао је да мишљење о оригиналности те повеље (Т. Сикел, J. ф. Пфлуг-Хартунг) не почива ни на једном сигурном доказу.[85]

Анализа унутрашњих елемената повеље Бенедикта VIII пружа, такође, читав низ вредних података. Ту долазимо до друге групе радова о дубровачкој повељи, до мишљења југословенских научника. Велика је штета да разматрања појединих питања из те повеље нису могла бити уклопљена у поуздану, критички написану историју дубровачке цркве.[86] То свакако отежава доношење коначних судова, а свако закључивање битно осиромашује. Па ипак, разуђена научна литература већ је изрекла мишљење о готово свим важним питањима везаним за булу Бенедикта VIII из 1022. године.

[81] H. Bresslau, *Papyrus und Pergament*, 26, N. 2.

[82] J. v. Pflugk–Harttung, *Specimina selecta*, tab. 10.

[83] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 62.

[84] A. G. Gfrörer, *Byzantinische Geschichten*, II, Graz 1873, 222; H. Bresslau, *Papyrus und Pergament*, 28, N. 2; idem, *Handbuch*, I, 226; I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 64–69.

[85] H. Bresslau, *Papyrus und Pergament*, 26; N. 2; idem, *Handbuch*, I, 226; II, 492.

[86] K. Vojnović, *Crkva i država u dubrovačkoj republici*, Rad JAZU 119, 1894, 33, 69-70, где је прикупљена старија литература; Ф. Шишић, *Летопис* 69, n. 46.

Релативно рано привукла је она пажњу научника и писаца, коришћена је или објављивана у више наврата.[87] Њен садржај - папа Бенедикт VIII додељује дубровачком архиепископу Виталу палиј и одређује области које му се имају потчинити (Захумље, Србија, Требиње, затим Котор, Бар и Улцињ) - оцењиван је и повезиван како са старијом булом за дубровачку цркву из 743. године, тако и са оним потоњим (була папе Гргура VII из 1076. године и буле из XII века) и са повељама за барску цркву. Са разних становишта процењиван је њен садржај и стављан у шире оквире епохе. Велика је група научника који су ту булу, као и ону из 743. године, сматрали фалсификатом и делом познијег доба.[88] До појаве *Acta Albaniae* то је било готово преовлађујуће мишљење. После 1913. године већина научника се ослањала на категорично тврђење М. Шуфлаја да је реч о оригиналу. Тако је позно изграђено схватање о оригиналности повеље снажно деловало на новију историографију.[89]

Сама личност именованог дубровачког архиепископа Витала (I) из 1022. године отвара и суштинска питања развоја дубровачке цркве. Поставља се питање да ли независно од буле Бенедикта VIII постоји неки сигуран доказ о дубровачком архиепископу или самом Виталу. М. Шуфлај је важан ослонац за своју тврдњу о аутентичности повеље налазио у чињеници да се *архиепископ Витал* помиње у још једном савременом документу, из 1023. године.[90] Реч је о исправи којом се оснива бенедиктински манастир на острву Локруму код Дубровника. Текст је досад објављен у више наврата, спада у групу тзв. локрумских фалсификата.[91] Захваљујући мишљењу К. Јиречека, ова је исправа, и поред тога што се налази у групи фалсификованих докумената, сматрана аутентичном, преписом из XIII века.[92] Тиме

[87] Farlati, *Illyricum Sacrum*, VI, 42-43; преглед издања: *Acta Albaniae*, I, 16; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, 1/1, Београд 1934, 3-5; најновије издање: J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61-62.

[88] Cf. n. 50.

[89] Ф. Шишић, *Летопис*, 69-71 ; idem, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 568-9; J. Тадић, *Дубровник од постанка до краја XV века*, in: Историја народа Југославије, I, Београд 1953, 579; аутентичност буле брани M. Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JAZU 270, 1949, 97-99; cf. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 334-336; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61, истичу да се исправа „općenito smatra autentičnom".

[90] *Acta Albaniae*, I, 16.

[91] Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 44-45; I. Kukuljević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, Zagreb 1874, 103-104; Ф. Шишић, *Летопис*, 186-88; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 63–64.

[92] C. Jireček, in Archiv für slav. Philologie XXV, 1903, 502-503. Оцена документа: Ф. Шишић, *Летопис*, 204-206.

се задире у питање оснивања манастира на Локруму. Новија истраживања Н. Клаић откривају да у дубровачкој околини није било бенедиктинских манастира пре XII века, па ни на Локруму. Тиме постаје јасно да и наводни акт о оснивању тога манастира из 1023. године треба убројати у групу добро знаних локрумских фалсификата.[93] Поред тога, треба подсетити да је у дубровачкој традицији, како ју је забележио хроничар Рањина, посведочено име архиепископа Нићифора, који је стајао на челу дубровачке цркве у времену од 1010. до 1026. године, а то је време у којем се, према були папе Бенедикта VIII, помиње архиепископ Витал.[94]

Када дипломатички елементи једне повеље показују да она није оригинал, онда се мора поставити и питање њене аутентичности. Да ли је реч о препису или фалсификату? Тиме се намеће и питање - када је основана Дубровачка архиепископија и како, има ли независно од повеље Бенедикта VIII веродостојних података о постојању архиепископије у XI веку? Већ је запажено да наследници Витала I носе током XI века звање епископа. Тако је у исправи из средине XI века, затим у писму папе Гргура VII Дубровчанина од 20. III 1074, а и писмо истог папе од 9. I 1078. године упућује на исти закључак.[95] На ту је чињеницу упозорио Ф. Шишић.[96]

Одавно је уочено да су Дубровчани рано, а свакако у XI веку, настојали да своме епископу обезбеде палиј и територију у Приморју и залеђу као подложну у црквеном погледу. Независно од питања када је папа удовољио таквим захтевима, постоји једна вест која помиње дубровачког архиепископа на самом почетку XI века. Реч је о млетачкој хроници Ивана Ђакона, писца XI века, који је у своме делу описао поход дужда Петра II Орсеола против далматинских градова и острва. У том тексту је забележено да је млетачка флота, саируждем на челу, год. 1000. освојила Корчулу и Ластово, поред осталог, и недалеко од Корчуле, код острва Св. Максима, сусрела се са дубровачким посланством које је предводио архиепископ града.

[93] N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, Arhivski vjesnik 10, Zagreb 1967, 229, где су наведени извори и литература.

[94] *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 208 и 210, где се архиепископ Витал помиње од 1026. до 1049. године. Cf. Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 41, где су прикупљена и друга мишљења.

[95] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 80, 134, 1515; преглед мишљења о исправи од 9. јан. 1078 : *Acta Albaniae*, I, 20; M. Faber, *Pravo barskih nadbiskupa na naslov „primas Srbije"*, GZM 17, 1905, 463; К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације*, 54; I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 58-59; F. Rački, *Documenta*, 212; idem, *Борби Јужних Словена*, ed. СКА 1931, 225; Ст. Станојевић, *Борби католичке цркве*, 33, n. 1.

[96] Ф. Шишић, *Летопис*, 75-77.

Представници Дубровника су, наводи хроника, дужду положили заклетву верности.[97] Познији млетачки писац XIV века, који је обилато користио вести Ивана ђакона и других извора, Андрија Дандоло, у приказу офанзиве Петра II Орсеола против далматинских градова и острва, има податак о дубровачком посланству, али са *епископом* на челу.[98]

Вест Ивана ђакона о дубровачком архиепископу год. 1000. није у научној литератури подједнако прихваћена. Пошто је була папе Захарија из 743. године фалсификат, никаквих других података о стварању Дубровачке архиепископије пре год. 1000. нема. Ни у дубровачкој традицији, ни у познијим исправама, нема вести о томе догађају. То и друге околности утицали су да Ф. Рачки, Ф. Шишић, J. Ферлуга не прихвате вест млетачког хроничара као веродостојну.[99] У новије време учињен је покушај да се ипак одбрани вест Ивана ђакона као тачна. М. Барада је на основу плуралног облика „Dalmatiae" у неким текстовима сматрао да је „polovinom 8. st. osnovan Dalmatinski temat, a jer se poslije toga doba ponovno upotrebljava pluralni oblik, može (se) pretpostaviti da je Dalmatinski temat pri samome svom osnutku bio podijeljen na više dijelova, dotično na dvije pokrajine: jedna od Krka do Splita, a druga od Dubrovnika do Budve, pa odatle i pluralni oblik." М. Барада даље закључује да је Дубровник у IX и најкасније половином X века био седиште главара дела теме, тј. покрајине, под којом су били Росе, Котор и Будва.[100] То затим повезује са подацима повеље Бенедикта VIII за дубровачку цркву из 1022. године и податком Ивана ђакона, па закључује да је Дубровачка архиепископија основана „u vrijeme pre god. 1000." У даљем трагању за територијом Дубровачке архиепископије у X веку М. Барада, на основу вести Барског родослова о неуспелој опсади Улциња, закључује да Самуило

---

[97] Iohannis Chronicon Venetum, MGH SS VII; о истом: G. Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, vol. I, Roma 1890, 160; за оцену вредности дела Ивана ђакона упоредити преглед литературе: M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, II, München 1923, 246–249.

[98] *A. Danduli Chronicon Venetum*, ed. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores XII, 230.

[99] Ф. Рачки, *Борба Јужних Словена*, 93-94, сматрао је да је реч о дубровачком бискупу, иако обилато користи вести Ивана ђакона за приказ догађаја у време офанзиве Петра II Орсеола: op. cit., 82-89. V. Klaić, *Povjest Hrvata*, I, Загреб 1899, 89-92, помиње само посланство „od grada Dubrovnika"; M. Šufflay, *Acta Albaniae*, I, 17; F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 568-9, помиње вест Ивана ђакона о архиепископу, али мисли да је исправнији податак А. Дандола о *епископу*; idem, *Летопис*, 69, истиче да се дубровачки црквени поглавар „китио титулом архиепископа" год. 1000. Вест о дубровачком архиепископу не користи ни J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 91-92.

[100] M. Barada, *Dalmatia Superior*, Rad JAZU 270, 1949, 94-95.

није освојио цело подручје драчке теме него претпоставља да је у византијској власти остао приморски део те теме на десној обали Бојане. Тако се, по мишљењу М. Бараде, приморски крај са епископијама Свача, Улциња и Бара 989. године нашао ван Самуилове државе, па претпоставља да га је Византија припојила својој покрајини са седиштем у Дубровнику.[101]

Покушај М. Бараде да у *византијској* тематској организацији IX и X века пронађе територију Дубровачке архиепископије не почива на историјским подацима. Византолошке студије данас јасно показују да од оснивања византијске теме Далмације у IX веку па кроз читав X век не постоји никаква *подела* те теме на два дела, на две турме, на које Барада помишља помињући византијску дубровачку покрајину. Читав низ закључака заснован на тумачењу плуралног облика „Dalmatiae" као трагу поделе *византијске* теме Далмације успешно је оспорен доказима. J. Ферлуга, који се посебно бавио питањима византијске управе у Далмацији, закључује да извори не пружају никаквог ослонца за мисао о подели теме Далмације на два дела, па нема ни двеју покрајина о којима говори М. Барада.[102] Византијски стратег у Дубровнику помиње се тек у вестима Кекавмена у првој половини XI века и, поред податка Јована Скилице о учешћу дубровачких бродова у борби против Арабљана 1032. године, то су једини сигурни докази о постојању тематске организације у Дубровнику.[103] У сваком случају они припадају XI веку и могу се довести у везу са освајањима Василија II и временом уништења Самуилове државе, када су извршене крупне промене у балканским земљама уопште. Према томе, у византијском тематском уређењу *нема* трага некој области са Дубровником на челу у IX или X веку.

Извесне исправке неопходне су и у хронологији догађаја коју је усвојио М. Барада. Према старијој литератури о Самуиловим освајањима у Приморју, он је стварање те дубровачке издвојене територије у оквиру византијског управног система ставио између 989. и 1000. године (ова друга година због вести Ивана ђакона). Међутим, истраживањима Г. Острогорског Самуилова офанзива против Драча и Дукље је померена на позније време и ставља се између 990. и 998. године.[104] Према томе, сужено је и време у које М. Барада уклапа стварање Дубровачке архиепископије.

---

[101] M. Barada, op. cit., 96-101.

[102] J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 75-78.

[103] J. Ферлуга, *Јован Скилица, Кекавмен*, cf. Византијски извори за историју народа Југославије III, 169, 211, где је дат преглед литературе.

[104] Г. Острогорски, *Српско посланство цару Василију II*, Сабрана дела Г. Острогорског

Поред наведених чињеница треба имати у виду и то да нема доказа да је Византија слабила позиције тако важног Драча у корист Дубровника. Византија је 1005. године успела да поврати Драч и имала много разлога да очува положај и улогу тако важног упоришта своје власти на јадранској обали.[105]

Наведени разлози упућују на закључак да је неоснована претпоставка о стварању Дубровачке архиепископије крајем X века, пре 1000. год. Дубровачка традиција је, независно од вести млетачких писаца, порекло своје архиепископије тражила у другим приликама.[106]

Па ипак, вест Ивана Ђакона о догађајима год. 1000. је важно сведочанство. Оно указује на то да се већ тада Дубровник трудио да стекне ранг архиепископије. Тиме се оснажује мишљење К. Јиречека, који је својевремено указивао на појаву настанка неких архиепископија кроз самовољно узимање наслова архиепископа, што је затим папска курија прихватала и признавала.[107]

Према томе, независно од повеље папе Бенедикта VIII из 1022. године, постоји само савремени податак Ивана Ђакона о дубровачком архиепископу год. 1000.

Међутим, треба навести и податке који говоре против постојања Дубровачке архиепископије у првој половини XI века. То су познати текстови - Барски родослов и дело Томе архиђакона сплитског. Први наводи да је Дубровник припадао Сплитској митрополији[108], а други преноси својеврсну причу о настанку Барске архиепископије. Она легендарно звучи, али порука је јасна - издвојиле су се цркве Горње Далмације из сплитске дијецезе, док о Дубровачкој архиепископији нема говора.[109] Одавно је знано да оба текста слику о догађајима граде и на интересима својих црквених заједница, па се они морају и узети у обзир.

IV, Београд 1970, 147-158; idem, *Историја Византије*, Сабрана дела VI, 293; J. Ферлуга, *Драч и драчка област пред крај X и почетком XI века*, ЗРВИ VIII–2, 1964, 117-132; преглед литературе: J. Ферлуга, *Јован Скилица*, Византијски извори III, 92.

[105] Cf. p. 30-31 овог текста. Ф. Шишић, *Летопис*, 66-67, такође мисли да су превалитанске епископије остале под влашћу Драча до 1018. године.

[106] Ф. Шишић, *Летопис*, 20. Хроничари имају верзију о настанку Дубровачке архиепископије кроз бекство дукљанског архиепископа Ивана у Дубровник. Cf. Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 40-41; *Ragnina*, ed. S. Nodilo, 202. M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 186, зна за дубровачког архиепископа у време похода млетачког дужда Петра II Орсеола, и ту се позива на млетачке писце.

[107] К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 125.

[108] Ф. Шишић, *Летопис*, 306-307.

[109] F. Rački, *Thomas archidiaconus*, 43–44; N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, ed. САНУ, Београд 1967, 108-109, 43.

Повеља Бенедикта VIII за дубровачку цркву, поред поменутих елемената (помен архиепископа, односно питање времена настанка Дубровачке архиепископије, личност Витала), скреће пажњу и другим појединостима.

У њој стоји да је папа доделио архиепископу Виталу палиј „more antecessorum tuorum".[110] Пошто је познато да је була папе Захарија из 743. године фалсификат, то у историји Дубровника поменути Витал - према ономе што се данас зна - није имао претходнике. Њихово помињање у повељи из 1022. године снажно оспорава аутентичност документа.[111] Уопште, очигледна је веза тређу најстаријих папских була за дубровачку цркву (743, 1022, 1076. године), при чему се прва и трећа одавно сматрају фалсификатима.[112]

Сасвим су необично и искривљено забележена географска имена у повељи Бенедикта VIII: „Benedictus episcopus ... dilecto in Christo filio Uitali archiepiscopo sancte Pitabritane sedis e ciuitate Labusedi in regno Lachomis et Sorbuli(a) et Tribunia uel ciuitate Katarinensi aut Antiuari seu Ulcini ..."[113] Ту појаву сматрао је још Ф. Шишић веома сумњивом, али, заведен мишљењем да је документ оригиналан[114], задовољио се само њеним истицањем.[115] Име „Sorbulia" тешко се може објаснити немарношћу папске канцеларије. Оно се налази и у повељи папе Григура VII из 1076. године, где је та реч накнадно убачена. Та повеља се сматра фалсификатом.[116] У XI веку се не може говорити ни о каквој краљевини Захумљу.[117]

Када је реч о помену Србије („Sorbulia") у повељама за дубровачку цркву у XI веку, треба имати на уму да друге епископије тога имена нема сем оне у Расу.[118] Немогуће је да папа потчињава епископију у Расу дубровачком епископу 1022. године, јер је то време

[110] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61.

[111] D. Gruber, *O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji*, 132 sq. К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 126, говори о читавом низу лажних папских повеља за дубровачку цркву од VIII до XII века.

[112] M. Šufflay, *Acta Albaniae*, л, 16, сматрао је да сличност између повеља потиче отуда што је фалсификатор була из 743. и 1076. године користио повељу из 1022. године.

[113] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61.

[114] *Acta Albaniae*, I, 16.

[115] Ф. Шишић, *Летопис*, 70, n. 47.

[116] *Acta Albaniae*, I, 20, где је дат преглед литературе. Cf. J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 143-5, где стоји да је реч „Sorbulia" накнадно убачена.

[117] У време истраге на папској курији поводом спора између дубровачке и барске цркве, дубровачки архиепископ је тврдио да су дубровачкој цркви потчињене три краљевине: Захумље, Србија, тј. Босна, и Требиње: *Acta Albaniae*, I, 62.

[118] Cf. текст на стр. 36.

потпуне реокупације српских земаља од стране Византије. Василије II је, сломивши Самуилову државу, потпуно завладао балканским земљама. Године 1020. он епископију у Расу изричито потчињава охридској цркви.[119]

Разматрању аутентичности дубровачке повеље из 1022. године доприноси и поглед на прилике у којима се Дубровник тада налазио. Византијски цар Василије II је после уништења Самуилове државе освојио простране области свога побеђеног противника. Потчинио је опет византијској власти - по речима Барског родослова - целу Бугарску, Рашку, Босну и све приморске крајеве до граница Доње Далмације, тј. до Неретве.[120] Тада је образована византијска тема са седиштем стратега у Дубровнику. Године 1032. дубровачки бродови учествују, заједно са стратегом Наупакта Нићифором, у борби против Арабљана, а поименце је познат дубровачки стратег из времена око 1042. године - био је то Катакалон Клазоменски.[121] Нема никакве сумње да је Дубровник од времена освајања Василија II до средине XI века био византијска тема, дакле чврсто под влашћу Византије, као, уосталом, и читаво залеђе.[122]

Дубровник је спадао у мале теме. Њему свакако нису биле потчињене области које се помињу у повељи Бенедикта VIII из 1022. године: Захумље, Требиње, Србија, Котор, Бар, Улцињ.[123] Те земље држи Византија. Супротно је темељима политике Василија II и помислити да би он дозволио да се власт римског папе битно прошири у балканским земљама у то време. Управо један савремени догађај јасно оцртава тежње византијске политике и на црквеном подручју. Године 1024. цариградски патријарх Јевстатије је преко својих посланика упућених папи Јовану XIX нудио пројекат о подели сфера: по томе предлогу Цариград је требало да задржи све што је у државним границама, дакле оним после 1018. године, а Рим би добио целокупни Запад.[124] Том приликом поведени су разговори о крупним питањима односа двеју цркава. Под притиском монашких заједница Италије и Француске папа није прихватио предлоге патри-

[119] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 2, 1893, 45.

[120] Ф. Шишић, *Летопис*, 333, 344. О освајањима у области Драча и Дукље, cf. Ј. Ферлуга, op. cit. in Византијски извори III, 88, 92-93.

[121] Јован Скилица, *Кекавмен*, in Византијски извори III, 303, 211-212.

[122] Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 92-101; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 334.

[123] J. Stipišić – M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, 61.

[124] V. Grumel, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, II, Paris 1936, 245, No. 828. Cf. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 318.

јарха.[125] Преговори су пропали, остао је само траг о схватањима Цариграда у погледу власти над балканским земљама. Држава је тражила одрешене руке и у области црквене политике. Ако се затечено стање у црквеним односима у приморским градовима и није мењало, сигурно је да у време Василија II није било услова за проширење папске власти у унутрашњости.

Томе току ствари треба додати и прилике у Риму. Папа Бенедикт VIII (1012-1024) је био представник римског племства. Све време његовог понтификата протекло је у завођењу реда у папској области и било усмерено на италијанске, односно немачке прилике. Колико се зна, у његово време нису одржаване везе са Цариградом.[126] У сваком случају, нема трагова о било каквој балканској политици Бенедикта VIII. Његова повеља дубровачком архиепископу Виталу излази из оквира онога што се зна о делатности тога папе.

На основу свега изложеног може се закључити да, према дипломатичким мерилима, дубровачка повеља Бенедикта VIII из 1022. године није оригинал. Затим, њену аутентичност оспоравају подаци које она садржи колико и прилике у којима је, наводно, састављена. Читава анализа спољних и унутрашњих елемената намеће закључак да припада, као и повеље из 743. и 1076. године, групи фалсификованих докумената. Према томе, дубровачка црква није од папе добила ранг архиепископије у XI, него тек у XII веку, што, наравно, не искључује могућност да се сам дубровачки епископ називао архиепископом. Вест Ивана Ђакона, поред осталих, сведочи да се већ у XI веку осећа тежња Дубровчана да своју цркву уздигну на виши ниво и да јој се потчине суседне области. Извесно је да им папска курија није удовољила у XI веку. Из тога извире и закључак да у XI веку Захумље, Требиње, Србија, Котор, Бар и Улцињ нису били потчињени дубровачком архиепископу.

На другој страни, Барска архиепископија је поникла из управо супротних околности од оних које су владале у Дубровнику 1022. године. Устанак кнеза Стефана Војислава у Зети и његова успешна одбрана пред византијском офанзивом почетак су новог стања у тим областима. Допринела је томе и сама цариградска влада својом немоћи да се озбиљно супротстави распадању система власти који

[125] V. Grumel, *Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054*, Revue des études byzantines 10, Paris 1952, 17-19.

[126] Антивизантијска политика Бенедикта VIII везана је за прилике у Италији. Cf. E. Amann – A. Dumas, *L'église au pouvoir des laïques (888-1057)*, ed. A. Fliche – V. Martin, *Histoire de l'église*, Paris 1948, 80–86; V. Grumel, *Les préliminaires*, 17–18; A. Michel, *Humbert und Kerullarios*, I, Paderborn 1924, 24-25.

је цар Василије II био успоставио. Тако је стварање Барске архиепископије само један од знакова слабљења Византије, црквени израз њеног пораза у борби са Зетом. Она је дело дукљанских владара и умногоме је делила судбину државе која ју је створила.

Одавно је у науци прихваћена чињеница о образовању Барске архиепископије.[127] Старија литература махом је сматрала да је она успостављена већ повељом папе Александра II из 1067. године, док је касније изражавано мишљење да је до тога дошло тек у време краља Бодина повељом папе Климента III 1089. године.[128]

Повеље за барску цркву у више наврата су подвргнуте темељним анализама, нарочито она из 1067. године. Наша истраживања показују да се оне не могу доводити у сумњу са становишта повреде права дубровачког архиепископа, јер њему та права Римска црква није ни доделила у XI веку. Пошто Дубровачка архиепископија не постоји у XI веку, то нема ни основних приговора М. Шуфлаја.[129] Међутим, има других проблема које повеља папе Александра II садржи. Они су одавно уочени и махом су приписивани лошој традицији самог документа. Чињеница је да се индикт, како је наведен у тексту (XII), не слаже са годином понтификата Александра II која је означена у документу. Шеста година владе тога папе је 1067. година.[130] Затим, барски архиепископ Петар је добио, како стоји у повељи, право „crux gestatoria“, тј. право да се пред њим носи крст унутар његовог подручја, које је означено као „Dalmatia et Slavonia“, а у повељи из 1089. године то је „regnum Diocliae“.[131] То право се ретко додељивало у XI веку.[132] Поред тога, папа Александар II 1067. године, додељујући палиј барском архиепископу, помиње његове претходнике.[133] Браниоци схватања о аутентичности документа су ту појединост тумачили традицијама старе Диоклеје, на коју се Барска архиепископија позивала.[134] Најзад, запажа се и то да се у познијој були Климента III из 1089. године за барску цркву, не помиње она претходна, из 1067. године.[135]

[127] Cf. n. 50.

[128] Повељу из 1067. године сматрали су аутентичном Ф. Рачки (cf. n. 50), М. Фабер (cf. n. 50); И. Марковић (cf. n. 50), Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 23 sq. Без ослонца у изворима је тврдња да је Дукљанска архиепископија основана у IX веку: D. Gruber, *O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji*, 22 sq. За оснивање Барске архиепископије 1089. године определили су се : В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 76-77; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 87; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950, 139.

[129] То су основни аргументи М. Шуфлаја против повеље из 1067. године, јер су остали недостаци те повеље одавно запажени у научној литератури, па је ипак исправа сматрана аутентичном: *Acta Albaniae*, I, 17-19.

[130] Повеља је издата „anno VI. pontificatus domini Alexandri papae II indictione XII“: F. Rački, *Documenta*, 202, што су запазили већ први издавачи повеље.

[131] F. Rački, *Documenta*, 202; *Acta Albaniae* I, 21.

[132] За проблем права познатог под именом „crux gestatoria“ cf. M. Faber, *Pravo barskih nadbiskupa*, 459–461; I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 31, n. 28; 170–172.

У историји католичке цркве у српским земљама нарочито привлаче пажњу набрајања епископских цркава потчињених Бару у XI веку. У повељи из 1067. године, поред оних у албанским пределима, наводе се Бар, Котор и у унутрашњости Србија, Босна и Требиње, при чему је знаменита одредба којом папа поверава бризи барског архиепископа „monasteria quoque tam Latinorum quam Graecorum siue Sclauorum“.[136] С обзиром на то да је Котор у XI веку потчињен архиепископији Барија, помен тога града у повељи из 1067. године тумачен је интерполацијом текста или грешком која у ствари крије Скадарску епископију („ecaterensem ecclesiam“ уместо „scodrensem“).[137] У повељи папе Климента III из 1089. године наводе се следеће епископије: Барска, Которска, Улцињска, Свачка, Скадарска, Дривастанска, Пилотска, Српска, Босанска и Требињска.[138] Дакле, поред приморских цркава, међу којима се поново налази Котор, ту је додат Улцињ, док је у унутрашњости распоред исти као и у повељи из 1067. године: Србија, Босна и Требиње. Пада у очи да се ни у једној од наведених повеља не помиње Захумље, које је тако упорно набрајано у свим повељама за дубровачку цркву.[139] Списак суфрагана Барске архиепископије је, према Барском родослову, нешто друкчији: Бар, Будва, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пилот, Србија, Босна, Требиње и Захумље.[140]

[133] *Acta Albaniae*, I, 17.

[134] О „претходницима“ барског архиепископа: M. Faber, *Pravo barskih nadbiskupa*, 460; I. Marković, op. cit., 28; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 25, n. 1.

[135] *Acta Albaniae*, I, 21.

[136] F. Rački, *Documenta*, 201.

[137] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације*, 55; M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, 87; преглед литературе: Ф. Шишић, *Летопис*, 74-76; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик САН 103, Београд 1953, 11, n. 1; И. Божић, *Превлака - Тумба*, Зборник Филозофског факултета VII-1, Београд 1963, 204.

[138] *Acta Albaniae*, I, 21.

[139] Захумље се јавља у дубровачким повељама из 743, 1022, 1076, 1102, 1120, 1142. и касније (*Acta Albaniae*, I, 11, 16, 20, 25, 28; cf. дубровачка објашњења на папској курији средином XIII века: *Acta Albaniae*, I, 62-65). За епископију у Захумљу cf. Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 45; *Thomas archidiaconus*, ed. F. Rački, 40-41, 45; Ф. Шишић, *Летопис*, 194, 210-211; Н. Милаш, *Стон у средњим вијековима*, Дубровник 1914, 29 sq.; A. Liepopil, *Ston u srednjim vijekovima*, Dubrovnik 1915; И. Руварац, *О хумским епископима и херцеговачким митрополитима до год. 1776*, Мостар 1901.

[140] Ф. Шишић, *Летопис*, 306-307.

Поређење повеље из 1089. са оном из 1067. године показује да је списак потчињених цркава исти, с тим што је у Приморју додат Улцињ у повељи из 1089. године, док у залеђу измена нема.[141] Јасно и упоредо се помињу Србија и Босна, дакле две епископије.

Овако оцртана територија Барске архиепископије захтева кратак осврт на развој дукљанске државе, тј. одговор на питање да ли је држава наследника кнеза Стефана Војислава икада током XI века обухватала именоване области, а пре свега Рашку и Босну.

Према подацима Барског родослова, још у време кнеза Михаила Дукља је освојила Рашку.[142] Тај се догађај везује за време између 1060. и 1070. године.[143] По други пут, у време краља Бодина, Барски родослов помиње освајања дукљанских владара у унутрашњости. Реч је о борбама које је повео краљ Бодин осамдесетих година XI века (1082-1085. године). Том приликом су освојене Рашка и Босна и власт је поверена жупанима Вукану и Марку у Рашкој, односно кнезу Стефану у Босни.[144] Требиње је рано ушло у састав дукљанске државе.[145] Према томе, уз сву опрезност коју намеће коришћење података из Барског родослова, нарочито у погледу хронолошке одређености, чињеница је да он чува трагове тесних веза између Дукље и Рашке, једно време и Босне.[146] Према расположивим изворима је јасно да је, бар у време краља Бодина, осамдесетих година XI века, под влашћу дукљанског владара било оно што се набраја у повељи папе Климента III за барску цркву - Србија, Босна и Требиње у унутрашњости. Када је то стање успостављено - тешко је поуздано рећи. Поменутим недостацима повеље папе Александра II из 1067. године придружује се чињеница да се у писму папе Гргура VII из 1078. године помиње барски *епископ* Петар.[147] У

[141] У повељи Каликста II такође се наводе Србија, Босна и Требиње: *Acta Albaniae*, I, 27.

[142] Ф. Шишић. *Летопис*, 357-358.

[143] Ф. Рачки, *Борба Јужних Словена*, 135; К. Јиречек, *Историја*, I, 124, са резервом; Ф. Шишић, *Летопис*, 85.

[144] Ф. Рачки, *Борба Јужних Словена*, 243, ставља освајање Рашке и Босне између 1082. и 1085; cf. К. Јиречек, *Историја*, I, 137, који то везује за доба самосталне Бодинове владе; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 41, мисли на време између 1081. и 1085. г.

[145] Ј. Ферлуга, *Кекавмен*, Византијски извори III, 210, n. 54; cf. B. Pandžić, *De dioecesi tribunensi et mercanensi*, Roma 1959, 9. О манастиру Св. Петра de Campo код Требиња: M. Popović, *Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja*, GZM 17-18, 1973, 315-316 sq. О Требињској епископији: I. Marković, *Slaveni i pape*, Zagreb 1904, 289-290.

[146] О везама између Дукље и Рашке: *Историја српског народа*, I, Београд, ed. СКЗ 1981, 192-198.

[147] F. Rački, *Documenta*, 211-212.

сваком случају друга половина XI века је, према ономе што се сада зна, време ширења дукљанске државе. Размицањем њених граница на околна подручја створени су услови да се образује Барска архиепископија. Она је сузбијала јурисдикцију Драчке митрополије исто колико је дукљанска држава потиснула власт Византије. Било је то прво црквено средиште у српским земљама пре Савина времена. Оно је по тој димензији окупљања приморских и рашких земаља претеча Савине делатности, иако у сасвим другим околностима. Барска архиепископија је у условима дужег трајања дукљанске државе могла изменити ток историје српског народа. И када се говори о латинском утицају у српском хришћанству, нарочито када није реч о појавама везаним за прву фазу христијанизације, треба помишљати и на прилике у XI веку. Њихово сразмерно кратко трајање омело је дубину утицаја, али сигурно је да заслужује темељнију научну обраду.

Подаци о Барској архиепископији у XI веку показују истовремено колико је Византија изгубила у балканским просторима тога доба. Када цар Алексије I Комнин почиње реокупацију српских области борбама против краља Бодина и жупана Вукана, по речима Ане Комнине, то су окршаји у области Липљана, око Звечана, на Косову.[148] То је очигледан знак да су друга подручја изгубљена. Византија је, а са њом и охридска црква, током XI века знатно сузбијена. Она је најдуже задржала стратешку осовину балканског простора у унутрашњости - земље дуж пута Београд-Браничево-Ниш, па су и епархије са седиштима у тим градовима најдуже биле под влашћу охридског архиепископа. Није чудно онда што се у писмима Теофилакта Охридског пре 1107. године помињу само епископи моравски (браничевски), београдски и призренски.[149]

СТАЊЕ У XII ВЕКУ

Црквене прилике које су успостављене у XI веку доживеле су током XII века читав низ промена, у великој мери у зависности од политичких односа на Балканском полуострву.

Византија је још једном смогла снаге да пређе у офанзиву. Епоха Комнина је обновљеном силом повратила своје позиције у Србији. Двадесетих година XII века цар Јован II Комнин одлучно слама српски устанак, продире у средиште земље, Рас, и сузбија

[148] *Историја српског народа*, I, 198-199, Ј. Калић.

[149] *Писма Теофилакта Охридског*, Византијски извори III, 353.

угарску офанзиву према моравској долини.[150] Када је власт у Цариграду преузео цар Манојло I Комнин, балканска и угарска политика Царства постаје једна од најважнијих у његовој укупној делатности. Српски жупани, иако су своју борбу уклапали у европске оквире антивизантијске политике, нису успевали да се ослободе притиска Царства. Тако је 1149. године тешко пострадао Рас у сукобу са византијском војском, а 1150. године поражен је и сам велики жупан Урош II.[151] Војничка епоха Комнина достиже свој врхунац ратовима шездесетих година XII века, када Манојло I Комнин осваја и делове јужне Угарске, Босну и Далмацију.[152] На другој страни, дукљанска држава после смрти краља Бодина 1101. године, доживљава период очигледног слабљења. Унутрашњи раздори које је писац Барског родослова представио непрекидним трвењима сродничких група владарске породице тањили су отпорну моћ земље према византијским суседима. Жива преплетеност односа између дукљанских и рашких прилика у првој половини XII века нашла је одраза у причи Барског родослова о деловању рашких жупана у Зети и обратно.[153] У сваком случају, изнутра завађена Дукља губила је у XII веку много од онога што је XI век био створио.

Читав тај сплет догађаја допринео је стварању и друкчијих прилика на пољу црквене организације. Византијском силом оцепљене српске земље у рашким пределима постале су поново део грчког света. Веза са приморским областима била је прекинута. Рас у византијским рукама уклапа се поново у организацију Охридске архиепископије и добија грчког епископа. Када је млади Немања по други пут крштен у цркви Св. апостола Петра и Павла код Новог Пазара, где се налазило седиште Рашке епископије, чин је обавио грчки епископ, по православном обреду.[154] Последњи траг веза са Барском архиепископијом налази се у повељи папе Каликста II из времена 1119-1124. године.[155] Биле оне стварне или израз претензија, чињеница је да им живот више није био наклоњен.

[150] J. Калић, *Јован Кинам и Никита Хонијат*. Византијски извори IV, Београд 1971, 14-15, 116-117, где је дата и хронологија догађаја.

[151] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12, 1970, 25-36.

[152] Византијски извори IV, 60-101, 130-143 ; J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, 130 sq.

[153] Ф. Шишић, *Летопис*, 365 sq.

[154] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, ed. В. Ћоровић, Светосавски зборник II, Београд 1939, 18-19.

[155] *Acta Albaniae*, I, 27. Мишљење Шуфлаја прихватио је Ф. Шишић, *Летопис*, 80, 138; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 45-46, мисли да је аутентична, као и D. Gruber, *O dukljanskoj i dubrovačkoj nadbiskupiji*, 128-9.

Поред Раса, Охридској архиепископији су у XII веку били потчињени епископи Београда, Браничева, Ниша, Призрена и Липљана.[156]

Током XII века позната су по имену само три рашка епископа. Име првог, Леонтија, који је обавио „друго крштење" Немање у цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу, забележено је у познијим српским изворима.[157] Други, Јевтимије, учествовао је у раду сабора који је Немања био сазвао за борбу против јереси, која је била захватила и редове властеле, а трећи - Калиник га је постригао за монаха после абдикације 1196. године.[158]

Ван папских була за дубровачку цркву нема било каквих историјских података који би упућивали на закључак да је током XII века рашки епископ могао стварно бити потчињен дубровачком архиепископу. До двадесетих година XII века постоје две папске повеље за дубровачку цркву (1102. и 1120. године) и обе се одавно сматрају фалсификатима.[159] Од времена офанзиве Јована II Комнина више није било услова да се тако нешто оствари.

Захваљујући постојању прворазредних византијских извора за српску историју XII века, прилике су у залеђу јасније од оних у приморским областима. Ту се наставља жестоки сукоб између Барске архиепископије и дубровачке цркве, која настоји да докаже своја права. На жалост, стара пракса састављања кривотворених докумената се наставља и у доброј мери замагљује стварни тренутак папске потврде Дубровачке архиепископије. Томе су ишле на руку прилике у дукљанској држави. Нема сумње да је дубровачки црквени поглавар средином XII века стекао палиј папском повељом.[160] Вреди

[156] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ I, 1892, 257; BZ 2, 1893, 41.

[157] И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62, 1901, 13.

[158] И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, 14.

[159] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 2-4; *Acta Albaniae*, I, 25; I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 67-68; D. Gruber, op. cit., 125-127; помен дубровачког архиепископа Доминика: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 20. Папску булу из 1120. год. и M. Šufflay, *Acta Albaniae*, I, 28, сматра да је фалсификат; idem, *Srbi i Arbanasi*, 89; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 33-35; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 45, n. 2.

[160] У основи, то је питање аутентичности папских повеља Инођентија II из 1142. године за дубровачког архиепископа Андрију (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 53, који је ту булу сматрао сумњивом; *Acta Albaniae*, I, 28), односно буле папе Анастазија IV за истог архиепископа Андрију из 1153. године (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 70-72, који је истицао да је то „ovjerovljeni prepis sumnjive papinske bule"; *Acta Albaniae*, 1, 29; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagrabiae, 1892, 2-3 сматра је сумњивом). Cf. I. Marković, *Dukljansko–barska metropolija*, 71; D. Gruber, op. cit., 140. Има мишљења

при том истаћи да се међу потчињеним епископским црквама у повељама до 1187. године поред приморских градова, наводе три „краљевине“: Захумље, Србија и Требиње.[161] Ближа ознака „regnum Seruilie quod est Bosna“ јавља се тек од 1187. године и касније[162], дакле у Немањино време. У познијим списима се чак јасно казује шта се подразумева под том „краљевином Србијом“ у дубровачким повељама: то је земља која се пружа до Калоче и тако је ствар представио дубровачки надбискуп Иван за време истраге на папској курији 1252. године, поводом спора са барским архиепископом.[163] Чини се да ово ближе одређивање појма Србије у Немањино време није било без основа. „Surbia“ се, према наводима Барског родослова, делила на две провинције - Босну, која се простире од Дрине на запад, и Рашку, која се пружа од Дрине на исток.[164] У време када је епископија у Расу чврсто везана за Охридску архиепископију и de facto изгубљена за католичку црквену организацију Приморја, појам „Србије“, да би био веродостојан, требало је ближе објаснити са становишта дубровачке цркве. Он у Немањино време, у списку суфрагана дубровачког архиепископа, више није могао значити „епископија у Расу“, јер у њој чинодејствује грчки епископ. Пошто се и у старим повељама за дубровачку цркву - без обзира на то када су сачињене - помињала „краљевина Србија“ (повеље из 743, 1022, 1076, 1102, 1120. године и касније) и на те повеље се дубровачка црква увек позивала да докаже старину својих права[165], требало је новим условима прилагодити појам „Србија“, „краљевина Србија“. Тако је од 1187. године па надаље разјашњено да „Србија“ значи исто што и Босна („regnum Seruilie, quod est Bosna“), тј. преостали део појма „Surbia“, према податку из Барског родослова. Изгледа да, поред тога што потврђује схватање писца Барског родослова, вест из папских повеља за дубровачку цркву открива и траг некадањег

да су повеље за дубровачког архиепископа Трибуна аутентичне: T. Smičiklas, Codex diplomaticus, II, 84-86; *Acta Albaniae*, I, 30-31 (год. 1158) и T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 111-113 (пов. 1167) и *Acta Albaniae*, I, 32; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 3. Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 60, 163, мисли да је була Александра III од 29. XII 1167. године за архиепископа Трибуна - аутентична.

[162] *Acta Albaniae*, I, 34, 50, 53, 62. У повељи папе Адријана IV за дубровачког архиепископа Трибуна од 4. јула 1158. г. наводи се „pegnum Seruilie scilicet regnum Zachulmie ac regnum Tribunie“: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 85; ту повељу Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 163, сматра фалсификатом.

[163] *Acta Albaniae*, л, 65.

[164] Ф. Шишић, *Летопис*, 307, 174.

[165] Списак повеља које су Дубровчани поднели Папској курији: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, IV, 460-461.

јединства и у црквеном погледу између Рашке и Босне.[166] У сваком случају, у другој половини XII века босански епископ се јавља у документима као суфраган дубровачког архиепископа.

У Приморју је дубровачки архиепископ током XII века имао да савлађује сталан отпор потчињених епископа, нарочито оних са подручја Барске архиепископије. Читав мали рат беснео је повремено између дубровачке цркве и Улциња, Дриваста, Бара и других места. Исход је зависио често од тренутка, снаге и утицаја личности које су учествовале у сукобу. Једна одлука је потирала другу, изазивала интервенције папа и власти. Сачувани документи су стога више сведочанство једног стања но што дозвољавају да се оцртају стварне границе јурисдикционог подручја дубровачке односно барске цркве.[167] Барски архиепископ Гргур, родом из Задра, потражио је у тој борби ослонац у Сплитској архиепископији. Истицао је њен примат у целој Далмацији и позивао се на традиције старе Диоклеје као темеље права своје црквене заједнице. Све то, колико год је одговарало схватањима барских архиепископа и угледу сплитске цркве[168], имало је и призвук сопствених потреба. Архиепископ Гргур је био притиснут претензијама и снагом Дубровачке архиепископије, колико и приликама у залеђу. Није се узалуд жалио на Стефана Немању, који, по његовим речима, није одобравао повезивање барске са сплитском црквом.[169] Немањина освајања Зете учинила су крај политици архиепископа Гргура. Он је напустио своју диjецезу и у њу се више никад није вратио.[170]

Стварање независне српске државе у време Стефана Немање из основа је изменило дотадање стање. Под његовом су се влашћу нашле српске земље, изузев Босне, а освајањима византијских простора створени су оквири и за друкчију црквену организацију. Иако Немања није успео трајно да одржи под својом влашћу све оно што је после смрти цара Манојла I Комнина био освојио[171], чињеница је да је његовом делатношћу Србија обухватала приморске области које

[166] С. Ћирковић, *Историја Босне*, 50; Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 69.

[167] Документа у збирци T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 72 sq. и *Acta Albaniae*, I, 31 sq.

[168] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 59, 163. Год. 1139. папа Инођентије II, на молбу угарског краља Беле II, назвао је сплитског архиепископа јединим митрополитом целе Далмације: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 48.

[169] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* II, 170, где недостаје једна важна реченица: Ст. Станојевић, *Борби католичке цркве*, 65, n. 3.

[170] *Acta Albaniae*, I, 34.

[171] О Немањиним освајањима између 1180. и 1190. године: К. Јиречек, *Историја*, I, 152-457; М. Динић, *Историја народа Југославије*, I, 329-331.

су до тада биле потчињене барској, дубровачкој и сплитској цркви, као и оне које је Охридска архиепископија сматрала својим подручјем.

Рашка епископија је постала средишња црквена област. Остала је потчињена охридском архиепископу. Мало се зна о односима између Стефана Немање и епископа у Расу. Оно што су његови биографи забележили указује на сарадњу међу њима: епископ Јевтимије учествује у раду сабора који је сазван за борбу против јереси, а Калиник присуствује тренуцима абдикације Немањине.[172]

Вођен државним разлозима, колико и личним осећањима, Стефан Немања је широко помагао развој цркве. Од његових првих градитељских подухвата у Топлици (црква Св. Богородице, црква Св. Николе), затим током читавог живота, он је подизао цркве и манастире, или помагао да то други чине. Излишно је овом приликом и подсећати на подизање Ђурђевих Ступова у Расу, затим Студенице. Сасвим је сигурно да је само мали део тог Немањиног настојања забележен у писаним историјским изворима. Ту налазимо оне најпознатије грађевине или оне које су одиграле посебну улогу у Немањином животу. Међутим, широм Србије постоје храмови који припадају његовом делу или труду његових претходника. Одавно је познато да се у долини Лима налази један мали свет који по својој прилици чува успомену на доба када су Срби градили цркве далеко од пограничних подручја која је Византија дуго контролисала.[173]

Организовани живот средњовековног друштва не може се ни замислити без потребног броја цркава и манастира, свуда у свету, па и код нас. Пошто градских насеља у унутрашњости у српским земљама и није било у то време, улога манастира је била огромна. Управо распоред манастира, број цркава на одређеном простору, знак су живота на њему.[174] Новија археолошка истраживања унела су у мапу културе Србије XII века знатан број нових грађевина или нових података о већ знаним центрима. Тако је Немања припремао терен за Савину делатност.

Немања је сав припадао свету православне цркве. Међутим, освајањем Зете, Требиња, Захумља, под власт Србије су дошле и области које су биле под јурисдикцијом приморских црквених средишта (Бар, Дубровник, Сплит). Мало је поузданих података о

[172] Стефан Првовенчани, *Житије*, 28, 39.

[173] В. Марковић, *Православно монаштво*, 42-43; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, с.в.

[174] Ђ. Бошковић, *Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке*, Рашка баштина, Краљево, 1, 1975, 7-14.

црквеној политици према њима. Неких сукоба имао је Немањин брат кнез Мирослав хумски са сплитским архиепископом, при чему је, изгледа, чинио сметње посвећивању католичких епископа.[175] Барски архиепископ Гргур се 1189. године склонио из своје области прво у Дубровник, а затим у Задар.[176] Па ипак, не треба из тога извлачити закључке о Немањином непријатељству према католичкој цркви уопште. Ма како искидане, постоје вести које указују на то да је већ Стефан Немања одржавао везе са Римском црквом. Државне потребе су то наметале. Године 1189. (25. новембра) упутио је папа писмо Немањи и његовој браћи Страцимиру и Мирославу са поруком да им шаље и препоручује дубровачког архиепископа Бернарда.[177] Исход његове мисије није познат, као ни њен прави садржај, али се с разлогом може претпоставити да је било речи о правима Дубровачке архиепископије у областима под српском влашћу.[178]

На везе Немањине са папском куријом указује писмо његовог сина Стефана, који је, као потврду своје привржености, истицао већ пример свога оца у том смислу.[179] Иако је данас тешко одгонетнути конкретни садржај тих веза, сигурно је да су оне постојале.

После Немањиног повлачења са власти, 1196. године, стари систем удеоног владања појединих чланова владарске породице оснажен је нарочито поделом земље на области којима је владао Стефан, престолонаследник по очевој жељи, и оне у Зети, које су додељене за Немањина живота Вукану. Тако се Вукан нашао у земљи, верски давно опредељеној. Његове везе са Римском црквом извирале су из латинских традиција Зете. Он је обновио борбу за права Барске архиепископије. Позивајући се на баштину старе Диоклеје и њену цркву, он је у ствари нападао Дубровачку архиепископију. Папа Иноћентије III изашао је у сусрет његовим настојањима и 1199. године је барски архиепископ Јован добио палиј, а на обласном црквеном сабору у Бару исте године, у присуству папских легата, донете су важне одлуке о црквеним питањима. Међу потписницима

[175] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 176; К. Јиречек, *Историја*, I, 152. О последњем латинском епископу Захумља, Донату, којег је по сведочанству дубровачких писаца отерао кнез Мирослав: Farlati, *Illyricum sacrum*, VI, 326–7; К. Јиречек, *Историја*, II, 80; I. Marković, *Slaveni i pape*, 306; N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, 221.

[176] *Acta Albaniae*, I, 35.

[177] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 238.

[178] Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 69-70. Вести о Немањином непријатељству према Дубровнику због црквених прилика забележене су код познијих дубровачких писаца.

[179] A. Theiner, *Monumenta Slavorum*, I, 6.

документа тога сабора налазили су се епископи Рабна, Скадра, Пилота, Дриваста, Свача и Улциња.[180]

Спор између Дубровника и Бара окончан је тек средином XIII века истрагом на папској курији. Нема сумње да је нанео велике штете приморским крајевима.

Црквене прилике у српским земљама увек су у знатној мери зависиле од политичких односа. Када су на самом почетку XIII века букнуле борбе између Вукана и његовог брата Стефана 1202-1203. године, и црквено питање је имало важног удела у томе. Вукан је потражио ослонац у Угарској и Римској цркви, док је прогнани Стефан нашао уточиште и помоћ у Бугарској. Међутим, Вуканова влада над свим српским земљама је кратко трајала и није успела ништа значајније да измени у црквеном поретку тих земаља. Тако ни католичка црквена организација стварно није успела да продре у Рашку.

Међутим, државни интереси су упућивали и великог жупана Стефана на сарадњу са Римском црквом. Он је и пре сукоба са братом имао веза са папском куријом.[181] Касније их је обновио са јасним циљем да добије краљевску круну из Рима, што му је и пошло за руком 1217. године.

У таквим приликама преузима Сава главну улогу у решавању црквених потреба српских земаља. Он је потекао из рашких земаља, а духовно је стасао у светогорским манастирима. Сав је био прожет идејама православног хришћанства и грчког света. Само у њему је и могао потражити узоре за Српску цркву. Дубина његових уверења удружила се са хришћанском баштином Рашке. Тако је, тражећи у Никеји независност за Српску цркву, духовно везао Србију за византијски свет. Тиме је верски примат у српским земљама добила Рашка. Епоха Немањића тиме је најављена.

Црквене прилике у српским земљама
до оснивања Српске архиепископије 1219. године,
Зборник „Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање",
научни скупови САНУ, књ. VII, Председништво књ. 1, Београд 1979, 27-52.

[180] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 312-313, 334-338; *Acta Albaniae*, I, 38-39. О епископу Дриваста Јовану: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II, 3 15; о свачком епископу Доминику: *Acta Albaniae*. I, 39-40. Cf. Ст. Станојевић, *Борба католичке цркве*, 80-85; I. Marković, *Slaveni i pape*, 298-302.

[181] A. Theiner, *Monumenta Slavorum*, I, 6.

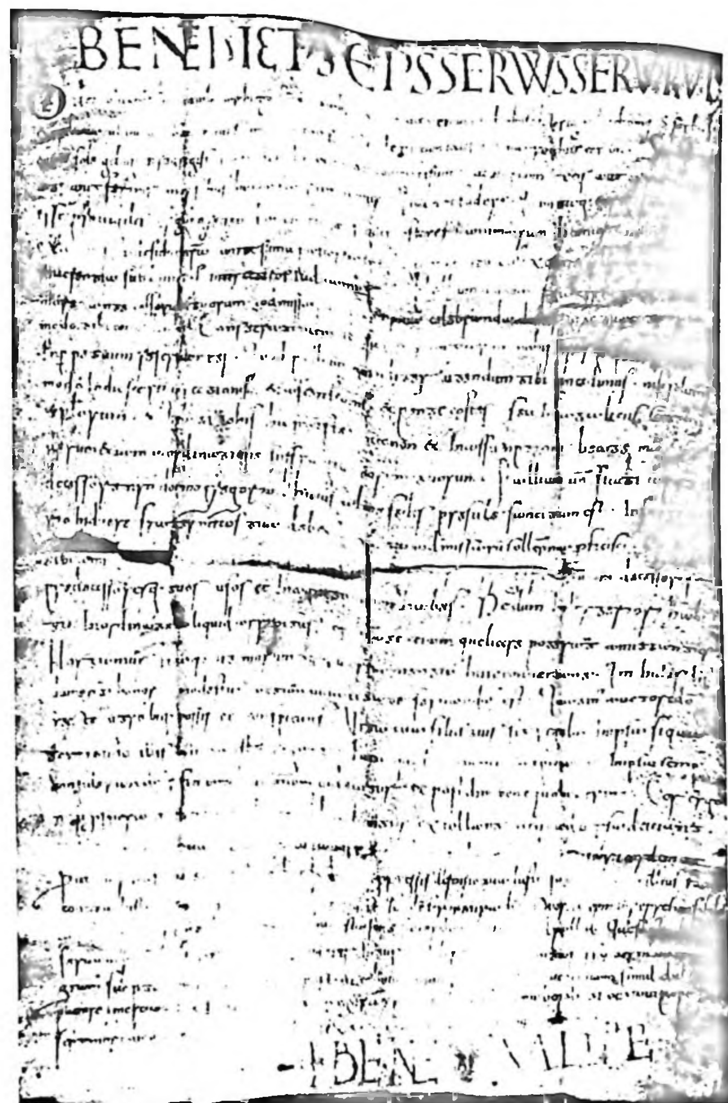

Повеља папе Бенедикта VIII за дубровачку цркву (1022. год.)

РАШКИ ВЕЛИКИ ЖУПАН УРОШ II

Рашка је у XII веку доживела врло велике промене. Од мале Византији потчињене области до државе Стефана Немање пут је био дуг. Он још увек није довољно познат. То постаје нарочито јасно ако се имају у виду прилике у земљи, унутрашњи развој Рашке. Наука много теже продире у ту област у првом реду због карактера расположивих информација које ретко када садрже податке о привреди, управи или начину живота балканских народа. Они постају неизбежна тема у делима савременика само онда када ремете устаљени систем односа на појединим подручју. Тако су и рашки жупани XII века ушли у историју. Међу њима је одувек највећу пажњу привлачила изузетна личност Стефана Немање. Његова делатност, а нарочито резултати које је остварио засенили су све што се пре њега одиграло. Око Рашке окупљене српске земље у дотада невиђеном обиму биле су тако снажан доказ величине Немањина дела да су се углавном њиме бавили и наши и страни научници. Стране истраживаче је пут у Рашку водио најчешће преко дела византијских писаца Јована Кинама и Никите Хонијата. Они су настојали да разреше бар основна питања српске историје тога доба истичући с правом у први план српско-византијске односе. По правилу се нису сналазили у заиста замршеним породичним и политичким приликама рашких жупана.[1] Домаћа историографија је, опет, била заокупљена личношћу Стефана Немање, па је трагајући за подацима који ће осветлити његову делатност, или губила из вида његове претходнике, или их доводила у везу са њим па су притом прављене најразноврсније комбинације. То се нарочито јасно показало у покушајима да се пронађе отац Немањин. Да би се то разрешило Урошу I, Урошу II и Деси су приписивани подаци који са њима немају стварно никакве везе.[2] Тако је учињена велика неправда онима који су припремили пут Немањи.

---

[1] К. Грот, *Из истории Угрии и славянства*, Варшава, 1889; Е. Голубинский, *Краткий очерк истории православных церквей*, Москва 1871; A. Huber, *Geschichte Osterreichs I*, Gotha 1885; В. Н. Златарски, *История на българската държава II*, София 1934.

[2] И. Руварац, *Прилошци к познавању извора српске историје*, Годишњица Н. Ч. 14 (1894); Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900),

Овај рад је посвећен рашком великом жупану Урошу II. Он представља покушај да се пруже одговори на неколико основних питања о личности самог Уроша, о времену његове владе и политици коју је водио.

1. Породичне прилике

Рашки жупан Урош I имао је три сина и једну кћер. Један се звао Деса по подацима Летописа попа Дукљанина.[3] Описујући догађаје у Србији средином XII века византијски писац Кинам наводи да су Урош (II) и Деса били браћа.[4] Податке о трећем члану ове породице сачували су угарски извори. То је Јелена, кћи Уроша I, а сестра Уроша II и Десе. Наиме, угарски краљ Стефан II је пред крај свога живота одлучио да свога наследника на престолу слепог Белу, сина Алмошева, ожени ћерком српског великог жупана Уроша (I). Тако је Урошева кћи постала угарска краљица, жена Беле II (1131-1141).[5] Пошто се из овог брака родио син Геза, будући краљ Геза II

1-106; Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914; Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Н. Ч. 1 (1877), 163-243; Ст. Станојевић, *О Немањином оцу*, Старинар V (1928- 1930), 3-6; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве*, Годишњица Н. Ч. 49 (1940), 1-69; Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928; Р. Новаковић, *Када се родио и кад је почео да влада Стеван Немања*, Историјски гласник 3-4 (1958), 165-192; М. Динић, *Историја народа Југославије I*, 249-250; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 141 сл.

[3] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, 375; уп. Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку*, Гласник Скопског научног друштва XV (1935), 15; за утврђивање сродничких веза у породици рашких жупана упућени смо на податке из различитих извора. То су, поред Летописа попа Дукљанина, византијски писци Јован Кинам и Никита Хонијат, затим Отон Фрајзиншки, *Бечка илустрована хроника*. У питању су извори настали у различитим срединама и неједнаке вредности. Међу писцима наведених текстова има савременика, или оних који су блиски времену догађаја о којима пишу (Отон Фрајзиншки, Кинам, Хонијат, ретори), али и таквих који су своја дела састављали касније на основу старијих списа (*Бечка илустрована хроника*). За Летопис попа Дукљанина уп. и мишљење С. Мијушковића, *Летопис попа Дукљанина*, Титоград 1967, 7-120.

[4] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. Bonnae 1836, 113.

[5] *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum I*, Budapest 1937, 443: „Statimque misit (sc. краљ) nuncios in Serviam et filiam Uros comitis magni in legittimam uxorem Bele traduxerunt". Краљица Јелена сазива сабор у Араду: Chronicon pict. Vind. ed. Szentpétery I, 444. О Бечкој илустрованој хроници постоји богата научна литература. Основна дела су H. Marczali, *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden*, Berlin 1882, 68-83; S. Domanovszky, предговор издању у E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum I*, Budapest 1937; C. A. Macartney, *The Medieval Hungarian*

(1141-1162), а поуздано се зна да је Стефан II доживео рађање Гезе, време склапања брака између Јелене и Беле може се прилично тачно одредити. Стефан II је умро 1. марта 1131. године, па се узима да је поменути брак склопљен 1129. или најкасније 1130. године. Дакле, то је време када су успостављене врло тесне родбинске везе између породице рашког жупана и угарског двора. Ова чињеница објашњава неке важне догађаје наредног периода.

Поред Уроша (II), Десе и кћери Јелене, Урош I је имао још једног сина, Белоша. То је изузетно занимљива личност. Оставио је дубоког трага у Угарској, где је провео већи део живота. Био је ратник признатих способности. За време борби између снага угарског краља Гезе II и аустријско-немачке војске која је била упала у Угарску 1146. године, одлучујућу улогу је имао, по сложном сведочењу више извора, краљев ујак бан Белош.[6] Непријатељска војска је била потучена, а Белош је постао врло утицајан на угарском двору. Учествовао је у образовању и васпитавању краља Гезе II[7], у изворима се помиње најчешће као бан.[8] Од године 1145. налазио се на положају палатина.[9] За време угарско-византијског рата супротставио се

Historians, Cambridge 1953, 133- 142; T. Kardos, предговор издању ове хронике (*Die ungarische Bilderchronik*, Corvina 1961, 5-30). Међу најновијим радовима уп. G. Kristó, *Anjou–kori krónikáink*, Századok 3-4 (1967), 457-508.

[6] Otto Frisingensis, *Gesta Friderici imperatoris*, MGH SS XX, 369-370. Ту се налази и леп опис Белоша, његових способности: „avunculus domini regis Bele ban nominatus": *Chron. pict. Vind.* ed. Szentpétery I. 456; Лаврентьевская летопись под год. 1144. помиње Угре и „бана краљевог ујака": *Полное собрание русских летописей*, I, Ленинград 1928, 311.

[7] Cinn. 104.

[8] У угарским повељама се помиње од 1142. г. и то као dux или бан: G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II, Budae 1829, 88; та се повеља налази код I. Kukuljevića, *Codex diplomaticus II*, 30, али под годином 1141. Вероватно на основу тога V. Klaić, *Hrvatski bani za Arpadovića*, Vjestnik kr. hrvatsko–slavonsko–dalmatinskog Zemaljskog arkiva 1 (1899), 129, узима да се dux Belos први пут јавља у изворима 1141. г. Својевремено је I. Kukuljević–Sakciniki, *Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba*, Rad JAZU 59 (1881), 116, тврдио да се Белош јавља као дукс у једној повељи из 1137. г. Ово је мишљење преузео Љ. Ковачевић, *Неколика питања*, Глас СКА 58 (1900), 67, а исправио Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 99, нап. 78. Уп. и M.Gyóni, *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*, Budapest 1943, 29-30.

[9] Год. 1145. „Belus Palatinus Comes": G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 124; год. 1146 - „Belus Comes Palatinus et Banus": G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus Cont. I*, Pest 1860, 57; год. 1148 - G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 129; год. 1150 - опет се помиње као Belus Banus: G. Wenzel, *Cod. dipl. I*, 60. Исте године у руском летопису се налази податак да се кћи угарског бана удаје за кнеза Владимира, брата Изјаслава Мстиславича: *Ипатьевская летопись*, Полное собрание летописей II, С. Петербург 1908 407-408. Уп. В. Г. Василъевский, *Союз двух империй*, Труды: IV, Ленинград 1930, 104. Помиње се и 1151. г: G. Wenzel, *Cod. dipl. I*, 60; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagrabiae 1904, 67.

војсци цара Манојла која је 1151. године продрла у Срем. Бан Белош је тада свој напад усмерио према Браничеву и тиме натерао византијску војску на повлачење са угарске територије.[10] Пред крај владе Гезе II губи му се траг у изворима. То је дало повода мишљењу да је пао у немилост на двору свога васпитаника и да је био удаљен са високих положаја које је заузимао. Неки су научници у њему препознавали и рашког великог жупана који се шездесетих година XII века помиње на српском владарском престолу.[11] Чињеница је да је бан Белош помагао Гезину браћу, нарочито Стефана, у борби за власт.[12] Та се борба распламсала нарочито после смрти Гезе II 1162. године, па је Белош тада у још повољнијим околностима подржавао Стефанове претензије. Када је овај 1163. године преузео власт у Угарској уз помоћ византијског новца и војске више него својих присталица у земљи, међу његовим најближим сарадницима у повељи издатој у Острогону помиње се бан Белош.[13] Умро је пре 1198. године.[14] За живота је подигао бенедиктински манастир у Срему, на свом поседу, у данашњем Баноштору. Траг о овом богато обдареном манастиру и његовом оснивачу сачувао се у имену насеља које се у његовој близини развило.[15]

[10] Cinn. 117. Белош се помиње у угарским изворима и следећих година, све до 1158. г.: G. Wenzel, *Cod. dipl. I*, 62; G. Fejer, *Cod. dipl. II*, 140-143; 144; 146; 148. Овај преглед података о Белошу не исцрпљује многобројна сведочанства о његовој делатности. Уп. B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters I*, Berlin 1940, 384-5; J. Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку*, Војводина I, Нови Сад 1939, 130-131.

[11] Одавно је запажено у науци да се име бана Белоша не налази у угарским изворима између 1158. и 1163. г. На основу тога неки су научници претпоставили да се повукао из Угарске у Србију „око 1158. г.“, где му је цар Манојло поверио великожупанску власт: К. Грот, *Из истории Угрии*, 230-234; F. Chalandon, *Les Comnènes* II, Paris 1912, 391-392; V. Klaić, *Hrvatski bani*, 135-137; Ф. Шишић, *Летопис* 96-98, мисли да је он био рашки велики жупан 1161-1162. г. Уп. нап. 49 овог рада.

[12] Rahewin, *Gesta Friderici*, MGH SS XX, 423-424. Уп. J. v. Pauler, *Wie und wann kam Bosnien an Ungarn, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina II* (1894), 161; К. Јиречек, *Историја I*, 145; Б. Недељковић, *Постојбина првог босанског бана Борича*, Историски часопис IX–X (1959), 55-56.

[13] Краљ Стефан IV је том исправом потврдио пресуду бана Белоша да шума Дубрава припада загребачкој бискупији. Одмах иза бана Белоша помиње се босански бан Борич међу краљевим сведоцима, пре осталих жупана. Ту је повељу издао T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 97-93, али је у његовом издању испао ред у коме се јавља босански бан Борич. Уп. G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 166.

[14] Као покојни помиње се бан Белош у писму које је папа Иноћентије III упутио калочком надбискупу (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 303).

[15] У поменутом писму папа Иноћентије III наводи да Белош „in proprio fundo suo, qui appellatur Keu, monasterium in prothomartiris Stephani honorem construxit...“ Није без значаја појединост да се цар Манојло на свом походу кроз Срем 1164. године задржао у месту Петрику (χῶρον Πετρίκον: Cinn. 217.17), које изгледа треба идентификовати

Урош II је био на власти у Рашкој управо у време када је Белош на кормилу угарске политике. Иако та политика подржавања српске антивизантијске борбе није нова у Угарској нити Белошева творевина, она је у његово време проширена и постављена на чвршћу основу. Српско-угарска сарадња показала се на делу у току борби против Византије 1149-1150. године.

2. Када је Урош II постао рашки велики жупан?

Српско-византијске борбе средином XII века су познате. Њихов ток је оцртан подацима Кинама и Хонијата, а у науци дефинисан.[16] На овом месту их стога нећемо у целини приказивати, већ ћемо се задржати само на оним подацима који помажу расветљавању постављеног питања.

Цар Манојло I Комнин је против Рашке предузео два узастопна велика похода. Први је био одговор на вест о удруживању Алемана, Срба и Угара у борби против Византије 1149. године.[17] Управо тада су се Срби прикључили широкој антивизантијској коалицији коју су образовали Нормани из Јужне Италије, Угарска и моћни немачки војвода из породице Велфа. Нешто касније се идеји борбе против цара Манојла придружио и француски краљ Луј VII, а угарско-византијски сукоби планули су и на тлу руских кнежевина, међусобно оштро завађених. Насупрот овако окупљеним снагама стајао је чврст немачко-византијски савез који су владари двеју држава били склопили још у току Другог крсташког рата, када је Конрад III Хоенштауфовац боравио у Византији. Борбе су између ових непријатељских блокова вођене углавном између Нормана и Византије око јонских острва, између Велфа и Хоенштауфоваца у Немачкој и између Срба и Византије у Рашкој.[18] Манојло је 1149.

са мађарским Keu или Ku, како се јавља у изворима. На мађарском „kö“ значи камен, што одговара грчком πέτρα. - Да каснији Баноштор треба довести у везу са Белошевим поседом Keu сведочи један каснији документ, из 1309. г., у коме се помиње „Civitas de Ku que alio modo Monasterium Bani nominatur“: *Monumenta Vaticana*, Series I, t. II, Budapest 1885, 322. Уп. D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 234.

[16] В. Г. Василъевский, *Союз двух империй*, 94; К. Јиречек, *Историја I*, 142; *Историја народа Југославије I*, 249-250.

[17] Cinn. 101-102.

[18] H. v. Kap–Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, Strassburg 1881, 31-37; P. Lamma, *Comneni e Staufer I*, Roma 1955, 85-115.

године разорио Рас, освојио Никаву и Галич, затим се вратио у Цариград да би следеће године обновио ратовање, али у знатно већем обиму.[19]

Кинам и Хонијат не именују рашког жупана који је повео борбу против Византије 1149. године. Кинам то не чини ни у опширном излагању царевог похода 1150. године.[20] Међутим, пошто је завршио излагање о борби на Тари и поразу Срба у касну јесен 1150. године, он додаје да су Срби „после много времена", лишивши Уроша власти без царевог знања, власт предали другом од браће, Деси, па су се уплашили царевог гнева. Спор је изнет пред Манојла да га он реши. Манојло је тада Урошу (II) поново дао власт.[21] Из овог се одељка с правом закључивало да је Манојло у овом унутрашњем сукобу у Рашкој подржавао Уроша, пошто га је, по свој прилици после сукоба на Тари 1150. године, прихватио као рашког владара и свог вазала.

Из Кинамовог се текста, дакле, посредним путем закључује да је Урош II био рашки велики жупан 1150. године. Међутим, проблем коначно решава Хонијатов опис истих догађаја. У њему се директно именује Манојлов противник у Србији 1150. године: био је то Урош, владар Срба.[22] И не само то. Овај важан одељак Хонијатовог текста о Србији крије у себи и други податак. Цар је сазнао, каже Хонијат, да се владар Срба лоше понаша и *чини горе ствари него пре*[23], што је очигледна алузија на претходну годину, 1149, јер је то уједно и једина година у којој су се Срби бунили против Манојлове власти пре 1150. г.

Према томе, из Хонијатовог текста произилази да је Урош II био рашки владар 1149. године, да се тада побунио против византијске власти и да је 1150. године ту борбу наставио „горе него раније".

[19] Cinn. 102-103; *Nicetae Choniatae Historia*, ed. Bonnae 1835, 119-120.

[20] Cinn. 103-113.

[21] Cinn. 113. 9-16.

[22] Chon. 121. 18-19. Занимљиво је да је овај Хонијатов податак дуго остао незапажен, иако је на њега упозорио још И. Руварац, *Прилошци к познавању извора српске историје*, Годишњица Н. Ч. 14 (1894), 214-215. Урошево име се налази само у грчком тексту. Преводилац Хонијатовог дела на латински испустио је његово име. Треба овде напоменути да се име Уроша налази у оба рукописа Хонијатовог дела којима се служио издавач у Бонском корпусу. У рукопису В се наводи τὸν ῥῆγα σερβίας τὸν οὔρεσην: Chon. 121; Th. Skutariotes, *Σύνοψις χρονική* ed. K. N. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* VII, Venetia–Paris 1894, 238. 3-4, има τὸν Σερβίας ἄρχοντα Οὔρεσιν.

[23] Chon. 121. 18-19: Βασιλεὺς δὲ αὐτὸς αὖθις μαθὼν κακουργεῖν τὸν Σερβίας δυναστεύοντα Οὔρεσι καὶ χείρονα δρᾶν τῶν προτέρων . . .

Тиме отпадају и све претпоставке, толико присутне у старијој научној литератури о Вакхину, српском жупану.[24]

Овакав закључак потврђују на свој начин и дела византијских ретора XII века. У њиховим текстовима нема хронолошки прецизних података, они само извиру из садржаја изложених дела. Тако песник Теодор Продром величајући цареве подухвате описује и један Манојлов поход против Срба. Срби су се по речима овог ретора разбежали пред византијском војском, а њихов владар Урош није изашао пред цара већ се повукао у неприступачне пределе своје земље.[25] По свему судећи у питању је царев поход из 1149. године. На исти догађај односи се, изгледа, и један говор Михаила Солунског у коме се на извештачен реторски начин помиње веза која је постојала између Срба и Угара. Цар је, каже Михаило Солунски, напао средиште српске земље, коју он назива „земљом Словена" и надмоћно победио противника.[26]

Поред ових делимично познатих података о Урошу II, Кинамов текст садржи и друге појединости о приликама у Рашкој. Оне откривају и нове чињенице о делатности Уроша II. Реч је о одељку у коме Кинам описује пораз српске војске на Тари 1150. године. Тада су пред цара изашли прво посланици српског великог жупана, а затим и он сам. Том приликом су регулисани међусобни односи. Урош II се потчинио власти цара Манојла и обећао војну помоћ у два случаја. Наиме, сагласио се да за случај рата на западу пошаље две хиљаде ратника, „а кад се ратује у Азији, куда је и раније обично слао три стотине, послаће још двеста."[27]

[24] О личности Вакхина уп. детаљну анализу извора и литературе Ј. Калић, *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, 35-37.

[25] Theodorus Prodromus, ed. E. Miller, *Recueil des historiens des croisades*, Hist. grecs, II, Paris 1881, 761-763. У песми се наводи да је Манојло кренуо против Срба после успеха на Крфу, т.j. 1149. г.

[26] W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum I*, Petropoli 1892, говор бр. X, pp. 174-175. Изгледа да је говор настао 1150. године, јер ретор на једном месту каже τί μὴ λέγω τὰ πέρουσι (Regel, I, 174. 15) и притом описује царев поход против Срба који се по садржају може идентификовати као борба 1149. г. Уп. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897, 473; G. Moravcsik, *A magyar történet bizánci forrásai*, Budapest 1934, 206; К Јиречек, *Историја I*, 142; једино R. Browning, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century*, Byzantion 33 (1963), 12, ставља овај говор у 1155. г. не наводећи никакве доказе за такву тврдњу.

[27] Cinn. 113. 3-6: κἂν μὲν ἐπὶ τὴν ἑσπέραν στρατεύοιε, σὺν δισχιλίοις ἕπεσθαι ὡμολόγει, πολεμοῦσί γε μὴν ἐπὶ τῆς –'Ασίας πρὸς οἷς τὸ πρότερον εἰώθει τριακοσίοις καὶ διακοσίους ἤδη προσεπιπέμπειν. Урош се обавезује цару Манојлу да шаље поменуту војну помоћ. Дакле, није у питању неки други рашки жупан.

Из овог текста јасно произилази да је Урош пре 1150. године слао одред од три стотине војника византијском цару за његове походе у Азији, и то бар једном (τὸ πρότερον εἰώθει). Сада се поставља питање када је цар Манојло ратовао на истоку пре 1150. године, јер то је уједно и година у којој је Урош II по свој прилици послао свој одред војске. Идући уназад од 1150. године зна се да је Манојло 1146. године кренуо у велики поход против иконијског султана Масуда.[28] Цар је тада располагао великом војском која се упутила према средишту противничке земље. Нажалост, ни Кинам ни Хонијат не саопштавају како се та царска војска прикупљала, из којих области, па се не помињу ни Срби као учесници овог похода. Међутим, како је познато да Манојло између 1150. и 1146. године није кретао у рат на Исток, изгледа недвосмислено да управо за ову годину треба везати поменути Кинамов податак о српској војној помоћи која је била упућена цару. Манојло је одустао од даљих борби против султана пошто је сазнао да се на Западу припрема нови велики крсташки покрет, па је отуда запретила и нова опасност.[29] Да ли је и пре 1146. године Урош II слао Манојлу одреде војске и којом приликом, не може се сазнати из ових извора.

Закључак се намеће сам по себи. Урош II је већ 1146. године био рашки велики жупан, већ тада је био вазал Манојла I Комнина и већ тада је испуњавао своје вазалске обавезе према цару. Врло је вероватно да је био на власти у Рашкој и пре 1146. године. Да ли је на том положају био и пре 1143. године, када је Манојло у Византији дошао на власт, или је на њега утицала промена на цариградском престолу, може се само нагађати. У сваком случају, он је од 1146. године био рашки велики жупан.[30]

[28] Cinn. 46 sq.; Chon. 71-72.

[29] B. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*, Stuttgart 1866, 114; F. Chalandon, *Les Comnènes II*, 247-257.

[30] А. Анастасијевић, *Отац Немањин* 23, мисли да Урош II није био рашки жупан у времену од 1129-1130. г. „па за једно 15-16 година". Да би то поткрепио он указује на податак да се око 1146. г. у Угарској у борби коју је водио Геза II против Немаца одликовао поред бана Белоша и неки „comes Uros" (*Chronicon pict. Vind.* уп. новије издање E. Szentpétery I, 457). Анастасијевић је претпоставио да је то можда био Урош II који се тада налазио у Угарској, или је тамо упутио помоћ. Иако занимљива, ова се претпоставка тешко може прихватити. Прво, у истом извору, *Бечкој илустрованој хроници*, више лица носи име Урош (Szentpétery I, 430; 437 и д.). Друго, то је година када је рашки жупан слао Манојлу одред војске за борбу на Истоку. Изгледа мало вероватно да би се Урош II лично упутио на далеко угарско бојиште и напустио земљу, ма и привремено.

Наука данас нема тачан одговор на питање да ли су постојале какве родбинске везе између породице рашког жупана Уроша II и Стефана Немање.[31] Ипак, сасвим је јасно да треба одбацити сва она мишљења која су почивала на претпоставци да су Урош II или Деса били родитељи Немањини. На основу тога су Урошу II приписивани подаци, догађаји који са њим немају никакве везе.[32] Када се тако разграниче подаци, остају као сигурни ослонци за даља истраживања следеће чињенице: Урош II је 1146. године био рашки велики жупан, он је на том положају био и 1149. и 1150. године и он је повео познату борбу против Византије тих година.

3. Докле је Урош II владао Рашком?

Крај Урошеве владе је врло магловит. Директних вести о томе нема, а решење се може наћи тек пошто се претходно разјасне два питања. Прво, када је дошло до сукоба између Уроша и његовог брата Десе и друго, да ли су Урош II и Примислав једно лице.

По Кинаму је прошло „много времена" од битке на Тари до тренутка када су Срби лишили Уроша власти и предали је без царевог знања његовом брату Деси. Пошто су се бојали да ће се Манојло због тога наљутити на њих, наводи Кинам, изашли су пред цара са Десом и Урошем изјављујући да ће се покорити ономе кога цар буде одабрао. Власт је од Манојла опет добио Урош.[33]

То је очигледно само укратко и на писцу својствен начин приказана борба за власт у Рашкој. Иако се многе појединости ових догађаја могу више слутити него доказати, остаје као најважније да се

[31] Р. Новаковић, Када се родио и кад је почео да влада Стефан Немања, Ист. гласник 3–4 (1958), 184, претпоставља да је између 1142-1144. г. био на власти у Рашкој неки ближи или даљи сродник Немањин.

[32] Д. Анастасијевић, *Отац Немањин* 24, мисли да је отац Немањин, био он Деса или Урош II, био прогнан из Рашке 1131. г., да је отишао у Зету, где му се око 1132. г. родио син Немања. Док се Анастасијевић колебао између Десе и Уроша II као личности у којима треба препознати оца Немањиног, Ф. Шишић, *Летопис* 96-98, се опредељује за Уроша II. Надовезујући на податке о Урошу излагање Стефана Првовенчаног о „великом метежу" у Рашкој и изгнанству Немањиног оца, Шишић је закључио да је Урош II био на власти 1131-1132. г. и поново 1133-1161. г. То је мишљење поновио и касније у *Povijesti Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, Zagreb 1944, 60-61, али је не образлажући ничим продужио владу Уроша II до 1166. г. Ово и друга мишљења која почивају на сабирању података о двема личностима, Урошу II и Немањином оцу, сасвим су неодржива.

[33] Cinn. 113.

реши питање њихове хронологије. Када је Урош II био свргнут? О томе говоре још два савремена писца. То су ретори Михаило Солунски и песник Теодор Продром. Пажњу привлачи нарочито први писац.

Михаило Солунски је у времену од 1149. до 1156. године написао четири говора. Посветио их је Манојлу Комнину, а своје је знање и речитост употребио да на што свечанији начин дочара цареве велике успехе у борби са непријатељима земље. Сукоб двојице српских жупана, које он назива сатрапима, помиње у једном од својих говора.[34] Михаило Солунски Србе ту назива Дачанима, дачким народом, а Угре Гепидима. Дачки народ, који је одавно цару подложан, каже ретор, пришао је гепидском владару, т.ј. Угрима и сатрапа (жупана) кога је цар био поставио, збацио је и радосно дочекао онога који му је био дат од Гепида.[35] Манојло је одлучио да прогнаног врати и креће против Срба. Пошто је као судија одредио да се успостави власт ранијег сатрапа, Срби су се умирили, дали таоце и „ратовали у савезу“, т.ј. обавезали се на слање војне помоћи Византији.[36]

Пада у очи да овај опис догађаја одговара у основи Кинамовом излагању. Иако Михаило Солунски не именује ниједног жупана, ни оног збаченог ни оног другог који покушава да се домогне власти, није тешко разабрати личности. Јер, ту се наводи да су Срби збацили владара кога је Манојло био поставио, што одговара Кинамовом опису Уроша II. Узурпатор је овде свакако Деса, само што Михаило Солунски бележи и то да је он при томе уживао угарску помоћ.

Да би се ови подаци могли употребити неопходно је да се утврди када је говор настао и на које се догађаје односи.

Михаило Солунски на једном месту у овом свом говору наводи да је прошло четири године од како је цар довео хиљаде заробљеника из Угарске, од како је Угарска, коју он назива Панонијом, остала безљудна и пуста после пљачке византијске војске.[37] У оквиру ратовања против Угарске, јер то је време у којем ретор саставља своје говоре, цар Манојло је само *једном* имао велики број заробљеника из Угарске, и то 1151. године по сложном сведочењу Кинама и

[34] То је говор бр. IX у збирци W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum I*, 152–165.

[35] Дачки народ (Срби) ... σατράπην μέν, ὃν αὐτὸς ἐγκαταστησάμενος εἶχες, ἐξ ἑαυτοῦ ἐποίησατο, τὸν δ᾽ἐκ τοῦ Γήπαιδος δεδομένον τούτῳ ἠσπάσατο: W. Regel, *Fontes I*, 163. 25-27.

[36] W. Regel, *Fontes I*, 163-164.

[37] Михаило Солунски цару: Ἐμνησικάκει μέν σοι ὁ Γήπαις λείας ἐκείνης, ἀφ᾽ ἧς ἐρήμη καὶ κένανδρος ἡ Παννονία γέγονε μονονοῦ, καὶ δηλοῦσιν αἱ μυριάδες τῶν αἰχμαλώτων οὓς ὁ στρεπτὸς περιηυχένισε σίδηρος, τὸν ἀπ᾽ἐκείνου γοῦν χρόνον καὶ ἐς τέταρτον ἔτος ὅλον, τοῦτον εἰς συσκευὴν ὡς ἀμυνούμενος ἀπηνάλωσε (Regel, *Fontes I*, 158.1-5).

Хонијата.[38] Ако тој години која је Манојлу донела велике успехе и богат плен, додамо четири године, добијамо 1155. годину као време у које треба ставити описане сукобе у Рашкој.[39]

Пошто је изложио сукоб у Рашкој и цареву интервенцију у њој, Михаило Солунски помиње да је склопљен угарско-византијски мир. Неки научници су били мишљења да говор треба датирати не у 1155. него у 1156. годину.[40] Међутим, с обзиром на животни пут самога писца изгледа да се такво тумачење мора одбацити. Наиме, на сабору који је одржан у Цариграду 26. јануара 1156. године осуђен је због свог учења антиохијски патријарх Сотирих Пантевген заједно са својим присталицама. Међу њима је био и Михаило Солунски[41],

[38] Манојло се сукобио са Угрима у Рашкој први пут 1150. године, али тада је у борбама учествовао само један помоћни одред из Угарске под вођством Вакхина (Cinn. 107-112; Chon. 121-122). О великом броју, о хиљадама угарских заробљеника тада није могло бити ни говора. Год. 1151. Манојло је прешао на територију Угарске пустошећи и пленећи све пред собом. Кинам и Хонијат се слажу да је Манојло тада задобио врло велики број заробљеника. Византијска војска их је повела собом (Cinn. 113-118; Chon. 122-123). Год. 1152. Манојло је поново стигао на Дунав, али борбе тада нису вођене (Cinn. 119-120). Ни следеће године (1153) није се ратовало на угарско-византијској граници (Cinn. 121; Chon. 132). Борбе су вођене 1154. г. у придунавским областима, али је тада Византија била у дефанзиви: она је бранила Браничево и Београд (Cinn. 130-133; Chon. 133-134). Угарских заробљеника у већем броју тада није било. Напротив, византијска војска је код Београда доживела тежак пораз и велике губитке у људству. Најзад, 1155. године Манојло је опет са војском дошао на Дунав, али је том приликом без борбе закључен угарско-византијски мир (Cinn. 133-134).

[39] Тако је датирао овај говор још издавач W. Regel, *Fontes I*, XIX, али је забуну унео помињући заробљенике из Србије, којих тада није било. Исто датирање налази се код K. Krumbacher–a, *Geschichte*, 473; Д. Анастасијевић, *Отац Немањин 24*, нап. 1, без ових образложења. R. Browning, *The Patriarchal School*, Byz. 33 (1963), 12, помишља да је овај говор настао 1153. г. Он не наводи доказе за то. Треба напоменути да постоји један други говор Михаила Солунског (говор бр. VIII у збирци W. Regela, *Fontes I*, pp. 131-152), који се може везати за 1153. г. пошто писац помиње 10 година Манојлове владе у њему. Немогућно је да оба говора (говор бр. VIII и бр. IX код Regela, *Fontes I*) потичу из 1153. г., јер анализа садржаја који они дају показује да се ради о двема различитим ситуацијама у Србији. У говору бр. VIII не помиње се било какав сукоб измећу рашких жупана односно њихових присталица.

[40] G. Moravcsik, *A magyar történet bizánci forrásai*, 206; I. Rácz, *Bizánci költemények Mánuel császár magyar hadjáratairól*, Budapest 1941, 11.

[41] Cinn. 176; Chon. 275-276; уп. F. Chalandon, *Les Comnènes II*, 640-641; P. Lamma, *Comneni e Staufer I*, 255-256; R. Browning, *A New Source on byzantine–hungarian relations in the Twelfth Century*, Balkan Studies 2 (1961), 182-183; P. Wirth, *Michael von Thessalonike*, BZ 55 (1962), 267. Михаило Солунски је био на положају архиепископа до 1156. године. Зна се да га је на том месту заменио Василије Охридски 1156. г.: В. Г. Васильевский, В. В. VI (1899), 529 у критици на дело K. Krumbacher–a, *Michael Glykas*, Sitzungsberichte d. Phil.– Philos, und d. Hist. Classe der K. B. Akademie der Wissenschaften 1894, III, 410.

који је смењен са положаја. Пошто се то догодило почетком 1156. године, очигледно је да његов говор није могао настати те године, а свакако није могао величати цареве подухвате остварене у 1156. години. Према томе, догађаји о којима пише овај ретор могу се везати само за 1155. годину.[42]

Други савременик, песник Теодор Продром даје нешто друкчију слику стања у Рашкој. По њему је Деса био незаконит владар Срба (Далмата), који је на вест о доласку цара Манојла изашао пред њега и потчинио му се, иако против своје воље. Са њим је пред цара дошао и његов супарник, кога песник не именује. Цар, опет као судија, сређује прилике у Србији и спасава власт „оном што паде с власти". У тексту се помињу жупани који су се одметнули од архижупана. Цар их приморава да му се покоравају.[43]

Продромов текст пружа неке нове податке, али и много нејасних места. Његов начин писања је сав потчињен жељи да се створе што упечатљивије слике о царској премоћи, па су и контрасти које даје велики. То нарочито важи за противнике Манојлове који су по правилу обузети силним страхом на вест о приближавању великог самодршца, падају ничице пред њим и траже милост. Тако је приказан и рашки жупан Деса. Па ипак, могу се извући неки

[42] Пошто у овом свом говору Михаило Солунски помиње склапање угарско-византијског мира отпадају године пре 1155, јер се из дела Кинама и Хонијата зна да су до 1155. г. непријатељства била у току. Овде се поставља питање због чега G. Moravcsik, *A magyar történet bizánci forrásai* 206; I. Rácz, *Bizánci költemények* 11, стављају овај говор у 1156. г. G. Moravcsik је био мишљења да је угарско-византијски рат окончан миром 1156, а не 1155. године (G. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarság*, Budapest 1953. 80; исти, *Hungary and Byzantium*, The Cambridge Medieval History IV, Cambridge 1966, 581-582), а пошто Михаило Солунски помиње склапање тог мира у свом говору, то се и говор мора тако датирати. О разлозима због којих неки научници стављају крај поменутог рата у 1156. годину уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 353, нап. 82. Међутим, изгледа да сам Михаило Солунски даје податке који су против датирања Моравчика. Наиме, ако је наше тумачење овог говора тачно, т.ј. да је прошло четири године од 1151. године када је Манојло довео велики број заробљеника из Угарске, онда се и склапање поменутог мира мора ставити у 1155. годину. И не само то. Напоменули смо да је Михаило Солунски 1156. г. био свргнут са положаја, што значи да 1156. године није могао састављати говор у славу Манојлових дела, па се и подухвати које он описује могу везати само за претходну, дакле 1155. годину.

[43] Ова Продромова песма је објављена у збирци *Recueil des historiens des croisades*, Hist. grecs II, 748-752. Међутим, она је ту непотпуно објављена: недостају управо одељци који се односе на прилике у Србији. K. Јиречек, *Историја I*, 144, користио је управо то издање, па су му, како је и сам приметио, неки делови Продромовог текста остали непознати. У целини ова песма је објављена код I. Rácz, *Bizánci költemények*, а део о Србима налази се на стр. 29-35.

закључци. Прво, до борбе око власти у Рашкој дошло је за време угарско-византијског рата, јер Продром, пошто је описао цареву делатност у Рашкој, прелази на излагање о Манојловом походу на Дунав, против Угара. Том приликом је склопљен и мир са угарским краљем.[44] Продром се ту слаже са Михаилом Солунским у редоследу догађаја. Друго, Деса је један од учесника у борби за власт у Рашкој. По Продрому цар је збаченом владару дао подршку. Са Десом је пред цара изашао и други претендент на престо. Треће, поред ове двојице завађених жупана писац помиње и друге жупане који су отказали послушност своме владару, па их на то Манојло присиљава. У Рашкој су, ако је веровати песничком тексту Продрома и његовим описима пуним претеривања, прилике биле веома несређене, испуњене разним међусобним сукобима.

То су расположиви извори за упознавање унутрашњих борби које су потресале Рашку средином XII века. Иако нису сагласни у погледу садржаја, тока самих догађаја, иако се међу њима налазе пригодни текстови два византијска ретора који намерно пишу учено и нејасно, изгледа да се из њих може извући важан хронолошки по-

[44] Продром, песма бр. 2, ed. I. Rácz, *Bizánci költemények* 35, стих 357 sq.

[45] У оквиру угарско-византијског рата 1150-1151. г., после српског пораза на Тари, Хонијат само на једном месту помиње Србе. Он ту наводи да је цар поново објавио рат Угрима, да је лично дошао у Сердику, где се окупила војска. Ту су стигли посланици угарског краља нудећи мир. После преговора који су вођени са њима, цар је одустао од рата против Угарске и кренуо је против „сатрапа Срба". Пошто га је успут поплашио, наговорио га је да признаје само њега (цара) и да раскине уговор са Угрима. Постигавши све то, цар је распустио војску и повукао се (Chon. 132).

По току излагања у Хонијатовом делу ова се епизода из српско-византијских односа може ставити између 1151. године (пошто је Хонијат претходно описао цареве успехе у борби против Угара 1151. г.: Chon. 122 -123) и новембра 1153. године, када се Манојло налазио у области Битоља (Chon. 133; Манојло је 1153. године писао „a Castro Pelagoniae" опату Вибалду 22. новембра 1153. г.: Ph. Jaffé, *Bibliotheca rerum germanicarum*, Berolini 1864; t. I, 561). Год. 1152. отпада као време описаног подухвата Манојла на основу упоредне анализе садржаја текстова Кинама и Хонијата. Наиме, говорећи о догађајима из 1152. г. Кинам наводи да је цар *стигао* до Дунава и спремао се да почне рат против Угара, али је убрзо склопљен мир (Cinn. 119-120). По Хонијату у овом одељку цар је ишао изричито само до Сердике, па против Срба, не на Дунав (Chon. 132). Хонијатово излагање, дакле, не одговара Кинамовом о догађајима 1152. године, али се слаже са његовим описом догађаја 1153. г. Јер, под 1153. г. Кинам наводи да је цар кренуо против Угара путем ка Истру, али не каже да је тамо и стигао (Cinn. 121).

На основу тога намеће се закључак да одељак Хонијата у коме он говори о Манојловој акцији против рашког жупана (Chon. 132) треба ставити у 1153. годину, како су закључили још В. Г. Васиљевский, о. с. 66 (али се на стр. 78 каже да је то 1152. г.) и F. Chalandon, *Les Comnènes II*, 408, без образложења.

датак. До сукоба је у Рашкој дошло за време угарско-византијског рата, непосредно пре склапања мира, дакле, 1155. године. Хонијат ове догађаје не помиње.[45]

Урош II се у изворима више не јавља после 1155. године. Ту му се губи траг. Шездесетих година XII века помиње се Примислав као рашки велики жупан. Кинам је једини који зна за њега. У нашим родословима и летописима, по постанку много млађим, наилази се на име Првослав, али се оно везује за Немањиног брата.[46]

По Кинаму Примислав је владао Србијом до 1162. године. Наиме, те године је цар Манојло кренуо према Србији са намером да „среди" прилике у њој, односно доведе на власт себи оданог вазала.[47]

На овом месту треба разјаснити да ли се Хонијатово казивање о догађајима 1153. године може повезати са Кинамовим излагањем о сукобима у Рашкој, о борби између Угара и Десе (Cinn. 113), како су то мислили В. Г. Василъевский, о. с. 66-67 и Љ. Ковачевић, *Неколика питања*, Глас СКА 58 (1900), 65-66. Овакав закључак почива на чињеници да Хонијат после борбе на Тари 1150. г. помиње Србе само једном и то у овом одељку (Chon. 132) све до краја угарско-византијског рата 1155. г. То је тежња да се код Хонијата нађу вести које одговарају Кинамовом излагању, да се оне потврде. Такво настојање у овом случају наилази на велике тешкоће пошто се у текстовима Кинама и Хонијата запажају велике садржајне разлике. Прво, Cinn. 113, каже да су Срби лишили Уроша власти и предали је Деси. Бојећи се царевог незадовољства, изашли су пред њега и Манојло је спор решио у корист Уроша, коме је поново дао власт. Chon. 132 тврди да је цар кренуо против сатрапа Срба (он говори само о једном сатрапу, не о двојици или било каквом спору међу жупанима), натерао га је да се одрекне савеза са Угрима и да признаје само цара. Ко је био тај „сатрап" против кога је Манојло кренуо 1153. г? Ако је то био Урош II нема спора са Десом. То би значило, поред тога, да је Урош II тада био у савезу са Угрима, а из говора Михаила Солунског произилази да је у спору са Урошем Деса био тај који је уживао угарску подршку (W. Regel, *Fontes I*, 163-164). Ако пак претпоставимо да је Манојло 1153. године кренуо против Десе, који је претходно заменио Уроша на власти, то је немогуће ускладити са тврђењем Хонијата да је тог једног сатрапа Манојло натерао да се одрекне савеза са Угрима и да само њега (цара) признаје, што значи да је под тим условима остао на власти, а то опет противречи Кинамовом тврђењу да је у спору Урош - Деса Манојло подршку и власт дао Урошу (Cinn. 113).

Друго, Кинам каже да је до насилне смене на власти у Рашкој дошло мимо цареве воље и χρόνοις πολλοῖς ὕστερον битке на Тари 1150. године (Cinn. 113), чему много боље одговара 1155. него 1153. година.

На основу свега изложеног изгледа да Хонијатово излагање о догађајима 1153. године и интервенцији Манојла против рашког жупана (Chon. 132) не треба повезивати са Кинамовим описом унутрашњих борби у Рашкој (Cinn. 113).

[46] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927, 14-17; 181; 186; 191; 193; 197; 202; 279. У науци је махом прихваћена идентификација Примислав - Првослав. Треба имати у виду да Кинам помиње још једну личност са именом Примислав. То је један руски кнез (Cinn. 235).

[47] Хронологија овог Манојловог доласка у Филипопољ произилази из тока излагања у Кинамовом делу. Писац претходно саопштава да је после смрти угарског краља

Земљом је тада управљао Примислав, који је „као што сам раније испричао - тврди Кинам - дизао устанак и поступао по свом нахођењу" и раније.[48] Цар га тада, пре 1162. године, није свргао са власти, али је то учинио 1162. г., када је Примислав поново покушао да се одметне. Уместо њега цар је 1162. године на власт довео његовог брата Белуша. Овај је опет кратко време владао Србијом, затим се повукао у Угарску у којој је и умро после дужег времена.[49]

Гезе II његов брат Ладислав (II) већ био преузео власт од Гезиног сина Стефана (III): Cinn. 203, а зна се да је до тога дошло у лето 1162. године: B. Homan, *Geschichte I*, 393-394; F. Šišić, *Hrvatska za vreme Arpadovića*, 83.

[48] Цар је кренуо у Филипопољ τὰ πρὸς τῇ Σερβικῇ καταστησόμενος πράγματα. ὁ γάρ τοι Πριμίσθλαβος, ὃς τῆς χώρας τότε ἦρχε, καὶ ἄλλοτε μὲν ὥσπερ μοι δεδιήγηται πρότερον, ἀποστασίαν ὠδίνησε καὶ αὐτονόμῳ ἐχρῆτο τῇ γνώμῃ (Cinn. 204. 1-4).

Многи су научници сматрали да овог рашког жупана треба назвати Првославом (К. Јиречек, *Историја I*, 144, нап. 122; И. Руварац, *Прилошци*, 215; В. Ћоровић, *Питање о хронологији*, 47-48.) Указујемо да у најстаријем сачуваном рукопису Кинамовог дела, Vat. gr. 163, fol. 254ʳ, јасно стоји Πριμίσθλαβος.

[49] Cinn. 204. Овде се поставља питање да ли је овај Белуш, брат Примислава, исто лице са угарским баном Белошем који се јавља у угарским и другим изворима од 1142-1158. и 1163. године (Уп. нап. 8-11). Навели смо већ да се по току Кинамовог излагања овај одељак у коме се помињу Примислав и Белуш може датирати у 1162. г. По Кинаму је Манојло те године свргао са власти Примислава, а уместо њега на власт довео Белуша (Cinn. 204). Према томе, само те године је Белуш могао бити рашки велики жупан, не пре тога. То што у угарским изворима нема података о бану Белошу, ако претпоставимо да су бан Белош и Примислављев брат исто лице, нема никаквог значаја за питање ко је био на власти у Рашкој пре 1162. године. Дакле, отпадају сва она мишљења која су истицала да се бан Белош повукао у Србију 1158. или било које друге године пре 1162. и ту преузео власт, ако је веровати Кинамовом тексту.

Један други разлог као да говори против идентификовања бана Белоша са рашким великим жупаном Белушем. Поставља се питање да ли би цар Манојло довео на власт у Рашкој човека који му је у Угарској 1151. године био отворени непријатељ (Cinn. 117), који је у Угарској имао много веза, великих поседа, а управо је савезништво Срба са Угрима у Цариграду оцењивано као опасно, непријатељско. Извори XII века у више наврата, кад цар полази у борбу против Срба, помињу њихове везе са Угрима као нешто што је цар настојао да спречи. Нема сумње да су потребна темељнија истраживања о личности бана Белоша у Угарској да би се ово питање могло трајније решити. Изгледа ипак мало вероватно да би Манојло власт над Србима дао човеку који је отеловљавао угарско-српске везе без обзира на његову тренутну ситуацију, евентуалну немилост на угарском двору. Тешко је веровати да би овакав закључак могла да измени чињеница да је бан Белош помагао браћу Гезе II на штету његовог сина у борби за власт која се распламсала у Угарској, а у коју се умешао и Манојло пружајући помоћ истим претендентима. Против изједначавања бана Белоша и Белуша, брата Примислава и Десе били су и В. Г. Василъевский, о. с. 94; Љ. Ковачевић, *Неколико питања* 70; *Историја народа Југославије I*, 250. Можда није без значаја појединост да Кинам говорећи о бану Белошу употребљава име Βέλοσις (Cinn. 104; 117), а Примислављевог брата назива Βελούσης (Cinn. 204).

Одавно је већ запажено да Кинам говорећи о Примиславу додаје „као што сам раније испричао". Међутим, пре овог одељка о догађајима из 1162. године Кинам нигде не говори о Примиславу, већ само о Урошу (II) и Деси. Пошто је познато да је Урош покушао да се осамостали у Манојлово време, многи су научници закључили да у Примиславу треба препознати Уроша II.[50] Нових података за овај стари проблем нема ни данас. Кинамов текст је загонетан, нејасан. Па ипак, изгледа да из узгредне Кинамове алузије на своје сопствено претходно излагање кога нема, не треба извлачити тако смеле закључке - да је писац употребљавајући два имена мислио на једну личност. Тешко да би се то могло учинити чак и кад би наука располагала критичким издањем Кинамова дела, што још увек треба желети.[51]

Према томе, на постављено питање - докле је владао Урош II – може се данас само делимично одговорити. Био је рашки велики жупан 1155. године, свакако и после тога. Не зна се под којим околностима и када је он напустио свој положај. До промене на власти је дошло између 1155. и 1162. године. Чињеница је да је цар Манојло 1160. године очекивао војну помоћ од рашког жупана за поход на Исток који се припремао.[52] Она указује на то да сукоба између рашког жупана и цара тада није било. Да ли је то био Урош II у питању или његов наследник, може се само нагађати.

[50] В. Г. Васил ъевский, о. с., 94-95; Љ. Ковачевић, *Неколика питања*, Глас СКА 58 (1900), 69-70; Д. Анастасијевић, *Отац Немањин* 11-12; V. Klaić, *Povjest Hrvata I*, 161; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве*, Годишњица Н. Ч. 49 (1940), 47-48, увиђајући садржајну немогућност Кинамових речи καὶ ἄλλοτε μὲν ὥσπερ μοι δεδιήγηται πρότερον (Cinn. 204. 2-3) мисли да се те речи у горе наведеном одељку односе не на личност Примислава кога он назива Првославом, него на стање у Србији, које Кинам помиње у претходној реченици. Иако веома интересантан, тај је закључак граматички неприхватљив. У питању су две посебне реченице, јасно разграничене. Остаје, наравно могућност да Кинамов текст не треба дословно схватити. Анализирајући композицију Кинамова дела S. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im zwölften Jahrhundert*, Leipzig 1880, 80, закључује да у њему постоје многе празнине, попут ове са Примиславом. Он то приписује преписивачу дела који је изостављао неке одељке или их скраћивао.

[51] Против изједначавања Првослава (Примислава) са Урошем II устали су И. Руварац, *Прилошци к познавању извора српске историје*, Годишњица Н. Ч. 14 (1894), 215; К. Јиречек, *Историја I*, 144; В. Ћоровић, *Питање о хронологији* 48-49; М. Динић, *Историја народа Југославије I*, 250.

[52] Cinn. 199.

4. Политика Уроша II

Пред нама је десетак година Урошеве владе (1146-1156). Са малим прекидом у време када га је Деса потиснуо са положаја, одржао се на власти упркос врло немирним временима и несталним приликама у земљи. То је довољно дуг период да се могу уочити његова делатност и евентуално, циљеви.

Урош II се борио за самосталност Рашке. У тој својој политици био је, као и Деса, прави претходник Немањин.[53] Пре 1146. године био је већ вазал цара Манојла, можда је уз његову подршку и дошао на власт. На то упућују речи Михаила Солунског да је цар 1155. године био одлучио да на престо у Рашкој врати жупана кога су Срби били свргли, а цар пре тога поставио.[54] Испуњавао је преузете вазалске обавезе и слао помоћну војску цару када се то од њега тражило.[55]

Неколико година касније прикључио се антивизантијској коалицији и то је његов, колико се сада зна, први покушај да се Рашка осамостали. Срби су, каже Хонијат, док је цар чврсто био на власти изгледали добронамерни и врло слаткоречиви, поред сасвим супротних осећања у дубини душе.[56] Међутим, када им се указала прилика, а то је била 1149. година, када су византијско-норманске борбе биле у јеку, дигли су оружје против Византије. Срби су тада напали „суседне земље" под византијском влашћу.[57] После жилавог отпора били су поражени те године, средиште земље је било опустошено и сам Рас разорен. Па ипак, царев успех тада није био потпун. Борба је настављана следеће године и у још већим размерама. Урош II је обезбедио угарску војну помоћ. Иако се то нигде изричито не наводи, очигледно је да су чврсте родбинске везе са угарским двором и заједнички интереси били важна подлога сарадњи на бојном пољу.

У драматичном сукобу 1150. године, који се завршио у тешко приступачним и већ снегом покривеним пределима око реке Таре,

[53] Да је Деса по својој политици био претходник Немањин утврдио је К. Јиречек, *Историја I*, 144.

[54] Види нап. 35.

[55] Cinn. 113.

[56] Chon. 119. 11-14.

[57] Chon. 119. Ту се каже да, када је рашки жупан видео да се не може супротставити ромејској војсци ἀφίσταται μὲν τῶν πεδινῶν: (Chon. 119. 23-24).

византијска војска је потврдила своју надмоћност.[58] Срби су поново били надвладани, а Урош II принуђен да преговара. Тада су обновљене и појачане његове вазалске обавезе. Пристао је да се повећа број војника које ће слати цару за случај његовог похода на Исток (од 300 на 500), док је та цифра остала непромењена за ратовање на Западу (2000 војника). Изгледа да је Урош тада дао и таоце и прихватио „двоструко већи јарам покорности него пре", како је то са задовољством забележио Михаило Солунски.[59]

Рашки жупан је веома кратко мировао. Повољна прилика за нову борбу указала му се 1153. године. Наиме, тада је нови угарско-византијски сукоб био на помолу. Да би спречио продор непријатеља са севера цар Манојло је кренуо уобичајеним путем ка Дунаву, али су га угарски посланици пресрели у Софији, где је убрзо утаначен мир. Са већ припремљеном војском упутио се тада против српског жупана. Цар му је нарочито замерао због веза које је имао са Угрима. До борбе том приликом изгледа ипак није дошло. Пред непосредном опасношћу војне интервенције, Урош се потчинио Манојлу, признао његова врховна права и обавезао се да „раскине уговор" са Хунима (Угрима).[60] Још један покушај осамостаљивања Рашке је пропао.

Цар Манојло је исте године (1153) имао и других тешкоћа на Балкану. Он је своме сроднику Андронику Комнину поверио на управу важну пограничну област према Угарској. Она је обухватила Браничево, по Кинаму Ниш, а по Хонијату и Београд.[61] Биле су то три најважније византијске тврђаве које су штитиле Моравску долину и пречиле пут непријатељима са севера. Андроник је искористио могућности које су му изненада пружене. Одмах је ступио у преговоре са угарским краљем тражећи помоћ у борби против цара Манојла. Нудио је тада краљу Гези II, у случају повољног исхода припремане акције, управо област која му је била поверена. У истом циљу упутио је своје посланике и немачком владару Фридриху I Барбароси. При томе је своју замисао вешто прикривао. Савезнике је тајно окупљао припремајући одлучујући напад на Манојла. Ниједан извор

[58] Cinn. 103-113; Chon. 121-123. Уп. тачан опис догађаја код К. Јиречека, *Историја I*, 142-143.

[59] Cinn. 113; W. Regel, *Fontes I*, 143. Покоравање Срба (Далмата) помиње се и у делу једног анонимног песника XII века, сачуваном у млетачком кодексу из XIII века: S. Lampros, *Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ* 524, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 8 (1911), 148-150; Уп. С. Шестаков, Заметки к стихотворениям codicis. Marciani gr. 524, B. B. XXIV (1923-26), 46-47.

[60] Chon. 132. Исто код Th. Skutariota, *Σύνοψις χρονική*, ed. K. N. Sathas. *MB VII*, 242.

[61] Cinn. 124; Chon. 133.

не помиње да је Андроник тражио помоћ Срба или било шта са њима преговарао. Међутим, Андроникова делатност у поменутој области, у суседству Рашке, помоћ коју је тражио у Угарској, на двору необично блиском Урошу II (то је доба када је бан Белош на врхунцу моћи у Угарској), све то говори да планови Андроникови нису могли остати непознати рашком жупану. И не само то. Подривајући углед цара Манојла он је несумњиво олакшао борбу и других непријатеља Царства. Ако и нема потврде за постојање директних веза између Андроникове делатности и Урошеве политике, изгледа врло вероватно да је рашком жупану она добро дошла.

Унутрашње прилике у Рашкој су веома мало познате. Оне нису занимале писце савременике. Једино Теодор Продром помиње несложне жупане у Србији који се не покоравају власти великог жупана.[62] Међусобни сукоби нису мимоишли ни породицу Уроша II. Појединости његове борбе са братом Десом нису познате, забележен је само њен резултат: Уроша II су збацили са власти брат Деса односно његове присталице, изгледа уз помоћ Угара.[63] Пошто су извршиоци преврата страховали од царевог гнева, како то тврди Кинам, очигледно је да је Урош II тада уживао Манојлову подршку.

Међутим, иако се наводи да је Деса у борби за власт имао ослонца у Угарској, било би погрешно њега прогласити угарским човеком, а Уроша - византијским штићеником. И Урош и Деса били су и једно и друго у свом животу. Манојло је у више наврата Урошу пребацивао савез са Угрима (1150; 1153), али га је и прихватао као свог вазала (1146; 1153; 1155). Следећи рашки жупан Деса шездесетих година XII века водио је исту политику: њега је Манојло довео на власт да би га убрзо оптужио због веза са Угрима и затворио.[64]

Дакле, борећи се за самосталност Рашке жупани (Урош II и касније Деса) прихватали су тренутне прилике и опредељивали се према њима, кад год су могли против Византије, јер је она гушила њихову самосталност, Угарска још не. Водили су исту политику као и Стефан Немања, само ју је он довео до циља. Међутим, услови у којима је Урош II ратовао против Византије били су много друкчији од оних у доба Немање, много неповољнији. Византија је у доба Комнина од краја XI века до 1180. године била у успону. Она је у потпуности контролисала прилике на Балканском полуострву. И не само то. Она је у време Манојла Комнина и Угарској наметала

[62] I. Rácz, *Bizánci költemények* 32-33, стихови 301-356.

[63] W. Regel, *Fontes I*, 163-164; Cinn. 113.

[64] Cinn. 204; 212-214.

политику у великој мери. Рашка се у таквим приликама није могла осамосталити. Тек наглим опадањем Византије после 1180. године створени су услови за то. Немања их је искористио. Сада је, међутим, јасније како је до тога дошло. Урош II је на том путу дао свој пуни допринос.

Рашки велики жупан Урош II
Зборник радова Византолошког института 12 (1970), 21-37.

ПРЕСТО СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Пре више од двадесет година велики зналац српске историје, М. Динић, написао је кратки и врло садржајни рад о називима српске средњовековне државе. Објављен је на страницама овог часописа. Сводећи дотадашња сазнања, писац се осврнуо и на порекло назива „Рашка". Истакао је да га треба довести у везу с именом реке Рашке, жупе и града Раса, „али када је и услед чега име тих локалитета или реке прешло на читаву српску државу, то се не може беспрекорно и прихватљиво објаснити".[1] Назначене су и основне тешкоће које спутавају да се проникне у корене тога назвања: река Рашка је сувише мала и незнатна да би могла наденути име читавој земљи, иако је таквих тумачења било још у средњем веку[2], а град Рас је дуго био само гранична тврђава Србије. Стога се М. Динић питао како је могућно објаснити да је „име читаве земље ушло у употребу пре него што је град постао средиште српске државе" и закључио да зачетак имена „Рашка", по свој прилици, треба тражити у црквеној организацији земље.[3]

Овај прилог представља покушај да се посредством једне конкретне теме настави истраживање којем је М. Динић тачно предвидео даљи ток. Из обиља тема које „рашка" историја још увек нуди истраживачима издвајамо овом приликом питање престола Стефана Немање и то пре свега *места* на којем се он налазио односно разлога који су могли утицати на његов положај. Тим путем долази се онда и до неких општијих значења.

У европској историји је добро познато да се идеја о престолу постепено развијала у крилу средњовековног друштва. У том дугом развоју ослоњеном на древна схватања људи о власти уопште и положају појединца у друштву, а према потребама сваке средине, запажају се ипак неке заједничке карактеристике. Престо временом,

[1] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе - Славонија, Србија, Рашка*, Прилози КЈИФ XXXII, 1-2 (1966), 30.
[2] O. Górka, *Anonymi descriptio Europae Orientalis Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*, Cracoviae, 1916, 29.
[3] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, 30.

негде раније негде касније, добија функцију симбола државе. Он постаје обележје врховне власти, део харизматске личности владара у хришћанском поимању света. Остављајући овом приликом по страни изворе основних схватања о престолу уопште, па и оне који су посредством Византије могли утицати на развој у суседним земљама, за нашу тему је битно да се утврди да се и у српској средини сматрало да престо представља целину државне власти, њен континуитет. То је елеменат трансперсоналне власти у једној земљи, симбол врховне власти која је постављена изнад људи. Он постоји мимо личности владара, иако се њиховим посредством остварује. У хришћанском схватању ствари божанско порекло власти, исказано формулом Dei gratia и посебним значењима владарских обележја, обезбеђује и престолу, као и круни, изузетно место у свести људи.[4] Престо је стално седиште власти, он се наслеђује, њему припадају земље и градови, престолу се дугују разне службе, обавезе, оданост. У Србији су, као и другде, иста схватања везивана за појам престола.[5]

У расположивој историјској грађи од XII до XV века српски владарски престо се помиње у разним приликама. Јавља се у облицима **столь и прѣстоль**, како је то већ давно запажено.[6] Сам Немања говори о свом престолу: „**ѡставихь на прѣстолѣ моемь ... сына стѣфана велиега жоупана**".[7] Његов син Стефан у Хиландарској повељи из 1200-1202. године означава очев престо једноставно као „престо његов" а у санкцији исте повеље помиње онога коме би био дарован „**си столь**".[8] Нешто касније, приказујући Немањин животни пут, Стефан Немањић наводи да Бог Немању „ ... **на стол' оузведе ѿчьствїа юго** ...", док у одељку посвећеном очевој абдикацији 1196. године само помиње престо.[9] Свети Сава јасно издваја очев престо

[4] E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton – New Jersey, 1957, passim; F. Kern, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht in früheren Mittelalter*, Darmstadt, 1962, 9–12 sq.; P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, I–III, Stuttgart, 1954–1956, passim; С. Ћирковић, *Сугуби венац*. Прилог историји краљевства у Босни, ЗФФ 8 (1964), 343-345.

[5] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, Београд - Сремски Карловци, 1934, 207; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд, 1912, 680.

[6] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Биоград, 1863, 504; III 1864, 176; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno–povjesni rječnik II*, Zagreb, 1908-1922, 1373; *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, JAZU, Zagreb, 1956, sv. 69, 594-595.

[7] Ђ. Трифуновић-Б. Бјелогрлић-И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве*, Осам векова Студенице - Зборник радова, Београд, 1986, 54-55.

[8] А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202*, Прилози КЈИФ V, 1-2 (1925), 68, 70.

[9] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Београд, 1939, 23, 27, 39.

„у држави" (**владычьство**).[10] У повељама српских владара, насталим после стицања краљевске круне 1217. године, такође се сусрећу упоредо „стол" и „престол".

Средином XIII века јавља се и нешто одређенији назив „рашки стол" и то у једном документу сачињеном у Дубровнику. Уклопљен је у текст споразума што су га 15. јуна 1253. године Дубровчани склопили с представницима бугарског цара Михаила Асена ради заједничке борбе против српског краља Стефана Уроша I (1243-1276), „његовога рода" и онога који би после њега био на „његовом престолу". Обе стране су настојале да споразумом обезбеде своје интересе у току предвиђеног рата и за случај повољног исхода борби. Дубровчани су се тада обавезали да „**ако богь поможе твоемꙋ с҃томꙋ ц҃рствꙋ и примешь рашькꙋ зем҃лꙋ с ꙋсеми придели и намь богь да помокь принети вьсе граде или костеле ере сꙋ поморьске и пристое рашькомꙋ столꙋ да ихь придамо с҃томꙋ твомꙋ ц҃рствꙋ**..." У тексту се краљ Стефан Урош I назива *српским* краљем, а његов престо - *рашким* столом.[11]

Урошев престо је онај његовог оца Стефана Првовенчаног (1196 - 1228) и деде, Стефана Немање, како то Доментијан на једном месту и изричито казује: „**и по благословению светлаго Симеона прѣдрьжштоу юмоу прѣстоль дѣдинь и отьчинь**".[12] Наравно, овде треба имати на уму да је Стефан Немања владао на великожупанском престолу, а да је његов син Стефан крунисан за краља 1217. године. Доментијанов податак изражава пре свега мисао о духовном и династичком континуитету, указује на порекло престола, утемељеног делатношћу родоначелника владарске куће. Тиме се, у ствари, исказује важно монархијско начело - поседовање од предака наслеђеног престола сматрано је извором легитимитета власти, био је то видљив доказ законитости власти. У неким европским земљама се то посебно истицало приликом инвеституре владара (Правила из Мајнца, око 960. године), док је у другима владар посредством једне дипломатичке формуле изјављивао да седи на катедри својих краљевских родитеља и предака.[13] Престо родитеља и прародитеља са истоветним значењем јавља се и у српским изворима.[14]

[10] *Живот светог Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, Списи св. Саве, I, Београд - Сремски Карловци, 1928, 157.

[11] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 207.

[12] Доментијан, *Живот светог Симеуна и светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград, 1865, 116.

[13] P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik III*, 728.

[14] Примера ради: *Дечанске хрисовуље*, изд. М. Милојевић, Београд, 1880, 1; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд, 1926, 123 (повеља краља Стефана Душана из 1340) и др.

Међутим, да би се раздвојили општи подаци о српском престолу од оних који говоре о конкретном престолу у неком храму или двору, неопходна је подробнија анализа извора. Пажњу привлачи најпре доба Стефана Немање. Један догађај је довољно прецизно забележен да омогућава одређенија закључивања. Реч је о абдикацији Стефана Немање 1196. године. Драгоцено сведочанство оставио је Немањин син Стефан. Пошто је одлучио да напусти власт и да се повуче у манастир, Стефан Немања је, каже писац, призвао своју жену и синове, затим „архијереја свога“ Калиника (рашки епископ) и пред окупљеном властелом и војницима изразио намеру да власт преда „ѡстав'шоумоу вь вас(ь) вл(а)д(и)чьствовати на прѣстолѣ моемь“. Затим, „вьставь сь прѣстола свѥго и прѣдас(ть) и ѥмоу...“.[15] Свети Сава приказује исти догађај. Пред сабраним бољарима отац је одредио сина Стефана за наследника престола речима: „Сего имѣите 8 мене мѣсто ... и сего посаждаю на прѣстолѣ оу Х(ристо)вѣ дарованомоу ми вл(а)д(и)чьствѣ“. Затим га је сам „венчао“ и благословио.[16]

Сагласност казивања Немањиних синова је у основи потпуна: владар је сазвао *сабор*, пред окупљенима је објавио своју одлуку о напуштању престола и лично, заједно с рашким епископом, посадио је наследника Стефана *на престо* и тиме га увео у владарска права и дужности. На жалост, није наведено *место* на којем је обављено ово устоличење.

У основи исте податке налазимо код Доментијана. По њему, Стефан Немања је изабрао сина за наследника и „самодржавног господина“ у читавој својој држави и „вьставь сь прѣстола своѥго и прѣдасть и ѥмоу сь вьсакыимь благословениѥмь своимь, благослови ѥго глаголѥ: чедо моѥ любимоѥ, прѣстоль сии моѥго владычьства владыкоѫ царемь небесьныимь даровань ми ѥсть...,“.[17] Теодосије, међутим, има неке појединости које допуњавају слику догађаја. Пошто је одлучио да се повуче с власти, Стефан Немања је дозвао свога сина Стефана и с њим, као и с епископом Калиником (рашки епископ) и другим племићима „вьходить вь црьковь светыхь прьвопрѣстолныхь апостоль Петра и Павла. Слоужбѣ же и молитвѣ бывши, самодрьжьць ѡтьць и сь светыимь епископомь чьстныимь на главоу крьстомь и ѡбоѥ роукоу вьзложенїемь Стефань благословлѣает се жоупань великыи, владыка и самодрьжьць вьсее срьбьскые землѥ.“[18]

[15] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 39.
[16] *Живот светог Симеона Немање*, 157.
[17] Доментијан, *Живот светог Симеуна и светог Саве*, 41-42.
[18] Теодосије Хиландарац, *Живот светог Саве*, изд. Ђ. Даничић - Ђ. Трифуновић, Београд, 1973, 38-39.

Изложени подаци недвосмислено показују да се у цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу налазио престо Стефана Немање и да је на томе месту 1196. године, свечано, према схватањима епохе, отац предао сину свој престо и врховну власт над земљом. Поставља се овом приликом и питање да ли је *и пре Немање* то место имало сличну функцију или неку традицију посебне врсте. Део одговора пружа сам Немањин син Стефан. У Житију што га је саставио у славу очева дела, он наводи да је Немања био рођен у Рибници, у Зети, и да је тамо примио „латинско“ крштење. Нешто касније, међутим, „кад се вратио отац његов (Немањин - ЈК) *у столно место*, опет се удостоји да прими друго крштење из руку светитеља и архијереја усред српске земље, *у храму светих и свеславних и врховних апостола Петра и Павла*“.[19] Реч је о цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу. Вест је топографски јасна: столно место се везује за поменути храм Св. апостола Петра и Павла, у којем се, видели смо, налазио престо. Текст пружа важну хронолошку појединост - још за живота Немањиног оца, дакле у првој половини XII века, ту, у Расу, налазило се столно место.[20] Остаје да се разјасне тачна значења тог податка с обзиром на ток српско-византијских односа у XII веку.

Црква Св. апостола Петра и Павла, данас позната као Петрова црква код Новог Пазара, изузетно је драгоцени споменик српске историје. Ту се налазила катедра рашких епископа током векова.[21] Кад год су српски писци одређивали положај тога храма, наводили су да се он налази „у Расу“, „по среде Раса“, „усред српске земље“.[22] Доментијан је ту цркву означио као „свету саборну апостолску цркву“.[23] До образовања Српске аутокефалне цркве 1219. године, рашка епископија је имала улогу црквеног средишта земље. Свест о престоној функцији рашког епископског храма одржала се дуго у народу. Када је пећки патријарх Јован крајем 1597. године упутио

[19] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 18-19. Превод М. Башић, *Старе српске биографије*, СКЗ, Београд, 1924, 31.
[20] Р. Новаковић, *Кад се родио и када је почео да влада Стеван Немања*, Историјски гласник 3-4 (1958), 165-175, с прегледом старије литературе.
[21] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд, 1902, 13, бр. 26; исти, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци, 1927, 24-27, 47. Уп. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, 42-43; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Хришћанско дело III, св. 4-6, Скопље, 1937, 4-7; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 139-140, где је прикупљена старија литература.
[22] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 16-18, 24-26, 46-47
[23] Доментијан, *Живот светог Симеуна*, 30.

писмо папи Клименту VIII тражећи помоћ за борбу против Турака, он је набрајајући светиње свога народа именовао крунидбена места српских владара. На првом месту је истакао Петрову цркву.[24]

Намеће се, најзад, питање који су извори тог особитог угледа што га је уживала црква Св. апостола Петра и Павла у Расу. Да би се то разјаснило, треба размотрити византијско наслеђе и у овом конкретном случају. Први помен епископије у Расу у историјским изворима припада времену владе византијског цара Василија II (976-1025). Цар је успео да покори Самуилово царство у балканским земљама, а онда је приступио реформи затечене црквене организације. Дотадашња патријаршија са седиштем у Охриду сведена је на ранг аутокефалне архиепископије, није припојена Цариградској патријаршији, већ је као издвојена целина потчињена непосредно византијском цару. Те крупне промене у црквеној организацији освојених подручја Василије II је озаконио својим чувеним повељама, сачуваним у преписима из XIII века. Другу од тих повеља издао је владар, како стоји записано, на захтев тадашњег охридског архиепископа Јована ради разграничења са суседним црквеним областима. Она носи датум - мај 1020. године и у њој се међу епархијама које су раније потпадале под власт бугарске цркве у време цара Петра (927-968) помиње и епископија у Расу.[25] То свакако значи да је епископија у Расу постојала најкасније у X веку.[26]

Међутим, и ти подаци су само знани одломци знатно дуже историје старога Раса. Посматрана у целини црквена политика цара Василија II открива извесна начела којих се држао византијски владар. Он је устаљујући војни и управни поредак Царства почетком XI века обнављао стара хришћанска средишта у балканским земљама. Међу њима је било и оних с традицијом из римских времена. Тако се у списку епархија византијске Охридске архиепископије налазе, на пример, епископска седишта у Београду, Нишу, Сирмијуму.[27] Сва су она успостављена знатно раније, а посведочена

[24] K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia*, GZM 21 (1909), 58. Папа је одговорио на патријархово писмо 10. априла 1598: A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, II, Romae, 1875, 90-91.

[25] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893), 44-45; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908), 33-58; Ф. Гранић, *Црквеноправне глосе на привилегије Василија II Охридској архиепископији*, Гласник Скопског научног друштва 13 (1934), 1-10.

[26] Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, Сава Немањић - Свети Сава, историја и предање, САНУ, Београд, 1979, 30-34.

[27] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 2 (1893), 43, 45, 53.

у изворима IV–VI века.[28] Тако је и епископија у Расу била средњовековни баштиник античких традиција. Део тога преображаја препознатљив је и на имену насеља. Римска тврђава Арса у изворима се јавља тек на измаку античке епохе. Забележена је у VI веку у делу Прокопија из Цезареје *De aedificiis* као φρούριον Ἄρσα. Налази се у списку утврђења која је цар Јустинијан I (527-565) обновио у Дарданији.[29] Стара Арса се у словенском облику „Раса" (ἡ Ῥάση) први пут помиње у тексту цара Константина Порфирогенита *De administrando imperio*, састављеном у X веку. Податак је уклопљен у излагање о току српско-бугарског рата 880. године. У један мах - наводи писац - Срби су допратили сина пораженог бугарског владара μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς Ῥάσης.[30]

О старини рашког епископског средишта сведочи, на свој начин, и охридски архиепископ Димитрије Хоматијан почетком XIII века. У писму што га је упутио Сави „сину великог жупана Србије" маја месеца 1220. године, он се осврнуо и на старије црквене прилике у земљи. Оспоравајући чин Савиног посвећења за архиепископа, Димитрије Хоматијан наводи да „Србија има епископа у Расу" и да ἡ Σερβία δὲ Θεοῦ χάριτι εὐσεβῶς διάγει καὶ χριστιανικῶς ἐπὶ τῷ θεμελίῳ ἱδρασμένη τῶν ἀποστόλων ... [31]

Својеврсне одјеке предања о настанку рашке епископије налазимо и у другим текстовима. Једну варијанту је сачувао писац

[28] J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918, 214-218, 289-291 sq.; исти, Sur l'ancien évêché de Sirmium, Orientalia Christiana Periodica 13 (1947), 669-671; В. Поповић, *Сирмијска епископија и средњовековна црква на Балкану*, Sirmium XI, Београд, 1980, VI–IX; исти, *Култни континуитет и литерарна традиција у цркви средњовековног Сирмијума*, Sirmium XII, Београд, 1980, V–VII; P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV (Naissus – Remesiana – Horreum Margi), Beograd, 1979, 42-43.

[29] *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, vol. IV: Da aedificiis, Lipsiae, 1914 (1963), 120.

[30] *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967, 154; P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928), 225; I. Popović, *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschrift für slavische Philologie XXVIII–1 (1959), 107; исти, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden, 1960, 152; G. Schramm, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Stuttgart, 1981, 334-335; П. Ивић, *Језик и његов развој до друге половине XII века*, Историја српског народа I, Београд 1981, 131; J. Kalić, *La région de Ras à l'époque byzantine*, Byzantina Sorbonensia 7, Paris, 1988, 127-140.

[31] J. V. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata*, Parisii, Romae 1891, 382-384; уп. Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Светосавски зборник 2, Београд, 1939, 102-103.

Барског родослова (*Летопис попа Дукљанина*). Она указује на необично римско порекло Петрове цркве. Ту је записано да су цркву саградили Романи, који су се налазили у пратњи краља Белуша на једном његовом походу против рашког жупана Љутомира. Они су затим поставили и епископа у томе храму.[32] Вест је одавно запажена у науци, различито је тумачена, махом одбацивана као пука легенда саткана у складу с конкретним циљевима црквене политике приморских средишта. Тачност географских података у овоме одломку - помиње се оближња Бања (Caldana - данас Новопазарска Бања), затим утврђење по имену „Belo" - привукла је пажњу истраживача и још једном указала на питање извора којима се служио писац Барског родослова.[33]

У познијим српским родословима и летописима такође има вести које упућују на далеку прошлост храма Св. апостола Петра и Павла у Расу. По једнима, цркву је саградио ученик св. Павла, Тит, а по другима - Тимотеј.[34] И. Руварац је одбацивао те податке као „побожну причу", која не заслужује посебну пажњу.[35] Међутим, Хоматијаново тврђење да су темељи хришћанства у Србији постављени у знатно старије време и да земља има епископа у Расу, показује да српско предање има корене у византијском наслеђу. Не само да се оно одржало током векова, него је почетком XIII века сматрано веродостојним и битним и то у крилу цркве којој је рашка епископија дуго припадала.

У новије време, међутим, постоје и други независни методи, којима се стечена сазнања могу проверити и допунити. Реч је о систематским теренским истраживањима, археолошким и оним у области проучавања сакралне архитектуре. Тако је непобитно утврђено да је данашња Петрова црква код Новог Пазара изграђена у средњем веку на темељима старије култне грађевине, по свој прилици из VI

[32] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, СКА, Београд-Загреб, 1928, 321.

[33] К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник К. Јиречека I. Београд, 1959, 483; М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 4 (1931), 3; Ј. Ковачевић, *Етничка и друштвена припадност ктитора у Дукљи и Поморју од краја VIII до краја XIII века*, Историјски гласник 2 (1955), 121-122; Đ. Sp. Radojičić, *Srpsko Zagorje, das spätere Raszien*, Südostforschungen 16 (1957), 269; Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд, 1971, 63 и др.

[34] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 46, 53, 194; Ј. Шафарик, *Србски летописац из почетка XVI столећа*, Гласник ДСС 5 (1853), 29; G. Pray, *Specimen Hierarchiae Hungaricae II*, Posonii, Cassoviae, 1779, 448; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири*, 42.

[35] И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62 (1901), 2.

века.[36] Међутим, и Јустинијанова епоха (527-565), посведочена широким градитељском делатношћу у Расу, само је уносила нове садржаје у старе римске просторе на томе месту. Недавно су у Новопазарској Бањи, недалеко од Петрове цркве, откривени остаци једне веома значајне базилике из VI века која је у апсиди имала синтронос, што одликује епископске храмове.[37] У њеној непосредној близини пронађени су делови још старије култне грађевине (V век), а све то на простору који обилује споменицима римске епохе.[38]

Према томе средњовековна црква Св. апостола Петра и Павла у Расу је само обновљени храм знатно старијег хришћанског средишта. У времену које је углед мерило и старином постања једне цркве, поред свих других особености, рашка епископска катедра је стекла важно место у друштву. Када је из читавог низа других разлога средиште српске државе пренето из Зете у Рашку, само ту се могао налазити „рашки стол" великих жупана. У Расу се тада стицала или губила власт над српским земљама, како то јасно показује и животни пут Немањин. Поред осталих предности које је рашка жупа имала у односу на друге крајеве у Србији (средишњи положај у земљи, привредни потенцијали, мрежа путева, стратешки разлози и друго), дуге хришћанске традиције старог Раса су несумњиво доприносиле угледу тога места. Немањин престо у томе храму добијао је сва симболична значења, која су и другде у хришћанском свету напајала владарску идеологију. Окосницу тог погледа на свет чинило је схватање о божанском пореклу власти. Та мисао је у средњем веку присутна свуда, она се исказује на разне начине, речју, делом, уметничким изразом. Тако је и престо у Србији, као и у другим земљама, Богом даровани престо.[39]

У средњем веку су постојали различити типови престола, зависно од епохе и конкретних прилика у свакој земљи, у складу с различитим функцијама владара и другим условима (стални престоли, покретни престоли, приватни престоли, затим они у дворовима или храмовима, итд.). Понегде су сразмерно рано издвојени „државни

[36] Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник радова Архитектонског факултета у Београду 5 (1961), 3-33.

[37] А. Јовановић, *Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање*, Новопазарски зборник 9 (1985), 33.

[38] M. Mirković, *Beneficijarna stanica kod Novog Pazara*, Živa Antika 21 (1971), 263-271 ; исти, *Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара*, Новопазарски зборник 9 (1985), 27-32.

[39] А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202*, Прилози КЈИФ V, 1-2 (1925), 70; *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 23; Доментијан, *Живот светога Симеуна*, 41-42. Примера има више.

престоли", они којима су придавана посебна својства (archisolium regni у Ахену, solium regni у Овиједу, у Шпанији, византијски царски престо и други).[40] Да ли се може наслутити улога рашког престола у Србији? Св. Сава наводи Немањине речи којима је отац свог сина посадио „на прѣстолѣ оу Х(ристо)вѣ дарованомоу ми вл(а)д(и)чьствѣ".[41] Реч „владычьство" се употребљавала, поред осталог, да означи појам власти, владавину, затим и објекат владавине - државу, земљу, којом се влада.[42] И други Немањин син, Стефан, такође говори само о једном престолу, и то оном у Расу.[43] Ако се томе дода податак, који наводи пећки патријарх Јован крајем 1597. године да је Петрова црква (код Новог Пазара) била прво крунидбено место српских владара[44], онда се може претпоставити да је рашки престо, бар у једном периоду, могао имати улогу државног престола. У сваком случају, престо родоначелника династије у духовном и конкретном смислу, сматран је важним елементом легитимитета власти. С много разлога је краљ Стефан Драгутин, убрзо после 1282. године дао да се наслика циклус српских државних сабора на зидовима своје капеле у манастиру Св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови), недалеко од катедре рашких епископа. Међу приказаним саборима битно место заузима онај на коме је Стефан Немања уступио власт своме сину 1196. године. Читав циклус наглашено истиче мисао о законитости наслеђивања српског престола.[45] Жива традиција исплетена око личности Стефана Немање, посебно његов култ, надахњивали су позније писце и уметнике. Симболична значења престола обогаћена садржајем владарског и светитељског лика Немањиног уграђена су у свест потоњих генерација људи, како то откривају и поједине представе средњовековног живописа у Србији.

[40] P. E. Schramm, *Die Throne des deutschen Königs: Karls des Grossen und Heinrichs IV Bronzethron, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik I*, 336–351; III, 727–728; A. Grabar, *L'archéologie des insignes médiévaux du pouvoir, L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen âge, I*, Paris, 1968, 81-90. У Србији је, такође, постојао назив „државни престо": Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 88 (Пећки летопис).

[41] *Живот светога Симеона Немање*, Списи св. Саве, I, 157.

[42] *Живот светог Симеона Немање*, Списи св. Саве, I, 157, 159, 160, 169, 172-173; *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 46, 59-60; М. Башић, *Старе српске биографије*, СКЗ, Београд, 1924, 9, 10, 12, 20, 52, 62-63, преводи ту реч као „држава"; уп. Ђ. Даничић, *Рјечник I*, 125; А. Соловјев, *Појам државе у средњевековној Србији*, Годишњица НЧ 42 (1933), 66-67.

[43] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, 39.

[44] K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia*, GZM 21 (1909), 58.

[45] В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века*, ЗРВИ 10 (1967), 131-148.

Да се вратимо Расу. Ту се налазило столно место српских великих жупана пре Немање, ту је столовао и сам Немања, једно време и његови наследници. Средином XII века (1149. године) у Расу се помиње владарско седиште рашког „архижупана" Уроша II. Његове „куће" су тада спаљене, а византијска војска цара Манојла I Комнина је повратила Рас.[46] Српско-византијске борбе су убрзо настављене.

Историја настанка назива Rassa, Rascia, Рашка за српску државу у целини извире из тока српско-византијских односа у средњем веку. Битна је чињеница да тога назива у *томе значењу* нема у историјским изворима пре друге половине XII века. „Рашки" жупан Вукан, који је крајем XI века с успехом ратовао против Византије своју земљу назива Србијом.[47] Јован Кинам, добро обавештени византијски писац XII века, који је оставио најбоља сведочанства о српско-византијским односима у доба Комнина, зна само за Србију, понекад је назива и Далмацијом, и тврђаву Рас.[48] Рашке нема ни у делу Никите Хонијата.[49] Први поуздано датовани податак у којем се „Rassa" појављује као ознака за српску државу, потиче из Котора (јануар 1186. године). Један пропис је донет, како стоји, „tempore domini nostri Nemanne, iupanni Rasse".[50] У тексту Летописа попа Дукљанина, насталом у другој половини XII века, обилато се користи назив Rassa *за један део српских земаља*. Писац је ту изричит - Surbia или Transmontana је подељена на два дела, на земље западно од Дрине, тј. Босну и земље источно од те реке, које назива Расом.[51] Расположиви страни извори такође потврђују да се тек од друге половине XII века називи Rassia, Rascia, често и у нешто измењеном облику, употребљавају да означе српску државу.[52] Према томе, тек од времена Стефана Немање

[46] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae, 1836,103. Податак је одавно запажен у науци, али је различито тумачен. Уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1952, 142; Ст. Новаковић, *Немањићске престонице Рас-Пауни-Неродимља*, Глас СКА 88 (1911), 5; преглед литературе и коментар: *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. IV, Београд 1971, 26 (Ј. Калић). О личности „архижупана": Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970), 21-37.

[47] Anne Comnène, *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, ed. B. Leib, t. II, Paris, 1943, 167. 18-20.

[48] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, 102, 103-104, 103-113; 203-204, 212-213, 288.

[49] *Nicetae Choniatae Historia*, red. J. A. v. Dieten, Berolini, 1975, 90, 92.

[50] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, 22.

[51] Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, 307.

[52] *Gesta Hungarorum*, ed. G. Popa–Lisseanu, Izvoarele istoriei Romănilor, I. Bucuresti, 1934, 11–21; 55, 59, 69; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II*,

старо обласно име добија ново значење, у складу с реалним историјским приликама. Другим речима, пре но што су Срби освојили Рас и учинили га својим столним местом у изворима нема назива Rassa, Rascia *за српску државу*. То разрешава једну недоумицу с почетка овог рада.

С друге стране стоји чињеница да је стари Рас посредством обласног имена једини регионални назив који је постао синоним за српску државу. То указује на важност рашког језгра у историји образовања државе Немањића. Старо управно и црквено средиште великог угледа постало је столно место Србије у XII веку. Престона функција рашког епископског храма, поред осталог, објашњава нека његова својства и значења.

Престо Стефана Немање,
Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53-54 (1987-1988),
Београд 1990, 21-30.

Zagrabiae, 1904, 296; A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini, 1928, 29, 31, 33, 35, 46, 55, 60, 62.

СРПСКИ ДРЖАВНИ САБОРИ У РАСУ

Недавно се (1996) навршило осам стотина година од тренутка када је Стефан Немања одлучио да се повуче са престола у корист свога сина Стефана, потоњег Првовенчаног краља. Он је тим поводом сазвао државни сабор да би објавио одлуку и добио сагласност. Родоначелник династије, која је означила епоху у укупној историји Срба, сматрао је 1196. године своје државничко дело окончаним. Ујединио је српске земље од зетског приморја до Поморавља, на југу до падина Шарпланине и тиме поставио оквире будућег привредног, политичког и културног развоја земље. У његово време обликују се и важне установе. Међу њима је истакнуто место припадало државним саборима. То је био повод да се постави спомен-плоча на цркву Светих апостола Петра и Павла у Расу (данас Петрова црква код Новог Пазара). На томе месту су у Немањино време одржавани државни сабори.

У стручним разговорима о достојном обележавању те годишњице и саме установе сабора пресудну улогу имао је Радомир Станић, директор Републичког завода за заштиту споменика културе. Његова свесрдна подршка томе подухвату била је охрабрење сарадницима. Почетком јула 1996. године, памтим, разговорима о тој теми завршила сам прерано своју дугу и плодоносну сарадњу са Радомиром Станићем. Ови редови су и сећање на ту сарадњу, истовремено и захвалност за концепцију заштите споменика културе која се темељила на њиховом свестраном истраживању.

Рашки сабори Стефана Немање прекретница су у развоју те установе, али и државе која је своје средиште у Расу уградила у основе српске историје. Поглед на претходно у овом случају објашњава потоње.

Држава Немањића је настала у другој половини XII века обједињавањем двају језгара српских земаља. Једно је била Зета (Дукља), која је током XI века стекла завидан степен развоја, најзад и ранг краљевства (*Regnum Diocliae*), а друго је била област у залеђу са средиштем у старом Расу. Растрзана унутрашњим сукобима, Зета почетком XII века првенство уступа Расу. Међутим, обе државе, настале на тлу Византијског царства и под врховном влашћу тога

царства, само су борбама и договорима са Цариградом могле да обезбеде опстанак и трајније услове за свој развој. То је постигао Стефан Немања (1168-1196). Потомак зетских и рашких владара, византијски вазал и противник истовремено, он је вешто користио немирне прилике комнинске епохе на Балкану. У сваком случају, од пресудне важности за потоњи развој била је одлука Немањиног оца да се са породицом из Зете врати у Рас. Промена је била огромна и изражена је битним податком, забележеним у биографији Стефана Немање. Ту је записано да се Немањин отац вратио из Зете у *столно место* и ту је, „усред српске земље“, у цркви Светих апостола Петра и Павла Немања примио друго крштење из руку архијереја, рашког епископа.[1] Првобитно крштен по латинском обреду у Зети, Немања је прешао у православље у Расу. Оснивач топличких храмова Св. Богородице и Св. Николе, ктитор Студенице и Хиландара, у Расу је кренуо новим путем. Одлука лична, последице трајне за културу српског народа.

Свој однос према рашком управном и црквеном средишту изразио је Стефан Немања убрзо после преузимања врховне власти над српским земљама. На брду изнад епископског храма, на положају који доминира околином, „по среде Раса“, изградио је своју задужбину, манастир Св. Ђорђа (Ђурђеви ступови). Државник је уз храм и молитву оглашавао своју победу.[2] Само у Расу та порука има јасно значење.

Важан елемент државности Немањиног доба били су сабори, који су дуготрајне установе. Они су се постепено развијали током времена, пре и после Стефана Немање. Разуђена и распрострањена терминологија везана за разне облике окупљања људи, од локалних до општих, са различитим надлежностима и потребама, указује на старину установе и њене промене током времена. Сабори су производ, пре свега, обичајног права друштва. Поуздани историјски извори тек од времена Стефана Немање дају јаснију слику о њиховом раду, саставу, надлежностима и функцији. У односу на прилике у Зети, како их је описао Поп Дукљанин (*Барски родослов*), рашки сабори Стефана Немање показују већ измењену слику установе (састав учесника, надлежности итд.).[3]

---

[1] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник II, Београд 1939, 18-19; превод: М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд 1924, 31-32. Уп. Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988) 13-21.

[2] M. Kašanin, *Đurđevi stupovi*, Enciklopedija likovnih umjetnosti II, Zagreb 1962, 164; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 27; Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 12-13.

[3] О саборима постоји обимна стручна литература. Међу важнија дела спадају: Н. Крстић, *Размотрења о старим српским правима*, Гласник ДСС 9 (1857) 60-92;

Сабор се у изворима предтурског доба назива „сабор“, „збор“, „сабор српски“, „сабор земље српске“, „сав сабор земље српске“ итд.[4]

За време владе Стефана Немање одржана су два државна сабора у Расу код Петрове цркве. Први је био сазван да би се решило питање јереси, која је узела маха у земљи. Податке о њему сачувао је Немањин син Стефан Првовенчани. Сабор је сазвао сам велики жупан. Тада, а и касније, у Србији је владар сазивао сабор. Он је одређивао круг учесника, али и место одржавања сабора.[5] Немања је позвао „свога архијереја“, рашког епископа Јевтимија, окупили су се и представници Цркве и властеле, велможе „мале и велике“, наводи извор. На сабору је било речи о јеретицима. Поред осталог, сведочила је једна жена властеоског рода, „кћи једног од велможа правоверних“, удата за човека који је исповедао „мрску и одвратну веру“. Њен позив владару „господине мој ... вапијем држави твојој: порази крстом оне који се боре са нама, да науче нечастиви непријатељи како је моћна вера твоја, господине“[6], карактеристичан је за схватање да је владарева дужност да се стара о чистоти вере. На сабору је изобличено кривоверје јеретика, Немања се „саветова са светитељем Јевтимијем и са часним црнцима и са велможама својим“. На основу тога Немања је донео одлуку „нимало не задоцнев“ о прогону јеретика. Уследиле су врло оштре мере којима је владар успео, сведочи његов син, да искорени „ту проклету веру, да се не помиње никако у држави његовој“.[7]

Овако приказан рад сабора открива битне елементе саме установе. Одавно је запажено да она нема узора у византијском свету.[8] У Србији Немањиног доба у раду сабора учествују представници Цркве и властеле. То више није народна скупштина свих одраслих људи претходних епоха. Као и другде у Европи, друштво се измени-

---

С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898, XVI–XXXI; К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 30-32; Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, I, Београд 1931, 167-197; Н. Радојчић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 9 (1931) 26-35; исти, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку*, Гласник Скопског научног друштва 15-16 (1936) 18-19; исти, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955.

[4] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, III, Београд 1864, 214.

[5] Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 310.

[6] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 29; превод: М. Башић, 39-40.

[7] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 29-30; превод: М. Башић, 40.

[8] Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 196-197; у новије време: И. Ђурић, *Дежевски сабор у делу Данила II*, Зборник радова „Архиепископ Данило II и његово доба“ САНУ, Београд 1991, 182-186.

ло. У XII веку владара на сабору окружују изабрани. Радом сабора руководи владар.[9] Он бира теме о којима се расправља. На основу изнетог, била је „расправа велика", речи су Немањиног сина, одлуку доноси владар. Сагласност присутних претпоставка је владареве одлуке, омогућује јој спровођење у живот. Она је била и повод и циљ скупа.

На овом сабору дошло је до изражаја и једно начело којег се Немања држао. Била је то тесна сарадња са Црквом. Начело склада у животу државе и Цркве, без обзира на различите околности у којима се оно спроводило, постало је правило немањићке епохе. Сабори су производ тога начела. Рашки епископ Јевтимије, представник византијске Охридске архиепископије на српском тлу, оличење је те сарадње, коју је Немањин биограф врло јасно исказао тврдњом да је владар на сабор позвао „свога архијереја". Без подршке Цркве нема ни власти у средњем веку у хришћанској заједници народа, она пред Богом *озакоњује* и владара и државу. Без епископског средишта нема ни столног места у Немањино време.

Опис рада овог сабора оставио је једну недоумицу - ко су били јеретици којима се судило у Расу? У историјској литератури преовлађује уверење да је реч о богумилима, осуђеним на сабору, кажњеним и прогоњеним: Немања „једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје, а домове њихове и све имање сакупив, разда прокаженим и убогим".[10] Уз општу осуду Аријевог отпадништва (аријанства), у тексту се богумили изричито не помињу. Прилике времена и ширење богумилског учења у суседним земљама (Бугарска, Византија), њихов прогон у доба Алексија I Комнина, затим недостатак вести о богумилима у Србији после Стефана Немање и друге околности учврстиле су закључак да је управо о њима реч.[11] Претпоставка да је Немања гонио католике не налази потврду у историјским изворима.[12] Смисао описа Немањине

[9] У Босни је, такође, у редовним приликама владар сазивао сабор и руководио његовим радом: М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 9.
[10] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 29-30; превод: М. Башић, 40.
[11] К. Јиречек, *Историја I*, 128-129; II, 32; Н. Радојчић, *О српским државним саборима за првих Немањића*, Шишићев зборник, Загреб 1929, 481-486; Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 169; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 180-181; А. Соловјев, *Сведочанства православних извора о богумилству на Балкану*, Годишњак Историјског друштва БиХ (1953) 1-103; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 54; B. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastique du Moyen âge serbe*, Orientalia Christiana Analecta 248, ed. Pontificio istituto orientale, Roma 1995, 45-46.
[12] В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века*, Зборник радова Византолошког института 10 (1967) 137-139.

делатности на Првом рашком сабору је, у ствари, борба за чистоту вере, а против оних који ту веру угрожавају „безумним учењем". Помен Арија и његових следбеника води Првом васељенском сабору (325), односно обавези хришћанског владара да следи пример Константина I Великог. Уз рашког епископа Јевтимија Немања је само византијским мерилима могао судити јеретицима у својој земљи. На то упућује и време одржавања тог сабора. У тексту Стефана Првовенчаног нема хронолошких података. Међутим, ако је судити по току излагања самог писца, то је тзв. релативна хронологија, сабор у Расу је сазван после битке код Пантина, а пре доласка на власт цара Андроника I Комнина 1180. године.[13] Другим речима, сабор је одржан у доба цара Манојла I Комнина (1143-1180).

Сам ток српско-византијских односа омогућава да се нешто прецизније одреди време одржавања Првог рашког сабора. Немањина сарадња са епископом Јевтимијем искључује ратне године, а таквих је било и у време Манојла I Комнина.[14] После сукоба 1172. године Немања је био заробљен и одведен у Цариград. Вративши се у земљу, српски владар је поштовао уговорене вазалске односе. Настале су године релативног мира. Према подацима Јована Кинама, веродостојног писца комнинске епохе, године 1176. Срби „потчињени Ромејима" позвани су да учествују у царском војном походу на исток.[15] Расположиви извори упућују на претпоставку да је сабор против јеретика одржан после 1172, а пре 1180. године.

Немањин сабор против јеретика имао је одјека у српском друштву. Временом је, изгледа, добијао и нова значења. Препознају се и у сликарству XIII века. Та тема се јавља у владарским задужбинама Немањића и у другим храмовима. По важности је сврставана у ред васељенских сабора - сликама тих сабора ктитори су прикључивали Немањин рашки сабор против јеретика, на пример, у припрати манастира Сопоћана (око 1265), у цркви Св. Ахилија у Ариљу (1296), у Пећи у позније време.[16]

[13] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 25-30; превод: М. Башић, 37-40.
[14] J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini 1975, 158-159; уп. *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 144-148 (коментар Ј. Калић); Ј. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168*, Зборник Филозофског факултета 11 (1970) 193-202; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 208-211, где је дат преглед извора и литературе.
[15] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836. 299; *Византијски извори IV*, 105.
[16] В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 43-44; исти, *Историјске композиције у српском сликарству*, 139; исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974; *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 192, 261 (В. Ј. Ђурић); *Историја српског народа I*, Београд 1981, 424.

Слика Немањиног сабора у Ариљу, са разговетним натписима, привукла је посебну пажњу истраживача.[17] У горњем делу слике представљен је Свети Симеон како седи на великом престолу, означен као „краљ", а поред њега су насликана двојица епископа, с леве и десне стране владаревог престола. У доњем делу слике приказане су две одвојене групе свештеника. Једни су означени као „свети правоверници", други као „полуверници". Пошто се „полуверницима" у *Законику цара Стефана Душана* називају католици, В. Ј. Ђурић је претпоставио да је Немања оштрицу својих казнених мера усмерио на њих.[18] На ариљској фресци „полуверници" су приказани с омофорима и крстовима, што искључује богумиле.

Очигледно је да сцена Немањиног рашког сабора у ариљској задужбини краља Стефана Драгутина, са свим противречностима које садржи, није садржајно разрешена. Њена историјска подлога остала је нејасна. Дуже од столећа млађа од догађаја који приказује, уз погрешну ознаку титуле „краљ" за владара у XII веку, она је пре сведок прилика свог времена но Немањиних.[19] Давно је запажено да би прогон католика у доба Стефана Немање одударао од свега што се у науци зна о његовој политици према њима и папи.[20] Тај закључак се ни данас не може оспорити историјским изворима. Вреди истаћи да тумачење којим се јеретици Немањиног доба поистовећују са католицима противречи изричитој тврдњи Стефана Првовенчаног да је његов отац строгим мерама одмазде искоренио „ту проклету веру" у својој држави.[21] То се не може рећи за државу у којој је тада, а и касније, нарочито у приморским крајевима, било много католика.

Ако су неспорно богумили били мета Немањине борбе против јеретика, зашто је сликар у Ариљу 1296. године ту тему преиначио у борбу против католика? Новија истраживања омогућавају да се то наслути.

У другој половини XIII века Српска црква је била изложена великим искушењима. Опште међународне прилике на Средоземљу и Балкану, у Угарској такође, својим променљивим током утицале су и на Србију. Обновљено Византијско царство (1261) тек је постепено савладавало, никад до краја, последице латинске епохе на свом тлу. Унутрашњи сукоби и посебно освајачки планови краља Обеју Сицилија Карла Анжујског, брата француског краља Луја IX, умногоме су обликовали политику цара Михаила VIII Палеолога (1261-1282). Да би спречио инвазију са запада, он је преговарао са папом. Папство је, са своје стране, кад више - кад мање, тражило унију двеју хришћанских цркава уз признавање примата папе. Сажет преглед римске догме коју Византија треба да прихвати упутио је папа Климент IV у облику писма Михаилу VIII Палеологу 4. марта 1267. године.[22] Још већа опасност наднела се над Византију када је 27. маја исте године склопљен антивизантијски споразум о подели Царства између краља Карла Анжујског и протераног латинског цара Балдуина II. У случају победе савезника било је предвиђено да Карлу Анжујском припадне једна трећина Царства, с тим да то може, поред осталог, бити и територија у Епирској деспотовини, Србији и Албанији.[23] Спречен приликама на западу, Карло Анжујски је тек 1271. године приступио остварењу својих балканских планова. Освојене територије је уобличио у тзв. Краљевину Албанију (1272).[24]

У Србији краљ Стефан Урош, после неуспелих преговора о браку свога сина са ћерком византијског цара, прелази у табор противника Михаила VIII Палеолога. Везе са краљем Карлом Анжујским су успостављене. Српски посланици су 12. септембра 1271. године очекивани на његовом двору.[25] Сродничке везе српске краљице Јелене Анжујске могле су допринети овом преокрету.

Преговори и политичке прилике у средњем веку неодвојиви су од верских питања. Владару је потребна сагласност поглавара Српске цркве. Изгледа да архиепископ Данило I (1271-1272) није био спреман на попуштање у преговорима са Латинском црквом. У томе се оправдано наслућује прави разлог његовог смењивања, неодређено забележеног у делу архиепископа Данила II. Помиње се нека „кривица" која му је приписана.[26] За Српску цркву је нарочито

[17] Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 67.

[18] В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције*, 137-139.

[19] На ту могућност, са извесном резервом, указао је и В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције*, 140.

[20] Ст. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањићкој држави*, Београд 1912; К. Јиречек, *Историја I*, 158; В. Ћоровић, *Историја Срба I*, Београд 1989, 139.

[21] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 30; превод: М. Башић, 40.

[22] W. Norden, *Papstum und Byzanz*, Berlin 1903, 450-451. Тај текст је касније усвојен на Лионском сабору 1274, а потом упућен краљу Милутину 1288. године: Raynaldi, *Annales ecclesiastici XIV*, Romae 1648, ad. a. 1288, Nr. 29-30.

[23] G. J. Geanocoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282*, Hamden 1977, 197–198; C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin 1261–1282*, Paris 1926, 81-82; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 426.

[24] A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen âge*, Thessaloniki 1981, 232-238.

[25] F. Rački, *Rukopisi tičući se južnoslavenske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU 18 (1872) 217.

[26] *Животи краљева и архиепископа српских*, ед. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 277. О позадини тога смењивања: М. Антоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I*, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 107-114.

неповољна била одлука цара Михаила VIII Палеолога да посебном повељом успостави црквени поредак из времена цара Василија II (1020). Тиме је успостављена јурисдикција грчке Охридске архиепископије на штету Српске и Бугарске цркве.[27] Оспоравање аутокефалности Српске цркве у јеку преговора о унији са папством било је веома опасно по државу Немањића.

У Цариграду су у то време текли врло озбиљни преговори о унији двеју цркава. Папа Гргур X је крајем октобра 1272. упутио посланство у византијску престоницу са задатком да оствари мисију. Четворица фрањеваца, међу којима и Јероним из Асколија, потоњи папа Никола IV, добили су крајем октобра 1272. године упутства за рад.[28] Они су се задржали у Византији све до јуна 1274. године, када су се заједно са грчким представницима упутили на унијатски сабор у Лион.[29] У том периоду, по свој прилици и раније, тражена је сагласност Српске цркве да се приступи унији.[30] Ако је судити по меморандуму, који је цар Михаило VIII Палеолог упутио папи Гргуру X у току заседања Лионског сабора (1274), Српска и Бугарска црква су изразиле спремност за преговоре о унији. Веродостојност овог документа, раније оспораваног, више не подлеже сумњи. Изгледа да је наследник архиепископа Данила I, архиепископ Јоаникије I, дао начелни пристанак на поменуте преговоре. Пристанак, са надом да се изнуђено никад неће окончати.[31]

Сви ти догађаји су без сумње изазвали потресе у Српској цркви, подстицали отпоре и одбојност према католицима. Показало се убрзо да Лионска унија није могла изменити ток историје. Одбачена у Византији, она ни у Србији није постигла циљ. Међутим, она је свакако оснажила уверење да са „полуверницима“ нема споразума.

На другој страни, притисак католичке цркве није ни касније губио на снази. Сачувано је једно писмо папе Николе IV упућено кардиналу легату Еугубину 1290. године, које о томе сведочи. Јероним из Асколија, фрањевачки провинцијал за Далмацију, учесник Лионског сабора и добар познавалац балканских прилика, имао је доста искуства из цариградских преговора. Он се у поменутом писму (1290) жалио на делатност епископа београдског „шизматика“, који

[27] В. Н. Бенешевич, *Описаниие греческих рукописей монастиря Св. Екатерины на Синае I*, С. Петербург 1911, 542-554.

[28] L. Wadding, *Annales Minorum*, IV, Romae 1732, 353-354.

[29] L. Wadding, *Annales Minorum*, 378.

[30] Н. Радојчић, *Св. Сава и аутокефалност Српске и Бугарске цркве*, Глас СКА 179 (1939) 222-228.

[31] М. Антоновић, *нав. дело*, 114-115.

већ дуже време шири своју веру, гради цркве и доводи свештенике у ту област. Папа Никола IV је тражио његово смењивање.[32] Мало је вероватно да је ова акција успела у време краља Стефана Драгутина, који је такву делатност и омогућавао.[33] Ктитор цркве Св. Ахилија у Ариљу пажљиво је раздвајао државне интересе од вере предака. Појам јеретика се временом мењао. Под окриљем култа Светог Симеона живело је нетакнуто уверење да је борба за чистоту вере непрекидна дужност немањићких владара. Уместо богумила, ктитор је руком сликара представио „полувернике“, католике. Српска црква се није мирила са унијом. Одговор је сачуван у храму моравичких епископа.

Други рашки сабор сазвао је Стефан Немања 1196. године. Догађај прворазредне важности за земљу остао је забележен у текстовима четворице значајних писаца. Најпре су га описали Немањини синови Сава и Стефан, затим Доментијан и Теодосије. Сабору су присуствовали чланови породице, затим рашки епископ Калиник, властела „велика и мала“, кнезови, војводе, војници. Немања је објавио своју намеру да напусти престо и да га уступи свом млађем сину Стефану, зету византијског цара Алексија III Анђела. И сâм учесник у догађају, Стефан Немањић је забележио очеве речи којима се обратио сабору: „Јер ево свет мој дарујем ономе који је остао међу вама да влада на престолу мојем... да господује међу вама непокретно“, затим „устав с престола својега, предаде му (Стефану) га са оваквим благословом“.[34] Свети Сава је, такође, изричит. Пошто је окупљенима образложио своју одлуку да се повуче у манастир, изабрао је свога сина Стефана за наследника и обратио му се речима: „Овога имајте уместо мене... њега посађујем на престо у држави (владичество), Христом ми дарованој. И пошто га сам венча и изврсно благослови као што благослови Исак Јакова, сина својега, сваким благословом, поче га учити да се труди о сваком благом делу у држави његовој...“[35]

Доментијан је поновио основни садржај наведених текстова. По њему, Немања је изабрао сина за наследника „и учини га само-

[32] A. Theiner, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*, I, Romae 1859, 366; J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 68, 359.

[33] Мишљење да је краљ Драгутин водио „врло интимну политику са папом“ уопштено је и једнострано: М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 10-11.

[34] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 39; превод: М. Башић, 47-48.

[35] В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, Београд - Сремски Карловци 1928, 157; превод: М. Башић, 9.

државним господином све своје владавине и уставши са престола свога предаде га њему са сваким својим благословом“.[36]

Монах Теодосије је нешто опширнији. У *Житију Св. Саве* налази се одломак о устоличењу Немањиног сина Стефана за владара. Пошто је одлучио да се повуче са власти, Немања „дозва сина својега Стефана... Овога узев отац самодржац, са свеосвећеним Калиником епископом и са свим благородницима, уђе у цркву Светих и првопрестолних апостола Петра и Павла (*Петрова црква у Расу* - Ј.К.). А кад је била служба и молитва, самодржац отац са светим епископом часним крстом и полагањем руку обојице на главу, благослови Стефана за великог жупана, за господара и самодржца све српске земље. И сви благородници поклонише се... А кад су изишли из цркве сјајне богате трпезе биле су постављене.“[37]

Овако приказан Немањин сабор из 1196. године недвосмислено сведочи да су „сабори у Расу“, како су досад уопштено означавани у целокупној стручној литератури, одржавани уз цркву Светих апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара), где се налазило седиште рашких епископа током векова.[38] Управо поводом сабора на коме је Немања одступио са власти Стефан Првовенчани казује да је Немања „призвао к себи... архијереја својега, по имену Калиника“, што је К. Јиречек с разлогом протумачио као доказ да је Калиник био епископ на двору великог жупана Стефана Немање.[39]

Сви наведени текстови саопштавају да је Стефан Немања лично, уз рашког епископа Калиника, узвео свога сина на престо отачаства, како се то онда говорило. Немања је, устав са престола свога, даровао престо своме наследнику, са благословом, уз службу и молитву у цркви. По обављеном чину, „благородни“ су *изашли из цркве* и ту су биле постављене „сјајне трпезе“, јасне су речи монаха Теодосија. Престо Стефана Немање налазио се у цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу.[40]

Изнети подаци граде закључак да су се српски државни сабори у XII веку одржавали у столном месту земље, уз цркву Св.

[36] Доментијан, *Живот св. Симеуна и Св. Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 41-42; превод: Л. Мирковић, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, Београд 1938, 156.

[37] Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, Београд 1973, 38-39; превод: М. Башић, 108-109.

[38] J. Kalić, *Das Bistum Ras. Pontes Slavici. Festschrift S. Hafner*, Graz 1986, 173-178.

[39] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 39; К. Јиречек, *Историја I*, 127.

[40] Ј. Калић, *Престо Стефана Немање,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53-54 (1987-1988) 21-30.

апостола Петра и Павла у Расу. Та значајна црква била је црквено средиште Србије све до оснивања аутокефалне Архиепископије у време Светога Саве (1219). Она је једини споменик средњовековног Раса, који је преживео уништења турске епохе. Оближњи утврђени град Рас, на темељима римске Арсе (локалитет Рас - Постење) давно је замро. Тек новија систематска археолошка истраживања откривају његова стварна значења.[41]

Рашки сабори Стефана Немање одредили су основни правац даљег развоја те установе. На њима се у XII веку, а и касније, расправљало о најважнијим питањима у земљи. Махом су то била питања везана за врховну власт у држави (абдикација, избор и устоличење новог владара, крунисање), за одржање унутрашњег мира, а сабор је сазиван ради избора поглавара Српске цркве, приликом оснивања нових епископија и манастира; у његов делокруг рада спадала су крупна економска питања (образовање великих властелинстава), касније и законодавна делатност. Временом се улога сабора мењала. „Зговор“ (договор) владара са властелом постао је неопходан у животу земље. Рашки почеци немањићких сабора драгоцени су део историје средњовековне српске државе.

Српски државни сабори у Расу,
Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 29, Београд 1990, 21-30

[41] Ј. Калић - Д. Мркобрад, *Утврђени комплекс на Градини код Постења (Нови Пазар)*, Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986) 205-208; Д. Мркобрад, *Рас - Постење: фазе развоја*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 203-217, са прегледом истраживања и литературе.

СРБИЈА У ДОБА КНЕЗА СТРАЦИМИРА

Било је већ одавно време да се сетимо кнеза Страцимира. Он је некако остао по страни многих истраживања, пре свега историјских. Именован је само неколико пута у историјским изворима и то неповезано до неразумљивости. Остао је у сенци свог славног брата Стефана Немање.

Веома ми је драго да смо се окупили управо овде, у Чачку, да потражимо неке одговоре на питања која нуди животни пут кнеза, који је столовао у Моравском Градцу. Ту је изградио и храм Свете Богородице. У чињеници да кроз истраживања о томе манастиру, данас, после 800 година трагамо за његовим ктитором, ја видим нека дубља историјска значења. Наш скуп тиме додирује једну општију појаву српске прошлости: средњовековна цивилизација је сатрвена вишевековном епохом освајача. Уништења су однела градове и насеља, дворове и властеоске замкове, готово све ризнице и библиотеке. И овде, као и друге, по правилу, само темељи могу да посведоче о протеклим временима и оно што је земља очувала. Епоха разарања удаљила је кнеза Страцимира од модерне цивилизације. Само још на научној равни можемо да успоставимо мостове, да се изгубљено не заборави.

Наслов мога скромног прилога захтева извесно објашњење: „Србија у доба кнеза Страцимира". При томе сам свесна да нико не зна које је то „доба кнеза Страцимира" и то ће бити први задатак. Мислила сам, затим, да ће бити корисно да заједнички бацимо поглед на онај део српске историје XII века који се може везати за личност кнеза Страцимира, односно подручје којим је управљао. Ту има нових ствари. У општим приликама онога доба могу се препознати и догађаји који су утицали на моравског кнеза, али и они којима је он дао печат.

Породица кнеза Страцимира припадала је круговима најутицајније српске властеле у XII веку. Има података који говоре о томе да је сродничким нитима била повезана са династијом последњих дукљанских краљева.[1] На другој стани, данас преовлађује мишљење

[1] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд, 1939, 31; превод М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд, 1924, изд. СКЗ, 41-42; Доментијан, *Живот светога Симеуна и светога Саве*, изд.

да су Завида и његови синови, у ствари, бочна грана потомака рашког жупана Вукана, кога је крајем XI века из Зете (Дукље) у Рашку послао дукљански краљ Бодин. Име Вукан дао је Немања свом најстаријем снну, а међу Немањићима је било више Уроша - то су имена рашких Вукановића.[2] Зна се свуда у Европи, а и код нас, да је континуитет владарских имена битна карактеристика средњовековних династија. Имена носе поруке. Ако смо их добро разумели, онда је породица кнеза Страцимира већ својим пореклом, а то у средњем веку значи и правима, обједињавала главне делове ондашњих српских земаља. Биле су то Дукља и Рашка. Исказали су то Стефан Немања и његови синови јасно. Немања је Дукљу назвао својом дедовином, а рашко господство – прадедовском баштином.[3] Кад је о заједничком пореклу реч, то су свакако била и схватања кнеза Страцимира.

Отац кнеза Страцимира звао се Завида и био је родом из Дукље.[4] Живео је у Рашкој све до немирних времена, која су захватила српске земље („велики метеж") после смрти жупана Вукана. У науци се доста расправљало да ли је Завида био велики жупан Рашке или није. В. Ћоровић не искључује ту могућност пре свега због тврдње Стефана Првовенчаног да су Немањином оцу „браћа завишћу одузела земљу".[5] То ипак не мора да значи да је он био владар. Данас се зна из других извора, пре свега византијских, да је Немања ратом освојио рашки престо.[6] И то не мора да буде одлучујуће за његова наследна права – не једном је законити владар оружјем бра-

Ђ. Даничић, Београд, 1865, 23; превод Л. Мирковића (изд. СКЗ), Београд, 1938, 240. Уп. *Историја Црне Горе I/1*, Титоград 1970, 3; J. Kalic, *L'époque de Studenica dans l'histoire serbe*, Зборник „Студеница и византијска уметност око 1200. године", Српска академија наука и уметности, Београд, 1988, 26, 33.

[2] М. Грковић, *О пореклу Стефана Немање*, Зборник радова „Осам векова Студенице", изд. Српске православне цркве, Београд, 1986, 43-47. За генеалогију Вукановића уп. *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд, 1991,38-45 (Д. Спасић).

[3] *Хиландарска повеља Стефана Немање*, изд. Ђ. Трифуновић - В. Бјелогрлић - И. Брајовић, „Осам векова Студенице", Београд, 1986, 54; *Списи Св. Саве*, изд. В. Ћоровић, Београд-Сремски Карловци, 1928, 151; превод М. Башић, *Старе српске биографије*, Београд, 1924, 3; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд-Сремски Карловци, 1927,191.

[4] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, 18; превод М. Башић, 31.

[5] В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве,* Годишњица Н. Чупића 49 (1940), 21-22.

[6] J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatac Historia,* Berolini, 1975,158-9; превод: Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Београд, 1971,144-148 (коментар Ј. Калић).

нио своја права. Ипак, у целини посматрано, изгледа да Завидини синови таква права нису баштинили.

Страцимир је рођен пре 1110. године. Од четворице Завидиних синова, он је био други по реду, а Немања је, као најмлађи, био рођен 1112-1113. године.[7]

Дукља у то време није била мирно уточиште породици кнеза Страцимира. Распламсале су се унутрашње борбе између наследника краља Бодина и његових блиских сродника. Бодинов син, краљ Ђорђе, владао је у два маха земљом (1113-1116. или 1114-1118, односно 1125-1135).[8] Рашки жупани су се непосредно уплитали у сукобе као што су и дукљански владари битно утицали на прилике у залеђу. Праву фреску тога немирног доба, драматичну и занимљиву као роман, оставио је поп Дукљанин (Барски родослов).[9]

Породица кнеза Страцимира се враћа у Рашку. Не зна се тачно када је то било. У једном познијем летопису стоји да је Немања по повратку из Зете по други пут крштен у Расу (Нови Пазар) са 30 година[10], што би упућивало на 1142-1143. годину. Отада је, ако не и раније, кнез Страцимир у Рашкој. Имао је свакако преко 30 година.

Рашком је средином XII века управљао велики жупан Урош II, потомак Вукановог брата. Сигурно је био на власти од 1146-1155. године, могућно је да је ступио на престо и нешто раније.[11] Тада је Византија на врхунцу. Цар Манојло I Комнин (1143-1180) је обновљеном снагом наметнуо врховну власт балканским поданицима. Он је много ратова водио против Срба. Највећи је био онај 1149-1150. године, када се Урош II прикључио великој антивизантијској коалицији европских држава (Норманска краљевина из Јужне Италије, Угарска, Велфи, Луј VII, руски кнежеви) против Царства. Велике битке су тада вођене у Расу, затим у ваљевском крају.[12] На жалост, нема помена о Страцимиру у тим догађајима, не зна се где је био у то време.

[7] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1952,148; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, 16-18; Р. Новаковић, *Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања?* Историјски гласник 3-4 (1958), 174-175; С. Пириватрић, *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, Зборник радова Византолошког института 29-30 (1991), 129-135.

[8] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 140.

[9] *Летопис попа Дукљанина*, изд. Ф. Шишић, Београд-Загреб, 1928, 365 и д.

[10] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 185.

[11] Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970), 25-37.

[12] *Историја српског народа I*, изд. Српска књижевна задруга, Београд, 1981, 201-204 (Ј. Калић).

За тему овог скупа је значајно да се утврди када је кнез Страцимир могао добити на управу пределе око Западне Мораве? Година нигде није забележена, она се може приближно одредити само по општем току догађаја у Србији. Немањина биографија и ту пружа неке хронолошке оквире.

На основу дугих научних расправа и, на жалост, несагласних извора, данас преовлађује мишљење да је Немања добио „чест отачаства својег“, како стоји у његовој биографији, 1158-1159. године. Биле су то области Ибар, Топлица, Расина и Реке.[13] Неизвесно је да ли је већ код те расподеле и Страцимир нешто преузео.

У сваком случају, долазак најстаријег међу Завидиним синовима, Тихомира, на великожупански престо, означава и време када је дошло до прекретнице у животу читаве породице. Можда тада, а свакако у Немањино доба, треба тражити почетак Страцимирове „ере“ у моравским пределима. Стефан Немања је преузео власт 1166. године у условима великих сукоба са браћом и Византијом. Византијски писци, нарочито Никита Хонијат, као посебно драматичну истичу 1168. годину. Тада је рат добио широке размере, Царство је упутило велику војску, на челу са Теодором Падијатом, против Немање. До боја је дошло код места Пантина, недалеко од Звечана, на Косову. Немања је том приликом победио своје супарнике, а један од његове браће, сматра се да је то био Тихомир, погинуо је у боју. После тих догађаја Немања преузима врховну власт у Рашкој, долази до измирења са браћом, изгледа још исте године (1168). Мира, наравно није могло бити без срећивања односа са Византијом: Немања постаје вазал цара Манојла I и бива признат за српског владара. Тако је Немања стекао власт, али не и самосталност за земљу. То је тек требало остварити. Борба за самосталност и међународно признање према схватањима онога доба испуњава велики део српске историје XII века.

Ако се сада вратимо кнезу Страцимиру, онда је јасно да „његово време“ обухвата, у ствари, већи део XII века. „Рашки период“ његовог живота почиње повратком породице из Зете у Рас. Умро је после 25. новембра 1189. године. Наиме, тада се последњи пут помиње у историјским изворима (писмо папе Климента III којим препоручује новог дубровачког надбискупа).[14] У тим оквирима, највероватније између 1168. и 1189. године треба тражити време његове управе у моравском крају, па према томе и доба када је могао бити

[13] Преглед старије литературе: С. Пириватрић, *нав. дело,* 125-135.

[14] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* II, Zagrabiae, 1904, 238.

изграђен манастир Свете Богородице у Градцу. Наравно, то не мора да значи да је он читаво време ту био на власти.

Следеће важно питање односи се на тзв. „удеоне кнежевине“. Судећи по досадашњој стручној литератури, једну такву област имао је и кнез Страцимир. Вреди, ипак, поновити питање да ли је Страцимир имао „удеону кнежевину“ и шта то стварно значи? Које су биле његове надлежности? У суштини, реч је о карактеру односа између врховне власти и управљача појединих делова државне територије.

У начелу, византијски цар је одређивао „великог жупана“ у Рашкој или га је прихватао ако се већ био домогао тога положаја То је познато из времена Уроша II, Десе, па и самог Немање. Међутим, много је теже утврдиво да ли се цар мешао у односе „удеоних кнежева“, границе њихових поседа или је то чинио само повремено. К. Јиречек је својевремено мислио да је цар Манојло I „одредио границе између њих“.[15]

Нешто грађе за ту тему пружају домаћи извори Страцимировог доба. Мислим на сукоб Немање и његове браће. Избио је још док је Немања управљао источним крајевима Србије (Ибар, Топлица, Расина, Реке), када је био само један од „удеоних кнежева“, како се то означава у стручној литератури. Тада је „српском земљом“ владао његов најстарији брат Тихомир. Историјски извор је забележио да је повод спора била изградња храмова Св. Николе и Св. Богородице у топличком крају. Браћа су му пребацивала да је то самостално радио, како стоји, „не договорив се о томе с нама“. Немања је на то одговорио да свако у својој области може чинити што му је воља.[16]

Овај текст, у ствари, казује - а изрекао га је и сам краљ Стефан Првовенчани, син Немањин - да се сматрало да је за изградњу храмова потребна сагласност остале браће, свакако најпре самог рашког владара. То значи да је у оквирима удеоне кнежевине кнез имао ограничена права одлучивања у значајним подухватима. Део оновремених прилика открива и политичка позадина читавог случаја.

Изградња значајних манастира подразумевала је сарадњу са византијском црквом у XII веку, а то значи са грчком Охридском архиепископијом. Црква се није могла градити без одобрења надлежног епископа, у Немањином случају је то био епископ нишки у оквиру јурисдикције охридског архиепископа. Црквене власти су, опет, тесно сарађивале са државом. Сама Охридска архиепископија, када је створена почетком XI века, у време цара Василија II, била је потчињена непосредно византијском владару и није била у саставу

[15] К. Јиречек, *Историја I,* 144.

[16] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање,* 21-22 и превод М. Башића, *нав. дело,* 34.

Васељенске патријаршије у Цариграду.[17] Браћа су се, у ствари, оспоравајући Немањину црквену политику у „удеоној кнежевини“, у суштини противила његовим самосталним везама са Византијом. А те везе су постале очигледне када је цар Манојло Комнин, дошавши у Ниш, позвао Немању и даровао му, уз високу дворску титулу, и област Дубочицу код Лесковца. Тај крај му је уступљен, како извор каже, на управу и то само њему и његовим потомцима, без права да се било ко други у то меша.[18] Ово није била новина у византијској политици, примењивало се и раније (жупан Деса је својевремено добио област Дендру), али је увек давало знатну предност појединцу у односу на савременике. У сваком случају, то је појачавало унутрашње деобе у земљи.

Ако се ова појава посматра у ширим оквирима, запажа се да је типична за целу европску историју средњег века. Своди се на питање односа врховне власти једне земље према деловима земље, дељивост и недељивост државне територије. То је прастаро питање у историји. Много је ратова вођено тим поводом, мноштво споразума склопљено у готово свим срединама. У словенском свету постоји обиље грађе за ту тему.

И сам назив „удеона кнежевина“, који се лако употребљава, јер је свима разумљив, захтева научну анализу. К. Јиречек га је често употребљавао.[19] Да ли је он уопште постојао у средњем веку? Ако пратимо траг српских извора и Немањину биографију, онда се запажа да је он добио „чест отачаства својег“. Сматрало се да важне одлуке припадају рашком великом жупану или „архижупану“, како су га Византинци називали. Ни у другим текстовима, поред Житија св. Симеона из пера Стефана Првовенчаног, не наилази се на термин „удеона кнежевина“. Писци помињу „отачаство“, „владичество“, „дедовину“, итд.[20]

Ако потражимо паралеле у другим словенским државама, онда се намећу два важна критеријума за постојање једне „удеоне кнежевине“: 1. наследност власти и 2. устаљене границе. Нарочито су за нас занимљива поређења са Чешком и Моравском, јер је породица рашких жупана имала тесне сродничке и политичке везе са њима: сестра жупана Уроша II, Марија, била је моравска кнегиња и мајка чешког војводе Конрада III, деценијама веома утицајна.[21] У

[17] *Историја српског народа I*, 176-179 (Љ. Максимовић).
[18] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање,* 20 и превод М. Башића, *нав. дело*, 32-33.
[19] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 148, 151 и д.
[20] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање,* 22; Доментијан, превод Л. Мирковића, *нав. дело*, 46, 56, 65-66, 70,76, увек помиње „отачаство“.
[21] J. Калић, *Кнегиња Марија*, Зограф, 17 (1986), 21-34.

Чешкој и Моравској се сматра да је назив „udel“ вештачка творевина науке у XIX веку. Та реч је ушла у речник и стручну терминологију преко J. Јунгмана (1836) и није постојала у средњем веку и то у областима које су познавале деобу земље на сродничке „делове“.[22]

Да ли је кнез Страцимир имао „удеону кнежевину“ или напросто део српске земље? Историјски извори не знају за његове потомке који би владали пределима око Западне Мораве. Према томе, наследности нема. Његови потомци, ако их је било, утопили су се у високо племство, како је то иначе био чест случај.[23]

Друго, да ли је било јасних граница његове области? У средњем веку је био обичај да владари у својим званичним титулама наброје земље којима владају. Тако је било у Европи, Византији, тако и код нас. То је у суштини сведена владарска идеологија, која одражава стварност, али и претензије. Српски краљ је у средњем веку владар, како обично стоји, „све српске земље и поморске“, односно Рашке и приморских области. Понекад се наводе у приморју Диоклитија, Травунија, Захумље.[24] Битно је да у Рашкој *нема* набрајања појединих територијалних целина, то је увек „Рашка“, Rassia, Rassa. Титуле владара су се временом мењале, има варијанти, али два дела су увек ту - Рашка и Поморје (Зета). Титула поглавара Српске православне цркве прилагођавала се владарској. Свети Сава је био архиепископ „све српске земље и поморске“, тако су означавани и његови наследници.[25]

Наведени подаци, а и други извори, упућују на закључак да браћа Немањина, па ни сам Немања (пре 1168) у Рашкој нису имали „удеоне кнежевине“ у њиховом правном значењу. То су биле области, делови отачаства, који су додељивани појединим члановима династије на управу. Ако су ти делови већ имали свој особени развојни пут, као на пример Дукља, која је била краљевина у XI веку, онда су се у њима могле утврдити споредне владалачке лозе (Дукља и Захумље, на пример). Страцимир није управљао таквом облашћу, која би била трајније издвојена на било који начин, бар тако говоре извори.

[22] B. Krzemienska, *Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens in böhmischen Premyslidenstaat*, Historica, 27, Praha, 1987, 32.
[23] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 202; K. Јиречек, *Историја I*, 257.
[24] М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 37-43; J. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник Филозофског факултета XIV–1, Београд, 1979, 79-91.
[25] М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских*, Богословље 9 (1934), 253-272; М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1951, 95.

Даљи животни пут кнеза Страцимира може се само делимично реконструисати. Учествовао је заједно са Немањом и другим братом, хумским кнезом Мирославом, у великим ратовима, који су вођени после 1180. године (после смрти византијског цара Манојла I Комнина). Ослабљено Царство постепено губи важне територије на Балкану. Браћа су у савезништву с угарским краљем Белом III освојила Поморавље, нишку област, територије до Софије и то током 1182-1183. године. Изричито се помиње допринос кнеза Страцимира у томе.[26] Тако су државне границе померене далеко на исток, а Ниш је убрзо добио важну улогу у држави. Крајем 1188. године Немањини посланици упућени на двор тада најмоћнијег владара Европе, цара Фридриха I Барбаросе, поручивали су да српски владар у Нишу намерава да успостави своју престоницу (caput regni).[27]

На другој страни, Немања је, опет у заједници са браћом, сузбијао власт Византије у Зети и Приморју. Отпор су пружали углавном утврђени градови. Борбе су окончане пре јануара 1186. године. Немања је поставио свој двор у Котор, иако је Бар пре тога важио за столно место владара.[28]

Трећи правац ратовања је био усмерен према Дубровнику и оближњим острвима на Јадранском мору, при чему се посебно помињу борбе око острва Корчуле. Наиме, по старини су та подручја припадала господарима Захумља, а то је онда био Страцимиров брат, кнез Мирослав. Познати писац Мавро Орбин (*Краљевство Словена*, 1601) забележио је да се Корчулани нису хтели потчинити кнезу Мирославу. То је довело до рата, у којем се нарочито истицао кнез Страцимир, судећи по траговима очуваним у дубровачком предању. Успеха у томе рату није било, браћа су се повукла и дошло је до преговора. Корчула је ослобођена потчињености владарима Хума.[29]

Напад на Дубровник, такође, није успео. Град је био тешко освојив нападима са копнене стране, а у борбама на мору кнез Мирослав и Страцимир су били надјачани. Дубровачко бродовље је српским снагама нанело пораз код села Пољице 18. августа 1184. године. Борбе су настављене и током 1185. године. Рат је окончан склапањем мира 1186. године: опет се заједно помињу велики жупан Стефан Немања

[26] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum germanicarum, Berolini, 1928, 30.

[27] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XVII*, 795-796.

[28] *Историја српског народа I*, 253.

[29] М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, 18 и допуна С. Ћирковића, *нав. дело*, 297.

и његова браћа Страцимир и Мирослав. Текст уговора није потписао Страцимир, иако су преговори вођени и у његово име.[30] Тада су регулисани и међусобни односи - обустава непријатељстава без права на обештећење за било коју страну, Дубровчани су добили право слободне трговине у српским земљама, како се каже, „по старом обичају", Срби су стекли право пословања у Дубровнику.[31]

И даље је кнез Страцимир најближи сарадник Стефана Немање. Он је ратник, али и учесник у свим важним преговорима. Једна таква прилика увела га је на европску политичку сцену. Било је то 1189. године. Тада је у Западној Европи донета одлука да се покрене тзв. Трећи крсташки рат против муслимана на Блиском истоку, пошто су озбиљно угрожавали хришћанске државе на том простору. Ратном позиву су се одазвали највећи владари оновремене Европе: енглески краљ Ричард I, француски краљ Филип II Август и римско-немачки цар Фридрих I Барбароса. Убрзо се током припрема показало да француске и енглеске снаге намеравају да се пребаце морским путем до бојишта, док су се Немци одлучили на коришћење традиционалног копненог пута преко Угарске (Мађарске) и Балкана до Цариграда, односно Мале Азије. У току тих припрема немачка страна је развила огромну дипломатску активност у државама дуж тога пута, па је тако и Стефан Немања, преко посланства, уговарао појединости дочека велике војске (крај 1188. године у Нирнбергу). Када је царска војска најзад стигла пред Ниш јула 1189. године, у сусрет угледном госту Фридриху I Барбароси, изашли су најпре српски посланици, а затим Стефан Немања и кнез Страцимир. Опис тога сусрета оставио је немачки писац Ансберт. Он је приказао саговорнике немачког цара. Немања је „magnus comes" Србије и Рашке, Страцимир сеословљава као „рођени брат" (germanus) великог жупана, назван је затим „comes" (кнез).[32] Кнез Мирослав је означен као „кнез и господар Хума и Рашке" (comes et princeps Chelmanie et Crazzie), а када су у питању сва тројица браће, писац их обухвата речима „кнежеви Србије и Рашке" (comites de Sarvigia et Crazzia), или још једноставније „српски кнежеви" (comites de Sarvigia).[33]

Пада у очи да овај савременик Немању тачно назива „велики жупан (кнез)", Мирослава ближе одређује територијом (Хум-Захумље), док за Страцимира нема ближе ознаке. И то потврђује да правих удеоних кнежевина на тлу Рашке није било. Напротив, све указује

[30] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 201-202.

[31] *Историја српског народа I*, 254.

[32] Ansbert, 30-31.

[33] Ansbert, 31-33.

да су браћа заједнички управљала земљом. За оно време огромна српска држава, која се протезала од Ниша до Котора, створена је у другој половини XII века непосредном сарадњом браће.

Већ у ово доба запажа се да је локалној власти у пограничним областима посвећена знатна пажња. Кнез Мирослав је управљао хумским земљама, на западним границама Немањине државе. Кнез Страцимир се јавља на Западној Морави, уз северну границу земље. То неће бити случајност. У томе видим особеност Страцимировог положаја, одређеног за сада само податком о изградњи Богородичиног манастира у Градцу.

Та северна граница Србије у XII веку је питање за себе. Обично се сматра да није додиривала Саву, већ се заустављала на планинском ланцу Рудник-Сувобор-Маљен-Повлен.[34] То је била врло осетљива граница између Србије и Угарске. Мађари су је жестоко нападали после 1190. године. Да ли је још кнез Страцимир ту ратовао, није познато.[35] Може се помишљати да је он с разлогом постављен да управља пределима око Западне Мораве.

Кнез Страцимир се последњи пут помиње у изворима 25. новембра 1189. године.[36] Није познато када је умро.

Ако се у целини посматра делатност кнеза Страцимира, очигледно је, и поред све фрагментарности сачуване грађе, да је то историјска личност првога реда. У време постављања темеља немањићке државе, он је допринео да се она обликује. Изгледа да у завидном делу Стефана Немање треба препознати не мале заслуге моравског кнеза, који је одлучио да овде сагради свој манастир. Није слутио да ће му тај траг, иако сачуван тек у летописима, остати најтрајнији споменик. Била је то, колико знам, и најсеверније постављена црква XII века.

Србија у доба кнеза Страцимира,
Зборник „Богородица Градачка у историји српског народа",
Народни музеј у Чачку, Чачак 1993, 47-56.

[34] М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, II,* Београд, 1962, 1.

[35] Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века,* Гласник Српског ученог друштва, 48 (1880), 117-120.

[36] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 238.

ПРЕТЕЧЕ ЖИЧЕ
КРУНИДБЕНА МЕСТА СРПСКИХ ВЛАДАРА

У „географији културе" европских народа, крунидбена места владара у средњем веку заузимају истакнуто место. То су велике теме сваке историје, јер обред крунисања сажима претходну историју и, по правилу, најављује потоњу; он садржи збир реалних околности, колико политичких, толико и верских, сваке средине. У том сплету појава, *место крунисања*, такође, носи многа значења. Ту нема ничег случајног, наравно, у оквиру друштва заснованог на хришћанском поимању света и врховне власти владара. Богом изабрани владар, како се то често истицало у средњем веку, светим обредом крунисања стиче законитост свог положаја, тек тада. У систему изборне, али и наследне монархије, крунисање је пресудни тренутак. Пошто је то европска појава и ово истраживање је нужно компаративно.

Српска историја, као и друге у Европи, памти разна крунисања, она у редовним приликама или изнуђеним околностима (ратови, династички сукоби, болест и слично). У складу с тим, крунисања су обављана у епископским црквама, манастирским храмовима, у средишту земље или на двору. У трагању за крунидбеним местима првих српских владара, пођимо најпре од слова Жичке повеље да бисмо се, на крају, опет вратили у Жичу, с разлогом, наравно.

У тзв. *другој жичкој повељи,* у тексту који је сачуван на јужном зиду, испод куле у Жичи, стоји давно објављени и запажени текст у којем Стефан Првовенчани, поред осталог, одређује да се у том храму, храму Христа Спаситеља „постављају сви краљеви ове државе, и архиепископи, и епископи и игумани".[1] У тој важној повељи, Стефан Првовенчани *не помиње своје крунисање* у тој цркви. Изричито је наведено само да *будући* краљеви „ове државе" ту треба да буду крунисани.

Данас се зна, захваљујући драгоценим истраживањима Д. Синдика, да је тзв. *прва жичка повеља*, текст на северном зиду про-

[1] F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii,* Viennae 1858, 13; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд 1912, 572.

лаза испод куле, настала 1219-1220. године, а *друга жичка повеља*, у којој је и наведена крунидбена одредба, везује се за време „око 1224. године".[2] На ову својеврсну ревизију устаљених мишљења у погледу хронологије издавања жичких повеља утицао је, поред анализе сачуваних текстова повеље, и податак о склапању политичког брака између сина Стефана Првовенчаног, Радослава, који се у другој жичкој повељи помиње као очев савладар, са Аном, ћерком тада врло утицајног епирског владара Теодора I Анђела.[3] Поменути брак је склопљен крајем 1219. или почетком 1220. године.[4]

Обе жичке повеље су, у ствари, изводи из тих повеља и преписи с почетка XIV века. Важне догађаје из времена издавања жичких повеља разјаснио је Б. Ферјанчић и ставио их у оквире укупних српско-византијских односа у првој половини XIII века.[5]

Према томе, чињенице су следеће:

1. Стефан Првовенчани је око 1224. године (1224-1227) одредио да се потоњи српски краљеви крунишу у Жичи;

2. Стефан Првовенчани, у оснивачким повељама за тај манастир, *не помиње своје крунисање у том храму*.

Другим речима, ми не знамо где је крунисан Стефан Немањић 1217. године.[6] То значи да треба размотрити шта представља крунидбена одредба у жичкој повељи у односу на претходно стање. Да ли Стефан Првовенчани њоме нешто мења, и ако је тако - зашто? Сам Стефан Немањић је, марта 1220, у писму папи Хонорију III, себе назвао крунисаним краљем (rex coronatus).[7]

Познато је да је држава Немањића настала стапањем два језгра: једно се налазило у Зети (Дукља), а друго у области града Раса. Зетски владари су, у другој половини XI века, носили титулу краља. У писму папе Гргура VII 1077. године, Михаило је назван краљем Словена (rex Sclavorum)[8], а ту титулу је носио и његов син

[2] Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?* ИЧ 14-15 (1965), 314-315; исти, *О савладарству краља Стефана Радослава*, ИЧ 35 (1988), 26; Д. Синдик, *Значај жичких хрисовуља за историју српског народа*, Повеља, Нова серија XXV–2, Краљево 1995, 64-68.

[3] С. Кисас, *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином*, ЗРВИ 18 (1978), 131-139; Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет у првој половини XIII века 1204-1261*, ЗРВИ 27-28 (1989), 124-125.

[4] Д. Синдик, *О савладарству краља Стефана Радослава*, 27.

[5] Б. Ферјанчић, *Србија и византијски свет*, 123-137.

[6] С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 56.

[7] F. Rački, *Pismo prvovenčanoga kralja srpskoga Stjepana I papi Honoriju III 1220.* godine, Starine JAZU 7 (1876), 53-55.

[8] К. Јиречек, *Историја Срба I* , Београд 1952, 122; *Историја српског народа I* , Београд 1981,189-191 (С. Ћирковић).

Бодин, касније и остали зетски владари. У једној папској исправи из 1089. године, помиње се „regnum Diocliae".[9]

Средина XI века је доба великих црквених реформи на Западу. Клинијевска реформа преображава и папство, нарочито од времена папе Лава IX (1048-1054), кардинала Хумберта и затим папе Гргура VII Хилдебранда. Дуги сукоб папства са Римско-немачким царством око инвеституре у суштини је сукоб државе и цркве око основних теоријских, али и практичних питања међусобних односа: однос духовне и световне власти у хришћанској заједници народа. Постепено се изграђује учење о папској теократији са знатним политичким последицама на европском простору у средњем веку. Из тога извире схватање да папа има право и дужност да додељује власт световним владарима, да додељује круне и престоле, али и да престо огласи упражњеним када то сматра потребним, као и да суди владарима. Та питања, са новим сазнањима, ма колико значајна, ван оквира су ове теме, баш као и промене у значењима именице „rex" (краљ) у европском друштву: од племенских главара који су носили титулу „rex"-а до хришћанског владара, дуг је развојни пут друштва и монархијске идеје. То помињем стога што су прве круне у нашој средини западноевропског порекла, плод су тамошњег, а не нашег развоја идеје о краљевству.

Ако тему ограничимо само на трагање за могућим најстаријим крунидбеним местима, онда пажњу најпре привлаче прилике у Зети. Ту је постојало „велико краљевство од прва", изричит је монах Доментијан у XIII веку.[10] На традиције тога краљевства ослања се Стефан Немањић тражећи од папе краљевску круну у време када су Византијом владали Латини.

Где су зетски краљеви могли бити крунисани, ако су уопште били крунисани? У науци је изражено и мишљење да је зетски владар Михаило, који је носио византијску титулу протоспатара, у ствари „узео" титулу краља.[11] Постоји један податак у тексту *Барског родослова (Летопис попа Дукљанина)*, који овде мора бити размотрен без обзира на сву непоузданост историјских сведочанстава тога дела. Не треба овде ни подсећати да у томе делу постоји мноштво нејасних ствари - низ личности и покољења владара за које нема других потврда, има ту измишљених догађаја, често у невероватном

[9] L. Thallóczy, C. Jireček, M. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, Vindobonae 1913,21; К. Јиречек, *Историја I* ,122.

[10] Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Св. Саве*, Београд 1865, 246; К. Јиречек, *Историја I*, 122.

[11] К. Јиречек, *Историја I*, 135.

сплету, углавном неразмрсивом, па и супротно знаним чињеницама. Научна литература XIX и XX века тек понешто је успела да разјасни. Већина битних питања у вези са писцем, временом настанка дела, чак и врстом текста (летопис, родослов, књижевно дело) остаје отворена до неке темељне студије, коју чекамо од времена К. Јиречека до данас.[12] У тако незахвалним околностима, ипак се усталило мишљење да су подаци за историјску географију описиваних предела употребљиви, додуше са великим опрезом, како је запазио Е. Димлер (E. Dümmler)[13], односно, како рече Ст. Новаковић „географијско казивање његово свагда је доследно и верно, и у многим појединостима о којима говори, сачувало је и за данашње доба (1880 - JK) реалне доказе о својој истинитости“.[14] Изрицали су своје судове многи писци.[15] Ф. Шишић је истицао да је Дукљанин „важан и поуздан извор за географију XI и XII века, дакле за објективне чињенице“.[16]

Дукљанин смешта своје јунаке и причу у неки историјски простор. Ту се преплићу векови. Питање је, у сваком појединачном случају, *коме времену* припада именована црква, тврђава или насеље. То нарочито важи за топониме променљивог садржаја - црква, насеље и слично, а мање за трајне називе (река, планина итд.). То је, усталом, европска појава. Многе земље имају своје Барске родослове. Изоштрили су се и методи да се, кроз измишљено, стигне, ако је могуће, до реалног у наративним текстовима средњег века.

У IX глави *Барскоī родослова*, помиње се црква Св. Марије у граду Дукљи (ecclesia sanctae Mariae in civitate Dioclitana).[17] У преводу, тај текст гласи: „црква Св. Марије у Дукљанском граду“. У њој је био сахрањен краљ Светопелек. У истој цркви, народ „уздигне

[12] К. Јиречек, *Историја I*, 130-131.

[13] E. Dümmler, *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien*, Sitzungsberichte der Phil.–hist. Cl. XX Band, 355; Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880), 2; пре њега: Krause, *Res Slavorum imperiorum occidentalis et orientalis confinio habitantium seculo IX*, Pars 1,1854.

[14] Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, 2; Ст. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893.

[15] К. Јиречек, *Историја I*, 131; N. Radojčić, F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, prikaz: Slavia 8 (1929), 168-178; исти, *О најтамнијем одељку Барскоī родослова*, Цетиње 1951; M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 29-64; V. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950; С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина*, Титоград 1967, 115; Н. Банашевић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1971; J. Lesny, *Historia Krolewstva Slowian czyli Latopis Popa Duklanina*, Warszawa, 1988; и други.

[16] Ф. Шишић, *Летопис*, 179.

[17] Ф. Шишић, *Летопис*, 308-309.

његовог сина Светолика, кога ту архиепископ и епископи посветише и окрунише. Баш од оног дана настао је обичај да се у истој цркви бирају и устоличују сви краљеви ове земље“.[18]

Ф. Шишић је, својевремено, овај одломак текста сматрао познијом глосом, која је настала „негде у XIII веку вероватно у околини Сплита“.[19] Указао је на сличност наведеног текста са текстом Томе архиђакона сплитског о крунисању Стефана Првовенчаног и закључио да је Дукљанинов текст измишљотина настала после устаљивања крунидбеног места у Жичи.[20]

Ако оставимо по страни опис крунисања измишљеног дукљанског владара Светолика, ако занемаримо, чак, и начин крунисања „more Romanorum regum“, који, како је дат, не одговара приликама у римској цркви у IX и X веку (не постоји папски викар и кардинал Хонорије у то време, како тврди Дукљанин, а и друге појединости су нетачне), ако, дакле, запоставимо догађај и нестварно време, остаје питање: да ли је у граду Дукљи у средњем веку постојала црква Св. Марије? У тој истој IX глави *Барскоī родослова*, налази се и мноштво тачних географских података - градови (Скадар, Бар, Улцињ, Свач, Дриваст, итд.), области (Србија, Босна, Захумље, Требиње, Раса, итд.), имена река (Дрина), то је познато.[21]

На тлу античког града Дукље (Doclea), на простору који ограничавају токови Мораче и Зете, односно воде потока Ширалије, археолошка истраживања су започета још у XIX веку. Обављана су и касније, нарочито после Другог светског рата.[22] Откривене су две старохришћанске базилике. Једна од њих, тзв. базилика Б, налазила се у североисточном делу града. На њеним темељима изграђена је, касније, крстообразна црква.[23] Колико се зна, то је најмлађи грађевински подухват у Дукљи.[24] Поред те цркве пронађен је камени

[18] С. Мијушковић, *Љетопис*, 202.

[19] Ф. Шишић, *Летопис*, 431.

[20] Ф. Шишић, *Летопис*, 429-431.

[21] Ф. Шишић, *Летопис*, 306-307.

[22] Д. Вучковић-Тодоровић, *Дукља код Титоīрада*, Старинар 7-8 (1956-57), 409-410; В. Корећ, *Doclea код Титоīрада*, Римски град, Старинар 9-10 (1958-59), 378-379; преглед археолошких ископавања: *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, 200-201, нап. 88 и др.

[23] *Историја Црне Горе I*, 269-270, где је дат план базилике Б и цркве; фотографије базилике и цркве објављене су у књизи П. Мијовић-М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975, сл. 67 и 68.

[24] И. Николајевић-Стојковић, *Две белешке за историју Превалиса*, ЗРВИ 20 (1981), 9-13.

архитрав са вотивним натписом ђаконисе (diaconissa) Аузоније, која је себи и својим синовима подигла задужбину. Данас се сматра (димензије архитрава: 230 x 25,5 cm, „ђакониса") да натпис припада старијој грађевини, једној од базилика.[25] Време изградње крстообразне цркве остаје отворено, претпоставља се да је то VI век.[26] Професор Ј. Ковачевић, који је проучавао поменути натпис, закључио је да припада IX веку.[27] Он је мислио да је то могла да буде црква Св. Марије.[28]

Остају чињенице:

1. поп Дукљанин помиње цркву Св. Марије у граду Дукљи као крунидбено место;

2. у том граду је, на темељима ранохришћанске базилике, изграђена крстообразна црква.

Толико се данас може рећи.

Друго крунидбено место је црква Св. апостола Петра и Павла у Расу (данас Петрова црква код Новог Пазара). Указала бих на два догађаја, оба из живота Стефана Немањића: године 1196. и 1217.

Српске биографије су с пажњом забележиле тренутак када је Стефан Немања одлучио да напусти престо и да се замонаши. Одлучио је, зна се, да власт преда млађем сину Стефану, зету византијског цара Алексија III Анђела, који је тада већ био одликован титулом севастократора. Нека о томе посведочи најпре сам учесник у том догађају, Немањин син Стефан. Немања је, бележи он, призвао к себи жену своју и синове и архијереја свога по имену Калиника - био је то рашки епископ, затим кнезове, властелу, војнике, изразио је своју вољу и „устав с престола својега, предаде му (Стефану) га са благословом", и обратио се, затим, светитељу (рашком епископу) речима „приступи и сврши молбу моју".[29]

Свети Сава, такође, описује лично учешће Стефана Немање у обреду којим је своме сину Стефану предао власт: Немања је, стоји у тексту, сабрао племство („све изабране бољаре, мале и велике"), изложио им своју намеру, „изабра племенитог и драгог сина Стефана Немању, Богом венчаног зета кир-Алексија, цара грчког", па им га

[25] И. Николајевић-Стојковић, *нав. дело,* 11-12.

[26] И. Николајевић-Стојковић, *нав. дело,* 9-13; В. Кораћ: усмени податак.

[27] *Историја Црне Горе I*, 309, 320, 369, 440.

[28] *Историја Црне Горе I*, 440.

[29] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник, 2, Београд 1939, 39-40; Стефан Првовенчани, *Живот Стефана Немање,* Старе српске биографије, превод: М. Башић, Београд 1924, 48.

предаде речима: „Овога имајте уместо мене", „њега посађујем на престо у држави" и „сам га венча и изврсно благослови...".[30]

Доментијан је поновио основни садржај обављеног устоличења. Он казује да је Немања изабрао сина за наследника „и учини га самодржавним господином све своје владавине и уставши с престола својега предаде га њему са сваким својим благословом".[31]

Монах Теодосије је још одређенији. У његовом делу читамо: пошто је одлучио да се повуче с власти Немања „одмах дозва сина својега Стефана... Овога узев отац самодржац са свеосвећеним Калиником епископом и свим благородницима, *уђе у цркву светих и првопрестолних апостола Петра и Павла.* А кад је била служба и молитва, самодржац отац са светим епископом часним, крстом и полагањем руку обојице на главу, благослови Стефана за великог жупана, за господара и самодржца све српске земље".[32]

Сачувана сведочанства наведених извора показују да је 1196. године у цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу, обављена тзв. *владарска инвеститура*, да се послужим изразом европског Запада; *устоличење владара* преовлађује у нашој стручној литератури. Данас се зна да је и великом жупану припадао „венац", владарски венац. У тексту старца Симеона у *Вукановом јеванђељу*, стоји да је великом жупану сам Христос предао *часни венац* као симбол власти над српским земљама.[33]

Црква Св. апостола Петра и Павла у Расу је, до оснивања Српске аутокефалне цркве (1219), имала улогу црквеног средишта земље. Налазила се у „столном месту" земље, дословне су речи Стефана Првовенчаног.[34] Та црква је у династичкој историји Немањића позната и по томе што је у *њој* Стефан Немања „примио друго крштење из руку светитеља и архијереја (рашки епископ) усред српске земље", сведочи опет Стефан Немањић.[35]

[30] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд-Сремски Карловци 1928, 155-157; превод: М. Башић, *нав. дело*, 7-9.

[31] Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Св. Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд, 1865, 41-42; превод Л. Мирковић, СКЗ, Београд 1938, 156.

[32] Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 38-39; превод: М. Башић, 108-109.

[33] Ј. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967, 2, 485; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 124; уп.: А. Соловјев, *Појам државе*, Годишњица Н. Чупића 42 (1933), 81; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник Филозофског факултета VIII-1 (1964), 344.

[34] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 18-19; превод: М. Башић, 31.

[35] Ibid.

Нема крунисања хришћанског владара без учешћа цркве. Сагласност цркве је услов за крунисање: посредством архијереја, чином крунисања, Божја милост прелази на владара. Црква је, дакле, непосредни учесник у тим догађајима широм Европе. Обиље примера постоји. Све што је везано за крунисање владара, у цркви се брижљиво чува - предмети (инсигније) и друго, чувају се подаци, или сећање. Код нас је изгубљено све сем сећања. Један траг тог сећања, бар када су крунидбена места у питању, одржао се у крилу Српске цркве. Реч је о тексту који су двојица монаха, Дамјан и Павле, предали папи Клименту VIII крајем 1597. године. Било је то време када се гајила нада да папство може помоћи у борби Срба против Турака. Одговор папе на тај текст носи датум 10. април 1598. године.[36] Недавно сам добила на увид копију тога текста из Ватиканског архива и превод текста на италијански. На крају текста у којем се приказују српске земље и људи, затим рудна блага и обичаји, стоји: „Имамо писма од старе господе да се може краљ крунити на три места, у Петровој цркви или у Жичи или у Пећи“.[37]

Дакле, постоје три крунидбена места - Петрова црква је наведена на првом месту, пре Жиче. Текст је изричит - реч је о крунисању српских *краљева*, не жупана и тврдња је изречена на основу *писмених доказа* („имамо писма од старе господе“). Пре марта 1220. године, када Стефан Немањић пише папи, називајући себе крунисаним краљем (rex coronatus), постоји *само једно* краљевско крунисање, оно из 1217. године. Другим речима, *познато крунисање Стефана Немањића круном из Рима обављено је у Петровој цркви у Расу 1217. године.*

Овом приликом, остављам по страни сва друга питања - начин крунисања, расправе око могућег „другог“ крунисања, у Жичи, после 1220. године (чињеница је да сам Првовенчани у жичким повељама то не помиње). О томе постоји одговарајућа стручна литература.

[36] K. Horvat, *Monumenta historica nova historiam Bosniae et provinciarum vicinarum illustrantia*, GZM 21, Sarajevo 1909, 55-58; одговор папе: A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, II, Romae 1885, 90/1, уп.: Ј. Томић, *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву* 1592-1614, Земун 1903; Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 19-21.

[37] Archivum secretum apostol. Vaticanum, Borghese Serie I, 913. Документ у преводу гласи: „Hanno privilegii delli antichi segnori che li re se possono incoronar in tre luoghi, nella chiesa de San Pietro, overo in Scica, overo in Pechi...“ Archivum secretum apostol. Vaticanum, 485; податак користи С. Ћирковић, *Милешева и Босна* у зборнику *„Милешева у историји српског народа“*, САНУ, Београд 1987, 139.

Трагање за местом крунисања српског владара папском круном, 1217. године, упућује и на један други аспект проблема. И да нема изричитог податка из 1597. године, посредно би се могло закључити да је крунисање обављено у цркви Св. апостола Петра и Павла у Расу. На то указују компаративна истраживања. Римска црква је обреду крунисања придавала велики значај. Место крунисања, кад год је то било могућно, пажљиво је одабирано. Већ оно носи нека значења. Традиције рашке епископије су римске, пресловенске. Траг схватања о старини рашког храма остао је и у српским летописима. Веровало се да је темеље хришћанства постављао још ученик апостола Павла, Тит. И. Руварац је одбацивао те „побожне приче“.[38] Нетачан податак, ако следимо мисао И. Руварца, не потире уверење људи, додуше позно забележено у српској средини, да је храм из далеких времена.

Истраживања саме Петрове цркве у Расу су показала да је она изграђена на темељима старије култне грађевине из VI века.[39] Остаци те старије хришћанске грађевине чине језгро основе данашње Петрове цркве.[40] Поред тога, недалеко од Петрове цркве, на подручју данашње Новопазарске бање, откривено је значајно позноримско хришћанско средиште. Ту је археолошким истраживањима утврђено да је један пагански храм претворен у хришћанску цркву у IV веку. То је било епископско средиште у рановизантијско доба; откривена је и базилика са синтроносом из VI века.[41] И то средиште пресловенског доба замире да би, у средњем веку, била обновљена Петрова црква.

Према томе, средњовековна црква Св. апостола Петра и Павла у Расу изданак је старог хришћанског средишта. Ту се вековима налазила катедра рашких епископа, који су и у византијско и у српско време имали важну улогу у животу земље.[42]

Крунисање Стефана Првовенчаног у храму рашких епископа круном папе Хонорија III 1217. године, допринело је стварању појма „Краљевина Рашка“, „рашко краљевство“, Regnum

[38] И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62 (1901), 2.

[39] Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског факултета 5, Београд 1961,18-31.

[40] Ј. Нешковић, *Петрова црква* 19.

[41] А. Јовановић, „Политика“, 12. септ. 1994; исти, *Археолошка истраживања у Новопазарској Бањи*, Новопазарски зборник 19 (1995), 31-67.

[42] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1892), 44-45; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908), 57-58.

Rasciae. Тако се српска држава дуго називала на Западу у изворима свих врста (наративни, дипломатички, новац, итд.), у Византији - никад, како је то тачно установио М. Динић.[43] За западне изворе, примера ради, и деспот Стефан Лазаревић је био „деспот Краљевине Рашке". Није то мимоишло ни Ђурђа Бранковића.[44]

Ово истраживање упућује на закључак да је Жича била прекретница. Храм Христа Спаситеља, без римских хришћанских традиција (нису откривени трагови било какве старије култне грађевине), седиште Српске аутокефалне архиепископије, у новој организацији, коју је спровео Свети Сава, убрзо (око 1224. године) постаје ново, и то стално крунидбено место српских краљева, ако пратимо слово Жичке повеље. Пут из Раса, од рашког епископског храма, у много чему водио је преко Студенице до Жиче. Први Немањићи су зналачки постављали темеље српске државе. Свети Сава је у томе свакако имао пресудну улогу.

Претече Жиче: крунидбена места српских владара,
Историјски часопис 44, Београд 1998, 77-87.

[43] М. Динић, *О називима средњовековне српске државе*, Прилози КЈИФ 32, св. 1-2, Београд 1966, 31-32. Уп.: Ј. Калић, *Назив „Рашка" у старијој српској историји*, Зборник Филозофског факултета 14 (1979), 79-92.

[44] L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország mellèktartományainak oklevéltára*, Budapest 1907, 66; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 72-73.

ЗАВИЧАЈ СВЕТОГ САВЕ

Малобројни су подаци о детињству и раној младости Светог Саве. Саопштили су их у својим делима монаси Доментијан и Теодосије. Њихова казивања су језгро укупних знања о животу младога Растка Немањића до одласка у Свету Гору. Хагиографски засновани текстови угледних хиландарских монаха, како је то било уобичајено, носили су духовне поруке и поуке читаоцима односно слушаоцима. Биографски подаци, ретки и одабрани, само назначују духовни пут светитеља до подвига. Тако је и Растко Немањић у књизи и речи, у предању и памћењу остао у сенци Светог Саве. Трагање за његовим младалачким ликом, за околностима у којима је растао и сазревао, и доносио најважније одлуке у свом животу захтевају допунске податке о родитељском дому, о приликама у којима је живео и сликама завичаја које је, извесно, понео са собом.[1]

Као што је познато, година рођења најмлађег сина великог жупана Стефана Немање, Растка, није забележена у изворима. Она се изводи тумачењем података које су Доментијан и Теодосије сачували. Они сагласно наводе да је Растко био позно дете својих родитеља, који пре њега „родише синове и кћери".[2] То потврђују и новија истраживања о животу Расткових родитеља. Према веродостојном податку из златопечатног сигилија византијског цара Алексија III Анђела од јуна 1199. године, у коме се Немања помиње као „покојни" (ἐκεῖνος) утврђено је да се он упокојио 13. фебруара 1199. године.[3] Према хронолошким подацима садржаним у Савином *Житију Св. Симеона* то указује да је Немања рођен око 1113. године.[4]

[1] С. Ћирковић, *Проблеми биографије светога Саве*, Зборник *Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање*, САНУ, Научни скупови, књ. VII, Београд 1979, 7-12.

[2] Доментијан, *Живот светога Симеуна и светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград 1865, 118-119; превод Л. Мирковић, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, СКЗ, Београд 1938, 27-28; Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић-Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 3-4, превод Л. Мирковић, *Житије Светог Саве*, изд. Д. Богдановић, СКЗ, Београд 1984, 5-6.

[3] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971, 31-58.

[4] Преглед литературе: Ј. Калић, *Стефан Немања у модерној историографији*, у: *Стефан Немања - Св. Симеон Мироточиви. Историја и предање*, САНУ, Научни скупови, књ. XCIV, Београд 2000, 8-9.

Из тога проистиче закључак да је Немања у време Растковог рођења имао око 60 година.[5] Немањина супруга Ана је била знатно млађа. Зна се да се она замонашила заједно са Немањом 1196. године и да је као монахиња умрла пре 1199. године.[6] У зиданој гробници која је изграђена у припрати цркве манастира Студенице, испод фреске са њеним ликом, откривени су земни остаци женског скелета, који се на основу низа научних чињеница приписује Немањиној супрузи Ани, монахињи Анастасији.[7] Антрополошка испитивања скелета су показала да је покојница у часу смрти имала преко 60 година.[8] Ако се претпостави да је монахиња Анастасија умрла 1199. године и да је имала 65 година, то значи да је рођена око 1134. године. У време Растковог рођења она је могла имати око 40 година.[9]

Нешто одређеније се може рећи о години Растковог рођења на основу других података. Као што је познато, Доментијан је у *Житију Св. Саве* записао да је пре одласка у Свету Гору Растко Немањић добио један део српске државе на управу (родитељи „дадоше му један крај царства свога у област му и на весеље његовим слугама").[10] Теодосије такође наводи да му родитељи оделише „један крај државе своје" када је имао 15 година.[11] На основу драгоцене повеље, коју је открио М. Динић у исписима Ивана Лучића, зна се да је Стефан Немања свом сину Растку дао на управу Хумску земљу.[12] Повеља је без датума. Пре но што је Растко преузео Хумску кнежевину, том земљом је управљао Немањин брат, кнез Мирослав Хумски. Он се у изворима последњи пут помиње на том положају

[5] Ако се узме да је Немања умро 13. фебруара 1199. године и да је живео 86 година, како је записано у Савином *Житију св. Симеона*, излази да је рођен 1113. године. То значи да је 1173. године имао 60 година односно 62 године 1175. године.

[6] Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 31-34, са старијом литературом.

[7] Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, у: Студеница и византијска уметност око 1200. године, САНУ, Научни скупови, књ. XLI, Београд 1988, 493-494.

[8] Ж. Микић - Д. Тодоровић, *Антрополошки садржај Богородичине цркве у Студеници и реконструкција лика Ане-Анастасије*, у: Студеница и византијска уметност око 1200. године, САНУ, Београд 1988, 245-255; Ж. Микић, *Антрополошка сазнања о Студеници и становништву Србије Немањиног доба*, у: *Стефан Немања - Св. Симеон Мироточиви. Историја и предање*, САНУ, Београд 2000, 372- 374.

[9] Рачуница је приближна, могућа је разлика ± 2...3 године.

[10] Доментијан, *Живот светога Симеуна*, превод Л. Мирковић, СКЗ, 1938, 29.

[11] Теодосије, *Житије светог Саве*, превод Л. Мирковић, СКЗ 1984, 6-7.

[12] М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета 3, Београд 1955, 69-70.

17. јуна 1190. године.[13] Само после тог датума могао је Растко преузети управу у Хумској кнежевини. По Доментијану, Растко је отишао у Свету Гору за време владе византијског цара Исака II Анђела (1185-1195), што значи да је Растку управа у Хуму додељена после 17. јуна 1190, односно пре 8. априла 1195. године, када је цар Исак II свргнут с престола.[14] Другим речима, ако је Стефан Немања свом најмлађем сину поверио област Хума на управу у другој половини 1190. године и ако је Растко тада, према казивању Теодосија имао 15 година, намеће се закључак да је Растко рођен 1175. године, не раније. Ови подаци, такође, указују да Растков одлазак у Свету Гору у руски манастир Св. Пантелејмона треба везати за 1192. годину.[15]

Време Растковог детињства и ране младости би требало тражити између 1175. и 1192. године. Где се тада налазио родитељски дом српског кнеза? Део одговора на то питање пружа животни пут Стефана Немање.

Растко је рођен у доба успона српске државе. Његов отац се, споразумом са византијским царем Манојлом I Комнином, после сукоба 1172. године, учврстио на власти. Признавао је врховну власт Византијског царства и извршавао преузете обавезе.[16] Државно средиште се тада налазило у Расу (данас Нови Пазар са околином). До недавно једини живи сведок историје Немањине престонице била је епископска црква Св. Апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара). Ту је, у *столном месту* млади Немања својевремено крштен по православном обреду[17], ту је затим сазивао државне саборе и доносио најважније одлуке.[18] До оснивања Српске аутокефалне цркве (1219), рашка епископија је имала улогу црквеног средишта српске државе. Двојица рашких архијереја, Калиник и Јевтимије, имали су запажену улогу у животу земље у другој половини XII века.[19]

[13] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II Zagrabiae* 1904, 245.

[14] М. Динић, *Три повеље*, 76-77.

[15] В. Мошин, *Правни списи Св. Саве*, у: *Сава Немањић - Св. Сава, Историја и предање*, САНУ, Научни скупови, књ. VII, Београд 1979, 105-106.

[16] *Историја српског народа, I*, СКЗ, Београд 1981, 210-211; Б. Ферјанчић, *Стефан Намања у византијској политици друге половине XII века*, у: *Стефан Немања - Св. Симеон Мироточиви*, САНУ, Београд 2000, 34-36.

[17] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 18-19.

[18] Ј. Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 29 (1997), 27-32.

[19] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 27-28, 39-40.

Недалеко од цркве Св. Апостола Петра и Павла налазио се утврђени град Рас.[20] На изванредном стратешком положају који контролише жупске пределе старога Раса и штити епископски храм, град је током векова доживео низ преображаја. Византијско царство је на римским темељима изградило војно и управно средиште. Најновија археолошка истраживања потврдила су царску историју Раса са одговарајућом каменом архитектуром и урбаном структуром.[21] Једна придворна капела у граду и једна црква, обновљена у средњем веку, део су рашког наслеђа у коме је Стефан Немања отварао нову епоху српске историје. Најавио ју је већ рано изграђеним манастиром Св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови) у Расу, надомак катедралне цркве рашких епископа. Пошто је преузео великожупански престо (1166), „нимало не задоцнев", речи су његовог биографа, Стефан Немања је почео да гради манастир и „сврши га".[22] Ктиторски натпис на западном порталу цркве, откривен приликом истраживања манастирског комплекса, сачувао је још једну важну годину Немањине и Растковe биографије. То је година завршетка радова на манастиру Св. Ђорђа: 1170-1171.[23] Манастир је, дакле, постојао у време Расткoвог рођења. Стекао је убрзо велики углед у Србији. Сам Свети Сава је то изразио једном одредбом Студеничког типика. Предвидео је да игуман манастира Св. Ђорђа, као први међу осталима, учествује у избору игумана манастира Студенице.[24]

Немањин двор се несумњиво налазио у престоном месту рашких владара. Владарско и црквено средиште се поклапају. Без подршке Цркве нема ни власти у средњем веку. У хришћанској заједници народа црква озакоњује вишим законом и владара и државу. Тај спој црквеног и владарског средишта византијског је порекла у Србији[25] и нема никакве везе са покретљивошћу владара. Престо

---

[20] Назвали смо га Рас - Постење према данашњем насељу у коме се налази: Ј. Калић-Д. Мркобрад, *Утврђени комплекс на Градини код Постења (Н. Пазар)*, Гласник Српског археолошког друштва 3 (1986), 205-208; исти, *Истраживање целине: Српско средњовековно друштво*, Гласник Српског археолошког друштва 4 (1987), 31-37.

[21] Д. Мркобрад, *Рас - Постење: фазе развоја*, Зборник радова Византолошког института 36, Београд 1997, 203-217, где је дат и преглед литературе; Д. Мркобрад, *Стефан Немања и традиција рашког епископског средишта*, у: *Стефан Немања - Св. Симеон Мироточиви*, 249-255.

[22] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање*, 25; превод М. Башића, *Старе српске биографије*, СКЗ, Београд 1924, 36.

[23] Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево 1984, 12-13.

[24] В. Ћоровић, *Списи Св. Саве, I*, Београд - Сремски Карловци 1928, 76-77; Св. Сава, *Сабрани списи*, ред. Д. Богдановић, СКЗ, Београд 1986, 92.

[25] J. Déer, *Aachen und die Herrschersitze, Mitteilungen des Instituts für Österreichische*

Стефана Немање у рашком епископском храму (1196) јасно изражава ту суштинску повезаност владара и цркве.[26]

Тачан положај Немањиног двора у престоном Расу данас није утврдив. Могућно је да је Стефан Немања обновио дворове својих претходника. Зна се да је рашки велики жупан Урош II столовао у Расу и да су зграде његовог двора биле опустошене у српско-византијском рату 1149. године.[27] У утврђеном граду Расу (Рас-Постење) Немања је затекао палате високих византијских достојанственика, који су ту службовали.[28] Поред тога, изгледа да је сам и другде градио недалеко од катедралног храма рашке епископије.

У Доментијановом *Житију Светог Саве* сачуван је значајан податак из Растковог живота. Родитељи су му, каже писац, начинили „палате за пребивање" и он је ту боравио до одласка у Хумску земљу[29], дакле до своје 15-те године, ако следимо казивање монаха Теодосија о Св. Сави.[30] Овај Растков двор, судећи по узрасту који се помиње, не треба тражити далеко од породичног дома.

Новија истраживања су показала да се у близини Петрове цркве и Ђурђевих Ступова простирао комплекс крунских добара првих Немањића. Обухватао је и два села уз Дежевску реку (у средњем веку река Пнућа), Мишчиће и Дежево. Именом су преживела турску епоху и одржала се до наших дана. Мишчиће је удаљено око 4 km од Петрове цркве, а Дежево 6 km. До образовања великог властелинства манастира Св. Стефана у Бањској почетком XIV века, оба села су, поред осталих, припадала Немањићима.[31] Систематска истраживања тога краја, почев од 1975. године, показала су да су се и поред великих разарања у турско време, одржали трагови средњовековног живота. Као ретко где на простору рашке жупе, сећање на доба Немањића се одржало у микротопонимији сеоских атара и имања, у језику предтурског доба, посебно у предању. Разорено се

Geschichtsschreibung 79, Wien 1971, 1–13; Th. Bogyay, *L'iconographie de la „porta speciosa"*, REB 8 (1950), 58-129.

[26] Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53-54 (1987-1988), 21-30.

[27] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 103; *Византијски извори за историју народа Југославије, IV*, Београд 1971, 26.

[28] Упор. нап. 21.

[29] Доментијан, *Живот св. Симеуна*, изд. Ђ. Даничић, 120; превод Л. Мирковић, 29.

[30] Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, 5; превод Л. Мирковић, 6-7.

[31] Ј. Калић, *Дежево у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 20, 1981, 75-82.

бранило памћењем. Тако се једна зараван у селу Мишчиће, поред пута Нови Пазар-Дежево (данас локалитет „Брест") назива „Немањина црква", „двори светог Саве".[32] Сондажна археолошка истраживања (1980) потврдила су постојање једнобродне цркве, која је старија од гробља, образованог на њеним рушевинама током XIV–XV века. Остаци других зграда назирали су се у југозападном делу заравни.[33] Позна народна легенда још дуго је везивала Растково име за село Мишчиће.[34]

Према историјским изворима, у Дежеву се налазио двор српских владара у XIII веку. Ту је краљ Стефан Драгутин боравио 1282. године и ту је, због тешке повреде, предао власт своме брату краљу Милутину.[35] Рано разорени комплекс двора, изгледа већ у првој фази учвршћивања Турака, остао је у свести људи. Крајем XVII века дубровачки трговац Никола Бошковић, отац чувеног Руђера Бошковића, који је дуги низ година живео у Новом Пазару, распитивао се за српске старине, па и за дворове Немањића. Тада их више није могао видети, али је сазнао да „многи мисле" да су Немањићи „становали у Дежеву близу брда Св. Ђорђа (манастир Ђурђеви Ступови)".[36] У време Првог српског устанка, према казивању једног савременика, устаници су се окупили на Дежевској реци (1806. године) „где су били Немањића двори". Вести о дежевском крају стизале су тада са избеглицама у Студеницу, па су ту и записиване.[37] У народну песму, која је забележена почетком XIX века, ушли су „стари дворови" у Дежеву у ред највреднијих споменика прошлости. Војвода Милош се следећим речима обраћа „господи латинској" у намери да дочара величину немањићке епохе:

[32] Геодетска управа Нови Пазар, КО Мишчиће, парцела 100, друштвсна својина (Шумско газдинство), поред имања Јеремић Симиона, пос. лист 67, документација Ј. Калић, необјављено.

[33] Рекогносцирање обавио мр Д. Мркобрад 1975, као и сондажна истраживања 1980 (документација необјављена).

[34] М. Милојковић, *У тами благо*, изд. Просвета, Београд 1974, 140-141; Е. Мушовић, *Неколико легенди из средњовековне Рашке*, Новопазарски зборник 3 (1979), 77.

[35] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило Други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 25. Име Дежева пренело се временом на реку (Дежевска река, раније Пнућа), затим на цео крај од ушћа Дежевске реке до села Шароња (Аустријска генералштабна карта, 1904; казивање мештана и др).

[36] М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић и Рашке старине*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8 (1972), 258-260.

[37] Герасим Георгијевић, *Знаменити догађаји новије србске историје*, Београд 1838, 8-13; 89-90.

Да видите лавру Студеничку
недалеко од Новог Пазара!
Да видите Ђурђеве Ступове
код Дежеве, старијех дворова
задужбине цара Симеуна![38]

Исте податке добио је средином XIX века руски дипломата и писац, А. Ф. Гиљфердинг. Приликом разгледања Ђурђевих Ступова свештеник му је показивао околину и тумачио прошлост. Ту су, говорио је он, у Дежеву „радо боравили Немања и његови потомци".[39] Према предању, Немања је засновао двор у Дежеву који се обично помиње у множини: *двори*.

Нови смисао овим подацима пружила су теренска истраживања. У селу Дежеву, на падини према реци, налази се један извор воде коме мештани приписују чудотворно дејство. Његово повремено пресушивање сматра се најавом несреће у селу, а има и других веровања. Првобитно стање извора је знатно измењено 1930. године, чесма је обновљена, уклоњене су затечене плоче, изгледа и старији натпис.[40] „Немањина чесма" је врло поштована у селу. Мештани своја имања у околини и данас одређују њеним положајем.[41] Старији саговорници су тврдили да су се недалеко од те чесме налазили „Немањини двори", неки су памтили остатке зидова цркве, видљиве још почетком XX века.

Најпре сондажна, а онда и систематска археолошка истраживања су потврдила важност локалитета. Откривена је једнобродна црква са призиданом бочном капелом (црква дужине 16 m, ширине 7 m, без капеле), са пространим олтарским простором, који је по површини био већи од наоса, са изузетно великом часном трпезом, са троном и седиштима у олтарском простору и другим особеностима без аналогија у српском градитељству. Поједини градитељски елементи упућују на решења у другим Немањиним задужбинама, овде

[38] Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме, II*, Беч 1845, Нолит, Београд 1977, 134-135.

[39] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 131.

[40] И. Здравковић, *Прилози за проучавање двораца и других споменика културе у средњовековној Србији (Сврчин, Пауни, Неродимља, Дежева)*, Зборник заштите споменика културе 16 (1965), 154.

[41] Геодетска управа Нови Пазар, КО Дежева (попис 1952), имања Пузовић Промфила, пос. лист 23; Пузовић Радише пос. лист 29; Тиосављевић Милована, пос. лист 48 и др.

особено примењеним. Црква је била осликана убрзо по изградњи, делови живописа одржали су се на откривеним зидовима цркве, мноштво одломака прикупљено је приликом ископавања. Време градње се није могло прецизно утврдити. Приближно се везује за прву половину XIII века. Поуздано је установљено да црква *није* припадала манастирском комплексу.[42]

Несумњиво је да дежевска црква потврђује казивање архиепископа Данила II о немањићком двору у томе крају. Остаје да се даљим истраживањима утврди где се он све простирао и када је успостављен. Многи подаци указују да управо Стефану Немањи треба приписати његову градњу или, можда, само обнову. У Дежеву и околним местима мноштво података подсећа на присуство првих Немањића.

Растко Немањић је провео детињство у рашком крају српске државе. Био је то простор дугих историјских традиција, које су се видљиво преплитале на сваком кораку, у граду и цркви, у обичајима и међу људима. Дечак је, кажу биографи, учио и напредовао, и изазивао дивљење ближњих својим разумом још у „детињем узрасту". Рано је пригрлио веру, „од младости своје", изричит је Доментијан, предано је проучавао свете књиге и „није се ленио да у цркви на свим службама стоји". Монашки чин је изузетно поштовао, молитвама и постом „из млада приону Господу".[43] Растко је, изгледа, и пре доласка светогорских монаха на очев двор, размишљао о смислу живота и путевима Господњим. Монашки живот је могао упознати још у детињству, у Расу. Манастир Светог Ђорђа, чудесно изграђен на врху брда, изнад рашког и дежевског поднебља, свакако је био први манастир који је Растко угледао. Да ли је ту, под окриљем очеве задужбине, Немањин син доносио најважније одлуке о свом животу и посредно, о свом народу?

Завичај Светог Саве,
Споменица епископу шумадијском Сави, Нови Сад 2001, 189-197.

[42] J. Калић-М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старинар, Нова серија 36 (1985), Београд 1986, 115-147.

[43] Доментијан, *нав. дело*, 29-30; Теодосије, *нав. дело*, 6-7.

СТЕФАН НЕМАЊА У МОДЕРНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Пут Стефана Немање до модерне историографије олакшали су историјски извори. За разлику од неких других историјских личности, он се помиње у наративним изворима свих врста (биографије, житија, родослови, летописи, византијски извори). Пут му је затим додатно утрвен и проширен предањем. Немања данас, у ствари, има два лика - једно је историјска личност, а друго личност предања. Ти портрети нису истоветни, као што ни епохе које су их обликовале нису налик једна на другу: прва је доба самосталности средњовековне српске државе, а друга - време турске и сваке друге туђинске власти. Различити светови, нема сумње.

Овај рад не представља преглед библиографских јединица, већ настоји да пружи збир тематских целина којима је модерна историографија корак по корак откривала саму личност Стефана Немање, али и историју Срба у XII веку (привреда, друштво, држава, вера итд.). Од првих биографских података о Немањи - забележили су их најпре његови синови - до наших дана, то је уједно и развојни пут српске научне мисли у области историографије, препознатљив на једној конкретној теми. Тако је Немањина личност, ако се дијахроно посматра, и поглед на српску историјску науку, на нас саме. У том смислу је Немања историјска личност и наш савременик у исто време.

Истраживачко поље је веома пространо. Поред осталог, оно обухвата и начин мишљења људи оног времена, изражен кроз историјске изворе (о чему се писало у прошлости и на који начин) и научно данас - за чим се трагало и како. У тим вековним разликама у избору тема између XII и XX века, Немања је остао тешко докучива личност.

На почетку модерне српске историографије стоји Јован Рајић са својом *Историјом разних славенских народов најпаче Болгар, Хорватов у Сербов*, штампаном 1794. и 1795. године. Образовани писац епохе просвећености, школован у Карловцима, Коморану, Шопрону и у Духовној академији у Кијеву, посматрајући у целини прошлост српског народа запазио је да је највећи непријатељ Срба

незнање. Из тога је затим изводио неслогу, непокорност и самољубље.[1] Својом *Историјом* он се супротстављао незнању, а већ онда је било јасно да истраживања о Стефану Немањи омета недостатак поузданих извора. Из тих разлога, наравно и других, истраживања о њему трају већ два века, од времена Јована Рајића до наших дана.

Критички метод истраживања историјских појава утемељен је у Србији у другој половини XIX века. Стигли су школовани српски научници и, уз поједине странце, нарацију о прошлости постепено замењује доказ.

Основне истраживачке теме извирале су из расположиве и шкрте грађе. *Први тематски круг чине* биографски подаци. У делима Немањиних синова, на пример, није записана година његовог рођења (она се и другде у средњем веку ретко бележи), није наведено ни име Немањиног оца. Наративни текстови хагиографског усмерења имали су друга унутрашња тежишта. Друге су чињенице одабиране да се представи одређени лик, нарочито светитељски.

Порекло Немање у српској држави, у којој се од XI века устаљивало монархијско начело власти, спадало је несумњиво у значајна научна питања. Тако су српски научници у средњовековним изворима и делима писаца из XVII века (Мавро Орбин, Хроника Лукаревића, списи Ђорђа Бранковића и други) трагали за именом Немањиног оца, а тиме и за династичким коренима владара. У делима Мавра Орбина и Лукаревића рашки жупан Деса је помињан као Немањин отац.[2] То је затим преузео Шарл Диканж (Charles Du Cange), а онда и други писци.[3] Поред тога, Немањин отац је означаван као Техомил (Тихомиљ), уз друге комбинације.[4] J. Рајић је био

[1] И. Раич, *История разных славенских народов наипаче Болгар, Хорватов и Сербов*, Виенна, I–III 1794, IV 1795; Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, САН, Посебна издања CCIV, Одељење друштвених наука, књ. 7, Београд 1952, 84, 125-133; Р. Самарџић, *Писци српске историје*, I, Београд 1976, 52.

[2] М. Орбин, *Краљевство Словена*, изд. СКЗ, Београд 1968, 15; G. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, Venetia 1605, 20, 23.

[3] Du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata. Familiae Dalmatiae et Slavoniae*, Parisii 1680, 278. Приступачно издање: Caroli Du Fresne domini Du Cange, *Illyricum vetus et novum*, Posonii 1746, 53. О одјецима Орбиновог дела: Н. Радојчић, *Облик првих модерних српских историја*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука 2, Нови Сад 1951, 5-51.

[4] *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875), 257, и превод Л. Мирковића, *Старе српске биографије XV и XVII века*, СКЗ 1939, 56; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови*

свестан несклада у овим подацима, па их је предочио читаоцима и навео мишљење да је Техомил „из љубави родитељске назван Теса или Теша, у Далматинаца Деса".[5]

Писци XIX века су дуго трагали за Немањиним оцем. J. Суботић је мислио да то не може бити Деса, а К. Николајевић је трагом казивања Попа Дукљанина помишљао да би Драгихна, брат Градихнин, могао бити та личност.[6] П. Срећковић је у више наврата писао о Немањином пореклу. Најпре је указивао на то да би жупан Урош могао бити његов отац, а затим је претпоставио да је то вероватно био Стефан Вукан.[7]

Главни византијски извори XII века (Никита Хонијат, Јован Кинам) већ су били познати у XIX веку, додуше у одломцима и махом по преводима. Још је Орбин знао за Хонијатове вести посредством латинског превода.[8] До српских научника те вести су стизале чешће преко руских писаца и странаца (Е. Голубински, В. Г. Васиљевски, К. Грот). Тој групи сјајно обавештених научника припадао је и К. Јиречек.[10]

Тако сабрани подаци о иначе заплетеној историји српских жупана XII века уграђивани су у многобројне расправе научника с краја XIX века и у првој половини XX. Истакнуто место међу њима заузимао је Стојан Новаковић, који је писао о различитим аспектима Немањиног доба (држава, границе, политичка историја, историјска

и летописи, Београд - Сремски Карловци 1927, 14-17, 46, 53, 57, 279; Р. Новаковић, *Бранковићев Летопис*, Београд 1960, 39; К. Јиречек, *Историја Срба, I*, Београд 1952, 123, 147-148; J. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање*, Нови Сад 1991, 33.

[5] И. Раич, *История*, II, 1794, 314.

[6] J. Суботић, критика на дело „*Повесница српског народа*" од Данила Медаковића, ЛМС 87 (1853), 188-210; Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900), 7-8; К. Николајевић, ЛМС 110 (1865), 61-64.

[7] П. Срећковић, *Записи из овчарских и кабларских манастира*, Гласник СУД 25 (1860), 73; исти, *Стеван Немања*, Гласник СУД 27 (1870), 220-225; исти, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века*, Гласник СУД 54 (1882), 182-184; исти, *Историја српског народа I*, Београд 1884, 208 и д.

[8] Н. Радојчић, *Српска историја Мавра Орбина*, Београд, 1950, 27; уп. и Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, коментар С. Ћирковића у књизи, 410, *passim*.

[9] Е. Голубинский, *Краткий очерк истории православных церквей*, Москва 1871, 540-542; В. Г. Василевский, *Из истории Византии в XII веке*, Славянский сборник 2, С. Петербург 1877, 255, 279-287: он је изједначавао византијског жупана Десу са Дукљаниновим Десом и Стефаном Немањом; К. Грот, *Из истории Угрии и славянства в XII веке* (1141-1173), Варшава 1889, 286 и д.

[10] K. Jireček, *Geschichte der Serben*, Gotha 1911; превод: *Историја Срба, I*, Београд 1952, 147-154.

географија, итд.), па и о његовим прецима. Сматрао је да је Немања био потомак жупана Вукана.[11] Отац Немањин је и даље био загонетан. Преглед старијих мишљења и своје тумачење дао је Љ. Ковачевић. Он је закључио (1900) да је Немањин отац био Завида и да није био владар.[12] Истој теми посебну расправу посветио је Д. Анастасијевић (1914).[13] Готово да нема ниједног српског научника који се на пољу средњовековних студија није враћао личности родоначелника славне династије. Пресудне чињенице је донео тек ктиторски натпис кнеза Мирослава Хумског на његовој задужбини (црква Св. Петра и Павла) у Бијелом Пољу. Натпис је објављен 1922. године. Ту је Немањин брат назван сином Завидиним.[14] Расправа се и после тога наставила и то углавном уклапањем појединости у шире оквире проучавања српских извора XII и XIII века. Поред П. Поповића, који се бавио хронолошким питањима у делима св. Саве[15], С. Станојевића[16] и других, нарочито је В. Ћоровић (1940) пажљиво претресао спорна питања и докучиве чињенице.[17] Завида је тако постао неспорна историјска личност[18], трага се још за његовим прецима, родбинским везама са династијом рашких жупана с краја XI века односно са зетском владарском кућом.

[11] С. Новаковић, *Неколика тежа питања српске историје*, Годишњица Н. Чупића 31 (1912), 16; исти, *Из српске историје*, Нови Сад - Београд 1966, 112-113.

[12] Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, 1-62.

[13] Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914, 1-32.

[14] В. Петковић, *Споменица С. Лозанића,* Београд 1922, 45-47; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица Н. Чупића 49 (1940), 23, 34-36, где је утврђена аутентичност натписа. Најновије издање натписа: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 37, бр. 10, са старијом литературом. О цркви Св. Петра на Лиму, данас у Бијелом Пољу: *Историја Црне Горе II/1*, Титоград 1970, 143-148, са одговарајућом литературом (В. Кораћ).

[15] П. Поповић, *О хронологији у делима Св. Саве*, Глас СКА 112 (1924), 19-87.

[16] Ст. Станојевић, *Немања*, Годишњица Н. Чупића 42 (1933), 93-132.

[17] В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве,* 21-43; исти, *Историја Срба I*, Београд (1940) 1989, 132, претпоставља да је Вукан непосредни предак Немањин.

[18] Ђ. Сп. Радојичић, *Завида отац хумског кнеза Мирослава*, Јужнословенски филолог 23 (1958), 255-261; J. Lesny, *Stefan Zawida als Sohn von Uroš I und Vater von Stefan Nemanja. Ein Beitrag zur serbischen Prosopographie*, Südostforschungen 48 (1989), 37-39; исти, Studia nad poczatkami serbskiej monarchii Nemaniczów, Wroclaw – Warszawa – Krakow 1989, 156-164. *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 55, ген. бр. 5 (Д. Спасић).

Година рођења Стефана Немање била је предмет дугих расправа. Знатна неслагања постоје и данас.[19] О години његове смрти (1199) убедљиво је расправљао Ф. Баришић.[20]

О породичним приликама Немањиним основни подаци су одавно знани. Врло сужени круг извора није проширен битно новим вестима. Супруга Ана, монахиња Анастасија, која се заједно са Немањом замонашила 1196. године, умрла је пре 1199. године. Њени земни остаци пренети су затим у манастир Студеницу, где су сахрањени у припрати, испод фреске која, како изгледа, чува њен лик.[21] Историја Немањиних синова, Вукана, Стефана и Растка - светог Саве ван оквира је ове теме.

Други тематски круг везан је за делатност Стефана Немање. Ту су окупљене расправе посвећене политичком успону Немање и времену његове владавине. Основни редослед догађаја је одавно познат: рођен је у Зети, где се његов отац нашао у избеглиштву, а затим се вратио у *столно место* и у храму Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара) примио друго крштење, речи су његовог биографа. Као младић је добио на управу „част отачаства својег" - Топлицу, Ибар, Расину и Реке, а нешто касније је од византијског цара Манојла I Комнина стекао област Дубочицу код Лесковца. После унутрашњих сукоба са браћом и Византијом, он преузима врховну власт у српским земљама.

Научни проблем се састојао у хронолошкој неодређености овако изложене делатности, а то су, у ствари, фазе настанка државе Немањића. Највећи број хронолошких података о очевом животу сачуван је у Савином Житију Св. Симеона. Текст Савиног Житија објавио је својевремено П. Шафарик (1873), затим боље В. Ћоровић

[19] Поред наведених радова П. Поповића, Љ. Ковачевића, В. Ћоровића, уп. И. Павловић, *Хронолошке белешке Св. Саве о Стефану Немањи*, Гласник СУД 47 (1879), 302; Љ. Јовановић, *Прилошци хронологији живота Стевана Немање и Светога Саве*, Глас СКА 64 (1901), 75; Љ. Стојановић, *О годинама у Савином Житију Стевана Немање*, Прилози КЈИФ 5 (1925), 91; Р. Новаковић, *Кад се родио и кад је почео да влада Стеван Немања?*, Историски гласник 3-4 (1958); Б. Радојковић, *Хронологија живота и владања Стефана Немање*, Глас САН 1951, 143; Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд-Загреб 1928, 92-96 и др.

[20] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971, 31-58.

[21] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 33; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 31-34, где је дат преглед старије литературе.

(1928), али још увек са знатним пропустима.[22] Превода има више. Сачинили су их М. Башић (1924), Л. Мирковић (1939) и уз мање измене Д. Богдановић (1968).[23] Дуго се у науци расправљало, често и веома полемично, о бројкама сачуваним у позном препису Савиног дела. Ти хронолошки подаци, како је запажено, не само да су међусобно неускладиви, већ су и „противречни до нерешивости".[24]

Истраживачи су сагласни да наведене тешкоће проистичу добрим делом из чињенице да није сачуван Савин аутограф. Постоји студенички препис дела из 1619. године. Текст преписа је слојевит, има интерполација. Настао је коришћењем Хиландарске повеље Стефана Првовенчаног и Хиландарског типика, можда и других података.[25]

У Савином делу, према студеничком препису, наводи се да је Немања владао 37 година (то се наводи три пута, а једном „свих 38 година").[26] Затим један посебан одељак своди основне владарске и монашке тренутке Стефана Немање. Ту је записано да је „примио владу" са 46 година, да је пробавио на власти 37 година, да се замонашио 25. марта 6703 (1195), да је живео укупно 86 година и да је умро 13. фебруара 6708 (1200).[27] Овај одломак Житија налази се у једном старијем изводу из Савиног дела, у тзв. Богишићевом зборнику из XV века, како је то означио В. Ћоровић.[28] Упадљиво је да

[22] P. J. Šafarik, *Život sv. Symeona od sv. Savy*, Památky drevniho pisemnictvi Jihoslovanuv, Prag 1851 - I издање; затим II издање у Památky, 1873 (са исправкама); В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, Београд - Сремски Карловци 1928, 151-175; критика Ћоровићевог издања: П. Ђорђић, *Из Шафарикове едиционе праксе*. П. J. Шафарик (1795-1865), Зборник чланака поводом 100-годишњице смрти, Нови Сад 1963, 142-153.

[23] *Старе српске биографије*, Београд, изд. СКЗ 1924, 3-26; Л. Мирковић, *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога*, Београд 1939; према издању М. Башића и Д. Богдановић, *Старе српске биографије*, Београд 1968, 23-35; уп. и Свети Сава, *Сабрани списи*, превод Л. Мирковић - Д. Богдановић, изд. „Стара српска књижевност", Просвета - СКЗ, Београд 1986, 95-119; најновије издање: Свети Сава. *Сабрана дела*, приредио Т. Јовановић, СКЗ, Београд 1998, 148-191. Превод на немачки: S. Hafner, *Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien*, Bd. I, Graz–Wien–Köln, ed. Styria, 1962, 35-61; Стефан Првовенчани, *Живот Св. Симеона*. Сабрани списи, приредила Љ. Јухас-Георгијевска, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд 1988.

[24] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (1971), 54.

[25] Р. Маринковић, *Историја настанка Живота господина Симеона од Светога Саве*, Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, САНУ, Београд 1979, 201-212.

[26] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 152, 154, 155-156.

[27] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 173.

[28] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 1928, XVI; П. Поповић, *О хронологији у делима Св. Саве*, 35.

овај текст - својеврсна „рекапитулација" Немањиног живота у облику у којем је до нас дошла одудара од уобичајеног начина излагања житија као жанра.

Година смрти монаха Симеона забележена је и у Хиландарском типику: 6708 (1200).[29] Оспорава је податак из дипломатичке грађе. У златопечатном сигилију византијског цара Алексија III Анђела од јуна 1199. године Немања се помиње као „покојни" (ἐκεῖνος). Податак је својевремено запазио Д. Анастасијевић, али је вест другачије преводио („онај велики жупан Србије" уместо „покојни велики жупан Србије").[30] Сјајни зналац византијске царске дипломатике, Ф. Баришић, коначно је разрешио овај важни хронолошки податак: Стефан Немања, монах Симеон, умро је у Хиландару 13. фебруара 1199. године.[31]

Овако утврђен дан упокојења монаха Симеона (1199) упућује на закључак да је рођен око 1113. године, како је већ истицано и у старијој литератури.[32] Почетак владавине, ако следимо наведене хронолошке податке, подразумева најпре управу над источним областима српских земаља (Топлица, Ибар, Расина, Реке), а затим преузимање врховне власти у Расу. Прво би се могло везати за 1158-1159. годину, мада других потврда за те догађаје нема.[33] Опис унутрашњих борби у Србији у којима је Немања победио своје противнике, како је то описао Стефан Првовенчани, потврђују речи византијског писца Никите Хонијата, који је забележио да се „сатрап Срба" у сукобу са својим саплеменицима „мачем обраћао своме роду". Хонијатове вести се поуздано могу датирати у 1168. годину, што значи да је Немања био на власти те године.[34] У сваком случају,

[29] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 28; новије издање: Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, Београд 1995, 9, и текст Љ. Јухас-Георгијевске у истој књизи о деловима текста које је сам Сава писао: П. Ивић, *Питање ауторства Хиландарског типика у светлости језичке слике тога текста*, Свети Сава у српској историји и традицији, САНУ, Београд 1998, 107-114.

[30] Д. Анастасијевић, *Година смрти Немањине*, Глас СКА 86 (1911), 135-140; К. Јиречек, *Историја I*, 160; Д. Анастасијевић, *Још о години смрти Немањине*, Глас СКА 92 (1913), 63-109.

[31] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (1971), 31-40.

[32] И. Павловић, *Хронолошке белешке*, 302; К. Јиречек, *Историја I*, 148, и др.

[33] С. Пириватрић, *Прилог хронологији почетка Немањине власти*, ЗРВИ 29-30 (1991), 125-135, где је дат преглед извора и старије литературе.

[34] *Nicetae Choniatae Historia*, rec. J. A. van Dieten, Berolini 1975, 158-159; *Византијски извори за историју народа Југославије, IV*, Београд 1971, 144-146 (коментар J. Калић). Уп. J. Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник Филозофског факултета XI–1 (1970), 193-204; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 209.

тек признавањем врховне власти Византије могао је Немања опстати на „престолу отачаства“, како се то онда истицало.

У време Стефана Немање државно средиште се устаљује у Расу. У старијој научној литератури било је непознато место тог утврђеног града, који је касније, путем обласног имена, дао назив и целој српској држави - Рашка. Од времена П. Срећковића, који је претпоставио да би рушевине једног града у тетовском крају могле бити остаци Раса до Ст. Новаковића и К. Јиречека, који су оправдано Рас тражили у новопазарском крају, многи су изрицали своје судове.[35] Данас је поуздано утврђено да се „столно место“ рашких жупана XII века, како је то записао Стефан Немањић у биографији свога оца, налазило *уз цркву Св. апостола Петра и Павла* (данас Петрова црква код Новог Пазара). Ту се налазила катедра рашких епископа, посведочена хрисовуљом византијског цара Василија II 1020. године, односно подацима српских летописа. У непосредној близини те цркве, на месту званом Градина у Постењу, откривен је град Рас, који је на темељима римске Арсе обновљен у време цара Јустинијана I у VI веку, како изричито сведочи Прокопије из Цезареје.[36] У рашкој Петровој цркви налазио се престо Стефана Немање. Ту је он предао власт своме сину Стефану (1196) и на истом месту је Стефан Немањић

[35] П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и Византији у половини XII века*, Гласник СУД 54 (1882), 164; Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Н. Чупића 1 (1877), 171; исти, *Град, трг варош*, „Наставник“, 1892, прештампано у књизи С. Новаковића, *Из српске историје*, Нови Сад - Београд 1966, 151; исти, *Немањићке престонице Рас-Пауни-Неродимља*, Глас СКА 88 (1911), 12-13; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку (1879)*, превод: Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 291; исти, *Историја Срба I*, Београд 1952, 67, 124; II, 3; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, у његовој књизи *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 79-80.

[36] J. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник Филозофског факултета XIV–1 (1979), 79-91; исти, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 13-22; исти, *Das Bistum Ras*. Pontes Slavici, Festschrift S. Hafner, Graz 1986, 173-178; исти, *Прокопијева Арса*, ЗРВИ 27-28 (1989), 9-16; исти, *Рашка истраживања Стојана Новаковића*, Зборник Филозофског факултета 18 (1994), 109-117. Преглед археолошких истраживања дао је Д. Мркобрад, *Рас-Постење: фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997), 203-217. Претпоставка путописца А. Ф. Гиљфердинга, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 134, да би Рас могао да се налази на месту утока реке Себечеве у Рашку оповргнута је вишегодишњим археолошким ископавањима. То насеље, удаљено је 12 km од рашког епископског храма, још у средњем веку се називало Трговиште, како сведоче историјски извори и натписи откривени на лицу места. Погрешна идентификација: М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987 (са литературом), где је обухваћено и Трговиште.

крунисан краљевском круном (1217).[37] Ту су одржана два сабора Стефана Немање, први ради борбе против богумила (између 1172. и 1180. године), а други приликом напуштања власти (1196).[38] Изнад рашког епископског храма изградио је Немања своју задужбину, манастир Св. Ђорђа (Ђурђеви Ступови). Откривени делови ктиторског натписа сведоче о времену грађења храма (1170-1171).[39]

Круг сазнања о Стефану Немањи и његовом времену највише је проширен, чак и битно измењен, напретком византолошких студија у свету и код нас. Препород тих студија подстакао је Г. Острогорски, а остварили су га његови сарадници. Пошто је епоха Стефана Немање у ствари византијско доба српске историје, нема ниједне студије или расправе Г. Острогорског која се односи на византијску историју, привреду или друштво до 1204. године (до слома Византијског царства) а да истовремено не задире и у темеље српске историје исте епохе, нарочито с обзиром на припајање византијских територија држави Стефана Немање.[40] У структури истраживачких тема ту су промене у односу на историографију до Другог светског рата највеће. Док су раније преовлађивале теме тзв. политичке историје, у другој половини XX века све чешће се постављају и другачија питања, усмерена превасходно ка проучавању друштва и појава.

Византијских узора било је у Немањино време много. Уз све разлике које деле византијско од српског друштва, упоредна испитивања показују да је Царство на различите начине утицало на младе балканске државе. Чак и систем наслеђивања престола у Византији у комнинско доба садржи неке појединости које подсећају на прилике у Србији. Цар Јован II Комнин (1118-1143) пред крај живота је за наследника престола одредио најмлађег сина Манојла, дакле не по старешинству, већ по свом избору. Царево обраћање присутним архонтима подсећа на речи које се приписују Немањи: „Примите дакле овог младића као свог цара, Божјег миропомазаника а мог изабраника.“ Затим, формула из 1171. године исказује изразито

[37] J. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53-54 (1990), 21-30; исти, *Претече Жиче: крунидбена места српских владара*, Историјски часопис 44 (1997), 77-85.

[38] Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, изд. САНУ, Београд 1940.

[39] J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у старом Расу*, Краљево 1984, са старијом литературом.

[40] Расправе о византијском сељаштву, пронији, имунитету, обједињени су у књизи Г. Острогорског, *О византијском феудализму*, Сабрана дела I, Београд 1969; синтеза: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1958.

династички принцип наслеђивања власти уз пресудну улогу владајућег цара.[41] Стефан Немања је 1196. *својом* одлуком власт предао свом *млађем сину*, тада зету василевса Алексија III Анђела. Он је тада носио византијску титулу севастократора. Додељивање византијских дворских титула Србима у Немањино време, а и сам Немања је био одликован „царским саном" пре 1168. године, означава почетак праксе ширих политичких значења.[42] Проучавање српске владарске идеологије у средњем веку у византијским оквирима и ван њих налази своје истраживачко језгро управо у схватањима родоначелника династије.[43]

Систематско испитивање византијских извора за српску историју XII века, својствено угледној едицији коју издаје Византолошки институт САНУ, изнело је на видело нове појединости прошлости. Познати наративни извори (Јован Кинам, Никита Хонијат, ретори) преведени су на српски језик и то у деловима који се односе на историју преднемањићког и немањићког периода. На једном месту сабрани и међусобно упоредиви, ти извори су омогућили да се провере старија научна тумачења и открију нова.[44]

Државничка делатност Немањина одувек је била у средишту пажње истраживача. Обласни господар једног дела српских земаља постаје владар простране државе која се протезала од зетског приморја до Поморавља.[45] Освајањем територија на рачун Византије, припајањем Зете коју извори називају Немањином дедо-

[41] Г. Острогорски, *Напомене о византијском државном праву у доба Комнина* (обј. 1945), Сабрана дела III, Београд 1970, 192-204.

[42] Г. Острогорски, *Урум-деспот. Почеци деспотског достојанства у Византији*, Сабрана дела III, Београд 1970, 205-218; исти, *Успон рода Анђела*, Сабрана дела III, 325-341; Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стевана Немањића?*, Зборник Филозофског факултета VIII–2 (1965), 217-224; исти, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968), 135-170. Од старијих радова: Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у Србији*, Глас СКА 78 (1908), 223-229. Уп. Б. Ферјанчић, *Византија у делу Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић. Личност и дело, Београд, САНУ 1995, 239-248.

[43] S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, Südosteuropäische Arbeiten 62, München 1964; Ф. Кемпфер, *О неким проблемима старосрпске хагиографије*, Ист. гласник 2 (1969), 29-51; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, са старијом литературом.

[44] *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971.

[45] Појава обласних господара у Византији и Србији: Р. Радић, *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, ЗРВИ 24-25 (1986), 153-283, са одговарајућом литературом; М. Благојевић, *Жупа Реке и Дендра Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996), 206-209; исти, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997). 45-61.

вином, створени су темељи средњовековне државе.[46] Покушај освајања Дубровника није успео. Рат је окончан склапањем мира 1186. године.[47] Котор је имао важну улогу у држави Немањића. Стефан Немања је ту сместио свој двор.[48]

Постепено сабирање малобројних података о спољној политици Стефана Немање омогућило је да се поузданије установе разгранате међународне везе Србије у његово време. Немања је, као и његови претходници, у борби за самосталност државе, тражио савезнике ван византијског света, прикључивао се борби Угарске против Царства (1182-1183), одазивао се позиву Венеције за борбу против Комнина (1172) или тражио ослонце у Римско-немачком царству у доба Исака II Анђела (1188-1189). Европски савези и бојишта српска део су Немањине епохе, али и потоњих времена.[49]

[46] Од старијих радова вредност имају: Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Н. Чупића 1 (1877), 163-243; исти, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880), 1-151; М. Благојевић, *Стојан Новаковић као истраживач историјске географије*, Стојан Новаковић. Личност и дело, Београд 1995, 283-291; Г. Томовић, *Српска средњовековна жупа у делима Стојана Новаковића*, нав. дело, 294-299; преглед развоја историјске географије у Србији дао је С. Ћирковић у предговору књиге М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978; новија сазнања о Немањиним освајањима: *Историја Црне Горе II/1*, Титоград 1970, 4 (С. Ћирковић); *Историја српског народа I*, Београд 1981, 208-211, 251-262 (J. Калић) са старијом литературом. Уп. и С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

[47] Вести о току рата сачувао је М. Орбин, *Краљевство Словена*, 18, и коментар С. Ћирковића, 296-297; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, Rad JAZU 283 (1951), 51-118. Текст уговора о миру је објављен више пута: J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, Београд 1934, 7-9; М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, Глас СКА 123 (1927), 1-10.

[48] За историју Котора, поред општих дела, уп. И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950; преглед истраживања Боке Которске: Споменик САН 103 (1953); Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века*, Научни скуп „Црква Св. Луке кроз векове", Зборник радова, Котор 1997, 13-21; П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд - Улцињ 1975, 111-113; L. Steindorf, *Die dalmatinische Städte im 12 Jh.*, Köln–Wien 1984.

[49] Везе са Угарском, Немачком и Венецијом: G. Moravcsik, *Pour un alliance byzantino–hongroise*, Byzantion 8 (1933), 560-562; исти, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1975; J. Kalić, *Die deutsch–serbische Beziehungen im 12 Jh.*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschitsforschung, Wien 99 (1991), 513-526; J. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ CCCLXXXIV, Одељење историјских наука, кн. 10, Београд 1998, 95-106; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni*, Budapest 1989, 107, 115-117, 123; V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, Revue historique du Sudest Européen 18 (1941), 129; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас САН 214 (1954), 1-21.

Вести о унутрашњим приликама у Србији су ретке. Одавно је познато да се у XII веку усталио систем тзв. удеоних кнежевина, које су по правилу додељиване члановима династије. Тако су Немањина браћа - кнез Страцимир и кнез Мирослав управљали подручјем око Западне Мораве односно подручјем Хума. Захваљујући откривању латиничког преписа Немањине повеље дате Сплићанима 1190. године, утврђено је да су и Немањини синови Вукан и Растко стекли издвојена управна подручја - први у Зети, а други у Хуму. Вукан је најпре носио титулу великог кнеза, како је записао Сава Немањић, а затим титулу краља Диоклије и Далмације, како је наведено у натпису на цркви Св. Луке у Котору 1195. године. После Растковог повлачења у Свету Гору, у Хуму се јављају потомци кнеза Мирослава.[50]

Међу важне установе српске државе XII века спадали су државни сабори. Настали су пре владе Стефана Немање, а обликовани су на нов начин у његово време. Постали су незаобилазна установа за доношење крупних одлука владара. Писци XIX и XX века посветили су им дужну пажњу.[51] Ликовне представе Немањиних сабора у Расу, касније прилагођаване промењеним приликама у XIII и XIV веку, допринеле су бољем упознавању састава и улоге сабора у Србији.[52]

Владарска идеологија Немањића заснована је на схватањима која је образложио већ родоначелник династије. У оснивачкој пове-

[50] М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета 3 (1955), 70-71, 74-78; натпис на цркви Св. Луке је у новије време подвргнут вишеструкој анализи: Зборник радова „Црква Светог Луке кроз вјекове“, Котор 1997; И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, Ист. гласник 1-2 (1950), 97-121, где је дат преглед старије литературе; *Историја Црне Горе 2/1*, Титоград 1970, 3-5 (С. Ћирковић); М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 49-50; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1994, 48-51.

[51] У важнија дела спадају: Н. Крстић, *Разматрања о старим српским правима*, Гласник ДСС 9 (1857), 60-92; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898, XVI–XXI; К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 30-32; Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави I*, Београд 1931, 167-197; Н. Радојчић, *Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије*, Razprave Znanstvenoga društva v Ljubljani 9 (1931), 26-35; исти, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку*, Гласник Скопског научног друштва 15-16 (1936), 18-19; исти, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, СКА, 1940; С. Ћирковић, *Съборъ. Прилог историји сталешких скупштина код Јужних Словена*, у његовој књизи С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 336-340; Ј. Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 29 (1997), 27-32.

[52] В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века*, ЗРВИ 10 (1967), 131-148.

љи за манастир Хиландар (1198) Немања је на сажет и јасан начин исказао мисао да је свака власт од Бога дарована, да ју је и он тако примио, а затим је одредио место своје државе у хијерархији држава. Мисао о самосталности српске земље, изражена у зачетку у овом документу, наћи ће убрзо своје место у титули „самодршца“, која на различите начине улази у политичку филозофију Срба у средњем веку.[53]

У историји Српске цркве епоха Стефана Немање представља прекретницу. Приморске области и оне у рашком залеђу трајно су се нашле у једној држави. У претходном развоју оне су биле под јурисдикцијом римокатоличких седишта у Приморју (Сплит, Бар, Дубровник) односно византијске Охридске архиепископије.[54] Двострука црквена традиција је у ствари делила српске земље. Свест о разликама између латинског и источноправославног света дубоко је била укорењена у XII веку. Изражена је на одређени начин и у биографији Стефана Немање. Он је за време очевог избеглиштва у Рибници (данашња Подгорица) био најпре крштен од „латинских јереја“, јер других тамо тада није било, добио је латинско крштење,

[53] Текст повеље: В. Ћоровић, *Списи Св. Саве I*, Београд - Сремски Карловци 1928, 1-4; Ђ. Трифуновић - В. Бјелогрлић - И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља Св. Симеона и Св. Саве*. Осам векова Студенице, Српска православна црква, Београд 1986, 49-60. Ова повеља је била предмет многих расправа. Међу важнија дела спадају: Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, 1, Београд 1931, 117-119; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125-137; В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, 13-41; S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, München 1964; Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*, Филозофске студије 16, Београд 1988, 5-29; исти, *Студије из српске средњовековне књижевности*, СКЗ, Београд 1997, 98-127; Р. Маринковић, *Почеци формирања српске биографске књижевности. Повеље о оснивању манастира Хиландара*, Прилози КЈИФ 39, 1-2 (1973), 3-19; исти, *Владарске биографије из времена Немањића*, Прилози КЈИФ 44, 1-2 (1978), 3-4; B. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio–biographies dynastiques du Moyen âge serbe*, Orientalia Christiana Analecta 248, Roma 1995; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 100-101.

[54] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 124-127; II, 1952; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908), 1-62; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у Немањићкој држави*, Београд, 1912; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920; С. Ћирковић, *Православна црква у српској држави*, Православна црква у средњовековној српској држави, изд. Српска православна црква 1219-1969. Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 35-51; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске цркве, I*, Диселдорф 1978; Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, САНУ 1979, 27-53, са прегледом литературе.

да би касније, по повратку породице у „столно место“, у Рас (данас Нови Пазар), био поново крштен „од руке светитеља и архијереја посред српске земље“, у цркви Св. апостола Петра и Павла (Петрова црква код Новог Пазара).[55] Укупна Немањина делатност на окупљању српских земаља у ствари је припремала услове за велику црквену реформу св. Саве и образовање Српске аутокефалне цркве. Међутим, затечено стање се тек постепено мењало. Рашка епископија је сматрана епископијом Србије, дословне су речи охридског архиепископа Димитрија Хоматијана.[56] Немања је тесно сарађивао са рашким епископом, „архијерејем својим“, забележио је његов син.[57] Читавог живота Немања је градио цркве. Најпознатије су оне у Топлици (Св. Богородица, Св. Никола), затим манастир Св. Ђорђа у Расу (Ђурђеви ступови код Новог Пазара), манастир Студеница и најзад Хиландар, уз читав низ других храмова.[58] Његово доба је преломно и у уметничком стваралаштву. Византијски утицај постаје преовлађујући у српској уметности, мада никада и једини који се усталио у земљи. Зидно сликарство, очувано у ограниченом обиму у црквама Немањиног доба, више у потоњим, проучавано је у

[55] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 18-19.

[56] Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Светом Сави*, Светосавски зборник 2, Београд 1939,103; Н. Радојчић, *Свети Сава и автокефалност српске и бугарске цркве*, Глас 179 (1939), 215-222; М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Београд 1986, 45-80.

[57] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, 39; И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62 (1901), 5-6; о катедралном храму рашких епископа: Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског факултета, Београд, 5 (1961), 3-33, са старијом литературом; J. Kalić, *Das Bistum Ras.* Pontes Slavici, Festschrift S. Hafner, Graz 1986, 173-178; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 171.

[58] Ктиторска делатност Стефана Немање одавно је предмет истраживања. Основна дела: В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1967, 279-287; В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965; исти, *Између Византије и Запада*, Одабране студије о архитектури, Београд 1987; Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984; В. Ј. Ђурић, *Преокрет у уметности Немањиног доба*, Историја српског народа, I, СКЗ 1981, 273-296; Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978; С. Ћирковић - В. Кораћ - Г. Бабић, *Студеница*, Београд 1986; Зборник радова „Студеница и византијска уметност око 1200. године“, САНУ, Београд 1988; М. Чанак-Медић - Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II*, Београд 1989, са прегледом старије литературе; С. Поповић, *Крст у кругу*, Београд 1994.

широким оквирима европске уметности и оне Средоземља. То је велика тема културне историје Срба.[59] Сликарство средњовековних рукописа, познато по минијатурама Мирослављевог јеванђеља, открило је читав низ особености те уметности с краја XII века.[60] Пространo подручје примењене уметности обогаћено је у наше време низом специјализованих расправа, већ према врсти испитиваних предмета (накит, метал, керамика, стакло, итд.). Хронолошко одвајање Немањине епохе у тим предметима није увек могућно, јер је реч о појавама дугог трајања.[61]

Трећи тематски круг у истраживачкој историји која се везује за личност Стефана Немање чине радови посвећени његовом монашком животу и култу.

Стефан Немања се на државном сабору у Расу код Петрове цркве одрекао престола 25. марта 1196. године и одмах замонашио. Желео је да крене путевима Господњим, да пролазно замени трајним, речи су његовог биографа, сина Стефана.[62] Истом приликом примила је монашки образ и његова жена Ана, отада позната као монахиња Анастасија. Према сведочењу њеног сина Саве, она се повукла у манастир Св. Богородице „у Расу“.[63] Средином XV века у Житију Светога Симеона Мироточивог, у тзв. Горичком зборнику из 1441-1442. године, у тексту монаха Никона Јерусалимца, наведено је да је

[59] С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, II издање, Београд 1997, са белешкама С. Петковића; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, где је дат исцрпан преглед литературе.

[60] Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, са старијом литературом.

[61] Синтетички преглед: *Историја примењене уметности код Срба, I.* Средњовековна Србија (група аутора), Београд 1977.

[62] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 41; превод М. Башић, *Старе српске биографије*, СКЗ, Београд 1924, 49. Година Немањине абдикације је била спорна, јер је зависила од укупних хронолошких података везаних за његову биографију. Помишљало се на 1195. односно 1196. годину. После расправе Ф. Баришића, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2, Београд 1971, 31-56, прихваћена је година 1196; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица Н. Чупића 49 (1940), 65-68, определио се за 1195. годину; И. Павловић, *Хронолошке белешке Св. Саве о Стефану Немањи*, Гласник СУД 47 (1879), 298; К. Јиречек, *Историја I*, 159, одлучио се за 1196, као и С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1993, 56.

[63] В. Ћоровић, *Списи Св Саве*, 161; превод М. Башић, *Старе српске биографије*, 13; о значењу речи „Рас“ у средњем веку: Ј. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји*, Зборник Филозофског факултета 14, Београд 1979, 79-91.

то био храм Св. Богородице у Топлици[64], док се у познијим српским родословима и летописима налази податак да је монахиња Анастасија умрла у цркви Св. Богородице недалеко од рашког епископског храма.[65] У сваком случају, монахиња Анастасија је умрла пре 1199. године, тј. пре састављања Хиландарског типика, у којем се прописује појање панахида умрлим ктиторима Симеону и Анастасији. Ове одредбе су касније унете у Студенички типик.[66] Анастасија је сахрањена у Богородичиној цркви у манастиру Студеници. Њен гроб је откривен у југоисточном углу припрате. Археолошким истраживањима (1985) установљено је да се ту налазила зидана гробница, а изнад ње је био постављен саркофаг. У гробници је откривен женски скелет, који је припадао првобитном укопу. Антрополошка испитивања остатака скелета су показала да је монахиња Анастасија у тренутку смрти имала до „70 година".[67] Изнад њеног гроба налази се портрет монахиње Анастасије, која је приказана у проскинези пред Богородицом, а пратећи натпис открива њен идентитет. Иако та фреска потиче из времена обнове манастирског сликарства (1568), сматра се да композиција понавља стару сцену.[68]

Монах Симеон се после абдикације 25. марта 1196. године повукао у манастир Студеницу. Ту је остао до 8. октобра 1197. године, а онда се упутио у Свету Гору, своме сину, монаху Сави. На Атос је

---

[64] Д. Богдановић, *Горички зборник*, Историја Црне Горе II/2, Титоград 1970, 372-380; исти, *Историја старе српске књижевности*, СКЗ, Београд 1980, 222-224; Б. Бојовић, *Житије Светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца*, Богословље, Православни Богословски факултет, год. XXXI, св. 1, Београд 1987, 42; одломак Житија: B. Bojović, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastique du Moyen âge serbe*, Orientalia Christiana Analecta 248, Roma 1995, 254.

[65] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927, 51, 280.

[66] В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 124-125; превод на савремени српски језик: Д. Богдановић, *Хиландарски типик*, Београд 1995, 86-87, и белешке Љ. Јухас-Георгијевске у том издању. Као датум њеног преставлења у Хиландарском типику наведен је 21. јуни, а у Студеничком типику - 21. јули. Приступачно издање: Свети Сава, *Сабрана дела*, СКЗ, Београд 1998, 105, 145.

[67] Ж. Микић - Д. Тодоровић, *Антрополошки садржај Богородичине цркве у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, САНУ, Београд 1988, 245-253.

[68] Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, САНУ, Београд 1988, 493-494; исти, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 31-34, са одговарајућом литературом.

дошао 2. новембра 1197. године и ту у монашком подвигу остао до своје смрти 13. фебруара 1199. године.[69]

На Светој Гори Симеон Немања се најпре повукао у грчки манастир Ватопед. Ту је замонашени владар брзо стекао велики углед. Обилазио је манастире и даривао монашка братства. Заједно са сином Савом одмах је започео припреме за заснивање српског манастира на Светој Гори. На једном од својих обилазака светих места већ исцрпљени монах Симеон је одабрао опустели манастир Хиландар у пределу који се звао Милеје. Обимне послове око добијања тога манастира преузео је тада Сава. Он је почетком 1198. године у Цариграду успео да од цара Алексија III Анђела добије златопечатни сигилиј којим се мали опустели манастир Хиландар изузима од власти прота и потчињава манастиру Ватопеду, ради обнове. Затим је цар Алексије III јуна 1198. године посебном хрисовуљом изузео манастир Хиландар из власти Ватопеда и предао га Симеону и Сави „да буде Србима на поклон вечни". Исте године (1198) Симеон Немања је Хиландару издао повељу којом је он конституисан као српски манастир и ктиторско наслеђе династије Немањића.[70] У већ обновљеном манастиру умро је Симеон Немања 13. фебруара 1199. године у присуству свога сина Саве. Савин опис очеве смрти спада међу најбоље текстове српске средњовековне књижевности.[71]

Култ св. Симеона поступно се развијао. Симеонова монашка смрт и затим сахрана у Хиландару представљају почетак његовог прослављања. Његову свету смрт помиње очевидац монах Хиландарац у свом запису.[72] Први култни текстови настали су, како изгледа, у

---

[69] Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, 31-56, са подацима о старијој литератури.

[70] О Хиландару постоји обимна литература. Она се овде не може наводити. Библиографски преглед: *Манастир Хиландар*, приредио Г. Суботић, Београд, САНУ 1998, 361-376. Хиландарски одбор САНУ издаје посебну публикацију „Хиландарски зборник", који излази од 1966. године. Досада је објављено 10 томова (1966-1998). Поуздан преглед историје Хиландара: Д. Богдановић - В. Ј. Ђурић - Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978. Најновије дело: М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања 1198. до 1335*, Београд 1998.

[71] Опис Немањине смрти дао је његов син Сава: В. Ћоровић, *Списи Св. Саве*, 168-171, и превод М. Башић, 20-21; догађај је приказао и Стефан Првовенчани: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога*, 51-53; запис монаха Хиландарца: Д. Богдановић, *Кратко житије Св. Саве*, Матица српска, Зборник МС за књижевност и језик XXIV/1 (1976), 18-31. О познијим текстовима уп. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, *passim*.

[72] Д. Богдановић, *Кратко житије св. Саве*, 18.

Хиландару. Светитељство се оглашавало чудима и точењем светог мира. Осам година после сахране, по речима Савиним, Симеоново тело је у Хиландару нађено „цело и неповређено“.[73] Пренето је у Србију и положено у гробницу коју је Стефан Немања за живота себи изградио у манастиру Студеници. Било је то, како изгледа, 1207. године.[74]

Успостављању култа св. Симеона Мироточивог допринели су његови синови Сава и Стефан, српски велики жупан односно потоњи Првовенчани краљ. За потребе тога култа створени су убрзо неопходни литургијски и хагиолошки текстови (житије, служба, похвала).[75]

Богородичина црква у Студеници, гробни храм св. Симеона са његовим светим моштима и огромним угледом у народу, постала је изузетно важан сакрални простор Србије. Било је то место духовног окупљања, верско и политичко средиште ширег и трајнијег значења.[76] Први српски светитељ постао је заштитник државе Немањића и покровитељ Срба током времена, ма где они живели.

[73] В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, 172.

[74] О времену преноса Немањиних моштију расправљало се у више махова: Д. Анастасијевић, *Година преноса моштију Св. Симеуна*, Богословље 1,1926, 79: „не много после 1204“; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве*, 62-65, оспорава мишљење Д. Анастасијевића; М. Живојиновић, *Света Гора у доба Латинског царства*, ЗРВИ 17 (1976), 77-78, мисли да је Сава пренео очеве мошти у зиму 1205/6; Љ. Максимовић, *О години преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24/25 (1986), 437-442. Материјални траг мироточења представљају и данас видљиви реципијенти на постољу Симеоновог саркофага у Студеници: Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 31.

[75] Службу Св. Симеону написао је Сава. Приступачно издање: Свети Сава, *Сабрана дела*, приредио Т. Јовановић, Београд, СКЗ 1998, 194-221, са преводом. Важнија литература: Ђ. Трифуновић, *Стара српска црквена поезија*, О Србљаку, Београд 1970, 9-96, са прегледом литературе; исти, *О настанку списа Св. Саве у светлости неких агиолошких појединости*, Студеница у црквеном животу и историји српског народа; исти, *Стара српска књижевност - основе*, Београд 1995, 190-191; Р. Маринковић, *Историја настанка Живота господина Симеона од св. Саве*, Сава Немањић - Св. Сава, САНУ, 1979, 201-212; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 42-51; М. Петровић, *Црквеноправна идеологија Св. Саве у Студеничком типику*, „Осам векова Студенице“, изд. Српска црква, Београд 1985, 81-89; С. Мандић, *Последњи датум у Савиној повести о Св. Симеону*, нав. дело, 173-174.

[76] Култови средњовековних владара светитеља општа су тема европске медиевистике. Поред прилога Д. Поповић у овом зборнику, уп. *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, Vorträge und Forschungen XLII, Sigmaringen 1994.

У тешким приликама турске епохе на Балкану и на просторима Хабсбуршке монархије као и онима којима је господарила Венеција у Приморју, св. Симеон је уз св. Саву остао у средишту српског светитељског пантеона. Светог Симеона су поштовали и други народи. Његов култ је посредством Свете Горе прихватила и грчка црква у поствизантијско доба.[77]

Стефан Немања у модерној историографији,
„Стефан Немања - Свети Симеон Мироточиви, историја и предање“,
Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26,
Београд 2000, 5-17.

[77] Ј. Тарнанидис, *Култ Св. Саве и Св. Симеона код Грка*, Хиландарски зборник 5, 1983, 101-176.

ХУМСКА ВЛАСТЕОСКА ПОРОДИЦА САНКОВИЋИ

О хумској властеоској породици Санковића први је писао Константин Јиречек.[1] Он је, интерпретирајући натпис пронађен у Величанима у Попову, дао и основне генеалошке податке о овој породици. Мада је прошло већ више од 60 година од објављивања овог рада, он служи и данас као полазна тачка и сигуран ослонац за даља истраживања.

Поводом извршених ископавања у селу Бискупу, код Коњица, где је наишао на некрополу Санковића, а посебно гроб Гоисаве, жене војводе Радича, Марко Вего је недавно покушао да да делимичну историју ове породице, не упуштајући се дубље у поједине проблеме.[2] Санковићи су у раду М. Вега не само непотпуно него и нетачно обрађени у појединим деловима, на шта ћемо се у току овог рада осврнути.

Многи проблеми из историје ове породице још нису рашчишћени у литератури, а пошто располажемо већим бројем досада неискоришћених података, мислимо да је могуће унети у њих више светлости. Последња генерација Санковића, жупан Бељак и војвода Радич, у науци није обрађена. Она није укључена у поменути рад К. Јиречека. У сваком случају, породица Санковића заслужује да буде на једном месту и целовито приказана.[3]

Досада је у науци жупан Милтен Драживојевић сматран за најстаријег познатог члана ове породице. Њега срећемо први пут тридесетих година XIV века. На основу нових података које нам пружа Државни архив у Дубровнику ми смо у стању да допунимо и у извесном смислу коригујемо поменуто мишљење. Грађа којом

---

[1] C. Jireček, *Die Edelleute von Hum auf der Inschrift in Veličani*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina, Wien, III (1895), 474-480; исто: Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево IV (1892), 279-285; исто: *Зборник Константина Јиречека, I*, Београд 1959, 427-432.

[2] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo X (1955), 157–166, Arheologija, и XII (1957), 127-141.

[3] Овом приликом желим да изразим своју дубоку захвалност проф. др. Мих. Ј. Динићу на свестраној помоћи коју ми је током рада пружао.

располажемо дозвољава нам да појаву Санковића померимо за једну генерацију уназад и тиме бар унеколико осветлимо најстарију историју ове породице. Наиме, већ на самом почетку XIV века дубровачке архивске књиге сачувале су нам неколико вести и о оцу жупана Милтена - Дражену Богопенецу.

Дражена Богопенеца срећемо први пут 24. маја 1306. године. Тог дана се у Дубровнику жалио Thomadus de Dersa на Познана Пурћића, Дражена Богопенеца и др. из Невесиња, који су га опљачкали. За Дражена Богопенеца се каже да је био „cum fratribus suis et cum consanguineis et hominibus suis XX“.[4] Неке од опљачканих ствари успео је Т. Држић да врати тек почетком идуће године од извршилаца пљачке, међу којима се опет помиње Дражен Богопенец.[5] Треба напоменути да је К. Јиречек, користећи ове податке, сматрао да је у питању Дражен Богопевец уместо Богопенец, што је сасвим разумљиво с обзиром на сличност писања слова n и v.

Међутим, више података недвосмислено говори у прилог наше интерпретације поменутог имена. Наиме, једна каснија вест, из 1388 године, када неки Радашин Радулиновић приликом продаје једног свог роба наводи да га је купио од Градоја, брата Санка Богопанеца[6], говори јасно да је презиме Богопанец остало свеже у традицији потомака. Иако је казнац Санко познат највише по очевом имену као Милтеновић, веома је значајно да наилазимо и на презиме Богопанец. Да је постојала племићка породица Богопанковића, знамо из каснијег времена. Када је амбициозном Петру Охмућевићу, адмиралу шпанске флоте, било потребно да докаже своје племићко порекло да би био примљен у ред најстаријих шпанских витезова, он је дао крајем XVI века да се изради грбовник који је требало да прикаже грбове свих оних властеоских породица са којима су Охмућевићи имали било какве везе, било родбинске или вазалне.[7] Петар Охмућевић се живо интересовао за босанске и српске вла-

[4] Diversa Cancellariae 4, f. 97, 24–V–1306; ср. C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, Archiv für slavische Philologie 22 (1900), Berlin, 174; ср. М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, Глас СКА CLXXXII, 1940, 186.

[5] Diversa Cancellariae 4, ad folium 97, 7–1–1307; C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, 174–175.

[6] Liber dotium Notariae (1380–92), 2, f. 35', 24–X–1388: „Ego Radasin Radulinouich confiteor quod ego dedi, vendidi... unum meum servum nomine Velses quem emi a Gradoe fratre Sanchi Bogopanec qui eundem cepit in conflictu Turchorum eis illato per gentes domini Regis Bosne etatis annorum circa XXV pro precio ducatorum XVIIII quos ducatos pro precio dicti servi dictus Radasin confitetur integraliter recepisse“.

[7] Ал. Соловјев, *Постанак Илирске хералдике и породица Охмућевић*, Гласник Скопског научног друштва XII (1933), Скопље, 79-129.

стеоске породице како би своју породицу везао за њих на најфантастичнији начин и тиме повећао доказну снагу својих података. Тако поред грбова Котроманића, Балшића, Златоносовића, Чихорића и других, у овом интересантном хералдичком зборнику наилазимо и на грб Богопанковића. Аутор овог зборника претставио је грб Богопанковића помоћу три полумесеца нагоре окренута и четири крина на тамној основи.[8]

Када је скоро два века касније Андрија Качић-Миошић саставио „spisak knezova i vlastele naroda slovinskog“, он није изоставио ни Богопанковиће. Он чак зна да је ова породица из „различитих бановина“.[9] С обзиром на то да је Качић био добро упознат са „генеалогијом“ Охмућевића, за коју је било израђено више дела, а он сам каже да је користио податке једног од њих, сматрамо да је оправдана претпоставка да је он тим путем сазнао за Богопанковиће.

Поред Дражена Богопенеца, за кога се каже да је из Невесиња, знамо још за Видомира Богопенеца, који заједно са Милтеном Дражиројевићем учествује у пљачки у Оногошту маја 1335. године и за Хлапца Богопенеца и његовог сина Бранислава.[10] Дакле, на основу изложених података закључујемо да у Дражену Богопенецу, оцу жупана Милтена, треба тражити родоначелника породице Санковића. Богопанковићи су почетком XIV века били угледна породица, о којој се досада готово ништа није знало. Дражен Богопенец је у заједници са жупаном Познањом Пурћићем пљачкао у Хуму; за њега се каже да је из Невесиња; знамо да је 1306. године са двадесет својих људи напао једног Дубровчанина; још неколико, углавном по имену познатих чланова ове породице допуњују нашу оскудну, али драгоцену слику о Богопанковићима.

Треба још да се осврнемо на сам облик презимена Богопанковића. Најстарији облик презимена је Богопенец, који се јавља на почетку XIV века. Он је еволуирао даље. Крајем XIV века срећемо облик Богопанец, који је настао претварањем полугласа *e* у *a*. Коначни облик је Богопанац, који се задржао и касније: Богопанци и Богопанковићи у хералдичком зборнику Охмућевића, насталом крајем XVI века.

[8] Ал. Соловјев, о. с., 122.

[9] *Djela Andrije Kačića Miošića*, knj. II, Korabljica, izd. Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1945, 291.

[10] Видомир Богопенец се јавља 24–V–1335 (*Diversa cancellariae*, 11, f. 24'), а Бранислав, син Хлапца нешто касније: „Ego quidam Branislauus filius Clopce Bogopenec confiteor...“ (*Diversa Notariae*, 7, f. 10', 31–III–1352).

Према изворним подацима можемо да извучемо само неколико најопштијих закључака у погледу живота жупана Милтена Драживојевића.[11] Захваљујући својим пљачкашким нападима на људе и територију суседне мале Републике, оставио је свој траг у дубровачким архивским књигама. Он се помиње први пут 1332. године и то као присталица босанског бана.[12] Хум је као погранична област између Србије и Босне улазио у оквир претензија и једне и друге државе. Сукобљавање српско-босанских интереса у ово доба у Хуму изванредно је јасно изражено. Двадесетих година XIV века босански бан је успео да прикључи својој држави хумску област.[13] Међутим, српски владар, иако стално заузет на другој страни, није се одрицао ове спорне области. А ојачали жупан Милтен Драживојевић није био безначајан фактор у том погледу. Колебање у држању хумских феудалаца знак је нестабилности босанске власти, с једне стране, и пораста интересовања српског владара, с друге стране.

Не може се прихватити мишљење К. Јиречека да је жупан Милтен прешао на страну српског краља још 1334. године[14], јер знамо поуздано да су 24. маја 1335. године жупан Милтен и његов син Санко, за које се каже да су из Загорја, сматрани за људе босанског бана.[15] Тек следеће године, 5. јула 1336. каже се за војводу Ружира и Милтена „homines nunc domini Regis".[16] Да су војвода Ружир и жупан Милтен били 1336. године краљеви људи, показује и то што се у јесен исте године краљ Душан залагао да дође до измирења између српских феудалаца и Дубровачке републике, којом приликом су нарочито истакнута ова два немирна феудалца.[17] Краљ Душан је свакако имао разлога да нарочито посредује за њих: они су својим

[11] Интересантно је напоменути да се жупан Милтен јавља у неколико варијанти презимена. То су: Drasenouich (Div. Can., 14, f. 56, 18–X–1343), Drasiuoeuich (Div. Canc., 14, f. 60,14–XI–1343), Drasoeuich (Div. Canc., 11, f. 82, 17–X–1336), Draseouich (Div. Canc., 11, f. 24', 24–V–1335), Drasinoevich (*Monumenta Ragusina*, II, 48). Орбини га назива Младиеном (M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 357), а Лукаревић - Милутином (*Copioso ristretto de gli annali di Rausa di Giacomo di Petro Luccari*, Venetia 1605, 62).

[12] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929, I, 44.

[13] Уп. В. Трпковић, *Када је Стеван II Котроманић први пут продро у Хум*, Ист. гласник, 1-2 (1960), 151-154.

[14] C. Jireček, *Die Edelleute von Hum*, 478; ср. Вл. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 255.

[15] Div. Canc. 11, f. 24', 24–V–1335: „Manuçe filius Lampre de Menci coram domino comite conqueritur supra Milten Draseouich, Sencum... homines domini bani de Bossena de Sacoria..." Интересантно је да је овај податак био познат К. Јиречеку (*Die Edelleute von Hum*, 478).

[16] Div. Canc. 11, f. 71, 5–VII–1336; *Mon. Rag.* II, 366: „cuius facti sunt hommes".

[17] *Mon. Rag.* II, 369; V, 399.

упадима стално узнемиравали Дубровчане, а том акцијом појачавао је он свој утицај у Хуму.

Жупан Милтен са својим људима правио је Републици много неприлика. Дубровачки поседи су често пљачкани, поједини трговци на путевима пресретани. Из тога је увек настајао спор, захваљујући коме можемо бар мало да сазнамо о делатности овог хумског великаша. Дубровчанин Manuçe de Mençi жалио се на њега због пљачке у Оногошту 1335. године[18], а следеће године видимо га у пљачкашкој акцији на домаку Дубровника: у овом случају страдао је манастир Св. Јакоба у Вишњици.[19] Милтен је у заједници са Вукославом Јамометићем отео у Жапској Милтену Хвалишићу преко двадесет грла стоке (bestias) када се овај враћао са Неретве.[20] И дубровачки поседи у Пољицама, Затону, Ријеци, Шумету и Жрновици трпели су од њихових напада. Дубровчани су се трудили да им се надокнаде учињене штете, али немамо ближих података како се то и остваривало. Спорови те врсте решавани су са суседима обично путем станка. Знамо само за један покушај решења спорова на тај начин. Наиме, пре октобра 1335. године позивали су жупан Милтен и војвода Ружир Дубровчане на станак да регулишу међусобне односе, који су, као што смо видели, често бити ремећени њиховом насртљивошћу.[21] Видели смо да се краљ Душан залагао за ову двојицу великаша. Том приликом је постављено питање обештећења Дубровника. Требало је надокнадити 800 перпера на име учињених штета. Да ли су то Дубровчани и успели да реализују, нисмо у могућности да утврдимо.

Последњи пут срећемо жупана Милтена новембра 1343. године.[22] Расположиви подаци не омогућују да се било шта ближе каже о датуму његове смрти или последњим годинама живота.

Веома скромне податке имамо о људима М. Драживојевића. Они се помињу само по имену, без ознаке места одакле су, што нам у многоме отежава макар и најприближније одређивање поседа њиховог господара.[23] Наша радозналост у погледу поседа овог феудалца мора и надаље у многоме да остане незадовољена. Поменули смо да се за Милтена и његовог сина Санка каже да су из Загорја.

[18] Div. Canc. 11, f. 24', 24–V–1335.

[19] Div. Canc. 11, f. 71, 5–VII–1336; C. Jireček, *Die Edelleute von Hum*, 478.

[20] Div. Canc. 11, f. 82, 17–X–1336.

[21] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 68.

[22] Div. Canc. 14, f. 60, 14–XI–1343; C. Jireček, *Die Edelleute von Hum*, 478.

[23] Div. Canc. 14, f. 56, 18–X–1343; када је Милтен уређивао своје односе са Цивом Гундулићем слао је свог човека Милоша Врančића (Div. Canc. 14, f. 60,14–XI–1343).

Нешто касније, 1336. године, за људе жупана Санка каже се да су такође из Загорја.[24] Излагању Мавра Орбинија мора се поклонити пуна пажња с обзиром на чињеницу да је у односу на Санковиће показао више пута своју добру обавештеност. Пратећи породицу Санковића кроз неколико генерација, имали смо прилике да нађемо архивске доказе за његово излагање. Тако М. Орбини зна да је Санков отац, кога он назива „Младиеном", био из Загорја.[25]

Ови подаци су веома значајни, нарочито ако имамо у виду чињењицу да се досада уопште није знало да су породични поседи Санковића било када прелазили на другу страну Неретве у правцу Калиновика. Иако су ови подаци прилично општи, они нас упућују да тражимо првобитне поседе ове породице не у Приморју него у брдовнтом пределу око горњег тока Неретве. Неоснована је претпоставка да је жупан Милтен био господар Конавала у доба 1334-1336. године.[26] Видели смо да је М. Драживојевић вршио пљачке у разним местима дубровачког залеђа, али мислимо да нам ти подаци не могу увек послужити као база за доношење закључка о његовим поседима, јер се међу њима налазе и места за која не можемо тврдити да су му припадала (Оногошт, Вишњица итд.). Никако се не можемо сложити ни са мишљењем М. Вега да је жупан Милтен био господар Попова Поља, Босанског Приморја (од Стона до Петрова Села) и Сланог, и да су се онда Санковићи ширили према источним и северним деловима данашње Херцеговине.[27] Поменути поседи припадали су Санковићима, али тек у следећој генерацији. У сваком случају, подаци не дозвољавају да те поседе припишемо већ Милтену. Неприхватљива је и друга констатација М. Вега у погледу ширења Санковића из Приморја према истоку и северу данашње Херцеговине. Процес се одвијао управо у супротном правцу, што ћемо у овом раду и покушати да докажемо. Из Загорја и области Невесиња Санковићи су се постепено спуштали према мору, задржавајући и даље своје првобитне поседе као центар.

Жупан Милтен имао је два сина: Санка, по чијем је имену ова породица и добила име, Градоја и ћерку Радачу.

[24] Div. Canc. 20 f. 135', 31–V–1366: „Radoslauus Medoseuich et Petrus frater eius de Sagoria homines Senchi faciunt manifestum..."

[25] M. Orbini, o. c., 357.

[26] Др М. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII–XV века*, Споменик СКА, 66, 1926, 9-10.

[27] M. Vego. o. c., GZM, Archeologija, X (1955), 160.

Казнац Санко је свакако најзаслужнији за јачање ове породице и њено територијално ширење. О њему имамо далеко више података него о његовим претходницима, па је могуће са више сигурности одредити најважније моменте из његовог живота.

Први пут га срећемо маја месеца 1335. године. Знамо да је примљен за грађанина Дубровника 22. октобра 1348. године, а истог дана Мало веће је одлучило да му се дају тканине као поклон и то у вредности од 40 перпера.[28] Релативна оскудност вести за период до 1358. године онемогућује да се ближе одреди позадина овог поступка Дубровчана, који су на сваки начин хтели да овим жупана Санка приближе себи и својим интересима. Дубровчани се нису преварили: држање не само Санково него и његових потомака било је углавном пријатељско према суседној Републици, што је несумњиво користило и једној и другој страни. Значајно је да су Дубровчани тада, 1348. године, означили жупана Санка као племића босанског бана („baronus domini bani"). Раније смо поменули да је постојало колебање у држању хумских великаша: признавали су повремено врховну власт српског краља, а повремено босанског бана. Констатовали смо да је Санков отац 1336. године прешао на страну српског краља, а 1348. године његов син је био присталица босанског бана. Нажалост нисмо у могућности да утврдимо разлог и тачно време ове политичке преоријентације Санковића. Треба свакако имати у виду чињеницу да је то доба активне политике Стјепана II Котроманића, који се током читаве своје владе врло живо интересовао за Хум. У сукобу са царем Душаном остао је непопустљив; ни по коју цену није хтео Србији да уступи Хум. Сасвим је разумљиво да се на линији такве своје политике босански бан трудио да придобије за себе Санка Милтеновића, што је најзад и успео. Од тог времена Санковићи нису више мењали своју оријентацију. Побуна С. Милтеновића против босанског бана 60-тих година није имала значајније последице. Ојачала централна власт у Босни била је за Санковиће значајнија него српски цар, стално забављен на другој страни.

Као пријатељ и сусед и Дубровника и кнеза Војислава Војновића, жупан Санко се заузимао да се њихови односи, погоршани још 1358. године, нормализују. Вероватно у вези са својим сукобом са кнезом Војиславом, Република шаље свог посланика Санку. Да је ствар била хитне природе, показује и одлука Великог већа да се посланик ни на који начин не може извинити.[29] У другој половини

[28] *Mon. Rag.* II, 48; C. Jireček, *Die Edelleute von Hum*, 479.

[29] *Mon. Rag.* II, 255.

фебруара 1359. године Дубровчани су, не знамо којим поводом, слали Санку два своја властелина, па су га и позвали да посети њихов град.[30]

Република је стално обавештавала Санка о својим односима према кнезу Војиславу. Када је било очигледно да кнез Војислав намерава да нападне Дубровник, одмах су се Дубровчани писмом обратили Санку у намери да га обавесте о новонасталој ситуацији.[31] Обратили су се они на више страна за посредовање и помоћ против кнеза Војислава, а када је овај опустошио дубровачку територију до самих капија града у лето 1361. године, преузели су и конкретне мере против непријатеља. У то време, почетком јула, видимо у Дубровнику једног Санковог човека по коме је Влада одмах одговорила писмом. Изнела је своје невоље са кнезом Војиславом и замолила Санка као човека од поверења за подршку.[32]

Пошто је Дубровник био веома значајан центар продаје соли за становнике планинског залеђа, то је забрана продаје соли претстављала јако оружје у рукама дубровачке властеле. Уочавајући то, Дубровчани су у ратним приликама прибегавали и том средству, које је, истина, имало негативних последица и за сам град. Већ крајем јула 1361. године покреће се у Дубровнику питање продаје соли, које за све време рата није скидано са дневног реда. Велико веће је 20. јула одобрило да се да со Санковим људима који се налазе у граду, али са јасним ограничењем да је не смеју продавати људима кнеза Војислава.[33] Да се овом приликом радило о значајном проблему, показује и чињеница да су односи жупана Санка и Дубровника у то време интензивнији. Већ три дана после поменуте одлуке о давању соли Санковим људима затеченим у граду, дакле, 23. јула, Дубровчани шаљу једног свог човека Санку, вероватно по истој ствари.[34] Нешто касније, 5. августа исте године, расправљало се доста у Дубровнику о истом проблему, па се чак види извесно колебање у том погледу. Прво је било предложено да се поданицима босанског бана и жупана Санка со продаје у Сланом или Дубровнику, па је то одбијено, да затим истог дана буде усвојен предлог да се со продаје у Сланом, ради чега је створена комисија од три члана која ће прописати услове за то. Ни та одлука чак није била трајна, јер се крајем истог месеца одлучује да се со продаје у Дубровнику под

[30] *Mon. Rag.* II, 265-266.

[31] *Mon. Rag.* III, 59; М. Зечевић, *Ратовање Војислава Војновића са Дубровником*, Београд, 1908, 43, нап. 5.

[32] *Mon. Rag.* III, 90; М. Зечевић, о. с. 58, нап. 1 и 61.

[33] *Mon. Rag.* III, 97.

[34] *Mon. Rag.* III, 98.

истим условима под којима се она продавала и у Сланом.[35] Није јасно услед чега је настала ова промена у погледу места продаје соли, али није вероватна претпоставка М. Зечевића да је разлог у томе што се со продавала у Сланом у малој количини[36], јер је одлучено, видели смо, да услови продаје соли остану исти.

Жупан Санко је, посредовао за мир код зараћених страна, али се то не може тумачити само његовим пријатељством према његовим суседима или обавезама које проистичу из чињенице да је он био грађанин Републике. Видели смо да је било доста тешкоћа око продаје соли. Као сасвим вероватно може се узети да су и Санко и његови људи доста трпели од ратовања између кнеза Војислава и Дубровника. Пре свега, била је погођена трговина, до које је било стало и жупану Санку. И поред тежње Дубровчана да спречавањем трговинске размене са залеђем отежају положај кнеза Војислава, Санко се на то није обазирао, првенствено са становишта својих интереса. На то су Дубровчани протестовали, сматрајући да он као грађанин Републике не сме да ради против њених интереса, поготову не у ратним приликама. Влада је наредила својим бродовима код Котора, ако установе да Санкови људи носе жито непријатељима Републике, да то жито пошаљу у Дубровник.[37]

Санко је послао септембра 1361. године свог човека Милшу Упорницу у Дубровник да делује у правцу склапања мира. Свој одговор Влада није послала Санку по њему, него по свом посланику Николи Сарачићу, који је требало да пренесе услове Дубровника за склапање мира са кнезом Војиславом, с тим да то онда Санко достави кнезу Војиславу и чује његово мишљење. За све то време дубровачки посланик требало је да борави код Санка.[38] Дубровчани су ценили ово залагање свог суседа и пријатеља. Крајем октобра они му захваљују на доброј вољи и труду да дође до мира.[39] То уједно показује да овом приликом преговори нису довели до очекиваних резултата. Али, Дубровчани су и даље рачунали на услуге жупана Санка и када су поново преговори за мир били у перспективи, као могуће место одржавања мировних разговора навели су и Санково

[35] *Mon. Rag.* III, 102 и 117.

[36] М. Зечевић, о. с. 66.

[37] *Mon. Rag.* III, 180.

[38] Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, *I*, 66-68; *Mon. Rag.* III, 121-123. О мисији М. Упорнице и одговору Дубровчана по Н. Сарачићу зна и Растић (*Chronica Ragusina Junii Restii*, izd. N. Nodilo, Zagreb, 1893, 141).

[39] *Mon. Rag.* III, 130.

подручје, а у завршној фази преговора видимо опет Санка у његовој посредничкој улози.[40]

У пролеће 1362. године у односе породице Санка Милтеновића и суседне приморске Републике уплиће се један нови догађај. Санков брат Градоје био је заробљен од стране далматинско-хрватског бана. Жупан Санко радио је на ослобођењу брата из заробљеништва преко Дубровника, коме је и раније а баш и у ово време, чинио велике услуге посредничке природе при поменутом ратовању са кнезом Војиславом. Не може се утврдити када је и на који начин заробљен Градоје. Све што знамо о томе јесте то да почетком маја 1362. године Дубровчани јављају Санку новости о Градоју.[41] Отада видимо живу активност Дубровчана у том погледу. Одмах затим, 7. маја, они дају јемство за новац и заробљеног поданика угарске круне који се налазио код Санка, а које ће овај доставити за откуп свога брата. Затим пожурују Санка да што пре пошаље поменути новац[42], што он изгледа није могао одмах да учини, па су Дубровчани предложили да остатак суме буде достављен када Градоје буде у Дубровнику.[43] Преговори су се отезали очигледно због новца који треба исплатити бану. Бан је тражио да му се да 5000 дуката и изручи његов слуга заробљен од стране Санка. 23. јуна 1362. године било је у Дубровнику Санковог новца и сребра у вредности 3000 дуката, а Санко и његови рођаци обећавали су да ће остатак касније исплатити.[44] Ствар је окончана тиме што је Градоје доведен у Дубровник 9. августа, где су онда вођени коначни разговори о откупу.[45] Претставник бана је и даље захтевао тражену суму, која је у целости исплаћена тек два месеца касније, почетком октобра исте године.[46]

Република је у овој акцији показала пуну предусретљивост према породици Санковој и према њему лично, али и своју познату експедитивност и пословност. Ту је писани уговор са претставником далматинско-хрватског бана, ту је низ одлука и низ одредби о року у коме ће се чувати Градоје у Дубровнику, о начину чувања[47], предвиђена је и могућност враћања Градоја бану уколико не дође до

[40] *Mon. Rag.* III, 163 и 194; да је Санко имао посредничку улогу у овом сукобу зна и Растић (стр. 140); М. Зечевић, о. с. 97 и 102-103.

[41] *Mon. Rag.* III, 187.

[42] *Mon. Rag.* III, 185 и 192.

[43] *Mon. Rag.* III, 193.

[44] Ј. Тадић, *Писма и упутства, I*, 92; *Mon. Rag.* III, 199-200.

[45] *Mon. Rag.* III, 214.

[46] *Mon. Rag.* III, 227 и 228.

[47] *Mon. Rag.* III, 213-214.

споразума, такође и могућност да Градоје умре за време боравка у Дубровнику[48], дате су и гарантије онима који желе у вези са овим догађајем да дођу у град итд.[49]

У ово доба Санко Милтеновић је значајна личност не само ако га посматрамо са становишта Дубровчана, као њиховог суседа и господара области која је била од великог трговачког значаја за њих, него и са становишта политике босанског бана. Његов је углед јачао очигледно у вези са порастом његове моћи. Знамо да је већ у лето 1366. године он био казнац[50], а ту титулу употребљавају Дубровчани у својим одлукама од 5. новембра исте године.[51] К. Јиречек је очигледно у забуни кад сматра да је титулу казнаца Санко добио тек у лето 1367. године[52], што је немогуће већ и због чињенице да су се односи између бана Твртка и Санка Милтеновића озбиљно пореметили у јесен 1366. године.

С обзиром на то да је Санко Милтеновић био угледна личност на двору босанског бана и феудалац, чије су земље захватале значајне области на левој обали Неретве, његово прелажење на страну банових противника било је велика препрека срећивању унутрашњих прилика у Босни. Пошто је ово питање од интереса не само за историју Санковића, него и као допуна за побуну босанске властеле против бана Твртка уопште 1366-1367. године, то ћемо се осврнути на нека постојећа мишљења о томе.

Не можемо се ни у ком случају сложити са мишљењем М. Вега да је у борбама између бана Твртка и његових феудалаца „Sanko bio jedno vreme Tvrtkov neprijatelj, ali se 1366. godine pomirio".[53] Ово констатује М. Вего на основу излагања хроничара Растића[54], који у пасусу под годином 1366. говори и о догађајима за које несумњиво знамо да припадају 1367. години. Наиме, на том месту он говори и о посети бана Твртка Дубровнику и о издавању повеље којом се потврђују раније привилегије Дубровчана у Босни, што је било 1. јуна 1367. године. Насупрот поменутом мишљењу М. Вега можемо

[48] Ј. Тадић, *Писма и упутства, I*, 92-93; *Mon. Rag.* III, 204-205 и 213.

[49] *Mon. Rag.* III, 214.

[50] P. E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, 34.

[51] *Mon. Rag.* IV, 66.

[52] C. Jireček, *Die Edelleute von Hum*, 479. Још је И. Руварац констатовао да је Санко био казнац и пре 1367 г. (И. Руварац, *Бановање Твртка бана*, Сарајево 1894, 12).

[53] M. Vego, o. c. GZM, X, Arheologija, 161. Треба напоменути да је још И. Руварац закључио да Санко није учествовао у побуни босанске властеле против бана током 1366 г. (И. Руварац, о. с. 11-12).

[54] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 147-148.

на основу других података утврдити да је казнац Санко био током пролећа и лета 1366. године свакако на страни босанског бана. Иако су већ у фебруару 1366. године прилике у Босни биле несигурне због унутрашњих сукоба, видимо да је Санко био банов присталица, јер Дубровчани њему препоручују своје трговце, истичући да у њега и Дабишиће нарочито полажу наду, више него у остале феудалце.[55] Затим, познато је да је сам бан Твртко боравио код Санка у јулу месецу исте године[56], куда му Дубровчани шаљу свога посланика. Најзад, казнац Санко је међу првима сведок на повељи бана Твртка од 11. августа 1366. године, којом овај даје град Соко Вукцу Хрватинићу.[57] Никаквих узнемирујућих вести нису Дубровчани имали о свом суседу Санку ни током септембра 1366. године. Они су му 18. септембра те године исплатили могориш[58], што значи да је тада Санко био господар Попова Поља, јер је то у пракси била основа за стицање права на могориш. Уједно то показује да је Санко био у добрим односима и са босанским баном, јер је познато да су Дубровчани увек обустављали исплату данка чим би се сазнало за било какве нереде.

Тек почетком новембра 1366. године знамо да је дошло до неких неслагања између бана Твртка и његовог казнаца, када су Дубровчани одмах похитали да своме суседу понуде дипломатске услуге не би ли на тај начин спречили веће компликације у залеђу.[59] Током последња два месеца 1366. године немамо никаквих података о било каквом измирењу између бана и Санка. Напротив, можемо закључити да су њихови односи остали непоправљени, дакле, понуђена дубровачка посредничка акција из новембра 1366. године или тада није спроведена или није дала очекиване резултате. Да до измирења није дошло пред крај те године и у пролеће 1367. године, знамо по томе што је 18. маја 1367. године Велико веће, радећи на припремама за дочек бана, одлучило да „facere possit in servicio Senchi".[60] Према томе закључујемо да се не може пре краја октобра или почетка новембра 1366. године говорити о било каквом непријатељском ставу казнаца Санка према босанском бану, као ни о њиховом измирењу крајем те године.

[55] *Mon. Rag.* IV, 40; Ј. Тадић, *Писма и упутства, I*, 147; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, Београд, 1955, 49.
[56] *Mon. Rag.* IV, 45 и 47.
[57] P. E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 34-35.
[58] М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА CLXVIII, Београд, 1935, 216, нап. 43.
[59] *Mon. Rag.* IV, 65 и 66; Вл. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 291.
[60] *Mon. Rag.* IV, 90.

Поменути хроничар Растић зна да је Санко учествовао заједно са бановим рођаком Дабишом у побуни против бана. Каже да су побуњеници заузели неке области, али када нису могли да се одупру бану Твртку, повукли су се у Дубровник. Када је Твртко затражио да му се предају избеглице, Дубровчани су се пожурили, према казивању Растића, да га позову у град, где ће се о свему споразумети. Растић даље излаже да је Твртко био у Дубровнику, где је учињен покушај да се бан измири са својим одметницима. Међутим, Санко се није измирио са баном, него је пришао Николи Алтомановићу, због чега му је Република слала Михаила Бобаљевића да га одврати од тог савеза и покуша да измири са баном. Растић је забележио и Градићево посланство упућено са истим циљем.[61]

Констатовали смо у вези са овим радом да се излагању Мавра Орбинија мора посветити озбиљна пажња. Његово заобилажење било би сасвим неоправдано. Наводећи ко је све учествовао у побуни против бана Твртка, Орбини помиње и Санка. Када се бан обрачунавао са побуњеницима, Орбини каже да је он опљачкао и Санкову област и област његових присталица. Како Санко није имао довољно снаге да му се одупре, а бојао се да му падне у руке, побегао је у Дубровник.[62]

Познато је да је Твртко у пролеће 1367. године ратовао против побуњене властеле и свога брата Вука и то у области источне Херцеговине и залеђу Дубровника. Баш из тога разлога је веома интересантно држање С. Милтеновића, за кога смо видели да је имао неслагања са баном. Већ и сама чињеница да се ратовало на овој територији указује у извесном смислу да је и казнац Санко ту могао имати некакву улогу. Нажалост, извори су баш за 1367. годину релативно оскудни тако да не можемо тачно утврдити ток догађаја. Несумњиво је да Дубровчани нису одобравали став С. Милтеновића. Његово одметање било им је у првом реду незгодно због географске близине његовог подручја и ометања нормалне трговачке делатности, а бојали су се и евентуалних већих компликација на домаку свога града. Знамо да су у априлу 1367. године одбили један његов захтев, мада не можемо утврдити о чему се радило.[63] Видели смо да су се маја исте године Дубровчани залагали за сређивање односа између Твртка и његовог хумског великаша. 18. маја Дубровчани предвиђају могућност да Санко дође у њихов град, два дана касније

[61] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 147-149.
[62] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 357.
[63] *Mon. Rag.* IV, 87.

одређују му поклон у стварима; истог су дана два његова човека, Прибиња Обрадовић и Драхчин Гостеновић, продавали једног свог коња у Дубровнику.[64] Могуће је да се Санко привремено склонио у Дубровник. Пошто приликом потврђивања повластица Дубровнику од стране бана Твртка 1. јуна 1367. године не видимо хумског великаша као сведока, који би као пријатељ Републике и њен грађанин сигурно био присутан, можемо то да узмемо као знак да односи бана и Санка нису поправљени.[65]

О томе како су се даље развијали односи између босанског бана и казнаца Санка током 1367. године веома смо слабо обавештени. На повељи којом Твртко потврђује поседе кнезу Павлу Вукославићу и његовим потомцима 1367. године налазимо на првом месту казнаца Санка из Босне.[66] С обзиром на то да смо имали прилике да утврдимо да до помирења бана и његовог казнаца није дошло пре 1. јуна 1367. године закључујемо да је ова повеља могла настати само у другој половини 1367. Тиме је уједно приближно одређено и време када су се они могли помирити. У прилог овом нашем закључку говори и исплата могориша казнацу Санку 7. септембра 1367. године.[67] Дубровчани никако не би исплатили могориш бановом одметнику. Дакле, на основу изложеног закључујемо да се измирење бана Твртка и Санка може ставити у време између 1. јуна 1367. године и 7. септембра исте године.

Мишљење да се С. Милтеновић одметнуо од бана новембра 1367. године и пришао Николи Алтомановићу не може се прихватити.[68]

Кад се има у виду чињеница да су се бан Твртко и С. Милтеновић помирили у другој половини 1367. године, јасно је да се мора одвојено посматрати Санково држање које нам је познато од краја 1366. године и током прве половине 1367. године од његовог поновног одметања и прилажења Николи Алтомановићу. Неоспорно је, међутим, да је за казнаца Санка, господара области на периферији

[64] Div. Canc. 21, f. 47', 20–V–1367: „Pribigna Obradouich et Drachçinus Gostenouich de Bossina homines Senchi faciunt manifestum quod ipsi vendiderunt Miladino Cranislauich ... equum unum..."

[65] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 72-74.

[66] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914, 26.

[67] М. Динић, *Дубровачки трибути*, 216 нап. 43.

[68] Мишљење К. Јиречека (*Die Edelleute von Hum*, 479) о овом одметању казнаца Санка базирало се на погрешном датирању вести у *Mon. Rag.* IV, 107-112. Његово тврђење преузео је И. Руварац, *Бановање Твртка бана*, 11-13; ср. М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд, 1932, 38-40.

босанске државе, било увек веома значајно држање околних феудалаца према босанском бану.

Крајем 1368. године одметнуо се Санко поново од свог „природног господара", како су то истицали Дубровчани. Прешао је на страну Николе Алтомановића, који је крајем октобра 1368. године, освојивши област своје стрине Гоиславе, продро до самих дубровачких граница. Одмах је Дубровачка република употребила сву своју дипломатску вештину да одврати свог пријатеља од тог опасног савеза. 27. новембра Дубровчани шаљу свог посланика Санку у саветодавној мисији, која је остала без резултата и иза које је следила нова акција.[69] Поново послати дубровачки посланик Михаило Бобаљевић требало је да Санку предочи све опасности које му може донети савез са жупаном Николом и да га приволи да се помири са баном, а у исто време да му понуди гостопримство Републике за случај да га Н. Алтомановић нападне. Санко је пристао на преговоре са баном Твртком и на посредништво Дубровника, али и ова акција није дала очекиване резултате.[70]

Дубровачке архивске књиге не знају да нам кажу ништа ближе о последњим годинама Санкова живота. По Растићу, Дубровчани су још једном покушали да интервенишу у правцу измирења Санка и бана преко свог посланика Givo Longo, али без успеха, тако да је дошло до оружаног сукоба између њих и до Санкова изгнанства. Дубровчани су послали два своја племића да прихвате породице побеђених, Санка и Дабише. Када се босанска војска повукла, Санко је напустио Дубровник, док је породицу још увек оставио у граду. Он се измирио са баном и када је Н. Алтомановић напао Дубровник, он је предводио босанску војску која је оперисала на страни Дубровника. Он је у једној борби и погинуо, пошто се борио како то приличи једном вођи његових особина, закључује Растић.[71] Да је Санко био у Дубровнику потврђује једна каснија вест из 1405. године. Наиме, када је Влада јављала кнезу Павлу Раденовићу да може слободно доћи у град са свим својим људима и имањем, она истиче да су то и други чинили. Између осталих, наводи и пример казнаца Санка, који је био у Дубровнику са породицом и својим људима.[72]

[69] Забуну која је настала услед погрешног датирања посланства Градића у *Mon. Rag.* IV, 98 и код Јиречека, Archiv für slavische Philologie XIX, 588 разјаснио је М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 38-40.

[70] М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 11-12.

[71] *Chronica Ragusina Junii Restii*, 149-152; М. Динић, о. с. 12-13.

[72] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 249; ср. И. Руварац, о. с. 12.

Орбини такође зна да је Санко напустио пријатељство с Николом Алтомановићем и да се помирио са Твртком. Он чак зна да је Санко добио од бана један мали крај (un poco di paese) код Невесиња, а да је остали део Хума поделио босанској и хумској властели. Наводи да је Санко погинуо у борби против Николе Алтомановића у Требињу, и то из своје непажње.[73] Када је тачно Санко погинуо, не може се засада утврдити. Поуздано знамо да је био у животу јула 1370. године[74], а као мртав помиње се 17. јула 1372. године, а не тек новембра исте године, како се то досада мислило.[75] Пошто је пронашао некрополу Санковића у селу Бискупу код Коњица, М. Вего је покушао да идентификује гробове. У једном од 16 нађених гробова он види гроб казнаца Санка на основу елемената који се свакако не могу узети као ослонац за доношење одређених закључака. Један од доказа за ауторову тврдњу јесте и то што се на цеваници покојникове ноге могу видети два уреза од мача, што он доводи у везу са Санковом погибијом у борби против жупана Николе.

Казнац Санко је био угледна и утицајна личност о чије су се пријатељство отимали не само Дубровчани него и остали суседи, видели смо и жупан Никола. Али, с обзиром на порекло наших извора природно је да смо највише обавештени о односима С. Милтеновића са Дубровачком републиком. Видели смо да су им односи били пријатељски, наравно уз оне пограничне спорове и неспоразуме мањих размера које свакидашњи суседски живот доноси.

Маја месеца 1361. године у знак захвалности за неку услугу, нама ближе непознату, Дубровчани одлучују да се жупану Санку уступи лађа да превезе неке животиње у Венецију, али о свом трошку или о трошку неког другог лица.[76] Они су му исплатили могориш за 1363, 1364, 1366. и 1367. годину.[77] Хумски могориш су Дубровчани плаћали за своје винограде у Ријеци и Затону. Могориш није био трибут који се плаћао из државне благајне, већ је сваки посед на тој територији био оптерећен одређеном сумом, што се онда скупљало и предавало једном годишње господарима Поповог Поља. На тој бази је С. Милтеновић примао могориш 60-их година XIV века. Већ смо напоменули да је било карактеристично да су увек Дубровчани обустављали исплату трибута у доба ратова,

[73] M. Orbini, o. c. 358.

[74] Div. Canc. 22, f. 65', 6–VII–1370.

[75] Lamenta de foris, 1, f. 66', 17–VII–1372: „Pripçe Crancouich coram domino Rectore ser Vite de Georgio conqueritur supra Gradoe fratrem quondam Semchi ...“

[76] *Mon. Rag.* III, 77.

[77] М. Динић, *Дубровачки трибути*, 216.

немира или одметништва. Тако посматран могориш показује у извесном смислу какви су били у одређеном моменту односи Дубровника и хумских суседа.

Суседски живот доносио је на другој страни и мање спорове. Није био редак случај да су сељаци залеђа чинили штете Републици. Фебруара 1362. године интервенисали су Дубровчани код Санка због штета које су причињавали његови људи, с чиме је вероватно у вези и слање посланика на станак у Слано марта месеца исте године[78], али изгледа да ни тада ствар није била расправљена. Дубровчани су нарочито истицали као оштећене своје поседе у Астареи. Процењивали су штету на 500 перпера.[79] Октобра 1362. године настао је неки спор око пограничних поседа између Санка и Републике. У смислу уобичајене праксе спор је требало да се реши путем станка, на који су Дубровчани овом приликом послали 6 својих племића.[80] Спор је изгледа убрзо регулисан. Суседски односи остали су и даље непомућени и крајем исте године Влада препоручује жупана Санка својим трговцима из Подвисоког да се њему обрате и траже потребну пратњу и заштиту.[81]

Веома је тешко ма шта ближе рећи о економским везама овог хумског великаша са Дубровником. Као најближи сусед и грађанин, као феудалац чије су земље гравитирале мору, казнац Санко је морао имати веома тесне трговачке и друге пословне везе са Дубровником. Дубровник није био само извор соли него и читавог низа артикала који су били неопходни и Санку лично и његовим људима. Исто тако он је био и пијаца на коју су се износили углавном сточарски производи залеђа. Међутим, архивске књиге остају неме у погледу обима размене, мада можемо наслутити да она није била мала. Санко је покушавао да за себе и своје људе обезбеди повољније услове за пласирање својих производа у Дубровнику, тим више што је сматрао да као грађанин има права на то.[82] Приближну слику о економским везама Дубровника и залеђа видимо кроз интензивне односе Санкових људи са појединим Дубровчанима. Најчешће су у питању купопродајни уговори, а Влахе срећемо у уобичајеној улози преносилаца робе појединих трговаца или како примају стоку Дубровчана на пашу.

[78] *Mon. Rag.* III, 160, 172.

[79] Ј. Тадић, *Писма и упутства*, I, 82-83.

[80] *Mon. Rag.* III, 233, 251 и 252.

[81] *Mon. Rag.* III, 241; Вл. Ћоровић, о. с. 287-288.

[82] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 103-104.

Да је Санко Милтеновић остао Републици у успомени као пријатељ, видимо из каснијег времена када Дубровчани војводи Радичу, његовом сину, посебно истичу то пријатељство.[83]

Раније смо поменули да првобитна добра Санковића треба тражити у области Загорја и горњег тока реке Неретве. Изнели смо и податке који говоре у прилог томе. Овој претпоставци треба додати и чињеницу да је у селу Бискупу код Коњица пронађена некропола Санковића са 16 гробова, што свакако значи да се ту налазио центар породичних поседа. Чак и последњи члан ове породице, војвода Радич, иако је имао поседе који су се простирали до мора, држао је свој двор у Заборанима, недалеко од Бискупа. Мавро Орбини зна да је Санко држао цео крај од мора до Невесиња и Коњица са целом Влашком.[84] Поред Орбинија, и Лукаревић зна да је Невесиње припадало Санку. Он га назива „conte di Nevesigne“.[85] Један податак Дубровачког архива потврђује излагање хроничара. Наиме, у Невесињском пољу опљачкали су људи Санковог брата Градоја једног дубровачког трговца почетком јула 1372. године.[86] Чак и више од две стотине година касније добио је Петар Охмућевић информације да је Санко био господар Попова Поља и Невесиња[87], па га је онда, разумљиво, на најфантастичнији начин везао за своју породицу.

Поуздано знамо да је С. Милтеновић поседовао Дабарско Поље,[88] Трусину,[89] Попово Поље.[90] Санко је често боравио у Приморју. Знамо да је боравио у Курилу, данашњем Петровом Селу[91] и Сланом.[92] Од посебног је интереса да се утврди када су Санковићи дошли у посед Конавала. Извори нам о томе готово ништа не говоре. Имамо само један податак који би упућивао на то да је већ казнац

[83] Lettere di Levante 4, f. 25', 12–VI–1403.

[84] M. Orbini, o. c. 282 и 357.

[85] Luccari, o. c. 61 и 62.

[86] Lamenta de foris, I, f. 66', 17–VII–1372; К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд, 1952, II, 287.

[87] Ал. Соловјев, о. с. 86.

[88] Div. Canc. 21, f. 88', 5–XI–1368: „Pribil Radoslauich de Deber homo Semchi facit manifestum ...“ и Div. Canc. 21, f. 162', 3–II–1368: „Radouan Obradouich de Deber homo Semchi facit manifestom ...“ Ср. C. Jireček, *Die Edelleute von Hum*, 478; М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, 159.

[89] Lamenta de foris, I, f. 19, 27–VI–1371.

[90] Lamenta de foris, 1, f. 3', 19–1–1371 ; *Mon. Rag.* IV, 110.

[91] J. Тадић, *Писма и упутства, I*, 82-83; *Mon. Rag.* III, 173-174, 250.

[92] *Mon. Rag.* II, 217; J. Тадић, *Писма и упутства, I*, 24-25.

Санко био господар ако не целих Конавала, а оно бар једног дела. Наиме, 10. марта 1370. године помиње се Радослав Вукославић из Конавала као Санков човек.[93] Три године касније, у Љутој у Конавлима људи Градоја, Санковог брата, опљачкали су једног Дубровчанина.[94] Треба одмах истаћи да је из више извора познато да је у то време Никола Алтомановић био господар Конавала. Новембра 1369. године он је у Витаљини издао разрешницу Брајану Ненадићу и његовој браћи[95], а током 1371. и 1372. године он је имао у Конавлима свог кефалију Обрада.[96] Познато је исто тако да су касније Конавли припадали Балшићима, а онда краљу Твртку. С обзиром на изнете чињенице нисмо у стању ништа ближе да кажемо о томе када су Санковићи задобили Конавле. Они су свакако још за живота краља Твртка морали бити поседници ове жупе, пошто су на дан краљеве смрти, 17. марта 1391. године, почели преговоре за њихову продају Дубровчанима. Све остало остаје и даље у сфери претпоставки. Пошто се поседи Санковића нису никада проширили у правцу Требиња или на југ Дубровника, несумњиво је да Конавли нису могли чинити јединствену целину са осталим њиховим поседима, у чему, мислимо, треба тражити разлог њиховој продаји Дубровчанима 1391. године.

Према томе, можемо констатовати да је казнац Санко држао пространу област од горње Неретве преко Невесињског, Трусинског и Дабарског поља, Попова све до мора. Сасвим је, значи, потврђено излагање М. Орбинија у том погледу. Да су и бројни Власи њему припадали, имали смо прилике да утврдимо низом података.[97]

Осврнућемо се још на неке људе са двора казнаца Санка.

Као најближег сарадника Санка Милтеновића срећемо кнеза Милшу Упорницу. Судећи по пословима које је обављао, био је поверљива личност на двору хумског великаша. Он је обављао послове финансијске природе за свога господара, био је Санков посланик када је овај посредовао за мир између кнеза Војислава и Дубровника.[98] Не знамо ништа о поседима којима је управљао или

[93] Div. Canc. 22, f. 38, 10–III–1370: „Radoslauus Volcoslauich de Canali homo Semchi facit manifestum quod ipse vendidit...“

[94] Lam. de foris, I, f. 138', 29–VIII–1373.

[95] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 115.

[96] J. Тадић, *Писма и упутства, I*, 225, 239 и 242.

[97] Goiac Vucasouich, Vlachus Senchi (Div. Canc. 20, f. 24', 10–VI–1365); Cranetus, Vlacus Senchi (Div. Canc. 22, f. 34', 27–11–1370).

[98] *Diversa Notariae*, 8, f. 74, 3–XII–1363. Тада је М. Упорница потраживао 779 перпера и 2 гроша у име свога господара од имовине умрлог Павла Гучетића, али тада ствар није била окончана, него тек у јесен следеће године. М. Упорница је наплатио могориш за Санка за 1364 г.

о појединим моментима из његовог живота. Познат нам је само један његов брат по имену Медош.[99] Нешто више светлости успели смо да бацимо на личност његовог сина, кнеза Будислава Упорничића. На двору Санковог сина Радича он је играо сличну улогу као и његов отац неколико деценија раније. Приликом продаје села Лисца Дубровчанима 1399. године он је имао значајну посредничку улогу. Био је са војводом Радичем у Дубровнику када су вођени коначни разговори о тој продаји. Нешто касније извршио је предају села Лисца Дубровчанима у име свога господара.[100]

Интересантно је напоменути да док се неки људи Санка Милтеновића појављују са истим функцијама и за време његових синова, то није случај са М. Упорницом. Његов нестанак са историјске позорнице није нам ближе познат. Поуздано је само то да се после смрти свога господара ни он више не помиње.

Казнац Санко имао је два писара. Један од њих, Милета, преживео је свога господара и радио онда прво на двору његовог сина Бељака као „dyach et scriba“, док није постао за време војводе Радича - логотет.[101] Другог писара знамо само по имену.[102]

О Градоју, другом сину жупана Милтена Драживојевића, имамо много мање података него о његовом брату казнацу Санку.

Раније смо споменули да је био заробљен од стране далматинско-хрватског бана у пролеће 1362. године и да се Дубровачка република врло живо ангажовала да га ослободи. Тек октобра те године исплаћена је у целости сума коју је захтевао далматинско-хрватски бан и то уз помоћ Републике, која је гарантовала исплату недостајалих 800 дуката.[103] Вероватно да је тада Градоје био дефинитивно ослобођен. Позитивно знамо да је био на својој територији

[99] Div. Canc. 23, f. 10, 31–I–1371.

[100] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 130-133; Дубровчани му одређују поклон од 50 перпера када је извршена примопредаја Лисца: Reformationes, 31, f. 136', 4–IX–1399. Он се ту помиње као Будислав Опорница, а две године касније и као Будислав Милшић (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 135). Знамо за једног његовог човека, Вукослава Пударића (Div. Canc. 21, f. 130', 26–IX–1368).

[101] Div. Canc. 20, f. 69, 30–X–1365; затим: Div. Canc. 26, f. 112, 4–IX–1386; приликом продаје 60 стара жита писар Милета шаље свог пуномоћника да то наплати (Div. Canc. 24, f. 42, 8–VI–1375). Свакако да је он логотет Милета Поповић на двору војводе Радича (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 133).

[102] Div. Canc. 22, f. 8, 6–X–1369; тада се помиње као сведок „Pomechian dyach casnec“. Још једном га срећемо за живота Санкова: Div. Canc. 22, f. 65', 6–VII–1370.

[103] *Mon. Rag.* III, 218 и 219-220.

крајем 1362. године.[104] Знамо да је одржавао везе са појединим дубровачким племићима. Био је 1363. године дужник Николе Сарачића.[105]

Градоје није био Дубровчанима угодан сусед. Он их је са својим људима често узнемиравао и пљачкао баш као и његови претходници. Тако се Јурек Глава жалио 27. јуна 1371. године да су га у Трусини опљачкали Градојеви људи.[106] Следеће године Градоје је опљачкао са својим дворским људима Припчета Хранковића у области Невесиња.[107] Када је фебруара 1381. године хтео да дође у Дубровник са својим људима, не знамо којим поводом, Влада му је дала гарантије за боравак у граду 8 дана.[108] Да је било спорова између њега и Дубровника, није нимало чудно када се зна за поменуте тужбе дубровачких грађана против њега. Те спорове решавали су на уобичајени начин: путем станка.[109]

Турско надирање на Балканско полуострво после Маричке битке, а посебно њихови упади од 1386. године, показивали су недвосмислено да ни Босна неће остати поштеђена у том силовитом налету. Пред крај владе краља Твртка I Турци су узнемиравали и Босну. Иако су подаци веома оскудни, знамо сигурно да су и Санковићи учествовали у борбама против Турака. Градоје се помиње – у једном купопродајном уговору октобра 1388. године као продавац роба ухваћеног у борбама са Турцима.[110] Свакако је у питању сукоб босанско-турске војске код Билећа 1388. године. То потврђује и Мавро Орбини, који каже да је војвода Радич учествовао са Влатком Вуковићем у борби против Турака, најпре код Рудине, а затим код Билећа.[111]

Градоје није управљао неком строго издвојеном облашћу. За живота казнаца Санка немамо било каквих података о његовим поседима или људима. Његови људи, видели смо, помињу се у области Невесиња и Трусине, дакле, на породичним добрима. Био је у животу

[104] *Mon. Rag.* III, 241.

[105] Тестамента 5, f. 294, 8–VI–1363. Тестамент Николе Сарачића: „Gradoe frar di Sencho sie resto a dar ducatti VI doro a my“ Исти текст: Testamenta Blagog Djela, knj. 16, f. 26.

[106] Lam. de foris, 1, f. 19, 27–VI–1371: „Jurech Glava coram domino Rectore ser Nicolao Georgii de Chaboga conqueritur supra Obratchum Miloradich hominem Gradoe et suum filium Millossaum dicens quod sunt elapsi dies VI in Trusine veniendo Ragusium abstulerunt michi duos boves et duos castratos...“

[107] Lam. de foris, 1, f. 66', 17–VII–1372; К. Јиречек, *Историја Срба, II*, 287.

[108] М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике, I*, 118.

[109] М. Динић, *Одлуке већа*, 123.

[110] Види нап. 6.

[111] M. Orbini, o. c. 361.

још 1391. године.[112] Његову жену Кујачу знамо само по имену, исто као и више његових људи.[113]

Будеља и Санчин спадају у најмање познате чланове ове породице. Они се помињу приликом продаје Конавала Дубровчанима 1391. године. Пет година касније, 1396. године, Дубровчани дају Будељи скроман поклон у вредности од 10 перпера.[114] После тога губи му се сваки траг. Санчина срећемо најпре августа 1372. године као сведока на изјави Богослава Дражиславића и Средана Добреновића против људи босанског бана[115], а три месеца касније жалио се Ханс Сасиновић на његове људе и људе жупана Бељака.[116]

Захваљујући проучавању К. Јиречека знамо за Радачу, ћерку жупана Милтена Драживојевића. Она је била удата за Ненца Чихорића, а у Величанима у Попову нађен је њен надгробни натпис.[117] Санковићи су одржавали пријатељске везе са суседном властелом, а нарочито са Чихорићима, са којима су, као што видимо, били и у сродству. Син Радаче и Ненца Чихорића, жупан Дабижив, помиње се више пута као сарадник војводе Радича крајем XIV века.

Жупан Бељак Санковић познат нам је још из времена када је његов отац био у животу. Санко је 1358. године женио сина.[118] С обзиром на то да немамо никаквих вести о његовом другом сину Радичу пре 1379. године, мислимо да је овде у питању Бељак. Име Бељакове жене није познато, али се она помиње касније, децембра 1392. године.[119] По имену, Бељак се први пут помиње 1363. године у тестаменту Бољеслава, који нам иначе није ближе познат, и то као

[112] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 123-126.

[113] Кујача се помиње 29–VIII–1373: Lam. de foris, I, f. 138'; C. Jirecek, *Die Edelleute von Hum*, 479. Познати су нам ови људи Градоја: Nouach Gladinouich, Volchoe Bolleslauich, Radach Utissenouich, Stoyach Bratolleuich, Bollyach Sterbich, Branislauus et Jurech Clapcich (Lam. De foris, 1, f. 66', 17–VII–1372), Nouach Oglaynouich, Bogdanus Sliebouich, Milsiça Cusleuich, Milath Dubrauçich, Velchus Sbrolschich i dr. (Lam. De foris, 1, f. 138' 29–VIII–1373).

[114] Reformationes, 30, f. 35', 10–V–1396.

[115] Lam. De foris, 1, f. 70, 3–VIII–1372.

[116] Div. Canc. 23, f. 153', 2–XI–1372.

[117] C. Jireček, *Die Edelleute von Hum,* 475.

[118] *Mon. Rag.* II, 208.

[119] Reformationes 29, f. 140', 14–XII–1392.

његов дужник.[120] Нешто касније опет га видимо као дужника, али овога пута браће Младоја и Доброслава.[121]

После очеве смрти жупан Бељак преузима управљање породичним поседима. Он је прихватио политику послушности према босанском владару. То је доба сталног јачања централне власти у Босни, Твртковог крунисања за краља и ширења државних граница. Време унутрашњих сукоба и побуне властеле било је прошло. Као један од краљевих присталица, Бељак Санковић се јавља као сведок на повељама које је краљ Твртко I издавао. Налазимо га на краљевој повељи од 10. априла 1378. године[122] и касније на повељи којом је Твртко I одређивао границе Сплита 2. јуна 1390. године.[123]

Бељак је наставио политику пријатељства према Дубровачкој републици, коју је још његов отац водио. Дубровчани су му више пута слали поклоне[124], чинили разне услуге, најчешће мањег значаја. Тако када је извозио жито јануара 1389. године Влада је одобрила да се о државном трошку пошаље брод у Слано и жито пренесе у град, где ће се сместити опет о државном трошку.[125] И Бељак се трудио да изађе у сусрет жељама својих суседа кад год је то било могуће. Када је слуга једног Дубровчанина овоме украо 50 дуката, па онда побегао из Дријева, вероватно на Бељакову територију, Бељак се обавезао да тај новац врати.[126] Сасвим је разумљиво да је на другој страни било доста мањих спорова око пљачки и разних штета између Бељакових људи и Дубровчана. Када су Бељакови и Санчинови људи отели 6 коња поданицима Николе Алтомановића, Дубровник је посредовао да се они врате, што је убрзо и учињено.[127] Lamenta de foris садрже више трагова о пљачкама које су извршене у Невесињу, Попову, Трусини, па чак и у најближој околини Дубровника.

[120] Testamenta de Notaria 5, f. 171', 1363: „Io Bolleslauo faço mio testameço… de me dar Biliach Semcouich in mia parte prp. VI..“ К. Јиречек ставља први помен Бељака тек у 1371. г. (*Die Edelleute von Hum*, 480).

[121] Testamenta de Notaria 5 (1348–1365), f. 163. То је тестамент браће Младоја и Доброслава где се између осталог каже: „Item mi have dar Bieliach fratro domini Semcho perp. XVIIII...“

[122] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 80.

[123] Fermendžin, *Acta Bosnae*, 48.

[124] Reformationes 25, f. 139', 25–11–1384: „Prima pars est de donando Biliach unam barbutam et unam panceram“. Затим, Reformationes 28, f. 120', 29–V–1389: „Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino Rectori et suo minori consilio de donando et honorando Belliach amicum nostrum usque ad quantitatem yp. C“.

[125] Reformationes 28, f. 10', 25–1–1389.

[126] Lam. de foris 1, f. 76, 11–IX–1372.

[127] Div. Canc. 23, f. 153', 2–XI–1372 и f. 155', 8–XI–1372.

10. августа 1390. године било је одлучено да се браћи Бељаку и Радичу Санковићима да једна кућа у Дубровнику у којој је раније становао нотар Алберт с тим да ту могу довозити намирнице без царине, изузимајући вино. Том приликом Бељак је био у Дубровнику.[128] Ово је очигледан знак пријатељства од стране Дубровчана, јер они то нису често и без разлога чинили. Поред тога, то показује да су Санковићи доносили своје производе и производе својих људи у Дубровник и ту их продавали.

Интензивне преговоре за добијање Конавала започели су Дубровчани одмах после смрти краља Твртка I, 17. марта 1391. године. По експедитивности и брзини којом су радили може се закључити да им је било нарочито стало да се та продаја реализује пре него што се прилике у Босни, евентуално, среде. 17. марта било је одлучено да се Бељаку Санковићу упути посланство[129], четири дана касније су одређена три племића да саставе упутство за поменуте посланике, што су ови одмах и учинили, јер је 22. марта прочитана и усвојена инструкција за посланике.[130] Не знамо који су то моменти који су отегли слање посланика, пошто су ови кренули на пут тек 9. априла.[131] Преговори су ипак текли без компликација, јер већ 15. априла браћа Бељак и Радич издају повељу којом уступају Дубровнику Конавле и Витаљину са градом Соколом.[132] Као разлоге овом свом поступку они наводе да је конавоска жупа раније припадала Дубровчанима и да је овима неправедно одузета, па имајући у виду то и друге услуге које је овај град чинио господи Рашке, Босне и Хума, а њиховом оцу Санку посебно, они поправљају грешку својих претходника. То је све што нам ова повеља, која је и једина за овај проблем, каже.

Међутим, после издавања ове повеље, дакле, после 15. априла, преговори су настављени. Дубровачки посланици су боравили на двору хумских великаша и у другој половини априла водећи разговоре очевидно у вези са Конавлима. Радило се о садржају повеље коју је требало Дубровник да да Санковићима,[133] као и о условима

[128] Reformationes 28, f. 51' и f. 140, 10–VIII–1390; Вл. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 340; у то време Бељак је у Дубровнику : Ref. 28, f. 51, 3–VIII–1390.
[129] Ref. 29, f. 80, 17–III–1391.
[130] Ref. 29, f. 12', 21–III–1391. Следећег дана усвојена је инструкција: Ref. 29, f. 80', 22–III–1391.
[131] Ref. 29, f. 80', 31–III–1391: „Prima pars est de induciando ambassiatores ituros ad Belliach propter noua que habuimus ad presens ab ipso Bellyach donec alia habebimus". Посланици су кренули из Дубровника 9–IV–1391: Ref. 29, f. 80', 8–IV–1391.
[132] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 123-126.
[133] Ref. 29, f. 82', 27–IV–1391.

остварења извршене продаје. Став Дубровчана илуструје најбоље њихова одлука од 24. априла да се тада Конавли са Соколом и другим местима садржаним у повељи браће Санковића приме од њих ако се од њих могу добити, а одбијен је предлог да се тражи да им се та места претходно потврде, свакако од стране босанског краља и властеле.[134] Интересантно је, дакле, да су Дубровчани тада мислили да ће аранжман са Санковићима бити довољан да се Конавли добију. То је уосталом у складу са већ поменутом брзином и експедитивношћу са којом су они водили преговоре са Санковићима после смрти краља Твртка.

Нешто друкчије претстављају Дубровчани ове догађаје војводи Сандаљу, када су са њим водили дуге и напорне преговоре око села Лисца у јесен и зиму 1404. године. Они су тада тврдили да је војвода Радич био обећао да ће учинити да „Босна", дакле, босански станак и краљ потврде уступање Конавала.[135] Крајем априла, видели смо, Дубровчани су сматрали да та „потврда" за Конавле није потребна. Ако је касније, током лета и јесени 1391. године и било каквих покушаја од стране војводе Радича у правцу добијања сагласности од босанског краља за извршену продају, они су, несумњиво, не само остали без резултата него су и изазвали противакцију централне власти.

Покушали бисмо да одговоримо на питање: под којим условима су Дубровчани стварно купили Конавле 1391. године? Цитирана повеља браће Санковића не даје нам никакве податке за то. Међутим, вести из каснијег периода, после пропасти Санковића, мислимо да уносе нову светлост у овај интересантан проблем. Наиме, када је Сандаљ Хранић, победивши Радича Санковића и освојивши његове земље водио поменуте преговоре са Дубровчанима о селу Лисцу у јесен 1404. године, он је упорно захтевао да му се исплаћује 1000 перпера годишње за случај да буде истеран из поседа, а на име уступања овог села. Дубровчани су овај војводин захтев енергично одбијали, тражећи потврду свих ранијих привилегија о својим поседима, укључујући ту и Лисац, без плаћања било које суме годишње. Посао дубровачких посланика није био лак. У Дубровнику се рачунало са могућношћу да Сандаљ располаже повељама свог побеђеног про-

[134] Ref. 29, f. 81', 24–IV–1391: „Prima pars est de recipiendo nunc Canalle cum castro Socholi et aliis locis contentis in poveya a Bellyacho et Radicio fratribus si illud ab eis habere poterimus", што је усвојено са 16:9 гласова, а одбијен је предлог „de querendo quod prius dicta loca nobis priviligientur quam ipsa recepiamus a dictis Bellyacho et Radicio". Пошто су Санковићи већ били издали повељу о уступању Конавала мислимо да се ово „привилеговање" односи на босанског краља и његове феудалце.
[135] Види нап. 136.

тивника Радича. Тако је дубровачки посланик код војводе Сандаља добио упутство да ако му Сандаљ покаже повељу дату војводи Радичу каже да Дубровчани нису обећали 1000 перпера Радичу за Лисац, него за Конавле, како то стоји у повељи.[136] Из ових података произилази да су Дубровчани обећали Санковићима 1000 перпера годишње за уступљене Конавле. У овој суми мислимо да није неоправдано видети први, свакако неостварени конавоски доходак, који су Санковићи продајом Конавала намеравали себи да обезбеде. Овом приликом имамо у виду чињеницу да су се Дубровчани касније у XV веку, купујући најпре Сандаљеву половину Конавала, овоме обавезали на плаћање 500 перпера годишње, а војводи Радославу Павловићу - 600 перпера, мада су му првобитно нудили 500 перпера као и Сандаљу.[137] То чини вероватним претпоставку да су Дубровчани за уживање целих Конавала мислили да плаћају годишње 1000 перпера, односно 1100 перпера, како је то коначно утврђено. Можда су Дубровчани у својим каснијим преговорима са власницима Конавала имали у виду суму од 1000 перпера годишње, која је била обећана Санковићима 1391. године.

Отуђивање државне територије спадало је у ред оних питања за која је централна власт била нарочито заинтересована. То је могао вршити само краљ уз пристанак властеле. Зато је самовољни акт Санковића морао бити примерно кажњен. Тако су под видом борбе за интегритет државне територије, вероватно као мандатари босанског краља, војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић упали у Конавле децембра 1391. године, запоселн га, поделили и задржали за себе. За ову двојицу великаша, ово је била згодна прилика да се Конавли Санковићима отму.

[136] Lett. di Levante, 4, f. 73', 15–IX–1404: „Et sel ve monstrasse algun nostro priuilegio che nuy hauesamo promesse al dito Radiz li ditti perperi mille et uuy uedando lo priuilegio dicete che nuy non li prometessemo per Lissec ma li prometessemo per Chanal come se contien in lo priuilegio perche lo diti Radiz ue haveva proferto farnelo confermar da Bossina come sapete che anche da uuy et da conte Paulo lo cercassemo. Et sel non te monstra priuilegio non li dicete del priuilegio ne de Chanal“; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle*, Paris 1899, II, 105. - Још детаљније излажу овај свој став Дубровчани преко својих посланика у децембру исте године: Lett. di Lev. 4, f. 81' 4–XII–1404. Захваљујем колеги др С. Ћирковићу који ми је уступио овај податак. - Изложене вести односе се несумњиво на продају Конавала Дубровчанима 1391 г., јер никада после тога Санковићи нису држали Конавле.

[137] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 317, 319 и 596; ср. В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав продавао Дубровчанима Конавле*, Годишњица Н. Чупића 36 (1927).

Приликом напада на Конавле заробљен је војвода Радич, док о жупану Бељаку немамо никаквих података у то време.[138] Он се не помиње ни касније, 1395. и 1396. године, када су Дубровчани активно радили на угарском и босанском двору на ослобађању војводе Радича, што би се могло очекивати као природно да је и он био заробљен. По свој прилици он није ни доживео напад на Конавле децембра месеца 1391. године. После његове болести, која је изгледа била озбиљније природе и када му је Република слала свог лекара крајем маја 1391. године,[139] његово име се више не среће у нашим документима. Изгледа да је подлегао болести.[140]

Иако су казнац Санко и војвода Радич несумњиво најзначајнији представници породице Санковића, не може се пренебрећи не мала улога жупана Бељака. Он је после очеве смрти не само одржао породичне поседе него их је и стабилизовао. Напустио је несрећну политику одметања од босанског владара и везивања за ефемерну снагу околних феудалаца, нормализовао је односе са централном влашћу у Босни и наставио пријатељску политику према Дубровнику.

Управљао је значајном облашћу од Невесиња до мора. Због недостатка извора нисмо били у стању да утврдимо да ли је и област око Коњица била под његовом непосредном управом или се војвода Радич одмах после очеве смрти тамо утврдио. Поуздано знамо да је био господар Невесиња,[141] Дабра, Попова,[142] Приморја.[143] Да је Дабар припадао Бељаку Санковићу, знамо не само захваљујући подацима Дубровачког архива него и истраживањима Петра Шобајића у Херце-

[138] Недовољно је документовано мишљење др Ј. Радонића (*О кнезу Павлу Раденовићу*, Летопис Матице српске 211-212 (1902), 44 и *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić Kosača*, Archiv für slavische Philologie, XIX, Berlin 1897, 386) да је жупан Бељак заробљен децембра 1391 г. Истог мишљења је и N. Jorga, o. c., II, 60, нап. 2.

[139] Ref. 29, f. 82', 30–V–1391; ср. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 340.

[140] К. Јиречек у својој генеалошкој табли Санковића Бељакову смрт везује за 1392 годину (*Die Edelleute von Hum*, 480).

[141] Lam. de foris I, f. 99', 5–II–1373; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 13, нап. 8.

[142] Lam. da foris 1, f. 3', 19–1–1371: „Radmilus Tuerdoeuich homo Nicole de Preslica ... conqueritur supra Hostoyam Belanich de Papaua hominem Beliaci et Stoycum Dobrouoyeuich dicens quod in Orachoue Dole acceperunt michi ...“ Затим, у Попову су Бељакови људи опљачкали Милтена Поповића: Lam. de foris I, f, 39, 25–X–1371.

[143] Lam. de foris 1, f. 129, 2–VIII–1373: „Bogoe Milatouich homo Marini quondam Petri de Bocignolo ... conqueritur supra Tolec Modrilcich hominem Beliachi de villa Pallice ...“ У питању су Пољице у Приморју. Затим у Сланом су Бељакови људи пљачкали Милкана Богојевића: Lam. de foris I, f. 106', 26-III-1373.

говини. Он је, истражујући Дабарско Поље углавном са географске стране, констатовао да у више села има разбацаних стећака, па и читавих скупина. Тако је у селу Милавићима на једном од највећих стећака пронашао и овај натпис: „А се лежи Богданъ Хателевићъ, Радича воеводе слуга. У добри час родих се у Дабрѣч у дружини права чине и умрѣх господину верно służе. А саи билег синове мои поставише".[144] Да је село Хатељи, које се налази недалеко од Милавића, добило име по братству Хатељевића, правилно закључује П. Шобајић. Више података Дубровачког архива говори нам о поменутим Богдану Хатељевићу и његовом сину Милши, човеку жупана Бељака.[145] Сасвим је разумљиво да се он после Бељакове смрти јавља као човек војводе Радича. Према томе, можемо закључити да је Дабар припадао Бељаку, а затим војводи Радичу. Значајан трговачки пут од Невесиња преко Трусине, Дабарског Поља за Попово и Приморје био је у рукама Санковића у ово доба.

С обзиром на области којима је управљао Бељак сасвим је разумљиво да су му припадале и бројне групе Влаха. Највећим делом те Влахе знамо само по имену, ретко коме катуну припадају. Изричито као Бељакови људи помињу се Власи из катуна Томића. Није без значаја напоменути да су они извршили једну пљачку у Конавлима.[146] Бељакови људи ступали су у пословне односе са појединим Дубровчанима. Видимо их као поноснике у караванској трговини[147] или како према уобичајеној пракси узимају стоку појединих Дубровчана пашу.[148]

Сестру браће Санковића, Драгу, знамо само по имену.[149]

Војвода Радич Санковић је последња личност ове породице за коју знамо. Са поседима на граници Босне и Дубровника, у доба стварања пространих области појединих великашких породица, он

[144] Петар Шобајић, *Дабарско поље у Херцеговини*, Насеља и порекло становништва, изд. САН. књ. 34 (1954), 11; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 4835.

[145] Debita Notariae 10, f. 42, 12–I–1390. Div. Canc. 30, f. 122, 4–VII–1392; Debita Notariae 12, f. 46', 17–XI–1401.

[146] Div. Canc. 29, f. 76', 27–III–1390.

[147] Div. Canc. 29, f. 108, 17–VI–1390. Тада су се Chergneta Draschouich, Merglia Bratoeuich, Cranmil Medosseuich, Cuetchus Dobrcoitich – homines Belliachi Semchouich de Catono de Thomich обавезали Bogliesao Bachluchouich да му пренесу робу до одређеног места.

[148] Div. Canc. 27, f. 62', I–X'II–1387. Тада је Jurech Nenadich примио од Савина Бобаљевића 22 козе, али како је он касније умро, његов син Ратмил преузима очеве обавезе.

[149] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 125; C. Jireček, *Die Edelleute voit Hum*. 479.

није могао да буде по страни од свих тих догађаја. Борећи се на страни једних, добијао је за противнике друге. Он је за нас од посебног интереса, јер је за његово име везана пропаст ове породице, коју смо покушали да пратимо кроз четири генерације.

О војводи Радичу не знамо ништа из доба живота казнаца Санка. Једна недовољно прецизирана вест из 1368. године, која помиње Санковог сина, не омогућава нам да установимо ко је био у питању.[150] Први пут га срећемо у Курилу априла 1379. године.[151] Отада па све до несрећног ратовања уз краља Остоју 1403. године Дубровчани су га сматрали за пријатеља свога града, што су и манифестовали на уобичајени начин: разним даровима, услугама мањег значаја, обично трговачког карактера и др. Видели смо да су браћа Санковићи од Дубровчана добили кућу у граду, наравно не без разлога. Поучени из доба кнеза Војислава Војновића, Николе Алтомановића и других, Дубровчани су као практични људи, а пре свега трговци, знали врло добро шта значи имати моћног суседа за пријатеља. Њихова рачуница није била погрешна. Чим се указао погодан моменат с обзиром на политичке прилике у Босни, ступили су у преговоре са наклоњеним Санковићима и купили од њих Конавле и Витаљину 1391. године. Убрзо затим војвода Радич издаје у свом двору у Заборанима повељу којом даје Дубровчанима пуну слободу трговања на свом подручју.[152] Босански владар није могао ништа сам да предузме против прекршилаца принципа неотуђивости државне територије од стране појединаца. Ту улогу преузели су на себе моћни суседи - Влатко Вуковић и Павле Раденовић. Не само да су поселили Конавле децембра 1391. године него су их поделили и задржали за себе. Видели смо да је тада војвода Радич био заробљен. Пошто се знало да је Радич у заробљеништву, решавало се у Малом већу у Дубровнику августа 1392. године шта да се уради са његових 10 волова затечених у Стону.[153]

Дубровчанима је било стало до тога да војводу Радича ослободе затвора. Они су о томе расправљали у Већу умољених прво,

[150] *Mon. Rag.* IV, 103, 23–IX–1368. С обзиром на грешку у датуму видети:. М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Прилог I, 40.

[151] *Mon. Rag.* IV, 207.

[152] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 126-127. К. Јиречек ставља Заборане код Невесиња (*Историја Срба*, I, 329).

[153] У Малом већу било је одлучено да се пише стонском кнезу да од 10 волова војводе Радича, који су у Стону, 9 достави ser Volczo de Baballio да са њима може располагати како му је наређено, а једног вола да достави некој жени, чије се име не наводи, на име дуга: Ref. 29, f. 50', 13–VIII–1392.

крајем јануара 1395. године, да би 1. фебруара усвојили одлуку да њихови посланици покрену акцију преко угарског краља, али тајно,[154] а пошто је та акција очигледно остала без резултата, годину дана касније, у пролеће 1396. године, они то покушавају и у самој Босни.[155] Па и поред ове добронамерне активности дубровачких посланика, ствари су остале неизмењене. Али поред свег пријатељства опрезни Дубровчани одбијају да дају било какве гарантије за Радича када је то од њих Сандаљ Хранић тражио маја месеца 1398. године.[156] Крајем маја 1398. године и без ове гарантије напустио је војвода Радич своје вишегодишње сужањство, не знамо под којим условима.[157]

Независна је била ситуација коју је војвода Радич затекао на својим поседима када се на њих вратио. Нисмо у стању да утврдимо шта је све Санковићима било отето од стране Сандаља и кнеза Павла. Сигурно је да су Конавли били коначно изгубљени, а чињеница да се Радичева жена, Гоислава, морала склонити у Дубровник за време мужевљевог одсуствовања, свакако да упућује на закључак да је њена сигурност била угрожена. Већ два месеца после повратка из заробљеништва, јула 1398. године, Радич се обраћа Дубровнику са неким захтевом,[158] а када је у јесен те године послао свог човека Милету у Дубровниик за оружје, одговорено му је да ће дубровачки посланици о томе говорити са самим војводом.[159] Ово тражење оружја свакако је у вези са тежњом војводе Радича да поврати отете земље. Он је у томе и успео, изузимајући Конавле.

---

[154] Ref. 30, f. 72, 29–1–1395. Дубровчани су расправљали о предлогу да се стави у упутство посланицима „quod ipsi debeant recommendare facta Radicii Semchouich domino nostro regi Ungariae", који тада није усвојен. Три дана касније одлучују да овим поводом посланици „debeant secrete rogare dominum nostrum regem Ungariae": Ref. 30, f. 72, 1–X–1395.

[155] Ref. 30, f. 129:, 10–V–1396 (Велико веће): „Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino Rectori et eius minori consilio cum consilio rogatorum possendi expendere de denariis nostri comunis ad mittendum ad rogandum in Bossinam pro liberatione Radicii Semchouich quantam videbitur dicto consilio rogatorum ab yp. ducentis infra". Орбини такође зна да су Дубровчани радили на ослобођењу војводе Радича из заробљеништва (Orbini, o. c. 362, 363). Ср. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 352.

[156] Ref. 31, f. 114', II–V–1398; Jorga, o. c. II, 73.

[157] Ref. 31, f. 115', 19–V–1398.

[158] Ref. 31, f, 118', 27–VII–1398: „Prima pars est de dando arbitrium domino Rectori et minori consilio respondendi petitionibus Radicii."

[159] Ref. 31, f. 120', 4–X–1398: „Prima pars est de dando de armis Radicio Semchouich" (прецртано) и даље: „Secunda pars est de dicendo dicti Millete quod nostri ambassiatores loquentur cum dicto Radicio id quod nobis videbitur super dictis factis". Код Jorge, o. c. II, 73 непотпуно.

Иако је Дубровник још 1333. године купио од краља Душана Приморје од Курила (данашњег Петровог Села) до Стона, он то није могао да спроведе у дело. Босански владари, и сами заинтересовани за поменуто подручје, оспоравали су ту куповину. И док је централна власт у Босни била довољно јака да се супротстави центрифугалним тенденцијама појединаца, ни ово питање није покренуто са мртве тачке. Први покушај Дубровчана да прошире границе своје уске територије куповином Конавала 1391. године, видели смо, није успео. У другој половини 1398. године они чине нов покушај, али сада у другом правцу: да добију приморски појас од граница своје територије до Стона, па у том циљу преговарају са новим босанским краљем Остојом. Кренули су сада само другим путем: 1391. године преговарали су са Санковићима за куповину Конавала очекујући потврду тога од босанског краља, а сада, 1398. године, они преговарају са босанским краљем у намери да им то после Радич Санковић, као господар те области, потврди. Био је то, мислимо, уједно и доказ опадања моћи Санковића.

Војвода Радич био је најнепосредније заинтересован за ове преговоре. Међутим, његова улога у самим преговорима није била у пуној сразмери са његовим претензијама. Чињеница да је он преко шест година лежао у затвору и био побеђен, да су његови поседи губитком Конавала били умањени, а углед опао, јасно говори да овај последњи Санковић неколико месеци после добијања слободе није могао да игра ону улогу коју је раније имао. Па ипак, он није остао пасиван посматрач тих догађаја. Радило се о његовим поседима.

Радич Санковић је у успостављању контакта између краља Остоје и Дубровчана имао, изгледа, посредничку улогу. Сам војвода Радич истиче своје заслуге те врсте. Он каже да је био код краља Остоје и да му је изнео заслуге Дубровчана, дарове које су примали босански племићи од њих, па пошто је краљ обећао да ће им изаћи у сусрет, Радич је то јавио Дубровчанима, који су онда преко својих посланика и добили поменуто Приморје. Са своје стране Дубровчани у неколико наврата истичу да су шаљући своје посланике краљу послушали савет свога суседа Радича.[160] Али преговори су се даље развијали супротно жељама хумског великаша. Поред краља Остоје у преговорима је активно суделовао у то време свемоћни Хрвоје Вукчић, са којим се свакако војвода Радич није могао мерити. Када су крајем новембра и почетком децембра 1398. године преговори

---

[160] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 129; Lett. di Levante, 4, f. 25, 12–VI–1403; Jorga, o. c. II, 94. Ср. Gr. Čremošnik, *Prodaja bosanskog primorja Dubrovniku god. 1399 i kralj Ostoja*, Sarajevo 1928, 117.

прешли у завршну фазу, Радич у томе уопште не учествује. М. Орбини, говорећи о продаји Приморја, уопште њега не помиње. Он је био сасвим потиснут у други план, али је убрзо показао своје незадовољство. Почетком децембра на његовој територији отета су писма која је Република слала својим посланицима код босанског краља.[161] Нешто касније он је интервенисао, вероватно протестовао код Дубровчана у погледу земаља за које су ови преговарали са босанским краљем.[162] Нажалост, нисмо у стању да утврдимо тачан садржај разговора Дубровника и војводе Радича, али је јасно да он и поред поменутих покушаја није могао да спречи издавање повеље од стране краља, а исто тако није успео да оствари за себе било какву накнаду, што ће изазвати интензивне преговоре између њега и Републике током пролећа и лета следеће, 1399 године. Краљ Остоја у присуству тројице најзначајнијих великаша: Хрвоја Вукчића, Павла Раденовића и Сандаља Хранића издаје 15. јануара 1399. године повељу Дубровчанима којом им даје тражени уски појас Приморја од Петрова Села до Стона.[163]

Дубровчани су добро знали да им је за мирно уживање добијених поседа потребна сагласност и војводе Радича, тим пре што је он са разлогом сматрао да је неправедно заобиђен. Као реални политичари, они су видели да га треба задовољити. Њима је од децембра 1398. године био познат став хумског великаша. Било је то неприкривено незадовољство, које би било стална сметња поменутим поседима, ако се не би изгладило.

Крајем јануара 1399. године Веће умољених је једногласно закључило да се од војводе Радича не тражи посебна повеља којом би он дао сагласност на уступање Приморја, него да се он потпише као и остали великаши на краљевој повељи. Али из пуне обазривости решили су да се то спроведе тек уз одобрење краља Остоје, а посланицима је наређено да сачекају одговор Владе уколико се краљ буде изјаснио у негативном смислу.[164] Почетком фебруара ситуација је још увек била неизвесна, јер се чекало на краљев одговор, али се примећује и извесно нестрпљење, јер се у Већу умољених расправљало, иако није усвојено, да се одмах, 6. фебруара, предузму потребни кораци код Радича за добијање његове сагласности.[165] Краљ

[161] Ref. 31, f. 123', 8–XII–1398; Gr. Čremošnik, o. c. 119.

[162] Ref. 31, f. 124', 21–XII–1398; код Jorge, o. c. II, 74 непотпуно.

[163] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 420-423.

[164] 183 Ref. 31, f. 125', 30–I–1399; ова вест код Jorge, o. c. II, 76 носи погрешан датум: 27–I–1399.

[165] Ref. 31, f. 126', 6–II–1399.

Остоја је свакако одобрио акцију Дубровчана код Радича, јер је Влада наредила седам дана касније својим посланицима да ступе у преговоре са војводом и да га позову у град.[166] Али, преговори су се отезали, Дубровчани су поново позивали војводу да посети њихов град, преписка је настављена. Радич се очигледно није задовољавао оним што су му тада нудили. Због тога до очекиване његове посете није дошло ни тада, у фебруару, ни следећих месеци, иако је позив више пута понављан, него тек у августу 1399. године.

У складу са својом уобичајеном тактиком Дубровчани су хтели да што боље дочекају свога госта, тим пре што су од њега очекивали решавање вишемесечне неизвесне ситуације. С обзиром да је став Р. Санковића познат од децембра 1398. године, затим, имајући у виду интензивне везе између њега и Републике непосредно после издавања повеље од стране краља Остоја и касније, као и сасвим јасну одлуку Већа умољених од 17. августа 1399. године да се има са Радичем преговарати о земљама добијеним од босанског краља,[167] сматрамо да је добијање војводине сагласности у погледу поменутих земаља било основно и најважније што је Република овом приликом хтела да реши. Уступање села Лисца било је секундарног значаја.

17. августа 1399. године било је одлучено да се војвода позове у град. Догађаји су се сада одвијали веома брзо. Тог дана наређено је посланицима да иду до Попова или даље по својој вољи, али да не прелазе Неретву (flumen de Cogniç), што уједно може да покаже докле су се простирали војводини поседи. Да је Влади било веома стало до успеха ове мисије, потврђује и чињеница да издаци потребни за ово посланство нису ограничени, што није био тако чест случај.[168] Већ следећег дана дате су уобичајене гарантије онима који ће доћи у град са Радичем, изабрани су чиновници који ће се старати о потребним издацима за боравак гостију.[169] Радич је стигао у град 20. августа, када је одмах одлучено да се тражи од војводе Лисац, мада свега са нешто више од половине гласова присутних већника. Али,

[166] Ref. 31, f. 127', 13–II–1399.

[167] Ref. 31, f. 135', 17–VIII–1399; Др. Ћ. Трухелка погрешно доводи у везу боравак војводе Радича у Дубровнику августа 1399 г. са тежњом Дубровчана да добију део Конавала: Dr. Ć. Truhelka, *Chronikalische Notizen im „Liber reformationum" des Archivs in Ragusa*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien XI (1909), 374. Дубровчани у том погледу нису ништа могли очекивати од свог госта, јер су Конавли од 1391 г. били у рукама В. Вуковића и П. Раденовића и њихових потомака.

[168] Ref. 31, f. 135', 17–VIII–1399.

[169] Ref. 31, f. 194' и Jorga, o. c. II, 79; Ref. 31, f. 65', 18–VIII–1399.

ни следећег дана још се није знала војводина намера.[170] Преговори су успешно обављени трећег и четвртог дана боравка војводе у Дубровнику, јер се 23. августа одређују три властелина који ће саставити повељу, па се одмах одлучује и о давању 1500 перпера за Лисац, и то не у новцу него у стварима, као и о давању поклона у висини од 50 перпера петорици племића из Радичеве пратње.[171]

Веома је значајна чињеница да је овом приликом војвода Радич примљен за члана Великог већа, што значи да је уведен у ред дубровачких племића.[172] Познато је да су ту част Дубровчани указивали веома ретко и обично крунисаним главама или веома утицајним личностима, а свакако онима који су имали посебан значај за њихов град. Ово би била још једна потврда мишљењу да је Републици било веома стало да Радича има за пријатеља и да га одржи у томе, што се показало узалудним већ неколико година касније. Треба напоменути и то да се нигде у изворима после овог времена изричито не каже да је Радич дубровачки властелин, што је вероватно имало за последицу да је та чињеница остала досада недовољно запажена. Када су јуна 1403. године Дубровчани покушавали свим средствима да спрече оружани напад босанске војске, чији је војсковођа био сам Радич, они су му упутили свог посланика. У упутству за ово посланство за Радича се каже: „come uno de nuy".[173] Међутим, овако су се Дубровчани обраћали не само својим племићима него и грађанима уопште.

Пошто је 25. августа издао повељу којом је Републици уступио село Лисац и потврдио границе земаља добијених у Приморју од босанског владара, војвода Радич је напустио Дубровник. Он није „otputovao na dan sv. Bartolomeja uvečer (24. avgusta)", јер знамо поуздано да је он још 25. августа био у Дубровнику.[174] Напустио је град између 25. и 28. августа и преко Сланог вратио се на своје поседе.[175] После

[170] Ref. 31, f. 136, 20–VIII–1399; Jorga, o. c. II, 78; J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 140-141. Следећег дана Влада одлучује „quod ser Michael de Resti et ser Paulus de Gondula vadant ad ipsum Radic videndo de sua intentione." (Ref. 31, f. 136, 21–VIII–1399).

[171] Ref. 31, f. 65', f. 136' 23–VIII–1399; Jorga, o. c. II, 75 и 78.

[172] Ref. 31, f. 136', 23–VIII–1399: „Prima pars est de faciendo ipsum Radic voyvodam de nostro consilio maiori sicut est dominus rex Bossine et voyvoda Chervoye (per XXII)"; Jorga, o. c. II, 78.

[173] Lett. di Levante, 4, f. 20, 10–VI–1403.

[174] J. Tadić, *Promet putnika*, 140-141; 25 августа били су изабрани: Matheus de Georgio et Martinus de Gondula „ad sociandum voyvodam Radic usque ad barcham": Ref. 31, f. 65'; Jorga, o. c. II, 75.

[175] Ref. 31, f. 66, 28–VIII–1399: „In ipso minori consilio captum fuit de solvendo de denariis nostri comunis ser Theodoro de Prodanello unam vacham quam ... accepit in Slano voyvoda Radic in eius reversione ..."

овога односи војводе Радича и Дубровника били су сасвим нормализовани. Али, када су краљ Остоја и он заједнички тражили да Република сточарима из залеђа дозволи да напасају стоку преко зиме 1399-1400. године у Приморју недавно уступљеном, тај захтев им је био лепим речима одбијен.[176] Радич је не само одржавао коректне суседске односе са Дубровником у ово време, него је и у граду имао пријатеље. Тако знамо да је Мароје Гундулић био његов пријатељ, коме је давао и свој новац у депозит.[177]

Војвода Радич је примио 1402. године могориш за четири протекле године, а и за ту годину,[178] што је такође знак нормалних односа Санковића не само са Дубровником него и са босанским краљем. Поменули смо већ да су краљ Остоја и он заједнички иступили са захтевом за напасање стоке у Приморју 1399. године, а следеће године Радич је сведок на краљевој повељи којом је овај војводи Хрвоју Вукчићу дао град и жупу Ливно.[179] Може се констатовати да је Радич чинио озбиљне напоре да ојача свој углед и утицај који је био пољуљан догађајима око неуспеле продаје Конавала Дубровчанима 1391. године.

У ратовању краља Остоје против Дубровника учествовао је и Радич Санковић на страни краљевој. Он је још крајем фебруара и почетком марта 1403. године имао неки погранични спор са Републиком. Дубровчани су одмах одредили посланике који ће у заједници са војводиним људима расправити спорне границе,[180] али ствар тиме de facto није била окончана. Војводини људи су прелазили и даље на дубровачку територију, због чега је Влада морала да предузме веома енергичне мере да се то спречи.[181]

Почетком јуна 1403. године било је јасно да ће доћи до оружаног напада на Дубровник, пошто је овај одбио да испуни захтеве краља Остоје: да изда Павла Радишића, који се склонио у град и да истакне босанску заставу на својим бедемима. Изненађени Дубровчани одмах су покренули дипломатску акцију да спрече намеравани напад. Ситуација је била критична и изискивала је максимум експедитивности. Знало се да су прве на удару тзв. „terrae novae",

[176] Ref. 31, f. 137', 28–X–1399. Одлучено је да се одбије предлог босанског краља и војводе Радича „pro Vlachis quod possint paschulare pro ista yeme in terris nobis novis datis".

[177] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 134-135 и 136.

[178] М. Динић, *Дубровачки трибути*, 219-220. Исплата могориша војводиним људима извршена је пред Радичевом кућом у Дубровнику.

[179] Fermendžin, *Acta Bosnae*, 63.

[180] Ref. 32, f. 138, 2–III–1403.

[181] Ref. 32, f. 145, 11–V–1403.

недавно добијене од босанског краља. Павле Гундулић одмах је упућен краљу Остоји. Десетог јуна израђено је упутство за његову мисију. Требало је да најпре посети Радича и изрази чуђење своје Владе, која никад није мислила да ће Босна нешто предузимати против Дубровника. Требало је да посланик замоли војводу да не дозволи да дође до напада на „terrae novae", које су добијене по његовом савету.[182] Већ следећег дана, 11. јуна, одлучено је да се Радичу упути посебно посланство, за које је састављено упутство 12. јуна. Тих дана осећа се колебање код Дубровчана. Прво се расправљало о томе да се сачека писмо од Павла Гундулића, који је био послат краљу, али како су се догађаји брзо развијали, то је затим одлучено да посланик Растић одмах крене на пут. Било му је наређено да говори не само са војводом него и са његовим саветницима.[183] Посланик је требало да понови војводи да су „terrae novae" добијене по његовом савету, а затим да изнесе све услуге које је Република чинила и њему лично, док је био у заробљеништву и његовој породици, посебно жени, коју су примили и помагали док је он био у затвору, требало је да га подсети на традиционално пријатељство његове породице и Дубровника. Растић је добио налог да се обрати и Радичевој жени не би ли и она са своје стране утицала на војводу.[184] Међутим, Растићева мисија није донела жељене резултате и он се крајем јуна вратио у Дубровник. Са њим је тада дошао и Будислав, Радичев човек, по коме је овај свакако јавио Републици нешто у вези са непријатељствима.[185] Може се претпоставити да је овом приликом војвода јавио да ради по наредби босанског краља, о чему нам говоре Орбини и Растић,[186] тим пре што Растић чак наводи да је тим поводом Република послала Јована Менчетића Радичу, што сасвим одговара подацима којима располажемо. Јер, четири дана после доласка поменутог Будислава, одлучено је да се Радичу упути посланик који не треба да иде даље од Сланог, што јасно говори да се он налазио у најближој околини града. Посланик Јован Менчетић требало је да одбије да говори о спорним земљама пре

[182] Lett. di Levante, 4, f. 20, 10–VI–1403; Jorga, o. c. II, 92. Касније, 19–XII–1403 г. када су Дубровчани слали своје посланике угарском краљу поводом рата са краљем Остојом, истицали су да у погледу спорних земаља, „terrae novae", имају између осталог и једну повељу Радича, власника тих земаља, који је потврдио уступање поменутог Приморја и дао село Лисац (Josef Gelcich – Lajos Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum*, Budapest 1887, 153).

[183] Ref. 32, f. 148, 11–VI–1403 и f. 148', 13–VI–1403.

[184] Lett. di Levante, 4, f. 25 и 25', 12–VI–1403; Jorga, o. c. II, 94.

[185] Ref. 32, f. 153', 26–VI–1403.

[186] M. Orbini, o. c. 362–363; *Chronica Ragusina Junii Restii*, 200.

закључења мира са Босном, а да саопшти војводи да може доћи у град ако жели.[187]

У међувремену док је дубровачки посланик покушавао да ублажи војводу, ситуација се променила. 18. јуна 1403. године по наредби краља Остоје босанска војска на челу са Радичем Санковићем напала је дубровачку територију, тзв. „terrae novae", и прогнала месног кнеза.[188] У ово време на страни краљевој били су и Сандаљ Хранић и Павле Раденовић, који су оперисали против Дубровника са требињске стране. Босанска војска у Приморју углавном је пустошила и палила дубровачке поседе и винограде,[189] отимала стоку, што су Дубровчани нарочито истицали касније приликом преговора о миру. Пошто се војвода Радич дуже задржао у Приморју, Дубровчани су предузели веома оштре мере да њихови грађани, имаоци земље у тзв. „terrae novae", не ступе у било какав однос са непријатељем и извуку користи за себе. Као казна предвиђено је губљење права на одређену парцелу земље за сваког оног ко би био ухваћен у прекршају.[190] Крајем августа и почетком септембра 1403. године односи Дубровника и Радича већ су се до извесне мере нормализовали. Иако не можемо утврдити тачан ток догађаја, јасно је да су непријатељства престала. Јер, уз извесно колебање, 4. септембра дозвољено је војводиним Власима да могу са стоком доћи у Дубровник и ту купити неопходну со.[191]

Дубровчани су живо радили на томе да створе непријатеље краљу Остоји у самој Босни. Политика босанског краља није била срећна. У земљи је постојала јака опозиција која је претила да га сруши са престола. У таквим околностима војвода Радич остаје и даље на страни краљевој. Крајем марта 1404. године Дубровчани траже интервенцију самог краља Остоје да би се ослободили узнемиравања људи војводе Радича око Стона, а 22. априла исте године Радич је сведок на краљевој повељи којом је овај дао Млечанима широке повластице трговачке природе.[192]

[187] 30. јула одлучено је да се Радичу упути посланик: Ref. 32, f. 154', 30–VI–1403; упутство J. Менчетићу: Jorga. o. c. II, 95–96.

[188] Lett. di Levante, 4, f. 30, 26–V–1403; Jorga, o. c. II, 94, нап. 7; *Chronica. Ragusina Junii Restii*, 199–200; ср. Dr. G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom*, Vesnik Vojnog muzeja 5 (1958), 38.

[189] Liber maleficiorum, 10–X–1403; Дубровчани испитују случај Новака Богојевића из Затона, који је отишао у Осолник и онда заједно са људима Р. Санковића пљачкао дубровачке винограде у Затону.

[190] Ref. 32, f. 155, 30–VI–1403 и f. 213', 6–VII–1403.

[191] Ref. 32, f. 167, 3–IX–1403; тада је предлог о дозволи куповања соли Власима одбијен, да се следећег дана усвоји: Ref. 32, f. 167', 4–IX–1403.

[192] Fermendžin, *Acta Bosnae*, 72 и 73.

Друга половина маја 1404. године донела је Босни још један преокрет, још једну промену на престолу, с којом је у вези потпуно уништење Санковића од стране јачих противника. Појединости преврата нису познате. У самој Босни на челу странке против краља Остоје био је војвода Хрвоје Вукчић. Остоја је морао напустити земљу. Користећи борбу против присталица краља Остоје, Сандаљ Хранић је напао војводу Радича и заробио га, а његове области присвојио и прикључио својима.

О томе како је завршио последњи Санковић знамо врло мало. Дубровчани су крајем маја 1404. године саветовали Савдаљу Хранићу да свог угледног заробљеника пребаци због веће сигурности на Дрину.[193] Савремених вести више о њему нема. Досада је у науци постојало мишљење да је војвода Радич био ослепљен од стране Сандаља.[194] Ово своје тврђење засновао је проф. др Ј. Радонић на једном податку из каснијег времена, из 1452. године, доба борби херцега Стјепана и његовог сина Владислава. Тада је дубровачка Влада дала упутство своме посланику код кнеза Владислава Марину Ђурђевићу. Дубровачки посланик требало је да наговара Владислава да одустане од преговора са оцем. Херцег жели само да га добије у своје руке и да му се освети. То кажу не само људи већ и камење и ваздух би то рекли кад би могли говорити. „Alcuni pronosticha che al detto signor Vladislavo intervegnera como intervenne a Radic el qual se fido de vayvoda Sandagl e di conte Vochac, alcuni pronosticha che intervegnera como intervenne del fiolo del imperator di Constantinopoli e del fiolo del re Stefano li quali fioli fonno inorbiti per li detti lor padri".[195] На основу овако формулисаног текста мислимо да је неоправдан закључак да је војвода Радич био ослепљен. На њега се односи само први део реченице, прва могућност коју предочавају Дубровчани Владиславу. Наиме, он је веровао Сандаљу и његовом брату Вукцу, који су то искористили. Друга опасност која прети херцеговом сину, по мишљењу Дубровчана, јесте да га отац ослепи, као што се то десило сину византиског цара и сину краља Стефана. Не видимо разлога зашто би Дубровчани на овако јасан начин одвојили случај војводе Радича да је и он био ослепљен.

[193] М. Динић, *Државни сабор средњевековне Босне*, Београд 1955, Прилог I, 76; Jorga, o. c. II, 103.

[194] Dr. J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić Kosača*, Archiv für slavische Philologie, Berlin XIX (1897), 400; остали аутори који су писали о овом проблему преузели су тврђење Ј. Радонића.

[195] Lett. di Levante 15, f. 82, 4–IX–1452 а не август 1452. Датирање документа извршио је др С. Ћирковић, *Херцег Стјепан Вукчић-Косача и његово време*, необјављена докторска дисертација, стр. 231; Jorga, o. c. II, 474.

Овом приликом хтели смо да истакнемо сумњу у оправданост закључка проф. Ј. Радонића, који је на основу овог текста донео свој суд. Међутим, с обзиром на то да Лукаревић зна да је Радич после свргавања краља Остоје био заробљен и ослепљен,[196] остаје претпоставка да нам подаци које је Лукаревић користио нису сачувани.

Говорећи о сужањству војводе Радича у периоду 1391-1398. године, М. Орбини каже да је тада босански краљ хтео да га ослепи, док јасно напомиње нешто касније, очигледно са тенденцијом, да је Сандаљ Хранић, пошто је заробио војводу Радича, овоме одсекао главу да би задовољио Дубровчане.[197] Излагање М. Орбинија је несумњиво интересантно, јер је он једини који говори о покушају ослепљивања војводе Радича деведесетих година XIV века. Никаквих других вести о томе немамо. Овај податак навели смо због тога што он сведочи да М. Орбини покушај ослепљивања, ако не и извршени чин, везује за војводу Радича, мада временски нетачно и уз погрешно навођење босанског краља као иницијатора тога.

Наведени извори, који су засада и једини за наш проблем, мислимо да не дозвољавају прецизан одговор на питање како је завршио свој живот војвода Радич, мада треба имати у виду и могућност ослепљивања последњег Санковића у затвору војводе Сандаља.

Када је у јесен 1404. године Република понудила Сандаљу Хранићу кућу у којој су становала браћа Санковићи и парцелу земље коју су они имали у тзв. „terrae novae", био је то најбољи знак коначне пропасти ове породице.[198]

Знамо да се војвода Радич два пута женио. Прва његова жена, Гоислава, била је кћи Ђурђа Балшића. М. Вего је открио у селу Бискупу код Коњица у породичној некрополи њен гроб са надгробним натписом из кога смо сазнали да је била из породице Балшића, што на основу само архивских података нисмо могли закључити. Знамо само да су се она и војвода Радич једном приликом заузимали за Ђурђа Балшића код Дубровчана.[199] Своју изванредну обавештеност показао је и овде М. Орбини, који зна да је Радичева жена била кћи Ђурђа Балшића, мада је назива Маром.[200] О Гоислави су се Дубровчани пријатељски старали док је њен муж био у заро-

[196] Luccari, o. c. 78.

[197] M. Orbini, o. c. 362-363 и 367.

[198] Lett. di Levante 4, f. 71', 6–IX–1404; f. 72', 10–IX–1404; Jorga, o. c. II, 104- 105; Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 266.

[199] Ref. 29, f. 82', 30–V–1391.

[200] M. Orbini, o. c. 362–363. Он чак на једном месту (стр. 285) каже да је она била кћи Страцимира Балшића.

бљеништву 1391-1398. године. Она је често боравила у њиховом граду, добијала материјалну помоћ од Владе, а када је ишла да дочека војводу Радича у мају 1398. године, после добијања слободе, Дубровчани су је лепо и са даром испратили.[201] Поред свега тога она није била у повољној финансијској ситуацији, јер је своје предмете залагала код појединих дубровачких племића.[202] После маја 1398. године губи јој се сваки траг у изворима.

Војвода Радич се женио други пут новембра 1399. године.[203] Његову другу жену не знамо по имену. Поменули смо да је посланик Растић, када је у вези са ратом 1403. године ишао код војводе Радича добио налог да се обрати и његовој жени.

Раније смо навели да је жупан Бељак био озбиљно болестан маја месеца 1391. године. После тога времена срећемо војводу Радича у свим пословним односима са суседима. Он је био господар свих оних области којима су Санковићи из генерације у генерацију управљали. Имао је свој двор у Заборанима, месту које и данас постоји под истим именом 15 km далеко од Главатичева. До интервенције В. Вуковића и П. Раденовића децембра 1391. године, Санковићи су имали највећи обим својих поседа. Ту су улазили: област око Коњица, где је у селу Бискупу била породична некропола, Невесиње, које се најчешће помиње као њихово добро, Трусина, Дабарско поље, Попово поље, Конавле и Приморје. Истакли смо да нам извори не пружају ослонац за закључивање о томе када су Санковићи добили Конавле. Пошто су преговори за њихову продају почели даном смрти краља Твртка I, јасно је да су их они морали поседовати још за његова живота. Највероватније је да су Санковићи дошли до Конавала у периоду када се босанска државна територија проширила и на њих, дакле, у периоду 1377-1391. године.

[201] Ref. 30, f. 127' 28-11-1396 и f. 141, 2-IV-1397; Jorga, o. c. II, 70; Н. Јорга погрешно наводи да су Дубровчани одобрили Гоиславн да може остати у граду два месеца, а да не изгуби помоћ коју је од Владе добијала. Напротив, она се тада налазила у Дубровнику, а када је хтела да се састане са сестром или неким другим лицем, добила је дозволу да може отићи изван Дубровника и остати тамо 2 месеца, а да не изгуби помоћ коју је добијала. Ср. J. Tadić, *Promet putnika*, 140. Маја 1398 г. ишла је да дочека мужа: Ref. 31, f. 115', 19-V-1398; Jorga, o. c. II, 73 и Ref. 31, f. 166, исти датум. Гоислава је годишње добијала од дубровачке Владе 300 перпера (Jorga, o. c. II. 104).

[202] Div. Canc. 32, f. 71', 5-VIII-1397: „Domina (име недостаје) uxor Radic Sancouich fuit confessa recepisse a Stoycho de Ragnina dicto Grislez sibi dato per Ratcho Velcouich unam crucem parvam laboratam cum pirulis in modum zorcelli quam ipse Stoychus habebat in pignore a dicta domina Goyslaua et quod sibi erat solutum de suo credito et hoc presente Ruscho magistri Xristofori".

[203] Ref. 31, f. 138, 3-XI-1399; Jorga, o. c. II, 78.

Када се Радич Санковић маја 1398. године вратио на своје поседе, чекали су га свакако велики задаци: требало је породичне поседе повратити и стабилизовати. Он је у томе и успео. Истина, прилике су биле измењене. На Конавле се није могло више рачунати, јер су били у рукама двојице далеко јачих великаша. Поред тога, продаја Приморја Дубровчанима, започета његовим посредништвом, завршила се супротно очекивањима. Њему, односно његовим људима, припадали су поседи на подручју које су Дубровчани добили од краља Остоје 1399. године. Тако знамо да је његов логотет Милета Поповић био господар Громаче, која је краљевом повељом уступљена Републици.[204] Разумљиво је онда да се осећао непосредно погођеним резултатима преговора. Па иако је војвода губитком Конавала и Приморја доживео знатне штете, он је важио као веома угледна личност. Дочек који су му Дубровчани приредили августа 1399. године може да буде поуздан знак за то. Биле су му указане све почасти које су му као значајном госту припадале.

Војвода Радич је успео да поврати све остале поседе које је имао пре децембра 1391. године, чак и да их прошири. Он је и даље био господар области око Коњица,[205] Невесиња,[206] Дабра, Попова поља[207] и подручја јужно од њега према границама Дубровачке републике. Имао је и свој део земље у Приморју, 1399. године уступљеном Дубровчанима.[208] Радич је искористио повољну ситуацију у суседству и увећао своје поседе. Наиме, суседни Николићи били су јак ослонац босанске краљице Јелене и разумљиво непријатељски расположени према новом краљу Остоји. Радич је, користећи се

[204] Div. Canc. 32, f. 103', 9-XII-1397: „Radoman Rugich de Gromaça homo Millete Popovich facit manifestom ..." Имамо више података да је М. Поповић, као сусед Дубровчана, чинио овима штете. Тако се он обавезао Николи Гундулићу да му плати накнаду за учињене штете његовим сељацима (Div. Canc, 27. f. 192, 3-II-1389). Октобра 1398 г. долазио је на суд у Дубровник (Div. Canc. 32, f. 188, 13-X-1398).

[205] Ref. 31, f. 135', 17-VIII-1399: „Prima pars est de mittendo dictos ambassiatores elligendos ad dictum Radiç usque in Papaua et abinde in voluntate dictorum non pretereundo flumen Cogniç".

[206] Liber maleficiorum, 14-II-1402. Тада су његови људи из Невесиња опљачкали Живка Радослалића у Затону.

[207] Liber maleficiorum, 25-VII-1403. Паскоје Растић био је јуна 1403 г. код Радича у Попову.

[208] Радич је имао један део и четврт у десетини Мих. Бобаљевића у Осојнику (D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII-XV stoljeća*, 320, нап. 1038).

овом чињеницом, а као присталица краља Остоје, посео њихове земље, мада не можемо утврдити које.[209]

Пошто је заробио војводу Радича, Сандаљ је убрзо посео све његове земље. Још августа 1404. године он је поручивао Дубровчанима да не узимају село Лисац, које им је Радич продао, очигледно полажући право на њега.[210] Примио је могориш за 1404. и 1405. годину, што свакако значи да је посео Радичеве земље у залеђу, Попово, а нешто касније и Жапску и Невесиње.[211]

Радич Санковић је био окружен значајним бројем вазалне властеле, о чему сведочи десетак, углавном по имену познатих племића.[212] На овом месту задржаћемо се само на оним личностима које можемо, макар и у најскромнијем обиму, да осветлимо.

Жупан Божићко Брлић био је најпре човек породице Николића и као најближи сусед добро познат Дубровчанима. Често је насртао на дубровачке поседе.[213] Када је Радич посео земље Николића, свакако после маја 1398. године, прешао је на његову страну и Божићко Брлић. За живота војводе Радича он је био господар Попова и области јужно од њега у правцу Затона. Као његово подручје помињу се Рапти и Шћеница, а имао је кућу и у Дубровнику.[214]

---

[209] Божићко Брлић био је човек породице Николића, па је у њихово име наплаћивао могориш 1393 г. (М. Динић, *Дубровачки трибути*, 218). Касније га срећемо као Радичевог човека 1399 г. (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 133). Такође се Михоч Гргурић јавља прво као човек Вукослава Николића, а онда војводе Радича (М. Динић, *Дубровачки трибути*, 219, нап. 61 и 220 нап. 63).

[210] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 260-261 ; М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, 159.

[211] М. Динић, *Дубровачки трибути*, 220; исти, *Земље херцега св. Саве*, 158 нап. 21 и 159 нап. 20.

[212] Знамо за ове његове племиће: Миле Туклековић, Братоје Радонић (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 126), Стјепко Озројевић (Љ. Стојановић, *Повеље и писми*, I, 126 и 133), Хребељан Богослалић, жупан Дабижив Чихорић, жупан Божићко Брлић, логотет Милета Поповић (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 133); кнез Будислав Упорничић о коме смо имали прилике да говоримо; жупан Радослав (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 128); Radoslauus Sodoglanino (Bxodoglanino): Div. Canc. 34, f. 124, 29–V–1402 и f. 219 bis, 14–V–1403; жупан Dabisiuus Goiachouich (Div. Canc. 34, f. 124, 29–V–1402 и f. 172, 22–X–1402; Jorga, o. c., II, 83 нап. 7 и М. Динић, *Дубровачки трибути*, 220 нап. 64).

[213] Ref. серија II, 27, f. 6', 21–X–1386.

[214] Div. Canc. 32, f. 245', 13–IV–1399: „Ostoya Millanouich de Popova homo Bossichi Barlich facit manifestum..." Исти Остоја Милановић помиње се са Б. Брлићем нешто раније, 20–I–1399 (Div. Canc. 32, f. 218). Знамо његове људе: Rayschus Viscouich de Repte (Distributiones testamentorum 6, f. 73, 5–XI–1400), Petchoye Radugnich de Scenize (Div. Canc. 34, f. 172', 28–X–1402). Купио је 1390 г. Б. Брлић кућу у Дубровнику за 30 перпера (Liber dotium Notariae 2, f. 46', 24–X–1390).

Жупан Дабижив Чихорић био је близак рођак војводе Радича, пошто је био син Ненца Чихорића и Радаче, сестре казнаца Санка.

Веома мало знамо о војводиној канцеларији. Имао је неколико писара[215] од којих је један, Милета Поповић, касније добио титулу логотета. Поменули смо да је био сусед Дубровчана и као такав правио је овима прилично неприлика на граничним поседима.

Хумска властеоска породица Санковићи,
Историјски часопис 11, Београд 1961, 17-52.

---

[215] Знамо за Грубанца Хлапчића (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 126), дијака Рашка (Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 127).

III

ПРИВРЕДА И НАСЕЉА

ЦАРИНИЦИ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА У УГАРСКОЈ

Деспот Стефан Лазаревић издао је 21. новембра 1424. године, за време свог боравка у Павловцима, под Космајем, разрешницу рачуна групи Дубровчана који су провели више година у његовој служби.[1] Тим документом српски владар потврђује „како почтени властелѣ влкьша мишетикь и брать мꙋ влахꙋша и савко и сестричики им влахꙋша и андрꙋшко що гѡдѣ сꙋ прѣстоѧли ꙋ ꙁемли господьства ми намь сꙋ послꙋжили право и вѣрно и добре и царине коѥ сꙋ дрьжали ꙋ нась и на ꙋгрьскѣхь странахь и на срьбьскѣхь ꙁа вьсе ѡ ними ꙋчинисмо праве раꙁлоге и ꙋ всемь ни прави више и не ѡсташе ни дльжни нища. Ꙁа тоꙁи пишемо вашемꙋ племенствꙋ и ниѣмь всѣмь тко би ѡв'ꙁи нашь лисгь видѣль да ꙁнате ѥрь ни сꙋ ꙋ всѣмь послꙋжили право и вѣрно и ни ꙋ чемь ни нѣсꙋ остали дльжни ни ꙋ чемь."[2]

Анализа наведеног текста показује да је реч о документу којим српски владар даје разрешницу групи Дубровчана, не појединцу. Укупно петорица Дубровчана на челу са Вукшом Мишетићем били су у служби деспота Стефана, који им даје збирну разрешницу,

---

[1] Остаци манастира Павловца налазе се на јужној падини Космаја, у атару села Кораћице: К. Јовановић, *Две старе цркве на Космају*, Старинар, св. 1-2, Београд 1908, 173; Ж. Татић, *Павловац под Космајем*, Старинар, серија III, књ. III (1924-1925), 3-9; Д. Мадас, *Радови на цркви манастира Павловца*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII, Београд 1969, систематска археолошка истраживања читавог манастирског комплекса обављена су 1973. и 1974. године: М. Поповић, *Манастир Павловац у Кораћици*, Arheološki pregled 15, Beograd 1973, 125; Arheološki pregled 16, Beograd 1974, 132. Резултате својих истраживања објавио је М. Поповић у посебном раду и саопштио читав низ нових података: М. Поповић, *Манастир Павловац*, Симпозијум у Крушевцу 1975. У оквиру манастирског комплекса откривена је једна зграда за коју аутор истраживања претпоставља да је могла бити резиденција деспотова у време боравка 1424. године.

[2] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд - Сремски Карловци 1929, 232-233; М. Пуцић, *Споменици српски II*, Биоград, 1862, 82. У деспотовом документу је забележено да је разрешница дата 21. новембра, а дубровачки канцелар је, заводећи документ, забележио да је деспот послао цитирани „лист" и да је он то затим преписао децембра месеца. С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, Историски часопис 6 (1956), 139-151.

свима одједном. То су све сродници, истовремено и ортаци, како је то и другде био начин рада дубровачких трговаца.

Садржај пословних веза докуменат јасно саопштава. Деспот наводи да су поменути Дубровчани „прѣстоꙗли ȣ ꙁемли господьства ми“ што значи да су дуже у њој боравили служећи верно и добро српског владара.[3] За то време они су држали деспотове царине (ȣ нась) и то „и на ȣгрьскѣхь странахь и на срьбьскѣхь“ и за то су положили рачуне. Реч је, дакле, о царинама које је деспот Стефан убирао преко ових Дубровчана, закупаца тих царина. При томе треба имати у виду да се у оба случаја, и за царине у Угарској и за оне у Србији, употребљава множина, што значи да су поменути Дубровчани током година били закупци *више царина*. Остаје, наравно, да се разјасни на које је то своје царине мислио деспот Стефан.

Хронолошки посматрано, реч је о делатности ових Дубровчана до новембра 1424. године, када је разрешница издата. С обзиром на оно што смо већ изнели (већи број царина, већи број закупаца) изгледа да се поменутим документом покрива дугогодишња делатност ових људи. Овај закључак су потврдила даља истраживања.

Цитирана разрешница односи се на све рачуне које је деспот Стефан имао са поменутим Дубровчанима, не само на царине које су они држали. То већ произлази из формулације деспотовог документа у коме се каже да су они „прѣстоꙗли ȣ ꙁемли господьства ми намь сȣ послȣжили право и вѣрно и добре“, па се онда посебно помињу наведене царине и додаје „ꙁа вьсе ѡ ними ȣчинисмо праве раꙁлоге и ȣ всемь ни прави бише и не ѡсташе ни дльжни ниціа“. То још јасније показује забелешка дубровачког канцелара који, пошто је преписао деспотов текст, додаје да је то „ѡслобогкнье кнеꙁа вльше мишета и ѡсталѣ више писанѣхь ѡдь царинь и ѡдь всѣхь инѣхь раꙁлогь како се ꙁгѡра ȣдрьжи“.[4] Дакле, и други рачуни су подмирени, не само они од закупљених царина. Тај други део пословне везаности ових Дубровчана за деспота и његов двор теже је издвојити од њихове делатности у улози цариника. Она се углавном уклапа у уобичајене облике деловања дубровачких трговаца у Србији и посебно у Београду и на двору. О томе ће још бити речи приликом разматрања делатности Вукше Мишетића.

Деспотова признаница постаје тако важан докуменат који открива да су Дубровчани „држали“, тј. закупљивали његове

[3] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Биоград 1863 (ed. Грац 1962), 504, за глагол „прѣстоꙗти“, поред осталих наводи и овај пример за значење „perstare“, „morari“, дакле, боравити.

[4] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 233.

царине у Угарској. Ако је њихова делатност те врсте у Србији и била добро позната захваљујући већем броју докумената који су о томе сачувани, та појава на угарском тлу почетком XV века никако није била запажена. Могуће је то протумачити мањим интересом наше научне литературе за угарске поседе српских владара уопште, а и мањим бројем вести о њима код нас. Па ипак, реч је о појави која може да буде значајна за историју Србије у XV веку. Српски владари су црпли велике приходе са својих угарских поседа, они су се директно уливали у привреду и политику Србије тога доба. Они су је, делом, и омогућавали.

Међутим, докуменат који смо цитирали тек тражи своје објашњење, он садржи доста питања на која треба потражити појединачне одговоре. Пре свега, ко су ти Дубровчани и које су то царине?

Вукша Мишетић

Вукша Мишетић у деспотовој разрешници, односно кнез Вукша Мишетић по забелешци дубровачког канцелара, у ствари је Вук Михаила Бобаљевић, назван по оцу Михаилу – Миши – Мишетићем. У Србији је био познатији као Мишетић но Бобаљевић, па је тако и забележено у деспотовом документу. Да је Вукша Мишетић, који је у Павловцима под Космајем са деспотом уређивао своје рачуне за очигледно обимне послове, у ствари Вук Михаила Бобаљевић, налазимо потврду у два друга документа која су издата на српском двору. Једно је потврда којом кнегиња Милица 12. септембра 1405. године на Расини обелодањује да је Вукша Мишетић држао рудничку царину и побрешке царине и да је подмирио све своје рачуне у вези с тим. Исто је потврдио Вукши Мишетићу и сам деспот Стефан 2. октобра на Расини. Ова документа заведена су у Дубровнику „ad instanciam et requisicionem ser Volcii Michaelis de Babalio superius nominati“.[5]

С обзиром на то да је име Вук често у породици Бобаљевић (у XV веку било је четири личности са тим именом), а има и доста збрке око тога о којој је личности када реч, задржаћемо се на подацима о деспотовом царинику Вукши Мишетићу Бобаљевићу.[6]

[5] К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик XI, Београд 1892, 50.

[6] Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, Зборник радова Византолошког института 4, 1956, 118, нап. 16. Уп. М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958 (у даљем тексту: М. Динић, *Грађа II*), index, где се Вук Михаила Бобаљевић, понекад зиван

У већ цитираној деспотовој разрешници, која је издата у Павловцима 1424. године, каже се да су подмирили своје рачуне Вукша Мишетић и брат му Влахуша и Савко и сестричићи Влахуша и Андрушко.[7] Вук Михаила Бобаљевић (Вук Мишетић) имао је заиста браћу Влаха и Савка. У свом тестаменту Вук Михаила Бобаљевић помиње већ тада мртвог брата Савка – Савина[8], а из тестамента Влаха Михаила Бобаљевића сазнајемо да је имао брата Вука Михаила Бобаљевића, кога је одредио за наследника својих добара.[9] Из наведених података је јасно да је деспот Стефан, дајући разрешницу својим цариницима, мислио поред Вука Михаила Бобаљевића и на његову браћу Влаха Михаила и Савка Михаила Бобаљевиће.

Вуков отац Михаило - Мише Вука Бобаљевића женио се три пута: Мирушом, Николетом Ruschi de Sorento и Јакушом, ћерком Савина de Bonda, па се поставља питање да ли су Вук, Влахо и Савко рођена браћа или полубраћа, односно из ког су брака ти синови Мише Бобаљевића. Прва жена Мише Бобаљевића, Мируша, умрла је рано, око 1348. године и већ из хронолошких разлога није могла бити мајка Вукова, Влахова и Савкова.[10] Друга жена Мише Бобаљевића, Николета, умрла је почетком 1371. године и у свом тестаменту не помиње синове[11], док трећа жена Јакуша de Bonda у свом тестаменту изричито наводи Вука, Влаха и Савка као своје синове.[12]

Када је Београд почетком XV века постао престоница Србије, многи дубровачки трговци, који су до тада имали разгранате послове

и у дубровачким документима Вукшом, јавља на два места. У великој збирци J. Gelcich – L. Thallóczy, *Raguza ės Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest 1887, у индексу такође има збрке.

[7] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 232-233.

[8] Historijski arhiv u Dubrovniku, Testamenta de Notaria 12, f. 88, писан 20. VIII 1434, рег. 1. IX 1434.

[9] М. Динић, *Грађа II*, 26-28. Уп. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1962, генеалогија Бобаљевића I/2.

[10] И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 1. с.

[11] Test. Not. 6, f. 99', рег. 16. III 1371.

[12] Test. Not. 10, f. 140' – 141, рег. 21. X 1418. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, генеалогија Бобаљевића I/2, иако нејасно, изгледа да сматра Вука Мише Бобаљевића сином из другог брака, а Савка и Влаха синовима из трећег брака Мише Бобаљевића, што неће бити тачно у погледу Вука. Трећа жена Мише Бобаљевића, Јакуша, у свом тестаменту и Вука назива својим сином: 1. с. Уп. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат I*, 118, где стоји да се Вук Михаила Бобаљевић јавља у изворима од око 1370. до 1434. године, а наводи се податак из Diversa Cancellariae XXV, f. 48' (на основу исписа М. Петерковића) да је Вук Михаила Бобаљевић 1382. г. продавао коже у Млецима. Име тог трговца у Венецији је погрешно прочитано: реч је о Johanes-y de Volço, а не о Вуку Михаила Бобаљевићу.

у Србији почињу да се окупљају у новом граду, који је брзо постао привлачан за дубровачку робу. Међу првима се ту јавља Вук Бобаљевић (од 1409. године). Он је толико позната личност савременицима да се у писмима која му се шаљу, у одлукама дубровачке владе којима га одређују за конзула или судију у Београду, никада не наводи име његовог оца. Оно је било непотребно, свима знано. Очигледно да је од 1409. до 1433. године у Београду боравио *један* Вук Бобаљевић. Да су била двојица истовремено, неизбежно би било означавање очевог имена бар једног од двојице. Тога, међутим, нема. Тај Вук Бобаљевић је годинама био прва личност дубровачке насеобине у Београду, конзул и судија, властелин који је међу првима ту изградио своју кућу. Дубровчани му се често обраћају за разне интервенције, каткада и на самом деспотовом двору у Београду.[13] Идентитет ове личности открива један догађај из 1432. године.

Влахо Михаила Бобаљевић је умро 1432. године у Угарској. За живота је, по већ устаљеном обичају, саставио тестамент у Нађбањи.[14] На вест о Влаховој смрти из Дубровника је 21. јуна 1432. године упућен захтев тројици Дубровчана у Београду - Јакову Бевењутићу, Јовану Баранину и Ивану Мартола Гучетићу - да од Вука Бобаљевића узму тестамент његовог брата, да испитају сведоке и да све то заједно пошаљу у Дубровник. Тражена процедура је обављена и 3. августа 1432. године у Дубровник су приспела документа из Београда.[15] То значи да се Вук Михаила Бобаљевић налазио у Београду јула месеца 1432. године, када је од њега узет братовљев тестамент (јер 3. VIII 1432. г. то је већ стигло у Дубровник). Током 1432. године Вук Бобаљевић је у два маха био конзул у Београду, при чему је други пут био одређен за конзула 7. августа 1432. године,[16] па нема сумње да је тако често помињани Вук Бобаљевић у ствари био Вук Михаила Бобаљевић или Вукша Мишетић српских докумената тога доба.

Скоро до пред крај свога живота боравио је Вукша Мишетић у Београду. Последњи пут се ту помиње 1433. године. Тада је са још двојицом судија испитивао сведоке Дубровчане који су трговали у Угарској.[17] Следеће године, 1434, у Дубровнику је августа месеца саставио свој тестамент и убрзо затим умро.[18]

[13] М. Динић, *Грађа II*, 15 - 32, посебно: 17, 19.

[14] М. Динић, *Грађа II*, 26 - 28.

[15] М. Динић, *Грађа II*, 26 - 27.

[16] М. Динић, *Грађа II*, 25 - 26.

[17] М. Динић, *Грађа II*, 29 - 32.

[18] Test. Not. 12, f. 87' – 88', писан 20. VIII 1434, рег. 1. IX 1434.

Вукша Мишетић, деспотов цариник у Србији, прешао је одмах у Београд чим га је српски владар преузео од Угарске и ту је наставио рад у новим условима и знатно ширим оквирима деспотове политике.

Ова разматрања о животном путу Вукше Мишетића потврђују и подаци о другим личностима, које се јављају под именом Вука Бобаљевића у савременим изворима. Да би извршена анализа вести везаних за Београд била потпуна, треба утврдити да ли у породици Бобаљевић неко други долази у обзир да буде сматран Вуком Бобаљевићем, конзулом и судијом у Београду у времену од 1409. до 1433. године.[19]

1. Вукша Мишетић имао је, поред две кћери, и једног сина по имену Михаила, који се такође јавља у Београду као дубровачки конзул за деспотова времена, али тек 1426. године.[20] Његов син Вук, који је рођен из брака са Ануклом Михаила Соркочевића[21], не јавља се у архивској грађи везаној за Београд и не може бити послован човек у времену од 1409. до 1433. године.[22]

2. Друга грана Бобаљевића, која потиче од брата Вукше Мишетића - Влаха Вука Бобаљевића, има такође двојицу људи са именом Вук Бобаљевић.[23] Један је Вук Влаха Бобаљевић, синовац Вукше Мишетића, који се у изворима јавља у другој половини XIV века до 1407. године.[24] Наиме, он је већ 20. децембра 1406. године саставио тестамент, а као мртав се помиње 1407. године. Већ из тих разлога - он је мртав 1407. године - он не може бити онај често помињани Вук Бобаљевић у Београду између 1409. и 1433. године. Овај Вук Влаха Бобаљевић је био отац касније врло познатог Андрије Бобаљевића, о коме је писао и Филип де Диверсис.[25]

3. Последњи властелин из породице Бобаљевића са именом Вук у XV веку је онај добро познати Вук Влаха Бобаљевић, кога Дубровчани ословљавају са „miles" и који је добар део живота провео у Угарској и тамо и умро. Боравио је и у Београду, па је једном

[19] Детаљно су проучени тестаменти свих Бобаљевића од средине XIV до краја XV века.

[20] М. Динић, *Грађа II*, 19.

[21] Тестамент Анукле Михаила Соркочевића: Test. Not. 21, f. 127 – 128', писан 1. IX 1473, рег. 8. X 1474.

[22] Test. Not. 22, f. 1–4, писан 20. IV 1464, рег. 5. X 1473.

[23] И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, ген. Бобаљевића 1/2.

[24] Test. Not. 9, f. 82 – 82', рег. 30. XII 1407. Међу епитропима свог тестамента помиње и Вукшу Мишетића Бобаљевића.

[25] И. Божић, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, ЗФФ XI–1, 1970, 322.

даривао цркву Св. Петке у томе граду.[26] Међутим, већ је утврђено да је тај Вук Бобаљевић рођен 1419. године[27], па ни у ком случају није могао бити послован човек у времену од 1409. до 1433. године. Он је само наследио богате породичне везе у Угарској, свакако и оне у Београду, али се бавио више дипломатским но трговачким пословима.[28] На основу свега изложеног закључак се намеће сам по себи, Вукша Мишетић Бобаљевић из деспотових разрешница издатих 1405. и 1424. године је Вук Михаила Бобаљевић, веома угледна личност деспотовог доба, човек врло разгранатих веза и великих послова, који је читав живот провео у Србији дуго сарађујући са деспотом Стефаном. Иако није циљ овога рада да приказује читаву делатност Вукше Мишетића у Србији, треба указати на неке важније податке из његовог живота, који су изазивали различита тумачења у литератури. Сада је сасвим јасно да су тачна мишљења која су у Вукши Мишетићу видела храброг браниоца Новог Брда током 1427. године, у време турске опсаде.[29] Другог Вука Бобаљевића у пословном свету у Србији у то време *нема*.[30] Исто тако, ван сваке је сумње да је Вук Бобаљевић који је 1428. године упућен као дубровачки посланик угарском краљу Жигмунду, у ствари, био Вукша Мишетић Бобаљевић.[31] Ништа није било природније од тога да управо он буде изабран за посланичку мисију у Будиму с обзиром на његово добро познавање прилика у тој земљи, у којој је и сам више пута боравио.[32]

[26] М. Динић, *Грађа II*, 70; Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, ЗРВИ 4, 1956, 115 - 140.

[27] Вуков отац Влахо Вука Бобаљевић у тестаменту који је састављен 18. XI 1418. године, а регистрован 6. I 1419, не помиње свога сина Вука: Test. Not. 11, f. 5 – 5', из чега је Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 116, с правом закључио да је Вук рођен после очеве смрти, вероватно током лета 1419. године. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, генеалогија Бобаљевића I/2, наводи да се овај Вук Бобаљевић у изворима јавља од 1440. до 1457. године. Ове податке можемо допунити. Наиме, у тестаменту Legnusse, бабе Вука Бобаљевића, помиње се њен унук Вук први пут 1432. године: Test. Not. 12, f. 91', тестамент је писан 2. VII 1432, а регистрован 20. XII 1434.

[28] Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, ЗРВИ 4, 1956, 115-140.

[29] М. Орбин, *Краљевство Словена*, изд. СКЗ, Београд 1968, 108 - 109, коментар С. Ћирковића, 335, и Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 118, нап. 16.

[30] Уп. излагање на стр. 296. За опсаду Новог Брда 1427. године: М. Динић, *За историју рударства II*, Београд 1962, 48, али не помиње Вука Бобаљевића. Пада у очи да се 1427. године у Београду у изворима не јавља Вукша Мишетић Бобаљевић.

[31] Ј. Радонић, *Дубровачка акта у повеље I/1*, Београд 1934, 289 - 292; J. Gelcich – L. Thallóczy, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest 1887, 331 -334.

[32] У индексу познате збирке J. Gelcich – L. Thallóczy (уп. нап. 31) под именом Вука Бобаљевића крију се два човека: документ на стр. 331-334. односи се на Вукшу Мишетића Бобаљевића, а остали документи на Вука Влаха Бобаљевића, познатог као miles у Угарској, који је умро 1457. године.

Сестрићи Вукше Мишетића: Влахуша и Андрушка

У деспотовој разрешници издатој 1424. године у Павловцима јасно стоји да су своје рачуне измирили Вукша Мишетић Бобаљевић, његова браћа Влахо и Савко и њихови „сестричићи“ Влахуша и Андрушко.[33] Они су држали царине, заједно са својим ујацима, пре 1424. године, када им је деспот дао поменути документ. Очигледно су то млађи људи који су увођени у посао. Ко су Влахуша и Андрушко?

Михаило Мише Бобаљевић имао је, поред синова, и кћери Марушу, Лису, изгледа и Лењушу. Маруша се два пута удавала: први пут за Мартина Стефана Соркочевића, са којим није имала синове.[34] Други пут се удала после мужевљеве смрти за Михаила Николе Лукаревића. Ни у другом браку није било деце са именима Влахо или Андрија.[35] Према томе, Вукша Мишетић и његова браћа нису имали сестриће преко своје сестре Маруше.

Друга кћи Мише Бобаљевића, Лиса, била је удата за Стефана Лукаревића и са њим није имала деце.[36] Судећи по тестаменту Јакуше, треће жене Мише Бобаљевића, постојала је и трећа кћи Лењуша.[37] Нема података да се удавала, још мање вести о потомцима.

Изнети подаци показују да Вук, Влахо и Савко Михаила Бобаљевићи нису имали сестриће по својим сестрама. У даљем трагању за личностима које деспот Стефан у својој разрешници из 1424. године ипак назива њиховим „сестричићима“ Влахушом и Андрушком, важна обавештења пружа тестамент Влаха Михаила Бобаљевића, брата Вукше Мишетића, дакле, једног од поменутих цариника из деспотовог документа. У тренуцима болести, за време свог боравка у Угарској, Влахо је сазвао сведоке и саопштио им своју

[33] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 232-233.

[34] Martinusso de Sorgo: Test. Not. 7, f. 234–234', рег. 7. VIII 1391.

[35] У свом тестаменту Маруша помиње само своје пасторке, синове Михаила Лукаревића из првог брака, и то Николу, Петра и Марина: Test. Not. 9, f. 88–89', рег. 10–V 1407. г. Уп. и тестамент Михаила Лукаревића: Test. Not. 10, f. 25–28', 8. VII 1416.

[36] Тестамент Лисе: Test. Not. 7, f. 147, рег. 16. VI 1388. Она у свом тестаменту помиње две мале сестре.

[37] Test. Not. 10, f. 140',–141, писан 13. I 1416, а регистрован 20. X 1418. Вероватно на основу тог податка је И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, генеалогија Бобаљевића I/2, и унела Лењушу као ћерку Јакуше Бобаљевић уз ознаку године „1418“, тј. године смрти Јакуше.

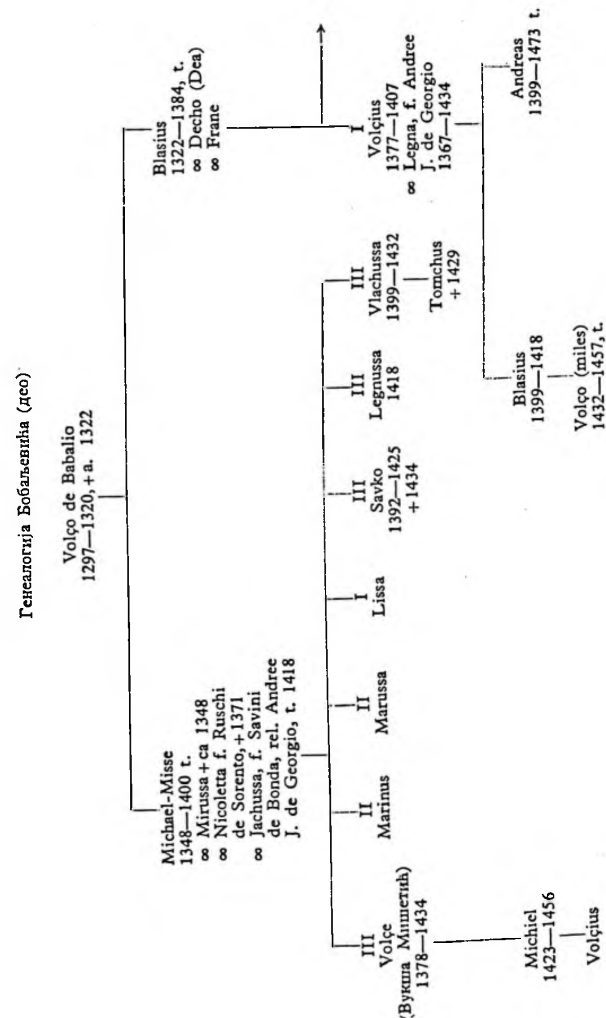

вољу. Том приликом, 16. октобра 1429. године „reliquit Andree filio condam Volcii de Babalio *nepoti suo* ypp. ducentos. In omnibus autem aliis suis bonis Volxam filium condam Michaelis de Babalio suum fratrem pleno iure instituit suum universalem heredem". Вукшу и Андрију одредио је и за извршитеље тестамента.[38] Влахо Бобаљевић је, дакле, именовао свога nepos-а: био је то Андрија син Вука Бобаљевића.[39] Пошто друге личности истога имена - Андрија Вука Бобаљевић - нема у породици Бобаљевића, сасвим је неспорно ко је у питању. Био је то син брата од стрица тестатора, син Вука Влаха Бобаљевића. Nepos из тестамента Влаха Михаила Бобаљевића одговара изразу „сестричић" из деспотовог документа. Остаје само питање на основу *којих родбинских веза* је он називан сестрићем Вука, Влаха и Савка Бобаљевића. Решење треба тражити, изгледа, у личности Андријине мајке Лење Бобаљевић.[40]

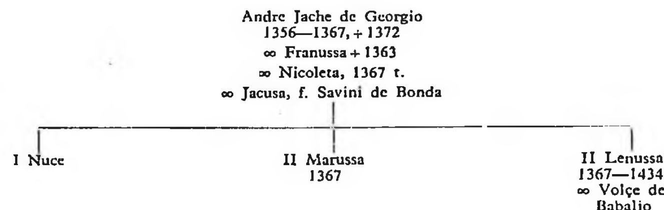

[38] М. Динић, *Грађа II*, 27-28. Из Влаховог тестамента се види да је имао сина Томка, који је већ у часу састављања очевог тестамента 16. X 1429. г. био мртав. Умро је у Нађбањи. Тиме треба допунити генеалогију Бобаљевића I/2 у књизи И. Манкен.

[39] Реч „nepos" у латинском означава и сестрића и братанца. У овом случају отпада значење „братанац" већ због деспотове разрешнице која говори о „сестричићима". Није познато да би се под појмом „nepos" у Влаховом тестаменту могао подразумевати син брата од стрица, што је Андрија Вука Бобаљевић био тестатору. Иначе, податак који се наводи у тестаменту Влаха Михаила Бобаљевића да је Андријин отац Вук Бобаљевић био мртав у часу писања Влаховог тестамента је тачан: Андријин отац Вук је мртав од 1407. године: Test. Not. 9, f. 82–82', 30. XII 1407.

[40] Генеалогија коју овом приликом дајемо обухвата само оне чланове породице Бобаљевић о којима је реч у овом раду. Она почива на подацима које је И. Манкен прикупила и објавила у својој књизи „*Дубровачки патрицијат*", генеалогија I/2. Унели смо нове податке до којих смо дошли током истраживања или исправили неке од оних које је И. Манкен дала.

Браћа Влахо и поменути Андрија Бобаљевићи су синови Вука Влаха Бобаљевића и Лење, кћери Андрије Ђурђевића.[41] Отац Лењин, Андрија Ђурђевић женио се три пута: прво Франушом, затим Николетом и најзад Јакушом, ћерком Савина de Bonda. Лења је, судећи по тестаменту друге Андријине жене Николете, дете из другог брака Андрије Ђурђевића.[42]

После смрти свог првог мужа Андрије Ђурђевића Јакуша се преудала за Мишу Бобаљевића и са њим је изродила синове Вука, Влаха и Савка, којима је деспот дао цитирану разрешницу 1424. године. Имала је, дакле, и пасторку Лењушу из првог брака, која се удала за Вука Влаха Бобаљевића, брата од стрица Вукше Мишетића (уп. генеалогију Бобаљевића). Лења је била пасторка мајке браће Бобаљевића. Занимљиво је да је Лења Бобаљевић називала Вукшу Мишетића својим братом и одредила га за првог извршитеља свог тестамента.[43]

Лењин син, Андрија Вука Бобаљевић, рано је започео трговачку делатност, изгледа уз Вукшу Мишетића и његову браћу. Године 1420. помињу се они заједно у Београду[44], а када се Вукша Мишетић Бобаљевић повукао из Београда 1433. године, Андрија је заузео његово истакнуто место међу суграђанима у томе граду.[45] Вукша

[41] Да је Лења из породице de Georgio показује тестамент њеног мужа Вука Влаха Бобаљевића: Test. Not. 9, f. 82', рег. 30. XII 1407. Исти закључак на основу другог податка: И. Манкен, *Дубровачки патрицијат I*, 119.

[42] На жалост, отац Лењин, Андрија Ђурђевић, није оставио тестамент. Сама Лења - Лењуша, удата Бобаљевић, у свом тестаменту не помиње родитеље: Test. Not. 12, f. 91' писан 2. VII 1432, а регистрован 20. XII 1434. Међутим, Николета, друга жена Андрије Ђурђевића, саставила је тестамент 1367. године и том приликом изричито поменула кћер Лењушу: њен тестамент је регистрован два пута, једном на латинском, а други пут на италијанском (Test. Not. 6, f. 16 и f. 135'–136, писан 28. II 1367, регистрован 3. III 1367). Према томе, Лењуша је пасторка треће жене Андрије Ђурђевића - Јакуше, рођене de Bonda, будуће жене Мише Бобаљевића. Тешко је претпоставити да је Јакуша у браку са Андријом Ђурђевићем имала *кћер* по имену Лењуша, чак и да је Лењуша, кћи Андрије Ђурђевића из другог брака (са Николетом) била умрла.

[43] Test. Not. 12, f. 91', писан 2. VII 1432, регистрован 20. XII 1434, где се помиње „ser Volçe frar mio". У време писања Лењиног тестамента (2. јул 1432. године) Вукша Мишетић Бобаљевић је био жив, а умро је пре Лење, пошто је његов тестамент регистрован у Дубровнику 1. IX 1434: Test. Not. 12, f. 87'–88'. Лења није имала рођене браће или полубраће у породици Ђурђевића (уп. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, генеалогија XXXI (2), па је једини могући Лењин брат по имену Вук био Вук Мишетић Бобаљевић.

[44] М. Динић, *Грађа II*, 18.

[45] М. Динић. *Грађа II*, 25-28, 44-45. Уп. И. Божић, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, ЗФФ XI–1, 1970, 322.

Мишетић га је одредио за извршитеља свог тестамента 1434. године, што је учинио и Вукшин брат Влахо Михаила Бобаљевић.[46] Били су то сродници и дугогодишњи сарадници. Дубоког трага оставио је Андрија Бобаљевић у Дубровнику. Живео је дуго, био је веома угледан трговац и државник, кнез у више наврата.[47]

Подаци о Андрији Вука Бобаљевићу су сасвим јасни. Нешто мање обавештења има о његовом брату Влаху - Влахуши из деспотовог документа.[48] Да је управо он био сарадник приликом закупљивања појединих царина, може се закључити на основу података из његовог тестамента. Он ту изричито помиње своје послове те врсте са браћом Вуком и Влахом Бобаљевићима. Умро је код Сребрнице 23. децембра 1418. године, а извршење тестамента је поверио Вуку Михаила Бобаљевићу (Вукши Мишетићу) и своме брату Андрији, коме је завештао читаву своју имовину.[49] С обзиром на то да је он умро крајем 1418. године, знатно раније но остали Бобаљевићи који се помињу у деспотовој разрешници из 1424. године, јасно је да је српски владар ослободио могућих потраживања своје царинике, односно њихове потомке, за делатност коју су ови обављали током више година.

Које су деспотове царине држали Бобаљевићи?

О делатности Бобаљевића као деспотових цариника обавештења су фрагментарна. Вукша Мишетић је у Србији држао рудничку царину и побрешке царине, па је кнегиња Милица септембра 1405. године потврдила да је он измирио своје обавезе у вези с тим.[50]

[46] Test. Not. 12, f. 88', 1. IX 1434; М. Динић, *Грађа II*, 27-28.

[47] Његов опширан тестамент: Test. Not. 21, f. 75'–78', писан 22. VI 1469, регистрован 29. VI 1473; Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, ЗРВИ 4, 1956, 118-137.

[48] Овде треба узети у обзир и могућност да „сестричић“ Влахуша из деспотове разрешнице можда није рођени брат Андрије Вука Бобаљевића, него неки други сродник истог имена. Једини други човек са именом Влаха Бобаљевића, који се јавља у пословном свету у означено време (до 1425. г.), био је Влахо Савка Бобаљевић. Он се иначе чешће јавља у Београду тридесетих година XV века: М. Динић, *Грађа II*, 32, 36, 38 и Test. Not. 12, f. 79–81, рег. 3. III 1434. Директан податак у тестаменту Влаха Вука Бобаљевића да је закупљивао царине са Вукшом Мишетићем Бобаљевићем и његовим братом (уп. нап. 49), међутим, показује да се у деспотовом документу није мислило на Влаха Савка Бобаљевића.

[49] Test. Not. 11, f. 5–5', писан 18. XI 1418, а регистрован 6. I 1419. Уз тестамент стоји забелешка да је Влахо Бобаљевић умро „код Сребрнице“, 23. XII 1418.

[50] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 198.

Нешто касније је и деспот Стефан издао сличан документ, али само за побрешке царине, које је Вукша Мишетић држао годину дана.[51]

Овде се узгред поставља питање које су то „побрешке царине“. Под побрежјем се, како је то већ запажено, мисли на предео уз Дунав.[52] Поставља се само питање да ли је реч о царинама које су се наплаћивале на левој (угарској) или десној (српској) обали те реке. Познати податак из летописа да је деспот Лазар 1457. године заузео Ковин „и друге побрешке градове“ упућује на закључак да су то градови Ласловар, Пожежена и Домбо.[53] Тачан положај места у којима су се наплаћивале побрешке царине и данас није могућно одредити. За браничевску област и царине у њој Дубровчани су се интересовали још у XIV веку.[54] У време деспота Стефана побрешке царине су 1415. године закупили Дубровчани Остоја, Рајко, Ивко и Радослав.[55]

У сваком случају, изгледа јасно да под побрешким царинама треба подразумевати неке царине које су се наплаћивале на обали Дунава, у приобалним подручјима. Деспот Стефан, колико се сада зна, 1404-1405. године није имао поседа на угарском тлу, па отпада могућност да је он могао на *угарском тлу*, на левој обали Дунава, наплаћивати царине од трговаца. Реч је очигледно о дажбинама које су плаћане на српској обали реке, десној обали Дунава. Побрешке царине су могле добити име по угарским „побрешким градовима“, како их назива српски летописац 1457. године и у том случају није реч о изузетној појави, јер се, на пример, дањска царина плаћала у Скадру.[56] Међутим, не може се искључити ни могућност да су те царине збирно назване побрешким по положају на Дунаву. Изгледа при том да су то биле мале царине, без посебних имена, па се јављају као целина. Може се претпоставити да је деспотово приближавање Угарској довело до извесног привредног оживљавања у пограничним областима и до пораста трговачког промета на путевима према Угарској.

Вукша Мишетић је, дакле, био деспотов цариник - закупац царина у Србији. Међутим, цитирана разрешница деспотова указује

[51] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 199.

[52] М. Динић, *Браничево*, Пожаревац 1958, 36.

[53] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови у летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927, 241; С. Ћирковић, *Прилошци за историју Ковина*, Матица Српска, Зборник за историју 1, 1970, 86.

[54] М. Динић, *Растислалићи*, ЗРВИ 2, 1953, 139-142; исти, *Браничево*, 36.

[55] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I/1*, 215.

[56] I. Božić, *Gospodin Kojčin*, Gjurmimet Albanologjike I, Prishtine 1968, 120-121.

на то да су Бобаљевићи исти посао обављали и у Угарској. У којим областима су они то могли прикупљати царине? Прикупљена грађа омогућава да се бар делимично одговори на постављено питање.

Брат Вукше Мишетића - Влахо Михаила Бобаљевић, који је обухваћен деспотовом разрешницом из 1424. године - живео је једно време у Угарској. Његов тестамент открива неке вредне појединости.

Влахо Бобаљевић је дуже боравио у Нађбањи у сатмарској жупанији. Он је ту имао своју кућу, поседе (винограде), а цркви Св. Стефана у томе граду даровао је поседе и приходе. У Нађбањи је са њим живео и његов син Томко, који је ту и умро и ту био сахрањен. За време боравка у Нађбањи Влахо се разболео, па је 16. октобра 1429. године саставио тестамент у присуству неколицине Дубровчана. Два дана касније, 18. октобра, допунио је раније изражену вољу. Своју болест је тада преживео. Нове исправке унео је у тестамент 16. августа 1430. године. Предвидео је да буде сахрањен у Нађбањи, поред сина.[57] Тачан датум његове смрти не може се утврдити. Током 1432. године поведен је у Дубровнику уобичајени поступак за испитивање сведока тестамента, па је дубровачка влада тим поводом захтевала од својих трговаца у Београду да узму Влахов тестамент од његовог брата Вука Бобаљевића (Мишетића), да испитају сведоке и читав материјал пошаљу у Дубровник, што је и обављено.[58]

Тестамент Влаха Михаила Бобаљевића показује човека који је дуго живео у Нађбањи, који се куповином некретнина трајније везао за тај град. Све се то дешавало у време када је Нађбања припадала деспоту Стефану. Наиме, 1411. године Стефан Лазаревић је од угарског краља Жигмунда добио простране поседе у Угарској, поред осталог и у сатмарској жупанији. Посебно се том приликом помињу Нађбања и Фелшебања, познати рудници сребра и злата са ковницама.[59] Иако деспот Стефан у својој разрешници коју је дао дубровачким трговцима - закупцима царина не именује своје царине у Угарској, изгледа јасно да боравак Влаха Бобаљевића у Нађбањи управо открива бар једну од њих. Пада у очи да Влахо Бобаљевић живи у томе граду и после смрти деспота Стефана 1427. године - он се тамо помиње 1429. и 1430. године. Његов случај није усамљен. Дубровачки трговци се сусрећу у Нађбањи већ приликом састављања Влаховог тестамента. Било их је и другде у Угарској, и то

[57] М. Динић, *Грађа* II, 26-28.

[58] М. Динић, *Грађа* II, 26-28. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, генеалогија Бобаљевића 1/2, има податак да је Влахо умро 1429. године, што неће бити тачно.

[59] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország melléktartomanyainak oklevétára*, Budapest 1907 (MHH XXXIII), 52-57.

претежно у рударским областима Ердеља и Словачке. Сада је познато да их је деспот користио као царинике у тој земљи. Услуге искусних дубровачких трговаца, који су се тим пословима одавно бавили у балканским земљама, неоспорно су деспоту добро дошле. Може се претпоставити да је то подстицало делатност Дубровчана у Угарској. Тиме се с правом може поставити питање - каква је била улога поседа српских владара у Угарској у ширењу трговине Дубровчана у тој земљи. Неке путоказе у размишљању, чини се, пружа делатност Бобаљевића у Угарској.

Цариници Деспота Стефана Лазаревића у Угарској,
Зборник Филозофског факултета XIII-1, Београд 1976, 71-83.

БЕОГРАД У МЕЂУНАРОДНОЈ ТРГОВИНИ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Мало је градова у нашој земљи који су имали тако повољне услове за развој међународне трговине као Београд. Насеље се постепено развијало на месту на коме су се од давнина укрштали веома важни копнени и речни путеви двеју суседних области - Панонске низије и Балканског полуострва.

У Београду су се стицали следећи путеви:

1. Стари римски војни пут (Via militaris), Цариградски друм од Београда преко Браничева, Ниша и Софије према Цариграду.
2. Копнени пут низ Дунав: Београд–Браничево–Кладово–Никопољ–Мали Преслав; Београд–Смедерево–Голубац.
3. Пут кроз централну Србију: Београд–Космај–Рудник–Жича–Ибарска долина. Пут се затим рачвао у два правца и то један према Пећи и Призрену, а други према Приштини и Новом Брду.
4. У западне крајеве Србије водио је пут Београд–Ваљево–Ужице–Вишеград–Горажде–Фоча–Дубровник. Овај су пут користили и они који су ишли у рударску област Крупња, Зајаче. То је правац Београд–Ваљево–Крупањ–Зворник и даље у Босну.
5. Београд–Барич–Дебрц–Шабац.

Међу путевима који воде из Панонске низије према Београду треба издвојити нарочито следеће:

1. Беч–Будим–ушће Драве (Осијек)–Сирмијум–Земун–Београд. Део пута Осијек–Сирмијум–Земун–Београд користили су и они путници који су ишли директно из Беча према Београду.
2. Београд–Ковин–Темишвар.

Главни речни пут који су користили сви путници из Немачке, Аустрије и Угарске био је несумњиво ток Дунава. Бродовима из Регенсбурга, Беча, Будима, преко Сланкамена, Београда и Браничева најлакше се продирало на Балканско полуострво. У мањој мери су познате прилике на другим рекама којима се Београд повезује са околним подручјем. Или тачније, само у појединим периодима или

догађајима сазнајемо да су коришћени токови Саве, Драве, Тисе, Тамиша или Мораве за транспорт људи и робе.[1]

Подаци којима се данас располаже указују на то да нису сви путеви били увек у истој мери коришћени. Промет је зависио од низа чинилаца, а пре свега од развоја саме привреде и трговине у Европи уопште, затим од политичких прилика у областима кроз које је пут пролазио, од сигурности на друмовима, итд. Ако се Београд стави у центар таквог проучавања ради утврђивања улоге коју је имао и могао имати у тој трговини, онда се јасно разликују два периода: 1. Период до почетка XV века и 2. период XV и XVI века (до пада Београда под турску власт 1521. године).

1. Период до почетка XV века

До почетка XV века Београд је био пре свега војно утврђење за одбрану балканских области од напада са севера или полазна тачка за освајачку политику према Средњој Европи. Развој градског насеља зависио је у великој мери од војних функција тврђаве, или тачније, био им је увек подређен. Уколико више знамо о прошлости тврђаве, дакле о ратним годинама, утолико мање знамо о привреди подграђа. Тврђава је на известан начин гушила сопствено подграђе.

Положај Београда на политичкој граници двеју области - Балкана и Паноније - спутавао је развој привреде у њему због честих ратова који су вођени, али је положај на главном путу из Средње Европе према Цариграду омогућавао, с друге стране, да поред многих ратних похода, у Београд стигну и разни трговачки товари.

Подаци којима се данас располаже упућују на закључак да је у овом периоду Београд био углавном транзитни град. Циљ малобројних трговаца, за које знамо да су били у Београду, био је увек даље. Најчешће је то био Цариград, понекад и бугарски градови на доњем Дунаву. Београд је тада био само успутна станица коју су трговци користили на дугом путу који је роба са Леванта превaљивала на путу према Средњој Европи и обратно.

[1] Када су 1466. године вођени преговори о заједничкој борби више европских држава против Турака, било је предвиђено да се у Београд и друге градове на граници према Турцима упути сва потребна опрема и обезбеди снабдевање коришћењем Дунава и његових притока. Предвиђен је био транспорт материјала из Ердеља, Пољске, Моравске, Чешке и Баварске: N. Jorga *Notes et extraits pour servir à l'histoire de croisade IV*, Bucarest 1915, 270; 250.

У IX веку је пут из Цариграда према Великој Моравској преко Београда био познат као „Моравски пут“. Њиме су се користили не само посланици кнеза Растислава и грчки мисионари, већ и други путници. У време већег зближавања двеју држава, Моравске и Византије и саобраћај је на овом путу био живљи. О њему се може судити углавном по утицају Византије на ову словенску државу, дакле, по резултатима међусобних веза, које се очигледно нису исцрпљивале делатношћу Константина и Методија. Археолошки налази у Моравској то најбоље показују.[2]

Источњачка и левантинска роба била је веома тражена у средњој и северној Европи. Занатски производи Истока, пре свега скупоцене тканине и зачини, били су на великој цени. У тој трговини са Истоком Цариград је имао посебно место. Био је несумњиво необично привлачан за стране трговце. Остављајући по страни трговину морем и друге правце копнене трговине према Истоку (преко Дњепра и Волге), овде треба размотрити питање - који су трговци, из којих области, били највише заинтересовани за трговину преко Београда према Цариграду. Међу њима треба издвојити Мађаре и трговце јужнонемачких градова.

У старијој мађарској историографији расправљало се о томе да ли су се уопште Мађари бавили трговином у средњем веку или су то били искључиво странци који су обављали послове размене.[3] Данас више нема сумње у то да су и мађарски трговци, поред осталих, учествовали у трговини суседних земаља.[4] О њиховој делатности у градовима балканских земаља нема много података, али и они које данас имамо указују на то да их с разлогом можемо сматрати сигурним посетиоцима главних тргова на Балкану. У другој половини X века (969. године) налазимо их у Малом Преславу на доњем Дунаву, где су, по подацима руског летописа, продавали сребро и коње.[5] Већ у X и XI веку у Угарској је био познат византијски новац, а у време Беле III (1172-1196) био је у оптицају.[6] Велике количине византијског новца у Угарској несумњиво су последица и трговине између тих двеју земаља.

[2] J. Macurek, *La mission byzantine en Moravie au cours des années 863 –885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe*, Magna Moravia, Praha 1965, 17-70; K. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 125.

[3] Уп. E. Mályusz, *Geschichte des Bürgertums in Ungarn*, Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte 20 (1928), 368.

[4] H. Glaser, *Der Levantehandel über Ungarn im 11. und 12. Jahrhundert*, Ungarische Jahrbücher XIII (1933), 362; G. Moravcsik, *Cambridge Medieval History IV*, Cambridge 1966, 587-8.

[5] *Летопис Нестора*, В.Н. Татищев, *История Российская II*, Москва - Ленинград 1963, 50.

[6] G. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarság*, Budapest 1953, 76.

Мађарски трговци се помињу у Браничеву 1127. године. Врло је вероватно да су ишли послом до Цариграда. Забележено је да су у сукобу са становницима Браничеава били опљачкани.[7] Поред тога, средином XII века било их је и у Београду у већем броју. Наиме, 1154. године дошло је до побуне у Београду против византијске власти са циљем да се град припоји Угарској.[8] Међу овим завереницима било је очигледно доста Мађара.

У другој половини XII века, у време цара Манојла I Комнина, шпански Јеврејин Бењамин из Туделе затекао је у Цариграду међу трговцима разних земаља и мађарске трговце.[9] Да су Мађари добро познавали копнени пут од Браничева преко Ниша до Цариграда потврђује и један учесник у походу Фридриха I Барбаросе, који је забележио да су 1189. године испред крсташке војске немачког владара ишли Угри „који су познавали ове путеве". Угарски одреди су у ствари ишли као претходница олакшавајући крсташима пролаз. Овај детаљ се помиње уз опис пута од Браничева ка Равном.[10] Постоји и читав низ посредних доказа о угарско-византијској трговини у средњем веку. Још је краљ Стефан I (997-1038) саградио у Цариграду једну цркву за потребе мађарских трговаца и путника који би се затекли у том граду.[11]

Данас се сматра доказаним да се ова угарско-византијска трговина одвијала копненим путем преко Београда, Браничева и Ниша до Цариграда. Напуштене су претпоставке да су трговци ишли у већем броју Дунавом до Црног мора, а затим до Цариграда.[12]

Анализа угарско-византијских односа у току XI и XII века исто тако потврђује и оснажује закључак о постојању трговачких веза између две земље. Она показује да се у ствари водила борба колико око стратешки важних утврђења - Београда и Браничева - толико

[7] *Nicetae Choniatae Historia*, Bonnae 1835, 24.

[8] Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, Bonnae 1836, 133.

[9] Извор: *Itinerarium Benjamini Tudelensis*, Antwerpiae 1575, 28, остао ми је неприступачан; цит. по G. Moravcsik, *Bizanc és a Magyarság*, 76; уп. I. Abrahams, *Joseph Sambary and Benjamin of Tudela*, Jewish Quarterly Review II (1890), 107; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 42 (1878), 148; Ч. Мијатовић, *Студије из српске трговине XIII у XIV века*, Гласник СУД 37 (1873), 218.

[10] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, MGH Scriptores rerum Germanicaram, N. S. t. V, Berolini 1928, 27–28; „ ... sed Ungari signati et conperegrini gnari viarum ipsarum duabus aut tribus dietis exercitum precedentes viam ipsam laboriose aperiebant".

[11] *Vita Stephani regis Ungariae*, MGH SS XI, 235.

[12] S. Domanovszky, *Duna Feketetengeri kereskedelmi hajózásunk multjáról*, Budapest 1918; G. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarság*, 76.

и око подручја којим је пролазио овај важни копнени пут према Цариграду. Угарска је у више наврата настојала да њиме бар делимично завлада. Тако је то било 1071/72. године када је краљ Саломон напао Византију до Ниша.[13] И у XII веку су угарски напади били усмерени у том правцу. Борбе су вођене 1127/29, затим 1154. године у тој области.[14] Византија је у време Комнина била довољно јака да одбрани своје поседе и интересе на Балкану. Тек после смрти Манојла I Комнина успела је Угарска, бар делимично, да оствари своје тежње. У борбама 1182/83. године освојила је Београд и Браничево.[15] Краткотрајна обнова византијске власти у време Исака II Анђела била је само епизода пред коначно повлачење Византије са тог подручја.

На основу свега изложеног може се закључити да су Мађари трговали с балканским земљама и то нарочито с Византијом и Цариградом.

Почетком XI века дошло је до значајних промена у Угарској и на Балкану. Оне су, гледане у целини, водиле сређивању прилика дуж пута који се пружао преко Угарске и дуж Моравско-Маричке долине. Поред осталих мера које је предузимао краљ Стефан I (997-1038) у својој земљи, треба истаћи и то да је радио на ширењу хришћанства и стварању одговарајуће црквене организације. То је, по тврђењу савремених извора, отворило пут преко Угарске многим хришћанским путницима са Запада. Када је 1026. године ангулемски кнез Гијом путовао са својом пратњом преко Угарске и Београда према Цариграду, забележено је да пре њега нико тим путем није ишао, јер је хришћанство у тим земљама било младо.[16] У овој успутној белешци свакако има истине. Она објашњава на свој начин преокрет који је настао на овом важном путу. Он се од тада интензивније користи. Њиме крећу не само најближи суседи, већ и хаџије из удаљених европских земаља.

Поред тога, борбама цара Василија II против Самуиловог царства Византија је обновила своју власт на читавој територији којом је водио пут од Београда до Цариграда. То је несумњиво значило стварање стабилнијих прилика на том подручју. Кад год је пут Београд-Цариград био под влашћу једне државе, саобраћај је њиме био живљи, размена такође. Путници са Запада пролазили су

[13] J. Калић - Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 40.

[14] Cinn. 10-12; 131-133; Chon. 24-25; 133-134.

[15] Chon. 347; Continuatio Zwetlensis MGH SS IX, 542.

[16] Gesta epp. engol. MGH SS IV, 145.

од почетка XI века Угарском и зато су честе белешке о добром пријему на који су наилазили код угарског краља.[17] На територији Византије различито су дочекивани. Једно је било расположење становништва области кроз које су пролазили, а оно је чешће било непријатељско, а друго је став локалних византијских власти у градовима које су посећивали. И ту се, наравно, не може дати општа оцена. Обично су византијски заповедници у Београду, Браничеву и Нишу настојали да се што пре ослободе већих група наоружаних путника са Запада.

Дакле, ширење хришћанства у Угарској и успостављање византијске власти на Балкану почетком XI века утицали су на интензивније коришћење пута Београд-Цариград, о чему нам недвосмислено говоре сачувани подаци.

Читав низ извора садржи вести о проласку хаџија и крсташа овим путем. С тим у вези поставља се питање да ли су они и у којој мери трговали дуж пута којим су се кретали и друго, да ли је међу њима било и људи који су се прикључивали овим походима искључиво ради трговине са Истоком.

Данас се сасвим поуздано може потврдно одговорити на оба ова питања. Има података који говоре само о проласку одређених група верника путем према Цариграду, без детаља који би илустровали живот дуж пута.[18] Они, међутим, у мањој мери могу да допринесу решавању постављеног проблема.

Нема сумње да се у време великих крсташких похода 1096, 1147. и 1189. године живо трговало дуж пута којим су се војске кретале (Београд–Браничево–Ниш–Софија–Цариград). С обзиром на велике проблеме око транспорта знатних количина намирница неопходних током дугог путовања, снабдевање на лицу места, у појединим градовима, било је необично важно. Сви су они били упућени на куповину хране или пљачку. Насиље је увек пратило ову трговину, понекад је и сасвим потискивало. Слабије опремљена војска била је више упућена на снабдевање у успутним градовима. То најбоље показују догађаји током 1096. године, када су се преко Угарске и Београда према Цариграду кретале велике гомиле неорганизованих крсташа. Група коју је предводио Валтер Без Имања сукобила се већ у Земуну са становницима тога града приликом

[17] MGH SS IV, 145.

[18] MGH SS VIII, 210; 397; год. 1038. умро је у Београду верденски бискуп Раимберт: MGH SS IV, 49; год. 1101. презимила је већа група хаџија у градовима Бугарске и тада су се знатно проредиле њихове групе: Ekkehardus Uraugiensis abbas, Chronicon universale, MGH SS VI, 220; Annalista Saxo, Chronicon, MGH SS VI, 735.

куповине оружја. У Београду је њихов вођ тражио од локалних власти да им се омогући куповина хране, али је његов захтев одбијен, вероватно и под утицајем догађаја у Земуну.[19] Велика група Петра Амијенског добила је у Нишу дозволу за куповину хране и других потреба, под условом да претходно дају таоце, што је и учињено. Па ипак је том приликом дошло до крвавог сукоба.[20] Војска Готфрида Бујонског се краће задржала у Београду 1096. године. Забележено је да се у Нишу снабдела житом, јечмом, вином и уљем, пошто је то цар Алексије I Комнин претходно одобрио.[21]

У тој трговини је било много злоупотреба са обе стране. Када су одреди француског краља Луја VII 1147. године у Браничеву мењали новац, забележено је да су том приликом имали велике губитке.[22] Цене намирница су у таквим приликама биле увек знатно веће од уобичајених, а крсташи често нису могли добити ни приближно ону робу коју су тражили. До које је мере постојало неповерење између њих и домаћег живља најбоље илуструје један опис Хонијата. Поучени лошим искуством у трговини са крсташима, трговци су продавали своју робу на необичан начин, са зидова утврђених градова. Путници су прво стављали новац у котарице које су конопцима спуштане са бедема. Продавци би у њих стављали своје производе и спуштали на исти начин. При томе је било много закидања на мери, вредности и других тешких злоупотреба. Продавац је спуштао купцу шта је хтео.[23]

Византијски владари су преговорима с крсташким вођима покушавали да каналишу ове походе, да спрече пљачкање области кроз које пролазе. Да би то постигли, обећавали су им слободан пролаз и нормално снабдевање ових војски, што значи да ће им се омогућити куповина намирница и других производа у успутним градовима. Тако је поступио и цар Исак II Анђео, који је преко својих посланика крајем 1188. године склопио у Нирнбергу уговор са Фридрихом I Барбаросом, када се овај припремао за поход на Исток.[24] Овај уговор није поштовала ни једна ни друга страна. Оружани

[19] Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne P. L 166, col. 392.

[20] Albericus Aquensis, *Hist. col.* 395-6.

[21] Albericus Aquensis, *Hist. col.* 414. Треба свакако имати и извесну резерву приликом коришћења ових извора. Они радије говоре о трговини него о пљачки крсташа. Тако поступа и Albericus Aquensis, који је несумњиво најбољи извор за догађаје из 1096. године.

[22] Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Profectione in Orientem*, ed. Migne P. L. 185, col. 1215.

[23] Chon. 88-89; уп. Odo de Diogilo, De Ludovici VII Profectione Migne P. L. 185, col. 1215.

[24] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici*, 15–16.

сукоби су били честа појава у таквим приликама и начин да се проблем исхране реши.

У Београду и осталим византијским градовима путници са Запада куповали су углавном намирнице и оружје, предмете свакодневне употребе. Помињу се обично жито, јечам, вино, уље, месо, хлеб, затим оружје. Обично се каже да су за новац куповали те производе, мада се не могу искључити ни други предмети.[25]

На ове многобројне ходочаснике и ратнике који су путовали преко наше земље подсећају крстови-реликвијари из Палестине, пронађени у многим местима дуж копненог пута који је водио низ Дунав, и дуж пута Београд–Ниш–Софија. Има их и у Бугарској и у Угарској и датирају се у период од VII до почетка XIII века.[26]

Поред размене која се одвијала дуж пута према Цариграду било је међу путницима са Запада и људи којима је трговина била занимање. Када је Фридрих I Барбароса 1189. године дошао под Београд сазнајемо да је у његовој војсци било и трговаца, од којих су двојица били погубљени због разних преступа.[27] Немачки владар је био у Београду 29. јуна 1189. године.[28]

Остаје да се реши питање да ли су у том периоду постојале трговачке везе између јужнонемачких градова и Цариграда преко Београда. О томе постоје различита мишљења у науци. Почетком XIII века у Венецији постоји Fondaco dei Tedeschi и од тада млетачки трговци преузимају посредничку улогу у левантинско-средњоевропској трговини. Каква је била ситуација пре тога?

Има поузданих података да је у Средњу Европу стизала роба са Истока (зачини, шафран и др.) Она се помиње међу предметима на које се плаћа царина у граду Штајну (Stein), на Дунаву, узводно од Беча у другој половини XII века.[29] Којим је путем она допремана?

На другој страни познато је да је у XII веку у Цариграду постојала колонија немачких трговаца. Немачки владар Конрад III је 1142. године тражио од цара Јована Комнина терен за подизање

[25] Albericus Aquensis, Hist. Migne P. L. 166, col. 392–3; 414; Chon. 88–89; Arnoldi Chronica Slavorum, MGH SS XXI, 172; Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Profectione*, Migne, P. L. 185, col. 1215.

[26] S. Radojčić, *Bronzani krstovi – relikvijari iz ranog srednjeg veka u beogradskim zbirkama*, Zbornik za umetno zgodovino V–VI (1959) 123-134.

[27] Arnoldi Chronica Slavorum, MGH SS XXI, 172: „Ubi (цар Фридрих I) etiam sedens pro tribunal iudicia sua exercuit, ibique duo mercatorum capite truncati sunt et quatuor servis manus amputate, quia pacem iuratam infregerant“; уп. Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 797.

[28] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici*, 26.

[29] Rauch, *Rerum Austriacarum scriptores*, Vindobonae 1793 II, 107.

цркве у Цариграду за Немце који у том граду бораве. У овом тексту се изричито одвајају Немци у најамничкој служби византијског цара од ових Конрадових поданика који живе у Цариграду.[30] Три године касније немачки владар је још једном интервенисао за изградњу ове цркве. У том смислу је 1145. године упутио свог посланика цару Манојлу I.[31] Да су немачки трговци имали своју насеобину сазнајемо и из повеље цара Исака II Анђела од јуна 1189. године.[32] Поред тога, један детаљ из похода Фридриха I Барбаросе 1189. године такође показује да су немачки трговци путовали у Византију. Наиме, у војсци епископа Регенсбурга налазио се тада један грађанин Регенсбурга, „који је познавао грчки језик и земљу“, како се то изричито каже у овом извору.[33] Ако се има у виду чињеница да су управо трговци из Регенсбурга били веома предузимљиви у тој трговини, није тешко препознати у овој личности честог посетиоца византијских градова. Пошто се каже да је познавао област дуж копненог пута према Цариграду, нема сумње да је њиме више пута пролазио.

У претходном излагању изнели смо податке који говоре о транзиту путника преко Угарске и Београда у XI и XII веку. Они показују да је тај пут у том периоду интензивније коришћен. Користили су га управо путници из Средње и Западне Европе, хаџије и трговци, поред ратника и крсташа и у сарадњи с њима. Нема разлога да се преувеличавају тешкоће које су ти људи доживљавали на овом путу.[34] Сукоби до којих је долазило у време крсташких похода резултат су великим делом и насиља које су те војске починиле у Византији. Када су француски одреди Луја VII 1147. године прошли овим путем, одмах после војске немачког владара Конрада III, један пратилац војске Луја VII је сликовито забележио да су им дуж пута више сметали мртви Немци него наоружани Грци.[35] Има више доказа

[30] Пошто је говорио о Немцима најамницима у Византији, Конрад III у писму Јовану II Комнину наводи: „Nichilominus etiam te rogamus ut hominibus imperii nostri, Teutonicis videlicet, qui Constantinopoli morantur, locum in quam ad honorem Dei ecclesiam aedificent concedas ...“ Писмо је од 12. II 1142. г.: Otto Frisingensis, Gesta MGH SS XX, 364.

[31] Otto Frisingensis, Gesta, MGH SS XX, 365.

[32] G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels – und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Wien 1856, I, 208-209; уп. S. Ferencz, *Budapest története II*, Budapest 1885, 419; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyan âge*, I, Leipzig 1923, 263- 264.

[33] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici*, 53: „Interim venerabilis Chunradus Ratisbonensis episcopus duce quodam peregrino cive Ratisbonensi, grece lingue ac provincie gnaro, urbem Probaton dictam armata manu Grecis aufugientibus occupavit...“

[34] W. Heyd, *Histoire II*, 728-729.

[35] Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Profectione*, Migne P. L. 185, col 1217–1218.

да су византијске власти настојале да омогуће миран пролаз овим групама људи. Да је то било тако, поред осталих података показује и онај о случају одреда саског војводе Хенриха Лава, који је 1172. године прошао овим путем према Цариграду, па се касније њиме и вратио, без икаквих сметњи.[36]

Закључак се намеће сам по себи. Немачки трговци су користили пут преко Београда према Цариграду у XI и XII веку, поред крсташа и у сарадњи са њима. Стварање колоније немачких трговаца у Цариграду је управо резултат оживљавања овог пута, што, наравно, не искључује могућност постојања и других међусобних веза.

2. Период XV и XVI века (до 1521. године)

Почетком XV века положај Београда се из основа променио. Први пут у својој историји он постаје центар једне државе и друштва, не више погранично војно утврђење суседних земаља. Он се у време деспота Стефана уклапа у привредно подручје Србије и балканског залеђа, а у великој мери се отварају тргови угарских градова за његове становнике. То је било необично важно за развој самог града. Београд је тада био повезан многобројним путевима са осталим областима Србије и Босне, са највећим рударским и привредним центрима. Стари војни пут Београд–Цариград губи у својој важности, јер се њиме због турских освајања на Балканском полуострву више не одвија међународна трговина већих размера. Поред тога он није повезивао привредне области Србије, већ Средњу Европу са Цариградом, а тај транзитни саобраћај Европе са Османским царством преко Београда готово да није ни постојао у то време. Привредни развој балканских земаља у првој половини XV века дао је и привреди Београда нове димензије.

У широкој балканско-угарској трговини Београд је заузимао веома значајно место. У њему су се окупљали Дубровчани, преко њега су трговали српски трговци, на његовој су се пијаци сусретали угарски трговци са балканском робом и производима Италије. У време деспота Стефана он је био и значајан потрошни центар, циљ многих трговачких каравана, успутна станица за дубровачку робу.

[36] Arnoldi Chronica Slavorum, MGH SS XXI, 124. Пошто га је цар Манојло обдарио поклонима „dux in omni pace discessit et venit Niceam. Et transito nemore magno venit ad regem Ungrorum".

Међу трговцима који су обављали послове у Београду и преко њега у Средњој Европи, најзапаженије место припада несумњиво Дубровчанима. Они су већ пре тога развили своју делатност у Босни и Србији, одлично су познавали прилике у тим крајевима, имали уходане везе и довољно искуства. У Београд долазе у већем броју почетком XV века и само проширују своју делатност на тај град у тренутку када је он постао довољао уносан за њихову робу.[37] Пада у очи да у Београду сусрећемо оне трговце који су или лично или преко својих ортака пословали у Сребрници, Новом Брду, Трепчи, Приштини, Јањеву, Руднику, Зајачи, Ваљеву, Смедереву, Рудиштима.[38] Они у Београду не почињу своју делатност, они је само шире почетком XV века.

Већи број података илуструје трговину Дубровчана у јужним областима Угарске, у Ковину, Сремској Митровици. У Београду су имали јаку колонију преко које је обављан највећи део послова у околним областима.[39] Прелазак Београда под власт Угарске 1427. године није значајније утицао на обим њиховог рада у томе граду, пошто је краљ Жигмунд настојао да они не прекидају своју делатност у Београду. У том смислу им је писао одмах по преузимању града новембра 1427. године.[40]

Преко Београда су у Угарску одлазили пре свега они Дубровчани који су пословали у Србији. То је био најкраћи пут. Тако знамо да су одлазили у сатмарску, шарошку и пожунску жупанију. Обично је један члан трговачког друштва боравио у Угарској, а други у Београду и преко њега су ишли послови. Тако је у Нађбањи дуже боравио Влахо Михаила Бобаљевић са сином Томком. Он је тамо имао кућу и друге поседе, а поред њега се помињу и други Дубровчани. Његов брат Вук Бобаљевић је живео дуги низ година

[37] Већ тридесетих година XIII века бугарски цар Јован Асен II дао је Дубровчанима слободу трговања по читавој земљи, па и у Београду, пошто је град тада био под његовом влашћу: М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку, II*, Београд 1958, 13.

[38] Ј. Калић - Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 296-299.

[39] Браћа Марин и Матија Градићи међу првима су дошли у Београд. Марин је трговао у Новом Брду, Сребрници, више пута је био цариник у том месту: N. Jorga, *Notes et extraits II*, Paris 1899, 166-7; 87; М. Динић, *За историју рударства I*, Београд 1955, 63-67; М. Динић, *Грађа II*, 14-16. Њихов сестрић Михо је живео у Сремској Митровици, где је имао своју кућу: М. Динић, *Грађа II*, 14-16; Љ. Стојановић, *Повеље и писма I*, 221. Марин Бутровић је трговао у Сремској Митровици, где је и умро, а пре тога је био цариник у Руднику, имао је пословних веза у Београду и Смедереву: М. Динић, *Грађа II*, 14-16, Симо Николић и Никола Живојевић се помињу у Ковину, Београду или Смедереву: М. Динић, *Грађа II*, 15.

[40] М. Динић, *Грађа II*, 20.

у Београду и трговао преко својих веза у Србији.[41] Сродничке везе биле су пословне у овом случају. Када је Влахо Бобаљевић умро, наследио га је брат Вук и у још већој мери развио своју делатност.

У шарошкој жупанији их је такође било више 1426. године. Међу њима су се нарочито истицали Дејан Ратковић, који је тамо живео, затим Павле Мартиновић и Симко Станишић. Павле Мартиновић је тада повео собом још двојицу суграђана из Рудника, па су преко Београда кренули према Шарошу.[42] Тамо је позајмио 1100 дуката за свој посао. Активност ових трговаца најбоље илуструје случај трговачког друштва које су склопили поменути Дејан Ратковић и Бартол Маринчетић, родом из Улциња. Они су заједнички дуже радили у Србији и Угарској. Помињу се њихови многобројни дужници у Руднику, Новом Брду, Београду, Угарској. Год. 1426. Дејан Ратковић је пословао у Шарошу, а Бартол Маринчетић у Београду.[43] Водили су уредно књиге о свом пословању, обавезама и потраживањима. Располагали су великим средствима и угледом. То нарочито важи за Бартола Маринчетића. Обојица су били искусни трговци. Били су закупци царине у Новом Брду у више наврата.[44]

Дубровчани су у шарошкој жупанији имали све услове за обављање уносних послова. Они су се ту сретали, поред осталих, и са многобројним пољским трговцима, који су радо долазили у ове пограничне области Угарске и били заинтересовани за неометани рад у њима.[45]

На делатност Дубровчана у Пожуну указује документ краља Жигмунда из 1430. године, којим даје право ковања сребрног новца у томе граду и помиње сребро које би трговци донели из Србије на продају.[46] Иако се у тексту не помињу управо дубровачки трговци,

[41] М. Динић, *Грађа II*, 26-28; 15; 17-19 и д. Уп. И. Манкен, *Дубровачки патриците у XIV веку*, I, Београд 1960, 118 и ген. таблице.

[42] М. Динић, *Грађа II*, 29-32. Павле Мартиновић је био рођак Бартола Маринчетића и његов ортак. Трговао је у Србији (Јањево) и Сребрници пре него што је преко Рудника и Београда кренуо у Шарош: Testamenta 11, f. 189–190', рег. 15. II 1428.

[43] М. Динић, *Грађа II*, 19; 30.

[44] У неколико наврата дубровачка влада, да би ближе одредила неке своје грађане наводи за њих да су рођаци Бартола Маринчетића: М. Динић, *Грађа II*, 82; Testamenta 11, f. 144–145, рег. 23. VII 1426; М. Динић, *За историју рударства II*, Београд 1962, 75-76.

[45] S. Wagner, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis,* Posonii et Cassoviae 1780, 103-111.

[46] G. Fejer, *Codex diplomaticus* X/7, 199: „Etsi aliqui homines, seu mercatores de partibus nostris inferioribus, puta: de Rascia, vel aliunde ad hanc civitatem nostram Posoniensem aliquod argentum causa venditioms, seu cambii portaverint, extunc etiam tales huiusmodi argentum ad dictam Cameram nostram Posoniensem ipsis civibus nostris et nemini alteri pro pretio condigno dare, et assignare teneantur..."

по својој прилици је о њима реч, јер је познато да су се извозом сребра из Србије и Босне они највише бавили. Међутим, овај документ не само да не искључује остале балканске, нарочито српске трговце него управо намеће закључак да је и њих било у овом угарском граду.

У којој су мери послови Дубровчана били разгранати илуструје и трговачко друштво које су 1426. године склопили Јован Петра Жупана (Zagn Petri Zupani) и Лука Милановић. Обојица су уложили укупно 3420 дуката уз договор да ће три године заједнички радити и делити добит према уложеном новцу. Први је трговао у Сребрници, Београду и Угарској, а други у Венецији. Како је Лука Милановић и умро у Венецији, то је други ортак дуго прикупљао робу и наплаћивао дугове овог трговачког друштва, па је на крају измирио своје обавезе.[47] Да су пословне везе Дубровчана који су трговали у Београду ишле до разних италијанских градова потврђује са своје стране и један керамички тањир из Орвиета, који је пронађен у Београду.[48]

Систем удруживања средстава и склапања трговачких друштава био је неопходан за успешно обављање већих послова, поготову у Угарској. Већ поменута трговачка друштва показују да је то био уобичајени начин рада. За уносне послове који су се протезали и на веома удаљене области Угарске, на нова тржишта, била су потребна већа средства, која појединац није могао или хтео сам да улаже. Разумљиво је да су и рокови на које су склапана таква друштва били дужи.

Дубровчани су, тргујући у Србији и Босни, на турској територији и у Угарској, укључивали у своје послове и домаће становништво. Они су се задуживали код Мађара, Турака, увлачили су у своје послове поданике султана, вешто су прелазили државне границе.[49] Међу предметима њихове трговине у Београду и Угарској помињу се балкански метали и то сребро и бакар, затим восак, крзна, занатски производи (текстил, накит, оружје), зачини, со. Међу малобројним подацима о извозу из Угарске треба истаћи оне који

[47] Debita Notarie 14, f. 29'–30, 10. VI 1426; М. Динић, *Грађа II*, 24-26; 29. Лука Милановић је пре тога трговао у Србији, нарочито у Новом Брду: Testamenta 11, f. 196–197, рег. 15. III 1429.

[48] М. Бирташевић, *Средњовековни керамички тањир из Београда*, Зборник Музеја примењене уметности 2 (1956), 87-91.

[49] М. Динић, *Грађа II*, 80; 85; 65; 69.

говоре о продаји угарске соли у Београду и Србији. Изгледа да су се Дубровчани интересовали и за неке занатске производе Угарске.[50]

Међутим, иако су подаци о делатности дубровачких трговаца најбројнији, не треба потцењивати улогу домаћих трговаца, српских и угарских. Њихова је улога порасла управо у другој половини XV века, у време када се Дубровчани све мање упуштају у послове у пограничним и несигурним областима. Падом Србије под турску власт 1459. године Београд је поново постао погранично војно утврђење, тада према Турцима. Живот је у Београду у многоме зависио од међудржавних односа два суседа.

Још је деспот Стефан подстицао трговину својих поданика. Онима који су се настанили у Београду омогућио је да послују под веома повољним условима, не плаћајући разне дажбине у Србији, а неких су плаћања били ослобођени и у Угарској.[51] Пошто су деспотови поданици из Београда двадесетак година користили ове повластице и пошто је њихова делатност била фаворизована и другим мерама овог владара, може се претпоставити да су тада смелије кренули путевима Угарске. На то у извесној мери упућује и већ поменути документ краља Жигмунда из 1430. године.[52]

Нема сумње да су турска освајања у Србији утицала на смањивање обима и ове делатности. Но, да је она свакако постојала недвосмислено показује покушај деспота Ђурђа Бранковића 1449. године да легализује балканско-угарску трговину на овом подручју. Он је тада посредовао за склапање угарско-турског мира и настојао да се уговором обезбеди да турски поданици могу слободно долазити и трговати у Београду, Ковину, Раму, Северину и Карансебешу, док би се истовремено одредила места на турској територији у која могу долазити угарски трговци са својом робом.[53] Деспотови предлози нису усвојени на угарском сабору и нису остварени овом приликом. Па ипак, они довољно јасно говоре о потреби да се ова трговина легализује, заштити и прошири.

[50] Debita Notarie 14, f. 29–30, 10, VI 1426; Testamenta 11, f. 144–145; 189–190'; сребро „ad pondus de Rudista“: C. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 1899, 393–394; 441–443; G. Fejer, *Codex diplomaticus* X/7, 199; Testamenta 11, f. 198'–199, тестамент Grubacii Cranienovich, per. 11. IV 1429. У тестаменту једног Дубровчанина, који је умро у Приштини, помиње се „mantello ungarescho“, што може бити и ознака кроја: Testamenta 13, f. 1–2, друга пагинација, per. 13. I 1438; М. Динић, *Грађа II*, 65.

[51] Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875), 288.

[52] Уп. нап. 46.

[53] J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Budapest 1857, 244.

Покушаја да се ово важно питање реши било је и касније. У тексту примирја, које је склопљено 1483. године, било је предвиђено да се трговина између Угарске и Турске одвија без икаквих сметњи које ствара граница две земље.[54] Две деценије касније, 1503. године, ова је мисао већ сасвим разрађена. Предвиђено је да трговци, поданици држава потписница мировног уговора, међу којима се тада налазила и Млетачка Република, могу слободно, без икаквих сметњи и страха, прелазити границу, трговати према обичајима земље у коју долазе, уз плаћање уобичајених дажбина. Трговцима се гарантује да могу слободно боравити у појединим граду или области по својој жељи, и да могу отићи кад зажеле.[55] У тексту уговора о миру из 1519. године отишло се и корак даље: предвиђен је и начин решавања спорова путем мешовитог суда, који би се састао у месту прекршаја.[56] Две године пре пада под турску власт регулисано је на тај начин питање трговине у Београду. Дуги живот тај пропис није имао.

Нема сумње да су ови међудржавни уговори само легализовали и подстицали делатност од које су обе стране имале велике користи и која се одвијала увек, само под различитим околностима. Јер, чак и у ратним приликама трговци су прелазили с једне стране на другу. То, између осталог, показује и угарски царински систем у Београду. Наиме, у Београду су страни трговци плаћали тридесетнину, тридесети део вредности робе. Приходи су припадали краљевој благајни. Београд је био центар за наплаћивање ове дажбине за околну област у којој се помињу, поред осталих места, и Купиново, Шабац, Барич, Сремска Митровица, Рача. То су углавном места на Сави.[57] Преузимајући београдску бановину у лето 1507. године, угарски краљ је посебно навео приходе од тридесетнине, као очигледно важан извор прихода.[58] Прикупљањем тридесетнине бавили су се у Загребу чиновници, тридесетничари, који су водили и посебне књиге о приливу новца.[59] По свој прилици је и у Београду постојала иста пракса.

Нема сумње да о привредном животу Београда још увек мало знамо. О неким делатностима само наслућујемо, о некима тешко да

[54] V. Fraknói, Mátyás király levelei II, Budapest 1895, 273-5.

[55] M. Sanudo, *Történelmi tár* XXIV (1877), 61-62; 88.

[56] A. Theiner, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia II*, Romae 1859, 626-8.

[57] *Corpus iuris Hungarici I*, Tyrnaviae 1751, 299.

[58] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország melléktartomanyainak oklevéltára (1198–1526)*, Budapest 1907, 392.

[59] I. Tkalčić, *O staroj zagrebačkoj trgovini*, Rad JAZU 176 (1909), 178 i A. S. Domanovszky, *A harmincadvam eredete*, Budapest 1916.

ће се много више и сазнати с обзиром на познату чињеницу да су многобројни ратови и уништавања били највећи непријатељ његове историје. Па ипак, и овако разбијени подаци о само једној делатности у Београду – трговини – пружају довољно материјала за закључак да је град у прошлости заузимао важно место у привреди околних подручја. Ту му је улогу углавном обезбеђивао његов географски положај.

Београд у међународној трговини средњег века,
Зборник „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867“,
САНУ, Београд 1970, 47-60.

ДОДЕЉИВАЊЕ ДУБРОВАЧКОГ ГРАЂАНСТВА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Проблем додељивања дубровачког грађанства у науци није обрађен. Његовом претресању приступа се први пут овом приликом. И поред те чињенице мора се констатовати да је наша научна литература запазила овај проблем, истина као нерешен, али веома интересантан не само за локалне прилике Дубровника, него и у знатно ширим размерама. Поједини аутори су најчешће констатовали да је одређена личност примљена за грађанина не упуштајући се у даља разматрања, која, несумњиво, без проучавања обимније документације која постоји, нису ни била могућа. На та узгред изражена мишљења осврнућемо се у току самог рада.

Како је проблем који је пред нама морао интересовати и друге градове комуналног уређења и у њима наћи одговарајућа решења, то смо покушали да нађемо аналогије пре свега у далматинским градовима, а онда и ван њих, на пример у Венецији. Наши покушаји на том пољу уродили су веома скромним резултатима. Дужни смо да наведемо разлоге. Ми их видимо пре свега у чињеници да је изворни материјал који нас је интересовао сасвим оскудан. Од наших приморских градова једино смо у Сплиту нашли нешто грађе која указује на већ изграђена схватања о процедури пријема, неким условима и сл.[1] Ова грађа потиче из сплитског Статута, а нема другог изворног материјала којим би се она могла контролисати. Нарочито је за жаљење што се књига у коју су уношена имена новопримљених грађана, а која је Статутом била предвиђена, није очувала. Њено успостављање свакако упућује на мисао да се водила строга и систематска евиденција над приливом нових људи у град.

За наш рад било је од не малог интереса да се изврше поређења са ситуацијом у Венецији. Додељивање грађанства у Венецији је узело приличног маха и, мада су постојали облици које у Дубровнику не налазимо (две врсте грађана: cives de intus и cives de intus et extra), могли смо да утврдимо знатну сличност са Дубровником. Из тог разлога морамо са жаљењем истаћи да тај проблем није

[1] J. J. Hanel, *Statuta et leges civitatis Spalati*, Zagrabiae 1878, 208-211.

обрађен ни у Венецији. Упућени смо још увек на општа дела или радове који сасвим фрагментарно третирају овај проблем.[2]

За друге градове махом из Италије и Француске нашли смо само најопштије податке на које ћемо указати на одговарајућем месту.

Када је Дубровник почео да прима појединце дајући им грађанство, не може се тачно утврдити. У питању је један дуготрајан процес прилива становништва, који се према грађи Државног архива у Дубровнику може пратити тек од почетка XIV века. Овим радом обухватамо период до пада наших земаља под турску власт, када се дубровачко грађанство веома ретко даје људима са Балканског полуострва. Неколико стотина и формално примљених грађана дозвољавају да се оцртају основне контуре тога процеса. Али не треба изгубити из вида да је свакако знатно већи број људи добио дубровачко грађанство него што имамо сачуваних података. У архивској грађи наилазили смо на појединце који су означавани као дубровачки грађани, а њихова имена нисмо срели у одлукама већа о пријему странаца у грађанство. Тако бисмо навели случај познатог закупца босанских царина, протовестијара Жорете Бокшића.[3] Поред формално примљених грађана постојали су и они којима је недостајала потврда грађанства, акт владе, али који су via facti то постали. Увек је било оних који су себе сматрали дубровачким грађанима или које је средина у којој су живели таквима сматрала. Таквих људи је било не само у матичном граду, него и у свим дубровачким колонијама. Дакле, кроз призму расположиве грађе гледамо на један проблем који је знатно већих размера него што то показује наша грађа.

Пошто су Дубровчани и властелу и пучане називали својим грађанима, обухватајући их заједничким именом, обрађујемо оба проблема.

[2] H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Gotha 1905, I, 333–334; 371–372; II, 161–162; P. Molmenti, *La vie privée à Venise*, Venise 1907,48–58; исти, *Poviest Venecije u životu privatnom*, prevod J. Rabara, Senj 1888, 28-32; G. M. Thomas, *Cittadinanza veneta accordata a forestieri*, Archivio Veneto, vol. VIII, 1874, 154-156.

[3] М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, Историски часопис IX–X (1960), 139; J. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике*, Београд 1935, 330, 333, итд.

Додељињивање дубровачког племства

Дубровачка аристократска република сасвим је оправдано сматрала давање свог племства страним феудалцима као веома значајно питање коме треба посветити пуну пажњу. Била је то највиша почаст коју је могао средњовековни Дубровник странцу да да. Релативно мали број странаца који су постали дубровачка властела најбоље говори о томе. Међутим, поред почасти, која је несумњиво била у првом плану, давање племства имало је за Дубровчане и одређену реалну вредност. То је било средство којим су се појединци могли чвршће везати за интересе града. А вешти Дубровчани су знали да такво средство треба добро искористити.

Дубровчани нису законским путем регулисали питање додељивања свог племства странцима. Они су на тај начин оставили себи одрешене руке и омогућили да у сваком појединачном случају налазе одговарајућа решења у погледу критеријума, услова које ће постављати и сл. Да би политика дубровачке владе била јаснија, мислимо да треба истаћи неколико општих закључака. Уједно они ће показати да су неки принципи везани за наш проблем остали исти у читавом периоду који ми посматрамо.

У уводном делу овога рада напоменули смо да су Дубровчани означавали и властелу и пучане речју „civis“. Она је била довољна за обичног грађанина, док је требало на неки начин властелу потпуније означити. Због тога Дубровчани у својим одлукама увек врло прецизно кажу да се ради о пријему странца у ред властеле „quod recipiatur in nostrum civem de consilio“.[4] Или, описним путем изражавају исту мисао: „quod sint cives Ragusii sicut unus ex nobilibus nativus et oriundus civitatis Ragusii“.[5] У повељама које су издавали тим поводом срећемо сличну формулацију: „да га прѣмемо и ѹчинимо нашега властелина и ѡдь нашега вѣкга“, „да га ѹчинимо и прѣмимо ꙁа нашега властелна и да ѥ нашь властелна и да ѥ нашь виеканик“.[6]

Познато је да је Велико веће у Дубровнику окупљало сву пунолетну властелу свога града. Ако се неко прима за члана Већа, како то срећемо у нашим документима, значи да је у питању додељивање племства. Ту изузетака није било. Пошто постоје различита

[4] Државни архив у Дубровнику, Reformationes 28, f. 78, 12–XII–1388. Таквих примера има више.

[5] Monumenta Ragusina II, 363.

[6] Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929, I, 427 и 447.

мишљења аутора о томе за члана кога већа су примани страни великаши, дужни смо да се осврнемо на то питање. Др Ћиро Трухелка говорећи о странцима који се примају за властелу у Дубровнику каже да су то били „plemići od Malog veća".[7] Н. Јорга говорећи о војводи Радославу Павловићу сматра да је он избором у Веће постао члан Већа умољених и Великог већа.[8]

Сваки дубровачки властелин могао је бити члан и Већа умољених и Малог већа ако буде изабран, а то је могао бити у случају да је у моменту избора присутан у Дубровнику. За своја изборна звања - judices, consiliarii et vicarii, Дубровчани кажу 1358. г. „esse debeant nobiles homines nativi Ragusei et presentes in civitate vel in districtu quando erunt electi".[9] Пошто је добио дубровачко племство, војвода Радосав Павловић каже: „ıако би ми се по коıемь врѣмен8 ʒгодилѡ доити 8 д8бровник... да б8де 8 мнѣ 8 воеводи радосав8 и 8 сн8 ми кнеʒ8 иваниш8 властелинь и кнеʒь и вѣкникь и с8дьıа како 8 коемь годѣ властеѡ д8бровачцихь".[10] Дакле, тек кад дође у Дубровник. Како странци који су добили дубровачко племство у већини случајева нису стално боравили у Дубровнику, то њима нису могла ни припасти ова важна звања условљена избором и боравком у Дубровнику. Тако је дубровачко племство дато моћним суседима (босанским краљевима, Косачама, Павловићима и др.) задржало претежно почасни карактер.

Међутим, постоје и други моменти који нас уверавају да је странац сасвим изузетно могао постати члан неког другог већа сем Великог већа. Веће умољених водило је спољну политику, а Мало веће било је извршни орган Републике. За чланове ова два већа бирана је увек најистакнутија дубровачка властела. Разумљиво је онда да су Дубровчани сасвим изузетно могли дозволити да у та два већа, бројем ограничена, а врло значајних функција, дође као равноправан члан неки странац па ма како он пријатељски био расположен према Дубровнику. Дубровчани су имали доста искуства са босанским феудалцима којима је најчешће и давано ово високо право. Они са којима су у одређеном тренутку били у пријатељским односима, могли су касније доћи са оружјем под зидине њиховог града (Радич Санковић, Радослав Павловић, херцег Стјепан). Странци су добијањем племства постајали чланови Великог већа, које је окупљало сву дубровачку властелу. У прилог овоме мишљењу иде и случај војводе Радича Санковића за кога се каже да је примљен за грађанина „de nostro maiori consilio".[11]

Напоменули смо да је веома мали број странаца који су добијали неки значајнији положај у Дубровнику. Такви случајеви су изузетни. Међу њима је Никола Бућа, који не само да је добио дубровачко племство у првој половини XIV века, када се оно веома ретко давало странцима, него је чак постао и члан Малог већа 9. јула 1344. г., дакле, указано му је највеће поверење.[12] У тренутку када је изабран у Мало веће, јула 1344. г. он је очигледно био у Дубровнику, јер су крајем јуна 1344. г. вршене припреме за његов дочек.[13] Касније, у XV веку, срећемо још једног странца - дубровачког властелина на једном изборном положају. То је војвода Иваниш Влатковић који се помиње као „procurator de Sancta Maria Angellorum" за 1463. г.[14] Друкчијег карактера била је одлука Већа умољених која је донета у пролеће 1440. г. да војвода Стјепан Вукчић, када дође у Дубровник, присуствује седницама Малог већа и то да седи поред кнеза.[15] Ову одлуку треба посматрати у оквиру припрема које је Дубровник вршио за свечани дочек босанског војводе. Било је то указивање највеће почасти угледном госту. Свакако да ови и

[7] Dr Ćiro Truhelka, *Konavoski rat (1430–1433)*, Glasnik Zemaljskog muzeja 29 (1917), 147.

[8] N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle*, Paris 1899, II, 213, нап. 3; Растић (*Chronica Ragusina Junii Restii*, Zagrabiae 1893, 224) каже да, мада су неки у Дубровнику мислили да војводу Радослава треба укључити у Веће умољених, сматрало се неподесним да се то учини, јер се радило о већу у коме су претресана најважнија државна питања и о странцу који је одржавао тесне везе са Портом и имао своје посебне интересе.

[9] Mon. Ragusina II, 239.

[10] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 594-595; то исто понављају и Дубровчани у својој повељи: Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 608; и касније када 1442. године Дубровчани потврђују синовима војводе Радосава Иванишу, Петру и Николи од оца наслеђено дубровачко племство срећемо исту формулацију: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 105.

[11] Reformationes 31, f. 136, 23–VIII–1399. Одлука донета за кнеза Гргура Благајског „de acceptando pro consiliario consiliorum nostrorum" (Acta cons. maioris 12, f. 175', 24–VII–1464) изражава, ако није lapsus calami, само могућност пријема ове личности и у друга два већа, наравно ако буде изабран. Лукаревић зна да је кнез Гргур Благајски добио дубровачко племство јула 1464. г. (G. Luccari, *Copioso ristretto de gli Annali di Rausa*, Venetia 1605, 110). - У Венецији је такође странац добијајући млетачко племство постајао „nobilis civis venetus de nostro maiori consilio" (J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик СКА XCV, Београд 1942, 145).

[12] Monumenta Ragusina I, 142.

[13] Mon. Ragusina I, 156; дошао је на позив владе: Mon. Ragusina I, 153.

[14] Specchio del Maggior consiglio del'anno 1440, f. 243.

[15] Acta cons. rogatorum 7, f. 153, 21–IV–1440; N. Jorga, o. c., II, 368-369, нап. 3; Орбини је забележио интересантан покушај херцега Стјепана да постане дубровачки кнез. Он је то тражио појединачно од дубровачке властеле знајући да је то звање изборно. Они су му то најпре обећали да би се касније, када је покушај пропао, извинили (M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 386).

слични случајеви, несумњиво малобројни, када странац добија неки изборни положај, нису прелазили оквире почасти. У том светлу треба посматрати и случај Николе Буће иза кога је у то време стајала снажна личност српског владара, краља Душана. о томе су Дубровчани свакако водили рачуна.

Дубровчани су додељивали своје племство само утицајним личностима. Низ примера то показује сасвим недвосмислено. Никола Бућа је добио племство 1336. године, дакле у време после продаје Дубровчанима Пељешца, Стона и Приморја од стране Србије, када је спадао међу најутицајније личности српског двора. Сандаљ Хранић је примљен за дубровачког властелина 1405. г., после његове победе над војводом Радичем Санковићем, када су знатно ојачали и његова моћ и његов углед. У кругу дубровачке властеле срећемо и босанске краљеве Остоју, Твртка II. Лукаревић је тачно забележио политику дубровачке владе тврдећи да је племство давано „à gli huomini solamente di gran consideratione“.[16] Међутим, иако је снага ових личности била прворазредне важности за Дубровчане када су одлучивали о њиховом пријему у своју средину, она није била и једини елеменат за један такав потез. Јер, било је веома утицајних личности на Балкану, које нису биле удостојене том највишом почасти. Ми бисмо пре свега указали на великаше Србије, који нису добијали дубровачко племство. Мислимо да се објашњење налази управо у чињеници да су Дубровчани давали предност својим непосредним суседима, најјачима међу њима, онима од којих је зависило проширење дубровачких граница и готово цео копнени промет. А то су били босански владари и великаши. Кад год су Дубровчани преговарали за добијање суседних области, увек су били спремни да дају своје племство. То је био један од јаких разлога коме су се они увек приклањали. Тако су добили дубровачко племство краљ Остоја, војвода Хрвоје Вукчић и Радич Санковић 1399. г. и др. Затим, влада је покушавала да осигура своје трговачке товаре и давањем племства. Тако је она 1405. г. изричито тражила од војводе Сандаља Хранића и његовог брата Вукца заштиту дубровачких трговаца и њихове имовине.[17] Дајући племство влада је тражила противуслуге на трговачким путевима. У XV веку, када централна власт у Босни није била у стању да обезбеди сигурност на путевима и трговима, споразумевање са појединим великашима било је једини начин да се то постигне. Дакле у снази појединца и његовом непосредном значају

[16] G. Luccari, *Copioso ristretto*, 126.

[17] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 265; N. Jorga, o. c., II, 107.

за Дубровник ми видимо главне разлоге давању племства. То би били важни елементи политике дубровачке владе на овом плану.

На пространом пољу своје спољнополитичке активности Дубровчани су се служили и овим средством, које је досада остало недовољно запажено у нашој литератури. Поред новца и других средстава, додељивање дубровачког племства коришћено је за остваривање одређених циљева. Када је током 1398. г. босански краљ Остоја водио преговоре за продају Приморја од Петровог села до Стона, Дубровчани су јасно формулисали своје услове: краљ и Хрвоје Вукчић добиће дарове, сваки по једну кућу у Дубровнику у вредности 1500 дуката и дубровачко племство.[18] Како су преговори успешно завршени почетком 1399. г., то су Дубровчани примили краља Остоју „ꙃа нашега слаткога и многосрьчанога и 8 свем почтенога властелина колико ѥднога нась вѣкника какото и ми властеле д8бровачци...“[19] За време вођења напорног рата са херцегом Стјепаном Дубровчани су тражили савезнике и помоћ на све стране: од Јанка Хуњадија, босанског краља, српског деспота и др. Између осталих обратили су се и војводи Иванишу Влатковићу и његовој браћи. Пошто је овај склопио савез са Дубровчанима против херцега Стјепана марта 1452. г., ови су га примили за властелина.[20] У току истог рата понудили су Дубровчани своје племство и војводи Петру Војсалићу као награду за важну услугу: ако успе да наговори босанског краља да пређе Неретву и почне напад на заједничког непријатеља, херцега Стјепана.[21] Како босански краљ није прешао у офанзиву, то ни поменуто обећање није испуњено.

Из изложених примера се јасно види како су Дубровчани схватали додељивање свог племства: оно је коришћено у склопу других мера у постизавању одређеног циља.

Свакако се може уочити непосредна веза између додељивања племства и уговора које је Дубровник склапао са босанским владарима или феудалним господарима. Пошто би се неки посао успешно обавио, следила би повеља о пријему у ред властеле. Пошто су купили од Сандаља Хранића његову половину Конавала 1419. г., примили су за властелу не само њега него и друге чланове породице Косача: војводиног брата кнеза Вука и синовца Сандаљевог, Стјепана.

[18] N. Jorga, o. c., II, 73-74; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 361.

[19] Љ. Стојановић, *Повеље и писма I*, 428; Chronica J. Restii, 185.

[20] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 136; S. Nodilo, *Annales Ragusini Anonymi*, Monumenta XIV, Zagrabiae 1883, 62, 256. И Лукаревић зна да су Влатковићи 1452. г. добили дубровачко племство (G. Luccari, *Copioso ristretto*, 102, 175).

[21] N. Jorga, o. c., II, 467.

Образложење је јасно „et hoc pro meritis beneficiorum factorum per ipsum voyvodam Sandalium comuni Ragusii de contrata Canali."[22] Када је седам година касније и војвода Радослав Павловић продао свој део Конавала и он је добио потврду дубровачког племства стеченог неколико година раније.[23] Пошто је босански краљ Твртко II огласио неправедним рат који је Босна водила против Дубровника 1403. године и пошто је Дубровчанима потврдио све повеље својих претходника, као и уступање Приморја, ови су га примили за свога властелина 22. септембра 1405. године.[24] Дакле, ма колико је дубровачко племство значило високу почаст која је указивана појединим утицајним личностима, Дубровчани су том акту, везујући га за претходно склапање појединих уговора, давали и одређену реалну вредност.

Једном стечено дубровачко племство преносило се на законите наследнике по мушкој линији. Када је краљ Остоја добио племство, додаје се „...и негово ѕивѹщє и правнѹчє що є мѹшко колєно да сѹ наши властеле и ѡⷣ нашега віека...".[25] То се увек изричито напомиње у повељама. Или, ако се ради о одлуци Великог већа, налазимо исту формулацију. Племство је добио кнез Гргур Благајски „cum successoribus et descendentibus suis masculis legitime descendentibus".[26]

Бирањем за властелина - већника Дубровчани су феудалне господаре чинили једним „од својих", како они то често кажу. Дубровник постаје „casa vostra". Они се тиме најтешње везују за политику Дубровника. Дубровчани су од ових личности тражили не само пријатељску подршку него су и вршили притисак на њих у погледу низа важних питања, нарочито ако се радило о режиму живота трговаца и безбедности града. Када су Дубровчани радили на томе да им цар Душан укине царину у Требињу, у тој акцији им је помогао Никола Бућа. Он се помиње као „милосник" у повељи изданој тим поводом.[27] Када су се жалили на штете које им чине суседи јула 1348. године, Дубровчани су тражили интервенцију српског цара, Николе Буће, босанског бана и његове мајке.[28] Дакле, од

[22] Acta cons. maioris 2, f. 2, 30–VI–1419; N. Jorga, o.c., II, 170; интересантно је да је повеља издата на основу цитиране одлуке датирана са 29. јуном код Љ. Стојановића, *Повеље и писма I*, 298 и у *Monumenta Serbica*, 284.

[23] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 607-612.

[24] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 495-497.

[25] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 428.

[26] Acta cons. maioris 12, f. 175ž, 24–VII–1464.

[27] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 65.

[28] Mon. Ragusina, II, 31; Дубровчани су се обраћали Н. Бући и за набавку жита: Mon. Ragusina I, 241.

Николе Буће, коме су дали своје племство 1336. године, имали су значајне користи.

Поред тога Дубровчани су позивали ову своју властелу на испуњавање одређених наредаба владе, што је разумљиво било тешко остварљиво, пошто се радило углавном о људима веома утицајним, за које често ни централна власт није била довољно ауторитативна да их примора на послушност. Па ипак, Дубровчани су у таквим случајевима показивали енергичан став и чак су ишли и до одузимања датог племства. Знамо за један такав случај, истина у прилично критичној ситуацији за сам град. Када је кнез Војислав Војновић дошао 1361. године са војском до самих капија града уништавајући сву непосредну околину града, Дубровчани су наредили својим грађанима који су живели у Котору да дођу са имовином у Дубровник и помогну у ратовању против непријатеља. Ако не дођу у предвиђеном року у Дубровник, биће лишени стеченог грађанства.[29] Међу позваним Которанима налазили су се и Михаило Бућа са својим потомцима, као и потомци Николе Буће, који су били дубровачка властела. Они се нису одазвали том позиву. Пошто је протекао предвиђени рок, августа 1361. године је одлучено да се лише грађанства они који нису дошли у Дубровник,[30] а септембра исте године расправљано је о продаји земље коју су имали Петар и Никола Бућа у Стону и на Пељешцу.[31] С обзиром на то мислимо да је сасвим оправдан закључак да су Буће 1361. године изгубили дубровачко племство.

Дубровачко племство губило се због било каквог непријатељског става према Републици. Ако би дубровачки властелин учествовао у рату против Дубровника, губио би аутоматски своја права. Такав је случај био са босанским краљем Остојом. Он је 1399. године добио дубровачко племство, али је већ 1403. године повео рат против Дубровника. Сасвим је разумљиво да су му поништена ранија права. Тек касније, 1409. године, када је поново дошао на власт и „... како гоⷭ҇а рѹсага босанскога ѡпеть хотиеше и полюбише гоⷭ҇а кралга ѡстою ꙁа свога гоⷭ҇а..."[32], Дубровчани предају забораву минула непријатељства и опет га примају за властелина, пошто су претходно регулисани међусобни односи. Војвода Радослав Павловић је постао

[29] Mon. Ragusina, III, 90; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 51.

[30] Mon. Ragusina III, 108.

[31] Mon. Ragusina III, 148; К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник К. Јиречека, Београд 1959, 358. У то време нису били у животу ни Никола Бућа, ни његов син Петар, него само потомци овог другог: Mon. Ragusina, III, 58.

[32] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 440.

дубровачки властелин 1423. године,[33] али како је 1430. године заратио против Дубровчана, ови су му одузели племство које је са толико мука био стекао. Августа месеца 1432. године вођени су преговори за склапање мира. Тада је Дубровник опет нудио војводи Радосаву племство, што је најбољи знак да је оно било изгубљено.[34] Затим, херцег Стјепан Вукчић је такође изгубио дубровачко племство због рата који је водио против Дубровника 1450-1454. г. Он је то племство касније повратио, па га чак Дубровчани називају „... свенапрьви и наипоглавити грагіаninь и властелinь града Дубровника...“.[35]

Међутим, одузимање племства није била једина и најјача репресалија коју су Дубровчани примењивали. Они су ишли и даље. Против херцега Стјепана, када је овај водио већ поменути рат против Дубровника, била је проглашена уцена баш на бази његовог припадништва дубровачком племству. Он је дигао руку против своје отаџбине и као „оцеубица“, по схватањима Дубровчана, заслуживао је најстрожу казну. На дубровачкој пијаци су латински и словенски канцелари објавили у име владе да ће се дати 15.000 дуката у злату, годишња пензија од 300 дуката, кућа у вредности од 2000 дуката и наследно дубровачко племство ономе ко убије херцега Стјепана.[36] Ово је свакако даљи и крајњи корак у правцу кажњавања преступа дубровачке властеле.

На крају овог одељка поставља се још једно питање: какав су утицај на развој дубровачког патрицијата имали ови странци којима је Дубровник дао своје племство? У претходном излагању истакли смо углавном почасни карактер датог племства. Радило се о људима који су у већини случајева живели ван Дубровника и који нису утицали на унутрашњи развој града.[37] Ретки су случајеви, видели смо, да су они добијали неке положаје у граду. Изузетан је случај Трипе Буће, протовестијара босанског краља Твртка I, који се са породицом настанио у Дубровнику и чије потомке срећемо касније међу најутицајнијом дубровачком властелом. За Дубровник је давање племства имало пре свега политички значај. Тако ограничено, додељивање племства није битно утицало на даљи развој градског патрицијата.

[33] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 582-585.

[34] Тада је одлучено „offerendo sibi nobilitatem nostram quam primo habebat“ (Acta cons. rogatorum 5, f. 100', 15–VIII–1432); N. Jorga, o. c., II, 308, нап. 4; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 629; Chronica J. Restii, 258.

[35] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 80.

[36] К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1952. I, 379; Chronica J. Restii, 319; M. Orbini, o. c., 386.

[37] Уп. И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, I, 77.

Да би политика дубровачке владе кроз додељивање племства била јаснија навешћемо укратко појединачне случајеве. Ово чинимо и због тога што су у питању искључиво феудалци наших средњовековних држава, личности које су у историјској науци иначе познате. Додељивање дубровачког племства скоро увек је било резултат неких преговора, одређене спољнополитичке ситуације. Тек ако се осветле услови под којима је оно дато неком странцу, могуће је у пуној мери схватити смисао тога поступка. У томе налазимо оправдање за евентуално понављање неких познатих чињеница, које ће нам служити једино као оквир за боље разумевање нашег проблема.

Већ смо напоменули да је Никола Бућа добио дубровачко племство тек пошто је Србија била уступила Пељешац, Стон и Приморје Дубровчанима. Још када су ови преговори вођени на српском двору, Дубровчани нису жалили ни труда ни новца да придобију најближу краљеву околину за свој план, а међу њима и утицајног Николу Бућу. Њему је обећан један посед у вредности од 50 либри гроша и један део земље на Пељешцу.[38] Он је свакако подржавао дубровачке посланике. На краљевој повељи издатој тим поводом и он је један од сведока.[39] Када је три године касније, 2. јануара 1336. године, писмено тражио од Дубровчана да му дају своје племство, заједно са наследницима, захтев му је још истог дана био позитивно решен у Великом већу.[40] Иста је част додељена овом приликом и његовом брату Миху Бући и његовим потомцима. Дубровчани нису поставили новопримљеној властели услов да се морају настанити у њиховом граду. Никола Бућа је имао кућу у Дубровнику, поред оне у Котору, имао је посед у Стону,[41] али није живео у Дубровнику. Он је боравио на српском двору и у Котору. Дубровчани су га повремено позивали да посети њихов град, а када је требало то и да се оствари, дочекивали су га са пуном пажњом.[42] Ни Михаило Бућа са својим синовима није се преселио у Дубровник.[43]

[38] Mon. Ragusina V, 375.

[39] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 51; посредовање Н. Буће у овим преговорима са српским владарем забележио је и дубровачки летописац: В. Макушев, *Исследования об исторических памятниках и бытописателях Дубровника*, Санктпетербург 1867, 323; Chronica J. Restii, 125; M. Orbini, o. c., 261.

[40] За процедуру пријема интересантно је да је Никола Бућа послао своју писмену молбу дубровачком кнезу и Малом већу, што је онда достављено Великом већу као формулисани предлог: Mon. Ragusina, II, 363; S. Nodilo, *Annales Ragusini Anonymi*, 35; 224.

[41] Mon. Ragusina I, 184-185; 194; 262.

[42] Mon. Ragusina I, 153; 156.

[43] Mon. Ragusina III, 90.

Када је протовестијар босанског краља Твртка I Трипе Бућа тражио дубровачко племство децембра 1388. године, тај предлог није прошао без опозиције. За процедуру пријема најбоља је илустрација случај овог босанског протовестијара. Уједно то је и доказ како су Дубровчани високо ценили своје племство и тешко отварали странцу врата свога Већа. Веће умољених одлучивало је 12. XII 1388. године о захтеву Трипе Буће „quod recipiatur in nostrum civem de consilio". Најпре је предложено да се предмет достави Великом већу, што је и усвојено са 17:12 гласова. Вероватно с обзиром на јаку опозицију о овом предлогу се гласало истог дана у истом већу још у два маха. Предлог је оба пута био усвојен са малим изменама у броју гласова „за" и „против".[44]

Живе дискусије изазвао је поднети предлог и у Великом већу које се састало три дана касније, 15. XII 1388. године. Предлог је прво био одбијен да би се касније ипак закључило да се одлука о томе донесе. Када је предлог у начелу био прихваћен са 59:27 гласова, онда се расправљало о извесним ограничењима која треба поставити. Писмено су поднети услови којих је требало да се придржавају не само Трипе Бућа него и његови наследници. Затим су ограничења за потомке одбачена, док су она обавезивала самог Трипу Бућу. У неколико тачака су формулисани ти услови. Најпре се захтева да он положи уобичајену заклетву „quod erit fidelis comunis Ragusii et quod pro posse suo procurabit omnem honorem, statum bonum et augmentum civitatis, regiminis et omnium civium Ragusii sicut facere debet quilibet bonus et fidelis civis". Затим се захтева од њега да купи у Дубровнику или његовом дистрикту један посед у вредности од најмање 1000 перпера. Ако не би могао да купи поменути посед, мора депоновати наведених 1000 перпера у државну благајну. Најзад, одлучује се „quod non debeat recedere de Ragusio causa habitandi in aliquo alio loco sub pena perdendi dictam citadinanciam et gratiam et etiam perdendi dictam possessionem ypp. mille aut depositum si ipsa non esset empta". Ова казна му не може бити ни под којим видом опроштена.[45]

Трипе Бућа је пристао на изложене услове и следеће године, 22. јуна, положио је тражену заклетву.[46] Међутим, он није одмах купио захтевани посед у Дубровнику, већ је дао као залог 1000 перпера. Тек када је касније купио некретнину у Дубровнику, враћен му је новац 26. III 1392. године.[47]

---

[44] Први пут је предлог усвојен са 19:10, а други пут са 16:13 гласова (Reformationes 28, f. 78, 12–XII–1388).

[45] Reformationes 28, f. 113, 15–XII–1388.

[46] Reformationes 28, f. 113, 22–VI–1389.

[47] Reformationes 28, f. 113, in marg.: 23–III i 26–III–1392.

Уз јаку опозицију и низ услова добио је Трипе Бућа дубровачко племство. Иако се изричито нигде не каже да је краљ Твртко I интервенисао за свога протовестијара, мислимо да је захваљујући свом моћном патрону Бућа остварио свој захтев у Дубровнику. Ако и није била у питању одређена интервенција, свакако су Дубровчани због моћног босанског краља показали и дужну предусретљивост према његовом протовестијару.

Од овог времена може се пратити властеоска породица Бућа у Дубровнику. Мислимо да њу треба везати за Трипу Бућу, који је овом приликом добио дубровачко племство.

У последњој години XIV века три су странца добила дубровачко племство. Краљ Остоја и војвода Хрвоје Вукчић су то добили пошто су били главни носиоци преговора о продаји Приморја од Курила до Стона Дубровчанима.[48] У вези са тежњом Дубровчана да на миру уживају уступљено Приморје, добио је племство и војвода Радич Санковић. Он је био господар области због које су Дубровчани преговарали са босанским краљем. Био је свакако најзаинтересованији за то подручје, а у завршној фази преговора он није учествовао, није потписник на краљевој повељи, већ заузима непријатељски став према обављеном послу.[49] Да би се међусобни односи средили, вођени су преговори августа месеца 1399. године између Дубровчана и војводе Радича. Војвода је том приликом потврдио продају Приморја од стране босанског краља, уступио село Лисац, а добио је за то новчану накнаду и дубровачко племство.[50]

Војвода Сандаљ Хранић је добио дубровачко племство 1405. године, после напорних преговора са Дубровчанима. Наиме, он је

---

[48] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I, 427-429 и 446-447; они су као дубровачка властела имали своје делове земље у Сланском приморју (D. Roler, *Agramo–proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoleća*, Zagreb 1955, 230).

[49] J. Мијушковић-Калић, *Хумска власшеоска йородица Санковићи*, Историски часопис XI (1961), 42-45.

[50] Reformationes 31, f. 136', 23–VIII–1399: „Prima pars est de faciendo ipsum Radic voyvoda de nostro consilio maiori sicut est dominus rex et voyvoda Chervoye" (усвојено са 22:10 гласова); N. Jorga, o. c., II, 78. Треба напоменути да је ову одлуку донело Веће умољених, а не Велико веће, како би се то могло очекивати. Недвосмислена формулација са навођењем примера босанског краља и војводе Хрвоја не даје места сумњи у крајњи резултат. Војвода Радич добио је дубровачко племство. Остаје ипак нејасно зашто Велико веће није потврдило ову одлуку. - М. Орбини зна да је војвода Радич добио дубровачко племство, али то погрешно проширује и на његовог оца Санка и брата Бељака (M. Orbini, o. c., 362). Санко је добио грађанство 1348. године, а не племство (Mon. Ragusina II, 48). Лукаревић, наводећи које су све породице добиле дубровачко племство помиње и Санковиће, кнезове Невесиња (*Copioso ristretto*, 175).

као господар поседа побеђеног Р. Санковића полагао право на село Лисац и тражио од Републике посебну новчану награду да им то уступи.[51] Војвода је био врло упоран у своме захтеву. Најзад је ипак споразум постигнут на бази дубровачких предлога: војвода је добио кућу у Дубровнику, део земље у Приморју, племство и издржавање за своју пратњу када буде боравио у Дубровнику.[52] Поред тога мислимо да су Дубровчани овом приликом имали и друге планове. Преко Сандаља Хранића могли су да утичу на сређивање односа са централном влашћу у Босни. Ти су односи озбиљно били поремећени ратом краља Остоје 1403. године. Његов пад у пролеће 1404. године донео је Дубровчанима олакшање, али не и нормализовање односа са Босном. Сандаљ Хранић је био погодна личност и јак ослонац за преговоре са новим краљем.

Дубровчани су Косачама не само потврдили племство 1419. године, пошто су купили Сандаљеву половину Конавала, него су и проширили на друге сроднике војводине.[53] Већ следеће године, када је Сандаљ Хранић уз помоћ турске војске победио војводу Радослава Павловића, отео његову половину Конавала и уступио је Дубровчанима, ови му опет потврђују племство.[54]

Војвода Радосав Павловић први је члан ове породице који је добио дубровачко племство. Истина, када су Дубровчани још јануара 1419. године водили преговоре са његовим братом војводом Петром за добијање Конавала, усвојили су његов захтев поднет преко посланика Браила Тезаловића, да му дају племство и кућу у Дубровнику, која је раније припадала протовестијару Жори Бокшићу, у случају да Конавли припадну Дубровчанима.[55] Међутим, преговори су остали без резултата овом приликом и још низ година касније, јер Павловићи нису били спремни да продају Конавле. Тако ни војвода Петар није

[51] N. Jorga, o. c., II, 104-105.

[52] N. Jorga, o. c., II, 107; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 265-267.

[53] Види нап. 22.

[54] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 305-309. Најзад, када је Сандаљев наследник Стјепан Вукчић Косача регулисао своје односе са Дубровчанима 1435. г., ови су њему и његовим синовима потврдили племство (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 42). Кнез Владислав помиње се међу члановима Великог већа (Specchio del Maggior consiglio del'anno 1440, f. 386).

[55] Acta cons. rogatorum 2, f. 11, 24–I–1419. Тада је једногласно усвојено: „Prima pars est de declarando partem captam in presenti consilio die 14 presentis de acceptando petitionem Braili videlicet quod in casu quod ipse operetur quod contrata Canali perveniat ad manus dominationis Rag. dominus suus voivoda Petar Paulouich sit de consilio nobilium Ragusii et habere debeat domum qua fuit olim domini Zore protovestiarii“; Chronica J. Restii, 219.

добио обећано дубровачко племство. Али већ неколико година касније, 1423. године, то је успело његовом млађем брату Радосаву.

Када је војвода Радосав Павловић 1423. године покушао да добије дубровачко племство уз помоћ Сандаља Хранића, захтев је наишао на озбиљан отпор. Дубровачки посланици требало је да објасне војводи Сандаљу да се племство не може тако лако дати војводи Радославу, јер ни његов отац ни његов брат нису имали тај ранг, а разлог томе је јасан: „perche non aiutorono allo crescimento di Ragusa“.[56] Дубровчани су се поред тога устезали и због држања самог војводе Радослава. Ни он, као ни његови претходници, „није допринео напретку Дубровника“. Напротив, њихови међусобни односи често су озбиљно ремећени. Војводин човек, кнез Бранко, 1422. године је из Сокола напао дубровачког кнеза на Љутој и опљачкао га. Војвода није том приликом показао дужну предусретљивост према дубровачком захтеву за одштету. Ствар се отезала и чак су Дубровчани тражили интервенцију Сандаља Хранића.[57] Најзад, преговоре за продају Конавала Радосав Павловић је стално отезао. Због свега тога Дубровчани су у неколико наврата расправљали о предлогу да му се да племство. О томе се дискутовало 11. фебруара 1423. године у Већу умољених, и то дуго. Предлози да се иде пред Велико веће „de faciendo voyvodam Radoslauum Paulouich nobilem de consilio Ragusii“ на начин који ће одредити Веће умољених, као и то да се у Великом већу њему да племство без икаквих услова, нису стављени на гласање. Дискусије су настављене још истог дана, па је најзад усвојен предлог да о томе расправи Велико веће и овласти кнеза, Мало веће и Веће умољених да они поступе како нађу за сходно.[58] После ове одлуке ствари су се брзо развијале. Четири дана касније Дубровчани су издали тражену повељу у којој су навели једино војводино пријатељство према Дубровнику као разлог давању племства.[59] За узврат војвода Радосав се обавезао да ће штитити дубровачке трговце и имовину, да ће са својим људима „у свако време“ бранити Дубровник и помагати га, потврдио је уступање Сандаљеве половине Конавала и града Сокола.[60] Треба имати у виду да су баш у ово време вођени даљи преговори са војводом Радосавом за куповину његове половине Конавала. Марта 1423. године дубровачки посланици су му нудили

[56] N. Jorga, o. c., II, 212.

[57] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 580-582; упор. В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 429.

[58] Acta cons. rogatorum 3, f. 139, 11–II–1423; истог дана Велико веће је дало тражене овлашћење (Acta cons. maioris 2, f. 116, 11–II–1423).

[59] Љ. Стојановић, *Повеље и писма*, I, 582–585; Luccari, *Copioso ristretto*, 175.

[60] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 585-591.

кућу у Дубровнику, виноград у околини града, 6000 дуката и 500 перпера годишње.[61] Међутим, војвода још увек није пристајао на дубровачке услове.

Дубровчани су Павловићима још у два маха потврдили племство. Најпре 1426. године, када је коначно Радослав Павловић продао свој део Конавала, и касније синовима војводе Радослава, после очеве смрти.[62]

Већ смо напоменули да су војвода Иваниш Влатковић и његова браћа добили племство као дубровачки савезници за време ратовања против херцега Стјепана. Они се помињу у XV веку међу члановима Великог већа, а видели смо да је Иваниш Влатковић био „procurator de Sancta Maria Angellorum" за 1463. годину.[63]

Војвода Сладоје Семковић добио је племство марта 1453. године после дугог оклевања Дубровчана, који га очигледно нису сматрали достојним те почасти, иако им је био савезник у рату са херцегом Стјепаном.[64] За њега су се овом приликом живо залагали дубровачки пријатељи и савезници, војвода Иваниш Влатковић и син херцега Стјепана, кнез Владислав. Још у лето 1452. године војвода Иваниш је подржавао предлог Сладоја Семковића да добије дубровачко племство, али без успеха.[65] Почетком марта идуће године опет се покреће ово питање, али сада уз интервенцију и кнеза Владислава до кога је Дубровчанима тада било нарочито стало. Али ни тада Дубровчани нису били спремни да испуне наведени захтев.[66] Крајем истог месеца превагнули су ипак обзири према савезницима, војводи Иванишу и кнезу Владиславу, који су боравећи у Дубровнику и даље живо интервенисали.[67] Предлог је још једном био одбијен, 23. марта, да би три дана касније била донета одлука да се предмет достави Великом већу, које је онда последњег дана месеца марта коначно донело позитивно решење.[68]

[61] N. Jorga, o. c., II, 213.

[62] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 608 и II, 105.

[63] Specchio del Maggior consiglio del'anno 1440, f. 386; дед војводе Иваниша, Ђурђе Радивојевић, био је почетком XV века дубровачки грађанин (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 414).

[64] N. Jorga, o. c., II, 468.

[65] Веће умољених одлучило је „de induciando pro facto nobilitatis quam petit Sladoe Semchouich et d. Rector cum suo parvo consilio respondeat voyvode Ivanis superinde faciendo excusatione pro nunc" (Acta cons. rogatorum 13, f. 69', 12–VIII–1452).

[66] Acta cons. rogatorum 13, f. 160, 5–III–1453.

[67] N. Jorga, o. c., II, 486, нап. 1.

[68] Acta cons. rogatorum 13, f. 168, 23–III–1453 и f. 170, 26–III–1453; дато је и објашњење уз одлуку о давању племства: „Et hoc quod dominus Vladissauus et voyvoda Ivanis rogarunt pro ipso" (Acta cons. maioris 10, f. 9, 31–III–1453); N. Jorga, o. c., II, 486, нап. 2.

Последњи странац за кога знамо да је добио дубровачко племство јесте кнез Гргур Благајски.[69] Из породице Благајских из Хрватске, син Антуна Благајског, он је једини члан ове породице који је добио ову високу част. Иако је несумњиво био угледна личност свог времена,[70] није потпуно јасна позадина овог поступка Дубровчана.

Додељивање грађанства

Ако се посматра састав становништва средњовековног Дубровника са становишта правног положаја појединаца, може се уочити да је било неколико категорија. Најпре, било је увек странаца (forenses), који су се у пролазу задржавали у Дубровнику или чак у њему и дуже боравили. Затим, било је „становника" (habitatores) који су живели у граду. То су били трговци, занатлије, неквалификована радна снага и др. Најзад, долазили су пуноправни грађани Републике (cives).

Поред наведених група, у дубровачким документима често срећемо „оне који себе сматрају Дубровчанима" („qui pro Raguseo se distinguit", „qui pro Raguseo se appellat").[71] Када се издаје нека наредба која треба да обухвати све категорије становништва, увек се и они посебно наводе. Поставља се питање: кога треба подразумевати под тим људима? Разлози због којих се појединац могао сматрати Дубровчанином могу бити врло разноврсни. То су могли бити дугогодишњи „habitatores", који нису формално примљени за грађане, није донета одлука већа о томе, нису положили уобичајену заклетву, али који су дужим периодом живота у Дубровнику себе сматрали Дубровчанима. Они су обично, као и остали грађани, испуњавали обавезе према држави, плаћали разне дажбине и сл.[72] Да оштра граница између њих и формално примљених грађана није постојала, најбоље показује случај Фирентинца Bencia del Buono. Он је примљен за грађанина 30. VI 1329. године, а после тог времена

[69] Acta cons. maioris 12, f. 175', 24–VII–1464; ни дубровачки летописац не каже тим поводом ништа одређеније: Chronica J. Restii, 370.

[70] L. Thallóczy, S. Barabás, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897, 328 и д.

[71] Mon. Ragusina V, 15; III, 266 итд.

[72] Дубровчани 1312. г. обавезују свог лекара да лечи „omnes personas de Ragusio et districtu, que faciunt angarias communis, et que pro Raguseis distinguntur, cuiuscumque condicionis et status sint": Mon. Ragusina I, 11.

Дубровчани га опет означавају само као „habitator Ragusii".[73] Затим, Дубровчанима су се могли сматрати сви они појединци чије је грађанство било спорно из било ког разлога. У нашим средњовековним државама увек је било оних који су се издавали за Дубровчане, као и оних који су се таквима само привремено представљали.[74]

У овом одељку нашег рада обратићемо пажњу на оне дубровачке грађане који су то постали добијањем грађанства путем посебне одлуке одговарајућег већа.[75] Предмет је нашег излагања, дакле, само одређена група дубровачких грађана. То су они појединци у којима, бар једним делом, треба видети претке будућих имућних дубровачких трговаца, који ће, сједињени у братству Св. Антуна, бити важна категорија дубровачког становништва. Проверавајући тзв. Чингријину генеалогију Антунина могли смо да утврдимо за известан број случајева да она углавном одговара архивским подацима. Претке породица Cotrugli, Nale, Monaldi, Brugnoli и др. које помиње ова Генеалогија, нашли смо у нашим документима.[76]

Пре него што пређемо на излагање појединих проблема у вези са нашом темом, истаћи ћемо неке општије закључке.

У периоду који ми посматрамо, од почетка XIV века па до пада наших земаља под турску власт у другој половини XV века, дакле у време постојања наших средњовековних држава, захваљујући континуитету сачуване грађе у којој се налазе и драгоцене законске одредбе, може се констатовати најпре да је додељивање грађанства појединцима процес који је мењао свој интензитет, али се одвијао у непрекидном току. Број примљених грађана растао је и опадао у појединим периодима зависно од политике владе, која се, као што је познато, увек врло вешто прилагођавала тренутним ситуацијама. Док се, на пример, број примљених грађана у две последње деценије XIV века пење (када је карактеристичан већи прилив људи

[73] Mon. Ragusina V, 268 и 273; да није увек могуће разликовати странце који живе у Ђенови од оних који су постали грађани, констатовао је Robert Sabatino Lopez, *Concerning Surnames and Places of Origin*, Medievalia et Humanistica VIII (1954), 12.

[74] М. Динић, *За историју рударства*, Београд 1955, 11-12; И. Божић, *Дубровник и Турска*, Београд 1952, 285-286.

[75] Проблем додељивања грађанства странцима дотакла је у свом раду И. Манкен, о. с., 79–81. Приложени списак новопримљених грађана (стр. 91-96) непотпун је, а местимично и нетачан.

[76] Которанин Laurentio de Cotrullo добио је грађанство 1383. г. (М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике*, Београд 1951, 354); Баранин Nicola Marini de Nale: Acta cons. maioris I, f. 63, 16–II–1417; он је оставио тестамент у Дубровнику: Testamenta 14, f. 192–194, рег. 13–III–1451; Monaldus Viganti de Pisauro: Acta cons. maioris 9, f. 211, 19–X–1451; Georgius Brugnolus de Mantua: Acta cons. maioris 3, f. 203, 4–III–1428.

из Босне, Сребрнице и других градова), дотле он нагло пада после 1449. године, када дубровачка влада ставља нарочите препреке пријему људи из залеђа у грађанство.

Дубровачка влада је увек водила рачуна о пријему нових грађана. Она је у појединим моментима доносећи законске одредбе, које ћемо у даљем излагању навести, одређивала правце којим ће се тај процес одвијати. Постављајући одређене критеријуме, прописујући разне процедуре пријема (законске одредбе из 1364, 1395. и 1449. године) она је фаворизовала пријем странаца из појединих области на штету других. Тако је, примера ради наводимо, 1395. године предвиђена знатно једноставнија процедура за пријем словенског становништва залеђа него за људе из далматинских градова или било ког другог краја.[77] Ако се посматрају не само законске одредбе, него и низ појединачних одлука, може се констатовати да је дубровачка влада водила одређену политику додељивањем свог грађанства. Разумљиво је да се она у тако великом временском раздобљу морала мењати.

Ако се изврши анализа примљених грађана, може се приметити да је дубровачко грађанство имало двојаки карактер. Влада је давала грађанство појединим истакнутим људима за њихове заслуге или онима чије је пријатељство сматрала корисним. Грађанско право ових лица К. Јиречек је сасвим оправдано називао почасним.[78] Оно се битно разликовало од грађанства датог појединим имућнијим трговцима или занатлијама које је влада насељавала у Дубровник, или чвршће везивала за интересе града. Међу почасним грађанима Дубровника - да употребимо термин К. Јиречека - срећу се имена познатих личности: Санко Милтеновић, Стјепко Чихорић, браћа Балшићи,[79] кнез Вукослав Николић и браћа,[80] војвода Петар Ковачевић,[81] кнез Павле Раденовић,[82] кнез Лазар и други. Понекад су Дубровчани сами нудили ову врсту свог грађанства. Оно је било тада најчешће средство које је коришћено у разним дипломатским преговорима. Тако је обећано грађанство кнезу Браилу Тезаловићу, човеку војводе Радослава Павловића, у

[77] Liber viridis, carta 86, f. 96 и 97, 26–X–1395; М. Пуцић, *Споменици српски*, 160-161.

[78] К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 39-40.

[79] Mon. Ragusina II, 48; III, 62-53; 298; J. Тадић, *Писма и упутства* 57-58; Acta Albaniae 40; Chronica J. Restii, 141.

[80] Reformationes 29, f. 60', 12–XII–1392.

[81] Acta cons. minoris 8, f. 179, 28–VII–1440.

[82] Reformationes 30, f. 57', 24–III–1397; није тачно мишљење да је он добио племство: И. Манкен, о. с., I, 77.

случају да започети преговори око продаје Конавала буду успешно окончани.[83] Жеља да се придобије утицајна личност вероватно је руководила Веће умољених у доношењу једне необичне одлуке 1420. године: да се једном Турчину да грађанство ако он то затражи.[84] То је био Исак, познати турски војсковођа, који је баш у то време био савезник војводе Сандаља Хранића у борби против Павловића. Овоме Исаку се приписује победа над војводом Петром Павловићем и његова погибија. Интересантно је напоменути да девет година касније, 1429. године, Дубровчани тамним бојама карактеришу тог истог Исака говорећи да „он никада ништа друго не мисли до да међу босанском господом заметне и посеје неслогу како би их у међусобној завади лакше могао једног по једног да дотуче и уништи".[85]

Дубровачка влада је од својих почасних грађана очекивала пријатељску подршку кад год би то било потребно, а у замену за то пружала је уточиште у случају потребе, као и друге своје услуге. Када су два српска племића, браћа Голубићи, примљени за грађане, Дубровчани им потврђују да могу у свако доба доћи у Дубровник, у њему боравити, имовину депоновати. Ако би се десио случај да морају због рата или ког другог разлога да побегну из Србије, могу слободно доћи у Дубровник и из њега опет отићи са својом имовином према сопственој вољи, без сметњи, као што то може учинити сваки други Дубровчанин. Чак се предвиђа да ће, ако дође до неспоразума између Србије и Дубровника, њихова имовина депонована у Дубровнику бити сачувана и они је могу повући из Дубровника према својој вољи.[86] Кнез Прибоје Масновић, заповедник Високог, тражио је дубровачко грађанство и добио га у време немира око избора краља Остоје 1398. године.[87] Када се Стефан Лазаревић

[83] Acta cons. rogatorum 2, f. 11', 24–I–1419: „et ipse Brailus habeat duc. auri 1000 et civilitatem Ragusii". Преговори су остали без резултата, па ни кнез Тезаловић није постао дубровачки грађанин.

[84] Acta cons. rogatorum 2, f. 120, 29–V–1420: „Prima pars est de dando libertatem ambassiatoribus apud voyvodam Sandalium offerendi civilitatem Ragusii Isaah Teuchro si eam petierit"; N. Jorga, o. c., II, 189-191, нап. 9.

[85] N. Jorga, o. c., II, 249; упор.: И. Божић, *Дубровник и Турска*, 47-48. Дубровчани су овде у ствари говорили о турској политици на Балкану везујући је само за одређену личност, Исака.

[86] Mon. Ragusina III, 198; о дипломатској мисији Ивана Голубића у Дубровнику уп.: М. Медини, *Дубровник Гучетића*, Београд 1953, 96-97. - Када је краљ Душан 1340. г. тражио од Млечана да му дају грађанство, он се истовремено обезбеђивао да у случају потребе може са имовином доћи у Венецију или њој потчињене области: Š. Ljubić, *Listine*, II, 76-77; Т. Флоринский, *Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века*, С. Петербург 1882, 155-156.

[87] Reformationes 31, f. 28, 3–VI–1398; В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, 358.

спремао 1402. године да као вазал турског султана притекне овоме у помоћ у борби против Татара, тражио је од Дубровчана да му потврде да је њихов грађанин.[88] Ови и слични случајеви показују да су балкански феудалци добијањем дубровачког грађанства покушавали да се обезбеде за случај евентуалних неприлика.

Другу, свакако бројнију групу чине они појединци које је дубровачка влада дајући им грађанство знатно чвршће везивала за свакодневне интересе града. Ако се тражи заједничка карактеристика тих људи, ми бисмо у првом реду истакли да су то углавном били имућни људи, окретни трговци или веште занатлије за које је добијање дубровачког грађанства значило могућност да се користе свим оним погодностима које је влада обезбеђивала својим трговцима (царинске повластице и др.) Влада је одабирала оне појединце чија је делатност могла допринети привредном развоју града. Да наведемо само неке примере. Стане Илиић је добио дубровачко грађанство 1388. године; био је веома имућан трговац са разгранатим везама, задуживао се и на знатне суме новца.[89] Дежин Николић из околине Бара постао је дубровачки грађанин 1391. године. Он се бавио трговином која се може лепо пратити по бројним задужницама које су сачуване, имао је много пословних пријатеља; умро је у Приштини.[90] Баранин Радосав Цветковић такође се бавио трговином, као и давањем новца на зајам. Суме са којима је располагао достизале су знатну висину. Бројни су подаци који илуструју његову широку активност. Његов тестамент сачувао нам је интересантну слику имовине овог предузимљивог трговца и показује коју су врсту људи Дубровчани примали у своју средину.[91] Вукша Дидалић са Неретве, браћа Матулиновићи из Поткучлата, Добрашин Димитровић из Сребрнице, затим пословни људи из Италије, као што су познати

[88] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 195-196; упор.: Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1893, 269.

[89] Reformationes 27, f. 50', 1–IV–1388; Debita Notariae 10, f. 95, 18–I–1391; f. 116', 8–VI–1391; f. 117, 118 итд., затим Deb. Not. 11, f. 16, 14–IV–1393, f. 22, f. 56, итд. Оставио је тестамент у Дубровнику који је регистрован 8–II–1450: Testamenta 14, f. 149–150'; тестамент је оставила и његова жена Маруша: Testamenta 15, f. 128', рег. 10–I–1455. Још за живота очева, Пиерко, син Стана Илиића трговао је у Србији и имао чак пословне везе са Турчином Ђорманом у Приштини: К. Јиречек, *Историја Срба*, II, 331.

[90] Reformationes 29, f. 15', 29–IV–1391; Testamenta 11, f. 212–214, рег. 4–X–1429. Своју имовину оставио је нећаку Новаку Ђурђевићу, такође трговцу: М. Динић, *Грађа за историју Београда*, књ. II, Београд 1958, 33.

[91] Reformationes 28, f. 10, 2–I–1389; Debita Notariae 13, f. 199, 8–VI–1420; f. 211', 15–VII–1420; f. 214, 24–VII–1420 итд. Своју велику имовину оставио је синовима: Testamenta 12, f. 113–114', пер. 22–X–1435.

Петар Пантела, Аниел Чекапеше и многи други спадају у ову групу дубровачких грађана.

Грађа којом располажемо омогућава нам да констатујемо да је дубровачка влада увлачила у своју средину и укључивала у своју привреду способне странце, оне појединце који су већ раније били познати у Дубровнику долазећи обично да се задуже код појединих Дубровчана, или који су већ живели у самом граду. Тако се Братош Љупковић (Gliupchouich, Lupchouich) из Брштаника задуживао још 1391. године код Радина Илиића за 71 дукат,[92] а добио је грађанство тек следеће године, када се опет задужује.[93] Знамо да је Новобрђанин Michath Vrborar давао новац на зајам 1395. године,[94] а добио је грађанство следеће године.[95] Или, Jurchus Matullinouich из Поткучлата задуживао се већ 1395. године, а добио је грађанство 1396. године.[96] Апотекар Paulucius Francisci de Monteflore живео је већ 30-тих година у Дубровнику, а добио је грађанство тек 1349. године.[97] Фирентински трговац Stoldus de Goro de Rabata помиње се у Дубровнику већ 1419. године приликом склапања трговачког друштва са једним Фирентинцем, а знамо да је давао и новац на зајам.[98] Добио је дубровачко грађанство тек пуних 6 година касније.[99]

Желимо да подвучемо чињеницу да су страни трговци, они које је Дубровник већ познавао, добијали грађанство. Међу њима могу се препознати и трговци из наших средњовековних држава, који су добијајући дубровачко грађанство онда настављали, и, несумњиво, проширивали своју делатност под фирмом Дубровчана. Овај моменат, мислимо, треба имати у виду када се разматра проблем учешћа балканских трговаца, поред Дубровчана, у обављању трговине.

Еластичност своје политике дубровачка влада је показала у чињеници да није од свих новопримљених грађана захтевала настањење у граду. Од њих је тражено „manutenere honorem et bonum statum

[92] Deb. Not. 10, f. 95', 21–I–1391.

[93] Reformationes 29, f. 43, 14–V–1392; Deb. Not. 10, f. 143, 15–V–1392.

[94] Deb. Not. 11, f. 162', 12–X–1395.

[95] Reformationes 30, f. 37', 28–VI–1396.

[96] Deb. Not. 11, f. 129', 16–IV–1395; Ref. 30, f. 30', 12–II–1396. Браћа Матулиновићи активно су се бавили трговином: Deb. Not. 11, f. 187, 9–III–1396; f. 187', 9–III–1396; 13, f. 223, 7–VIII–1420; М. Динић, *Грађа за историју Београда*, II, 25.

[97] М. Динић, *Крсташи грошеви*, Зборник радова Византолошког института 1 (1952), 109-111; Mon. Ragusina II, 84.

[98] Deb. Not. 13, f. 77', 21–I–1419; f. 117', 16–X–1419: он се тада означава као „habitator Ragusii".

[99] Acta cons. maioris 3, f. 70, 28–IV–1425.

civitatis et civium Ragusii", да добро поступају са Дубровчанима, итд.[100] Овом приликом указујемо и на две одлуке владе да се 6 странаца примају за „cives de foris".[101] Они су се само обавезали да ће подносити дажбине као и други грађани, а не и да ће живети у Дубровнику. За двојицу од њих знамо да су са Неретве, а за остале да су Власи (Султанићи).

У погледу тзв. „белих грађана" (cives albi) у Дубровнику тешко се може шта одређеније рећи. Свега два податка којима располажемо не уносе довољно јасноће у ово интересантно питање. Два брата Obrayan и Volchaz Obadichi de Prilip de Bristica (Прилеп на Дрини) примљени су 28. II 1392. године за „cives albi civitatis Ragusii", од којих је Вукац положио уобичајену заклетву.[102] Значајно је свакако да овој двојици браће није постављен услов да морају живети у Дубровнику. Затим, седам година касније једна сасвим кратка одлука Већа умољених „de inducianda super facto civium nostrorum blancorum" не помаже много разјашњавању ове категорије дубровачких грађана.[103] Познато је да су у Ђенови постојали тзв. „бели грађани". То су били досељеници са Истока, из ђеновљанских поседа (Кафе, Пере, итд.), који су на Кипру имали специјалан положај у односу на своје сународнике.[104] Да ли се Дубровник и у којој мери угледао у погледу „белих грађана" на своје италијанске конкуренте, нисмо били у стању да утврдимо. Могућа је претпоставка да су и у нашем случају „белим грађанима" сматрани они грађани који не живе у самом Дубровнику. Случај браће Обадића упућује нас да у залеђу Дубровника тражимо места из којих су потицали ови „cives albi".[105]

Законске одредбе

Прве законске одредбе о додељивању грађанства појединцима срећемо у другој половини XIV века, у време после Задарског

[100] Ref. 30, f. 67, 18–VI–1397; f. 67', 26–VI–1397 и др.

[101] Они „facti fuerunt cives Ragusii de foris cum honoribus et honeribus et beneficiis quibus utuntur alii cives Ragusei de foris..." (Ref. 29, f. 10', 24–II–1391 и Ref.. 30, f. 65', 29–V–1397.)

[102] Ref. 29, f. 34', 28–II–1392.

[103] Ref. 31, f. 133, 12–IV–1399; N. Jorga, o. c., II, 77.

[104] N. Jorga, o. c., I, 81, нап. 7.

[105] И. Божић, *Извештај о раду на издању Описа Дубровника од Filipa de Diversis*, Историјски часопис 1-2 (1948), 389; исти, *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV и XV веку*, Ист. гласник 1 (1949), 61.

мира 1358. године, када се Дубровник ослободио млетачке врховне власти. С обзиром на то да се кроз законске одредбе најјасније може видети политика владе, морамо са жаљењем констатовати да располажемо са свега неколико таквих одредаба. Насупрот томе недостатку стоји низ појединачних одлука о пријему странаца у грађанство. Прикупљањем тих података добија се драгоцена допуна основној линији коју су Дубровчани поставили кроз законске одредбе.

Ако се посматра политика владе у ширим оквирима, у временском периоду од прве законске одредбе из 1364. године до оне последње 1449. године, може се констатовати концентрисање пажње на питање - ко може постати дубровачки грађанин и на који начин. О значају тога проблема не треба посебно говорити. За малу Дубровачку Републику ово је питање било прворазредне важности, јер је од његовог регулисања зависила и сама безбедност града. У граду са релативно малим бројем становника, какав је био Дубровник, морао се са крајњом пажњом пратити ток прилива становништва. Сувише велики број људи из одређеног града, или области, могао је да представља латентну опасност или бар значајну конкуренцију самим Дубровчанима.

Да би се јасније показао смисао законске одредбе донете 1364. године, осврнућемо се у најкраћим цртама на стање наслеђено из млетачког периода.

У првој половини XIV века појединци су примани за грађане путем устаљених обичаја. То је „antiqua consuetudo" коју помињу Дубровчани 1364. године.[106] Мало веће је било тада надлежно за пријем странаца за грађане. Оно је на својој седници, обично на захтев молиоца, доносило одлуку о томе. У већини случајева то је било довољно да се поднети захтев и оствари. После овог правног дела процедуре следила је заклетва појединца, који се заклињао на верност млетачком дужду, дубровачком кнезу и дубровачкој општини.[107] Међутим, интересантно је да су веома рано, већ на самом почетку XIV века, племићи Котора били подвргнути специјалном режиму. Пошто је Котор имао нарочити значај за Дубровчане с обзиром на географску близину, сродничке везе, економску снагу и везе са српским двором, чији су поданици они били, о његовим племићима водило се у Дубровнику нарочито рачуна. Которски племићи Paulus de Thoma и Bisti de Tripe de Primutis добили су дубровачко грађанство одлуком Великог већа, што свакако представља

[106] А. Соловјев, *Liber omnium reformationum*, Зборник за ИЈК, књ. VI, Београд 1936, 79.

[107] Mon. Ragusina V, 234 и д.

изузетак.[108] Њима се као веома истакнутим личностима морала посветити посебна пажња.

Свакако да је на једноставну процедуру пријема појединаца у грађанство кроз Мало веће утицао и релативно мали број људи који су то тражили. У првој половини XIV века примљено је за грађане знатно мање људи него у каснијем периоду. Да је постојала јача струја у том приливу свакако би се појавила и потреба одређене интервенције владе.

Прву, већ поменуту законску одредбу донело је Велико веће на својој седници од 10. VII 1364. године. Тада је одлучено да Мало веће не може да прими за грађанина ниједног племића из Котора, Улциња и Бара, изузев ако се са породицом настани у Дубровнику. У погледу осталих грађана Малом већу се остављају слободне руке да даје грађанство „prout videbitur pro bono et augmento civitatis nostre secundum antiquam consuetudinem".[109]

Смисао ове законске одредбе није забрана давања дубровачког грађанства которским племићима који не би живели у Дубровнику.[110] Само је Малом већу ускраћено право доношења такве одлуке. Свакако да преношење надлежности за пријем ових племића са Малог већа на друга два већа значи отежавање процедуре пријема и показује намеру да се сваки појединачни случај подвргне већој контроли. Али, видели смо да су и у првој половини XIV века которски племићи добијали тражено грађанство одлуком Великог већа (Paulus de Thoma, Bisti de Primutis, који се нису трајно настанили у Дубровнику). Према томе оно што се у пракси већ спроводило, бар што се тиче которских племића, 1364. године се проширује и на племиће Бара и Улциња и добија законску снагу. Међутим, Мало веће могло је и

[108] Mon. Ragusina V, 228. У свој обимни рад посвећен дубровачком патрицијату у XIV веку И. Манкен је уврстила и породицу de Thoma у дубровачку властелу (стр. 428-432). Ми се не бисмо сложили са мишљењем да је Paulus de Thoma, о чему говори И. Манкен, добио дубровачко племство. У податку који нам о томе говори ради се о давању само грађанства („quod Paulus de Thoma cum filiis et tota familia sua recipiatur in civem de Ragusio et tractetur in omnibus factis suis tamquam Raguseus et civis Ragusii": Mon. Ragusina V, 36; он је то грађанство добио пошто су успешно обављени преговори између Дубровника и српског краља Милутина, чији је посланик он био: Mon. Rag. V, 11; 12-14; 28-29 и д.). Проучавајући додељивање дубровачког племства имали смо прилике да установимо да су Дубровчани увек прецизирали да се странац прима „in civem de consilio" и сл. То није речено за Павла Томиног. Чињеница да је одлуку у његовом случају донело Велико веће није доказ да је додељено племство. И каснији подаци објављени у Mon. Ragusina не показују да је породица de Thoma имала дубровачко племство.

[109] А. Соловјев, о. с., 79.

[110] И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника*, 60.

даље да дâ грађанство сваком странцу, чак и племићима Котора, Улциња и Бара, ако дође у Дубровник на стални боравак. То је оријентација коју ће Дубровчани дуго задржати, а која се овом приликом први пут јавља. Различито су третирани они људи који су са породицама дошли у Дубровник или су били спремни да то учине, у односу на оне који су остајали да живе ван Дубровника. За прве је овде предвиђена једноставнија процедура пријема.

Разлоге доношењу ове одредбе не треба тражити једино у географској близини означених места и економској снази тих племића. Дубровчани су могли имати у виду и недавно вођени рат између Дубровника и кнеза Војислава Војновића, када се которски племићи, дубровачки грађани, који су живели и даље у Котору, нису покорили наредби владе да дођу у одређеном року у Дубровник и пруже тражену помоћ.[111] Овај случај показао је Дубровчанима недвосмислено колико се може рачунати на грађане удаљене од дубровачких градских зидина, а тиме и проблема града.

Седамдесетих година XIV века појављује се законска одредба, која се једина у низу одредби којима располажемо, бави проблемом правног положаја дубровачких грађана у области кривичног права. Предвиђено је „quod illi Sclavi qui fiunt vel facti sunt usque nunc cives et non habitant in Ragusio, in facto criminalium haberi et tractari debeant secundum consuetudines quas habemus cum hominibus illius loci unde sunt illi Sclavi facti cives".[112] На основу овога јасно се види у коликој је мери дубровачко грађанство било зависно од места сталног боравка (habitatio). Одредбе дубровачког кривичног права замењују се у наведеном случају обичајима које су Дубровчани имали са Словенима у унутрашњости, без обзира на то што су били у питању њихови грађани.

Крајем XIV века, када је број примљених грађана знатно порастао, јавља се опет интервенција владе. Ако је одредба из 1364. године била само прво ограничење, тада се одредба из 1395. године може означити као препрека у пуном смислу речи.[113]

Законска одредба која је донета октобра 1395. године није дошла изненада. Влада је још у пролеће те године одредила тројицу својих већника из Малог већа да проуче начине на које ће се појединци примати за грађане.[114] Ствар није била једноставна. Какве су

[111] Mon. Ragusina III, 90; 108.

[112] А. Соловјев, о. с., 109; упор. И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника*, 60.

[113] У Венецији се такође пошло путем постављања процедуралних баријера да би се смањио број примљених грађана: P. Molmenti, *La vie privée à Venise*, Venise 1907, 55.

[114] Ref. 30, f. 10, 10–III–1395.

предлоге ова тројица „officiales" поднели том приликом не знамо. Свакако да је обраћена пажња проблему људи из Далмације и других страних земаља, пошто је то суштина одредбе донете у јесен те године. Велико веће је 26. X 1395. године са 54:12 гласова прихватило одлуку да убудуће нико из крајева горње или доње Далмације, нити из било ког страног краја не може постати грађанин Дубровника, сем ако је изабран и потврђен у Великом већу; једино је Мало веће овлашћено да бира за грађане оне или између оних које Дубровник сматра за Словене, и то на начине и по обичајима по којима су и дотада Словени примани за грађане. Затим се прецизира да се за Словене не сматра ниједан човек који је из града у Приморју. Најзад се поништавају овлашћења која је имало Мало веће на овом подручју, а која су била донета на основу каквих уредаба или обичаја.[115]

Потпуно је оправдано мишљење да је ова одредба означила пут којим се Дубровник обнављао: људима из планинског залеђа.[116] Ова оријентација Дубровника на словенски живаљ из унутрашњости Балканског полуострва не може се довољно подвући. Она је резултат јаких економских и политичких веза са нашим средњовековним државама, а разумљива је само ако се упоредо прати развитак привредних веза овог града са његовим залеђем.

Постоје различита мишљења о томе где треба тражити узроке доношењу овакве одредбе. К. Војновић[117] и И. Синдик[118] сматрају да је она донета зато да би спречила увлачење углавном млетачког елемента у Дубровник. Међутим, ми нисмо могли уочити нарочито велики прилив млетачких поданика у Дубровник. Зато узроке наведеној одредби треба тражити пре у жељи Дубровчана да избегну компликације на спољнополитичком плану, као и да се смањи конкуренција самим Дубровчанима.[119] Јер, пословни људи Приморја

[115] Liber viridis, carta 86, f. 96 и 97; М. Пуцић, *Споменици српски*, Београд 1858, 160-161: „captum et firmatum fuit per 54 ipsorum (consiliariorum) quod de cetero aliquis de partibus Dalmatiae superioris vel inferioris nec de aliqua alia parte extranea non possit fieri et creari civis Ragusii nisi fiat et firmetur in maiori consilio Ragusii, salvo quod minus consilium habeat libertatem faciendi cives Ragusii illos sive ex illis qui per civitatem Ragusii habentur et reputantur pro Sclavis cum modis et consuetudinibus quibus hactenus Sclavi facti et recepti fuerunt ad civitatem Ragusii. Et in dictis Sclavis non intelligantur aliqui qui sint de civitate maritima et quaecumquae aliae libertates quas hactenus habuisset minus consilium valendi facere et creare cives Ragusii per aliquos ordines vel consuetudines sint irritae et nullius valoris". Уп. нешто друкчије мишљење Dr J. Tadića, *Promet putnika*, Dubrovnik 1939, 142-143.

[116] J. Tadić, *Promet putnika*, 37.

[117] K. Vojnović, *Sudbeni ustroj republike dubrovačke*, Rad JAZU 108 (1892), 109.

[118] И. Синдик, *Дубровник и околина*, Насеља 23 (1926), 67.

[119] J. Tadić, *Promet putnika*, 142.

и Италије на које се та одредба односи могли су са својим разрађеним везама и одређеним капиталом конкурисати дубровачким трговцима. И поред наведених момената који су могли руководити Дубровчане у одлучивању, непосредни разлози су ипак недовољно јасни.

Последња законска одредба која се односи на наш проблем донета је средином XV века, 8. VIII 1449. године.[120] Тада је одређено да Мало веће не може више Словене да прима за грађане, него је предвиђена следећа процедура: о поднетом предлогу расправља прво Мало веће и ако он буде усвојен двотрећинском већином (ако се од 12 присутних већника 8 изјасни за пријем одређеног лица за грађанина), онда се о томе одлучује у Великом већу, као другој и крајњој инстанци. Ако и у Великом већу поднети предлог буде усвојен двотрећинском већином (ако се од 100 присутних већника 2/3 изјасни „за"), тек онда поменуто лице, Словен (Sclavonus terre firme), добија грађанство („Itaque uti potiri et gaudere debeat omnibus preheminentiis, prerogativis, utilitatibus, oneribus et factionibus quibus alii cives nostri Ragusei utuntur et gaudent").

Као повод овој строгој одредби наводе се царински разлози. Наиме, јуна 1449. године донети су прописи у погледу плаћања царине. Странци, Словени, морали су плаћати двоструко већу царину него дубровачки грађани.[121] Сасвим је вероватно да су људи из залеђа стицањем дубровачког грађанства покушавали да избегну велике дажбине „словенске царине".[122] Међутим, већ цитирани царински пропис је прецизан: Дубровчанима се сматрају само они грађани који са породицама станују у Дубровнику. У исту групу стављени су и становници Дријева, док Дубровчани који са породицама не живе у Дубровнику подлежу плаћању „словенске царине".

Ми смо већ навели да су у области кривичног права Дубровчани правили извесну разлику међу својим грађанима према месту сталног боравка (законска одредба из 1371. године). Томе се сада, видимо, придружују и царински прописи. То су елементи политике дубровачке владе која је кроз разне прописе фаворизовала оне своје грађане који су живели у Дубровнику.

[120] Ова одредба налази се под наведеним датумом у Acta cons. maioris 9, f. 53, када је са 114:2 гласа усвојена. У Liber viridis, carta 428, f. 264 и 265 она се налази под децембар 1452. или јануар 1453. г. Уп.: М. Пуцић, *Споменици српски*, II, 164-165.

[121] Acta cons. maioris 9, f. 44, 20–VI–1449.

[122] K. Vojnović, o. c., 110; I. Sindik, o. c., 68.

[123] М. Динић, *Одлуке већа*, 274; исти, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица НЧ 47 (1938), 125.

Из изложених законских одредаба види се да је постепено додељивање грађанства појединцима прешло у надлежност Великог већа: најпре, 1395. године је одређено да становници Далмације и других страних земаља могу бити примљени за грађане само ако одлуку о томе донесе Велико веће; 1449. године, пола века касније, и Словени се упућују на исту инстанцу. Несумњиво да преношење ове надлежности на Велико веће, најауторитативнији форум Републике, показује колику је важност Дубровник придавао овом питању. На другој страни то је значило да је знатно мањи број људи из одређене области могао добити грађанство Дубровника. Овакав закључак потврђује пракса у пуној мери.

Спровођење законских одредби

Пошто у првој половини XIV века немамо законских одредби у погледу додељивања грађанства појединцима, то можемо посматрати њихову примену само у каснијем периоду, у другој половини XIV века и у XV веку.

Законска одредба од 10. јула 1364. године којом су сужене компетенције Малог већа у погледу примања странаца за грађане изузимањем племића Котора, Улциња и Бара, доследно је спровођена у живот. Више података показује да су чак и феудалци залеђа постајали дубровачки грађани одлуком Малог већа. Тако су остварили своје захтеве имотски војвода Vesselcus Perfcich,[123] затим два брата Милатовића, Гргур и Санко,[124] браћа Николићи.[125]

Једна група которских племића: Tripe Petri de Buchia, Nixa de Bubalica, Maro de Bulico, Nichus de Bisantis – добила је дубровачко грађанство непосредно после пада Котора под власт Млечана, августа месеца 1378. године.[126] Бојећи се свакако компликација на спољнополитичком плану, са Венецијом, Дубровник је категорички тражио од својих нових грађана да се преселе у Дубровник и да се одрекну которског грађанства, на које су услове поменути племићи

[123] М. Динић, *Одлуке већа*, 274; исти, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица НЧ 47 (1938), 125.

[124] Ref. 29, f. 13, 31–III–1391; кнез Гргур је био присталица босанске краљице Јелене: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 240-241.

[125] Ref. 29, f. 60, 12–XII–1392.

[126] Mon. Ragusina IV, 176; 182; 192; 224; F. Šišić, *Kako se Kotor predao Veneciji 1378 godine*, Glasnik dubrovačkog učenog društva „Sveti Vlaho", I (1929), 44-47.

и пристали. Разлоге зашто се о њиховим предметима одлучивало на вишој инстанци, у Већу умољених, треба тражити у озбиљности ситуације када су они примани за грађане. Радило се о истакнутим личностима Котора у тренутку када је њихов град себи потчинила моћна Венеција. Такви су случајеви оправдано заслуживали посебну пажњу. Поред тога треба имати у виду да су которски племићи и раније, у првој половини XIV века, када су примани за грађане, третирани на други начин у односу на остале странце: примани су за грађане одлуком Великог, а не Малог већа, како смо раније истакли.

Како су Дубровчани примењивали законску одредбу донету октобра 1395. године? Пошто текст саме одредбе није био прецизан у погледу процедуре, јер се тражи одлука Великог већа за пријем странаца из Далмације и других крајева, а није јасно да ли је била неопходна и претходна одлука неког другог већа („non possit fieri et creari civis Ragusii nisi fiat et firmetur in maiori consilio Ragusii"), то је пракса била разноврсна. Понекад је најпре расправљало Мало веће и подносило предлог Великом већу да оно одлучи. Када је Anielis Cichapesse из Напуља тражио дубровачко грађанство, о томе је најпре претресало Мало веће и одлучило да се предмет достави Великом већу, које је онда донело позитивну одлуку у овом случају.[127] Понекад, опет, одлучивало је само Велико веће, што значи да је предмет директно долазио пред овај највиши форум Републике. Тако су постали грађани Domo Tripetich de Antibaro,[128] Mence filius Marini Baccian de Antibaro,[129] Stanissa quondam Zagni de Antibaro,[130] Nicola Marini de Nale из Бара,[131] Galghanus de Chataldis de Barulo,[132] Marinus de Adamo de Cataro,[133] Georgius Brugnolus de Mantua,[134] Mirossauus de Petre de Dolcigno,[135] и други.

[127] Acta cons. minoris 8, f. 205', 22–XI–1440 и Acta cons. maioris 6, f. 66', 29–XI–1440. - Таквих примера има више: Monaldus Viganti de Pisauro: Acta cons. minoris 13, f. 21', 16–X–1451 и Acta cons. maioris 9, f. 211, 19–X–1451; Lucha Martini из Фиренце: Acta cons. minoris 13, f. 148, 30–VIII–1453 и Acta cons. maioris 10, f. 37, 28–IX–1453; Marinze de Mence, nepos Zagni Petri Zupan: Acta cons. minoris 5, f. 159, 1–XII–1431 и Acta cons. maioris 4, f. 166', 4–XII–1431.

[128] Ref. 31, f. 153', 22–VIII–1397; он је давао новац на зајам: Deb. Not. 12, f. 177', 7–VI–1404.

[129] Acta cons. maioris I, f. 6', 27–IV–1416.

[130] Acta cons. maioris I, f. 28, 15–II–1416.

[131] Acta cons. maioris I, f. 63, 16–II–1417; он је оставио тестамент у Дубровнику из кога се види да је био веома имућан човек; имао је поседе у Дубровнику, Жупи, Сланом и Бару. У Бару је имао велику кућу, винограде, млин: Testamenta 14, f. 192–194, рег. 13–III–1451.

[132] Acta cons. maioris 2, f. 54, 27–I–1421.

[133] Acta cons. maioris 3, f. 133, 26–XI–1426.

[134] Acta cons. maioris 3, f. 203, 4–III–1428.

[135] Acta cons. maioris 3, f. 233, 27–XI–1428.

Други део законске одредбе од октобра 1395. године односи се на „оне или између оних које град Дубровник држи и сматра за Словене". Њихови предмети и даље су остали у надлежности Малог већа. Низ људи из Босне, Србије и непосредног дубровачког залеђа добили су грађанство одлуком Малог већа, како је било прописано. Навешћемо само неке од њих: Jurchus Matullinouich из Поткучлата, за кога се каже „receptus fuit in civem Ragusii prout sunt alii Sclavi in cives Ragusii recepti et creati",[136] Bosichus Bogoeuich из Сребрнице,[137] Zuicho Iuanouich Ligatiza из Сребрнице,[138] Nicholettus filius quondam Gergias из Новог Брда,[139] Johanes Bieloeuich из Фојнице,[140] и други. Чак су и племићи Србије и Босне примани за грађане кроз Мало веће. Тако је неки српски племић Драгослав, чије презиме није исписано, постао дубровачки грађанин,[141] као и босански војвода Петар Ковачевић.[142]

У нашим документима наишли смо и на два интересантна случаја. Мало веће је 2. X 1430. године примило за грађанина једног становника Вруље код Макарске. Био је то Jacob Dubrauzich de Bruglia ad littus maris, који је Дубровчанима чинио неке услуге за време рата са војводом Радославом Павловићем 1430. године.[143] На исти начин добио је грађанство и Dymiter Lubissich de Rettecio.[144] У питању је Ратац, северно од Бара. Дакле, обојица су потицали из Приморја: један из Вруље код Макарске, а други из Ратца код Бара. Њих је примило за грађане Мало веће коме је још 1395. године одузето право да даје грађанство људима из Далмације. У његовој надлежности остали су само они које Дубровник „сматра за Словене". Одмах је и дефинисано ко су ти Словени са становишта Дубровника: „et in dictis Sclavis non intelligantur aliqui qui sint de civitate maritima".[145] Ми подвлачимо „de civitate maritima". Они који живе у приморским градовима не сматрају се Словенима, дакле, само градски становни-

[136] Ref. 30, f. 30', 12–II–1396; М. Динић, *За историју рударства*, 35.

[137] Ref. 30, f. 38', 8–VII–1396; М. Динић, *За историју рударства*, 50.

[138] Ref. 30, f. 67', 26–VI–1397.

[139] Ref. 31, f. 59, 27–V–1399.

[140] Ref. 33, f. 74', 17–XI–1408.

[141] Ref. 31, f. 57, 6–V–1399.

[142] Asta cons. minoris 8, f. 179, 28–VII–1440; N. Jorga, o. c., II, 368-369, нап. 3; М. Динић, *За историју рударства*, 42, нап. 20.

[143] Asta cons. minoris 5, f. 64': „Captum fuit per minus consilium ad plenum vigore libertatis quam habeat ipsum consilium de creando et faciendo ac creatus et factus fuit Jacob Dubrauzich ... " Помињу се његове заслуге „in presenti guerra".

[144] Ref. 31, f. 39, 30–XI–1398.

[145] Види нап. 115.

ци. У оба наша случаја не ради се о градовима: Врућа и Ратац нису били организоване комуне, па према томе Јаков Дубравчић и Дмитар Љубишић сматрани су за Словене у светлости нашег прописа. Тако ова два случаја која би на први поглед могла изгледати као одступање од законске одредбе из 1395. године, то уствари нису била.

Законска одредба која је донета 1449. године знатно је отежала Словенима стицање дубровачког грађанства. Предвиђена процедура представљала је озбиљну препреку. Веома мали број примљених грађана после тог времена најбоље показује резултате тежње Дубровчана да смање прилив нових грађана из балканских земаља. Као разлоге доношењу ове строге одредбе они наводе опадање царинских прихода. Ми бисмо скренули пажњу да је то доба учвршћивања Турака у нашим средњовековним државама, када је и спољнополитичка ситуација могла захтевати извесну обазривост у погледу пријема нових грађана. Колико су тешко Дубровчани примали нове људе у своју средину показује случај Бенка Главаша из Новог Брда, који је тражио дубровачко грађанство још у лето 1450. године, а остварио је свој захтев тек скоро две године касније.[146] Познато је да је Бенко Главаш и после добијања дубровачког грађанства боравио у Новом Брду, где је био судија у једном спору.[147]

Од осталих одлука већа у којима се види тачно спровођење прописа донетог 1449. године издваја се случај Николе Миотинића. Иако је потицао „de partibus Bosne" његов је предмет решило Мало веће, што би било противзаконито, јер је о њему као Словену морало да одлучи и Велико веће. Међутим, овај је Никола већ 20 година живео са неким Добрашином Тврдаићем, очигледно Дубровчанином, који га је сматрао својим сином.[148] У тој чињеници је вероватно и објашњење за одступање од законског прописа.

[146] Acta cons. maioris 9, f. 138, 28–VIII–1450 и f. 231, 28–I–1452; он је оставио свој тестамент у Дубровнику у коме поред осталих цркви које дарује помиње и Ново Брдо. Он помиње и свога нећака Мартина Главаша коме треба дати 450 дуката: Testamenta 23, f. 35–37', рег. 8–I–1477. Овај Мартин, син Павла Главаша, иначе је позната личност. Њему у два маха Дубровчани дају царинске повластице, изједначују га са својим грађанима „ad solutionem dohanarum attento quod ipse Martinus stetit pro maiori tempore vite sue Rag. et sustinuit onera decenorum et custodiarum in civitate nostra cum aliis civibus nostris": Acta cons. minoris 16, f. 210', 5–IV–1465. Децембра 1465 опет се одлучује да се има поступати са њим на царини „sicut tractantur Ragusei": Acta cons. minoris 16, f. 244, 5–XII–1465.

[147] Acta cons. minoris 17, f. 215, 13–III–1469.

[148] Acta cons. minoris 15, f. 63, 23–XI–1459: „Captum fuit de habendo et tractando pro cive ragusino Nicolam Miotinich qui est de partibus Bosne qui Nicola iam sunt anni XX stetit cum Dobrassino Tuerdaich et ipse Dobrassinus habuit eum Nicolam tanquam filium. Qui Nicola gaudere debeat illis gratiis, honoribus, emolumentis et prerogativis quibus gaudent et gaudere solent alii cives Ragusii".

Мотиви за додељивање грађанства

На овом месту покушали бисмо да одговоримо на питање - на шта су Дубровчани обраћали пажњу при доношењу своје одлуке о пријему неког лица за грађанина. Најпре треба истаћи да грађа која се односи на наш проблем у првој половини XIV века не даје материјал за одређеније закључке. То су махом одлуке Малог већа у којима се по уобичајеној штурој формули констатује да је појединац примљен за грађанина и да је положио заклетву, као и да се обавезао да ће подносити терете и дажбине као и остали дубровачки грађани.[149] У каснијем периоду ситуација се мења и можемо сазнати знатно више из појединачних случајева.

Дубровчани сами у својим одлукама објашњавају разлоге давању грађанства поједином странцу. Тако се често каже да појединац већ живи у Дубровнику, да ту живи већ дуго времена, непрестано. Marinze de Mence примљен је за грађанина јер „iuvenis bonus est et diu Ragusii stetit".[150] Или, када су постали грађани дом Antonius de Trani et Cola eius nepos, за овог другог се каже „pluribus ac pluribus annis habitavit in civitate nostra".[151] Када је Jacobus Stefani de Sagur из которске властеоске породице добио грађанство, за њега се између осталог каже да се школовао у Дубровнику.[152]

Значајна чињеница о којој су Дубровчани водили рачуна била је и та да је неко из Дубровника или је ту рођен („et hoc attento quod ipse est nativus Ragusii").[153] Дубровчани потврђују да је Иван Врбашић њихов грађанин, јер му је отац био Дубровчанин, а „ipse Ivan est natus Ragusii".[154]

Дубровчани су приликом одлучивања узимали у обзир и друге елементе, на пример да се појединац ту оженио и да има децу

[149] Mon. Ragusina V, 218 и д.

[150] Acta cons. minoris 5, f. 159, 1–XII–1431 и Acta cons. maioris 4, f. 166', 4–XII–1431.

[151] Acta cons. maioris 7, f. 110', 13–VI–1443; када је магистер Петар примљен за грађанина наводи се да он више година непрекидно живи у Дубровнику: Acta cons. maioris 9, f. 7, 21–I–1449. И у Венецији се водило рачуна о томе да ли странац живи у граду: Š. Ljubić, *Listine*, IV, 87; чак се знало колико је година странац морао живети у Венецији да би добио одређено грађанско право: G. Thomas, o .c., 154-156.

[152] Lettere di Levante 13, f. 186', 4–?II–1445.

[153] Acta cons. maioris 9, f. 83, 28–XI–1449; или „attento quod ipse Petrus est oriundus ex civitate Ragusii": Acta cons. minoris 14, f. 192, 1–II–1458.

[154] Acta cons. minoris 17, f. 189, 25–X–1468.

(„et etiam in hac ipsa civitate nostra se uxoravit et filios ex uxore eius generavit“).[155] Када су Дубровчани доказивали војводи Стјепану Вукчићу да су браћа Јован и Маринче Габро њихови грађани, а не поданици Венеције, они између осталог као доказ своје тврдње наводе и то да се Јован оженио у Дубровнику ћерком дубровачког грађанина.[156]

Међу чињеницама о којима су Дубровчани расправљали приликом доношења своје одлуке срећемо и плаћање одређених дажбина које су подносили њихови грађани. Када је већ помињани Marinze de Mence примљен за грађанина, за њега се каже „onera et alias factiones civitatis substenuit“.[157] Али сама та чињеница није била довољна да обезбеди Лазару Михаиловом (Lazarus Michaelis, stazionarius) добијање грађанства. Његов је захтев био одбијен иако сами Дубровчани тврде „solvit et sustinuit imprestita et angaridia civitatis nostre prout alii fecerunt cives“.[158]

Заслуге појединаца имале су важну улогу када се радило о добијању грађанства. Јаков Дубравчић из Вруље код Макарске знамо да је чинио Дубровчанима услуге када су ови ратовали против војводе Радослава Павловића 1430. године.[159] Грк Johanes, трубач из Арте, примљен је за грађанина тек пошто је утврђено да дуго живи у Дубровнику. Он је био у служби дубровачке општине и његов је

[155] Acta cons. maioris 9, f. 7, 21–I–1449.

[156] Случај ове двојице браће је врло интересантан. Када им је војвода отео 553 дуката и друге ствари, дубровачки посланик је доказивао војводи да су они дубровачки грађани, а не поданици Венеције, његовог непријатеља. Они су се родили у Улцињу, али су прешли у Дубровник, осећају се Дубровчанима, послушни су дубровачким законима (Lett. di Levante 13, f. 119', 8–VIII–1443). Ако би војвода Стефан рекао да се Маринче једном није одазвао позиву да дође у Дубровник (био је „цитиран“), требало је да дубровачки посланик одговори да је то било због болести, да је он после дошао, да је сада затворен и осуђен као Дубровчанин (Lett. di Levante 13, f. 123–123', 26–VIII–1443 и Acta cons. rogatorum 8, f. 235, 22–VIII–1443). У октобру исте године Маринче је због неке „непослушности“ био осуђен и затворен (Acta cons. maioris 7, f. 116', 12–X–1443 и f. 122, 24–X–1443). Јован Габро био је у животу још 1464 године (Div. Not. 48, f. 81, 7–XII–1464). Ћерке Јована Габро, према Генеалогији Чингрије, удавале су се за виђене дубровачке грађане (*Геналоīија Чинīрије*, препис, Архив Ист. института САНУ, стр. 28; 39; 43).

[157] Acta cons. maioris 4, f. 166', 4–XII–1431; за Бенка Главаша из Новог Брда то се исто наводи (Acta cons. maioris 9, f. 231, 28–I–1452).

[158] Acta cons. maioris 4, f. 269', 30–III–1433; следећег месеца ипак је примљен за грађанина, али уз значајну опозицију - 40:31 (Acta cons. maioris 4, f. 276, 28–IV–1433).

[159] Acta cons. minoris 5, f. 64', 2–X–1430: „in presenti nostra guera curiose et fideliter nobis servivit“. - И у Венецији се водило рачуна о заслугама појединаца који су примани за грађанс (P. Molmenti, o. c., 57).

брат Теодор у том својству и погинуо у самом почетку ратовања против војводе Радослава Павловића.[160]

Иако се у великом броју случајева не може утврдити да ли је постојала и чија интервенција код Дубровчана за пријем неког лица за грађанина, јасно је да је таквих случајева било. Bisti de Primutis, један од најбогатијих и најутицајнијих которских племића свога времена, а угледна личност на двору српског краља Стевана Дечанског - српски владар га означава као „свокга вънѣтрьнкга м'лостника“[161] - примљен је за грађанина децембра 1326. године, и то уз интервенцију свог моћног господара, српског краља.[162] Када су Дубровчани примили у своју средину Babtistu de Colletis из Кремоне, они додају: „Et hoc ad requisitionem et instantiam illustrissimi principis et Serenissimi domini domini Francisci Sforce vicecomitis ducis Mediolani“.[163]

Услови за пријем

Приликом пријема нових грађана у своју средину Дубровчани су постављали одређене услове. Међу њима најчешћи је био „habitatio“. Наиме, од великог броја странаца тражило се да живе у Дубровнику ако желе да добију грађанство. Овај услов нису постављали само Дубровчани. Срећемо га и у другим градовима: Венецији, Ђенови,[164] у Француској (у Арлу),[165] Сплиту. У Сплиту је Статутом било одређено да се нови грађанин мора заклети „esse perpetuus et continuus habitator dicte civitatis“, а ако овај услов не буде испуњен или грађанин касније напусти град, предвиђају се оштре санкције.[166]

Milacus Osraenich је у Дубровнику примљен за грађанина „si ipse habitabit in Ragusio vel eius districtu cum familia sua“.[167] Или, Радуту

[160] Acta cons. maioris 4, f. 177, 31–XII–1431; када су претходне године он и његов брат Теодор тражили дубровачко грађанство, били су одбијени (Acta cons. maioris 4, f. 175, 18–II–1430). Сачуван је тестамент Теодора. Највећи део своје имовине оставио је брату (Testamenta 11, f. 226', 27–IV–1430; упор.: Б. Крекић, *Дубровник и Леванī*, 127-128).

[161] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I, 42.

[162] Mon. Ragusina V, 228 и II, 319.

[163] Он је писмено интервенисао у корист Батисте (Acta cons. maioris 12, f. 176, 27–VII–1464).

[164] Robert Sabatino Lopez, *Concerning Surnames and Places of Origin*, 12, нап. 22 и стр. 13.

[165] Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, под „citadanagium“.

[166] J. J. Hanel, *Statuta Spalati*, 209-210.

[167] Mon. Ragusina IV, 31.

Тројановићу је постављен услов да мора са породицом живети у Дубровнику. Ако то не би испунио, сматраће се странцем као што је и раније био.[168] Понекад се одређује рок у коме мора одређено лице са породицом да се настани у Дубровнику. Vulchen Pischivoda из Сребрнице добио је грађанство под условом да се у року од године дана са породицом пресели у Дубровник.[169] Тај рок је бивао и знатно краћи. Turdislauus Caranouich и Nicla Sassinouich добили су 6-месечни рок за пресељење у Дубровник,[170] а Которани Богослав Радиновић и Радин Богојевић морали су то да учине до идућег празника св. Михаила.[171] Которанима је одређиван и рок од месец дана.[172]

Понекад су Дубровчани још прецизније формулисали свој захтев за становањем у Дубровнику. Било је случајева да се нису задовољавали обећањем да ће одређено лице доћи са породицом да живи у Дубровнику, него су прецизирали да ће странац постати грађанин тек када дође са породицом у Дубровник, пре не („sit factus Ragusinus noster cum ista conditione quod quando venerit ad habitandum cum sua familia in Ragusio et ante non").[173] Треба додати и то да су Дубровчани инсистирали да породице новопримљених грађана живе у Дубровнику, а не само лице које је добило грађанство. Богослав Радиновић и Радин Богојевић налазили су се у Дубровнику („ad presens ipsi morentur in Ragusio"), а од њих је захтевано да са породицама живе у граду.[174] Од Милаша Радомирића је захтевано да своју жену доведе у Дубровник („illam teneatur ducere ad standum et habitandum in Ragusio").[175]

[168] Ref. 33, f. 54', 5–V–1408: „habeat pro forense ut primo erat". Он се бавио трговином и задуживао се најчешће код Влаха Соркочевића, понекад и у заједници са братом (Deb. Not. 13, f. 71', 22–?II–1418; f. 115', 10–X–1419; f. 117, 13–X–1419; f. 158', 5–I–1420, итд.).

[169] М. Динић, *Одлуке већа*, 323.

[170] Ref. 26, f. 78', 17–VIII–1386 и Ref. 29, f. 40', 26–IV–1392; М. Динић, *За историју рударства*, 9.

[171] Ref. 25, f. 150', 29–V–1384; Богослав Радиновић се активно бавио трговином и давао новац другима на зајам (Deb. Not. 10, f. 80', 3–IX–1390; f. 133', 27–II 1392; f. 143, 14–V–1392 итд.) као и Радин Богојевић (Deb. Not. 10, f. 31', 5–XI–1389; f. 106', 26–IV–1391; f. 161', 23–IX–1392 итд.).

[172] Mon. Ragusina IV, 192, 224.

[173] М. Динић, *Одлуке већа*, 343.

[174] Ref. 25, f. 150', 29–V–1384.

[175] Ref. 29, f. 37, 16–III–1392. Michathus Grupceuich мора доћи са породицом у року од три месеца „et si intra dictum terminum eam (familiam - JM) duxerit quod ex tunc sit civis Ragusii" (Acta cons. maioris 1, f. 100, 5–II–1418). Он је био активан трговац (Deb. Not. 13, f. 260, 6–II–1421; f. 264', 19–II–1421 итд).

Од Марина Димитровог је тражено „quod veniat ad habitandum in Ragusio et hic habeat domalium".[176]

Видели смо да су Дубровчани често тражили да новопримљени грађани живе у њиховој средини. Најчешће се помињу Дубровник и његова околина (дистрикт) као места у која мора доћи појединa личност. Међутим, понекад се то проширује. Брштаник и Дријева такође се одређују као места обавезног боравка, мада изузетно.[177]

Дубровчани су се старали да услови које су постављали заиста буду и остварени. Како су примали за грађане имућне људе, то су од њих тражили или новчане гарантије или куповину непокретног имања. Которанин Maroe Dragonis Belle морао је дати 300 дуката као гарантију „quod bene et fideliter observabit dictam civilitatem".[178] Захтевали су од појединаца да купе поседе знатне вредности. Которски властелин Bisti de Primutis морао је да купи у Дубровнику или његовом дистрикту поседе у вредности 500 перпера, за које се каже „semper remaneant et sint obligate comuni nostro Raugii pro faciendo et solvendo omnes facciones collectas et inprestita comunis".[179] Петру Пантели, познатом покретачу ткачке делатности у Дубровнику, постављен је услов да у року од три године мора купити посед у вредности 2000 перпера, који не сме отуђити.[180] Такође је Анђел Чекапесе, предузимљиви трговац из Напуља, морао да купи некретнине у Дубровнику, Астареи или на дубровачким острвима у вредности од 1000 перпера с тим да их не сме отуђити за следећих 5 година од дана куповине.[181]

[176] Ref. 27, f. 4', 7–X–1386. Он се бавио трговином: Deb. Not. 10, f. 73', 22–VI 1390; f. 143, 14–V–1392, итд.

[177] Ref. 29, f. 39', 3–IV–1392; Ref. 31, f. 7', 5–XI–1397; у Брштанику је постојала дубровачка колонија до новембра 1395. г. када је влада наредила својим грађанима да све куће поруше: М. Динић, *Трг Дријева и околина*, 118.

[178] М. Динић, *Одлуке већа*, 360.

[179] Mon. Ragusina V, 228; како због рата Србије и Дубровника није могао у предвиђеном року да купи наведено имање, продужује му се рок крајем 1328. г. (Mon. Ragusina V, 254). Овакав захтев постављан је и у другим градовима (Du Cange, l. c.).

[180] Acta cons. maioris 4, f. 185, 8–IV–1430. П. Пантела је почео своју делатност у Дубровнику у другој деценији XV века, а примљен је за грађанина тек 1430. г. Био је земљопоседник, трговац, бродовласник. Упор.: Б. Крекић, *Дубровник и Левант*, Београд 1956, 88; D. Roller, *Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku*, Ekonomski pregled, Zagreb 1950, бр. 2; приказ: И. Божић, Ист. часопис III (1951-2), 301-303.

[181] Acta cons. minoris 8, f. 205', 22–XI–1440. и Acta cons. maioris 6, f. 66', 29–XI–1440; И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника*, 54; исти, *Дубровник и Турска*, 301; његова жена Маруша живела је и после мужевљеве смрти у Дубровнику: Acta cons. minoris 13, f. 193', 23–III–1454; 17, f. 271', 23–XII–1469; 18, f. 5, 22–I–1470.

Ови случајеви постављања услова за куповање некретнина нису били усамљени; њих је било више.[182]

Изложени подаци јасно показују да су Дубровчани између осталих услова захтевали и куповину непокретног имања на својој територији. Било је то важно средство којим се могло увек утицати на заинтересована лица и од њих захтевати поштовање наредби владе. Рок у коме се мора обавити куповина био је различит - кретао се у наведеним случајевима од 2 до 5 година. Није изостајала ни прецизна забрана отуђивања те имовине. Понекад је та забрана била временски ограничена (трајала је од 5 година од дана куповине до 20 година, а понекад и доживотно). Имање се могло налазити на било ком месту дубровачке територије: у самом граду, Астареи или на острвима („in Astarca vel insulis aut in Ragusio").

Најзад, Дубровчани су предвиђали и одређене санкције против оних који не би испунили њихове услове, а пре свега услов да се настане у Дубровнику. Которски властелин Nichus de Bisantis постао је дубровачки грађанин 25. јануара 1379. године с тим да се у одређеном кратком року мора преселити у Дубровник. У противном губи своју имовину која се налази у Дубровнику.[183] Tripe de Gaçςolana морао се обавезати да ће живети у Дубровнику, а у случају да пређе у Котор на стални боравак, мора платити казну од 500 перпера. Дубровчани се осигуравају и даље: он мора дати задовољавајућу гарантију да ће ту казну платити или мора купити један мали посед у Дубровнику у вредности од 500 перпера, што ће послужити као залог.[184] Као што се види, Дубровчани су енергично тражили испуњење постављених услова, чиме дубровачко грађанство добија све више карактер уговора. Неизвршавање појединих услова повлачи за собом предвиђене санкције.

[182] Фирентинац Luca Martini морао је купити имање или депоновати 1000 перпера у државну благајну: Acta cons. minoris 13, f. 148, 30–VIII–1453. и Acta cons. maioris 10, f. 37, 28–IX–1453; Фирентинац Francischus Bartholomei пошто је већ имао неки посед на Шипану морао је још купити мање имање од 500 перпера: Acta cons. maioris 11, f. 202, 29–X–1460; Babtista de Colletis из Кремоне купио је имање у вредности од 400 дуката уз услов да га не сме отуђити за следећих 20 година: Acta cons. maioris 12, f. 176, 27–VII–1464.

[183] Mon. Ragusina IV, 192.

[184] Ref. 31, f. 185, 29–IV–1399.

Процедура пријема

Пошто су Дубровчани питање процедуре пријема нових грађана у многоме регулисали законским прописима, а о томе смо говорили у ранијем излагању, то нам остаје још само да обрадимо неке појединости које се могу закључити из појединачних одлука.

О пријему неког странца за грађанина Дубровчани су обично расправљали на основу поднете молбе, које су подношене писмено дубровачком кнезу, Малом већу, односно надлежном већу.[185] Велико веће је решавало о случају Гаспара из Болоње „secundum suplicationem eius porectam et lectam in presenti consilio".[186] Понекад су молбе подношене преко трећег лица, Дубровчанина или утицајног странца. Nichus de Bisantis тражио је грађанство преко Дубровчанина Градића,[187] а Александар, господар Канине и Валоне преко свог посланика Диме.[188] Најчешће је, пак, оно тражено лично у Дубровнику.[189]

Знатно су ређи случајеви у којима сами Дубровчани нуде своје грађанство странцима. Тада су обично биле у питању истакнуте личности од којих је очекивана нека корист за град. Понекад је то била и награда за нарочите заслуге. Већ смо навели да је кнезу Браилу Тезаловићу, човеку војводе Радослава Павловића и посреднику у преговорима за куповину Конавала, обећано грађанство за случај позитивног исхода преговора.[190] Затим, када су Дубровчани ратовали са кнезом Војиславом Војновићем уценили су његову главу са 10.000 перпера и обећали су грађанство ономе ко то учини.[191]

На основу поднете молбе доносило је своју одлуку надлежно веће у складу са законским одредбама о којима смо већ говорили.

Пошто је одлучено да се странац прими за грађанина следила је обавезна заклетва. Она се полагала пред кнезом и Малим већем,

[185] Mon. Ragusina II, 363; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 196.

[186] Acta cons.maioris 11, f. 159, 24–I–1460. У Сплиту је странац пошто је поднео молбу за пријем у грађанство морао и лично доћи на седницу већа на којој се о томе одлучивало да би га видели (J. J. Hanel, *Statuta Spalati*, 208).

[187] Mon. Ragusina IV, 192.

[188] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 114.

[189] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 564 и др.

[190] Acta cons. rogatorum 2, f. 11', 24–I–1419.

[191] Mon. Ragusina III, 87; Chronica J. Restii, 140; не ради се о давању племства већ обичног грађанства.

без обзира које је веће донело одлуку о пријему у грађанство.[192] Ову је заклетву полагао новопримљени грађанин лично у Дубровнику, или један од браће у име осталих.[193] Заклетва се могла положити и преко опуномоћеног посланика.[194] Најзад, њу је могао положити странац ако није био у Дубровнику и пред специјално упућеним послаником. Наравно, влада је слала своје посланике у ту сврху само виђеним људима. Тако је положио заклетву господар Канине и Валоне Александар пред Николом Кабужићем, „... како ме поиска никола кабȣжикь".[195] Странац се заклињао на јеванђељу пошто би га додирнуо.

Новопримљени грађанин се заклињао да ће бити веран и покоран дубровачкој влади,[196] обавезивао се на плаћање постављених дажбина,[197] затим да ће штитити дубровачке трговце и њихову имовину. Radez Crusez из Србије заклео се „quod toto posse manutenebit et conservabit bona et mercatores civitatis Ragusii".[198]

На крају се издавала повеља којом је потврђиван пријем странца за дубровачког грађанина. То је била „littera civilitatis", „carta civilitatis" наших докумената.[199] Када је кнез Павле Раденовић добио грађанство, одлучено је „de faciendo eidem literas citatinantie in pergamento cum illis clausulis et sollempnitatibus quibus recepti fuerunt alii nobiles de Bossina".[200] Оверена градским печатом („... и ȣчинише ми книгȣ вѣр'нȣ и ʒапечатише печатиωмь комȣнском ...")[201] она је била акт прворазредне важности за странца.

[192] Mon. Ragusina IV, 176, Ref. 30, f. 41, 25–IX–1396: Radoe Ratchouich de Bossina положио је заклетву „coram d. Rectore et consilio"; таквих података има више.

[193] Ref. 28, f. 51, 6–VIII–1390; види нап. 102.

[194] Тако је положио заклетву Никола Бућа тек 1338. г. (Mon. Ragusina, II, 363). T. Smičiklas, *Codex diplomaticus* X, 419-420. И у Венецији се могла на исти начин положити заклетва (Š. Ljubić, *Listine*, IV, 48; 291; 379).

[195] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 114-115; кнез Павле Раденовић такође је положио заклетву пред дубровачким послаником Рафаелом Гучетићем (Ref. 30, f. 57', 24–III–1397).

[196] Браћа Веселковићи „iuraverunt ... fidelitatem et obedientiam dominationi Ragusii" (Ref. 30, f. 42, 10–X–1396); или, Veselcho Milosauich de Cecen заклео се „quod erit perpetuo legalis et obediens dominationi et regimini Rag." (Ref. 30, f. 68', 16–VII–1397, итд).

[197] Mon. Ragusina V, 233: „facere et solvere omnes factiones et collectas personales et reales civitatis ut alii cives".

[198] Ref. 30, f. 15, 12–VI–1395; такве обавезе срећемо нарочито када су у питању они који живе у унутрашњости Балканског полуострва (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 114-115; II, 201; затим: Ref. 30, f. 5, 14–I–1395; Ref. 30, f. 32'; 9–III–1396; f. 61', 2–V–1397; f. 65', 29–V–1397 итд.).

[199] Acta cons. maioris 2, f. 13', 13–XII–1419.

[200] Ref. 30, f. 57', 24–III–1397.

[201] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 114-115.

Наслеђивање грађанства

Дубровачко грађанство се наслеђивало по мушкој линији. Иако се у великом броју случајева не говори о наслеђивању грађанства, несумњиво је да су синови били пуноправни грађани, ако је већ њихов отац то уживао. То најбоље показује случај Ивана Врбашића за кога се каже да се има сматрати Дубровчанином, јер „eius pater semper fuit Raguseus".[202]

Већ од самог почетка XIV века може се констатовати наследност грађанства. Заједно са Которанином Павлом Томићем, августа 1302. године, Дубровчани примају за грађане и његове синове и читаву породицу.[203] У другој половини истог века и у XV веку имамо низ података који показују да у том погледу није било измена. У одлуци о пријему у грађанство понекад се изричито наводе и потомци. Када су добили грађанство Michath Vrborar и његови синови Jurech и Nichola, каже се да се то односи и на њихове потомке („similiter eorum heredes descendentes ex illis qui acceptaverunt dictam citadinanciam").[204]

Само су законити наследници могли уживати очево грађанство. Већ помињани Babtista de Colletis из Кремоне примљен је за грађанина „eiusque heredes et successores legitime descendentes".[205] Па и поред несумњиве наследности грађанства, нису ретки случајеви да потомци траже потврду очевог права. Тако је кнез Стефан Лазаревић 1402. године тражио потврду грађанства наслеђеног од оца, што су опрезни Дубровчани обећали да ће му учинити када се врати из ратног похода за који се припремао.[206]

[202] Acta cons. minoris 17, f. 189', 25–X–1468. Поменути Иван је рођен у Дубровнику. Сличан је случај Вука Микчевића за кога се каже да је Дубровчанин јер су му отац и преци били дубровачки грађани (Ref. 34, f. 83, 29–VII–1413). И млетачко грађанство је било наследно: грађанином се сматрао онај коме је отац био грађанин, а ако је он био непознат, ако му је мајка била грађанка (H. Kretschmayr, o. c., I, 371; P. Molmenti, o. c., 52). Података о наслеђивању грађанства од мајке у дубровачкој архивској грађи нисмо нашли.

[203] Mon. Ragusina V, 36; 142; 228.

[204] Ref. 30, f. 37', 28–VI–1396; када је Радоје Љубишић постао дубровачки грађанин каже се „et fratres et eorum heredes" (Acta cons. rogatorum 4, f. 7, 13–I–1427); он није добио племство како је то мислио др Ћ. Трухелка (*Konavoski rat*, 151), већ је добио обично грађанство. Примера да се изричито помињу наследници приликом добијања грађанства има више (Acta cons. maioris 2, f. 54, 27–I–1421; Acta cons. maioris 3, f. 203, 4–III–1428; Acta cons. maioris 9, f. 231, 28–I–1452 итд.).

[205] Acta cons. maioris 12, f. 176, 27–VII–1464.

[206] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 196; Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 269.

Губитак грађанства

Приликом пријема у грађанство Дубровчани су, видели смо, постављали одређене услове. Неиспуњавање једног од њих повлачило је губитак грађанства. Тако знамо да је Михатку Групчевићу постављен услов „quod non possit ire extra districtu Ragusii ad habitandum sine licentia minoris consilii et si iret sine dicta licentia quod perdat civilitatem sive cittadinanciam salvo in tempore pestis".[207] Од нових грађана тражена је обавеза да се неће преселити у неко друго место на стални боравак. Ово је нарочито захтевано од Которана („et quociens faciet suam familiam recedere de Ragusio ad habitandum alibi quod cassetur de ista citatinancia").[208]

Непокоравање наредбама дубровачке владе повлачило је у извесним случајевима за собом губитак грађанства. У време рата са кнезом Војиславом Војновићем Дубровчани су захтевали од својих грађана који су живели у Котору да дођу у Дубровник. Одмах су предвиђене и санкције: ако у року од месец дана не дођу „quod non sint amplius cives Ragusii nec habeantur umquam pro civibus Ragusii".[209] Позив је упућен виђеним личностима Котора: члановима породица de Drago, de Macedauro, de Mechxa и другима. Пошто је прошао предвиђени рок, у Дубровнику је одлучено „de cancellando via via qui non venerint Ragusium ad terminum eis datum".[210] Током читаве друге половине 1361. године и почетком 1362. године Дубровчани су у више наврата расправљали о конфискацији имовине ових Которана, која се налазила на територији Републике.

Спорови око грађанства

Злоупотребе са дубровачким грађанством нису биле ретка појава. То тим више што се није увек могло знати ко је дубровачки грађанин, нарочито у удаљеним дубровачким колонијама. Многи су се таквима сматрали. А како је дубровачко грађанство значило

[207] Acta cons. maioris I, f. 100, 5–II–1418.

[208] Mon. Ragusina IV, 55.

[209] Mon. Ragusina III, 90; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 51.

[210] Mon. Ragusina III, 108.

одређени правни положај и могућност да се користе неке економске повластице, разумљиво је да су појединци покушавали то да искористе. Због тога су избијали спорови који су онда решавани судским путем. Случај Никоја Минчетића свакако је најбоља илустрација колико се могло шпекулисати са грађанством. Сам Минчетић је изјавио да жели да буде дубровачки грађанин, а тврдио је да је у Сребрници плаћао све аварије као и остали грађани, пошто се сматрао Дубровчанином. Да би остварио свој захтев, он је дошао у Дубровник. Сведоци који су испитани тим поводом тврдили су да се Никоје према својој тренутној користи издавао за Дубровчанина, Словена или Саса.[211] После читаве ове афере овај превртљиви становник Сребрнице ипак је добио дубровачко грађанство, али посебном одлуком.[212] Афера Никоја Минчетића обелодањена је 1380. године, у време када је дубровачка колонија у Сребрници била и јака и организована. У том периоду један човек се могао издавати по потреби за Дубровчанина, Словена или Саса. У време када дубровачке колоније почињу да опадају због општих прилика, могуће је претпоставити да је тих злоупотреба са грађанством било знатно више.

Насиља међу самим Дубровчанима нису била ретка. Понекад се нападне неко лице под изговором да није Дубровчанин. Тако се Ђурица Петровић из Новог Брда жалио на своје суграђане због насиља које су над њим извршили тврдећи да он није Дубровчанин.[213] Из истог разлога писао је Јаков Николић из Рудника влади тражећи да му ова пошаље „отворену књигу" по којој би се видело да је он Дубровчанин.[214] Било је и обратних случајева. Radach Xcxeuich, пошто су га потказали да је Дубровчанин, био је опљачкан од Турака. Потказали су га дубровачки трговци.[215] Поред тога суђење пред „словенским судом", а не пред дубровачким конзулом, било је једна од појава коју је Влада пребацивала својим грађанима и сматрала као преступ. Из примера које смо изложили види се да се није увек знало ко је дубровачки грађанин, а то је била основа на којој су се могле обављати многе и не ретке злоупотребе.

[211] М. Динић, *За историју рударства*, 11-12.

[212] М. Динић, Одлуке већа, 141; исти, *За историју рударства*, 50.

[213] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 418.

[214] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 419-420.

[215] Acta cons. maioris 12, f. 97', 4–XII–1462; И. Божић, *Дубровник и Турска*, 289-290.

Одбијање грађанства

Из досадашњег излагања се види да су странци обично сами тражили дубровачко грађанство. Међутим, забележени су и ретки случајеви одбијања дубровачког грађанства. Нажалост нисмо у стању да утврдимо разлоге томе, јер су вести сасвим кратке, у њима се само региструје жеља појединца. Jacomellus, брат апотекара Паулуча, изјавио је пред кнезом и Малим већем „quod ipse non est civis Ragusinus nec Raguseus esse intendit, nec vult se Raguseum esse“.[216] Такође из непознатих разлога одрекао се грађанства Levus de Basca.[217] Може се претпоставити да је влада нешто од њих тражила, што они нису били спремни да учине, па су се одрекли грађанства.

Двоструко грађанство

Дубровчани су примили знатан број људи у своју средину. Изузев када су били у питању становници оближњег Котора, и то у другој половини XIV века,[218] они нису тражили одрицање од раније поседованог грађанства. Захваљујући томе они који су постајали дубровачки грађани могли су остати грађани неког другог града. Такав је био случај са Которанима у првој половини XIV века: били су которски грађани, живели су у Котору, обављали су у њему разне градске послове, а истовремено су били дубровачки грађани. Најзад, и сами Дубровчани добијали су грађанство других градова.

Познато је да је Дубровник до 1358. године признавао врховну власт Венеције. Колико је Дубровчана добило млетачко грађанство у том периоду, нисмо били у стању да утврдимо на основу досада расположиве грађе. Међутим, пошто 1307. године Млечани прописују да убудуће ниједан Задранин или Дубровчанин не може добити млетачко грађанство, значи да је таквих случајева, макар у мањем броју, раније било.[219] Ситуација се битно мења 1358. године, када је

[216] Mon. Ragusina II, 130.

[217] Ref. 27, f. 51', 8–IV–1388: „Levus de Basca ... qui factus fuerat civis Rag. petiit cassari et renuntiavit civilitatem Ragusii“.

[218] М. Динић, *Одлуке већа*, 354; 355; 356.

[219] Š. Ljubić, *Listine*, I, 213.

угарско оружје превагнуло над млетачким. Млечани су покушали у задњем часу да Дубровник одрже у својој власти. И онда је млетачко грађанство, понуђено свим Дубровчанима, требало да буде политичко средство придобијања већине у моменту када је у Дубровнику још било присталица Венеције у приличном броју. Млечани су послали два своја провидура, Андрију Контарена и Павла Зоредуна, прокураторе Св. Марка, да настоје да град задрже у верности дужду. Тада су 2. јануара 1358. године Дубровчани добили млетачко грађанство.[220]

Предности добијене повластице су јасне: могућност равноправног трговања у Венецији како са млетачким грађанима тако и са странцима, могућност пловидбе под заставом Св. Марка. Она је била од велике економске важности за дубровачке трговце. Дубровчани су се залагали за добијање ове повластице још раније, очигледно руковођени чисто практичним потребама своје трговине. 21. новембра 1356. године дато је овлашћење кнезу и Малом већу „posse procurare habendi graciam a dominacione ducali et comuni Venetiarum quod nos possimus navigare cum nostris navigiis et cum illis de Veneciis, sicut alii Veneti navigare possunt“.[221] Моменат за остварење овог захтева Дубровчана одабрала је Венеција; она га је испунила онда када је од њега очекивала политичке резултате. Они су, међутим, изостали: Дубровник је признао врховну власт далеке Угарске радије него власт свог блиског и далеко моћнијег трговачког конкурента.

Ми се не бисмо сложили са мишљењем К. Јиречека да су повластице дате Дубровчанима имале само теоријску вредност пошто је млетачка врховна власт над Дубровником убрзо престала.[222] И после 1358. године Дубровчани су се користили стеченим грађанством. Млечани их у пролеће 1368. године, дакле читаву деценију касније, позивају на поштовање прописа, ако не желе да им се грађанство поништи и жале се на њихове злоупотребе.[223]

[220] Одлучено је да „omnes Ragusei nati in Ragusio et ex eis de cetero nascituri sint cives nostri Veniciarum et possint mercari tamquam cives Veneti, navigando cum navigiis nostris, tenendo in hoc talem modum: quod aliquis extrinsecus vel forensis habitator Ragusii, qui non habitasset ibi annis viginti quinque supportando onera et factiones Ragusii, prout faciunt nostri in Veniciis, non includatur in beneficio supradicto, et subiacendo omnibus ordinibus Veniciarum“ (V. Bogišić – C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Zagrabiae 1904, 228; C. Jirecek, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 49 (1899), 149; Š. Ljubić, *O odnošajih medju Dubrovčani i Mletčani za ugarsko–hrvatskog vladanja u Dubrovniku*, Rad JAZU 17 (1871), 13, нап. 1; S. Nodilo, *Annales Ragusini Anonymi*, 41; Chronica J. Restii, 135).

[221] Mon. Ragusina II, 168; C. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa*, 419-420.

[222] Ibid.

[223] V. Makušev, *Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji*, Starine JAZU 31 (1905), 17; Š. Ljubić, *Listine*, IV, 93.

Дубровчани су примали грађанство и других градова, свакако да би користили неке локалне повластице. Тако знамо да су дубровачки трговци примали грађанство данашње Сремске Митровице, у којој се налазила њихова колонија. Дубровачкој влади није се могло допасти такво држање њених грађана, јер је оно могло да компликује односе са Угарском. Зато је она предузела енергичне кораке. Издата је 7. августа 1361. године изричита наредба трговцима у Митровици да не смеју примати грађанство тога града.[224] Одмах следећег дана одређен је конзул, Стефан Соркочевић, коме су дати у надлежност сви спорови међу Дубровчанима. Уједно је забрањено дубровачким грађанима да износе своје спорове пред било кога другог сем поменутог конзула.[225] Дубровачка влада је, дакле, спречавала примање грађанства других градова када је то могло бити на штету Републике.

Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку,
Глас САНУ 246, Одељење друштвених наука, књ. 9,
Београд 1961, 89-127.

[224] Mon. Ragusina III, 104.

[225] J. Тадић, *Писма и упутства*, I, 59; Mon. Ragusina, III, 105.

НИШ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Током VI и VII века у балканским земљама из основа се изменила слика друштва. Одавно изложено нападима разних варварских народа подручје јужно од Саве и Дунава доживљава најзначајнију етничку промену. Појављују се словенска племена, која својим устаљивањем у новим пределима у потпуности преображавају лик позноримских покрајина. У почетку нови освајачи у ратним дружинама пљачкају и пустоше успутна насеља и усмеравају своје нападе на места с богатим пленом. Њихови повремени упади озбиљно ремете живот у балканским областима. Год. 548. они продиру од Дунава до Драча на југу, а 550-551. године у великом броју провањују из подунавских крајева до околине Ниша с намером да нападну Солун.[1] У то време словенски напади још не угрожавају утврђене градове. Дошљаци нису били у стању да их освоје. Само случајем или несмотреношћу бранилаца могли су они да се домогну већих утврђења. Јустинијанова обнова градских бедема у VI веку допринела је успешној одбрани Ниша у време првих словенских напада. Велике штете, без сумње, претрпело је аграрно подручје града.

У другој половини VI века учестали су напади Авара и Словена на утврђене градове. Пошто су претходно освојили Sirmium, они су 584. године заузели Singidunum, Viminacium и друге градове. Велики аварско-словенски напад на Солун септембра 586. године трајао је пуних седам месеци и довео град до ивице пропасти. По свој прилици је тада и област Ниша била изложена њиховом притиску. Изгледа да су већ тада створени услови за почетно словенско насељавање у неким областима.[2]

* Текст је објављен у књизи *Историја Ниша*, т. I, Ниш 1983, 83-102, без напомена и са знатним техничким пропустима.

[1] Procopii Caesariensis opera omnia, ed. J. Haury, II, De bellis, Lipsiae 1913 (1963), 423, 475-476; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 34-35.

[2] Г. Острогорски, *Византијски градови у раном средњем веку*, Сабрана дела III, Београд 1970, 76, 84; исти, *Византија и Јужни Словени*, Сабрана дела IV, 22-23; Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 1-13; исти, *Proces slovenske kolonizacije istočnog Balkana*, Simpozijum „Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena“, izd. Centar za balkanološka ispitivanja, 4, Akademija nauka BiH, Sarajevo 1969, 11-27; J. Kovačević, *Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana*, нав. дело, 57-83.

Продори Словена долином Тимока и Мораве излагали су нишку област великим променама. Нарочито озбиљне размере достигле су оне почетком VII века. Словенска колонизација балканских земаља узела је великог маха. Ничим се она више није могла зауставити. Иако је текла неједнаким током и са знатним регионалним разликама, процес је у целини снажно напредовао. Досељеници су трајно остајали у освојеним областима. Староседелачко становништво се повлачило. Бегунци из Ниша су почетком VII века Солуњанима у страху описивали своја искуства из времена аварских и словенских напада.[3] Почетком владе цара Ираклија (610-641) удружене снаге Авара и Словена преплавиле су балканске земље. То је довело до слома византијског војног и управног система у највећем делу освојених територија. Многи градови су тада разорени, а привредне и друштвене основе затеченог поретка доведене у стање расула. Антички Naissus је тада коначно страдао.[4] На његовим рушевинама Словени су почели да граде своја насеља. Нису забележена имена словенских племена која су се ту настанила. Досељеници су у балканским земљама почели да стварају тзв. Склавиније, прва језгра окупљања у новој средини. Потпуног прекида у животу града ипак није било. Античко име града сачувало се у измењеном облику до наших дана.[5]

Без писаних сведочанстава током VII и VIII века историја нишког краја остаје готово непозната. Током IX века ојачала бугарска држава се постепено ширила на околне области. Тако је под њену власт дошло и подручје Ниша. Нишка епископија се помиње и касније у саставу бугарске цркве (X век). Када је у другој половини X века образовано пространо Самуилово царство, обухватало је оно и област Ниша. Тек почетком XI века дошло је до трајнијих промена. Византијски цар Василије II (976-1025) посветио је велику пажњу поновном освајању балканских земаља. Он је водио дуготрајне и упорне борбе против Самуила односно његових војсковођа. Нарочито значајна је била офанзива 1001. године и

[3] P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, t. I, Paris 1979, 186. 4-6.

[4] Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, 8-9; исти, *Византијско-јужнословенски односи*, Сабрана дела IV, 22-23; V. Popovic, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, Mélanges de l'Ecole française de Rome, Antiquité, t. 87 (1975) 488 и д.; исти, *Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes à la fin du VIe siècle*. Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 1980, 246–7; P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, t. II, Paris 1981, 184–185.

[5] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 81; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 128-129 (П. Ивић).

следећих година. Постепено су освојени многи градови, међу осталима и Видин на Дунаву. Одлучујућа битка се одиграла у кланцима Беласице 1014. године. Она је допринела коначном сламању отпора цара Самуила. Међу последњима се предала област Срема.[6]

Византија је најзад обновила своју власт на читавом Балканском полуострву. Утврђени градови постају средишта војне и политичке власти. Посебну улогу су имали градови дуж важних саобраћајница. У њих су смештене војне посаде. Тако је било у Београду и Нишу. Када је оружје замрло, приступило се сређивању и црквених прилика. Изгледало је да цар Василије II није склон да мења битне чињенице затеченог стања: црквени поглавар Самуилове државе Јован остао је на свом положају, задржан је и стари систем дажбина. Међутим, убрзо се показало да је Охридска архиепископија постала стуб византијске политике у мирнодопским условима, елеменат смиривања у тек освојеним покрајинама. Василије II је озаконио ново стање: одредио је обим Охридске архиепископије, утврдио њен однос према Царству и према суседним митрополијама. Иако аутокефална, она је непосредно зависила од цара. Од тада је Охридска архиепископија делила судбину државе, која је с толико труда поново завладала балканским просторима.[7]

Ниш је одувек био важно црквено средиште. Он је тај свој положај у потпуности задржао у време византијске власти. Царском повељом издатом 1020. године набројане су све епархије Охридске архиепископије. Међу њима се налази и нишка епископија с подручјем које се простирало од граница средачке (софијске) епархије до међа браничевске епископије. Било је одређено да нишки епископ располаже са 40 парика, колико су имали и други епископи најважнијих средишта Охридске архиепископије.[8] То говори о угледу, по свој прилици, и о материјалном стању нишке епископије.

У Нишу је постојала епископска црква Св. Прокопија. У њој су се чувале мошти тог палестинског мученика из времена цара Диоклецијана. Год. 1072. у време једног ратног похода угарска војска је из Ниша однела руку тога светитеља и положила је у цркву Св. Димитрија у Сирмијуму, где се налазила све до 1164. године, када је

[6] *Историја српског народа I*, 170-179 (Љ. Максимовић), где је дат преглед извора и литературе.

[7] J. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, обј. у књ. Сава Немањић - Свети Сава, историја и предање, изд. САНУ, Београд 1979, 32-34.

[8] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893) 43, 45.

цар Манојло I Комнин наредио да се она врати у Ниш и прикључи моштима.[9] Није забележено када је та црква грађена, али наведени подаци упућују на закључак да је она постојала у XI веку. По својој прилици је она имала важну улогу у обнови византијске власти у доба цара Василија II. Могућно је да је она тада обнављана. Сама црква је посведочена у тексту с почетка XIII века.[10]

Према поменутој повељи из 1020. године нишка епископија је, поред градског подручја, обухватала и Мокро, Комплон, Топлицу и Сврљиг. Границе тога простора није тешко утврдити. Место Мокро је истоимено село недалеко од Беле Паланке. У његовој близини се налазио манастир Св. Димитрија. Поречје Топлице односно сврљишки крај одређују остала два топонима из византијске повеље. За сада остаје неразјашњено питање места Комплон. Помишљало се на град Копријан односно данашње Прокупље, данашњи Курвинград, као и на друга места у околним пределима. Тек даљим истраживањима могу да се потврде или оповргну изречени судови.[11]

После смрти цара Василија II 1025. године у Византији се запажају знаци слабљења централне власти. Незадовољство у балканским земљама изазивале су, поред осталог, разне непопуларне мере цариградског двора - плаћање дажбина у новцу, промене у црквеној политици и друге. Јачи утицај грчких свештеника на територији Охридске архиепископије наилазио је на отпор словеноког живља. Антивизантијска осећања подстакнута привредним тешкоћама тренутка претворила су се 1040. године у покрет широких размера. Незадовољници су се латили оружја. На чело устанка ставио се Петар Одељан, који се издавао за унука цара Самуила из брака његовог сина Гаврила Радомира с угарском принцезом. Било то сродство истинито или не, оно је одиграло важну улогу у окупљању народа под вођством Самуиловог потомка.

[9] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 226-227.

[10] Год. 1203. помиње се „ecclesia beati et gloriosissimi magni martyris Procopii de Nisso": A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I, Romae 1863, 29; К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 486; И. Руварац, *О руци великомученика Прокопија*, ЛМС 229 (1905) 5-7.

[11] Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908) 33 и д. К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник К. Јиречека I, 133; Ст. Новаковић, *Ниш у прошлости*, Београд 1878, 7; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 48; М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 354-7.

Петар Одељан је стицао присталице у Поморављу и Београду.[12] Ту, на самој граници Византије према Угарској, било је више услова за припрему оружаних акција ширих размера. Било је то подручје доста удаљено од средишта византијске власти, а из Београда се могла одржавати непрекидна веза с Угарском. Нема непосредних података о томе да ли је Одељан добио материјалну или војну помоћ из Угарске, али је јасно да је у том граничном пределу византијске територије могао безбедније да окупља устанике. Из Београда се Петар Одељан упутио на југ према Нишу, а затим према Скопљу. Ту је наишао на одушевљени пријем код локалног становништва. Отпор византијских власти је био сломљен. Тек тада је Византија послала војску да угуши побуну. Борбе су се пренеле на друга бојишта, далеко од Ниша. Успеси устаника убрзо су били ограничени супарништвом вођа. Неповерење међу њима претварало се у непријатељство. То је омогућило цариградским властима да угуше читав покрет. Петар Одељан је био заробљен, устанак сузбијен, а затим и угушен. Тако је и у Ниш, нема сумње, ушла византијска војна посада.[13]

Међутим, криза у коју је Византија запала у XI веку била је знатно дубља и трајнијих последица. Процес који је започео после смрти цара Василија II 1025. године временом је узимао маха. Постепено се мења привредна и друштвена структура Царства. Ојачало племство Византије сужавало је финансијске изворе централне власти и разним средствима настојало да своје обавезе према владару сведе на што мању меру. Убрзано опадање сељачких и војничких имања угрожавало је одбрамбене снаге земље. Крупни земљопоседи су расли готово без препрека на рачун сељачких имања. При томе је у XI веку превагу имало чиновничко племство Цариграда над војничким племством покрајина. Оно је у борби са супарничком странком војног племства непрекидно смањивало војне потенцијале земље и замењивало војне обавезе стратиота пореским

[12] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1967, 38-39; о имену вође устанка: М. Динић, *Из наше раније прошлости*, Прилози КЈИФ 30 (1964) 310-312.

[13] Податке о устанку Петра Одељана садрже дела византијских писаца Кекавмена, Михаила Псела, Михаила Аталијата и Јована Зонаре. Најприступачније издање у преводу и с коментаром: *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. III, Београд 1966, 206-210; 220-224; 228-9; 252-4. Устанак је више пута приказиван: Ф. Рачки, *Борба Јужних Славена за државну неодвисност*, Београд 1931, 118-125; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 134; В. Н. Златарски, *История на българската държава II*. София 1934, 51-70; Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, Москва 1960, 376 и д.

плаћањима. То је битно мењало дотадашње односе у земљи, па и у балканским областима. У таквим околностима све већу улогу стичу најамнички одреди. Они се користе на разним ратиштима. Помињу се у XI веку, поред осталог, у Београду и Нишу. Међу њима се све чешће наводе Печенези. То је био номадски народ турског порекла, који је растурен живео на просторима од реке Дњепра до панонских равница. Печенези су током XI века у више наврата нападали територију Византије. Нарочито велики био је њихов продор 1048. године. Тада је Царство успело да их порази. Један део Печенега је насељен средином тога века и у области Ниша и Овчег поља.[14] Власти су настојале да их разоружају и разместе раштркано, док се други изричито помињу као помоћни војни одреди у служби Царства. Искуство је временом показало да су Печенези непоуздан ослонац. Они су оружје дизали и против Византије, често су се у покрајинама понашали као господари. Забележене су многобројне пљачке и насиља, која су вршили над локалним становништвом.[15] На присуство Печенега у нашим земљама подсећају, поред осталог, и трагови у топонимији.

Ослабело Византијско царство у XI веку је имало да се суочи с новим непријатељима и на источним границама земље и у Европи. Са истока су продирали Турци Селџуци. Њима се у лето 1071. године лично супротставио цар Роман Диоген. Доживео је тежак пораз код Манцикерта, а сам је био заробљен. Подлегао је у борби с противницима у Цариграду у лето 1072. године.

Огласио се тада и други противник. Угарска је прешла у напад. Најпре је освојила Срем, а затим је 1071. године предузела вишемесечну опсаду Београда. Византијско бродовље на Сави и Дунаву није одолело, а помоћни одреди Печенега, који су покушали

[14] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, rec. I. Thurn, Berolini 1973, 459; В. Г. Васильевский, *Византия и Печенеги*, Труды I, С. Петербург 1908, 1-175; Д. Расовский, *Печенеги, Торки и Беренды на Руси и в Угрии*, Seminarium Kondakovianum 6 (1933); G. Györffy, *Besenyök és Magyarok*, Körösi–Csoma Archivum I, Budapest 1940.

[15] Печенези у служби Византије код Београда 1071: Chronicon pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, *Historiae hungaricae fontes domestici II*, Quinqueecclesiis 1883, 173. Податак преузимају познији писци: М. Динић, *Грађа за историју Београда I*, Београд 1951, 12-13, 18, 40; анализа извора и литературе: J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 40-42. Подаци о продору Печенега у област између Ниша и Скопља 1080: Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, *Corpus fontium historiae byzantinae*, Bruxellis 1975, 299; Г. Острогорски, *Привредне и друштвене основе развоја Византије*, Сабрана дела II, Београд 1970, 58; J. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, ЗФФ X–1 (1968), 187-188.

да зауставе копнени напад на град, доживели су тежак пораз. Браниоци Београда на челу с дуксом Никитом најзад су се предали угарском краљу Саломону (1063-1074). Слом одбрамбеног система код Београда отворио је пут освајачима према југу. Године 1072. угарска војска је продрла долином Мораве до Ниша. Град је освојен и опљачкан. Међу похаранима нашла се и црква Св. Прокопија, из које су Угри однели руку св. Прокопија.[16]

Угарска офанзива је, по свој прилици, утицала на локалне прилике у Поморављу и оближњим пределима. Избио је нови устанак против византијске власти. Незадовољство људи свакодневним тешкоћама дало је маха покрету (друга половина 1072. године). Устаници су се обратили зетском владару Михаилу за помоћ. Он им је упутио свога сина Бодина с војском од око три стотине ратника. Он је у Призрену проглашен за вођу устанка. Борбе су захватиле велико подручје. Војска се поделила на два дела. Константин Бодин је са својим снагама кренуо према Нишу. Ту се налазио крајем 1072. године. Још једном се становништво нишког краја прикључило антивизантијској борби.[17] Тек када је устаничка војска доживела пораз код Костура, Бодин је похитао из Ниша према југу.

Византијска војска је успела да заузме Скопље, а сам Бодин је у једном сукобу био потучен и заробљен. Тиме је устанку задат ненадокнадив ударац. Византијска власт је у Нишу обновљена.

Међутим, мира је мало било. Византија је седамдесетих година XI века једва успевала да савлада немире, који су угрожавали и саме темеље власти. Престоничке борбе о царску круну само су појачавале хаос који је захватио покрајине. Када су привремено окончане у доба цара Нићифора Вотанијата (1078-1081), у балканским земљама су и даље настављене борбе појединих узурпатора власти. Са много напора је Цариград покушавао да овлада приликама. У таквим околностима и Печенези су обновили нападе. Пустошили су насеља између Ниша и Скопља, па је против њих упућен Алексије Комнин.[18]

[16] Cinn. 227; Adnotationes chronologicae in codice missali seculi 12, ed. M. Florianus, *Historiae hungaricae fontes domestici, III*, Quinqueecclesiis–Lipsiae 1884, 209; Annales Posonienses, MGH SS XX, 572; M. Büdinger, *Ein Buch ungarischer Geschichte 1058–1100*, Leipzig 1866, 29–33; B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters I*, Berlin 1943, 275–7.

[17] Nicephori Bryennii Hist. 209–211; E. Tsolakis, *Ioannes Skylitzes Continuatus*, Thessaloniki 1968, 162-165; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 135-136; В. Н. Златарски, *Ист. II*, 144-147; територијално ширење устанка: J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 42-43.

[18] Nicephori Bryennii Hist. 299; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, 37.

Унутрашња превирања у Византији су ублажена ступањем на престо Алексија I Комнина (1081-1118). Међутим, дуготрајна привредна и друштвена криза претходног доба оставила је трага на свим подручјима живота. Византија је била економски изнурена, војнички битно ослабљена у тренуцима када су непријатељи надирали у Малој Азији, а почињали своју офанзиву и из Јужне Италије. Византија је преживљавала године тешких искушења. Нови владар се мирио с једнима да би ратовао с другима. Печенези су 1090. године угрозили и сам Цариград. Крајњим напорима, и уз помоћ Кумана, престоница се ослободила опасности.[19] То је доба када и српски жупан Вукан с успехом ратује против Византије. Лично је цар Алексије I Комнин у више наврата водио трупе у борбу против њега.

Пред крај XI века Византији је запретила нова опасност. У Западној Европи је покренута идеја о крсташком рату, који би се водио против муслимана на Блиском истоку. На сабору у Клермону 1095. године папа Урбан II је обнародовао позив свим људима да учествују у таквом походу. Мисао је проповедана у више земаља и наилазила је на одзив у разним слојевима западноевропског друштва. Поход је обећавао и сасвим практичне резултате. Једнима су стављени у изглед нови поседи, другима привремено бекство од привредних недаћа, којима су били изложени у сопственој земљи. Демографски вишак западноевропског друштва добио је ново усмерење, изгледе на плен и повољније услове опстанка. Духовна клима XI века је снажно подстицала људе да се лате оружја за одбрану хришћанских светиња на Блиском истоку. Мисао о личном жртвовању широко је проповедана. Оставила је трага у записима које су учесници крсташких похода састављали на бескрајно дугом и неизвесном путу према бојишту. Права људска драма се одигравала тада и на балканским путевима, између осталог и у Нишу.

Први су се одазвали позиву да крену у рат нижи слојеви друштва. У рано пролеће 1096. г. окупљали су се људи по селима и градовима Француске, Немачке, Фландрије да би отуда кренули копненим путем преко Угарске и балканских земаља према Цариграду, а одатле до малоазијских и блискоисточних циљева. Прву групу крсташа је предводио Валтер, звани Без Имања. Била је то пешачка гомила неопремљених људи, неприлагођених далеком путовању, махом без средстава за живот. Међу њима је било свега осам коњаника, како сведочи један извор. Стигли су почетком јуна 1096. године

[19] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 336-339.

пред Земун односно на угарско-византијску границу.[20] Београд је тада био прво византијско утврђење на које су путници наилазили. До сукоба с мештанима је дошло већ у Земуну. Крсташи су више отимали но куповали. У околини Београда су пљачкали нарочито стоку. Озлојеђени житељи града и околине напали су насилнике и делом их побили. Разбијене групе Валтерове „војске“ наставиле су пут према Нишу. Стигли су после осмодневног путовања. Градске власти су настојале да их што пре отпрате даље.[21]

Убрзо затим су почели да пристижу крсташи под вођством Петра Пустињака. Шаролика руља ништа добро није обећавала успутним насељима. Међутим, злодела претходника допринела су бољој организацији отпора. Византијски заповедник Београда Никита склопио је споразум с угарским заповедником Земуна о заједничкој борби против крсташа. Међутим, и то није могло да спречи прави покољ што су га крсташи приредили у Земуну. Један део бранилаца Земуна је ипак успео да се спасе и изгледа да је касније учествовао у борбама код Ниша. Страдања Земунаца и преко 4.000 мртвих навели су београдског заповедника Никиту да нареди повлачење својих снага према Нишу. Становници Београда су се разбежали на све стране. Дукс Никита је намеравао да у Нишу организује отпор. Очекивао је да ће на време стићи и помоћ од византијског цара, који је обавештен о догађајима.[22]

Огромна гомила људи која је ишла с Петром Пустињаком стигла је пред Ниш првих дана јула 1096. године. Уз пут су их нападали одреди Печенега, нарочито приликом преласка преко реке Мораве. Крсташи су се улогорили на левој обали Нишаве, и одмах су затражили од градских власти одобрење за куповину хране. Поучен претходним искуством, византијски заповедник се с тим сагласио под условом да му се предају таоци. Пошто су изабрани виђенији међу крсташима и предати дуксу Никити, дошљаци су могли да се снабдеју свим потребним намирницама. Било их је тада у изобиљу. Спорова у почетку није било. Међутим, пошто су пред вече таоци ослобођени, показало се право лице насилника. Једна група Немаца је изазвала сукоб с једним мештанином на тргу. То је дало повода

[20] Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne PL 166, 392; H. Hagenmeyer, *Chronologie de la Première Croisade*, Revue de l'Orient latin 6 (1898) 239; Ј. Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 30-31.

[21] Albericus Aquensis, *Historia*, Migne PL 166, 393; S. Runciman, *The First Crusaders Journey across the Balkan Peninsula*, Byz. 19 (1949) 210–211; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vieka*, Rad JAZU 42 (1878) 75 и др.

[22] Albericus Aquensis, *Historia*, Minge PL 166, 394–395.

крсташима да нападну оближње млинове који су се налазили на реци, недалеко од моста и да их запале. Страдали су и домови мештана ван града. Догађаји су изазвали опште огорчење и на заповест дукса Никите, који је располагао најамничком војском, окупили су се одреди Кумана, Печенега и Угара, и сви заједно су напали крсташе називајући их лажним хришћанима и разбојницима. Нанели су им тешке губитке и отели добар део плена.[23]

Петар Пустињак, који је с делом крсташа већ био напустио Ниш, обавештен је о сукобу. С једним делом војске се вратио у намери да преговара. Међутим, догађаји су узели други ток. Група од око хиљаду крсташа извршила је напад на мост и градску капију. Ту су грађани и војници пружили жесток отпор. Један део нападача је изгинуо, други су се подавили у реци. Преостали међу њима су се разбежали по шумама и брдима. Према сачуваним подацима ту је страдало 10.000 људи и 2.000 кола заједно с новцем. С много напора окупили су се затим остаци крсташке војске. Продужили су према Софији. Ту су посланици византијског цара затекли Петра Пустињака и забранили његовој војсци боравак дужи од три дана у византијским градовима. Била је то касна противмера власти за недела која су крсташи чинили дуж пута. Касније групе крсташа су затицале у околини Ниша заостале људе из Петрове војске.[24]

У јесен 1096. год. у области Ниша је боравила и ритерска крсташка војска. Добро опремљена, она је изазивала знатно мање сукоба у градовима. Па ипак, неповерење је било веома дубоко, сећања на преживљено свежа. На Западу се ширило уверење да је Византија непријатељски расположена према крсташима и да свесно чини сметње на друмовима. Када је француска феудална војска под вођством Готфрида Бујонског, његовог брата Балдуина и других виђених великаша прелазила код Београда на византијску територију, биле су предузете мере предострожности какве се врше приликом ступања на противничко тле. Коњички одреди ритера су продужили пут према Нишу. У сусрет су им изашли посланици цара Алексија I Комнина са захтевом да се не пустоше успутне области. У Нишу су се обилато снабдели намирницама, и затим су наставили пут према Софији.[25]

[23] Albericus Aquensis, *Historia*, Migne PL 166, 395–396; Guillelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ed. Migne PL 201, 240.

[24] К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник К. Јиречека I, 133-134; Albericus Aquensis, *Historia*, Migne PL 166, 399; F. Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène*, 167–170.

[25] Guillelmus Tyrensis, o. c. 254; Albericus Aquensis, *Historia*, Migne PL 166, 414; Comte Riant, *Inventaire critique des lettres historiques de Croisades*, Archives de l'Orient latin 1 (1881) 124.

Крсташки извори сагласно сведоче да је Ниш пред крај XI века био добро утврђени град. Дукс Никита се повлачио из Београда у Ниш уздајући се у снагу градских бедема, како то изричито наводи један савременик. Преко Нишаве је постојао мост, који је водио до градске капије, која је била посебно брањена. Изван тврђаве се пружало насеље. Ту су крсташи и нанели највеће штете мештанима - палећи зграде и млинове на реци.[26] Војна посада је била смештена у тврђави. Вредан је податак да су уз дукса Никиту против крсташа ратовали одреди Кумана, Печенега и угарских коњаника. Византија је у Нишу имала важно војно упориште и доста најамничких одреда. Изгледа да су се они ту окупљали у већем броју само у ванредним приликама, какве су владале у доба првог крсташког рата. Јер је управо тада, писала је кћи цара Алексија I Комнина, њен отац имао великих тешкоћа - огромном броју крсташа Византија није могла да супротстави одговарајуће снаге, чак и да се читава византијска војска окупила на једном месту. А царска војска је, бележи исти извор, била углавном распршена на огромном простору: једни су чували кланце према Србији и Далмацији, други су стражарили у Подунављу, а део војске је био упућен и у Драч против Нормана.[27] Војничка епоха Комнина је с много напора бранила границе Царства и главне путеве у земљи. У доба цара Алексија I је извршена војноуправна реформа. Постепено се стварају мање војно-управне јединице, тзв. теме, са седиштем у важним утврђеним градовима. Међу осталима, тада је створена и тема у Нишу. На челу теме био је дукс, који је обављао војну и цивилну власт. Када је 1114. године загрозила опасност од напада Кумана, који су са севера нападали Византију, цар је хитно послао војна појачања, између осталог, у Ниш и Браничево.[28]

Почетком XII века било је довољно разлога да се посебна пажња посвети одбрани средњег Подунавља, Шумадије и Поморавља. То је време када Угарска проширује и устаљује своју освајачку политику према балканским земљама. Најпре је потчинила Хрватску (1102. године) и градове у Приморју, затим Босну (пре 1137. године), па је своје планове поново усмерила према византијској граници на

[26] Albericus Aquensis, *Historia*, Migne PL 166, 394–395; Guillelmus Tyrensis, o. c. 240.

[27] Anne Comnène, *Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081- 1118)*, ed. B. Leib, III, Paris 1945, 160.

[28] Anne Comnène, o. c. III, 177-178; H. Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-Xe siècles*, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London 1971, 63-64; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 21-22; J. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8-9 (1979) 188- 189.

Сави и Дунаву. Ту су се истицале важне тврђаве - Београд и Браничево. Византија их је грчевито бранила пред све снажнијим притиском Угарске. Због истуреног положаја на граници није се увек могла упутити благовремена војна помоћ локалним војним посадама. Одбрамбени систем средњег Подунавља и Поморавља је почивао на војној организацији нишке области.

Год. 1127. избио је велики угарско-византијски рат. Операције је започела угарска војска нападом на Београд. Град је био освојен и по наредби краља Стефана II (1114-1131) разорен. Нападач је затим кренуо на југ према Нишу, Сердици (Софија) и Филипопољу (Пловдив). Снажан продор непријатеља и обим операција које је он био кадар да изведе нагнали су византијског цара Јована II Комнина (1118-1143) да лично предузме противофанзиву. Снаге локалних византијских војних старешина нису биле дорасле противнику. После обимних припрема, царска војска је најпре сузбила противника код Филипопоља, а затим се упутила преко Ниша према Дунаву. Сам Јован II Комнин је водио своје трупе. Савременици су посебно запазили учешће коњичких одреда најамника из Италије и са Истока. Тада је обновљена византијска власт у нишкој области. Бојиште се налазило на северу, у пограничним пределима дуж Дунава и Саве. Царска војска је поразила одреде краља Стефана II и оснажила своја упоришта у Београду и Браничеву.[29]

У то време се и Срби придружују борби против Византије. Они су напали византијску тврђаву Рас, поразили су царског заповедника Критопла и разорили град. Међутим, главно поприште борби налазило се још увек у Подунављу. Угарска је обновила операције. Напала је и освојила Браничево и угрозила Поморавље. Византијска посада Браничева је делимично изгинула, а делимично је пала у заробљеништво. Заповедник Браничева Куртикије је био примерно кажњен због пораза. Још једном је цар Јован II Комнин похитао преко Ниша према Браничеву. Угри су потиснути са браничевских зидина, град је затим обновљен. Међутим, византијска војска није била опремљена за операције већих размера у зимским условима. Убрзо је дошло до преговора о миру, који је затим и склопљен 1129. године. Двојица владара су се сложила да граница остане непромењена: Византија је успела да одбрани своје старе тврђаве на

[29] Cinn. 10–12; Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. van Dieten, Berolini 1975, 17–18; преглед извора и литературе: Ј. Калић, *Јован Кинам и Никита Хонијат*, коментар, *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, Београд 1971, 6-14; 117-119.

Дунаву (Београд и Браничево), док се Земун налазио под угарском влашћу.[30] Тако се усталила и византијска власт у Нишу.

Познати византијски писац XII века Јован Кинам боравио је једно време и у Нишу. Запазио је сву важност тога краја у сложеним политичким приликама свога доба. Одатле, бележи он, од два пута један води у Србију, а други према Дунаву и Угарској.[31] Тим правцима су ширили своју власт и српски жупани и Угарска. Нова је у њиховим настојањима била тежња да се усклади антивизантијска борба. Српско-угарска сарадња је успостављена крајем треће деценије XII века. Према схватањима времена, савезнички односи су добијали свој трајнији облик склапањем тесних сродничких веза. Тако је угарски краљ Стефан II одлучио да свога наследника на престолу Белу II (1131-1141) ожени ћерком српског великог жупана Уроша I. Преговори су успешно окончани, и 1129. или 1130. године Урошева кћи Јелена се удала за принца Белу и затим постала угарска краљица и веома утицајна личност у новој средини. Тај нови савез је пружио српском владару подршку у даљој борби против Византије и битно ширио простор и обим антивизантијских борби.[32] Што је српско-угарска сарадња бивала делотворнија, то је расла улога Ниша у војном систему Царства на балканском подручју.

Епоха Комнина је доживела свој највећи успон у време цара Манојла I Комнина (1143-1180). Преображај друштва и војнички успеси претходних владара омогућили су Манојлу I да усредсреди пажњу на европске покрајине земље. Поред старих, појавиле су се и нове тешкоће. Год. 1147. у Западној Европи је покренут тзв. Други крсташки рат за борбу против ојачалих муслиманских држава на Блиском истоку. После дугих припрема показало се да су највећи владари тадашње Европе спремни да учествују у томе походу. Они су повели преговоре с Византијом да би обезбедили несметан пролаз преко њене територије и да би стекли могућност да се снабдевају неопходним намирницама у успутним насељима. Први је у рат кренуо немачки краљ Конрад III, који је ишао путем низ Дунав, кроз Угарску. Делимично копном, делимично бродовима, напредовала је крсташка војска према византијским границама код Београда односно Браничева. Цар Манојло I је, као и његови претходници,

[30] Cinn. 12-13; Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae, MGH SS IX, 134; F. Chalandon. *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143- 1180)*, Paris 1912, 57-62; G. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarság*, Budapest 1953, 76-77; А. П. Каждан. *Еще раз о Киннаме и Никите Хониате*, Byzantinoslavica 24 (1963) 11-12.

[31] Cinn. 212-213.

[32] Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 22-23.

појаву ритерске војске западних ратника схватио као озбиљну претњу земљи. Никада се до краја није веровало намерама крсташа. Византијски посланици Димитрије Макремболит и Александар Гравина упућени су Конраду III у Угарску, да у име цара Манојла I траже заклетву да се успутним областима неће наносити штета, а за узврат је цар обећавао слободан пролаз и пријатељски пријем у Византији. Цар је добио тражену заклетву. Ипак, био је прожет дубоким сумњама. Издао је наредбу локалним властима на Дунаву да пажљиво мотре на дошљаке и да попишу сав товар који су собом носили. Добро обавештени савременик бележи да је толико мноштво људи и бродова стигло на границу да се предвиђени посао пописивања није могао обавити.[33] Јула 1147. године Конрадова војска је ступила на тле Византије. Била је то елитна војска у којој су запажени, између осталих, и чешки краљ Владислав, пољски краљ Болеслав, ритери из Лотарингије и других делова Немачке. У Браничеву се товар из бродова морао пребацити на теглећу стоку, па је настављен пут према Нишу. Неспоразуми око снабдевања избили су одмах. Било их је већ у Браничеву, све више што је пут одмицао. Што се није могло купити, то се отимало. Путници су тако стигли у Ниш, главни град Дакије, како то на старински начин казује писац Јован Кинам.

На челу византијске управе у Нишу био је тада познати војсковођа Михаило Врана, који је, према наредби цара Манојла I и према склопљеном споразуму с крсташима, обезбедио дошљацима све што им је било потребно, пре свега услове да се снабдеју намирницама и сточном храном.[34] После краћег задржавања крсташи су продужили пут према Сердици (Софији) и Цариграду. Сукоба с мештанима бивало је све више у успутним насељима. Пљачка се местимично претварала у оружане сукобе. Људи су се затварали у утврђене градове или бежали на све стране.

Убрзо после немачких одреда истим путем су се кретали крсташи под вођством француског краља Луја VII. Шаролика пратња, у којој је запажена и краљица Алиенора, необични обичаји и силно наоружање изазивали су чуђење мештана и подстицали неверицу у обнародоване циљеве. Византијски посланици севаст Михаило Палеолог и нишки заповедник Михаило Врана по царевој наредби

[33] Cinn 69; Chon. 60–63; Otto Frisingensis, *Gesta Friderici imperatoris*, MGH SS XX, 375; Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Profectione*, ed. Migne PL 185, 1213, 1215; Casus monasterii Petrishusensis, MGH SS XX, 674; Guillelmus Tyrensis, Hist. 661. Преглед литературе: *Византијски извори за историју народа Југославије* IV, 17-19, 120-122 (J. Калић).

[34] Cinn. 69-70; F. Chalandon, *Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, 273; В. Н. Златарски, *Ист. II*, 378-9.

су изашли у сусрет француском краљу, пошто је овај већ био кренуо из Браничева према Нишу. Наишли су на пријатељски пријем и добили уверавања да се неће предузимати непријатељске акције према Византији. Изгледа да је француска војска изазивала мање сукоба од немачких одреда. Па ипак, окупљање великог броја људи у појединим местима стварало је огромне тешкоће. Извори бележе да је једино у Нишу било довољно намирница, бар за већи део пратилаца француског владара. Остали су се служили силом. Залазили су у села и пљачкали. Један сапутник Луја VII је запазио да су им дуж пута више сметали мртви Немци него наоружани Грци.[35]

Средином XII века Србија ступа на међународну сцену у настојањима да се ослободи византијске власти и прошири границе. У Цариграду су добро познавали расположење Срба. Језгровито је то записао византијски писац Никита Хонијат. Срби су, наводи он, у време снажне владе цара Манојла I Комнина, у време мира, иступали добронамерно „поред сасвим супротних осећања у дубини душе“. Чекали су, наставља писац, повољан тренутак да пређу у напад.[36] Прилика им се указала управо у бурним догађајима 1147. године. Тада је поново букнуло старо супарништво између Византије и Нормана у јужној Италији. Рат се припремао на обема странама. Противници су окупљали савезнике. Тако је створена велика антивизантијска коалиција европских држава. Нормански краљ Рожер II (1101-1154) нашао је савезнике најпре у Немачкој, где му се придружио моћни војвода из породице Велфа, затим у Угарској. Ту је на власти био краљ Геза II (1141-1162), син српске принцезе Јелене и васпитаник њеног брата бана Белоша, који је у то време био на врхунцу своје моћи на угарском двору. Тадашњи српски велики жупан Урош II је био рођени брат краљице Јелене и бана Белоша.[37] Интереси Србије и Угарске су се тада поклапали у једноме - у борби против Византије. Тако је Србија пришла европској антивизантијској коалицији 1149. године. Касније се томе савезу прикључио и француски краљ Луј VII.

Борбе су букнуле на више страна. Офанзиву на мору предузели су Нормани. Год. 1149. у напад је прешао и Урош II. Савремени писци су, на жалост, само забележили да су тада биле нападнуте суседне византијске области. Пошто нису именоване, може се само претпоставити којим је правцем Урош II повео своје чете. Изгледа

[35] Cinn. 82; Chon. 66; Odo de Diogilo, o. c., 1211–1218; S. Runciman, *Crusades II*, 262-3.

[36] Chon. 90.

[37] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 21-39; исти, *Угарски двор у Срему*, ЗРВИ 22 (1983) 21-29.

да су операције биле већег обима и успешне, јер је лично цар Манојло I одлучио да одустане од борби против Нормана да би се посветио приликама у Србији. Исте године (1149) он је са већ припремљеном војском, у пратњи најспособнијих војсковођа, продро у средишње делове Србије. Таквој сили није се могао пружити трајнији отпор. Византијска војска је разорила тврђаву Рас, и опљачкала све успутне области. Борбе су се заметнуле око града Галича. Браниоци су одбили да се предају, па је град освојен на јуриш. Заробљене ратнике је Византија раселила. Једни су пребачени у област Сердике (Софија), а други још даље. Жупан Урош II се повукао пред надмоћном силом.[38] Међутим, рат није био окончан.

Српско-угарска сарадња показала се на делу тек следеће године (1150). Цар Манојло I је кренуо у још један ратни поход против Србије. Пред крај лета 1150. године велика византијска војска се окупила код Ниша. Цар је лично предводио главнину својих снага. Логор је постављен северно од Ниша, ван града, на пола пута према селу Сечаници, како то прецизно саопштава Јован Кинам.[39] Одатле је цар руководио операцијама, док се и сам није укључио у борбу. У тим догађајима велику улогу је имао нишки заповедник Михаило Врана. Он је спадао међу најзначајније војсковође тога доба. Према казивањима савременика био је веома вешт ратник, војсковођа самосталних одлука, смело се упуштао у борбу са Србима и добро је познавао њихов начин ратовања. Он је учествовао у одлучујућој српско-византијској борби, која се одиграла недалеко од речице Таре у ваљевском крају, у позну јесен 1150. године. У току борбе он се, заједно с групом византијских старешина, одвојио од главнине царске војске, па је гонећи Србе био опкољен. Спасла га је акција самог цара Манојла I, који му је притекао у помоћ.[40]

У борби на Тари је, поред српске војске, учествовао и помоћни угарски одред. Међутим, савезници су поражени и поред жестоког отпора који су пружали, како то сведоче савремени извештаји. Велики жупан Урош II је био принуђен да обнови вазалске односе према византијском цару.[41]

И следећих година је Ниш имао важну улогу у балканској политици Византије. Рат се пренео у Подунавље и на угарско тле.

[38] Chon. 89–90; Cinn. 101–103.
[39] Cinn. 103-105; М. Благојевић, Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών), Тара (Ταρα) у делу Јована Кинама, ЗРВИ 17 (1976) 66-67; F. Makk, *Contribution à la chronologie des conflits hungaro-byzantins au milieu du XIIe siècle*, ЗРВИ 20 (1981) 29-30.
[40] Cinn. 108–109.
[41] W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum I*, Petropoli 1892, 143; Cinn. 112– 113, Уп. *Историја српског народа I*, 203-204 (Ј. Калић).

Цар Манојло I је објавио рат Угарској 1151. године истичући као разлог избијању непријатељства савезничку помоћ коју је Геза II био послао на српско бојиште. Царска војска је те године наступала према Нишу, а затим према Београду односно Срему и Земуну, где су вођене жестоке борбе. Угарску је тада бранио бан Белош, брат српског жупана Уроша II. Цар Манојло I је тада боравио и у Нишу. Ратовање је убрзо обустављено склапањем мира међу зараћеним странама.[42]

Управо у то време је извршена важна управна промена у пограничним пределима Византије. Цар Манојло I је поставио свога сродника Андроника Комнина, потоњег византијског цара, за дукса Ниша и Браничева. Један други византијски писац наводи да су се у Андрониковој области налазили Београд и Браничево. У сваком случају, била је то изузетно важна управна целина, која се протезала од угарске границе на Дунаву до Ниша. Ту је спадало читаво Поморавље. Убрзо се показало да је нови управник тачно процењивао значај свога положаја и могућности које му је он пружао. Био је спреман да поведе борбу против цара Манојла I. Нетрпељивост између двојице сродника је била велика, а Андроникове тежње за врховном влашћу неограничене. Да би их остварио, Андроник се упустио у преговоре с угарским краљем Гезом II. Тражио је ослонца својој завереничкој делатности, а угарском владару је нудио област којом је управљао, дакле и Ниш, како то сведочи добро обавештени Јован Кинам. Ступио је у преговоре и с немачким владарем у истом циљу.[43] Одједном су били угрожени темељи византијске власти у Подунављу и Поморављу. Андроникова завера је откривена, он је био смењен и ухапшен, а његов савезник Геза II је прешао у напад 1154. године. Угарска војска је опсела Браничево. Све је то нагнало цара Манојла I да поново најхитније крене према Подунављу. Опет се војска кретала путем преко Ниша. Сам цар се улогорио код места Смилиса, недалеко од данашњег села Смиловца, североисточно од Сталаћа. Угарски напад на Браничево је сузбијен, нападачи су се повукли према Београду, али су ту успели да поразе један део византијске војске. У Београду је тада букнуо устанак против власти цара Манојла, али је убрзо угушен војним мерама.[44]

Угарско-византијски рат је окончан 1155. године, пошто је цар Манојло I Комнин још једном с војском кренуо у Подунавље.

[42] Cinn. 113–118; Chon. 92–93.
[43] Cinn. 124; 126–127; Chon. 101. Преглед литературе: *Византијски извори IV*, 47-49; 128-129.
[44] Ј. Калић, *Област Смилис у XII веку*, ЗРВИ 24-25 (1973) 29-39.

Нема података да су Угри тада непосредно угрожавали Ниш, али је сваки византијски пораз код Београда односно Браничева отварао путеве према југу. Управо вишегодишње присуство цара Манојла у Нишу и његовој околини показује с колико се истрајности Византија залагала да ту одржи своју власт.

И током шездесетих година XII века Ниш је био средиште византијске политике према Србији. Раније започето ширење Србије није се могло спречити, оно се могло само одлагати. Цар Манојло I је више пута долазио у Ниш у настојању да смени непокорне српске жупане и да их замени личностима које су обећавале више поштовања за изнуђене вазалске односе. Међутим, и они су убрзо настављали борбу за независност земље. Одржавали су и даље савезничке односе с Угарском, што су у Цариграду увек схватали као јасно непријатељски чин. Тако је 1163. године цар Манојло с војском боравио у Нишу у намери да жупана Десу нагна на покорност. Када овај то није прихватио, био је осуђен и ухапшен.[45]

Управо тих година је „угарско питање" за Византију постало веома важно. Цар Манојло је прешао у широку политичку и војну офанзиву. Уплитањем у династичке односе на угарском двору, он је намеравао не само да брани стечене границе према тој земљи већ и да читаву Угарску потчини своме утицају. Сродничким везама и вештим дипломатским акцијама он је стварао странку својих присталица у тој земљи. Год. 1163. било је уговорено да се под видом тзв. Белине баштине Византији преда, између осталог, и Срем. Међутим, како се у Будиму отезало с остварењем тога плана, византијски цар је одлучио да војним мерама изнуди уговорено. Год. 1164. старим Цариградским друмом преко Сердике (Софије) и Ниша кретала се његова војска према Срему. Освојила је сремска насеља и окупљала присталице. За време боравка у Сирмијуму цар Манојло је нашао чувену нишку светињу, руку мученика св. Прокопија, коју су својевремено Угри за време једног продора до Ниша (1072. године) одвојили од свечевих моштију и пренели у цркву Св. Димитрија. Цар је наредио да се она пренесе у Ниш и придружи моштима светитеља, које су се чувале у цркви Св. Прокопија.[46] Та најзначајнија нишка црква се изриком помиње у једном документу почетком XIII века.[47] Изграђена је знатно раније.

[45] Cinn. 212–214.

[46] Cinn. 217, 226–227; међу новијим радовима уп. F. Makk, *Megjegyzések III. István történetehez*, Acta Historica, Szeged 66 (1979) 29–43. 47

[47] Уп. нап. 9.

Средина XII века је доба напретка Ниша у оквиру византијског система власти. Савременици су истицали обиље пољопривредних и других производа који су се могли наћи на градском тргу. Локална производња је подмиривала потребе становништва и подстицала развој трговине. Ниш је остављао слику привредног богатства, нарочито у поређењу с другим пределима дуж пута од Браничева до Ниша.[48] Поред тога, изузетно активна политика цара Манојла I Комнина у Подунављу и према Угарској непрекидно је доводила Ниш у средиште збивања. И сам цар је ту често боравио, као и највиши представници државе, посланици и сви они којима је Манојло I поверавао разноврсне послове у суседним областима. Ту се доста и градило за војне потребе Царства. Када је 1165. године цар Манојло I боравио у Нишу на путу према Београду односно сремском ратишту, у византијској војсци се налазио и писац Јован Комнин. Оставио је драгоцене податке о Нишу, пре свега о његовој стратешкој важности за Византију. Те године су у Нишу обављени и значајни градитељски послови. По повратку са ратног похода цар Манојло I је наредио да се обнове најважније византијске тврђаве. Тај посао је поверио двојици изузетно оданих људи - Константину Анђелу, који се својевремено истакао у борби против Срба 1149. године, и Василију Трипсиху. Под њиховим надзором обновљени су бедеми Земуна, Београда, Браничева и Ниша. Тада, бележи један писац, Ниш „окружише зидовима".[49] Богати археолошки налази XII века, откривени на подручју данашњег Ниша, потврђују, са своје стране, податке које пружају историјски извори. Од неколико средњовековних некропола, једна свакако припада друштву XII века. Налазила се на узвишењу Гласија, југозападно од нишке Тврђаве. Откривени предмети (прстење, наруквице, наушнице и друго) недвосмислено показују разноликост материјалне културе. У њој се запажају предмети домаће производње, као и они увезени из развијенијих средина. Уметнички обликовани накит, откривен у некрополи код цркве Св. Пантелејмона, изузетне је вредности. Он сведочи, поред осталог, и о слоју имућних купаца у нишком крају. У сваком случају неопходна су даља систематска археолошка истраживања како би се могла допунити научна слика историје Ниша.

Рат између Угарске и Византије поново се распламсао 1166. године. Угарска се није мирила с губитком Срема, и ту је обновила

[48] К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, 133-134; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњега века*, Зборник „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867", изд. САНУ, Београд 1970, 50-55.

[49] Chon. 135–136.

операције. У Срему се тада истицао византијски војсковођа Михаило Врана, који је својевремено био заповедник Ниша. Пошто се у Цариграду сазнало за пораз царских чета, одлучено је да се предузме нови поход. У лето 1167. године војску је путем преко Ниша и Београда водио Андроник Кондостефан. Он је тешко поразио противничку војску у Срему. Убрзо је рат био окончан.[50]

Средином XII века Србија се налазила под великим притиском Византије. Војнички надмоћна, држава Комнина је српском владару наметнула вазалске обавезе. Сваки покушај осамостаљивања је спутаван. У тим приликама јавља се први пут и Стефан Немања. Он је, према устаљеном систему власти, добио на управу један део српских земаља. Биле су то: Топлица, Ибар, Расина и Реке. У то време се на великожупанском престолу налазио његов брат Тихомир. На једном од својих ратних похода, у области Ниша, сусрео се византијски цар Манојло I Комнин са Стефаном Немањом. Одликовао га је „царским саном", изгледа дворском титулом, и обдарио земљом. Тако је Немања добио Дубочицу (крај око Лесковца) под условом да је користе он и његови потомци. Нешто касније је Немања преузео и врховну власт у Србији, вероватно 1166. године.[51] Већ тада је показивао знаке незадовољства византијском политиком. Брзо се прикључио противницима цара Манојла. Год. 1171. избио је велики рат између Византије и Венеције. Била је то прилика да се у међународним тешкоћама Византије потраже могућности ослобођења Србије. Савремени писци помињу везе које је Немања успоставио с Венецијом, Немачком и Угарском. Букнуле су борбе у Србији. Српске чете су 1172. године нападале област дуж пута Београд – Браничево – Ниш.[52]

Међутим, међународне околности су се брзо измениле. Венеција је у ратовању на мору од пролећа 1172. године запала у озбиљне тешкоће, а исте године је у Угарској умро краљ Стефан

[50] Cinn. 257–258, 260.

[51] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Београд 1938, 19-20; 22-23; Ст. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица НЧ 1 (1877) 172-177; 182-186; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 148-149; *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 328 (М. Динић); В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима св. Саве*, Годишњица НЧ 49 (1940) 50, 54; Р. Новаковић, *Када се родио и када је почео да влада Стеван Немања*, Ист. гласник 3-4 (1958) 182-185, где је дат преглед старије литературе; *Историја српског народа I*, 208-209.

[52] Arnoldus Lubecensis, *Chronica Slavorum*, MGH SS XXI, 116–119; Cinn. 286–287; Chon. 158–159; преглед извора и литературе: *Византијски извори IV*, 101-104; 144-148 (Ј. Калић).

III. Требало је да га наследи византијски штићеник Бела III, који је живео у Цариграду. Србија је тиме губила важног савезника. Цар Манојло I је кренуо у рат против Стефана Немање. До борби, ипак, није дошло, пошто је српски владар преко посланика изразио спремност да се поново потчини царској власти. Другог излаза у тај мах није било. До сусрета је дошло, изгледа, у области Ниша. Немања је био заробљен и одведен у Цариград. После извесног времена ослободио се заточеништва и до смрти цара Манојла I 1180. године није реметио уговорене вазалске односе.[53]

Византија је после смрти цара Манојла I Комнина запала у кризу. У престоници су династички сукоби узели маха. Слабости су искористили сви противници Царства. Угарска је 1182. године прешла у офанзиву. Напала је византијске пограничне градове на Дунаву – Београд и Браничево, а затим се даљим борбама прикључио Стефан Немања. Удружена српско-угарска војска је успешно напредовала 1183. године. Византијски војни заповедници у области Ниша и Браничева били су Алексије Врана и Андроник Лапарда. На вест о убиству младог цара Алексија II Комнина и узурпацији царске власти од стране Андроника Комнина, војсковође су се поделиле. Андроник Лапарда је напустио свој положај јавно се придружујући противницима новог цара. Удруженим снагама српски и угарски одреди су освојили област Ниша и продрли до Сердике (Софије).[54] Угарски краљ Бела III се затим вратио с похода, а борбе је наставио сам Стефан Немања. Био је то први значајнији продор српске војске на византијску територију.

Византија није била у стању да потисне све своје противнике у балканским земљама. Стога је цар Исак II Анђео (1185-1195) настојао да преговорима с Угарском постигне помирење. Према схватањима времена, савезнички односи су често поистовећивани са сродничким везама. Тако је уговорен брак између Исака II Анђела и кћери краља Беле III с тим да Угарска као мираз уступи Византији неке земље, изгледа Београд и Поморавље. Међутим, Угарска више није могла самостално да одлучује о пределима јужно од Саве и Дунава. Србија је настојала да своја повремена освајања учини трајним, а убрзо се у борбу умешала и Бугарска. Један пљачкашки поход Бугара

[53] Cinn. 287–288; *Византијски извори IV*, 213, 218-222 (Б. Ферјанчић).

[54] Chon. 277; Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 30-31; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас САНУ 214 (1954) 1-21: G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino–hongroise*, Byz. 8 (1933) 560–562; W. Hecht, *Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser (1180–1185)*, Neustadt–Aich 1967, 39-41.

је тешко оштетио Ниш. Нападачи су одвукли „не мали плен у људству и стоци.“[55]

У таквим околностима започео је тзв. Трећи крсташки рат. Изазван поразима хришћана на Блиском истоку, он је још једном довео до окупљања европских владара у борби против муслиманских држава у источном Средоземљу. Своје учешће у походу најавили су енглески краљ Ричард I Лавово Срце, затим француски краљ Филип II Август и немачки цар Фридрих I Барбароса. Брзо се показало да једино немачка војска намерава да користи балканске путеве у надирању према бојишту. Била је то прилика за Стефана Немању да потражи угледног савезника у даљој борби против Византије. Први преговори су вођени преко посланика у Нирнбергу децембра 1188. године. Немањини изасланици су тада на двору цара Фридриха I Барбаросе изразили велико задовољство српског владара поводом предстојећег царевог пута. Немања је известио цара да му припрема свечани дочек у најпознатијем од својих градова, који намерава да учини престоницом своје државе. Био је то Ниш. Српски посланици су у Нирнбергу наишли на свечани пријем и пошто су обавили своју мисију, с даровима за свога владара, напустили су Немачку.[56] Изгледа да су понудили повољне услове снабдевања за немачку војску, како то сведоче потоњи догађаји.

Немачка војска је кренула у поход у лето 1189. године. Последњих дана јуна немачки цар је стигао у Београд и после краћег задржавања наставио пут према Браничеву. Ту га је дочекао византијски војни заповедник. На даљем путу крсташи су наилазили на многобројне тешкоће, чак и на непролазне деонице пута. То је само подстицало неповерење према Византији. Неприлике угледних путника су донекле олакшале преговоре које је Немања намеравао да поведе са својим гостом.

Српски посланици су изашли у сусрет немачкој војсци док се она приближавала Нишу, а затим је Фридриху I Барбароси и његовој пратњи у самом граду приређен свечани дочек. Српски владар се старао да свога госта достојно прими. Извори бележе да је Немања с братом Страцимиром и великом пратњом лично поздравио госте и да су том приликом размењени уобичајени дарови. Преговори су почели у Нишу 27. јула 1189. године. Немања је обавестио цара Фридриха I о успесима које је постигао у борби против Византије. При томе је истакао да је са својом браћом Мирославом и Страцимиром освојио Ниш и читаву нишку област, као и подручје до

[55] Chon. 434.

[56] Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 795–6.

Сердике (Софије). Изразио је спремност да настави ратовање, а за случај да Немачка започне непријатељства против Византије, понудио је војну помоћ. Говорило се о 20.000 ратника које ће Србија у том случају ставити на располагање своме савезнику. Немања је затим нудио вазалски однос немачком цару уколико добије потврду свих територија које је освојио од Византије и које ће убудуће освојити. Том приликом је уговорен брак између Тољена, сина Немањиног брата кнеза Мирослава Хумског и кћери истарског маркгрофа Берхтолда од Андекса, који се налазио у царевој пратњи у Нишу и који је одиграо значајну улогу у српско-немачким преговорима.[57] Тих дана су се у Нишу појавили и представници бугарског вође Петра, који су, такође, нудили немачком владару војну помоћ за борбу против Византије.

Немачки владар је прихватио само један део српских предлога. Тада, у Нишу, он није био спреман да започиње рат на балканском простору, јер је то могло да га омете у остварењу основног циља похода. Стога није дошло ни до успостављања вазалских односа. Савремени извори бележе да су двојица владара склопили пријатељство у Нишу. Вести о томе су стигле до Цариграда и дубоко узнемириле Византију.[58]

Догађаји у Нишу су, ипак, омогућили да се оствари добар део Немањиних намера. У Византији је расло неповерење према крсташима. Преговори са српским владарем су само појачали сумње у крајње циљеве похода, па се помишљало да можда толикој војсци и није циљ борба на Истоку, него борба против Византије. Цар Исак II Анђео је то отворено пребацивао немачким вођама. Крсташи су на путу после Ниша имали да се суоче с новим сметњама - наилазили су на напуштена насеља, празне тргове, закрчене путеве, препреке у клисурама и сл. У таквим околностима сукоби крсташа са житељима успутних места лако су добијали размере необјављеног немачко-византијског рата. Ништа друго Немања није могао желети у тај мах. Када је општи сукоб у пловдивској котлини и око Једрена (новембра 1189. године) постао неизбежан, посланици цара Фридриха I су потражили своје саговорнике из Ниша. У немачком

[57] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 27–28, 31, 46. Up. M. Paulova, *Účast Srbu pri treti vyprave križove*, Byzantinoslavica 5 (1933-34), 276-287, са старијом литературом; R. Guilland, *Byzance et les Balkans sous le règne d'Isaac II Ange (1185-1196)*, Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines II, Beograd 1964, 132-133; K. Јиречек, *Тољен, син кнеза Мирослава Хумског*, Глас СКА 35 (1892) 13-15.

[58] MGH SS XVII, 510.

табору се тада помишљало и на напад на Цариград, па су били потребни помоћни одреди Срба и Бугара. У томе договарању посредовао је Бертхолд од Андекса.[59] Међутим, план о заједничкој борби против Византије је осујећен када је фебруара 1190. године дошло до споразума између немачког цара и Исака II Анђела. Немачка војска се пребацила у Малу Азију, напуштајући истовремено и план о ратовању у балканским пределима.

Покушај Стефана Немање да у Нишу створи престоницу Србије био је израз новог стања и жеље да се у Поморављу устали власт Србије. Српски владар је црквену политику прилагођавао и државним потребама. Током живота је обнављао или градио многе цркве. Даривао је, међу осталима, и цркву Св. Пантелејмона у Нишу.[60] Трагови тога здања су недавно откривени заједно с остацима средњовековне некрополе. Старо црквено средиште у Нишу је у Немањино време требало да добије нову улогу. Међутим, рат је гушио таква настојања и насилно мењао прилике.

Византија је убрзо прешла у напад на Србију. Цар Исак II Анђео је лично предводио војску у томе походу. До одлучујуће битке је дошло недалеко од реке Мораве. У жестокој борби која се заметнула византијска војска је тешко поразила Србе. Беседничке речи Никите Хонијата изговорене у част цареве победе јасно саопштавају да је војска Стефана Немање претрпела велике губитке. Одмах затим је византијски цар кренуо према Нишу, а потом према Београду.[61] Тиме је означено и подручје које је Византија још увек настојала да одржи под својом влашћу. У Нишу је обновљена власт Византије. Као византијски град Ниш се помиње у једном документу 1198. године.[62]

Византијска епоха се, ипак, ближила крају. Последњих година XII и почетком XIII века запажају се промене које су утицале и на историју Ниша. У Србији се Стефан Немања одрекао власти у корист млађег сина Стефана, зета византијског цара Алексија III Анђела. Старијем сину Вукану је поверио Зету. Слога међу браћом

[59] Ansbert, *Historia* 60–62; K. Zimmert, *Der deutsch–byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190*, BZ 12 (1903) 42–77.

[60] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање* 34; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, 64; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српскога народа*, Београд 1950, 241.

[61] *Recueil des historiens des Croisades.* Historiens grecs II, Paris 1881, 738 и д. Уп. J. L. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971, 81-87; Б. Ферјанчић, *Беседе Никите Хонијата*, Византијски извори IV, 225-231; Chon. Hist, 434.

[62] F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches I*, München 1924, 1647.

није дуго трајала. Вукан се удружио с Угарском у покушају да потисне брата с власти. Угарска војска је 1202. године напала Србију и протерала Стефана Немањића. Зна се да је Ниш тада био под српском влашћу. У једном савременом запису стоји да је Вукан, који је преузео власт, владао „српском земљом и зетском страном и поморским градовима и нишевским пределима."[63]

Међутим, то стање је убрзо измењено. Ојачала Бугарска је у време цара Калојана (1197-1207) ширила своју власт према Поморављу. Бугарски владар је 1203. године напао и опустошио Србију. Тада је освојио и Ниш. Нишки епископ Кирик и црква Св. Прокопија наведени су у саставу бугарске цркве.[64]

Велике промене задесиле су Византију. Год. 1204. крсташка војска западних ритера освојила је Цариград, рушећи тако Царство које је вековима најнепосредније утицало на живот балканских земаља. На тлу Византије никле су „латинске" државе, које су битно изменилe затечене прилике. Латинско царство са средиштем у Цариграду имало је од свог почетка да се бори са суседним државама. Рушили су се стари односи и градили нови.

Када је после смрти цара Калојана власт у Бугарској преузео његов сестрић Борил (1207-1218), унутрашње борбе су узеле маха. Борилов сродник Стрез је побегао у Србију. Ту је нашао заштиту и свестрану подршку српског владара Стефана. Седиште Стрезово је било у граду Просеку на Вардару.[65] Стрезов боравак у Србији је, изгледа, утицао на ток српско-бугарских односа. Кретали су се у правцу отвореног непријатељства, нарочито од часа када је латински цар Хенрих (1206-1216) склопио савез с Борилом оженивши се његовом ћерком. Савезници су своје оружје одмах окренули против Србије с намером да Стефана прогнају из државе, како то сведочи сам српски владар. Ниш је тада био у српској власти и прва мета непријатеља. Год. 1214. удружена војска бугарског владара и латинског цара продрла је до Ниша. Појединости ратних операција нису познате. Извесно је да су нападачи поражени код Ниша.[66]

[63] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 7; J. Врана, *Вуканово јеванђеље*, Београд 1967; *Историја српског народа I*, 268 (С. Ћирковић).

[64] A. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 29.

[65] Ф. Баришић - Б. Ферјанчић, *Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита"*, ЗРВИ 20 (1981) 51-52.

[66] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 59-60; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 166-167; Ст. Станојевић, *Стеван Првовенчани*, Годишњица НЧ 43 (1934) 28-29; В. Н. Златарски, *Ист. III*, 310 и д. G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972, 107-109.

Међутим, већ у пролеће следеће године (1215) Србији је запретила нова опасност. Латински цар Хенрих је потражио новог савезника у борби против Стефана Немањића. Овога пута је то био угарски краљ Андрија II (1205-1235). Према договору требало је да се двојица владара са својим војскама сусретну у Нишу и одатле крену против српског великог жупана. На састанак у Ниш је позван и Стефан Немањић. Уочивши ове недаће које би донело удруживање противничких снага ту, у Нишу, он је настојао да преговорима с угарским краљем разбије тај савез. Тако је дошло до важног сусрета између српског владара и краља Андрије у граду Равно (данашња Ћуприја). Ток преговора није познат. Сам Стефан Немањић је записао да је провео дванаест дана на том састанку. Резултат разговора је био повољан за Србију: угарски краљ се није придружио Стефановом противнику. Двојица владара су затим из града Равно кренули према „славном граду Нишу", где су се састали са царем Хенрихом, који своје непријатељске планове према Србији није крио. Био је спреман да силом изнуди добит. Међутим, пошто Угарска није ушла у рат, Хенрих се необављена посла морао повући, изгледа, уз знатне тешкоће, јер су Срби затворили путеве.[67]

Односи с Угарском су за Србију одувек били од велике важности. Постали су нарочито сложени од 1202. године, када је угарски краљ за услуге које је учинио Вукану у борби против брата Стефана, унео Србију у своју званичну титулу, истичући тиме своја права у њој. Вековима ће Угарска тако посматрати своје односе са Србијом. Због тога је крунисање Стефана Немањића краљевском круном добијеном из Рима 1217. године изазвало у Будиму велико огорчење. Иако је пракса додељивања круне појединим европским владарима од стране папе одавно била позната и призната у хришћанском свету, па је својевремено и сама Угарска на исти начин стекла свој легитимитет, догађаји у Србији су на угарском двору схваћени као непријатељски чин. Отворени рат је избегнут тек посредничком мисијом Стефановог брата Саве Немањића (вероватно 1220. године).[68]

Међународне прилике су се постепено мењале у балканским земљама током XIII века. Латинско царство са средиштем у Цариграду временом је губило снагу и све чешће узмицало пред супарницима. Јачала је власт Бугарске и Епирске државе. После

[67] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 71-74; М. Ристић, *Историја града Ниша*, Ниш 1937, 23.

[68] Ст. Станојевић, *О нападу угарског краља Андрије II на Србију*, Глас СКА 161 (1934) 107-130; *Историја српског народа I*, 301-302 (Б. Ферјанчић).

победе у борби код села Клокотнице 1230. године бугарски владар је нагло размицао границе своје државе. Дошао је у сукоб, између осталог, и с Угарском. Привремено је освојио Београд и Браничево (1230), али већ две године касније ти градови су опет у саставу Угарске.[69] Непосредних вести о Нишу у то време нема.

Ниш се помиње тек у другој половини XIII века. У једном запису у Јеванђељу писаном 1279. године у Сврљигу је забележено име тадашњег „нишевског" епископа Никодима.[70]

Нишка област је поново дошла под српску власт у првој половини XIV века. Ојачала држава Немањића је у време краља Стефана Милутина (1282-1321) ширила своје границе најпре према југу. На рачун Византије је освојила простране поседе. Односи са цариградским двором су били тада у средишту српске политике. Ратнички и савезнички, они су утицали и на везе с другим земљама, пре свега, с Бугарском. Када је пред крај живота цара Андроника II (1282-1328) обновљен грађански рат у Византији, млади Андроник III, унук и супарник старога цара, потражио је савезника у Бугарској. Тадашњи бугарски цар Михаило је прихватио понуду о заједничкој борби против Андроника II и његовог савезника српског краља Стефана Уроша III - Дечанског (1321-1331). Борбе које су вођене убрзо су показале да снаге Андроника III с успехом потискују присталице старога цара и освајају важне градове (Воден, Костур, Охрид). У одлучујућим тренуцима борбе бугарски цар мења ратни табор: напушта Андроника III и прилази странци Андроника II 1328. године. Међутим, то није могло да измени већ јасно изражени однос снага: положај старога Андроника II је био толико ослабљен и у самој престоници да је Андроник III успео маја 1328. године да продре у Цариград и да свог противника нагна на абдикацију. Тако је власт у Византији преузео осведочени противник српског краља.

У сенци тих сукоба српско-бугарски односи су се одвијали промењивим током. Крајем 1328. године претворили су се у отворено непријатељство када су Византија и Бугарска склопиле мир, а затим и савез за борбу против Србије. Већ раније је бугарски цар раскинуо сродничке везе са српском династијом: он је отерао своју жену Ану, сестру краља Стефана Уроша III - Дечанског, да би се у новим политичким приликама оженио сестром Андроника III. Међутим, корени сукоба су били знатно дубљи. У Србији се тада веровало, како бележи један савременик, да цар Михаило угрожава

[69] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 58-59.

[70] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 12.

и сам опстанак српске државе. Говорило се да му је намера да завлада Србијом и да постави „свој престо у њој".[71]

У пролеће 1330. године бугарски владар је са царем Андроником III постигао договор о заједничким операцијама против српског владара. Водио их је византијски цар у првој половини јула те године на јужним границама Србије. Међутим, главно ратиште се налазило према Бугарима. Главнина српске војске се окупљала на Добрич-пољу, на ушћу Топлице у Мораву. Одлучујућа битка се одиграла на другом подручју - код Велбужда (данас Ћустендил) 28. јула 1330. године. Изненадни напад српске војске, уз лични допринос младога Душана, како то сведоче извори, допринели су поразу бугарске војске. Цар Михаило је погинуо у боју, а већи део његових угледних сабораца је пао у српско заробљеништво. Краљ Стефан Урош III је затим продро у Бугарску и довео на власт Ивана Стефана, сина своје сестре Ане.[72] Били су то веома повољни услови да се границе Србије прошире на рачун побеђеног противника. Нема сумње да је нишка област тада припојена српској држави. На то указује, поред осталог, и податак да је у пролеће 1333. године у Нишу „госпођа царица, супруга цара Бугарске" наредила да се двојици дубровачких трговаца (Junius de Cassiça и Gauçe de Poça) одузме роба у вредности од 200 перпера. Реч је о царици Ани, сестри српског краља, која је заједно са сином свргнута с власти у Бугарској 1331. године. Тада је вољом домаће властеле на престо доведен Иван Александар (1331-1371). Царица Ана се повукла из Бугарске на српску територију, у Ниш. Отуда је касније отишла у Дубровник, где је живела дуго година ословљавана и даље „domina Anna, imperatrix Bulgarorum". Није познато колико је дуго она боравила у Нишу. Поуздано је само то да се од 1337. године помиње у Дубровнику.[73]

Под српском влашћу остао је Ниш током читаве владе Стефана Душана (1331-1355). Нема података о било каквим српско-бугарским сукобима који би могли угрозити границу земље. Поред тога, важно сведочанство представља и надгробни камен поводом смрти Вратка Чихорића, сина истоименог жупана из познате властеоске породице. Пронађен је у цркви Св. Николе у Куршумлији. Из натписа се сазнаје да се млади Чихорић удавио у Нишави 5. јула

[71] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 178.

[72] *Историја српског народа I*, 507 (С. Ћирковић).

[73] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 213; II, 7. Помиње се као „domina Anna, imperatrix Bulgarorum" са синовима у исправи из Напуља: F. Rački, *Rukopisi tičući se južnoslovinske poviesti u arkivih srednje i dolnje Italije*, Rad JAZU 18 (1872) 229.

1349. године.[74] Познато је да су чланови породице Чихорића обављали разне дужности у служби краља и цара Стефана Душана. По свој прилици је и Вратко Чихорић био у владаревој служби у нишком крају када га је изненада задесила смрт.

Много векова касније се у нишком крају могло чути предање о боравку цара Душана у селу Габровцу, где је - како се наводи - у цркви манастира Св. Богородице Габровачке причестио своју војску.[75] Такве податке данас је немогућно проверити. Само систематска археолошка истраживања остатака средњовековних споменика у нишком крају могу да допуне сазнања о тако важним раздобљима градске прошлости.

О приликама у области Ниша после Маричке битке, односно после смрти цара Уроша 1371. године, мало се зна. Изгледа да је тај крај дошао под власт кнеза Лазара Хребељановића сразмерно рано. Према драгоценом натпису, који је откривен у Нишком граду, Ненад, син казнаца Богдана, сазидао је град Копријан „в дни благовернаго господина ми кнеза Лазара" 1372. године.[76] То је начин којим властела означава свој однос према врховном господару, па се не може сумњати у то да је Копријан припадао властели кнеза Лазара. Међутим, положај града Копријана, као и толиких других српских градова, није оставио трага у историјским изворима. У последње време преовлађује мишљење да се налазио на месту тзв. Курвин-града, 11 km. јужно од Ниша, на стратешки изванредно значајном положају.[77]

Кнез Лазар је временом избио у ред најмоћнијих обласних господара. Победом над Николом Алтомановићем 1373. године њему је припао крај око Западне Мораве с Ужицем, затим област Рудника. Он је знатно увећао првобитне поседе своје породице. Нешто касније, савладавши Радича Бранковића Растислалића 1379. године, припојио је и област Браничева и Кучева. Овладао је читавим Поморављем, а његове земље су се пружале до обала Саве и Дрине. Осамдесетих година XIV века својом укупном политиком он несумњиво обнавља,

[74] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 36; VI, 92; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 62-63; К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 429.

[75] Б. Ловрић, *Историја Ниша*, Ниш 1927, 40.

[76] Г. Томовић, *нав. дело* 78.

[77] Љ. Стојановић, *Где је био град Копријан?* Прилози КЈИФ 7 (1927) 217- 218, са старијом литературом; М. Марковић, *Натпис из града Копријана*, Старинар 12 (1937) 98-99; М. Костић, *Да ли је средњовековни Копријан данашњи Курвин град?* Лесковачки зборник 7 (1967) 154-156; Ј. Јовановић, *Градови Копријан и Јелица у доба Деспотовине*, Лесковачки зборник 9 (1969) 257-265; А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 121.

немањићке владарске традиције. Преузима владалачко име „Стефан", назива се „самодржавним господином Срба и Подунавију", издаје повеље у духу немањићких традиција. Уз подршку цркве он наставља ктиторску делатност „прве господе србске". Његова задужбина, манастир Раваница, уметничким изразом и значењима која су у Србији свима била разумљива, свесно спаја предмаричку епоху с оном која јој је следила. У тој пространој држави преткосовског доба под његовом су се влашћу налазили највећи градови - Ниш, Крушевац, Ужице, Ново Брдо, Рудник.[78] Борба за Београд и Голубац није уродила плодом, али је најавила следећу епоху: његови ће потомци ту, на обалама Дунава, градити своје последње престонице.

Кнез Лазар Хребељановић је, окупљајући српске земље, преузео и улогу њиховог одлучног браниоца. То нису могли чинити његови славни савременици, краљ Марко, законити краљ Срба, ни браћа Дејановићи (Драгаши), јер су прихватили вазалске обавезе према султану. Босански краљ Твртко I, који се 1377. године крунисао за владара „Срба и Босне", није уживао подршку Српске цркве. Тако је стицајем прилика и својом делатношћу кнез Лазар преузео водећу улогу у одбрани земље и њених традиција.

Ниш се налазио на главном правцу турских освајања. Већ 1381. године чете Османлија су продрле у Поморавље и околна подручја. Супротставили су им се Цреп Вукославић и Витомир са својим снагама „на Дубравници", како то бележи српски летописац.[79] Била су то двојица из редова Лазареве властеле. Цреп Вукославић је имао поседе у параћинском крају. Турци су насиљем и пљачком крчили пут. Када су, касније, на тржиштима источног Средоземља продавали хришћанско робље, неки међу њима су наводили да су из „Лазареве земље".[80]

С већим снагама напао је султан Србију 1386. године. Извори бележе да је тада освојен и Ниш. Кнез Лазар је с окупљеном војском код Плочника у Топлици успео да заустави даљи продор непријатеља у српске земље. Ниш је, међутим, био изгубљен. Тиме је освајачка политика Мурата I славила победу и најавила косовску драму.[81]

[78] Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1975, 217.

[79] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци - Београд 1927, 214; исти, *Цреп и Витомир*, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 356-357; *Историја народа Југославије I*, 417 (М. Динић); С. Ћирковић, коментар уз дело Ст. Новаковића, *Срби и Турци*, Београд 1960, 452.

[80] Р. Тричковић, *Ћуприја и средње Поморавље до Првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805, изд. САНУ, Београд 1979, 97.

[81] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи* 113, 117, 121, 215, 287; Ст.

Под српску власт је нишка област дошла, по свој прилици, почетком XV века. После пораза султана Бајазита I (1389-1402) у борби против Монгола на бојишту код Ангоре у Малој Азији 28. јула 1402. године прилике у Османском Царству су се нагло измениле. Султаново заточеништво, а затим и смрт у пролеће 1403. године, означили су почетак дугогодишњих унутрашњих борби у Турској. Завађени Бајазитови наследници - Сулејман, Иса, Муса и Мехмед - започели су беспоштедну међусобну борбу за власт. То је хришћанским владарима балканских земаља умањило стегу коју је снажна личност Бајазитова наметала вазалима и суседима.

Кнез Стефан Лазаревић је заједно с братом Вуком и Бранковићима учествовао у борби код Ангоре. Охрабрен султановим поразом, он је већ на повратку са ратишта, у Византији, потражио савезнике за самосталнију политику Србије у новим приликама. У Цариграду је одликован титулом деспота, највећом иза царске. Византија, и сама угрожена притиском Османлија, настојала је да охрабри српског кнеза. У лето 1402. године поведени су и преговори о успостављању сродничких веза између Лазаревића и царске династије Палеолога.

Међутим, по повратку у Србију Стефан Лазаревић је имао да се суочи с непријатељством Бранковића, који су уз подршку новог султана Сулејмана настојали да спрече деспотов повратак у земљу. Када се томе сукобу придружио и раздор у породици Лазаревића - Вук Лазаревић се прикључио противницима свога брата - прилике су биле веома сложене. До привременог сређивања односа са султаном је дошло 1403. године склапањем уговора у Галипољу. Тада је било одређено да „Лазарев син" може да задржи своју земљу уз услов да плаћа султану данак и да шаље помоћну војску када овај то затражи, али без изричите обавезе да је сам предводи. И деспотов биограф зна за једно измирење деспота Стефана са Сулејманом, али, на жалост, без података о територијалном разграничењу.[82]

У делу Константина Филозофа постоји један податак који би се могао односити на нишку област. Реч је о тексту у којем писац саопштава да је деспот Стефан „обилазећи земљу отачаства својега" покорио околне крајеве. Затим се додаје да српски владар „утврђиваше и остале своје градове, а оне које су Измаиљћани (тј. Турци) пре самовласно отргли, њих заузе. А судије које су они раније поставили, сами побегоше". Тај одломак деспотове биографије писац је

Новаковић, *Ниш у прошлости*, 1878; М. Динић, *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ 18 (1938) 365.

[82] *Историја српског народа II*, Београд 1982, 67-69 (Ј. Калић).

ставио у време успостављања српско-угарских преговора који су вођени крајем 1403. или најкасније почетком 1404. године.[83]

Познато је да је Стефан Лазаревић управо у то време улагао велике напоре да се учврсти на власти. Вести о његовим успесима стизале су чак и у Венецију. Када је почетком 1404. године избио устанак у Бугарској против турске власти, Угарска је пружила своју подршку. Султан Сулејман је с војском стигао у област града Темско, недалеко од Пирота. Тада је, према речима Константина Филозофа, упутио своје посланике деспоту Стефану, тражећи сагласност да прође кроз његове земље без сметњи. Турска војска је тада кренула из пиротског краја према Топлици и даље према Овчем пољу. Султан је свакако прошао кроз област Ниша.[84]

Турске страначке борбе почетком XV века утицале су на разне начине и на прилике у Србији. Турци су подстицали заваду где год им је могла користити. Крајем 1408. године избио је отворени сукоб између Стефана Лазаревића и његовог брата Вука. Уз подршку султана Сулејмана Вук је намеравао да преузме власт у Србији, или бар да је подели с братом. Током 1409. године вођене су жестоке борбе у земљи. По подацима Мавра Орбина турске чете је предводио прослављени војсковођа Евренос. Месецима се ратовало на разним странама, понајвише на Косову. Један савременик сведочи да непријатељи „пројдоше сву српску земљу, као дивље звери пленећи, секући, уништавајући". Иако је добио војну помоћ из Угарске, деспот Стефан се морао повући у Београд и прихватити преговоре с братом. Земља је подељена. Вук Лазаревић је добио јужни део Србије и заједно с Бранковићима признао врховну власт султана. Топлица се тада налазила под Вуковом влашћу. Могућно је да се она протезала и на област Ниша.[85]

После догађаја током 1409. године Стефан Лазаревић је одлучно био на страни противника султана Сулејмана. Спреман да се бори против њега, нашао је савезника у принцу Муси, Сулејмановом брату, који је 1409. године прешао из Мале Азије у Европу с намером да ту сузбије власт свога брата. Међутим, у борби код Космидиона,

[83] *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 284; Љ. Ковачевић, *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402-1413)*, Отаџбина 4 (1880) 573; Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак града Београда 25 (1978) 99-101.

[84] Константин Филозоф, *нав. дело*, 292; Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 368 и коментар С. Ћирковића, 466.

[85] Константин Филозоф, *нав. дело*, 292; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 46.

недалеко од Цариграда, у лето 1410. године Мусина војска је поражена и султан Сулејман је намеравао да пренесе борбе у Србију. Послао је Вука Лазаревића и Лазара Бранковића у Србију са задатком да преузму власт. Нису стигли до циља, јер су на томе путу ухваћени од стране Турака и посечени јула 1410. године.[86]

У таквим околностима српски владар се припремао за даље борбе против султана Сулејмана. Ступио је поново у преговоре с принцом Мусом. Тада се расправљало и о судбини јужних делова Србије, којима је од 1409. године управљао Вук Лазаревић. Још уочи битке код Космидиона нудио је Муса Стефану Лазаревићу те земље. А после Вукове погибије и Мусиних пораза на ратишту биле су оне још мање спорне. Међутим, када је у братоубилачкој борби султан Сулејман био убијен фебруара 1411. године, власт је преузео Муса (1411-1413). Искрсле су тада и тешкоће око спровођења раније утаначених договора. Српски посланик, кога је Стефан Лазаревић упутио новом султану ради преговора, вратио се необављена посла, убеђен да се са Мусом „друкчије не може живети ... осим ратом".[87]

Деспот Стефан се одлучио да пређе у напад. С прикупљеном војском продро је у пиротски крај. Пленио је тада поседе под турском влашћу. Борбе су обустављене тек пошто су приспели султанови посланици нудећи преговоре. На жалост, појединости ратовања те године нису забележене, као ни околности под којима се повукла српска војска из Пирота.[88]

Рат између султана Мусе и српског владара тиме је само привремено прекинут. Супротности су биле велике и даљи сукоб је био неизбежан. Борбе су обновљене пред крај 1411. године, да би се почетком 1412. пренеле у Србију. Султан Муса је из области Софије преко планине Чемерник изненада напао Врање. Његове чете су харајући стигле у околину Новог Брда. Турци су тада напали и сам тај град. Повукли су се тек на вест о деспотовом доласку.

Борбе су поново плануле почетком 1413. године. Напад је предузео султан Муса најпре против војводе Хамзе, који се био учврстио у градовима Соколцу код Алексиначке Бање и у Сврљигу, а затим одметнуо. Пошто је Хамза био савладан и погубљен, Муса је све снаге усмерио на Деспотовину. Фебруара те године он је освојио градове Болван и Липовац у алексиначком крају. Турска војска је наишла на одлучан отпор у Сталаћу. Ту се изузетно пожртвованом

[86] *Историја српског народа II*, 81-83.

[87] Константин Филозоф, *нав. дело*, 301.

[88] Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8-9 (1979) 198.

борбом истакао заповедник града. Јунаштвом је задивио савременике. Народни певач га је овековечио у личности војводе Пријезде, који је доведен до симбола отпора према Турцима.[89]

Велике борбе развиле су се затим и у области Ниша. Забележено је да су вођене нарочито око града Копријана. Град се није могао одржати. Муса је покољем застрашивао народ. Турске чете су се разлиле на све стране. Двојица дубровачких трговаца Марин Градић и Бенедикт Гундулић јављали су из Новог Брда почетком марта 1413. године о продорима Османлија у област Браничева и долину Топлице, а очекивали су напад и на Ново Брдо. Српски летописац је оставио сведочанство о разарањима у параћинском и крушевачком крају. Земља је била изложена тешким искушењима. Народ је расељаван и пљачкан. Вероватно из времена тих борби потичу и вести о страдањима и нишког краја.[90]

Мусина страховлада је убрзала окупљање противника. Водећу улогу међу њима имао је српски владар. Он је успоставио везу с Мусиним братом Мехмедом, позивајући га да пређе у европски део Турске да би заједничким снагама напали непријатеља. Истовремено је обезбедио помоћ из Босне и Угарске. У пролеће 1413. године деспот Стефан је приводио крају припреме за напад. С војском се улогорио код Крушевца, а затим је кренуо према Добричпољу. Ту су обављена последња утаначења међу савезницима. Удружена војска се затим упутила према југу земље и Овчем пољу. У одлучујућем боју који се одиграо 5. јула 1413. године код села Чаморлу под планином Витошом пресудну улогу је одиграла српска војска под заповедништвом Ђурђа Бранковића. Султан Муса је поражен, а затим је погинуо. Власт је у Турској преузео султан Мехмед I (1413-1421). Тиме је коначно завршена дугогодишња борба међу Бајазитовим синовима. Српски владар се нашао на страни победника. Од новог султана је добио град Копријан код Ниша и покрајину Знепоље (област око данашње југословенско-бугарске границе) и неке друге пределе. Србија је најзад стекла мир и нове границе. Нишка област је била у саставу Србије.[91]

---

[89] Константин Филозоф, *нав. дело*, 306-307; Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, Беч 1845 - Београд 1977, 314-316; Ст. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у српској историји XIV и XV века*, Годишњица НЧ 3 (1879) 321.

[90] К. Јиречек приказ дела Ст. Новаковића, *Срби и Турци XIV и XV века*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 454; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 104

[91] Константин Филозоф, *нав. дело*, 307-308; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, Београд - Сремски Карловци 1929, 290; С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414-1415)*, Ист. гласник 3-4 (1953) 29-30; St. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slav. Philologie 18 (1896) 448-452; М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 107 и коментар С. Ћирковића, 334; N. Filipović, *Princ Musa i šejn Bedreddin*, Sarajevo 1971.

До 1425. године у Србији није било великих ратних сукоба. Деспот Стефан је одржавао уговорене односе са султаном, а ни Угарска није предузимала војне походе против Турске преко територије Деспотовине. То је омогућило да раније започети привредни и друштвени развој земље буде без већих потреса. Све привредне гране су се опоравиле и многи подаци откривају напредак на свим подручјима живота.[92]

Па ипак, међународни положај Србије је био веома сложен. Стешњена између Угарске и Турске, она је у многоме зависила од међусобних односа тих двеју сила. Недвосмислена освајачка политика Османлија, само повремено прекидана примирјем, имала је јасне циљеве који су у основи угрожавали опстанак српске државе. Деспотовина се налазила на главном правцу турског надирања према Подунављу и Средњој Европи и стога је убрзо постала мета нових напада султана. Највећи терет ратних разарања падао је на насеља дуж друмова, а међу првима је страдао Ниш.

Да би ојачао положај своје земље пред освајачем и обезбедио неопходну војну помоћ у часовима најезде, деспот Стефан је одржавао присне везе с угарским краљем Жигмундом, који је још једини у Европи предузимао конкретне мере у борби против Турака. На двору у Будиму су се водили најважнији међународни преговори за борбу против Османлија. Стефан Лазаревић је настојао да у њима учествује и да на њих утиче, јер су слабо организовани војни походи хришћанских држава представљали велику опасност за Србију: када се нападачка војска повуче, Турци су одмазду вршили над српским насељима. Год. 1424. у Угарској су вођени широки преговори о стварању антитурског савеза. У њима је суделовао и Стефан Лазаревић.[93] Султан Мурат II је преко посланика нудио мир. Вести о српско-угарској сарадњи изазивале су велико неповерење Турака, па је султан одлучио да нападне Деспотовину. У земљи су вршене обимне припреме за одбрану. Сам деспот Стефан Лазаревић је почетком октобра 1425. године у Дубровнику набављао оружје и

---

[92] И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, обј. у књ. *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 111-122; *Историја српског народа II*, 100-108 (Д. Ковачевић-Којић).

[93] Eberhart Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin 1893, 177; Ј. Калић, *Деспот Стефан Лазаревић и Турци (1421-1427)*, Историјски часопис 29-30 (1982-1983) 12-14.

барут. Дубровачка влада је забранила својим трговцима да одлазе у земље деспота Стефана и Ђурђа Бранковића. Упозоравала је своје грађане да се добро држе у несрећи која је задесила земљу.[94]

На вест о приближавању турске војске, Стефан Лазаревић је покушао да преговорима отклони борбе. Његов посланик је потражио султана у Софији. Мурат II је одбио да преговара и провалио је у Србију. Пленећи и разарајући његова војска је продрла у област Ниша и Поморавље, а затим до Крушевца. Угарска је послала војну помоћ, али није забележено где је она ратовала. Турци су се повукли тек пошто је деспот Стефан поново понудио преговоре.[95]

Почетком 1427. године Мурат II је поново кренуо у рат против Србије. Напад је усмерен на најважнији рударски град земље - Ново Брдо. Борбе су трајале више месеци. Најкасније у лето те године Турци су преко Ниша провалили у Поморавље. У часу деспотове смрти јула 1427. године „измаиљћанска војска" (Турци) налазила се у близини Ресаве. Општи страх је захватио људе. Бежали су у утврђене градове и на друга безбеднија места. Турци су напали и освојили Крушевац, а „предадоше се и други градови", како то бележи Константин Филозоф.[96] Можда је већ тада освојен и Ниш, мада француски путописац Бертрандон де ла Брокијер тај догађај ставља у 1428. годину.[97] У сваком случају, размере турског напада 1427. године биле су велике, а несигурност општа. На вест о смрти деспота Стефана Лазаревића под Београд је с војском стигао угарски краљ Жигмунд, тражећи да му се град преда према ранијем договору. Угарске чете су у Поморављу сузбијале турске нападе. У тим околностима Голубац је прешао у турске руке.[98]

Нови српски владар Ђурађ Бранковић имао је да се суочи с изузетно тешким приликама. Србија је била осакаћена - изгубила је Београд и Голубац, Крушевац и друге градове, а најкасније 1428. године и Ниш. Када је нешто касније, 1439. године, освојена и цела Србија, мало је наде остајало покореном народу. Турске војне посаде,

[94] Константин Филозоф, *нав. дело*, 316-317; М. Динић, *Сребрник крај Сребренице*, Глас СКА 161 (1934) 190-192.

[95] *Историја српског народа II*, 210-212.

[96] М. Динић, *За историју рударства II*, 48-49; J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 329; Константин Филозоф, *нав. дело*, 319-322.

[97] Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 126; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 354; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 134.

[98] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 13-14.

османлијски управни систем и читав један страни свет дошљака постепено се устаљивао на тлу Деспотовине. Заштићени силом, охрабрени повластицама победника, Турци су уводили нови поредак.

Прогнани српски деспот Ђурађ Бранковић је настојао да у Угарској покрене рат против Турака. Било је за то довољно разлога и у Будиму, јер су Османлије после 1439. године своје оружје окретале против Угарске. Мурат II је 1440. године предузео велику опсаду Београда и нападао оближња насеља. Управо тих година почео је Јанко Хуњади да стиче ратничку славу на бојиштима у Влашкој и на српском тлу. Постепено се стварало уверење да треба организовати један велики војни поход до средишта турске државе, како би се сузбила османлијска власт у балканским земљама. Најзад се томе плану приклонио и угарски краљ Владислав уз свесрдну помоћ римске цркве. Међутим, стварни вођи читавог подухвата су били Ђурађ Бранковић и Јанко Хуњади.

Удружена хришћанска војска се у јесен 1443. године окупила у Београду, а затим је кренула на југ познатим Цариградским друмом према Нишу. До првог судара с непријатељем је дошло 3. новембра на путу између града Бовна (код Алексинца) и Ниша. Турци су поражени, а пут је према Нишу био отворен. У Нишу су тада боравили угарски краљ Владислав, српски деспот и Јанко Хуњади. Пут их је водио даље и војска је преко Пирота и Софије хитала према средишту Османског царства. Испречиле су се тада велике невоље: ратовање је у зимским месецима било скоро немогућно у планинским пределима, а и Турци су успели да организују одбрану. Тако је децембра 1443. године одлучено да се офанзива обустави и војска повуче. Узалуд се Ђурађ Бранковић залагао да војска презими у Србији. Трупе су се повлачиле истим путем. Још једном су поразиле турске одреде на планини Куновици између Пирота и Ниша 2. јануара 1444. године. Првих дана јануара војска је коначила у Прокупљу, а затим је наставила пут према северу. Крајем јануара 1444. год. стигла је у Београд.[99] Тако је Ниш остао под турском влашћу.

Следеће године (1444) склопљен је угарско-турски мир, а затим и посебан споразум између деспота Ђурђа Бранковића и Мурата II. Било је уговорено да султан деспоту врати земље које је и раније поседовао са 24 града уз услов да плаћа велики годишњи данак. Тако је обновљена Деспотовина. Турци су се повукли из

[99] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 366-367; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 159 и д.; М. Динић, *За историју рударства II*, 61-62; *Историја српског народа II*, 256 (М. Спремић).

Смедерева, Голупца, Браничева, Новог Брда, Островице на Руднику, Козника код Александровца и Копријана код Ниша. Сам Ниш је, изгледа, остао под турском влашћу.[100]

Средином XV века још увек нису нестале наде у ослобођење. Угарска је бранећи себе предузимала ратне операције на српском тлу. Тако је Јанко Хуњади (Сибињанин Јанко српских народних песама) предузео поход 1448. године. Деспот Ђурађ Бранковић се тада није прикључио борби ценећи да она нема услова да буде успешна. Угарска војска се скупила у Ковину септембра 1448, а затим је прешла Дунав и упутила се према Крушевцу. Одатле је кренула на југ прошавши тзв. „Јанкову клисуру" између Копаоника и Јастрепца, која се по њему тако и назива. Неки извори сведоче да је војска продрла до Ниша, а затим наставила пут према Косову.[101] Ту је најзад и поражена у жестоком боју с Турцима. Сам Хуњади се једва спасао бекством с бојишта.

Доласком на власт султана Мехмеда II (1451-1481) стара освајачка политика Османлија добила је нове подстицаје. С великим амбицијама кренуо је млади султан у нове походе. Најпре је освојио Цариград 1453. године, а затим је напао Србију. У лето 1454. године турска војска је заузела више важних градова. Између осталог је напала и Смедерево. Јанко Хуњади је лично преузео одбрану Београда и Подунавља. Ту је прикупљао војску за противнапад. Тек на вести о тим ратним плановима противника султан се повукао из Србије преко Ниша према Софији. Тада је удружена угарско-српска војска са око 20.000 ратника кренула из Београда (29. септембра 1454. године) преко Рудишта и Жабара према Крушевцу, где су се налазиле турске снаге. Изненађени нападом, Турци су поражени. Један од њихових заповедника је убијен, а други заробљен и предат српском деспоту. Офанзива је настављена према Нишу и Пироту, а затим Видину. Војска се најзад повукла у Угарску с великим пленом.[102]

[100] J. Dlugosz, *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, Cracoviae 1877, XIII, 703; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић I*, Београд 1880, 383.

[101] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 373; М. Динић, *Дукин преводилац о боју на Косову*, ЗРВИ VIII–2 (1964) 56.

[102] Поред извора и литературе наведених код К. Јиречека, *Историја Срба I*, 380, уп. L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára*, Budapest 1907, 185-190; М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958, 59-61; P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, Wien 1975, 63/10; 69/44; II, Wien 1977, 483–4; С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. г.*, Глас САНУ 280 (1971) 103-112; Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453-1456)*, Годишњак ФФ 6, Нови Сад (1961) 129.

Територијалних промена, међутим, није било. Турско царство је било кадро не само да брани стечено него и даље да осваја. Год. 1458. Турци су освојили највећи део Србије, а 1459. године и саму њену престоницу - Смедерево. Тиме је коначно уништена средњовековна српска држава. Она је од балканских земаља најдуже пружала отпор освајачу. Ниш је, заједно с другим српским градовима, утонуо у епоху туђинске власти.

Ниш у средњем веку,
Историјски часопис 31, Београд 1984, 5-40.

ЗЕМУН У XII ВЕКУ

Насеље на тлу данашњег Земуна веома је старо. Оно је посведочено налазима разних епоха. Улазећи у раздобље које називамо средњим веком, град је за собом већ имао дугу историју. Ако она није увек довољно позната, разлоге треба тражити у малом броју обавештења која су о њему допрла до модерних истраживача. Објашњење за такво стање можда се крије и у чињеници да се то насеље налазило веома дуго у сенци познатијих градова. Антички Сирмијум је многоструко премашивао стари Таурунум. У средњем веку потпуно га је засенио оближњи Београд. Развијао се готово анонимно у суседству великих градова који су знатно више привлачили пажњу и савремених писаца и новије историографије. Крсташки писци, на пример, по изузетку бележе боравак војске у Земуну, али готово редовно истичу задржавање ходочасника у Београду. Таурунум никада није стекао славу познатог Сирмијума, Земун је увек заостајао за суседним Београдом.

Тај раскорак између сопствене прошлости и прошлости великих суседа Земун није надокнадио ни у модерној историографији. Она га је чак и продубила. О Сирмијуму и Београду писало се много, додуше не увек научно. То су увек биле захвалне теме које су налазиле места у разним текстовима - општим приручницима, посебним расправама, пригодним и публицистичким делима. Ако им се може оспорити трајна вредност, често објективност, каткада и добра воља, сигурно је да они представљају део једне велике продукције инспирисане прошлошћу два значајна града. Земун се, међутим, тиме не може похвалити. Сасвим је мало дела посвећених искључиво њему, а и у општим прегледима историје ширег подручја налазио је увек само скромно место.[1] Већих истраживачких радова није било, поготову оних који би удруживали резултате разних научних дисциплина (историје, археологије, лингвистике). Да је то

[1] Од старијих дела треба поменути монографије: I. Sopron, *Monographie von Semlin und Umgebung*, Semlin 1890; П. Марковић, *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896. Већих научних радова о историји Земуна кроз дужа временска раздобља и нема. Постоје само мањи прегледи прошлости града и специјалне расправе на које ћемо указати током даљег излагања.

тако показује чињеница да се веома мало зна о појединим етапама развоја града, нарочито оним са мало писаних сведочанстава о протеклим догађајима. Најјаснији пример управо таквог стања пружа време настанка средњовековног насеља на тлу античког Таурунума.

Данас више нико не сумња у то да је Земун настао првобитно као словенско насеље на рушевинама старог Таурунума.[2] О томе сведочи најбоље име самог града. Одавно је утврђено да оно потиче од придева земльнь, данас „земљан", уз који се подразумевала општа реч „град".[3] Таквих словенских градова изграђених на узвишењима или у долинама има расутих по Панонији и на суседним подручјима.[4] Мађари су их затекли долазећи у Панонију крајем IX века.[5] Поставља се само питање у које временске оквире треба ставити оснивање Земуна. Словенска племена се помињу у његовој околини у VI веку, а по подацима Константина Порфирогенита Срби су боравили у тој области у првој половини VII века.[6] Континуитет

[2] Натегнуто тумачење о пореклу имена града од грчке речи ζεῦγμα што значи „мост", не може више никог да задовољи. Изразно га је I. Sopron, *Monographie von Semlin*, 77, тврдећи да у имену града нема ничег словенског. Такво схватање у науци није прихваћено.

[3] F. Miklosich, Lexicon paleoslovenico–graeco–latinum, Vindobonae 1862–1865, 224; M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrg. 1941, Phil. – Hist. Kl., Nr. 12, Berlin 1941, 124; K. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 140; И. Руварац, *Стари Сланкамен*, Зборник И. Руварца, Београд 1934, 371-2; П. Марковић, *Земун* 21; П. Скок, *Топономастика Војводине*, Гласник Историског друштва у Новом Саду XII–1 (1939) 10; исти, *Топономастика Војводине*, Војводина I, Нови Сад 1939, 117; J. Melich, *A honfoglaláskori Magyarország*, Budapest 1929 (A Magyar Nyelvtudomány Kézikonyve), 86–91; M. Gyóni, *Magyarország és a Magyarság a bizánci források tükrében* (Magyar–görög tanulmányok 7), Budapest 1938, 84; исти, *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei* (Magyar–görög tanulmányok 24), Budapest 1943, 55–56.

[4] Z. Vinski, *Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini*, Historijski zbornik 1–4 (1949) 223–241; исти, *Gradište u Mrsunjskom lugu*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb s. a.; М. Грбић, *Градиште код Кикинде*, Старинар Н. С. I (1950) 113-118.

[5] K. Schünemann, *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*, Breslau 1929, 31; 39; D. Simonyi, *A. szlávok földvárairól*, Századok 74 (1940) 262-277; уп. и F. Valjavec, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa I*, München 1953, 22–23 и др. П. Скок, *Топономастика Војводине*, Гласник Историског друштва у Новом Саду XII–1 (1939) 10, даје хронолошку поделу словенских топонима у Војводини. По њему, постоји неколико група, а Земун ставља у групу оних који су настали пре доласка Мађара у Панонију, пошто се помиње већ у XII веку, дакле пре доба краља Драгутина, које Скок узима као другу фазу настанка словенских топонима.

[6] Анализу података о борбама Авара и Словена у VI веку дао је Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, ЗРВИ 3 (1955) 8-13. Срби у околини Београда: *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio* 32, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 152.

словенског живља у Срему од VI века па надаље не може се оспоравати. То је чињеница коју је модерна наука уградила у своја знања о тој области.[7] Даља археолошка истраживања треба да је потврде и хронолошки ближе одреде. Оно што се данас зна о словенским културама на тлу Војводине сасвим је недовољно за боље упознавање живота словенских досељеника. На подручју Земуна никада нису вршена систематска археолошка ископавања. На трагове словенске материјалне културе наилази се у околини града.[8] Остаје да се утврди коме времену они припадају.

Решавању тог заиста сложеног питања - хронологије настанка Земуна - чвршћи ослонац као да пружа давно запажена појава да су Словени запоседајући античке градове махом уз мале промене задржавали затечена имена насеља. Одсуство континуитета чак и у топонимији, не само у развоју насеља, говорило би да је прошло више времена између пропасти античког града и поновног словенског насељавања. У том случају Словени су својим насељима давали потпуно нова имена.[9] При томе би било важно да се одреди време пропасти античког Таурунума, јер тиме постаје јасније како је дошло до образовања његовог словенског наследника. Међутим, препреке су и на томе путу многоструке. Са сигурношћу се може закључити само то да се Таурунум последњи пут јавља у изворима око год. 400.[10] Римска власт над источним Сремом престаје фактички у време хунске најезде 441. године.[11] У другој половини V и почетком VI века ту се задржавају разна германска племена.[12] Могућно је да

[7] Уп. М. Гарашанин, *Ка најстаријим словенским културама наше земље*, Старинар Н. С. 1 (1950) 34, који закључује да тај континуитет постоји и да словенски елементи постају доминантни нарочито од краја VIII века; L Kniezsa, *Magyarország népei a XI–ik században*, Emlekkönyv Szent–István király II, Budapest 1938, 470; исти, *Ungarns Völkerschaften im XI Jahrhundert*, Archivum Europae Centro–Orientalis 4 (1938) 341.

[8] На словенски материјал се наилази у напуштеним римским зградама откривеним у околини града. Уп. D. Dimitrijević, *Zemun – Polje, Rimsko naselje i nekropola iz Seobe naroda*, Arheološki pregled 5 (1963) 106-108. То је некропола из времена Другог аварског каганата. На трагове материјалне културе средњег века наилази се на обали Дунава, на путу од Земуна према Новим Бановцима. Ове податке љубазно ми је ставила на располагање Д. Димитријевић, виши кустос Музеја града Београда, на чему јој и овом приликом искрено захваљујем.

[9] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 134; П. Скок, *Топономастика Војводине*, Војводина I, 117.

[10] Notitia dignitatum, Occ. XXXII 19–38 и 43, уп. V 111-261. Каснији помен у *Равенског Географа*, 214, 12, није доказ да Таурунум постоји и у његово време.

[11] S. Dušanić, *Bassianae and Its Territory*, Archaeologia Jugoslavica 8 (1967) 74.

[12] Област источног Срема држали су Остроготи између 50-тих и 70-тих година V века: М. Мирковић, *Остроготи у Панонији после 455. године*, Зборник Филозофског факултета X–1 (1968) 119-128. Констатовани су и археолошки трагови Гота у Таурунуму:

је Таурунум већ тада страдао. Његова даља судбина вероватно је била слична оној коју је доживео суседни Сингидунум. Када у IX веку, 878. године, сазнајемо да постоји словенски Београд, вероватно да је и Земун већ прошао своју прву фазу развоја. Ако такав закључак и није обавезан, изгледа да пружа бар полазну основу за даља истраживања.

Прошлост Земуна није много јаснија ни у следећем периоду. Управо ту се открива велики раскорак између стварног развоја града и наших знања о њему. У историјским изворима Земун се први пут јавља у XII веку. Његово име словенског порекла први су забележили византијски писци Јован Кинам и Никита Хонијат. Они су га увели у историју. Међутим, то не значи да град пре тога није имао свој развојни пут, додуше нама недовољно познат. Управо историја Земуна у XII веку наводи на закључак да се насеље развијало у претходном периоду, по свој прилици, дуго. Јер, када у време угарско-византијских борби око Срема сазнајемо нешто више о Земуну, то очигледно није ново, тек образовано насеље. У сваком случају наша знања о његовој прошлости не треба поистоветити са његовом стварном историјом.

У другој половини XI века дошло је до значајнијих промена у управи Срема. Угарска је прешла у офанзиву и запосела ту област. Када су се 1071-72. године развиле жестоке борбе прво око Београда, а затим и у области Ниша, Срем је већ био у власти угарског краља. Занимљиво је да се у тим догађајима који су несумњиво захватили и област Земуна, његово име нигде не помиње.[13] Тек крајем тога

D. Dimitrijević – J. Kovačević – Z. Vinski, *Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Narodni muzej Zemun, Zemun 1962, 103. Затим су Херули освојили источни Срем 512. године (Marcellini Comitis Chronicon ad a. 512, MGH SS XI, 98). Уп. и Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум* 3-4. Пада у очи и то да налази римског новца, према збирци Народног Музеја у Земуну (сада део Музеја града Београда) теку непрекидно до Аркадија, а затим се зна само за изоловане налазе. (За овај податак дугујем захвалност доц. др Слободану Душанићу). Сразмерно рани престанак континуираних нумизматичких налаза указивао би на то да је Таурунум страдао у V или почетком VI века.

[13] У Бечкој илустрованој хроници забележена је вест да су Печенези долазећи са византијске територије, преко Београда, прешли Саву и упали „in campum Buzias": M. Florianus, *Historiae Hungaricae Fontes domestici II*, Quinque–ecclesiis 1883, 173. Давно је изречена претпоставка да би то могла бити дан. Бежанија. Ово мишљење почива углавном на анализи догађаја који се везују за локалитет Buzias, а посебно на географским подацима које поменути текст пружа. Уп. D. Csánki, *Magyarország földrajza II*, 242; F. Pesty, *Magyarországi helynevek*, Századok 1868, 109. Ову идентификацију прихватио је у новије време G. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griech. Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. J.*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae V (1959) 23. За мишљење да је Срем током борби

века забележено је да на обали Дунава, на угарској територији, на граници према Византији, постоји град - Malevilla. Упознали су га крсташи 1096. године пролазећи копненим путем преко Угарске према Цариграду. Утиске и сећања на борбе које су водили под бедемима Малевиле они су донели својим кућама заједно са својим причама о доживљеном. Забележио их је Алберт Ахенски и уградио у своје дело о крсташким ратовима. Крсташи су Малевилу описали као град који је имао своје бедеме и становништво од око 7000 људи.[14] Са коришћењем ових података поставило се и питање да ли је Малевила Алберта Ахенског заиста Земун, да ли је реч о истом граду или не. Већина научника је одговарала потврдно на то питање, додуше без дубљих проучавања.[15] Нема сумње да основу за такав закључак пружа сам текст Алберта Ахенског и географски опис Малевиле и њене околине. Крсташи су знали да се Малевила налази на угарско-византијској граници. Њени поражени становници покушали су да избегну покољ бекством бродовима који су се налазили на Дунаву. Лешеви оних који у томе нису успели пловили су Дунавом према Београду. Дунав, како тачно бележи овај крсташки извор, протиче прво крај Земуна, затим поред Београда и ток наставља даље. При томе додаје да је Малевила била удаљена од Београда једну миљу.[16]

Овако саопштени подаци пружају довољно сигурности у откривању историје Земуна крајем XI века. Да је то тако потврђују на свој начин и каснији угарски писци. Већ поменута Бечка илустрована хроника читаоцима приказује исте догађаје: изненадни долазак великих група крсташа којима се тадашњи краљ Коломан није обрадовао. Његове сумње да се под именом мирољубивих ходочасника крију друге намере наоружаних путника, показале су се оправданим. Крсташи, каже хроничар, освојише Земун („castrum Zemlin ceperunt"). И не само то. Они су истовремено опљачкали

1071-72. године био под угарском влашћу уп. Ј. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, Зборник Филозофског факултета X–1 (1968) 186-187; G. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarság*, Budapest 1953, 67-8; исти, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 64; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица 1969, 53. Земун се тада не помиње.

[14] Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne PL 166, col. 392–395.

[15] F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301). Prvi dio (1102–1205) od Kolomana do Ladislava III*, Zagreb 1944, 44, каже да се поред Земуна „dizala drevna utvrda zvana Malevilla"; П. Марковић, *Земун*, 21, наводи да се „на месту Малевиле јавља град Земун"; M. Kring, *Magyarország határai Szent–István korában*, Emlekkönyv Szent–István király II, Budapest 1938, 485.

[16] Albericus Aquensis, *Hist.* ed. Migne PL 166, col 394.

околна подручја Срема.[17] У сваком случају, у XIV веку, у време састављања поменуте хронике, знало се да је реч о борбама око Земуна 1096. године. Остаје, међутим, нејасно због чега се у делу Алберта Ахенског јавља облик „Malevilla" уместо словенског имена града. То је утолико чудније што су ти исти крсташи знали за словенско име суседног Београда. Да би ова мала загонетка добила своје трајније решење потребна су шира истраживања поменутог имена, нарочито упоредна истраживања. Само тако се може утврдити да ли су оправдана тражења његовог порекла у периоду франачке власти над Сремом.[18]

Земун је почетком XII века дошао у средиште ширих међународних сукоба двеју великих држава, Византије и Угарске. Њихови су се циљеви укрштали на разним подручјима балканских земаља (Хрватска, Босна, Рашка). То је време када се Угарска живо интересује за прилике у словенским земљама, дотада искључиво Византији потчињених локалних кнежева. Она настоји да ту прошири свој утицај и власт, свакако на штету цариградског монопола изграђиваног вековима у тим областима. Оружјем или политиком придобијања крчила је она пут својим циљевима. Отада је она стално присутна на Балкану, непосредно или посредно. Ове фазе њеног продирања нису увек познате (као у Хрватској). Чешће су то само поједини подаци који га откривају (склапање брака између кћери Уроша I и Беле II) или чак само резултати (Босна се тридесетих година XII века јавља као област под врховном влашћу угарских краљева, а да није познато како је до тога дошло).[19] У сваком случају XII век је доба када угарска експанзија према југу добија сасвим конкретне облике освајачке политике.

Окренута Балкану и свом главном противнику - Византији, Угарска је обратила посебну пажњу стратешки важним тачкама на својој граници према њој. Већ у другој половини XI века оцртано је главно поприште борби: била је то погранична област око Београда и Браничева и пут према Нишу и Софији. Стари добро познати војнички пут, кичма византијске одбране. Вероватно имајући у виду те своје потребе угарски владари XII века су у више наврата изграђивали Земун. Оно што је Београд био за Византију - стуб одбране

[17] Chronicon pictum Vindobonense. ed. M. Florianus, Fontes II, 201. Chronicon Monacense, ed. E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum II*, Budapest 1938, 80, садржи вест: „Cumque in Semlin venissent (sc. peregrini), ceperunt castrum, formidantes insidias regis, et circa plagam propter victum devastabant".

[18] П. Марковић, *Земун*, 45.

[19] С. Ћирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 42.

и мост за продор на север - требало је за Угарску да буде Земун у супротном правцу. Мало је примера да се два тако блиска словенска града, етнички повезана, а географски раздвојена великом реком и границом два света, налазе на двема странама, у рукама два често завађена суседа. Стога звуче истинито и оптужујуће речи Јована Кинама да су Београд и Земун наизменце рушени да би били изграђивани један на штету другог. У зидине једног уграђиван је пораз другог града. Кинам је то назвао игром судбине.[20] Прави садржај његових речи није тешко открити.

Ратна прошлост Земуна у XII веку је много боље позната него у претходним периодима. Управо захваљујући њој савремени писци и помињу град. Он се први пут јавља под именом Ζεύγμινον – Ζεύγμη у делима Јована Кинама и Никите Хонијата и то поводом угарско-византијског рата 1127-29. године.[21]

Ратне операције је почела Угарска. Њена војска је у лето 1127. године прешла Саву, напала и разорила Београд.[22] Борбе су настављене око Браничева. Угарска војска је продрла преко Ниша и Сердике до Филипопоља. У време те угарске офанзиве Земун је интензивно изграђиван. Кинам и Хонијат се слажу у тврђењу да је краљ Стефан II наредио да се изгради камено утврђење у Земуну. Разилазе се једино у објашњењу порекла тог камења. По једном оно је потицало са београдских, а по другоме са браничевских зидина.[23]

[20] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. Bonnae 1836, 214. 11-14.

[21] Облик Ζεύγμινον јавља се чешће: Cinn. 114.8; 114.23; 214.10; 231.7; Nicetae Choniatae Historia, ed. Bonnae 1835, 24.10; 25.8; 122.22; 166.5; 168.13; 174.9; 174.17; 177.3; 177.23; 178.1; 198.24; Th. Skutariotes, *Σύνοψις χρονική*, ed. K. N. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* VII, Venetia–Paris 1894, 194.7; 194.24; 238.20; 255.1; 256.5; 258.30; 259.5; 260.17; 260.20; 269.27; Ephraemius, *Chronographia*, ed. Bonnae 1840, 164 (3850); 164 (3858); 176 (4167); 179 (4254); 180 (4286). Облик Ζεύγμη (ἡ) јавља се код Cinn. 10.13; 238.8; 241.6; 246.18; 247.18; 248.4; 248.6; 259.18.

[22] За ток вођених борби уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 44-47.

[23] Кинам наводи да је из разореног Београда камење пренето у Земун да би ту послужило као грађевински материјал, док Хонијат ту операцију везује за Браничево: Cinn. 10; Chon. 24. С обзиром на већу удаљеност Земуна од Браничева неки аутори су се определили за Кинамову верзију догађаја. Уп Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 45, где је наведена одговарајућа литература. Овакав закључак оснажује и то што Кинам још једном помиње овај догађај, додуше у супротном правцу, говорећи о рушењу Земуна у време цара Манојла: Cinn. 214. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, нап. 156 уз текст Кинама.

Угарски извори о истим догађајима бележе акције своје војске на непријатељској територији, не и изградњу сопственог утврђења.[24]

Поставља се питање шта је тада изграђено у Земуну. Кинам саопштава да Стефан II пребацивши београдско камење бродовима Ζεύγμην ἐν Σιρμίῳ πόλιν ἀνήγειρεν.[25] Хонијат, опет, помиње само то да је камење пренето у Земун.[26] Пошто се ова градитељска делатност везује за ратно доба, дакле, потребе које такво доба намеће, изгледа вероватним да је Стефан II изграђивао бедеме, камене зидине утврђења. Само су они могли заштитити град од непријатељских напада, осигурати опстанак тврђаве на граници. По свој прилици је угарски краљ затечено утврђење опасао каменим зидовима. Да је то тако потврђује Кинам својим даљим излагањем. По њему се Земун отада (од 1127. године) одржао све до Манојловог доба, када је био до темеља разорен.[27] Да је Земун 1151. године био добро утврђен град саопштавају сложно Кинам и Хонијат. Кинам за Земун тада каже да је тврђава „добро осигурана чврстином бедема и другим врстама обезбеђења",[28] а Хонијат бележи да се у Срему (Франкохориону) „налази и веома чврсто грађена тврђава која се зове Земун".[29] Догађаји су потврдили ова сведочанства. Цар Манојло је уложио много труда да би овако грађену тврђаву освојио 1151. године. Тек после дуге опсаде пошло му је за руком да је заузме.

Изложени подаци наводе на закључак да је Земун од 1127. до 1151. године био опасан каменим зидовима. При томе остаје нејасно да ли се то односи само на утврђење које се налазило на брежуљку данас познатом под именом „Гардош" или је поменутим радовима било заштићено и насеље које се уз тврђаву временом било развило.[30] У току велике византијске офанзиве коју је предузео

[24] Chronicon pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, *Fontes II*, 210; Annales Posonienses, MGH SS XIX, 572; уп. S. Domanovszky, *Mügeln Henrik német nyelvü krónikája és a Rimes krónika*, Századok 47 (1907) 27-28.

[25] Cinn. 10.13-14.

[26] Chon. 24.9-10.

[27] Cinn. 10.11-17.

[28] Cinn. 114.7-9: ἦν δέ τι κρησφύγετον ἐνταῦθα ἐπὶ θάτερα τοῦ ποταμοῦ ἱδρυμένον Ζεύγμινον ὄνομα, τειχέων τε καρτερότητι καὶ τῇ ἄλλῃ ἀσφαλείᾳ ἱκανῶς ἔχον.

[29] Chon. 122.21-22: φρούριον ἐρυμνότατον ἔκτισται, ὃ Ζεύγμινον ἐπικέκληται . . .

[30] Није без значаја да Кинам, који је сам видео Земун, употребљава за њега прво реч κρησφύγετον (Cinn. 114.7), а затим φρούριον (Cinn. 115.6; 115.9). Од наших градова Кинам назива још тврђаву Галич κρησφύγετον (Cinn. 102.24-103.3), док за Храм и Рас употребљава реч φρούριον (Храм: Cinn. 11.10-11; 11.21; а Рас: Cinn. 12.10; 102.18-19). Затим, исти писац другом приликом за Земун каже πόλις (Cinn. 238.8; 247.17-18). Реч πόλις користи и за Београд у неколико наврата (Cinn. 131.21; 133.2-3), такође

цар Јован II Комнин са циљем да се непријатељ потисне из пограничног подручја. Земун, изгледа није доживео већа разарања.[31]

Услова за безбеднији развој имао је Земун све док дефанзивну политику цара Јована II Комнина његов наследник није заменио освајачком политиком у којој је Угарска вишеструко привлачила пажњу цариградског двора. Када је 1149. године букнуо српски устанак у Рашкој и када је нашао подршку у Угарској, која је тада већ јавно окупљала противнике Царства у широку антивизантијску коалицију разних европских држава, цар Манојло је на Балкану имао два противника: рашког жупана Уроша II и његовог савезника угарског краља Гезу II.[32] У борбу против првог ступио је одмах 1149. и 1150. године, а за поход против другог припремао се темељно. Требало је обезбедити проходност балканских путева којима је царска војска обично пролазила. Борба на Дунаву захтевала је мирно залеђе. Војнички обрачун двеју сила почео је у областима рашког жупана 1150. године, када су се сукобиле угарске помоћне чете које су оперисале у саставу српске војске, са војском цара Манојла. Тада су то били одреди коњице који су се придружили снагама Уроша II и учествовали у познатој борби на Тари у јесен 1150. године.[33]

У јесен 1151. године, пошто је прикупио велику војску, цар Манојло је лично кренуо према новом бојишту. Његова војска се кретала уобичајеним путем, Цариградским друмом да би код Браничева избила на обалу Дунава. Пошто је био планиран напад на Срем, војска је пребачена преко Саве код Београда. Извесне тешкоће око савлађивања реке створило је закашњавање царских бродова који нису на време стигли на место договора, тако да нису учествовали у пребацивању људства и ратног материјала преко реке.[34]

Срем је тада постао поприште тешких борби. Први напад извршен је на Земун, који је био добро припремљен за борбу па је успешно одолевао нападима византијске војске. Цару није пошло за руком да га у првом налету освоји. То несумњиво значи да је Угарска до 1151. године успела да Земун претвори у јаку тврђаву,

за Браничево (Cinn. 11.21; 117.12; 131.13), за Ниш (Cinn. 69.22; 212.14), итд. Већину поменутих градова Кинам је сам видео (Ниш, Браничево, Београд, Земун).

[31] По Кинаму византијска војска тада уопште није продрла у Срем (Cinn. 10-11). Хонијат саопштава да је цар освојио Срем и принудио Земун на предају (Chon. 25). У сваком случају Византија га није задржала. Она је тада бранила status quo на граници према Угарској.

[32] Уп. J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 25-26.

[33] Cinn. 103-112.

[34] Cinn. 114. За хронологију ових догађаја уп. J. Калић, *Београд*, 47 и нап. 58.

што упућује на закључак да га је у више наврата изграђивала, а не само 1127. године, како нас обавештава Кинам. Судећи по току догађаја 1151. године изгледа да га је Угарска систематски припремала за одбрамбену улогу коју је таква погранична тврђава морала да има. У сваком случају, уместо брзог успеха, Манојло је ту, под Земуном, доживео свој први неуспех. Царска војска се морала задовољити дуготрајном опсадом града. Сам цар се са делом војске упутио на другу страну, а оставио је свога зета Теодора Ватаца да руководи даљим борбама око Земуна.[35] За то време је царска војска пустошила по Срему, а угарски одреди који су били упућени да јој препрече пут, прешли су на страну нападача.[36]

По сложном сведочењу савременика Срем је том приликом тешко опљачкан, насеља разорена. Цар Манојло је тада повео собом мноштво заробљеника остављајући за собом Угарску безљудном и пустом, како то сликовито приказује један дворски беседник.[37] Изгледа да је међу заробљенима тада било доста муслимана.[38] Међу

[35] Cinn. 114.

[36] Ib.

[37] Говор Михаила Солунског, ed. W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum Petropoli 1892*, 158. О пустошењу Срема 1151. године: Cinn. 114; Chon. 122-123.

[38] Нове податке о томе пружа Abū Hāmid al-Andalusī al-Garnātī (1080-1081. до 1169-1170). Овај путујући теолог, трговац и писац обишао је између 1131. и 1153. године многе земље источне и средње Европе. Боравио је три године у Угарској управо у време угарско-византијског рата. Своје путописне забелешке искористио је у делу под насловом „*Mu'rib'an ba'd ağā'ib al-Magrib*“ које је науци постало приступачно издањем које је приредио C. E. Dubler и објавио у Мадриду (*Abū Hāmid al Granadino y su Relacion de viaje por tierras Eurasiaticas. Texto árabe, traducción e interpretación por César E. Dubler*, Reale Academia de Historia, Madrid 1953). Критичке примедбе на издање Дублера дао је I. Hrbek, Nový arabský pramen o východní a střední Evropě (Abū Hamid al-Andalusi), Československá Etnografie 2 (1954) 157-175. Он је нарочито упозорио на то да је Дублер слабо познавао научну литературу словенских народа. Одељке о Угарској обрадио је и коментарисао I. Hrbek, *Ein arabischer Bericht über Ungarn*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1955) 205-230. По општем мишљењу научника дело Абу-Хамида припада највишим дометима арапске географске литературе тога доба. Абу-Хамид је боравио у Угарској између 1150. и 1153. године. Забележио је да је тада био у току угарско-византијски рат у коме су учествовали муслимани у војскама обеју зараћених страна. У византијској војсци писац помиње Турке са Истока (Konia), који су очигледно били најамници. Абу-Хамид помиње многобројне заробљенике које је цар Манојло одвео собом (I. Hrbek, *Ein arabishcer Bericht*, 209). Међу њима изричито помиње муслимане. Ако у подацима Абу-Хамида о броју муслимана у Угарској има и претеривања с обзиром на очигледни верски фанатизам писца, чињеница је да се његови наводи слажу с Кинамовим вестима о Халисијима (Cinn. 107; 247). Занимљиво је да Абу-Хамид помиње и 78 градова у Угарској и додаје да сваки од њих има утврђења, села, шуме и многобројне баште (I. Hrbek, o. c., 208). Неки научници сматрају да ту треба пре-

важне резултате похода Кинам убраја и разарање двора угарских краљева у Срему. Судећи по опису који прати тај подухват, поменути дворац се могао налазити негде у близини Земуна, свакако не у самом граду. На такав закључак наводи податак да је тај дворац разрушен и да се тек онда цар Манојло вратио Земуну и његовим бедемима које је у међувремену Теодор Ватац и даље опседао.[39] Данас није познато о каквом је објекту реч. Досадашња археолошка истраживања га нису открила. Једини траг о његовом постојању чува управо наведени Кинамов податак.

Браниоци Земуна су се и даље живо одупирали нападачима. Храбрила их је нада да ће ускоро стићи помоћ угарског краља. Тек када је она нестала и кад су јуриши непријатеља постајали све опаснији, а сопствене снаге све исцрпљеније, почели су преговори о предаји града. Изгледа да су они окончани у тренутку када је предстојао општи напад на град, јер Кинам каже да су тада „Ромеји били већ спремни за борбу на самим зидинама.“[40] Предаја је, изгледа, била безусловна. Браниоци и грађани изашли су пред цара симболично ставивши конопце око врата и гологлави, ако је веровати опису Кинама. Шта се збивало у тим критичним тренуцима у Земуну, тешко је рећи. Кинам уверава читаоце да је цар поштедео побеђене и забранио да се они убијају. Посебно привлачи пажњу податак да је тврђава била „препуна блага.“[41] Иако је вест уопштена и вероватно да изражава утисак који су победници стекли улазећи у град, она указује да се Земун у међувремену развио и обогатио. Недокучив је прави садржај ових Кинамових речи.[42]

У тексту Хонијатова дела објављеног у Бонском корпусу налази се у опису борби око Земуна 1151. године и једна појединост која у први мах изазива забуну и извесну сумњу. Ту се наводи да се у

познати жупанијске градове (G. Györffy, *Les débuts de l'évolution urbaine en Hongrie*, Cahiers de civilisation médiévale, Poitiers, Juillet–Septembre 1969, 137). Вредни су и Абу-Хамидови подаци о привреди Угарске, о ценама стоке, меда, робова и други. Има и вести о руско-византијским односима тога доба.

[39] Cinn. 114; уп. Ф. Грани́ћ, *Војводина у византиско доба*, Војводина I, 104.

[40] Cinn. 115.

[41] Cinn. 115.9-10.

[42] Треба при томе нагласити да читав Кинамов опис борби 1151. године заслужује пажњу. То је добро обавештени писац који познаје област о којој пише. На то упућују и многобројни тачно саопштени географски подаци. Кинам је Срем тачно представио читаоцима. За њега је то острво које образују Истар (Дунав) и Сава, две реке које теку из Алпа, прво се раздвајају да би се после дугог тока спојиле. Cinn. 114. У науци је овај опис запажен и проучен: М. Динић, *Средњевековни Срем*, Гласник Историског друштва у Новом Саду IV–1 (1931).

Франкохориону, како писац назива Срем, налази веома чврсто грађена тврђава - Земун „који сада називају Сирмијум."[43] Већ према напомени самог издавача ове речи недостају у рукопису А Хонијатова дела (рукопис Mon. 93).[44] Поред тога, у изворима нема доказа да се под Сирмијумом подразумевао само Земун. Познато је да је Сирмијум у делима Кинама и Хонијата често обласно име за подручје на коме се налазио *и Земун*, али никада само Земун. Ова грешка у Хонијатовом делу је давно запажена. Поставило се само питање да ли ју је направио сам Хонијат, каснији преписивач, или је то омашка интерполатора.[45] Она може само да посведочи да је име „Сирмијум" било далеко познатије од Земуна и у време када се већ тачно могло знати право значење и једног и другог.

Каква је била судбина Земуна 1151. године? Занимљиво је да Кинам, који далеко опширније приказује борбе у Срему те године, *на том месту* не казује ништа о самом граду после угарског пораза. Он чак додаје да је цар забранио да се људи убијају и тврђава пљачка. Међутим, изгледа да је писац ту желео да прикрије праву судбину Земуна, или бар да је не открије до краја. Други Кинамови подаци, наиме, упућују на закључак да је цар тада наредио да се камење из разореног Земуна употреби за градњу Београда. У одељку о догађајима 1127. године Кинам је навео да је Земун тада посебно изграђиван. Тим поводом је читаоца упознао и са даљом судбином Земуна. Он је, каже писац, отада постојао све док у време цара Манојла није „из темеља разорен и као по неком колу среће послужио за подизање зидина града Београда."[46] Пошто се може констатовати да је цар Манојло током угарско-византијског рата 1150-1155. године *само једном* освојио Земун и то овом приликом, изгледа недвосмислено да вест о рушењу Земуна треба везати управо за борбе које су вођене у Срему 1151. године.[47]

[43] Chon. 122.20-23.

[44] О рукописима Хонијатова дела уп. Ј. Калић, *Предговор о Никити Хонијату*, Византијски извори IV, 114.

[45] К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник К. Јиречека I, Беорад 1959, 525; J. Melich, *Etymologien. Über den serbischen und kroatischen Namen Fruška Gora*, Zeitschrift für slav. Philologie 2 (1925) 41; H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse*, BZ 2 (1893) 54. Уп. занимљиво мишљење М. Ласкариса које је забележио Ђ. Сп. Радојичић, *Дукљанин о Срему*, Гласник Историског друштва у Новом Саду III–1 (1930) 25.

[46] Cinn. 10.14-17: Земун πολλοῖς μὲν ἔκτοτε διήρκεσε χρόνοις, ἐπὶ δὲ τῆς Μανουὴλ βασιλέως αὐτοκρατορίας ἐκ βάθρων κατενεχθεῖσα ὡς ἐκ περιτροπῆς τινος ὅλη πρὸς τειχοδομίαν πόλεως τῆς Βελεγράδων ἐγένετο.

[47] Да је то тако потврђује анализа и других вести Кинама о судбини Београда и Земуна. Уп. Ј. Калић, *Византијски извори IV*, нап. 157 уз текст Кинама.

Нажалост, Кинам не саопштава како је дошло до рушења Земуна. Он помиње само резултат: град је разрушен.[48] Постоје две могућности: или је град тешко страдао приликом борби које су око њега вођене, или је цар Манојло освојивши град наредио да се он разруши. Пошто Кинам приказујући догађаје 1151. године саопштава да је цар поштедео животе побеђених и наредио да се град не пљачка, можда се треба определити за прву могућност. То утолико пре што се зна да су борбе око Земуна дуже трајале, да град није заузет у првом јуришу, да је опсадом прво руководио Теодор Ватац, а привео ју је крају цар Манојло. Из тока догађаја следи да су вођене жестоке борбе.

Византијска војска се 1151. године повукла из Срема. Угарске снаге су под вођством бана Белоша кренуле у сусрет непријатељу. Упутиле су се према Браничеву са намером да царевој војсци пресеку пут у повлачењу. Маневар је успео и цар Манојло се одмах повукао у Браничево.[49] У сваком случају, борби у Срему те године више није било. Дошло је до преговора и мир је убрзо склопљен.[50] Иако се нигде не каже под којим условима је он склопљен, извесно је да је Срем остао под угарском влашћу. До било каквих територијалних промена тада није дошло. То потврђује и чињеница да се 1152. године, у време када се очекивао нови угарски напад, у Цариграду страховало за подунавске градове (Београд, Браничево). Цар је тада, да би предухитрио непријатеља, поново стигао са војском на обале Дунава.[51] Иако су ратне операције двеју сила настављане и током следећих година и то управо у граничним областима, до било каквих промена у Земуну није дошло. Византија је енергично бранила *status quo* на том подручју и била је у пуној дефанзиви. Настојала је 1153. године да спречи завереничку делатност Андроника Комнина и онемогући план о уступању пограничних области Угарској, а 1154. године доживела је тежак пораз код Београда. Тек крајњим напорима успела је да успостави ранији систем односа у својим тако важним подунавским градовима. Земун је остао ван домашаја византијске политике тих година. Мир који су зараћене стране склопиле 1155. године само је потврдио ту чињеницу.[52]

Међутим, прилике су се битно измениле шездесетих година XII века. Угарска се нашла у вртлогу жестоких унутрашњих сукоба

[48] Cinn. 214.

[49] Cinn. 115-118.

[50] Cinn. 118.

[51] Cinn. 119.

[52] Cinn. 130-134; Chon. 132-134.

племства разједињеног и завађеног око питања наслеђа престола. Појединци су се окупљали око личности разних претендената на престо, борили су се за њихова права стварајући тиме атмосферу пуне неизвесности и нестабилности у земљи. Византија је тиме изненада добила широке могућности да се умеша у прилике суседне Угарске. Цар Манојло их је био свестан и вишеструко их је користио. Имао је у то време два циља. Један је био општији - да се Угарска у већој мери потчини утицају Царства и политици коју је цариградски двор тада водио у Европи. Ако он и није био потпуно нов у том тренутку, несумњиво је да је Манојло са више енергије прегнуо да га оствари. Други је био непосреднији, везан за старе византијске планове. Именовао га је изричито царев савременик Никита Хонијат. Цар је очекивао и територијалну добит од Угарске. Веровао је да ће уплитањем у угарске династичке сукобе сигурно добити Земун и Срем.[53] Борба која се шездесетих година распламсала показује са колико се енергије и личног учешћа цар посветио остварењу тих циљева. За нас је овде у већој мери важан други циљ - освајање Срема и Земуна. Управо преко њега цар је могао лакше да се домогне и првог циља. Жестоке борбе у Срему и око Земуна показују да су обе стране тога биле свесне.

Многе околности су ишле на руку византијском двору. Оне су углавном у науци познате. Марта 1162. године умро је изненада угарски краљ Геза II. Он је за живота власт предао свом малолетном сину Стефану III, који је убрзо после очеве смрти и крунисан за владара. Међутим, право на престо полагала су и браћа преминулог краља, Ладислав и Стефан. Потражили су подршку ван земље и нашли су је у Византији. Ту почиње Манојлова интервенција у Угарској. Она је у почетку дала видне резултате: Ладислав (II) је преузео власт у Угарској у лето 1162. године, али је убрзо умро (јануара 1163. године) и једва решено династичко питање поново је отворено, овога пута у веома заоштреним приликама.[54] Византија је у још већој мери подржавала Стефана (IV) и његове претензије на угарски престо. Захваљујући углавном тој подршци он је и успео да се дочепа власти, да се натури. Међутим, његова провизантијска оријентација била је многима у земљи неприхватљива, а Манојлова заштита представљала је озбиљну претњу самосталности земље. Велики део племства се из тих разлога окупљао око малолетног Стефана III. Сукоб је био неминован. Становницима Земуна и Срема ова дина-

[53] Chon. 165.24-166.7.

[54] B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters I*, Berlin 1940, 384–4; F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića*, 83; G. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarság*, 80–81.

стичка борба која се развила далеко од њихових домова, донела је много невоља. Стефан IV се учврстио управо ту, у Земуну. Његова борба за власт у Угарској 1163-1165. године и византијска акција да се она одржи и оствари, у великој мери је и историја Земуна.[55]

Стефан IV је веома кратко владао. Већ марта 1163. године дошло је до отвореног сукоба са присталицама Стефана III. Завршен је, изгледа, победом Стефана IV који је сматрао да му војна помоћ Византије тада није потребна. Свега неколико месеци касније, међутим, ситуација се битно изменила. Нови окршај супарничких страна завршен је победом странке младога краља, а Стефан IV је био принуђен да напусти земљу.[56]

Поново се обрео у Византији тражећи у царској заштити нове изгледе за своје већ поражене владарске амбиције. Цар Манојло га је опет прихватио, али је из протеклих догађаја извукао јасне закључке. Било је очигледно да Стефан IV нема довољно присталица у угарском племству да би могао да влада. Цар није одустајао од освајања Срема и Земуна. Када му то штићеник на владарском престолу није могао обезбедити, требало је мењати средства да се то постигне. У јесен 1163. године његов посланик на угарском двору нудио је преговоре о браку између цареве кћери и принца Беле, млађег брата Стефана III. Услов да се то постигне био је да се Бели уступе земље које му је отац још за живота био наменио.[57] Срем је био обухваћен

[55] Стефан IV је имао присталица у Угарској, изгледа, претежно у јужним областима земље. Њега је подржавао његов ујак бан Белош: T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 97-98; потпуније код G. Fejera, *Codex diplomaticus II*, 166. Познато је да је он имао велике поседе управо у Срему. Уп. J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 23-24. Његове присталице међу духовним и световним великашима Угарске помиње и Хенрих од Мигелна, али не наводи ко су они били: Chronicon Henrici de Mügeln ed. E. Szentpétery, *Scriptores II*, 201. Чињеница је, затим, да је Стефан IV из Срема кретао у акције против својих непријатеља у Угарској, у њега се враћао када је пораз био неизбежан: Cinn. 216-218. Још више се учврстио Стефан IV у Срему када је та област дошла под византијску власт 1164. године. Ту је налазио пуну заштиту: Cinn. 225-227. Пред офанзивом војске Стефана III он се склонио у Земун са својим присталицама. Ту је најдуже пружао отпор непријатељу (уп. излагање о борбама 1165. године). Најзад, да је Стефан IV имао јако упориште у Срему, вероватно и највише присталица, показује и податак да је угарски краљ освојио Срем тек пошто је његов стриц био убијен у Земуну: Cinn. 239.12-13. Уп. К. Грот, *Из истории Угрии и славянства*, Варшава 1889, 278; M. Šufflay, *Hrvatska i zadna pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komina (1075–1180)*, Zagreb 1901, 42; V. Klaić, *Povjest Hrvata I*, Zagreb 1899, 165; П. Марковић, *Земун*, 34-35, назива Стефана IV „војводом сремским".

[56] B. Homan, *Geschichte I*, 394.

[57] Cinn. 215; уп. F. Chalandon, *Les Comnènes II*, Paris 1912, 475–6; G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise*, Byz. 8 (1933) 556-7. У Кинамовом тексту се на више места помиње Белина „земља", Белина „баштина". Најчешће се не наводи које су то

тим преговорима. Цар Манојло је своју тежњу да дође до Срема уклопио у шире планове. Борба за Белину „баштину" у ствари је и борба за Срем и Земун.

Угарски двор је у јесен 1163. године прихватио предлоге царевог посланика Георгија Палеолога. Био је то пут да се избегне даље заоштравање односа са царем Манојлом који је са војском боравио у Београду, на самој угарској граници и очигледно намеравао да наумљено и оствари, ма и по цену неизбежног рата. Ако је план о браку принца Беле и цареве кћери носио и много неизвесног за Угарску, чињеница је да је споразум са Византијом доносио Стефану III и непосредне користи. Споразум је тада склопљен под условом да се његовом стрицу Стефану IV ускрати свака даља помоћ у борби за власт у Угарској. Да је тако показују догађаји 1164. године. Јер, када је угарски краљ прекршио одредбе споразума, цар Манојло поново пружа војну помоћ Стефану IV. И када су обе стране опет приступиле преговорима, Стефан III је управо то тражио - да се његовом стрицу не даје било каква помоћ.[58]

Међутим, иако договорена, предаја Белине „баштине" наилазила је на велике тешкоће. Све појединости нису познате. У свакомо

области (Cinn. 216.17-18; Cinn. 217.5-6; Cinn. 217.20-23; Cinn. 222.17-18; Cinn. 223.22-224.1; 224.13; 224.19-20). Тек из описа догађаја читалац сазнаје да су то Срем и Далмација: Cinn. 231.8-10. Ту се под Сирмијумом очигледно мисли на Срем, како то јасно произлази из анализе саопштеног садржаја. Да је то тако потврђује и сам Кинам наводећи да после смрти Стефана IV и заузимања Земуна Σίρμιον ἅπαν ὑπὸ Οὔννους αὖθις ἐγένετο: Cinn. 239.18. Када су борбе 1165. године биле завршене цар поручује да је постао господар „свега онога што сте ви дајући затим сами одузели" (Cinn. 248.3-5) алудирајући тиме очигледно на Белину „баштину". У Хонијатовом делу нема података о томе. У старијој литератури присутна је мисао да је Стефан IV дао Срем Византији још док је био владар (A. Huber, *Geschichte Österreichs I*, Gotha 1885, 359; П. Марковић, *Земун*, 34. К. Грот, о. с., 293, нап. 2, мисли да је предаја Срема Византији била уговорена пре 1163. године). Чињеница је да су преговори о браку између цареве кћери и принца Беле вођени у тренутку када је Стефан IV већ био принуђен да напусти Угарску. Да ли су преговори о Срему вођени пре тога и у ком облику, немогуће је закључити из расположивих података. Зна се само да је цар Манојло рачунао да ће Срем добити (Chon. 166). О Белиној „баштини" писало се много, најчешће у ширим оквирима угарско-византијских односа или у прегледима хрватске односно угарске историје. Запажа се да тумачења нису увек иста: F. Chalandon, *Les Comnènes II*, 475; H. v. Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels*, Strassburg 1881 (Amsterdam 1966), 81; G. Pauler, *Magyar nemzet története I*, Budapest 1893, 387; B. Homan, *Geschichte I*, 395; M. Šufflay, *Hrvatska i zadna pregnuća istočne imperije*, 43; V. Klaić, *Povjest Hrvata I*, 165; F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* 84; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 82-83; *Историја народа Југославије I*, 620 и други. Овде нас је занимала само историја Срема тога доба.

[58] Cinn. 224.

случају цар Манојло је морао да предузме велики војни поход на Угарску да би добио Срем и изнудио остварење уговора. То је тренутак када Византија дипломатска средства замењује војним. Цар Манојло је на челу своје војске преко Београда прешао у Срем. Чињеница је да савремени писци не помињу борбе код Земуна. Изгледа да оне тада нису ни вођене. Могућно је да се град предао без борби. Царска војска се упутила према Тителу, али судећи по Кинамовом опису догађаја, није продрла у тај град.[59] Она је у Срему нашла на пријатељски пријем, који можда објашњава и стање у Земуну и његовој околини. Цара су свечано дочекали не само свештеници тога краја него и „прост и обичан народ."[60] Читав Срем је тада дошао под власт Византије, па је уговором о миру који је убрзо склопљен, потврђено то стање.[61] Тако је и Земун коначно припао Византији 1164. године.

Следеће године борбе су обновљене и то у много већим размерама. Поприште сукоба постао је сам Земун. Већ у пролеће 1165. године угарски краљ је прешао у напад. Његова акција је била успешна. У Цариграду се сазнало да је он „одузео" Срем и почео да осваја Земун.[62] На помолу је била нова велика битка. У граду се налазио Стефан IV са својим присталицама и одредима византијске

[59] Цар је своју војску поставио „насупрот Тителу": Cinn. 217. Могућно је да је војска притом користила пут дуж Дунава који је постојао од римских времена. Уп. Н. Вулић, *Срем у најстарије доба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 3 (1930) 2; D. Dimitrijević, *Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu*, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 101.

[60] Cinn. 221.1-9. Тај одељак је уклопљен у Кинамов текст којим се описује царев пут од сремске обале Саве према ушћу Тисе у Дунав. Вредан је и податак да је цар Манојло нашао на „безбројно мноштво становника" које је у области Бача изашло да га дочека и да се прикључи његовој пратњи: Cinn. 222.7-8.

[61] Cinn. 224.

[62] Cinn. 231.6-7. Не постоји целовит приказ борби око Земуна. У литератури се махом региструје да су борбе вођене, али се готово нигде оне не анализирају. У излагању П. Марковића, *Земун*, 34-36, има много грешака, као и у делу J. Szentkláray, *A dunai hajóhadak története*, Budapest 1885, 39-40; бољи је приказ у делу G. Pauler, *A magyar nemzet története I*, 396-400; B. Homan, *Geschichte I*, 397-8, уклапа догађаје око Земуна у шире излагање, па наводи само најосновније податке. Слично чине V. Klaić, *Povjest Hrvata I*, 167–168; F. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića*, 88, који тврди да је цар „брзо освојио" Земун, што неће бити тачно. Врло уопштено о томе пишу G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars* 83; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 145; F. Chalandon, *Les Comnènes II*, 483-5, има у основи тачан приказ догађаја. Греши само у томе што податак Хонијата о поразу Михаила Гавре и Михаила Вране у Срему везује за 1165. годину (Chon. 173). Ф. Гранић, *Војводина у византиско доба*, Војводина I, 104, погрешно ставља византијско освајање Земуна у 1162. годину.

војске, вероватно онима које је цар Манојло био оставио да чувају тврђаву.[63] Они су успешно одолевали непријатељу који је на све начине покушавао да борбу докрајчи пре него што стигну појачања опседнутоме граду.

На другој страни, цар Манојло је вршио опсежне припреме за велики ратни поход. Читава његова дотадашња политика према Угарској била је доведена у питање. Војска је прикупљана са разних страна, што је изискивало дуже време. Пошто је ситуација у Земуну постајала све критичнија, цар Манојло је упутио на бојиште одреде војске под заповедништвом Михаила Гавре и Јосифа Вријенија.[64] Па и та војска је имала пред собом дуги пут који се није могао тако брзо превалити. То су нападачи добро знали. Борба око Земуна пренела се и на Дунав. Пошто су градски бедеми одолевали учесталим нападима са копна, одлучено је да се заметне одлучујућа битка на реци. То је било очигледно потребно с обзиром на улогу коју су византијски бродови имали у снабдевању опседнутог града. Они су дотурали храну, појачања. Прикупљани су угарски бродови и припремљени за борбу. Међутим, по речима једног савременика, они су знатно заостајали по брзини и конструкцији за византијским бродовима. Нису били прилагођени потребама рата. Тако се у речној борби која се развила недалеко од града већ унапред назирао победник. Боље опремљени, изгледа и боље вођени, царски бродови су потиснули противника. Још једном опробана вештачка ватра потврдила је своју ефикасност. Многи су угарски бродови страдали, а међу заробљенима било је тада и више угарских војних старешина.[65] Земун је сачувао везу са византијским залеђем.

Без изгледа на брзи успех, угарски краљ се послужио другим средствима. Док су борбе биле у пуном јеку и на бедемима и на реци, вођени су тајни преговори између нападача и неких људи из пратње Стефана IV. Најављена византијска војска се приближавала, борбе су се отегле. Било је довољно разлога да се новцем убрза ток

[63] Cinn. 239 помиње Ромеје и „Хуне" (Угре) који су били сврстани око Стефана (IV). Под Ромејима вероватно се мисли на византијске војнике, војну посаду града.

[64] Cinn. 238.

[65] Cinn. 238-9. Сасвим је произвољно тумачење П. Марковића, *Земун*, 35, да је до сукоба између угарских и византијских бродова дошло „близу ушћа Мораве" и да су то били бродови који су пратили кретање војске којом је цар Манојло дошао под Земун. Према тврђењу Јована Кинама речна борба се одиграла пре доласка војске којом су заповедали Михаило Гавра и Јосиф Вријеније, а њу је цар упутио на угрожено подручје пре него што је сам и кренуо у рат. Према томе, Манојло је долазећи под Земун већ имао јасну ситуацију на Дунаву: његови бродови су у потпуности контролисали ток реке.

догађаја. Подмитивши неке од сталних пратилаца Стефанових, угарски краљ је постигао циљ. Његов стриц је у Земуну отрован, можда и руком човека по имену Тома.[66] У сваком случају атмосфера расула међу Стефановим присталицама ограниченим још само на земунску тврђаву, олакшала је посао завереницима.

Чим је нестало снажне и немирне личности Стефана IV озбиљних препрека плановима угарског краља више није било. Град се предао нападачима према претходно уговореним условима. Краљ се обавезао да ће поштедети животе затечених Византинаца и Стефанових људи. Изгледа да је тај услов поштован.[67] Штета је да су писци који су представили ове догађаје били толико заокупљени личношћу Стефановом и својим размишљањима о њему да читаоцима нису ништа саопштили о судбини становника града који су толико страдали због сукоба са којим дубље везе нису имали.

Вест о догађајима у Земуну подстакла је цара Манојла да се стави на чело војске која се припремала за нови обрачун са старим противником. Није довољно јасно из савремених извештаја шта је постигла претходница коју је цар био упутио у Земун. Кинам изричито тврди да она није стигла да учествује у описаној речној борби на Дунаву. Могуће је да је, стигавши под Земун, помогла браниоцима града дотурањем појачања. Византијски бродови су несметано пристајали уз земунску обалу реке.[68]

Главнина војске стигла је под Земун у лето 1165. године.[69] У њој су се налазиле и савезничке снаге аустријског војводе Хенриха, затим одреди Печенега, чете које су цару упутили рашки жупан и иконијски султан.[70] У операцијама су учествовали и бродови.[71] Борбама је руководио лично цар Манојло. То је чињеница коју савременици сложно саопштавају. Питање је само колика је била његова стварна улога у томе. Наиме, запажено је да у сачуваним описима има уобичајеног величања Манојлове храбрости, његове неустрашивости у најопаснијим тренуцима. Читаоцима се пригодним описима дочаравају те цареве врлине.[72] Кинамовим очима посматрана

[66] Chon. 167; Cinn. 239. О смрти Стефана IV има података у Chronicon pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, *Fontes II*, 220.

[67] Cinn. 239; Chon. 167-168.

[68] Cinn. 238. 14-18.

[69] Крајем јуна 1165. године кренула је царска војска из Софије према угарској граници: Cinn. 240.

[70] Cinn. 236.

[71] J. Szentkláray, *A dunai hajóhadak története*, 39-40.

[72] На пример, Кинам наводи да је цар први повео своје војнике у борбу против непријатељских снага које су браниле сремску обалу Саве: Cinn. 240. Пре осталих је,

делатност царева добија херојске димензије. Њих, опет, Хонијат код Земуна није открио.[73] Поред цара Манојла у борбама су учествовали познати ратници тога доба - Михаило Гавра, Јосиф Вријеније, Андроник Комнин, царев сродник, затим Андроник Дука, Константин Анђео, Василије Трипсих, а у пратњи су се налазили принц Бела - Алексије и писац Јован Кинам.[74]

Византијска војска је у свом напредовању према Земуну успела да потисне угарске одреде који су покушали да јој препрече пут. Цар се улогорио у близини града.[75] Све наде да ће се град предати кад цар буде дошао под његове зидине, показале су се јаловим. Све је указивало на то да је Земун био припремљен за дужу опсаду. На градским бедемима биле су распоређене разноврсне бацачке справе, прилази су били добро осигурани.[76] Одбраном је руководио заповедник Григорије уз помоћ других жупана.[77]

Земун је био опседнут са свих страна. Први дани опсаде искоришћени су за обављање неопходних припрема за напад. Требало је затрпати јарак који је опасивао град да би војници могли да приђу бедемима. Пошто камења није било у околини, употребљен је други материјал који се могао наћи на лицу места (земља, пруће и друго).[78] Истовремено су саграђене опсадне справе. Бацачке справе су постављене на најповољније положаје са којих су се бедеми могли успешно тући. Хонијат посебно истиче четири бацача камења.[79] Дејство тих справа било је нарочито приметно на спојевима зидова које су нападачи упорно настојали да ослабе. Изгледа да се у тим акцијама посебно истакао Андроник Комнин.[80]

За браниоце се ситуација нарочито погоршала када су византијски војници почели да поткопавају бедеме. Поједини делови су почели да се криве, темељи да попуштају.[81] При томе су се нападачи вешто служили дрвеним торњевима у намери да се попну на градске зидине и поведу борбу прса у прса. Покушавали су и летвицама да се приближе браниоцима града. У томе је нарочиту ревност показао, ако је веровати Кинамовом опису, Андроник Дука.[82]

Међутим, и поред очигледне надмоћности византијска војска није успела брзо да сломије отпор бранилаца. Они су самоуверено одолевали јуришима непријатеља. Певали су победничке песме, веровали су да ће им стићи појачања. У један мах је изгледало да та њихова очекивања нису без основа. Чуло се да се приближава угарска војска на челу с краљем Стефаном III.[83] То је подвојило мишљења царских војсковођа. Једни су сматрали да логор треба преместити на обалу Саве, рачунајући очигледно на подршку бродова, а други су предлагали да се прекине опсада Земуна и целокупна војска супротстави надирућем непријатељу. Преовладало је треће схватање, по Кинаму изрекао га је цар Манојло, да под Земуном треба оставити мањи део војске, неборачки део и наоружану послугу, а да се сви остали припреме за борбу са краљевим снагама.[84] Међутим, пошто следећих дана ове вести нису могле бити потврђене, а ни непријатељ се није појављивао, опсада Земуна је настављена још већом жестином. Град је засипан камењем, темељи бедема су поткопавани, а покушаји нападача да се успну на зидове били су све учесталији. Грчевита борба се ближила свом све извеснијем крају.

Браниоци су улагали последње напоре не би ли се одржали. Са бедема су потискивали непријатељске војнике, бацали су на њих камење, стреле и све што су још имали на располагању. У јеку борби стропоштала се једна дрвена кула. Са њом су погинули сви њени браниоци.[85] Немогућно се није могло догодити. Изгубљену битку није могла да надокнади ни храброст појединаца. Почели су преговори о предаји града. Опседнути су тражили слободан пролаз, сагласност да могу безбедно да напусте град, а цар је, према тврђењу Кинама, тражио да се угарски вођи на челу са жупаном Григоријем појаве са конопцима око врата, босоноги и гологлави у ставу молитеља.[86] Преговори у тај мах нису довели до циља. Борба је жестоко настављена. Град је делимично био разорен. Преко рушевина, помоћу лествица, византијски војници су продирали у град.[87] Победа је већ била у њиховим рукама.

наводно, хтео да јуриша на градске бедеме: Cinn. 241. У тренуцима малодушности он доноси разумне одлуке: Cinn. 243-244.

[73] Да у Хонијатовом тексту нема описа царевих подвига на бојишту запазио је и А. П. Каждан, *Еще раз о Киннаме и Никите Хониате*, Byzantinoslavica 24 (1963) 27.

[74] Cinn. 241; 245-246; Chon. 177.

[75] Chon. 174; Cinn. 240.

[76] Chon. 174-5.

[77] Кинам не именује друге угарске жупане који су учествовали у борбама: Cinn. 245.

[78] Cinn. 242; Chon. 175.

[79] Бацачке справе су избацивале камење тежине једног талента: Chon. 175; Cinn. 244.

[80] Chon. 175.13-20.

[81] Cinn. 244.13-14; Chon. 175.17-20.

[82] Cinn. 241; 246.

[83] Cinn. 242.

[84] Cinn. 242-244.

[85] Cinn. 244-245. По Хонијату је та кула била погођена хицем из једне бацачке справе: Chon. 175-176.

[86] Cinn. 245. 17 Chon. 176.

[87] Cinn. 245.18-19.

Освајачи су приредили прави покољ у граду. Очевидац Кинам тврди да су људи убијани као овце.[88] Многи су изгинули у борбама. Један број људи се спасао покоривши се победницима, а било је и оних који су бекством избегли најгоре. Григорије и угарски заповедници помиловани су тек на тражење принца Беле. Цар им је у тај мах поштедео животе. Наредио је само да се затворе. Њихова даља судбина није позната.[89]

Поражени су претрпели и теже материјалне губитке. Њихова имовина је постала плен победника. Разносила се одећа, сребрно посуђе. Свако је на себе стављао опљачкано оружје.[90] По свему судећи много је страдало градско насеље. Наведени подаци о разграбљеној имовини земунских становника показује да се оно у међувремену било развило. Земун је био много више од војног утврђења. Праве димензије насеља могу се овом приликом само наслутити.[91]

На вест о исходу борби код Земуна угарски краљ је одмах затражио преговоре са Византијом нудећи намирење и по цену уступања Срема са Земуном и Далмације победнику. Друкчије се није ни могло преговарати, пошто је Угарска претрпела пораз на свим ратиштима те године. У Далмацији је царска војска већ била запосела најважније градове. Византија је прихватила преговоре и склопила победнички мир.[92] Цар Манојло је још једном одбранио своју политику. Земун ју је платио тешким разарањима 1165. године.

О саставу становништва у Земуну зна се веома мало. За византијске писце то су „варвари“ или их изједначавају са својим главним противницима - Хунима, Пеонцима, дакле Угрима. То не би било ништа ново. Међутим, у збиру вести о војничкој ситуацији у граду и око њега налази се и једна вест која заслужује посебну пажњу. Наиме, Хонијат описујући страхоте покоља 1165. године наводи да је при освајању Земуна учествовао „не мали број оних унутра“ који су, пристајући уз Ромеје, потпомагали њихове подухвате колико год су могли. Они су помоћу стрела слали у логор византијске

[88] Cinn. 245.18-19.

[89] Chon. 176; Cinn. 245.

[90] Cinn. 245-246.

[91] Ф. Гранић, *Војводина у византиско доба*, Војводина I, 104, закључује да је у Земуну постојао један „имућнији слој људи“. П. Марковић, *Земун*, 35-36, приказује ове борбе користећи посредно дела Кинама и Хонијата. Због тога у његовом излагању има крупних грешака. Он је у догађаје 1165. године уплео Кинамове податке који се односе на опсаду Земуна 1151. године, што је у потпуности искривило слику борби. При томе ни његова хронологија догађаја није тачна.

[92] Cinn. 247-249. Уп. Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 130-131.

војске поруке којима су обавештавали о плановима бранилаца, њиховом стању.[93] То су очигледно присталице византијског цара. Ко су били ти људи? Мало је вероватно да је реч о неком романском становништву које се одржало на том подручју до средине XII века.[94] Пре би се могло помишљати на присталице убијеног Стефана IV и Србе, како је то већ у науци запажено.[95] То утолико пре што се зна да је словенско становништво на том подручју остало стално присутно и у време угарске власти над њим.[96] Непознато је колика је била густина њихових насеља. У промењивим приликама раног средњег века многа су насеља пропадала, ове фазе њиховог нестајања и обнове нису ни данас докучиве. Па ипак, изгледа јасно да они нису никада били потпуно потиснути са тог подручја. Када се у XII веку у угарско-византијским односима јавља један слој провизантијски оријентисаних становника Срема који су припадали грчкој цркви, који најсвечаније дочекују цара Манојла 1164. године,[97] онда се с правом помишља управо на словенске поданике угарског краља.[98] Ту, на периферији његове државе, у духовној сфери византијске цркве, у непосредном суседству балканских држава својих сународника, они су свакако могли лакше да се одрже. Могућно је да је управо захваљујући њиховој подршци – додуше не само њој – Стефан IV успевао да се тако дуго и упорно бори за власт у Угарској. У сваком случају у редовима његових присталица било је словенских поданика угарске круне. Врло је вероватно да су управо они помагали византијској војсци приликом борби око Земуна 1165. године. То што је у граду потчињеном угарском краљу било присталица византијског цара није нимало чудно. У пограничној области је то готово нормална појава. Са њом се суочио и цар Манојло у својој држави

[93] Chon. 177.

[94] То је претпоставио Ф. Гранић, *Војводина у византиско доба*, Војводина I, 104. О томе су својевремено писали A. Pleidell, *A magyar várostörténete elsö fejezete*, Századok 68 (1934) 1-44 и тражио је доказе постојању континуитета од римских времена до угарских градова. Такво схватање је подвргао критици E. Fügedi, *Középkori magyar varosprivilégiumok*, Tanulmányok Budapest multjából XIV (1961) 17-107. Проучавање историје угарских градова је дуго било запостављано, а и данас се та област историографије у Мађарској споро развија. Уп. A. Kubinyi. *L'historiographie hongroise moderne des villes*, Acta Historica 8 (1961) 175-189.

[95] Ј. Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку*, Војводина I, 131; F. Chalandon, *Les Comnènes II*, 484, само констатује да су то биле присталице византијског цара.

[96] Уп. B. Homan, *A magyar városok az Arpádok korában*, Budapest 1908, 2, који наводи да је покорено словенско становништво ушло у састав угарских градова.

[97] Cinn. 221.

[98] К. Грот, *Из историји Угрии*, 306-307.

1154. године, додуше у супротном смеру, када су становници Београда покушали да се отцепе од Царства и очигледно припоје Угарској. Вероватно је да је то био резултат делатности проугарски расположених становника Београда.[99]

О немађарском становништву јужне Угарске има и других података. Трагови њихових насеља откривају се на разним подручјима. На дугом приобалном појасу дуж Дунава узводно од Земуна налазе се локалитети на којима се открива словенска керамика XI до XIII века.[100] У селу Петровчићу недалеко од Земуна пронађена је некропола са темељима једне мање једнобродне цркве. Међу откривеним скелетима посебну пажњу привлачи група скелета људи сахрањених источно од апсиде. Према прилозима који су на том месту пронађени гробови се могу датирати у XII и почетак XIII века. Најстарији гробови и црква потичу из XII века. Ритуал сахрањивања мртвих и оријентација саме цркве упућују на закључак да је реч о српском живљу.[101] На локалитету „Велика хумка" код Батајнице откривена је мађарско-српска некропола из XI века.[102] Остаци старосрпског насеља пронађени су на Бостаништу код Мошорина у Бачкој,[103] а занимљиве закључке пружа и анализа података које су научници прикупили истражујући некрополу звану Хинга код Суботице. Многобројни налази накита и керамике показују да је у тој области словенска компонента у материјалној култури била веома јака. Она се изражава S-наушницама и керамиком са таласастом линијом и говори о присуству словенског живља у том крају.[104]

[99] Уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 50-51.

[100] Ове податке ми је усмено саопштила Д. Димитријевић, виши кустос Музеја града Београда на чему јој и овом приликом срдачно захваљујем. Уп. и *Regulacioni plan za područje opštine Zemun*, Beograd 1967, 12.

[101] Скелетни гробови су укопани око цркве и у истој су оријентацији као црква: D. Dimitrijević, *Zabran, Petrovčić, Surčin. Srednjevekovna nekropola sa crkvom*, Arheološki pregled 5 (1963) 142-145.

[102] То је праисторијски тумул у коме су током XI века вршена накнадна сахрањивања. Нађено је 102 гроба. Има типично мађарских гробова, али и таквих који припадају словенском живљу. Уп. J. Kovačević–D. Dimitrijević, *Srednjevekovna nekropola u Batajnici*, Arheološki pregled 1959, 151-153. Пронађено је и једно словенско-мађарско насеље XI века у Белегишу.

[103] Р. Веселиновић, *Старосрпско насеље на Бостаништу код Мошорина у Бачкој*, Рад Војвођанских музеја 2 (1953); П. Веленрајтер, *Старосрпско гробље из X–XII века код Бостаништа близу Мошорина у Бачкој*, Рад Војвођанских музеја 2 (1953) 148-151.

[104] О. Шафарик-М. Шушман, *Хинга. Средњовековна некропола код Суботице*, Рад Војвођанских музеја 3 (1954) 33-35; 47-50. Аутори сматрају да се ту не ради о словенском утицају на Мађаре него о присуству словенског живља у тој области.

На тлу Земуна нису вршена систематска археолошка истраживања. Веома је мало предмета који потичу из средњег века. То су махом случајни налази. За XII век се могу везати једино керамички предмети пронађени у Синђелићевој улици.[105]

После тешких борби које су вођене током пролећа и лета 1165. године, Земун је био веома разорен. Две опсаде и пустошења која су их пратила оставили су великог трага на граду. Цар Манојло је наредио да се град обнови. Повлачећи се са бојишта, оставио је за собом двојицу својих сарадника, Константина Анђела и Василија Трипсиха, да надгледају радове око обнове земунских утврђења. Не зна се шта су они конкретно изграђивали, ни колико су радови трајали. Један савременик саопштава њихов циљ: град је требало поново утврдити, срушене куле поправити.[106] Очигледно је да је највећа пажња поклоњена бедемима и другим објектима неопходним за одбрану града. Без њих се град није могао одржати. Манојлови изасланици су успешно обавили посао који им је био поверен.[107]

Услова за мирнији развој Земун опет није имао. Угарски краљ је прихватио услове мира које му је ситуација на бојиштима 1165. године наметала, али се он у ствари није мирио са стањем које је на тај начин било створено. Он је био надјачан у борби. Чекао је прву погодну прилику да је поново заметне. Прешао је у офанзиву већ следеће, 1166. године и то на оба фронта – у Далмацији и у Срему. Успех добро планиране и вешто изведене акције није изостао. Његове снаге су поразиле царског намесника у Далмацији Нићифора Халуфу.[108] У Срему је на челу угарске војске био искусни ратник Дионисије, који је уз то добро познавао прилике тога краја. Он је већ у првом окршају тешко поразио византијске одреде којима су командовали Михаило Гавра и Михаило Врана. Угарске чете су их гониле све до Земуна. Изгледа да га том приликом нису освојиле.[109] На такав закључак упућују следеће чињенице. Прво, нема података да су 1166. године вођене било какве борбе око Земуна.[110] Друго, када су Дионисијеви одреди гонили непријатеља после пораза у Срему, наводи се да је један одред пешадије неопажено стигао до Земуна. Најзад, говорећи о покрету византијских трупа 1167. године Хонијат изричито каже да војсковођа Андроник Кондостефан пре-

[105] Усмено саопштење Д. Димитријевић.

[106] Chon. 177-178.

[107] Chon. 178.

[108] Уп. Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, 134-135.

[109] Cinn. 257-259; о поразу Михаила Гавре и Михаила Бране: Chon. 173.

[110] Cinn. 259.17-19.

шавши Саву и Дунав τὸ Ζεύγμινον εἰσεδέχετο.[111] Пошто се притом не помињу било какве сметње, изгледа да је Земун остао у византијској власти после борби претходне године. Тешко би се могла прихватити претпоставка да су Угри, ако су већ држали Земун 1166. године, град напустили без борбе 1167. године. То утолико пре што читаво држање угарског заповедника Дионисија 1167. године није показивало ни најмање попустљивости пред насталим околностима. Из тога следи закључак да је Земун од времена велике опсаде града 1165. године остао под влашћу Византије током 1166. и 1167. године.

После пораза које су његове војске претрпеле у Далмацији и у Срему 1166. године, цар Манојло је одлучио да предузме енергичну акцију за повратак изгубљених позиција. Пошто је током пролећа 1167. године обавио темељне припреме за један такав подухват, упутио се у Филипопољ. Ту је примио угарске посланике који су у име свога владара очигледно покушавали да спрече византијску офанзиву. У томе нису имали успеха. Цар је у Срем упутио велику војску под заповедништвом Андроника Кондостефана. У њој су били и одреди Срба који су носили копља и издужене штитове, а у бојном поретку који је био направљен за одлучујућу битку, налазили су се уз Андроника Кондостефана.[112]

Борба се није водила на прилазима Земуну или на његовим бедемима. Она се развила у сремској равници, не знамо тачно на коме месту. Међутим, она је ипак одлучивала судбину Земуна. Пошто су обе државе подједнако полагале право на тај град и читав Срем, само је исход сукоба на бојном пољу могао донети трајније решење.

Осмог јула 1167. године сукобиле су се две непријатељске војске. Обе су биле веома добро опремљене, са подједнаким амбицијама, изгледа и приближним снагама. Био је то уистину жесток окршај. Тек у смирај дана, после великих губитака на обе стране, ситуација је постајала све јаснија. Угарска војска је била поражена и натерана на повлачење. Сам заповедник Дионисије са малим бројем својих војника успео је да се спасе.[113] Земун је остао у византиској власти.

Политичка историја Срема, па и Земуна у следећем периоду је веома слабо позната. Тешко је чак одговорити на питање колико је дуго Византија држала те области. По општем току угарско-византијских односа закључује се да до смрти цара Манојла 1180. године ту није било већих промена. То би значило да је Земун био

[111] Chon. 198. 24.

[112] Cinn. 271. 18-19.

[113] Chronicon Henrici de Mügeln, ed. E. Szentpétery, *Scriptores II*, 203; Cinn. 270-274; Chon. 198-204.

под византијском управом од 1167. до 1180. године. Када је после Манојлове смрти угарски краљ Бела III прешао у офанзиву против његових наследника на цариградском престолу, узима се да је то сигуран крај византијске власти у Срему. Нема сумње да је у време угарског напада на Београд 1182. године, Земун већ чврсто у рукама Беле III.[114] Да је то тако потврђује путописна белешка једног учесника Трећег крсташког похода 1189. године у којој се каже да је немачка војска прелазећи Саву на њеном ушћу код Београда, ступила на тле Византије.[115]

Изглед града

Сви расположиви подаци показују да је Земун током XII века знатно напредовао. Старо словенско насеље добило је нову улогу у војном систему јужне Угарске. Антивизантијска политика угарских краљева на Балканском полуострву претпостављала је добро организовани систем пограничних тврђава способних за све видове одбране и напада на свом и суседним подручјима. У томе, изгледа, треба тражити разлоге бржем развоју иначе малог насеља.

Данас више нема сумњи у погледу локације средњовековног града. Налазио се на лесном брежуљку који се уздиже поред обале Дунава, на локалитету данас познатом под именом „Гардош".[116] Наследио је положај старог римског утврђења Таурунума. У науци је махом прихваћено мишљење да су га Словени затекли у разореном стању. У сваком случају изванредно повољан положај лесног платоа над обалом велике реке привукао је и словенске колонизаторе. Не зна се колико је и како изграђивано то насеље од VII до XI века. Чињеница је да многи велики ратови који су захватили то подручје нису били наклоњени незаштићеним насељима. Мало је нада да ће се икад сазнати како је изгледало земунско насеље у то време. Тек

[114] Уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 56 и нап. 90 и 91, где је прикупљена литература о томе.

[115] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust. *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 26; Historia peregrinorum, ed. A. Chroust, o. c., 131.

[116] Надморска висина алувијалне обале Дунава је 72 m., а Гардоша 110-117 m. Уп. *Regulacioni plan za područje opštine Zemun*, 10. Хонијат овако описује Земун. То је град неприступачан са југа због земљаног брежуљка који се ту протеже и заштићен је речним током: Chon. 174.20-21.

много касније, поводом догађаја 1096. године, сазнајемо да на том месту постоји град – „castellum Maleville.“[117] То је очигледно само резултат дужег развојног пута насеља и разних етапа градње. Ако Алберту Ахенском и не треба поклонити неограничено поверење у погледу саопштених појединости, јер је он своје дело писао у првој половини XII века и то далеко од подручја Земуна које сам никад није видео, остаје вероватно тачан утисак о граду који су крсташи освојили 1096. године и свакако добро упознали.[118]

Прва позната градња у Земуну припада XII веку. Угарски краљ Стефан II је 1127. године наредио да се за изградњу Земуна употреби камење које је пренето из Београда.[119] Иако се у тој краткој вести не саопштава шта је тада био циљ градитељске делатности Угара у Земуну, изгледа врло вероватно да су тада подизани бедеми, или су бар они затечени изнова утврђивани. За то говори највише тренутак у коме се та акција одвијала. То је почетак угарско-византијског рата и могао се очекивати упад непријатеља првом погодном приликом. Тако изграђени Земун стајао је, како изричито наводи Кинам, све до разарања која су га у време цара Манојла задесила.[120] Како се она могу везати само за византијску офанзиву у Срему 1151. године,[121] следи закључак да је Земун од 1127. до 1151. године био камено утврђење.

Ако је Кинамова вест о потпуном разарању Земуна 1151. године дословно тачна и саопштена без претеривања, онда би то значило да је град потпуно обновљен између 1151. и 1165. године, пошто те године (1165) град опет дуго пркоси освајачима и по читавом опису борби и многим појединостима може се закључити да је био добро утврђен. С тим у вези поставља се питање ко је изграђивао Земун у том раздобљу од 14 година. Највише разлога за то имао је краљ Геза II који је био у рату с Византијом педесетих година XII века. Одбрана Срема тешко се могла замислити без утврђеног Земуна. Пошто је Геза II коначно и одбранио тај део своје земље од

[117] Имао је тада, ако је веровати подацима Алберта Ахенског, поред бедема који су га опасивали, и капију према Дунаву: Albericus Aquensis, *Historia*, ed. Migne PL 166, col. 393-394.

[118] Алберт Ахенски је писао на основу исказа очевидаца, како то сам наводи: Albericus Aquensis, *Historia*. Migne PL 166, col. 389. Крсташи су 1096. године, после жестоких борби, успели да освоје Земун. Треба стога веровати да су њихова сећања на те догађаје садржавала и тачне податке.

[119] Cinn. 10.

[120] Cinn. 10; Cinn. 214.8-11.

[121] Уп. J. Калић, *Византијски извори IV*, нап. 157. уз текст Кинама.

растућих амбиција свог противника, изгледа вероватним да управо њему треба приписати значајнију градитељску делатност на гардошком брегу. Но, то није једини угарски владар који је имао разлога да се за то постара. Ако је тешко веровати да су Ладислав II и Стефан III имали времена и могућности да учине нешто значајније на земунском граду, онда је Стефан IV, византијски штићеник, једно време и угарски краљ, био веома заинтересован за чврстину земунских зидина. Пошто је он очигледно имао присталица у јужној Угарској, управо у Срему се најдуже и одржао, а уз то је користио новац свог византијског заштитника и његову војску као савезничку потпору, могућно је да је он допринео утврђивању града. Цар Манојло је 1164. године запосео Срем и држао Земун. Његове војсковође су чврсто браниле освојено подручје и будно мотриле на делатност Стефана IV.[122] Да ли су они организујући одбрану Срема учвршћивали и бедеме његових тврђава, остаје и даље у сфери претпоставки. Да је Византији до њих било стало као да говори један каснији податак: када су борбе око Земуна у лето 1165. године биле завршене у корист Царства, Манојло Комнин је наредио да се градски бедеми и куле обнове.[123]

Ако се лесна зараван данашњег гардошког брега сматра сигурном локацијом средњовековног града, онда већ сама конфигурација терена упућује на закључак да на ивицама тога платоа треба тражити вероватне земунске бедеме, како је то већ уочено.[124] Једино тако је град могао представљати фортификациону целину каквом га приказују догађаји 1165. године.

Земун је 1165. године био утврђен град, опасан бедемима који су га успешно штитили у више махова.[125] О њима има више речитих података. Многе појединости из борби 1165. године сведоче да су управо они били највећа препрека брзом освајању града. Када је царска војска прешла Саву и упутила се према Земуну, многи браниоци τειχέων ἐκδραμόντες ὡς ἀντιταξόμενοι ἔστησαν[126] али су се убрзо повукли у град не усуђујући се више да отуда изађу.[127] Исту мисао - да је Земун добро утврђен - потврђује и други писац. Браниоци су

[122] Cinn. 225-227.

[123] Chon. 178.1-2.

[124] Д. Јовановић, *Оснивање и развој Београда (и Земуна). Генерални урбанистички план 1950*, Београд 1951, 22-37.

[125] Остаје недовољно јасно да ли је град био утврђен и са речне стране. Хонијат наводи да је са те стране био заштићен речним током: Chon. 174. 18-20.

[126] Cinn. 241. 7.

[127] Cinn. 241. 9.

на вест о царевом доласку затварили све прилазе граду и зидине су утврдили свакојаким бацачким справама.[128] Припремајући општи напад Манојло Комнин је лично обишао градске бедеме тражећи место одакле се најлакше може продрети у град.[129] Када су опседнути последњим снагама покушавали да измене ток неминовних догађаја бацањем камења са бедема на нападаче, један учесник догађаја наводи да су притом употребили превелики камен који се налазио „унутар бедема".[130]

Круниште бедема се посебно помиње током борби. Браниоци су ту пружили жилав отпор. На њему су се, изгледа, налазили заклони за стрелце који су на тај начин могли безбедније да дејствују са зидина.[131]

На градским бедемима налазиле су се куле међусобно повезане зидом. Хонијат их изричито помиње у своме опису.[132] Када су оне на крају борби биле разорене, цар Манојло је наредио да се обнове.[133] Начин градње није познат. На једном месту се само помињу спојеви зидова, без ближе ознаке какви су они били.[134]

Земунски бедеми су имали и посебне дрвене, изван зидина истурене мање куле. Изграђиване су са циљем да се непријатељ најнепосредније напада у тренутку када је већ у подножју бедема. Одатле су нападачи засипани стрелама, камењем и другим материјалом.[135] Хонијат додаје да су то висеће направе, истурене ван бедема, које се у народном и говорном језику називају ἄρκλαι.[136] Реч

[128] Chon. 174. 23-175. 1.

[129] Cinn. 242. 2-3: ὁ δὲ κύκλῳ τὸ τεῖχος περιιὼν αὐτό τε ὅθεν ἐπίμαχον μάλιστα ἦν διεσκοπεῖτο ...

[130] Cinn. 244. 18: λίθος μέγα τι χρῆμα ἐντὸς τειχέων κείμενος ἦν.

[131] Cinn. 241. 11-12: οἱ δὲ βάρβαροι ἐκ τῶν ἐπάλξεων ἀμυνόμενοι ... Реч ἔπαλξις значи „врх бедема", „круниште" које има заклон. Тај заклон могу бити зупчасти отвори или шта друго. Кинам још једном помиње круниште. Ромеји су хтели да се супротставе варварима ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων: Cinn. 241.20. Да би се могли попети на круниште саградили су дрвену кулу.

[132] Хонијат помиње τὸ μεσοπύργιον: Chon. 175.18.

[133] Цар је оставио Константина Анђела и Василија Трипсиха да обнове Земун. Писац додаје да они τὰ ἐντεταλμένα περαιοῦντες τὸ τε Ζεύγμινον ἠρτίωσαν, ὅσαι κατηρείποντο τύρσεις ἐπισκευάσαντες ... (Chon. 177. 24-178. 2).

[134] Chon. 175. 14-15.

[135] Cinn. 244. 19-21.

[136] Хонијат живо приказује праву катастрофу једне такве мање куле. Једна група бранилаца μίαν εἰσιόντες τῶν ἐκκρεμῶν τοῦ τείχους καὶ προνευουσῶν ἔξωθεν μηχανῶν (ἄρκλας οἶδε ταύτας ἡ κοινὴ καὶ πάνδημος φράσις καλεῖν) стропоштала се заједно са кулом: Chon, 175. 21-176.7.

ἡ ἄρκλα значи „arcula", „колиба".[137] По Хонијату било их је више на земунским бедемима. Биле су саграђене од дрвета, па су их нападачи са успехом уништавали хицима у близини постављених бацачких справа.[138]

Овако описане „arculae" подсећају на машикуле којих има на другим градовима и утврђењима у нашој земљи и другде.[139] Обично су се ослањале на консоле. То су били затворени испусти у виду балкона, истурена и заштићена места са којих су браниоци имали и добар преглед ситуације око бедема и могућности да ефикасно бране те бедеме.[140] Из прикупљених података о земунским бедемима не може се ништа одређеније закључити о начину градње поменутих „колиба".

Један други податак привлачи посебну пажњу. У каснијем препису Хонијатова дела, у рукопису који је у науци познат као Monac. gr. 450, а у Бонском корпусу се јавља као рукопис „B", налази се реч πρέκουλα. Она у тексту означава две ствари судећи по смислу који се за њу може везати. Једном она замењује разне одбрамбене справе које су биле постављане на бедемима,[141] а другом приликом означава бацачку справу која је била саграђена под Земуном са циљем да камењем гађа бедеме.[142] Реч πρέκουλα би према наведеном тексту могла да се схвати као бацачка справа која је, ако је преписивач тачно познавао њен смисао, употребљавана и за одбрану града и за напад на градске бедеме. Њена етимологија није довољно јасна. Тек кад се она тачније одреди биће поузданији пут откривања правог садржаја ове загонетне именице.

Земун је био заштићен и јарком који се налазио ван бедема и који је био, по речима очевица, прилично широк и дубок.[143] У град

[137] Du Cange, *Glossarium*, s. v.

[138] Андроник Комнин је погодио једну такву мању кулу. Хонијат за њу каже τοῦ τείχους τὸ προεκκρεμάμενον ἐκεῖνο ξύλινον σύνθεμα: Chon. 176.3-4.

[139] А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 51.

[140] Доксати за одбрану подножја зида изгледа да су исто што и машикуле. У сваком случају намена им је иста: G. Škrivanić, *Gradovi i utvrdenja u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Vojnoistorijski glasnik 2 (1969) 121.

[141] У рукопису А који чини основу издања Хонијатова дела у Бонском корпусу, стоји да браниоци τά τε τείχη παντοίοις ὅπλοις καὶ ἀφετηρίοις ὀργάνοις ἐκράτυναν: Chon. 174.24-175.1. Рукопис В има τά τε τείχη παντοίοις ξυλοκάστροις πρεκούλων ἐκράτυναν: Chon. 1. c.

[142] Рукопис А: μία [sc. πετροβόλος μηχανή] δ' ἐξ αὐτῶν μάλιστα ... πλείονως διεσάλευε τὸν περίβολον: Chon. 175.15-17. Рукопис В: μία δὲ πρέκουλα ... (1. c.)

[143] Cinn. 242.2-6; Chon. 175.10-13. При томе треба рећи да Кинам говори о јарковима у множини: Cinn. 242.3-4.

се улазило на више капија.[144] Биле су добро брањене. Византијски војници су током борби 1165. године продрли у град мимо њих, углавном преко разрушених бедема и помоћу лествица.

Ови подаци о изгледу земунске тврђаве не могу се употпунити археолошким налазима са терена. Подручје земунског града никада није било систематски истраживано. Остаци средњовековне тврђаве на Гардошу нису испитивани. Правоугаоно утврђење са округлим угаоним кулама, чији се остаци и данас могу видети, изгледа да потиче из каснијег времена. Има мишљења да оно припада XIV веку.[145] Није познато да ли је оно било подигнуто на темељима неке старије тврђаве. У сваком случају димензије те тврђаве су мале.[146] Она је могла бити само део земунског града. Земун је у XII веку имао градско насеље, куће грађана.[147] Оне су биле унутар бедема. Опљачкане су тек пошто је град био заузет. Најстарије ликовне представе Земуна потичу из знатно каснијих времена и приказују утврђење на Гардошу опасано бедемима, а посебно се види насеље у подножју брежуљка, на подручју дан. Доњег града.[148] Нема сумње да се и средњовековно насеље постепено развијало на падинама лесног обронка, вероватно и уз тај обронак, само је питање хронологије његовог ширења данас још увек отворено.

У склопу постављених питања посебну вредност има Кинамов податак о каналу који је снабдевао град водом из Дунава. Канал је допирао до града, лежао је првобитно видљив и под ведрим небом, а касније, шездесетих година XII века, већ је био под земљом.[149] У ствари, то је једини податак који постоји о начину снабдевања града

[144] Cinn. 239.23-240.1; Chon. 174.22.

[145] Ђ. Бошковић, *Средњевековни ḡрадови у Војводини*, Војводина I, Нови Сад 1939. 311-312; 328-9.

[146] Наспрамне стране, североисточна и југозападна, имају унутрашње стране 32,60 и 32,00 m., а северозападна и југоисточна - 30,15 и 30,80 m., према истраживањима Ђ. Бошковића, *Средњевековни ḡрадови*, 312, нап. 9.

[147] Cinn. 245-6.

[148] Турски снимак с краја XV века показује двоструке бедеме: Г. Елезовић - Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Беоḡрад*, Београд 1956, прилог. Уп. и представу Земуна из 1608. године према копији минијатуре из Прандштетеровог рукописа, Народни музеј Земун, I, 57. Уп. ликовне представе Земуна из XVIII века, које је анализирао и у многоме објаснио Ж. Шкаламера, *Сшаро језḡро Земуна I*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1966.

[149] Угарски краљ се поуздавао у чврстину града πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις καὶ ὀχετὸς αὐτὴν ἐκ τῶν Ἴστρου ἐπότιζε ναμάτων, ὃς τὸ μὲν πρῶτον εἰς τὸ ἐμφανὲς ἔκειτο ὕπαιθρος ἐπὶ τὴν πόλιν ἀνατείνων, εἶτα βασιλέως Στεφάνῳ ἐκείνῳ συναραμένου ὑπόνομος ἤδη κατέστη: Cinn. 247.8-12.

водом. Колико драгоцен толико је и загонетан. Није јасно о каквом је каналу реч, ни куда је пролазио. Извесно је да је допирао до града и да је био ван домашаја нападачке војске, пошто је угарски краљ веровао у неосвојивост Земуна, поред осталог и због постојања тог канала.[150] Висинска разлика између обале Дунава и платоа на Гардошу је преко 30 m. Ако би се претпоставило да се земунски град налазио само на терену дан. Гардоша, онда остаје загонетно на који се начин каналом могла довести вода на ту висину.

Овај значајан податак као да открива чињеницу да је у XII веку Земун имао и своје подграђе, насеље које се развило под заштитом утврђења на брежуљку. У том случају би се могло помишљати да је поменути канал доводио воду из Дунава у подграђе. И не само то. Изгледа да је и подграђе било опасано бедемима, јер се у противном угарски краљ није могао надати успешном отпору становника града и војске, како то, видели смо, изричито тврди очевидац Кинам. Доследно тумачен наведени одељак казује да се канал за снабдевање града водом налазио унутар градских бедема, без обзира какви су они били.

О градском насељу посебних података и нема. Само једном, приликом заузимања града, Кинам помиње да су византијски војници страховито опљачкали имовину људи, одећу и сребрно посуђе, поред осталих предмета.[151] Очигледно је да су то могли наћи само у домовима становника Земуна. Тек касније се у документима помиње Zemelinium superior et inferior.[152] У сваком случају за веће ширење градског насеља било је потребно више мирног времена него што га је имао XII век.

Земун у XII веку,
Зборник радова Византолошког института 13 (1971), 27-56.

[150] Cinn. 247.

[151] Cinn. 245.21-22.

[152] D. Csánki, *Magyarország földrajza II*, 233. Пада, иначе, у очи да обавештени Кинам говорећи о Земуну увек доследно употребљава реч πόλις: Cinn. 238.8; 238.15; 239.17-18; 239.20; 241.9; 241.19; 242.4; 242.7; 244.3; 244.5; 244.10; 245.8; 245.13; 245.18; 246.4; 247.11; 247.15.

ПИРОТСКИ КРАЈ У ПРОШЛОСТИ

Већ па први поглед запажа се да историја Пирота није истражена. Изузев сажетог прегледа који је саставио К. Костић и нема озбиљнијег напора да се оцртају бар основне етапе развоја пиротског краја у прошлости.[1] Тај посао тек предстоји. Он треба да буде двојак. Већ преко седамдесет година одваја нас од времена у којем је К. Костић сабирао своје податке о Пироту. У међувремену медиевистика је знатно напредовала. Многе појединости које су тек дотакнуте у његовом иначе драгоценом раду, данас треба оснажити новим сазнањима, употпунити и проверити. На другој страни, неопходно је да се приступи систематском истраживању извора које је К. Костић својевремено користио само преко тада приступачне литературе. Пошто је то пут који се не може превалити једним научним скупом и једним научним прилогом, дозволите да овом приликом ближе одредим своју тему.

Већ самим насловом саопштења желела сам да истакнем да се овде не ради о историји града Пирота него читавог краја. У томе је већ садржана важна чињеница средњовековне историје. Град је у средњем веку неодвојиво повезан са околним подручјем, много више но у потоњим временима. Ма како средњовековни град био просторно, бедемима, јасно омеђен, он је део аграрног подручја којем припада, које војно штити и управно надзире. Утврђени град је стога окосница једног насеља, језгро једног краја, последње прибежиште у случају рата. Он сам, издвојен од околине и нема своју историју. Он је дели са земљом која га храни и одржава. Та веза између града и жупе, града и области, суштинско је питање историје српских, као и свих других европских градова. Та веза је стална, непрекинута у нашој историји. Оставила је трага, према приликама времена, у разноврсним историјским изворима, тако и у српском праву које -

---

[1] К. Костић, *Историја Пирота*, обј. под насловом „Светосавски говор одржан на дан прве светосавске прославе у новој згради Пиротске гимназије", Извештај Пиротске гимназије за школску 1907-1908. годину, Београд 1908, 3-21. Ново издање: К. Костић, *Историја Пирота*, Пирот 1973, 1-26. Уп. и К. Костић, *Пирот*, Гласник Српског географског друштва 1 (1912), св. 1, 82-91, такође недавно објављено у наведеној књизи његових радова на тему историје Пирота.

примера ради – у Душановом законику у XIV веку кодификује једно стање – обавезе жупе и околних села према граду.[2] То је тема која додирује историју пиротског краја колико и Србије уопште.

Тиме сам начела и једно друго питање. Ако би знања о пиротском крају зависила само од броја сачуваних непосредних историјских података о њему, налазили бисмо се у релативно затвореном кругу вести. У њему се кретала досадашња историографија са мање или више успеха. Поред трагања за новим обавештењима о прошлости овог краја, неопходно је да се користе и резултати истраживања о средњовековној привреди и друштву у целини, па и о градовима посебно. Ми данас проучавамо типологију наших градова - има их разних и насталих из разноврсних потреба феудалног друштва, у току су радови на проучавању морфологије наших градова. У обиљу грађе што га српска историја пружа, појаве постају јасније, а конкретни случајеви објашњиви. Када посао буде окончан разрешиће се и проблем пиротског града. Наиме, запажено је да његов положај поред пута одудара од правила којима се одређивала локација средњовековних градова, па се помишљало и на античке услове настнака тога града.[3] Досада смо научили да мислимо најчешће на један тип средњовековних градова код нас, а томе типу не одговара у потпуности положај пиротског града. Међутим, већ досада прикупљена грађа о градовима показује да у средњем веку постоје и те како велике разлике међу њима.

И многе друге појаве привредног и друштвеног живота овог краја могу бити разјашњене тек у склопу знања о друштву којем су припадале. Стога је разумљиво да ја данас не могу дати преглед читаве историје пиротског краја. Она тек треба да буде написана, тек треба да нађе своје место у историји српског народа. За ову прилику одабрала сам неколико тематских целина из те историје. То је поглед на оне периоде о којима нешто више знамо но раније и која нас више интересују.

Захваљујући развоју византолошких студија у свету и код нас, могућно је нешто више светлости унети и у старије етапе развоја пиротског краја. Нема сумње да словенско насељавање балканских земаља спада међу најважније догађаје наше прошлости. Оно је из основа изменило ток историје и овог поднебља.

[2] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, изд. САНУ, 67; Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898, 223; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I*, Београд 1931, 83-87.

[3] Н. Петровић, *Пиротски град*, Старинар 5-6 (1956), 297.

Први словенски упади на византијску територију, у заједници са Аварима, започели су у VI веку. Достигли су временом велике размере, а одвијали су се претежно старим правцима надирања са севера према југу. Моравска долина је била нарочито изложена променама. Прве војничке походе заменили су у VII веку таласи незадрживог насељавања. Слом византијског војног и управног система био је потпун.[4]

Податке о тим изузетно значајним етничким променама налазимо у делу Константина Порфирогенита, уобличеном у X веку. Користио их је обилато да докаже своју основну мисао - да су се Срби населили у византијским просторима јужно од Саве и Дунава уз сагласност и одобрење цариградског двора. Срби се помињу први пут у Београду у вези са догађајима 630. године.[5] Појединости тога процеса насељавања нису познате. Докучиве су археолошком провером историјских извора и драгоценим лингвистичким подацима. Археолошка истраживања су у току и тек треба да пруже потпунија тумачења. На другој страни, лингвистичка проучавања већ данас употпуњују вести византијских извора. Нарочито су драгоцени резултати до којих је дошао др П. Ивић. За ову тему посебно су важне географске границе појединих језичких појава које је он дефинисао. При томе је нарочито занимљива скупина изоглоса које иду од ушћа Тимока и пружају се дуж данашње српско-бугарске границе и затим кроз североисточну Македонију до Овчег поља, Скопља, затим јужно од Тетова према албанској граници. Реч је о граници између српскохрватског и бугарског језика односно о појавама које задиру дубоко у прошлост.[6] Закључак да су Јужни Словени западне групе продирали долином Велике Мораве и Нишаве и да су запоселли читав слив Велике Мораве одговара слици коју на свој начин ствара Константин Порфирогенит. Општи правац надирања Словена са севера према југу неспоран је и јасан у његовом делу.

Пиротски крај је затим потпао под власт ојачале бугарске државе, која се током IX и у X веку протезала на велике просторе Балканског полуострва. Када је касније образована Самуилова држава у другој половини X века, она је обухватала и све српске земље.[7]

[4] Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, Сабрана дела IV, Београд 1970, 9; исти, *Византијско-јужнословенски односи*, н. д. 23-24.

[5] *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik – J. H. Jenkins, Washington .1967, 152. Уп. Б. Ферјанчић, *Константин Порфирогенит*, Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 49, где је дат преглед литературе.

[6] П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, изд. Српске књижевне задруге, 18.

[7] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 116-118; *Историја народа Југославије I*, Београд 1953, 236-7.

Крупне промене одиграле су се почетком XI века. Тада је Византија обновила своју власт на читавом Балканском полуострву. Први пут од времена досељења Словена границе Царства избиле су поново на обале Саве и Дунава и обухватиле и Срем. Тада је и читаво Понишавље ушло у склоп велике државе. Успостављен је нови управни поредак, створено је неколико војно-управних јединица – тема, а византијска војска је запосела најважније градове.[8]

Учвршћивању тог система власти битно је допринела Охридска архиепископија. Цар Василије II је својим познатим повељама, од којих је друга датирана мајем 1020. године, одредио границе те црквене заједнице и њене поседе. Ту налазимо и важне податке о пиротском крају. Понишавље се тада нашло подељено између нишке и средачке (софијске) епископије. Границе тих епархија пресецале су пиротски крај. Наиме, у области нишке епископије помиње се Мокро, тј. предео данашње Беле Паланке, а за средачку епископију се зна да је обухватала Суково. Мисли се на Суковски манастир односно крај око Суковске реке и села Сукова, југоисточно од Пирота. Подручје данашњег Пирота очигледно се налазило на самој граници двеју епархија.[9]

Византијска власт над пиротским крајем током XI и XII века само је део једне политике ширих домета и дубљих значења. Царство је своју власт над већим делом балканских земаља могло да одржи само поседовањем Цариградског друма који се пружао од византијске престонице на Босфору преко Средца, пиротског краја, Ниша, Браничева до Београда. Био је кичма читаве византијске политике на том простору. Византија га је грчевито бранила и тек потпуно надјачана у борби напуштала. То значи да се област Пирота, као и остале земље дуж друма, налазила у жижи византијских интереса. Када је током XII века Угарска чврсто закорачила у балканске земље потчињавањем Хрватске и Босне са јасном тежњом да своја освајања прошири и на Поморавље, битка за Цариградски друм постала је пресудна за Византију, мерило њене укупне снаге.

Византија је стога свој интерес за Цариградски друм и пределе кроз које је пролазио, исказивала читавим низом мера. Од времена цара Алексија I Комнина (1081-1118) образована је посебна тема са седиштем стратега у Нишу. Свакако да је, поред осталог, требало

[8] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 295-298.

[9] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893), 43; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА 76 (1908), 33-36; К. Костић, *Историја Пирота*, 12.

да оснажи одбрану Поморавља и Понишавља.[10] Током XII века Византија гради и дограђује своја утврђења дуж друма. Тада су обновљени бедеми Београда, Браничева, Ниша.[11] Сасвим је сигурно да су исте потребе изнудиле сличне подухвате и у Понишављу. Ако нам све појединости тога настојања нису записане, разлоге треба тражити, између осталог, и у начину приказивања догађаја. Византијски писци, нарочито дворска историографија, збивања посматрају кроз делатност царева. Све што није уклопиво у те оквире и не спада у царске подвиге, махом остаје ван страница њихових дела.[12] Пошто су цареви Јован II Комнин (1118-1143) и Манојло I Комнин (1143-1180) најчешће боравили у Београду и Нишу, то су и ти градови највише привукли пажњу савремених писаца.

Драгоцену допуну историјским подацима могу да пруже систематска археолошка истраживања. Требало би их у Пироту усмерити на само средњовековно утврђење које није до краја истражено, а затим и на шире подручје града. Неких трагова о остацима из XII века већ има.[13]

На дуго византијско присуство у пиротском крају подсећа и топонимија. Нема сумње да би требало систематски проучавати. Постоји један занимљив податак који може да буде подстицајан у томе правцу. У Пироту постоји Галата – махала. Када је М. Валтровић први пут посетио Пирот, забележио је да се у њој налази стара црква у чијем је дворишту запазио камење са грчким натписима.[14] Реч „Галата" у имену пиротске махале открива трагове једне појаве, иначе добро познате другде у Византији: у византијским покрајинама је био обичај да се преузимају имена везана за престоницу Царства – Цариград, а зна се да је тамо читав један крај називан „Галата".[15]

[10] Anne Comnène, *Alexiade (Règne de l' Empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, ed. B. Leib, III, Paris 1945, 177-178. Уп. Б. Крекић, *Ана Комнина*, Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 392, где је дат преглед литературе.

[11] J. Калић, *Област Смилис у XII веку*, Зборник радова Византолошког института 14-15 (1973), 30-31.

[12] J. Kalić, *Idéologie impériale et histoire des Serbes au XIIe siècle, Actes du XVe Congrès International d'études byzantines*, IV, Athènes 1980, 144-152.

[13] Недалеко од средњовековног утврђења Кале нађено је 1974. године приликом постављања електричних каблова, више гробова. Стручњаци Завода за заштиту споменика из Ниша датирали су их у време XII–XIV век: „Политика Експрес" од 21. XII 1974.

[14] М. Валтровић, *Белешке с пута*, Старинар 5 (1888), 117.

[15] К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 509-510. Уп. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 47-48.

У другој половини XII века српска држава почиње борбу за Поморавље. Године 1172. помињу се Срби у области око Ћуприје (Равно).[16] Најтеже је било освојити Цариградски друм. Стефану Немањи је то делимично пошло за руком борбама 1182-1183. године. У савезу са Угарском, Србија је тада почела офанзиву против Византије. Удружена српско-угарска војска освојила је област Ниша, Пирота и продрла до Софије. Угарски одреди су се тада повукли, а Србија је сама наставила операције.[17] Тада је пиротски крај ушао у састав Србије. Византија, захваћена унутрашњом кризом, није успела да се супротстави догађајима. Убрзо је избио устанак у Бугарској против Византије и само је проширио борбу коју је Стефан Немања већ успешно водио дуже време. Међутим, било је сасвим јасно да је само питање времена када ће Византија кренути у обрачун са покретом Србије за самосталност и нове границе. Цариград се није мирио са приликама у балканским земљама.

Да би се припремио за даљу борбу и сачувао стечено, Стефан Немања је Србију увео у европску политику тога доба. Потражио је савезнике међу осведоченим противницима Византије. У тај мах припремао се у западној Европи Трећи крсташки рат уперен против муслиманских држава на Блиском истоку. Немачка је намеравала да своје трупе пребаци до бојишта копненим путем, тј. Цариградским друмом. Да би се обезбедио несметани пролаз кроз балканске земље, Немачко царство је ступило у преговоре са Србијом. Стефан Немања је 1188. године упутио своје посланике на двор цара Фридриха I Барбаросе у Нирнберг. Они су у име српског владара нудили пријатељски пријем на путу, а истовремено су обавестили своје саговорнике да Немања припрема свечани дочек немачком цару и његовој пратњи у граду који намерава да учини престоницом своје земље. Био је то Ниш.[18]

Стефан Немања је гајио велике наде у предстојеће преговоре са Немачком. Он је желео да склопи савез са тада најмоћнијим владарем западне Европе и да од њега добије подршку за заједничку борбу против Византије. Нудио је војну помоћ у том циљу. Очекивао је да ће на тај начин моћи да задржи већ освојене области у које је тада спадао и пиротски крај. Међутим, када су се у јулу 1189. године

[16] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 149-150.

[17] В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник II, Београд 1939, 30; *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. Dieten, I, Berolini 1975, 277. Уп. J. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 151, нап. 151, где је дат преглед извора и литературе.

[18] Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 795–6.

у Нишу сусрела два владара показало се да Немачка у тај мах није била вољна да отвара непријатељства против Цариграда ту, на балканском простору.[19] Тако је Србија била упућена да сама настави ратовање и прими сав терет предстојеће византијске офанзиве.

Византија је у позну јесен 1190. године покренула своју војску у борбу против Срба. До одлучујуће битке између српских и византијских снага дошло је на реци Морави. Лично је цар Исак II Анђео водио операције. Према сведочанству грчких писаца, Срби су пружали изузетно снажан отпор. Ипак, несразмерно слабији, били су тешко поражени. Ту, на моравском бојишту, Србија је надјачана војно а за извесно време је изгубила Поморавље и Понишавље.[20]

Византијски цар Исак II Анђео је одмах после битке похитао у Ниш и затим у Београд да обнови своју власт на важној деоници Цариградског друма. Међутим, византијска епоха била је тада већ на измаку, а Србија је имала да се суочи са новим противницима. Биле су то Угарска и Бугарска. Пиротски крај је дошао под власт Бугарске у XIII веку.

Постоји још једна тематска целина на коју бих овом приликом желела да укажем. То су догађаји из друге половине XIV и на почетку XV века. Била су то времена која су балканским земљама донела много промена и тешких искушења. Србија је после Маричке битке 1371. године ушла у период прерасподеле феудалних снага. Један део властеле је после Маричког пораза био принуђен да прихвати турско вазалство (Мрњавчевићи, Драгаши), а до великих територијалних промена дошло је и међу онима који нису непосредно били угрожени турским продором. То је време у којем се издвојио кнез Лазар Хребељановић и уврстио се у ред најмоћније властеле. Знатно је проширио своју област на рачун суседних феудалаца. Поред осталог, он је завладао читавим Поморављем, држао је Ниш и део источне Србије.[21]

Историја пиротског краја у то време је врло мало позната. Оно што се о њој зна креће се између легенде и стварности. Неопходно је да се изврши темељита анализа историјских података према њиховој вредности. Чињеница је да располажемо малим бројем

[19] Извештај о преговорима: Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 46; уп. M. Paulova, *Účast Srbu pri treti vyprave križove*, Byzantinoslavica 5 (1933-1934), 282-287.

[20] Nicetae Choniatae Historia, o. c. 434; уп. J. Калић, *Никита Хонијат*, Византијски извори IV, 154-157, нап. 161-169; Б. Ферјанчић, *Евстатије Солунски*, н. д. 221-222.

[21] Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 165-207; 217.

савремених вести о пиротском крају, забележених руком људи а из XIV века. Другу групу историјских извора чине казивања знатно познијих писаца, оних који су временски и просторно били веома удаљени од догађаја о којима су писали. У њихова дела уграђени су подаци до којих су дошли посредним путем, казивањем и причама других. Велика је разлика у веродостојности између прве и друге групе података.

У прву групу сведочанстава о прошлости пиротског краја спада историја манастира Поганова, који се налази на око 20 km. југоисточно од Пирота, у долини реке Јерме.[22] Манастир је добио име по оближњем селу Поганову. Црква је посвећена Св. Јовану Богослову. То је грађевина моравског стила и несумњиво је грађена у другој половини XIV века. Имена ктитора сачувана су у словенским натписима на медаљонима уграђеним у западну фасаду цркве: Г(осподи)нь Костандинь; Г(ос)п(о)га Елена.[23] То су драгоцени историјски подаци. Старија литература задовољила се тврдњом да је реч о „јужнословенској властели",[24] а у новије време преовлађује уверење да је реч о Константину Драгашу и његовој кћери Јелени.

Новија систематска археолошка истраживања која су вршена на комплексу манастира Поганова пружила су обиље нових података за историју тога здања и времена у којем је оно настало.[25] Поред тога, за идентификовање ктитора манастира од велике је важности натпис на изузетно лепој двојној икони из манастира Поганова. Остављајући овом приликом по страни њене уметничке вредности, као и оне манастира у целини, задржали бисмо се само на историјској подлози настанка манастира Поганова. При томе за историју друге половине XIV века живопис манастира нема вредности, јер припада знатно познијем времену.

Поменута двојна икона пренета је из манастира Поганова у Софију у време Првог светског рата и данас се налази у Археолошком

[22] Име реке Јерме потиче од имена лидијског Хермоса, где је св. Тератон доживео последње мучење: K. Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Prag 1808, 356-364; исти, *Das Fürstentum Bulgarien*, Prag – Wien – Leipzig 1891, 458-462; исти, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља (1897)*, изд. Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 498-500. Река Јерма и друга имена: зову је и Суковска река (према селу Сукову) и Влашка река (према селу Власи) и Трнска река.

[23] T. Schmidt, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*, Byzantinische Zeitschrift 17 (1908), 123; А. Грабарь, *Погановскиять манастирь*, Известия на българския археологически институть 4 (1926-27), 172- 173; К. Миатев, *Погановскиять манастирь*, София 1926; уп. и горе наведене радове К. Јиречека.

[24] K. Jireček, *Cesty po Bulharsku* 362; исти, Das Fürstentum Bulgarien, 461.

[25] Г. Томић, *Манастир Поганово*, Пиротски зборник 8-9 (1979).

музеју у Софији.[26] На предњој страни иконе представљени су ликови Богородице и Св. Јована Богослова, а на другој страни приказан је мозаик из апсиде цркве Христа Латому у Солуну.[27] Између ликова Богородице и Св. Јована Богослова К. Герасимов је открио натпис који се могао реконструисати: Ἑλένη ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πίστη βασιλισσα.[28]

Грчки натпис са иконе из цркве манастира Поганова, повезиван је са словенским натписима са ктиторских медаљона уграђених у западну фасаду исте цркве - а она по својим архитектонским одликама несумњиво припада моравском стилу. Помишљало се на лик византијске царице Јелене, кћери Константина Драгаша (Дејановића). Јелена се 11. фебруара 1392. године удала за цара Манојла II Палеолога.[29] Већ сама та чињеница да је дошло до брака са царском династијом Палеолога потврђује високи углед породице Драгаша. Не треба изгубити из вида да су деспот Јован Драгаш и његов брат Константин, отац Јеленин, били сестрићи цара Душана.[30]

[26] T. Gerasimov, *L'icône bilatérale de Poganovo*, Cahiers archéologiques X (1959), 279; A. Grabar, *Martyrium II*, Paris 1946, 198; A. Grabar, *A propos d'une icône byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia*, Cahiers archéologiques X (1959), 289-304.

[27] T. Gerasimov, n. d. 280-288; A. Grabar, n. d. 289-304; K. Weitzmann – M. Chatzidakis – K. Miatev – S. Radojčić, *Ikone sa Balkana. Sinaj, Grčka, Bugarska, Jugoslavija*, izd. Jugoslavija Beograd – Sofija 1970, XLV.

[28] T. Gerasimov, n. d. 282-284.

[29] Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник Филозофског факултета VII–1 Београд 1963, 291; Д. Анастасијевић, *Једина византијска царица Српкиња*, Браство 30 (1939), 26 - 48.

[30] О родоначелнику породице, севастократору Дејану: М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, Историјски гласник 3-4 (1953), 17-28, где је дат преглед старије литературе; M. Purković, *Byzantinoserbica*, Byzantinische Zeitschrift 45 (1952), 43-47; Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, Старинар 7 - 8 (1956 - 1957), 114-117. Једно време се помишљало на родбинске везе Константина Драгаша (Дејановића) са породицом бугарског цара Јована Александра и то на основу једног записа на Четворојеванђељу у Британском музеју, из 1356. г. где се помиње зет цара Јована Александра деспот Константин. Претпостављало се да би то могао бити Константин Драгаш: Ст. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Годишњица Н. Чупића 6 (1884), 45. То је мишљење преузео A. Solovjev, *Les amblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, Seminarium Kondak. 7 (1937), 140, 145. Уп. и Ђ. Сп. Радојичић, *Једна глава из „Живота деспота Стефана" од К. Филозофа*, Хришћански живот 6, 1937, 139, нап. 2. Систематским истраживањем деспотске титуле у Византији и у јужнословенским земљама утврђено је да се Константин Драгаш никада није називао деспотом, да ту титулу никада није ни добио (Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљами*, Београд 1960, 154), па према томе отпада свака могућност да се деспот Константин, зет бугарског цара Јована Александра поистовети са Константином Драгашем. Уп. и И. Ђурић, „*Ekthesis nea*" *- византијски приручник за „питакиа" о српском патријарху и неким*

Константин Драгаш је погинуо у борби на Ровинама маја месеца 1395. године. Октобра месеца исте године византијски цар Манојло II Палеолог и царица Јелена даривали су манастир Св. Јована Претече сумом од 500 перпера. Било је предвиђено да се од те суме годишње одваја 50 перпера за покој душе „преславног господара Србије господина Константина, оца владајуће и свете наше госпође и деспине“.[31] Та веза између оца и кћери видљива је и другде, а не само у овом даривању. Пренеће се и на Јелениног сина, цара Константина XI, који се, као што је познато, називао Драгашем.[32]

Неки научници су претпоставили да су Константин Драгаш и његова кћи Јелена, потоња византијска царица, ктитори манастира Поганова.[33] Међутим, наилази се на велике тешкоће када тај податак треба уклопити у историјска знања о породици Драгаш и самоме Константину Драгашу. Наиме, ништа није познато о власти те феудалне породице над подручјем Погановског манастира и пиротског краја. Тако ови подаци добијају велику историјску вредност и траже даља истраживања.

У целини посматрано мало се зна о поседима породице Драгаш. Подаци који постоје указују само на неке од њих. Према томе, и слика коју они стварају фрагментирана је и не обухвата многе просторе. Тако ни систематска новија истраживања нису могла да пруже више од „минималног обима“ државе Драгаша.[34] Јасније је омеђено само језгро њихових поседа у време живота родоначелника породице, севастократора Дејана, односно у доба његових синова деспота Јована Драгаша и Константина.[35] Све остало, нарочито када је реч о север-

феудалцима крајем XIV века, Зборник Филозофског факултета XII–1, Београд 1974, 430-431.

[31] F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana II*, Vindobonae 1862, 260-264.

[32] Б. Ферјанчић, *Десиоти*, 173, нап. 97; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 287-291.

[33] У временском оквиру што га стварају подаци о грађењу манастира Поганова нема других личности истих имена (Константин, Јелена) ни у српској ни у бугарској средини, које би долазиле у обзир као ктитори поменутог манастира. На основу тога бугарски аутори такође сматрају да су оснивачи манастира Поганова Константин Драгаш и његова кћи Јелена: Й. Ивановъ, *Сѣверна Македония*, София 1906, 129; T. Gerasimov, *L'icône bilatérale*, 280-288; К. Миятев, *Архитектурата в средновековна България*, София 1965, 194-6.

[34] Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 173-184.

[35] Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, изд. Српске књижевне задруге, Београд, 1960, 158-160 и напомене С. Ћирковића, 447; М. Рајичић, *Основно језгро државе Дејановића*, Историјски часопис 4 (1952-53), 227-243; *Историја народа Југославије I*, 414-415.

ним границама њихових поседа, остаје ван видика расположивих историјских извора. То нарочито важи за хронологију стицања појединих поседа и евентуалне промене. У таквом стању ствари подаци о оснивању манастира Поганова једини су ослонац за тврдњу да је област реке Јерме улазила у састав поседа породице Драгаш.[36]

Остаје сасвим по страни једна повеља Константина Драгаша којом је он потврдио дарове војводе Дмитра манастиру Хиландару.[37] У потпису, који је према казивању издавача касније додат, Константин се назива „господар србски и Подунавију, брат деспота Јоана Драгаша“. У научну литературу та је повеља ушла уз одговарајућу обазривост. Махом су је само помињали, без темељите анализе њене веродостојности.[38] Међутим, позната је чињеница да и у сумњивим и фалсификованим повељама има историјски тачних података. Тако је, на пример, у поменутој повељи Константина Драгаша војвода Дмитар тачно означен као „*брат господства ми*“, што потпуно одговара титули Константина Драгаша који се називао само „господином“.[39] Већ је запажено да је Константинов потпис у поменутој повељи сличан Лазаревом, који такође обухвата Подунавље. Кнез Лазар је фактички владао Подунављем.[40] У сваком случају тек подробна анализа повеље Константина Драгаша може да оцени употребљивост податка из потписа Константина Драгаша. За сада Подунавље које се ту помиње остаје у извесном смислу загонетно. То нарочито пада у очи када у историјским приликама тог доба треба потражити одговор на питање - да ли је Константин Драгаш толико проширио своје поседе на север да је могао у своју титулу унети податак о Подунављу, или је реч о нечем другом.

Према ономе што се данас зна узима се да је време после битке на Марици 1371. године време наглог ширења поседа породице Драгаш. Константин Драгаш је под притиском догађаја постао

[36] Й. Ивановъ, н. д. 129-130. Тешко је иначе претпоставити да су Костантин и Јелена градили манастир далеко ван својих поседа. То нарочито, с обзиром на локацију манастира.

[37] Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 456-457.

[38] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 316, нап. 18; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 290, 294; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 174, нап. 102; и др. И. Божић, *Неверство Вука Бранковића, О кнезу Лазару*, Београд 1975, 234, нап. 34, не користи тај податак.

[39] Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 456; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, Историјски часопис 6 (1956), 149.

[40] М. Динић, *Растислалићи*, Зборник радова Византолошког института 2 (1953), 139-144; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 217.

турски вазал. Могућно је да је у неком тренутку проширио своју власт и на област реке Јерме односно предео око села Поганова.[41] Да ли је при томе и знатно више постигао - остаје за сада у сфери претпоставки. Није без значаја да се помене да Константина Драгаша неки савремени подаци називају господарем Србије.[42] Био је човек великог угледа. Везе са византијским двором Палеолога само су нама знани траг те делатности. Изгледа да део те прошлости, у нашим пределима, тек треба открити.

О догађајима из друге половине XIV века понеку вест сачували су и турски извори. Потичу из знатно каснијег времена, из друге половине XV века, па је њихова веродостојност знатно умањена. Тешко је утврдиво колико има истине у тим казивањима.[43] Реч је, поред тога о наративним изворима, делима османских писаца, који често реалне догађаје богато украшавају маштовитошћу израза. Њихови текстови су пре свега сведочанство менталитета једне средине и одређене епохе, мање су вредни преносиоци историјских података. Тако је и често коришћени опис о освајању Пирота од стране војводе Димитрија у време кнеза Лазара уклопљен у један такав текст.[44] Реч је о делу Мехмеда Нешрије, савременика султана Бајазида II (1481-1512). На жалост, одломак тога дела у којем су приказани догађаји везани за пиротски крај, ушао је у српску научну литературу посредством немачког превода и лошег издања.[45] Тако су се поткрале грешке и у битним појединостима Нешријевог описа. Пошто данас постоји боље издање тога текста, па и превод важнијих одломака на српски језик, навешћемо укратко садржај тога дела Нешријевог текста.

---

[41] Поводом повеље Константина Драгаша у којој се у потпису јавља Подунавље (Ст. Новаковић, *Законски споменици*, 457), а независно од историје манастира Поганова, Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 184, је претпоставио да је Константин Драгаш учествујући у неком турском продору, од султана могао добити проширење својих поседа.

[42] В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 5, фебр. 1938, 136-137; F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata II*, 260; 261; 263; J. Darrouzès, *Ekthésis néa, Mades pittakia du XIVe siècle*, Revue des Etudes byzantines 27 (1969), 62; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291-2.

[43] С. Ћирковић, напомене уз дело Ст. Новаковића, *Срби и Турци*, 458.

[44] И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 1888, 352-356, где је дат преглед старије литературе; К. Костић, *Историја Пирота* 13-14; Ст. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*, Годишњица Н. Чупића 3 (1879), 301, нап. 1

[45] Г. Елезовић, *Бој на Косову 1389 у Историји муле Мехмеда Нешрије*, Братство 31 (1940). 4.

Писац наводи важан податак о Пироту: „Причало се да је Шишман имао на Лазаревој граници један високи тврди град у време кад му је Али-паша узео земљу, а који се звао Sehir Köyi“ (Пирот).[46] Кнез Лазар је – наводи се даље у тексту – дао војску Димитрију Кобилићу и наредио му да освоји тај град од Турчина. Следи опис личности Лазаревог заповедника Димитрија – „био је један храбар, бесан проклетник. Кажу да је могао да се бори противу десет хиљада мужева“. Успео је да дође у Пирот (Sehir Köyi) и да се споразуме са „неверницима“ (хришћанима), становницима града и ови су му предали град.[47] Даљи ток догађаја описао је хроничар овако: „То је чуо цар, па даде десет тисућа људи Јакши-бегу, Ејне-бегу субаши и Саруџа-паши и посла их противу Пирота. Дошавши ударише му на околину и сву је попалише и порушише. Лазар чувши за ово, посла свога сестрића с двадесет тисућа људи рекавши: „Иди па доведи овамо невернике (sc. хришћане) Пирота и његове области да не би Турчину била мука“. То је Господар (sc. султан) чуо, па нареди да се Јакши-бегу, сину Тимурташева двадесет тисућа људи и рече му: „Иди, спали Пирот, а невернике (sc. хришћане) му пресели. Ако се где сукобиш с неверничком војском, биј се. Постарај се да стигнеш пре неверника“. Одмах следи текст: „Јакши-бег хитно поведе десет тисућа људи. Дође близу Пирота. Лазарев сестрић беше пре њега онамо стигао. Сазнао је да је Јакши-бег стигао. Хитно је град Пирот евакуисао. Тврђаву запали, а варош разори. Невернике му пресели и хитно се измаче. И Јакши-бег извести Господара. Исприча му стање како је, рече му: „Неверник утече. Да идем за њим? Шта заповедате?“ Господар пак не нађе за умесно да он иде за њим, па му нареди: „Врати се“. И Јакши-бег се врати, па се опет састаде са Господарем“.[48]

Велики део Нешријеве приче припада типичном турском начину казивања догађаја и сигурно није употребљив као историјски извор за конкретну ситуацију. Поставља се само питање тачности језгра читавог описа. Личност Лазаревог војсковође Димитрија који је, по Нешрији, учествовао и у боју на Косову пратиле су разне претпоставке. Данас је јасно како је он постао Димитрије *Војиновић*,

---

[46] Г. Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Нешрије*, Београд, изд. САН 1957, 46. Писац Идрис Битлиси преноси вест да се Šehirkoy (Пирот), у време пред Косовску битку, налазио на граници према „неверничким“ тј. хришћанским земљама: S. Trako, *Bitka na Kosovu 1389. g. u istoriji Idrisa Bitlisija*, Prilozi za orijentalnu filozofiju 14-15 (1964-65), Sarajevo 1969, 337.

[47] Г. Елезовић, *Огледало света*, 47.

[48] Г. Елезовић, н. д. 47.

помињало се да је реч о Димитрију *Југовићу*.[49] И поред покушаја да се поменути Димитрије идентификује са иначе познатим личностима тога доба, очигледно је да ти напори нису уродили плодом. То и не би било изузетно. Историја зна само за оне личности о којима су се стицајем околности сачували писани извори. Много је значајнији податак који Нешри на свој начин саопштава да је кнез Лазар у једном тренутку водио борбе против Турака у пиротском крају, очигледно с промењивим успехом.

Прилике у Понишављу у време кнеза Лазара су мало познате, углавном захваљујући недостатку извора. Сматра се да је кнез Лазар држао под својом влашћу Ниш,[50] а колико далеко се према истоку протезала његова власт и када, није познато. Податак да су борбе вођене и у пиротском крају, у време турских продора из правца Софије, изгледа прихватљив, могућ.[51] Нема сумње да је пиротски крај био изложен пустошењима од времена учвршћења Турака на тлу поражене Бугарске, а Нешријев податак је можда, својеврсни траг о њима.[52]

Почетком XV века Понишавље је било захваћено борбама које су се распламсале између синова султана Бајазида (1389-1402). Један од њих, Сулејман, помагао је Бранковиће у борби против деспота Стефана, а затим је стао на страну деспотовог брата Вука. За време тих догађаја помиње се и Темско, град Темац, како је то већ давно уочено. Истим приликама припада и епизода о деспотовом одметнику Новаку - Караљуку.[53]

[49] Г. Елезовић, *Бој на Косову* 5-6; И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 354-355; А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник Скопског научног друштва 14 (1935), 81-82.

[50] Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 217.

[51] Ст. Станојевић на својим картама пиротски крај ставља у привремена освајања кнеза Лазара: Ст. Станојевић, *Историја српског народа* 2. изд. Београд 1910, 160; исти, *Историјски атлас за општу и народну историју*, Београд 1940, 51.

[52] Врло је сложено коришћење података много познијих турских писаца за догађаје и личности из друге половине XIV века. Такав један пример: N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 183-184 и нап. 220. Често ти подаци одударају од осталих вести. Уп. П. Никовь, Турското завоевание на България и судбата на последните Шишмановци, БИБ I, София 1928, 127 и д.

[53] Констатин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 292; уп. К. Јиречек, *Историја*, *I*, 338; К. Костић, *Историја Пирота*, 14; С. Петровић, *Око наше Нишаве*, Пирот 1934, 17; реч је о граду Темцу: А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 151; за манастир уп. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 322-4. Устанак у Бугарској одиграо се пре 15. априла 1404: М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник за друштвене науке МС 13-14 (1956), Нови Сад, 95.

После смрти Сулејмана 1411. године, власт је у Турској преузео Муса (1411-1413). Деспот Стефан му је упутио посланика ради преговора. Према речима Константина Филозофа, посланик се вратио у Србију са поруком да се са новим султаном може само са оружјем живети. На то је деспот Стефан прикупио читаву војску и стигао у пиротски крај. Напао је и опленио околне турске земље.[54] Када је турски султан деспоту упутио посланика, српска војска се повукла.

У ратним временима Пирот је имао мало услова за миран развој. Почетком 1413. године султан Муса је опет с војском присутан у српским земљама. Прво је кренуо против заповедника Хамзе, који се био одметнуо од султана у градовима Соколцу и Сврљигу. Пошто га је савладао, наставио је операције против Деспотовине. Турска војска је заузела марта 1413. године градове Бован и Липовац (код Алексинца) затим Сталаћ и Копријан.[55] Турци су своју офанзиву против Србије започели *из Пирота*. Наиме, постоји драгоцен савремени извештај о тим догађајима. Двојица Дубровчана, Марин Градић и Бенедикт Гундулић, упутили су својој влади у Дубровник писмо, састављено 8. марта 1413. године у Новом Брду. Тада се у том граду налазио деспот Стефан. Дубровчани су јављали да је стигла вест да се султан Муса налази у Пироту. Очекивао се турски напад и на Ново Брдо.[56] Опширно писмо двојице Дубровчана о турским покретима те године не само да употпуњује слику коју о истим збивањима пружа текст Константина Филозофа, него истовремено показује колико је деспотов биограф верно бележио догађаје.[57]

Описани турски напад 1413. године био је и последњи који је султан Муса успео да организује против Србије. Против њега удружили су се сви његови противници и он је исте, 1413. године, био по-

[54] Константин Филозоф, н. д. 301. Уп. Ст. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље*, 315.

[55] Константин Филозоф. н. д. 306-307.

[56] Državni arhiv u Dubrovniku, *Lettere e commissioni di Levante* 1411-1416, цит. према: К. Јиречек, приказ дела Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, обј. у Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 454; Марин Градић и Бенедикт Гундулић су писали својој влади - „Signori, l'e ben vero come noi Marin e Benedetto eramo in cortte (sc. деспота Стефана), quy vene nouella, come Muxi Zalapie sie a Pirot con gente e che vien in queste contade“ (sc. новобрдски крај). Податак је драгоцен и стога што помиње Пирот, име града. К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник К. Јиречек I, 135, наводи да се име Пирота помиње „тек у XIV веку“, али на жалост ни тај податак из XIV века није навео. Касније се само преузимало мишљење Јиречека, а да изворног податка није било; К. Костић, *Историја Пирота*, 12.

[57] М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, II, Београд 1962, 47. Уп. и: И. Божић, *Дубровник и Турска*, Београд 1952, 28-29; N. Filipović, *Princ Musa*, 456, пар. 649.

ражен у борби код Чаморлуа, а власт је у Турској преузео Мехмед I (1413-1421). Тиме је започео и краткотрајни период мира на српско-турској граници. Султан Мехмед I је чак уступио деспоту Стефану град Копријан, област Знепоље и друге пределе, како то бележи Константин Филозоф.[58] Прилике су се у Србији могле средити. Дубровчани су јављали угарском краљу да је „рашка област" (Србија) у миру.[59]

Прилике су се за Србију поново погоршале када је на турски престо дошао султан Мурат II (1421 -1451). Неспоразуми између српског владара и новог султана нису се могли уклонити посредством преговора. У јесен 1425. године продрла је турска војска у Србију и опленила Крушевац.[60] Султан је пре тога био у Софији. Напад је очигледно ишао преко Пирота и Ниша.

Смрћу деспота Стефана јула 1427. године Србија је запала у врло сложену ситуацију. Било је отворено питање наслеђа престола, а Угарска и Турска су своје интересе у Србији биле спремне силом да обезбеде. На вест о деспотовој смрти угарски краљ Жигмунд је са војском похитао у Београд, његове чете су продирале у Србију. Турски султан је такође напао Србију, освојио је Крушевац и друге градове, Петрушку област, Турци су напали Раваницу, затим Ново Брдо.[61] Пиротски крај налазио се под турском влашћу. Тако га је описао и познати путник, Бертрандон де ла Брокијер, који је туда пролазио 1433. године.[62] Убрзо затим, 1439. године, запоселн су Турци и читаву Србију.

Деспот Ђурађ Бранковић настојао је да обнови борбу за ослобођење Србије. Покушао је то у склопу ширих европских подухвата и планова. Догађаји су му ишли на руку. Вишемесечна опсада Београда 1440. године недвосмислено је свима показала даље освајачке планове султана према средњој Европи. И сама непосредно угрожена, Угарска је прихватала идеју о борби против Турака на Балкану. Тако је организован велики ратни поход према средишту Турске. У позну јесен 1443. године удружена угарско-српска војска

[58] Константин Филозоф, н. д. 309. О Знепољу уп. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 281.

[59] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 29.

[60] Константин Филозоф, н. д. 316-317. Било је то у јесен 1425. године: М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас СКА 161 (1934), 189-193.

[61] Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 101-103; Константин Филозоф, н. д. 322; М. Динић, *За историју рударства II*, 48-49.

[62] Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 127. То је познати опис: К. Костић, *Историја Пирота*, 14-15.

продирала је старим правцем – Моравском долином до Ниша, Пирота, према Софији. Угарски краљ Владислав лично је пратио војску, поред Јанка Хуњадија (Сибињанин Јанко наших народних песама) и деспота Ђурђа Бранковића. Војска је напредовала веома успешно. Крајем новембра 1443. године налазио се угарски краљ са својом пратњом у пиротском крају. Он је ту, 22. новембра, издао једну повељу.[63] Почетком децембра војска је већ била у Софији. Смели поход дотад невиђених размера обновио је силне наде у Србији. Био је, међутим, кратког даха и закаснео. Када се зимско време у планинским превојима испречило колико и турска војска, брзо је донета одлука да се поход обустави, а све снаге повуку у Угарску. Узалуд је деспот Ђурађ предлагао да се презими у Србији и борба настави. Војска се повлачила истим путем, преко Софије и Пирота. Испуштена је очигледна предност на бојном пољу: 2. јануара 1444. године на планини Куновици између Пирота и Ниша Турци су тешко поражени.[64] Хришћанска војска је напустила Србију и пребацила се у Угарску. Последња могућност да се Турци озбиљније угрозе у балканским земљама, била је изгубљена. Тако је пиротски крај остао под турском влашћу.

Када је Србија обновљена Сегединским миром 1444. године ван њених граница остао је пиротски крај. Турска епоха није се више ничим могла осујетити. Османска бујица која је прво захватила Пирот, само је привремено задржана у тим пределима. Када је 1459. године коначно освојена и читава Србија, а 1521. године и Београд – она се проширила на средњу Европу. Европске државе су касно схватиле шта је све изгубљено на бојиштима дуж Цариградског друма: Турци су већ стајали на капијама Будима и Беча.

Постепено је турски управни систем покривао освојена подручја. У попису Софијског санџака из 1447. године помињу се нахије Висока и Знепоља. Пиротска нахија образована је свакако после коначног освајања тога краја, а Каза Пирот јавља се у другој половини XV века у историјским изворима.[65]

Занимљив је један податак о Пироту с краја XV века. Забележен је независно од административног уређења османског Царства. Једноставан је и речит. Дубровачки трговци, који су изузетно добро познавали балканске прилике, забележили су 1498. године да је Пирот место у Србији („in Serbia, in loco vocato Pirot"). Двојица од њих, Радоје

[63] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltara* (Monumenta Hungariae Historica, XXXIII), Budapest 1907, 461.

[64] К. Јиречек, *Историја I*, 367.

[65] О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, 90-91.

Стјепановић и Милиша Радичевић, ортачки су трговали више година, између осталог и у Пироту. Када је требало сачинити завршни обрачун заједничког пословања, дошло је до спора. У истрази која је затим покренута, утврђено је да су они имали куће и дућане у Пироту, винограде и друге поседе, разгранате послове и доста дужника. И пошто су ортаци најзад поделили имовину, Радоје Стјепановић је наставио да послује у Пироту.[66] Та вест која потиче из самог Пирота, од људи који су у њему живели, захтева да буде поштована. Она показује колико су силом наметнуте границе, ипак, пролазне.

Првобитни наслов:
Пиротски крај у средњем веку,
Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 185-201.

[66] Državni arhiv u Dubrovniku, *Div. Canc.* 92b, f. 131-132, цит. по: Б. Храбак, *Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века*, Историјски гласник 1-2 (1951), 114-115.

ТРГОВИШТЕ И РАС

У европској медиевистици одавно је знано да проучавање прошлости несталих насеља представља посебно и тегобно подручје рада. Човек је пред рушевинама историје често немоћан. Оне до савременог човека, по правилу, долазе у збиру. Ко је и зашто прекидао живот једном насељу? Јесу ли то промене у друштву (политичке, привредне, демографске итд.) или насиље? Смена епоха је често мењала и историјски пејзаж, затечено стање, иако то, наравно, нису неизбежно појаве кратког даха. Трагање за одговорима на та и друга питања у нашој средини, изложеној учесталим и вишеструким разарањима током векова, добија размере подухвата. Поред испитивања материјалних остатака насеља, неопходни су и историјски извори. Они су, на жалост, веома проређени. Од домаћих писаних извора сачувало се мало, турску епоху није преживела ниједна српска средњовековна библиотека (владарска, властеоска, и црквена), ниједна целовита збирка докумената или неоштећена манастирска ризница. Сачувани су махом извори ван граница земље (Света Гора, посебно Хиландар, Дубровник и Котор, суседне земље). У том искиданом низу извора разумљиво је да често недостају и битни подаци за историју градова. Ту су корени и многих недоумица које су пратиле научну расправу о старом Расу.

Одавно је знано да се у Расу налазило столно место српске државе у време првих Немањића.[1] Међутим, до наших дана није поуздано утврђено *где* се налазио град Рас, односно „столно место" Србије и какву је улогу у томе имало Трговиште. После тога следи питање - има ли Трговиште било какве везе са градом Расом?

Поглед на историографију показује да се научно интересовање за откривање *простора* на којем се налазило прво средиште српске државе јавља у другој половини XIX века. Два велика научника - Стојан Новаковић и Константин Јиречек, готово истовремено су се прихватили тога посла. Историјски извори су наметали ту тему и није нимало случајно да су управо историчари настојали да јој одгонетну прави смисао.

[1] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, III, Београд 1864, 176-177.

Пишући о земљишту радње Немањине (1877) С. Новаковић је државно средиште „у Раси" изједначавао са потоњим Новим Пазаром. Ту се, каже он, налазило „столно место оца Немањина, брата му старијег (који је пре њега владао), па и његово".[2] Према познатом и заиста битном податку у делу Стефана Првовенчаног, ту се „у Раси", по повратку Немањиног оца у „столно место", Немања крстио по православном обреду, у цркви Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара).[3] *Неспорна је чињеница* да је столно место неодвојиво од цркве Св. апостола Петра и Павла. То су речи самог српског владара, Стефана Првовенчаног, који је управо *у томе месту* од оца примио власт над српским земљама (1196).[4]

Три године касније (1880) објављен је обиман рад С. Новаковића о српским земљама у X и XII веку.[5] Опет је много речи о Расу и Рашкој. Писац дели старију српску историју на „време неодлучних покушаја" стварања државног средишта и „време утврђивања српског државног средишта у Раси". И тако - писао је С. Новаковић - настало је важно средиште „област старе Рашке", која није „залуду идентификована са Србијом", она је постала „представник свију осталих српских земаља".[6]

У овом раду (1880), међутим, јавља се једна нова мисао, у ствари - недоумица С. Новаковића. На основу византијских и домаћих извора јасно је, каже С. Новаковић, да је „Рас или Раса столица источној Србији" (за разлику од Зете), али додаје да се не би могло тврдити да је та „столица све на једном месту стајала", па даље „столица се помицала из градића у градић".[7] Шта је изазвало ова размишљања С. Новаковића? У европској историји је добро познато раздобље у којем се владар са својим двором креће по земљи, понегде се дуже задржава или чешће борави. Постоји обиље примера за ту појаву у Немачкој, Француској и другде. Покретљивост владара значи да он посећује *различита места*, али свако место има своје *устаљено име*, како то такође показује европска историја.

Прави узрок овим тумачењима С. Новаковића о помицању „столице" из места у место треба тражити на другој страни. Ту се

[2] С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине,* Годишњица Н. Чупића 1 (1877), 171.

[3] *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога,* изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 18-19; превод М. Башић, *Старе српске биографије*, СКЗ, Београд 1924, 31.

[4] J. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози КЈИФ 53-54 (1987-1988), 21-30.

[5] С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник Српског ученог друштва 48 (1880), 1-151.

[6] С. Новаковић, *Српске области*, 150.

[7] С. Новаковић, *Српске области*, 144-145.

осећа утицај података које је саопштио руски конзул из Сарајева Александар Феодорович Гиљфердинг у свом познатом *Путопису кроз Босну, Херцеговину и Стару Србију.* А. Ф. Гиљфердинг је обишао те крајеве током 1857. и 1858. године, а његове белешке су први пут угледале света већ 1859. године у Записима императорског руског Географског друштва.[8] Отада постају приступачне образованој читалачкој публици онога доба. С. Новаковић користи његове податке у поменутој студији о српским областима X и XII века.[9] У другој половини XIX века, када је новопазарски крај био под турском влашћу, само је руски конзул могао да путује по султановим земљама и да се распитује о њима, поред других странаца. Исцрпни Гиљфердингови описи, ма како неуједначени, брзо су освојили пажњу научника. За његовим посматрањем повели су се многи. То је пресудно утицало на научну литературу о Расу у време С. Новаковића и данас.

Шта је видео А. Ф. Гиљфердинг? Стигавши из Сарајева преко Нове Вароши и Сјенице у Нови Пазар, он је отуда краћим излетима обилазио околину. Тако се упутио у манастир Сопоћане, како каже, на три сата удаљености од Новог Пазара. На томе путу је запазио „Рељину кулу", данас Рељина градина у атару села Лукоцрево, а затим је на два сата од Новог Пазара, уз реку Рашку, угледао мању котлину, која је била „препуна камених зидина и комада тесаног камена разбацаног појединачно или у гомилама. Овде је, вероватно, некада постојао велики град. Тај град народ назива Пазариштем или Старим Пазаром, и прича се како је давно, још пре доласка Турака, разрушен на чудесан начин", поплавом. И путописац затим додаје: „Име Пазариште или Стари Пазар каснијег је поријекла и оно је, у турској епохи, заменило заборављено првобитно име града. Не сумњам да је ово порушено насеље, у ствари, стари Рас, о коме се много говори у древној српској историји."[10]

Ове податке преузима С. Новаковић у време када других извештаја са терена није било и користи их у више наврата, најпре у чланку *Град, трг, варош* (1892) и касније у расправи о немањићким престоницама (*Рас - Пауни - Неродимља*, 1911).[11] То је писца навело

[8] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (превод), Сарајево 1972.

[9] С. Новаковић, *Српске области*, 35.

[10] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање*, 134.

[11] С. Новаковић, *Град, трг, варош*, „Наставник" 1892, прештампано у књ. С. Новаковић, *Из српске историје*, Нови Сад - Београд 1966, 151, где писац каже да Нови Пазар „није на месту старе Расе"; исти, *Немањићске престонице Рас–Пауни–Неродимља*, Глас Српске краљевске академије 88 (1911), 12-13.

да потражи решење за очигледно неускладиве чињенице. Наиме, Пазариште, које је описао А. Ф. Гиљфердинг, удаљено је 10 km од цркве Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара), коју је Стефан Првовенчани означио као храм Немањиног столног места. С. Новаковић у тексту о српским престоницама (1911) понавља ту незаобилазну чињеницу, која указује на то да у *новопазарском крају* треба тражити државно средиште и додаје образложење да је Стефан Немања, пошто је преузео врховну власт у земљи, *управо ту* саградио своју заветну цркву, манастир Св. Ђорђа у Расу (данас Ђурђеви ступови код Новог Пазара), ту је доносио најважније одлуке на саборима на којима су учествовали рашки епископи (сабор о протеривању богумила, абдикација).[12] У Расу се 1149. године помињу „куће архижупана" (подаци Јована Кинама).[13]

Да би изашао из тог зачараног круга - два удаљена места, а једно име града - С. Новаковић је указао на начин живота људи у средњем веку и могући изглед престонице. Тако је дошао до претпоставке да би можда српска престоница била неко „велико село", „владалачко село" 1149. године, „престоничко село великих жупана".[14] У оквиру ових разматрања закључио је да је у „Рас старога времена ... ишао не само Стари Пазар (Гиљфердингово Пазариште, тј. Трговиште на утоку Себечевске реке у Рашку - прим. Ј.К.) него и Дежева, и црква Св. Петра и Павла и црква Ђурђеви ступови, мало даље од ње, па може бити чак и Сопоћани".[15]

Наравно, тако велико подручје, које је обухватало предео не само уз реку Рашку него и њене притоке (Људска река, Дежевска река) не може бити престоница једне земље, чак ни „престоничко село", ма како широко замишљали тај појам. Сопоћани су удаљени од Дежева око 20 km. Томе се непосредно противи и податак архиепископа Данила II, који је Дежево изричито означио као место рашке *жупе*.[16] Поред тога, на простору од Дежева до Пазаришта (Трговишта) налазила су се у средњем веку друга насеља, именована у изворима. „Престоничко село" не може обухватати десетине насеља. Сеоска насеља су се развијала, према новијим истраживањима, у границама које у просеку нису прелазиле 3 km.[17] Најзад, ако се сели владар, не сели се име града.

[12] С. Новаковић, *Немањићске престонице*, 4-8; Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 13- 22.

[13] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 103.

[14] С. Новаковић, *Немањићске престонице*, 47-48; 53.

[15] С. Новаковић, нав.дело, 15.

[16] Архиепископ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Загреб 1866, 25.

Према томе, ако је данашња Петрова црква код Новог Пазара окосница столног места Србије, а то изричито тврди Стефан Првовенчани, онда само у непосредној околини тога храма можемо тражити рашко државно средиште XII–XIII века.

Од времена С. Новаковића до данас откривени су и нови извори којима се питање положаја града Раса коначно решава. Срећна је околност да је у једном турском дефтеру сачувана и важна вест о Расу. Зна се да су Турци пажљиво пописивали стање на освојеном подручју, тако и у рашкој жупи. У првом попису из 1455. године Рас се не помиње. Могућно је да је ушао у састав султанског хаса.[18] Нешто касније (1468-1469) у сумарном попису Босанског санџака наводи се нахија Рас у којој се већ постепено развија Нови Пазар. Ту је дословно записано следеће: „шехер Нови Пазар, који се друкчије звао шехер Рас".[19] „Шехер" значи „варош" у турској терминологији и представља насеље највишег степена. Турци су, дакле, забележили да је „варош Нови Пазар" друго име за „варош Рас". Још 1468. године су постојала два имена тога насеља - старо средњовековно (Рас) и ново, турско (Нови Пазар). Име Раса је временом нестало, а одржало се само кроз континуитет Рашке епископије.

У време С. Новаковића то се није могло знати. Опис А. Ф. Гиљфердинга је завео и друге научнике, међу осталима и К. Јиречека и Ј. Цвијића. Занимљиво је упоредити мишљења К. Јиречека и С. Новаковића.

К. Јиречек је пишући драгоцени рад о трговачким путевима и рудницима Србије и Босне (објављен 1879) познавао и уважавао до тада публиковане расправе С. Новаковића (*Земљиште радње Немањине* и рад *Брсково, Дањ и царина Св. Спаса и путеви с Јадранског приморја*).[20] У томе раду К. Јиречек је Трговиште, које је познавао из историјских извора, поистоветио са Новим Пазаром.

[17] Ђ. Симоновић, *Просторни развој села у средњовековној Србији* (докторска дисертација), Београд 1976 - рукопис.

[18] Х. Чар Дрнда, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVII столећа*. Новопазарски зборник 8 (1984), 77- 78.

[19] Фотокопија пописа из 1468-1469. године налази се у архиву Оријенталног института у Сарајеву, рук. бр. 216, f. 4a. Податак је први објавио H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo (1959), друго изд. Sarajevo 1982, 118.

[20] С. Новаковић, *Земљиште радње Немањине*, Годишњица Н. Чупића 1 (1877); исти, *Brskovo, Danj i carina u Sv. Spasa i putevi s Jadranskog primorja*, Rad JAZU 37 (1876), 1-29.

Исто је учинио и С. Новаковић у тексту *Град, Трг, варош* (1892).[21] Дакле, мислили су да се на месту данашњег Новог Пазара налазило старо Трговиште. К. Јиречек затим додаје (1879): „Пет километара североисточно од вароши (Нови Пазар - прим. Ј.К.) ... налази се на саставу Дежевке и Рашке, у близини једне римске терме (данас Новопазарска Бања - прим. Ј.К.), стара црква Св. Петра и Павла. Ту у близини треба тражити стари Рас X–XII столећа, јер је тешко веровати да је жупски град и сједиште епископалне цркве било далеко једно од другог".[22] То је најтачнија тврдња великог научника.

Касније, у *Историји Срба* (1911) К. Јиречек је заступао различита мишљења. Приказујући старију историју Срба (IX век) он, према расположивим изворима, помиње источну границу земље и „погранични град Рас на реци Рашкој код Новог Пазара".[23] Касније, у XII веку, средиште српске државе се из Приморја преноси у залеђе и оно се налазило, каже К. Јиречек, у долини реке Рашке „код данашњег Новог Пазара с тврђавом Рас у којој је, све до почетка владе цара Манојла, за неко време пребивала грчка посада". Уз то додаје: „Убрзо се исток Србије почео у иноземству називати Расијом, име које први пут налазимо забележено код Ансберта (1189)".[24] Дакле, „Раса", „Расија" по Јиречеку у XII веку значи „исток Србије", област, држава. То име, наводи на другом месту К. Јиречек, беше изведено „од престонице великога жупана, града Раса (грчки Ῥάσον), на реци Рашкој, код данашњега Новога Пазара".[25] Исти писац је забележио да је познато Вуканово јеванђеље писано „у Расу".[26]

Сад настаје забуна с подацима А. Ф. Гиљфердинга. К. Јиречек их преузима и уклапа у своју *Историју Срба* (1911) у текст о престоници Расу и том приликом цитира мишљење С. Новаковића[27] и Ј. Цвијића, који је у својим чувеним *Основама за географију и геологију Маћедоније и Старе Србије* донео и план Пазаришта, уз свој коментар.[28]

[21] С. Новаковић, *Из српске историје*, 1966, 151.

[22] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку (1879)*, превод: Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 291.

[23] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 67.

[24] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 124.

[25] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 3.

[26] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 164.

[27] С. Новаковић, *Немањићске престонице*, 1-54.

[28] Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Маћедоније и Старе Србије*, Београд 1911, III, 1152.

К. Јиречек је у приказу догађаја у позном средњем веку још одређенији. Он каже: „Од 1382. године јавља се под именом Трговиште стари Рас као трговачко место у српској земљи", а за Нови Пазар (Јенибазар) наводи да га је основао турски војсковођа Исабег Исаковић.[29] Вести о Трговишту из дубровачког архива биле су познате К. Јиречеку, наравно једним делом. Он је запазио да оне теку од 1382. до 1494. године.[30] За идентификацију Трговишта (Пазаришта) са Расом потражио је потврду у једном запису из 1595. године. Ту је забележено да је једна књига припадала Матеју Прибисалићу у Трговишту „в Расе под крилом Свете Тронце, зовом Сопоћани".[31]

Значење ознаке „в Расе" открива детаљна анализа података из српских записа XVI и XVII века којима припада и горе поменута вест. Показало се да се Сопоћани више пута јављају са ближом одредницом „в Расе",[32] али има и „в Расу"(1610).[33] Сопоћани се свакако нису налазили *у граду* Расу, већ у области, која се вековима називала „Раса", „Расија", „Рашка". То значи да и податак о Трговишту „в Расе" из 1595. године, који користи К. Јиречек, не значи „Трговиште у граду Расу" него у рашкој области, земљи.

Јиречекова тумачења су оставила дубоког трага у српској историографији. Његово мишљење се често узимало као чињеница и уграђивало у потоња истраживања. То је нарочито типично за сродне историјске дисциплине. Занимљиво је да је у случају Раса предност добило Јиречеково схватање изражено у *Историји Срба*, а не оно исказано у ранијим радовима (*Трговачки путеви и рудници Босне и Србије*). Није, изгледа, запажен несклад у текстовима великог научника. Тако су пре више од двадесет година започела археолошка истраживања на Гиљфердинговом Пазаришту - Трговишту, на месту на којем река Рашка прима воде Себечевске реке. Изнад тога локалитета откривени су остаци једне тврђаве, коју су неки аутори поистоветили с градом Расом X–XIII века.[34] У том случају,

[29] К. Јиречек, *Историја Срба I*, 422.

[30] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 334-335.

[31] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, бр. 866; К. Јиречек, *Историја Срба, II* 334-5.

[32] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, 422; IV, 162.

[33] Љ. Стојановић, нав.дело IV, 113.

[34] Ј. Нешковић, *Средњовековни град Рас*, Весник Војног музеја, Београд 13-14 (1968), 355-368; Ј. Ковачевић и сарадници, *Истраживање комплекса Раса 1971-1972*, Зборник Историјског музеја Србије 10 (1973), 3-15; С. Ерцеговић-Павловић, *Однос утврђења Рас према насељу Трговиште*, Старинар 34-35 (1975), 115-117;

веровало се у почетку истраживања, Трговиште би било подграђе Раса. Заиста је тешко замисливо, чак и да нема других података, да град који је даровао име целој српској држави није оставио трага у сопственом подграђу.

За ову прилику сачинила сам анализу односа град - подграђе са становишта имена насеља. Тврђава, ако постоји, носи име насеља. Она га, по правилу, преноси на подграђе или оближње насеље. У важним градовима нашег поднебља то је нарочито видљиво, на пример у Београду, Нишу, Крушевцу, Земуну итд. Кад тврђава запусти, обично подграђе наставља традицију или чува трагове некадашњег имена. Понекад превагне име цркве у насељу (Митровица и др.).[35]

У нашем случају, на Пазаришту - Трговишту, ситуација је друкчија. У историјским изворима први помен Трговишта, који се може везати за ово место, потиче из 1346. године.[36] При томе је потребна извесна опрезност, јер „трговишта“ има разних у средњем веку, како је то тачно показао и С. Новаковић. Он је таква места, с правом, означио као места сталне и привремене трговине.[37] Од 1382. године Трговиште се често помиње у дубровачкој архивској грађи: наводе се имена мештана, затим дубровачких трговаца с којима су пословали, имена дубровачких конзула који су судили у разним споровима међу својим суграђанима, врсте робе, рокови испоруке итд.[38] Трговиште се одржало и у турско доба, све до XVIII века, када је коначно пропало.[39]

За идентификацију насеља на Пазаришту са сачуваним историјским подацима о Трговишту постоје две врсте доказа. Прво, у цркви на Пазаришту је откривена једна надгробна плоча са натписом у којем се помиње Јерина Прибисалић (умрла 8. јуна 1612), жена Радивоја, кћи спахије Вује, а синовица митрополита Матеја.[40] Тај

исти, *Рас - средњовековно Трговиште*, Археолошки преглед 17 (1975), 138-9; Ј. Ковачевић, *Најновији резултати на истраживању старог Раса*, Зборник Историјског музеја Србије 13-14 (1977), 5-31; М. Поповић, *Рас-Градина, средњовековно утврђење*, Новопазарски зборник 4 (1980), 151-154; исти, *Рас-Градина*, Новопазарски зборник 7 (1983), 161-162; исти, *Рас-Градина*, Новопазарски зборник 8 (1984), 231-232; исти, *Рас-касноантичко и средњовековно утврђење*, Новопазарски зборник 9 (1985), 217-220; исти, *Стари град Рас*, Београд 1987, где је обухваћено и Трговиште, и друго.

[35] К. Јиречек, *Хришћански елеменат у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 464, 486.

[36] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 291.

[37] С. Новаковић, *Из српске историје*, 151.

[38] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 334-5. Необјављене архивске грађе има доста.

[39] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, бр. 3355.

[40] Д. Минић, *Трговиште - средњовековно насеље*, Новопазарски зборник 8 (1984), 235.

митрополит Матеј би могао бити онај Матеј Прибисалић из записа на књизи (1595), која му је припадала „у Трговишту иже в Расе под крилом Свете Тројице зовом Сопоћани“.[41] Прибисалићи су сахрањивани у припрати цркве на Трговишту, сва је прилика да су они ту припрату и доградили приликом обнове цркве у XVI веку.[42] Поред тога, у једној од пећина на падини брда Градина изнад Пазаришта (претпостављени град Рас), у турско време, један „Трговиштанац“ је оставио трага о себи.[43] Другу врсту посредних доказа пружа дубровачка архивска грађа кроз делатност домаћих трговаца из околних места, који су пословали заједно са својим сународницима дуж пута Пријепоље - Дубровник.[44]

Досадашња истраживања упућују на следеће закључке.

1. Историјска и археолошка грађа показују да је Трговиште насеље које се у средњем веку постепено развијало током XIV и XV века, у различитим условима. Реч је о изразито *трговачком насељу*, како то, поред имена, обилато сведочи и откривена материјална култура.[45]

2. Историјских података за тврдњу да је Трговиште исто што и град Рас *нема*.

3. Пошто Трговиште, топографски посматрано, има све просторне одлике подграђа (никло је у подножју брда Градина, односно у његовој непосредној близини), чињеница је да оно *већ у XIV веку* носи *посебно име* – Трговиште. Име тврђаве (града) не преноси се на тај простор, већ се уводи реч општег значења „трговиште“, нема имена цркве или било шта слично. Већ по имену те две просторне целине – тврђаве и насеља у подграђу – имамо потпуни дисконтинуитет и – што је још значајније - дисконтинуитет у XIV веку. Ако је Градина на Пазаришту (Трговишту) град Рас, то би значило да се име „столног града“ (израз који се јавља у средњем веку), чак и да је рефугијалног типа, изгубило у доба цара Стефана Душана (ако узмемо податак из 1346. године), односно у доба кнеза Лазара и Вука

[41] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I*, бр. 866; К. Јиречек, *Историја II*, 334-5.

[42] Д. Минић, нав. дело, 235.

[43] Репродукција: М. Поповић, *Стари град Рас*, 60.

[44] Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*, Сеоски дани С. Вукосављевића 4, Пријепоље 1976, 141- 151.

[45] Д. Минић, *Боца и кандили од стакла из цркве III у Трговишту*, Новопазарски зборник 13 (1989), 59-69; исти, *Остава накита из средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8 (1984) 23-35; исти, *Трговиште*, нав. дело, 233-236; исти, *Трговиште - средњовековно насеље*, Новопазарски зборник 9 (1985), 221-223.

Бранковића. Познато је да је такав дисконтинуитет у имену насеља карактеристичан за велике друштвене катастрофе, за смену цивилизација и народа, на пример антика – средњи век. Међу чувене примере спадају код нас Сингидунум и Београд. Таквог слома *нема* у српској држави XIV века и све то надомак владарске задужбине Немањића, манастира Сопоћана. Ако тврђава (град у средњовековном смислу речи) губи функцију, она оставља неки траг. Трговиште већ својим *именом* показује да тога трага није било у време образовања средњовековног насеља.

4. Историјски извори *искључују* могућност да је Градина на Пазаришту (Трговишту) средњовековни град Рас. Турски дефтер је потпуно јасан: насеље на месту потоњег Новог Пазара звало се још 1468. године „варош Рас“. То је, уз податак краља Стефана Првовенчаног да се „столно место“ српских владара налазило уз Петрову цркву, сасвим довољно за закључак да се град Рас *није налазио* на месту које је својевремено означио А. Ф. Гиљфердинг. Према томе, Трговиште *нема везе* са историјом града Раса. Огромне научне вредности Трговишта леже на другој страни. О историјском аспекту тих вредности биће речи на другом месту.

Трговиште и Рас,
Саопштења Републичког завода за заштиту споменка културе 26, Београд 1994, 7-11.

ДЕЖЕВО СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Село Дежево је у историјској литератури познато и, рекло би се, неспорно. У историју га је увео најпре архиепископ Данило II описујући догађаје у вези с абдикацијом краља Стефана Драгутина.[1] Пошто је несрећним случајем био повређен у лову недалеко од Јелеча, а у земљи је завладала велика узбуна и страх од напада суседних владара, краљ Драгутин је одлучио да напусти престо. Позвао је к себи млађег брата Милутина и овај је дошао „у место звано Дежево у области жупе рашке“.[2] Ту су се браћа договорила о међусобним односима, изгледа само делимично, и ту је краљ Драгутин свечано, свакако на државном сабору, предао власт и престо своме брату Милутину. Архиепископ Данило II завршава свој опис речима да је Драгутин ту своме брату даровао краљевство „в Расе в месте рекомом Дежеве“.[3]

Нема сумње - Дежево је место у рашкој жупи. Архиепископ Данило II, својевремено бањски епископ, каже још нешто: Рас је исто што и рашка жупа. То је податак који је махом превиђан, а може бити од велике користи у трагању за историјом Раса.

Поводом описаних догађаја у вези с примопредајом власти 1282. године треба указати на једну појединост и грешку која је завела многе истраживаче. Потекла је од К. Јиречека и изазвала трајне последице. Наиме, у тексту архиепископа Данила II поводом несреће која је у лову задесила краља Драгутина дословно стоји да је он јездио са својом властелом и под градом Јелечом је пао с коња и сломио ногу. Ту нема ни речи о томе да се Јелеч налазио у рашкој

[1] Овом приликом остављамо по страни податак Константина Порфирогенита о граду Дестинику и питање идентификације тога града с Дежевом: *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio,* ed. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, 160; Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник СУД 48 (1880) 143-146; Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959, 58. Док се не обаве неопходна археолошка истраживања нема услова за трајније закључке.

[2] *Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило Други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 25.

[3] *Животи краљева и архиепископа српских*, 27.

жупи.[4] Писац је добро познавао тај крај колико и рашку жупу, јер су се поседи манастира Св. Стефана у Бањској налазили расути и у једној и у другој области. Данило II у своме делу помиње Рас и рашку жупу само једном и то поводом Драгутинове абдикације у Дежеву. Међутим, К. Јиречек је у својој *Историји Срба* уз помен Јелеча додао „у рашкој жупи" и тиме је битно усмерио даља разматрања.[5] Касније је то преузео Л. Мирковић и унео у свој познати превод Даниловог Зборника биографија и тако је Јиречеково тумачење Даниловог податка о Јелечу широко прихваћено у стручној литератури. Путоказ је постављен у погрешном правцу. Јелеч је сместио у рашку жупу К. Јиречек, а не архиепископ Данило II.

Да су Јелеч и Рас две целине указују већ подаци светостефанске повеље, а потврђују најранији турски пописи: средином XV века засебно постоје вилајети Јелеч и Рас.[6]

За живота Данилова помиње се Дежево још једном. У другој деценији XIV века, у хрисовуљи краља Милутина за манастир Св. Стефана у Бањској, наводе се међу дарованим поседима „у Расу села Дежево, Сути и Бекова" са заједничким међама.[7]

Пошто од средњовековних времена до наших дана постоји истоимено село у новопазарском крају - Дежева, није спорно ни место Драгутинове абдикације. Од XIII века изменила се делимично само топонимија. Село „Дежево" из српских извора немањићког доба постало је данас „Дежева", а река Пнућа на којој се оно развило зове се данас Дежевска река. Име Пнуће одржало се још само у називу потеса на Дежевској реци у области утока те реке у Рашку. Сеоска имања у катастарским општинама Постење и Прћанова одређују се и данас именом Пнуће.[8]

---

[4] *Животи краљева и архиепископа српских*, 23-24.

[5] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 189.

[6] H. Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića*, izd. Orijentalnog instituta, Sarajevo 1964, 3.

[7] *Светостефанска хрисовуља*, изд. Љ. Ковачевић, Споменик СКА 4 (1890) 3; уп. М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, Скопље 1940, 85; Г. Шкриванић, *Властелинство св. Стефана у Бањској*, ИЧ 6 (1956) 184-186.

[8] Према катастарском попису из 1966. године у катастарској општини Постење налазе се поседи означени „Дубље-Пнуће" уз саму Дежевску реку. То су имања Петровић Милојка (поседовни лист 191), Петровић Градислава (поседовни лист 192), Амзагић Асе (поседовни лист 272), Грачанин Адама (поседовни лист 277), Роглић Вукомира (поседовни лист 314) и др. У катастарској општини Прћанова то су поседи на десној обали Дежевске реке између манастира Ђурђеви Ступови и Дежевске реке. Власници су Окошановић Радосав (поседовни лист 45), Окошановић Нестор (поседовни лист 46), Милутиновић Драгослава (поседовни лист 50), Петровић Драгомира (поседовни лист 44) и др. Уп. секцију Нови Пазар 3, размера 1 : 50 000, где је ознака знатно шире постављена.

Стицајем околности Дежево није привлачило пажњу истраживача. Веродостојне вести српских извора (архиепископ Данило II и Светостефанска повеља) и неспоран географски положај омогућили су коришћење вести о њему без већих сметњи. Тако се Дежево налази у свим приказима догађаја с краја XIII и почетка XIV века. Управо тада и нестаје из историјских извора. Дежево као једно од села властелинства манастира Бањске више није имало своју историју. Анонимно је делило судбину самог манастира, није више било позорница значајнијих збивања из српске историје. У првом турском попису Крајишта Иса-бега Исаковића из 1455. године Дежево се не помиње.[9]

Читави су векови протекли а да о Дежеву, као и толиким другим насељима Србије, нема ни трага у писаним изворима. Можда ће се временом пронаћи који податак о њему у турским катастарским пописима који су за сада још необјављени. Међутим, за културну историју такве вести имају малу вредност. Оне насеља своде на бројке о приходима и имена корисника.

Међутим, народ је памтио кад писати није могао. Свест о славним временима немањићког доба живела је међу Србима током читаве турске владе и спасла Дежево од заборава. Задужбине су нестајале, народ је бранио успомену на њих. Причом се чувало оно што се оружјем није могло одбранити. Чудном игром случаја причу о Дежеву чуо је радознали дубровачки трговац Никола Бошковић, родом из села Орахова у Поповом Пољу, отац чувеног научника Руђера Бошковића. Дуго је живео у Новом Пазару и одлично познавао оближње пределе. У другој половини XVII века он је прокрстарио многе српске крајеве. Обишао је многе манастире и цркве, радо се распитивао о њима и другим знаменитостима. Гледао је и слушао истовремено. Кад је уочи избијања великих ратних операција за време аустро-турског рата 1688. године напустио Србију, понео је са својим животним искуством и слику о српским старинама. Пред крај живота, у Дубровнику, саставио је спис о манастирима у Рашкој. Изгледа да је само казивао своје успомене, а да их је бележио чувени језуита, Италијан Филип Ричепути.[10] Тако су сачувани многи драгоцени подаци о Сопоћанима, Ђурђевим Ступовима, манастиру Студеници и другим црквама уочи разарања која су их потом заде-

---

[9] H. Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića*, passim.

[10] Текст Николе Бошковића под насловом „Relazione dei monasterii della provincia di Rassia datoci dal signore Nicolo Boscovich in Ragusa" објавио је недавно М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић и Рашке старине*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8 (1972) 258-260.

сила. Између осталог занимао се Никола Бошковић и за дворове српских владара. Забележио је да се у целој Рашкој нису могле видети палате или остаци зграда у којима су живели српски владари, али, додаје „многи сматрају да су они становали у Дежеву близу брда св. Ђурђа“ (манастир Ђурђеви Ступови).[11] Зграда више није било, преживела је само прича о њима.

Нови талас уништења захватио је Србију крајем XVII века. Аустро-турски рат се завршио поразом аустријске војске, повлачењем према Београду и тешким одмаздама које су Турци вршили над српским живљем и, посебно, над српским црквама. Тада су страдали Ђурђеви Ступови, опустела је Студеница. Згаришта као да су подстицала људско памћење. Са првим историјским подацима о Дежеву с краја XVIII века јавиће се поново и прича о његовој знаменитој прошлости. Разносили су је, нема сумње, сами мештани и житељи околних подручја. Неки међу њима су живели као монаси у манастиру Студеници крајем XVIII и почетком XIX века. Остала су забележена имена монаха Константина, родом из Дежева, потоњег игумана манастира Студенице (умро 1799. године). Још познатији је био студенички монах Руфим, родом из Дежевске реке. Прикључио се Карађорђевом устанку и управо ту, у Дежеву, истакао се у борби против Турака. Био је рањен, заробљен и затим погубљен у Новом Пазару 1806. године.[12]

„Двори Немањића“ у Дежеву помињу се у време Првог српског устанка. Год. 1806. Карађорђе је ширио ратне операције против Турака. Тако је између осталог био наредио пожешком и карановачком капетану Радичу Петровићу да с одредима из Шумадије крене уз Ибар према Новом Пазару. Писмом од 9. фебруара 1806. године позвао је на устанак народ у јелечкој нахији и новопазарском крају. Окупљене снаге устаника заузеле су положај на реци Дежеви, како то бележи савременик,

„ђде су били Неманића двори,
ко што о том историја збори“.

То су речи студеничког монаха Герасима Георгијевића, потоњег владике шабачког. По њему, ту се развила жестока битка. Срби су имали великих губитака, „џебане“ је понестало и најзад су исход одлучиле турске снаге које су биле упућене из Новог Пазара.

[11] М. Пантић, нав. дело, 259.

[12] Герасим Георгијевић, *Знамениши događaji новије србске историје*, Београд 1838, 8-13; 89-90.

Устаници су тешко поражени. После боја на Дежевској реци, Турци су, за одмазду, продрли до манастира Студенице крајем марта 1806. године, опљачкали га и попалили. Међу избеглим студеничким монасима налазио се тада и Герасим Георгијевић, који је касније, 1813. године, саставио *Сказаније о паданију и разоренију свете обители Студенице.* Вести о приликама у дежевском крају непосредно су стизале у манастир и утицале на судбину самог манастира. Писац у своме тексту на два места помиње „дворе Немањића“ у Дежеву. Остаје нејасна тврдња да о томе „историја збори“. Данас се не може докучити да ли је писац о томе сазнао на основу каквог записа или „историје“ коју је народ усмено преносио.[13]

Дежево је ушло и у српске народне песме. Појављује се оно у XIX веку заједно с интересовањем за производе народног духа протеклих епоха. Живело је оно очигледно дуго у епском стваралаштву народних песника. „Стари дворови“ у Дежеву ушли су у ред највреднијих споменика прошлости, требало је да сведоче о величини немањићког градитељства. Војвода Милош обраћа се „господи латинској“ наводећи задужбине српских владара, па каже:

Да видите лавру Студеничку
недалеко од Новоѓ Пазара!
Да видите Ђурђеве Ступове
код Дежеве, старијех дворова,
задужбине цара Симеуна! [14]

Исте податке добио је средином XIX века руски дипломата и писац А. Ф. Гиљфердинг. Њему је српски свештеник из Новог Пазара, Рако, с Ђурђевих Ступова показивао околину. Знао је више појединости. Ту, у Дежеву - говорио је он - био је град и у њему су радо боравили Немања и његови потомци. Пут који је водио од Дежева према Соколовици народ је називао „Царска улица“, а на самој Соколовици налазио се замак цара Душана. Остало је од њега само разбацано камење. У близини је и Судско село у којем се некад налазио суд српских владара.[15]

И касније се у разним облицима јавља предање о присуству Немање и Немањића у Дежеву. Народ је маштовито везивао поједине догађаје из породичног живота Стефана Немање за дежевски

[13] Герасим Георгијевић, нав. дело, 8.

[14] Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме II*, Беч 1845 (изд. Нолит 1977), 134-135.

[15] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 131.

крај. Ту фолклор застире историју. Радо се тумаче имена појединих насеља: село Мишчиће је, по легенди, настало због тога што је Растко Немањић ту рођен, а отац га је из милоште звао „Мишчићу мој". Или, Судско село је добило име по месту на којем су Немањине судије судиле богумилима.[16] Плету се и друге приче, често сасвим личне. Једна од њих под насловом „Венчани прстен" изричито помиње „жупанов двор" у Дежеву.[17]

Народ је, нема сумње, историјске ликове и догађаје стапао, сливао у своју слику о њима. Питање је само колико је сцена на којој се они јављају тачна. Свако је знао за Ђурђеве Ступове, Студеницу, Дечане, за Пећ или Марков Прилеп, на пример. Део су истине на којој се градила прича. Да ли јој припада и Дежево?

Систематска истраживања Дежева започела су 1975. године у оквиру проучавања историје средњовековног Раса. Одвијала су се у неколико фаза. Поред рада на сабирању историјске грађе о Дежеву, картографских и других извора, приступило се детаљном проучавању катастарских пописа који постоје у Геодетској управи у Новом Пазару. На основу тих података почела су теренска истраживања историчара и археолога истовремено. Последњу фазу рада чине археолошка сондажна испитивања на одабраним локалитетима.[18]

Анализа свих расположивих података показује да на читавом простору слива реке Рашке нема области у којој је тако жива и топографски разуђена традиција о Немањићима као што је то случај у дежевском крају. Не само да временски дуго траје - посведочена је од XVII века до наших дана - него се јавља у разним облицима народног стваралаштва и на разним местима. Преживела је заједно с људима који су је чували. Није без значаја податак да се запажа континуитет имена већине села на левој обали Рашке и у сливу Дежевске реке. И поред приметних трагова турских назива у микротопонимији (Омеровац, Мујово брдо, Мусина ливада и сл.), јасно преовлађују средњовековни називи насеља. Такав пример пружа, између осталог, и Дежево.

У старијој научној литератури су двори „цара Симеуна" тражени у селу Митрова река на Дежевској реци. Забележено је својевремено да је ту некада живео један Турчин који је на свој

[16] Е. Мушовић, *Неколико легенди из средњовековне Рашке*, Новопазарски зборник 3, 1979, 77.

[17] М. Милојковић, *У тами благо*, изд. Просвета, Београд 1974, 140-141.

[18] Руководилац пројекта др Ј. Калић, чланови екипе: П. Стојковић, историчар, мр Д. Мркобрад, археолог.

начин чувао успомену на „старог сајбију", свога претходника који је изгубио своју земљу. Турчин је дозвољавао сваком намернику да у његовим баштама набере воћа ради сећања на старог власника.[19] Касније је Стојан Новаковић прихватио вест о двору Немањића у Митровој Реци.[20] Чињеница је да се у XIX веку, а и данас читав крај око села Дежева називао - Дежева,[21] па је и Новаковићево тумачење било могућно.

Микротопонимија дежевског краја и данас сведочи о распрострањености трагова средњовековне културе. Препознају се они у међама сеоских имања колико и у причама мештана. У самом Дежеву постоји тзв. Немањина чесма. Налази се иза нове школе, на благој падини према реци. То је извор воде коме сељаци придају изузетна својства. Повремено пресушивање извора сматра се знаком који најављује скору смрт у селу, а има и других веровања у вези с тим. Год. 1930. је чесма обновљена тако да је старо стање сасвим измењено. Изгледа да је тада уништен и старији натпис. Још 60-тих година могле су се код чесме видети 2-3 плоче, док је данас остао само један средњовековни надгробни камен.[22] Немањина чесма је веома поштована у селу. Мештани своје воћњаке и ливаде у околини одређују положајем чесме. У народу се верује да су се у њеној близини налазили „Немањини двори".

И у околним селима има места за која народ дубоко верује да припадају времену Немањића. У селу Мишчићима, поред пута Нови Пазар - Дежево, налази се локалитет назван „Брест". Мештани тврде да се ту некада налазила „саборна црква" код које је краљ Драгутин, на сабору, предао власт своме брату. Други, опет, то место називају „двори Св. Саве". У истом селу се, по предању, налазио летњиковац Св. Саве.[23] Сељаци, поред тога, помињу водовод Св. Саве, као и друге остатке његовог доба.

У селу Алуловићима, недалеко од Дежева, постојала је до скора једна ћуприја за коју се сматрало да потиче из Немањиног вре-

[19] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 685-686.

[20] Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, 145; исти, *Немањићке престонице Рас - Пауни - Неродимља*, Глас СКА 88, 1911, 17.

[21] На аустријској генералштабној карти из 1904. г. „Дежева" је означена на простору од села Дежева до села Кузмичева под Голијом; према казивању пуковника Станка Равића, родом из села Пурћа, који сада живи у Београду, Дежевом људи данас називају читав крај од ушћа Дежевске реке до села Шароња.

[22] И. Здравковић, *Прилози за проучавање двораца и других споменика културе у средњовековној Србији (Сврчин, Пауни, Неродимља, Дежева)*, Зборник заштите споменика културе 16 (1965) 154.

[23] И. Здравковић, нав. дело 155.

мена. По причању очевидаца била је грађена од камена. Уништена је приликом реконструкције пута Нови Пазар - Дежево - Голија.

На основу детаљног рекогносцирања свих насеља у дежевском крају одлучено је да се обаве и сондажна археолошка истраживања на локалитету Немањина чесма у Дежеву.[24]

Локалитет се простире на левој обали Дежевске реке, на падини према реци. То је комплекс земљишта који обухвата парцеле 86-87 (Д. Крсмановић), 88-89 (Мијалковић Божидар), 90 (Пузовић Миломир), 91 (Пузовић Радован), 96 (Пузовић Радиша) и 97 (Пузовић Промфил). Према казивању Милована Тиосављевића и других старијих мештана на локалитету су се почетком XX века још налазили надземни делови зидова цркве, који су у међувремену нестали. После Другог светског рата више није било видљивих трагова објекта. Ту су се налазили воћњаци и ливаде. Током вишегодишњих теренских истраживања нису уочени остаци културног слоја. Стање на локалитету се битно погоршало 1977. године када је корисник имања на парцели 91, Пузовић Радован, трактором преорао и рашчистио читаву површину ради сађења воћака, а касније кукуруза и кромпира. Том приликом су разорени делови зидова цркве. Цео грађевински материјал, доста комада обрађене сиге и велике надгробне плоче које су тада откривене, бачени су у Дежевску реку и коначно уништени. Остала је сачувана само једна надгробна плоча.

У оквиру програма сондажног археолошког истраживања на локалитету Немањина чесма отворене су четири сонде. У сонди 4/80 откривени су остаци цркве. С обзиром на малу површину која је могла бити истражена (сонда димензија 5 x 5), основа цркве се не може дефинисати. Према положају откривених зидова јасно се уочава да је реч о јужном зиду припрате, делу западног зида, делу зида који је делио наос од припрате и западном зиду, вероватно јужне бочне капеле. Део северног зида откривен је на једном месту непосредно испод површине терена. Ширина унутрашњег простора припрате износи 4,85 m а дужина 3,65 m. Зидови у темељној зони су грађени од ломљеног камена и речних облутака. Надземни делови зидова су грађени од полупритесаног камена пешчара, а судећи према налазима из шута, у њиховој конструкцији је било обрађених блокова сиге као и танких опека.

У шуту поред грађевинског материјала откривени су фрагменти фресака на којима се запажају трагови бордура црвене, плаве

[24] Истраживања су обављена септембра 1980. године. Руководилац пројекта др Ј. Калић, руководилац археолошких радова мр М. Поповић, чланови екипе: мр Д. Мркобрад и З. Симић.

и беле боје, као и делови орнаменталних трака. На неколико фрагмената се уочавају трагови одежде сликане сивом бојом. Део фреско малтера је очуван на западном зиду наоса. У шуту је било налаза оловног лима истопљеног услед дејства ватре. Према откривеним остацима у простору наоса постоје трагови пода од обрађених камених плоча. Око цркве се налазила некропола.[25]

Већ и ова почетна истраживања цркве показују да се ради о средњовековној грађевини велике вредности. Многе битне појединости откриће тек даља испитивања. Па ипак, несумњиво је да се *у месту* Дежеву налазила црква која по претпостављеним димензијама и већ уоченим појединостима превазилази далеко размере сеоске или локалне грађевине. Вреди подсетити на речи архиепископа Данила II - повређени краљ Драгутин налазио се у Дежеву и ту, у *место Дежево* дошао је Милутин и ту *у месту Дежеву* је оболели владар предао власт и престо своме брату. Српски архиепископ није мислио на подручје Дежева, већ на место Дежево. Већ и због тога отпада могућност да се сабор одржавао било где у околини. За данашње село Митрова река се с правом сматра да својим именом чува успомену на средњовековну цркву Св. Димитрија, која је са селом Бековом дарована манастиру Св. Стефана у Бањској.[26]

Дежево је, по свој прилици, било баштина Немањића. На то указују појединости догађаја 1282. године, као и подаци из повеље за манастир Св. Стефана у Бањској. Ту се наводи да је краљ Милутин, међу осталима, својој задужбини даровао село Дежево. Нема ни речи да је владар то узео у замену од неког, да је купио или одузео некоме, како се то иначе чини у повељи. На крају хрисовуље краљ Милутин каже како је образовао властелинство манастира Св. Стефана у Бањској: „или ѡт свога подахь или коүпихь или испросихь или замѣнихь или оү господина архиепископа или оү кога любо“.[27]

У тексту којим је Драгутин потврдио исту повељу стоји да српски владар „или изь ѡбласти кралев’ства си подаа или коүпии или испросии или замѣнии или оү господина ар’хиепископа или ин’дѣ гдѣ любо“.[28] То понавља касније и архиепископ Никодим.[29]

Анализа текста Светостефанске хрисовуље показује да је највећи број села, планина, прихода и других права краљ заиста

[25] J. Kalić – M. Popović, *Deževo kod Novog Pazara, lok. Nemanjina česma*, Arheološki pregled 22 (1981).

[26] *Светостефанска хрисовуља*, 4.

[27] *Светостефанска хрисовуља*, 9.

[28] *Светостефанска хрисовуља*, 10.

[29] *Светостефанска хрисовуља*, 11.

даровао „од свога“. Кад је био принуђен да врши замену, он то изричито и наводи. За имања која је дао својој задужбини, а припадала су Архиепископији, дао је обештећење у Приморју.[30] Пошто је један забел сопотске цркве уступио манастиру Св. Стефана у Бањској, дао је у замену село Камичницу у сјеничком крају.[31] Село Редобради је владар купио, а за Храстије у Зети се каже да је због невере одузето пређашњем кориснику.[32]

Нека села су држали појединци, вероватно из реда ситне властеле. Тако се помиње Харачуг у селу Драмићима, или неки Иван с децом у другом селу.[33] Изричито се наводе и села која су била дата у баштину. Владар их све именује и одређује да могу остати у рукама баштиника „догде су верни цркви и краљевству ми“. Међу њима је био и Доброслав Степковић, који је имао једно село у Расу.[34] Више поповских села је уступљено манастиру Св. Стефана у Бањској. Увек се пажљиво наводе имена тих села, као и пређашњи корисници које владар потчињава новом господару.[35]

Таквих података за Дежево нема. То упућује на закључак да га треба сврстати у прву групу владаревих дарова, у оно што је краљ Милутин дао „од свога“. Пада у очи да је и „бивши краљ“ Драгутин потврдио Светостефанску повељу.

Истраживања у Дежеву се, нема сумње, шире. Отварају се нова питања, нуди читав један истраживачки програм. На пример, питање места одржавања српских државних сабора кад год то нису позната црквена средишта или манастири. Намећу се и друге теме. Стичу се у Расу, а садржајно далеко превазилазе жупске међе. Уосталом, историја рашке жупе и није локална историја једног краја. Она се тако мора и проучавати.

Дежево у средњем веку,
Зборник радова Византолошког института 20 (1981), 75-82.

[30] *Светостефанска хрисовуља*, 2.
[31] *Светостефанска хрисовуља*, 2.
[32] *Светостефанска хрисовуља*, 3-4.
[33] *Светостефанска хрисовуља*, 4.
[34] *Светостефанска хрисовуља*, 6.
[35] *Светостефанска хрисовуља*, 6.

„ГРАДАЦ“ У ВАЉЕВУ

Када неко са стране дође у Ваљево да говори о ваљевском Градцу, онда је добро да објасни поводе. На првом месту, то је научни интерес. У практичне подстицаје спадао је један пројекат, који је био успостављен пре десет година, а финансирала га је Регионална заједница науке Шабац. Ту је видну улогу имао археолог др Ђорђе Јанковић, доцент Филозофског факултета у Београду. Позвана сам на сарадњу и прихватила позив. Тако сам боравила у Ваљеву и обишла просторе који су предмет и овог излагања. Уз то сам Ваљево унела у истраживања која сам више година обављала у Државном архиву Аустрије, посебно у Ратном архиву, прикупљајући картографску и другу грађу за Србију.

Проучавање регионалне историје, као и другде у свету, узима маха и код нас. Оно има неке своје особености. Неке су методолошког карактера и корисне за тему коју бих покушала да изложим данас.

Прво, готово је опште правило да има мало историјске грађе за историју појединог града или области. То се запажа и у много срећнијим земљама од наше, у срединама које су знатно више очувале писани фонд, грађу (Француска, Италија, итд.). Извора код нас у начелу има мало, испрекидани су и често докучиви тек у иностранству (угарски извори, турска грађа, материјал у Бечу, итд.). С том великом препреком суочавали су се истраживачи прошлости Београда, Ниша, Смедерева, Призрена. То само појачава потребу да се свака појава у историји једног града уклопи у већу целину (историју народа, тип друштва, привреде и сл.). Само компаративно посматрање ствари омогућава у нашим условима да се нешто препозна, разјасни или бар избегне грешка. Тако и у случају Градца у Ваљеву. Тиме долазимо до основног садржаја мога прилога: шта значи назив „Градац“ у Ваљеву? Шта скрива та реч односно шта она може открити?

Пре него што покушам да одговорим на то питање указала бих на још једну невољу ове врсте истраживања. Чињеница је да у балканским земљама уопште, у Србији такође, постоји несклад између историјских извора у које убрајам и топонимију, и стања на терену. Српске повеље и други извори именују више „градаца“, којима не знамо тачно место, топонимија чува много таквих места

(градац), а археолошка истраживања износе на светло дана тврђаве типа „градац", „градина", „градиште" и слично често и под другим именима (крш, кула, кулина, стена, итд.) или без икаквих посебних имена, па се тврђава одређује границама сеоског атара. Тражење средњовековног или античког имена једног града велики је и врло сложен посао. Олака научна именовања пустих тврђава озбиљна су опасност нашег времена то може да води стварању слике прошлости, која никад није постојала. Једино се истовременим радом историчара, археолога и стручњака за језик, нарочито у спорним случајевима, могу избећи странпутице. Срећом, таквих удружених истраживања има у Србији и ја бих проблем ваљевског Градца данас посматрала са становишта искуства два дугогодишња пројекта којима руководим: област Београда и област старе Рашке. Ту смо систематски истраживали сваку тврђаву, свако село и посебно однос утврђење-насеље. У серијама података и непрекидној поредивости са другим крајевима тражили смо значења појединих топонима, тј. делова историјског пејсажа. За ваљевски случај више грађе пружа рашки пројекат.

Добро је познато да је реч „градац" изведена од именице „град" односно од прасловенске основе **гордь*. У свим речницима је прво значење речи „град" - утврђено место (locus munitus, arx, munimentum), место ограђено зидом, плотом, затим значи и сам зид, плот, бедем.[1]

„Градац" је деминутив од „град", дакле, „мали град". Речита је она народна изрека, коју је забележио Вук Караџић, а носи печат турског времена и нашег менталитета: „И ако је мој мали градац, али сам ја у њему диздарац" (заповедник тврђаве).[2] Реч „градац" се јавља на широком словенском простору и означава мања утврђења, ограђени простор.

Долазимо до следећег питања - када је то место у Ваљеву названо Градцем? Пошто је језик жив организам, речи трају вековима, понекад и мењајући смисао, треба одредити време именовања једног места.

„Градац" је апелатив, који је у Србији широко распрострањен у средњем веку. Налази се већ у делу византијског цара Константина VII Порфирогенита *De administrando imperio*, у тексту који је састављен у X веку коришћењем поуздане и старије грађе. Ту се међу

[1] *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, izd. D. Daničić–P. Budmani i dr. JAZU, Zagreb 1887–1891, III, s. v.; F. Iveković–I. Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika*, I, Zagreb 1901, 335; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I, Zagreb 1971, 604.

[2] Вук Ст. Караџић, *Сабрана дела*, књ. 9, Београд 1965, 117.

насељеним градовима у Дукљи (Црна Гора) помиње и један Градац.[3] Почетком XI века јавља се манастир Градац у повељи византијског цара Василија II и то на територији београдске епархије, а облик Градица забележен је у раном попису Драчке митрополије.[4] Да је процес именовања „градаца" већ одавно у току, показује и податак српског краља Стефана Првовенчаног, који је, описујући Немањина освајања византијских подручја, поменуо међу градовима и „град Градац".[5] У немањићким повељама XIII–XIV века, па и касније, има више „градаца", најчешће у међама имања. У топономији их налазимо у обиљу, увек у истом значењу, што није случај са другим изведеницама од речи „град".

Примера ради, реч „градина" значи аугментатив од „град", дакле „већи град", затим „рушевине старога града", али и „врт", „башта", како је то и Вук Караџић записао.[6] „Градинар" је у XIX веку значило „баштован". Данас се у српском језику губи то значење (врт), али остаје хомоним (градина) у смислу „рушевина старог града". У бугарском језику се одржало и значење „врт".[7]

Са Градцем нема тих проблема. Реч се постојано везује за мало утврђење. То је оно што се на Западу подразумевало под Burg, Schloss или на италијанском „castello".[8] Да је „градац" управо то - без обзира чије је и какво утврђење (ограђени простор) и да је реч о средњовековном именовању, показује и чињеница да у савременом српском језику постоји нови деминутив од речи „град" - „градић" и он нема никакве везе са предтурском епохом. Та именица означава „мали град" у смислу „мало насеље", дакле „варошица" (без бедема).[9] У битно измењеном типу друштва и насеља изгубио се стари „градац". Он је остао као топоним расут по балканским земљама, на подручју градова (као у Ваљеву) или у сеоским атарима. Често се име „Градац"

[3] *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 164; уп. Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије, II*, Београд 1959, 64.

[4] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893), 43; J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 330.

[5] Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, Светосавски зборник књ. 2. Извори, Београд 1938, 31; уп. превод: М. Башић, *Старе српске биографије*, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1924, 41.

[6] Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник (1818)*, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 2, Београд 1966, 106.

[7] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, I, 603.

[8] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, III, 363.

[9] P. Skok, *Etimologijski rječnik*, I, 603.

преноси на цело брдо на којем је био изграђен, па онда наилазимо на „Велики Градац", као на пример у Јадру, више села Цикоте, или „Велики и Мали Градац" у истом селу и слично.[10] Понекад и брдо налик на градац добија то име.

Ово разматрање води закључку да су Словени по досељењу на Балкан затечене градове и утврђења, већ према величини и значају, називали „град", „градац" и слично. Са устаљивањем словенских насеља на тим местима или још чешће у њиховој околини, увређило се и то име. Већ према локалним приликама, негде брже негде касније, тај процес се може сматрати окончаним у IX и X веку. На пример, име Београда се јавља у историјским изворима 878. године и то у Европи (помиње се у једној исправи папске канцеларије), што значи да је настало знатно раније.[11] Другим речима „градац" је као и „град" назив аграрних досељеника за затечена утврђења. Пошто су те речи употребљаване и касније у средњем веку, неопходна су истраживања сваког случаја понаособ.

Ово проучавање захтева проверу путем теренских истраживања и то упоредних, историјских и археолошких. У рашком крају испитивали смо однос топонима и материјалне културе на томе месту. Методолошки је значајно да су тај посао обављале две независне екипе, али по истим начелима (екипа Филозофског факултета и екипа Археолошког института). Устаљени метод тзв. прелиминарних археолошких истраживања почивао је на отварању 2 до 5 сонди, ређе више, на сваком локалитету и то на индикативним местима. Важни су исти критеријуми да би се могла вршити поређења резултата. Преко 15 испитаних места типа „градина", „градац" и слична су утврђења праисторијска, римска и рановизантијска (VI век), у сваком случају пресловенска. Назив је одговарао траговима материјалне културе.[12] Нека од тих утврђења су касније у средњем веку обнављана, дограђивана, добијала су нову функцију. Стицање, као и губитак имена једног утврђења у средњем веку, такође припада овом комплексу истраживања.

---

[10] Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, 976.

[11] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1967, 27-28.

[12] Археолошку екипу Филозофског факултета предводио је мр. Д. Мркобрад, а ону Археолошког института др. М. Поповић. Преглед резултата истраживања: J. Kalić, *Neueste Ergebnisse der historischen Forschung zur Landnahme der Slaven auf dem Balkan*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 33 (1985), 370-377; J. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Зборник радова „Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)", Смедерево-Београд 1992, 21-32.

Назив „Градац" садржи још једну историјску чињеницу. Он указује да Срби нису знали имена затечених утврђења. Свуда у Европи се то сматра сигурним доказом да је дошло до прекида у животу насеља, било у утврђењу или око њега. Ако се није одржао антички назив места или ако није преиначен сагласно потребама досељеника, све упућује на закључак да није било ширих непосредних додира романског и српског живља. Изразити пример дужег прекида у животу града, значи пустоши, представља Београд: Singidunum је заувек нестао. У Расу, опет, досељеници затичу део романског становништва, јер од њих преузимају име тврђаве Arsa и прилагођавају га своме језику: Arsa постаје Раса, касније Рас. Метатеза ликвида је опште позната појава у словенским језицима и сматра се процесом, који је окончан најкасније у IX веку.[13] Овде, у Ваљеву, општи назив „Градац" значи да се ту налазило неко мање пресловенско утврђење чије се име изгубило. Тај дисконтинуитет у називу места казује да је насеље на тлу данашњег Ваљева поделило судбину веома прометног граничног београдског подручја.

Када је реч о насељавању Словена на Балкан, ваљевски Градац се уклапа у још једно питање ширих размера: да ли су Словени у првој фази насељавања (VII–VIII век) заузимали просторе унутар разних утврђења и ту стварали своја станишта? Да ли су користили Градац? У научној литератури се углавном сматра да су Словени у прво време свог живота у новој средини избегавали римске и рановизантијске утврђене градове односно да је њиховом типу привређивања и навика више одговарао отворени простор земљорадничких зона земље. Мислим да је то тачно. Истраживања су у Рашкој показала да словенских насеља VII и VIII века нема у утврђењима (градина, градац и слично). Тек у IX веку се наилази на њихове куће типичног облика са одговарајућом материјалном културом.[14] У Београду, опет, словенско насеље је образовано у тзв. Доњем Граду, на падини према Сави и то у IX веку.[15]

---

[13] R. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928), 225; I. Popović, *Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien*, Zeitschrift für slavische Philologie 28-1 (1959), 107; исти, *Die Einwanderung der Slaven in das Oströmische Reich im Lichte der Sprachforschung*, Zeitschrift für Slawistik 4 (1959), 705-721; исти, *Geschichte der serbokroatischen Sprache*, Wiesbaden 1960, 152; E. Schwarz, *Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch–slavischen Berührungsgebieten*, Zeitschrift für slavische Philologie 4 (1927), 361–369; G. Shevelov, *A Prehistory of Slavic. The historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964, 391-421, 634.

[14] М. Поповић, *Рас, касноантичко и средњовековно утврђење*, Новопазарски зборник 12 (1988), 138; исти, *Рас*, Новопазарски зборник 15 (1991), 193-194.

[15] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 38-40.

Ако ваљевски Градац посматрамо из Раса и Београда, онда је највероватније да су се српска насеља постепено развила у близини Градца, малог утврђења старијег постања. Ново име, колико знамо, Градац није стекао. Остаци средњовековног насеља X–XI века недалеко од стадиона „Крушик" драгоцено су сведочанство и за ова разматрања.[16] По аналогији, назив „Градац" је дат у време постојања видљивих остатака неког утврђења.

У случају Ваљева постоје и неке особености, које треба додатно разјаснити. У новију историју Ваљево је ушло с називом „Градац" за село на десној обали реке Градац, али се то име везује и за простор на левој обали реке. Драгоцени опис је оставио професор Љ. Павловић у свом обимном раду *Колубара и Подгорина*, објављеном 1907. године. Ту читамо да „Градац лежи ... на обема обалама реке Граца, потоком Лешњаком је подељено на два дела, северни и јужни", а следи важно запажање да је „име селу дато по реци Грацу, али је име Градац и доста старо".[17]

То нас води до питања назива реке. Познато је да се река Градац први пут јавља у писаним историјским изворима 1786. године. Манастир Ћелије се налазио „близу вароши Ваљево код воде Граца".[18] Има, међутим, и старијих сведочанстава. На аустријској карти, коју је 1737. године сачинио Ф. В. Хенинг (F. W. Henning), река је уписана као поток Градац (Gradaz Bach).[19] То се понавља и касније, а крајем XVIII века (1789. године) река је означена као „Градачка река".[20] Другим речима, поред данашњег облика „Градац" за реку, постојао је и тачнији назив „Градачка река", што значи, река која протиче поред Градца или кроз село Градац. Устаљено је мишљење да је хидроним „Градац" редак на нашим просторима и на то упућују примери сакупљени у нашим речницима. Тачно је да тај назив није уобичајен за „знатније реке",[21] али прати токове мањих река и потока у балканским земљама. Навела бих пример леве при-

[16] Ђ. Јанковић, *Ваљево и његова област у средњем веку*, Истраживања II, Ваљево 1985, 70; Ж. Јеж, *Археолошка истраживања средњовековне цркве у Ваљеву*, Ваљевац 1993, 54-56.

[17] Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, Српски етнографски зборник 8, Насеља 4, Београд 1907, 633, 635.

[18] Lj. Kovačević, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*, Starine JAZU 10 (1878), 268.

[19] F. W. Henning, *Plan oder Special Carte des gantzen Sabatzer und mehresten Teil des Vaillavaer Districts (1737)*, K. und K. Kriegsarchiv, Karten–Abtheilung, Wien, B III 232, Sect. 1.

[20] K. und K. Kriegsarchiv, Karten–Abtheilung. B III–a 239, Sect. 5.

[21] А. Лома, *Старим путевима - из средњовековне топонимије ваљевског краја*, Ономатолошки прилози 5 (1984), 199.

токе Ибра, Брвенице. Њен горњи ток се јавља под именом Градац на картама XVIII века.[22] Разне „Градине" су неретко даровале име оближњим потоцима и мањим рекама. Горњи ток Носољинске реке, леве притоке реке Рашке, зове се и данас „Градинска река" према утврђењу VI века, које је недавно подвргнуто истраживањима.[23]

Долазимо до следећег питања - који је „Градац" даровао име реци Градцу? То је средишње питање овог прилога.

Добро је знано да река Градац настаје од Буковске реке и Забаве, затим понире и поново се јавља на тзв. Градачким врелима, како их данас називају.[24] Љ. Павловић је уочио да народ назива реку Градац тим именом само на једном делу њеног тока, од села Богатића до утока у Колубару.[25] А ту, у близини, у атару села Бранеговићи (Бранговићи), у клисури реке, на око 40 m изнад корита реке, налазе се остаци једне тврђаве. Постоји име брда „Браниг", вероватно антропоним по пореклу.[26] Сматра се да је та мала тврђава била изграђена да надзире пут који се пружао кроз клисуру реке Градца водећи преко Лесковца према Повлену, а затим у долину реке Скрапеж.[27]

Међутим, вреди овом приликом поменути да се у историјским изворима, на доступним аустријским и нашим картама, на секцији 1:25000, у литератури та „Бранеговачка тврђава" не помиње као „Градац". Нема тог топонима. Ни теренска истраживања нису га могла открити. Савесни Љ. Павловић је говорећи о селу Бранеговић истакао да је село добило име „од брда Бранига", а оно, можда - „као да је од оних старих зидина, које су се до данас на њему очувале". Писац затим додаје да су ту развалине „некаквог старог градића" (Ј.К: не Градца) и те развалине народ зове „Бежане с тога што су му згодно служиле за склањање од турске обести".[28] Ни Вук Караџић ово утврђење не назива Градцем.[29] Стојан Новаковић је

[22] K. und Kriegsarchiv, Karten–Abtheilung, B III–a 234, Sect. 12.

[23] Ј. Калић-Д. Мркобрад, *Утврђење у Носољину код Рашке*, Новопазарски зборник 7 (1983), 21-22.

[24] М. Васовић, *Нескоришћено благо подрињско-ваљевских планина*, „Ваљева"(1993), 131.

[25] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 362; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 389.

[26] А. Лома, *Старим путевима*, 200.

[27] Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 463.

[28] Љ. Павловић, нав. дело, 567.

[29] Вук Караџић, *Српски рјечник (1852)*, Сабрана дела, књ. 11, Београд 1986, 80-81, уз „Бранеговићи" у нахији ваљевској на десној обали реке Граца помиње „зидине од старога градића".

својевремено, тражећи положај Градца из повеље византијског цара Василија II с почетка XI века, помишљао на „град" недалеко од манастира Ћелије.[30] Најновија теренска истраживања, која је др Ђ. Јанковић обављао у клисури реке Градца 1983-1984. године, такође, нису открила назив „Градац" за „утврђење код села Бранговића", како га он назива.[31]

Археолошка истраживања су разрешила неке од ових недоумица. Тврђава у Бранеговићима је живела кратко. Ђ. Јанковић је 1984. године открио два културна слоја VI века. Најкасније почетком VII века утврђење губи првобитну функцију - нестало је друштво које га је створило. Византијски управни систем је насељавањем Словена за извесно време доживео слом. У области старе Рашке смо утврдили да се многе тврђаве VI века гасе, често без борбе, трагова пожара у већини нема.

Утврђење у Бранеговићима није обновљено ни почетком XI века, како то показују истраживања Ђ. Јанковића. Материјалних трагова живота из тог времена нема, па ни трагање за Градцем из повеље цара Василија II на томе месту више нема научне основе.

За моје данашње излагање је важније да се то место не зове *Градац*, па према томе оно није могло дати повода да се река Градац по њему назове. Теренска истраживања дуж тока реке Градца, такође, нису указала на неко друго место тога назива.[32] Из свега тога произилази закључак да је једино познати топоним, тј. *Градац у Ваљеву* могао дати име лепој реци што се улива у Колубару. Река је именована по једном Градцу, без обзира на чињеницу да се у новије време тај назив простире на подручје на обема обалама истоимене реке.

Остаци утврђења на Градцу, колико ми је познато, нису откривени. Систематска археолошка ископавања нису ни вршена. У Ваљеву имамо случај, који није усамљен – постоји топоним „Градац", непознато је његово тачно место. Подсетила бих на сличан случај у Чачку. Материјални остаци Моравског Градца нису нађени. Археолошка неистраженост Србије је велика, пажњу су привлачили само највећи локалитети (Sirmium, Romuliana, Naissus, делимично Viminacium и сл.). У Ваљеву су, као и другде, неопходна археолошка истраживања. Историчари могу да обаве неке предрадње. Изнела бих неколико података које треба узети у обзир у даљем раду.

[30] Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас Српске краљевске академије 76 (1908), 43.

[31] Ђ. Јанковић, *Ваљево и његова област у средњем веку*, Истраживања II, 68.

[32] Усмено саопштење др. Ђ. Јанковића, на чему му и овом приликом срдачно захваљујем.

Ваљевски Градац је важна тачка историјског пејсажа насеља током векова. Он се јавља упоредо са именом Ваљева на картама XVIII и XIX века, до наших дана. Тако је на карти из 1783. године, поред Ваљева, исписан и Градац.[33]

Градац је привукао пажњу и Вука Караџића. Он је намерно да прикупља грађу за географски опис Србије подстакнут и објављивањем текста Адама Вајнгартена *О Србији* (1820). Спис је пратила карта Србије.[34] Вук је убрзо критички оценио овај рад, понешто је додао, а то је онда, уз прераду, објавио Копитар на немачком језику, као мишљење најбољег знаца српских прилика.[35] Саму Вајнгартенову карту Вук је исправљао и мењао, а остао је у Ратном архиву у Бечу и подужи списак места у Србији на којем је Вук радио. Он је латиницом исписане немачке облике топонима преводио на српски и исписивао ћирилицом. Занимљиво је шта је он препознао у ваљевском крају. Поред Ваљева, исписао је само *Градац*, иако се и на карти и у списку места јављају Петница, Равна, Рабас, итд.[36] Градац је на карти топоним, не хидроним. Значајније место није стекао у раду *Географическо-статистическо описаније Србије*, које је Вук објавио у „Даници" за 1827. годину. Помиње се у попису Ваљевске нахије.[37]

Најзад, размишљања о Градцу, очигледно само почетна, завршила бих подацима двеју аустријских карата с краја XVIII века. Обе су из 1789. године. Једна се чува под сигнатуром B IIIa 239-1, размера 1:57600 и ту је Ваљево пажљиво приказано. На левој обали тачно исписане „Градачке реке", између пута који премошћује Колубару (уцртан је мост) и пута који води „nach Usitza", налази се један „Schloss",[38] дакле, замак, Burg или Градац. Друга карта је још детаљнија (размера 1:28.800). На истом месту, између „Градачке реке" и пута према Ужицу, стоји исписано „alt. Schloss" уз одговара-

[33] K. und K. Kriegsarchiv, Karten–Abtheilung, B III–a 234, Sect. 5, razmera 1:115 200.

[34] A. v. Weingarten, *Über Serbien. Mit einer Karte.* Österreichische militärische Zeitschrift I (1820), 62–92; 153–181. Текст и карту је објавио Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, изд. Географског друштва, св. 2, Београд 1927, 48-79.

[35] Н. Радојчић, нав. дело, 80-95; уп. и Вук Ст. Караџић, *Сабрана дела*, књ. 18, Београд 1972, 243-250.

[36] Рукопис се чува у ратном архиву у Бечу, сигн. B IIIa 212–1. Текст је први пут објављен тек 1972: Вук Ст. Караџић, *Сабрана дела*, књ. 18, Београд 1972, 253-273; подаци о ваљевском крају: стр. 256. Уп. Прилог I уз овај рад (аутограф В. Ст. Караџића).

[37] Вук. Ст. Караџић, *Сабрана дела*, књ. 8, Београд 1969, 144. Уп. и В. Стојанчевић, *Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог устанка*, Ковчежић 6 (1964), 130-150.

[38] K. und Kriegsarchiv, Karten–Abtheilung B IIIa 239–1; уп. Прилог II.

јући знак. Карта представља, у ствари, план Ваљева у малом са подацима о насељу и околини (Илица, река Љубостиња, поједини објекти).[39] „Стари замак" може бити утврђени двор, кула у терминологији турских времена, Градац средњега века или здање XVIII века. Поређења ради, средњовековне тврђаве на Авали (стари град Жрнов) односно град Соко у војној терминологији аустријских стручњака означени су на исти начин (стари замак, замак-Schloss).[40] Само даља истраживања, архивска и теренска, могу да пруже потпунију слику историјског простора који данас називамо Градцем. Можда су нешто јаснији оквири у којима их треба вршити.

„Градац" у Ваљеву,
Зборник „Ваљево - постанак и успон градског седишта",
Ваљево 1994, 11-22.

[39] Уп. Прилог III.

[40] A. v. Weingarten, *Über Serbien*, изд. Н. Радојчић, *Географско знање*, 57.

Прилог I. *Списак места Србије (рукопис В. Ст. Караџић)*

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПРИЈЕПОЉА И ТРГОВИШТА У XV ВЕКУ

Већ први поглед на теме којима се историографија о српској средњовековној држави бавила показује да постоји једна област која није посебно истраживана, која је занемарена. То је прошлост градова и тргова. Ми данас не знамо ни тачан број градова у средњовековној Србији, за многе безимене локалитете ни права имена, још мање правни положај тих заједница, економску улогу или начин живљења тих људи. Оптерећени схватањима правних историчара да грађанства као посебног слоја у Србији до турских освајања није било, скучени мишљењем да оно није утицало на развој српског друштва, ми данас начињемо тему која тек треба да покаже исправност изнетих гледишта, димензију појаве која је свуда у свету, па и код нас, била својеврсно мерило развијености друштва. Једноставно потцењивање улоге градова и градских насеља са чисто формално-правних становишта данас више никог не може да задовољи. Наш је посао да тај развој пратимо, да утврдимо до којег је степена стигао у предвечерје османског освајања.

У сплету питања што их историја градова нуди савременом истраживачу у свету, за наше прилике битна су, поред општих, и размишљања о мозаику утицаја који су деловали на развитак градова и то правно, економски и културно. Немањићка држава је обухватала градове у пределима старе Србије, затим грчке градове на подручјима освојеним од Византије и приморске комуне романско-латинског света. Та подела, ма како географски била јасна, никада се није држала тих строго географских граница. Елементи градског живота једне зоне налазе се и у другој, преплићу са другима и мењају према конкретним политичким и другим приликама појединих региона. Грчко-српска симбиоза у градовима Косова и Македоније, снажан утицај из Приморја - само су општи оквири развоја наших градова. Не свих и не свуда. Слободно се може рећи да је у европским размерама тешко наћи област која је у толикој мери расла на укрштању различитих утицаја и захваљујући њима.

Ако смо тих општих начела одавно свесни, ако им назиремо дејства и облике, ако распознајемо садржаје различитих средина у

српској уметности, на пример, у сликарству, у градитељству, примењеној уметности или пластици, у новије време делимично и у привреди, онда се за историју градова може рећи да тај посао тек предстоји. Нека као пример сложености појава послужи Призрен. Растао је на грчким темељима, развио се у српско време у велики град, под јаким утицајима медитеранског света са којим је био толико везан путем преко Скадра и Бојане. И ти елементи не живе само у једно доба, не шчезавају са променом политичких односа. Они су присутни у правним нормама, у религији, обичајима, откривамо их у топонимији и другде.

Желела сам да овом скупу, од тог мноштва питања везаних за историју градова, с обзиром на грађу којом располажемо за област Пријепоља, понудим поглед на једно општије питање: питање сарадње између појединих српских градова, односно тргова у пословном животу. Дакле, није реч о дубровачкој трговини у нашим областима, него о делатности домаћих трговаца. Друго, издвојила сам питање убикације Трговишта, које је везано и за податке које имамо о привредној сарадњи људи из насеља дуж пута Трговиште-Пријепоље-Пљевља -Дубровник.

Трагове делатности српских трговаца време је уништило. Малобројни подаци сачувани су у Хисторијском архиву у Дубровнику, у нотарским и другим књигама. Захваљујући њима, данас смо у стању да откријемо само оне облике делатности наших људи који су били везани за Дубровчане и њихову трговину. То је, наравно, само један угао посматрања ствари, па и он је делимичан.[1] Наиме, у дубровачким архивским књигама забележени су само они послови који су из било којих разлога морали бити регистровани. Сви остали, којима посредство дубровачког нотара није било потребно, углавном они који су обављани на основу личних веза и поверења, који нису били спорни, остају заувек непознати. И када данас утврдимо да мало знамо о делатности српских трговаца, онда, поред осталог, треба имати у виду и поменуте недостатке наше документације.

Има, међутим, и других проблема. Када су људи из залеђа послом долазили у Дубровник, обично су поред имена и презимена давали најчешће само место из којег долазе - Пљевља, Пријепоље Трговиште, Призрен или које друго. Ретко се наводи нешто прецизније - да је појединац habitator или civis одређеног града. Према томе, сем имена човека и имена града, односно насеља, ми не знамо ништа друго. Једно од основних питања које треба решити - то је

[1] На једностраност дубровачких вести за нашу историју указао је С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, Београд, 1964, 141.

правни положај појединца: је ли он Дубровчанин или поданик српског владара. Без одговора на то питање свака употреба податка може бити погрешна. Навешћу један пример из Трговишта. Међу људима који су у томе месту трговали и долазили у Дубровник помиње се Радосав Окос (Radossavus Ochos de Tergoviste).[2] Ми бисмо га лако могли уврстити у деспотове поданике и податке о његовој делатности уклопити у закључке о трговини српских трговаца. Међутим, у једном тестаменту, састављеном у самом Трговишту 7. фебруара 1433. године, сазнајемо да је Радосав Окос - Дубровчанин.[3]

Постоји још једна појава која замагљује право стање у српским градовима и на трговима. Дубровачка влада је истакнутим трговцима давала своје грађанство. То су били обично имућни људи чији су послови били добро познати. За њих саме је добијање дубровачког грађанства значило могућност да прошире своју делатност и коришћењем погодности које су уживали дубровачки грађани. С друге стране, Дубровник је тиме стављао под своју контролу те истакнуте појединце, обавезивао их на поштовање прописа који су важили за Дубровчане. Тако, на пример, једна од важних обавеза је била да се сви међусобни спорови износе само пред дубровачке судије у Србији, никако пред локалне српске власти. Позната је упорност којом су Дубровчани захтевали поштовање тога прописа. Дубровачка политика додељивања грађанства појединцима у унутрашњости свакако је тежила и спречавању осамостаљивања српских трговаца, а тиме је гушила конкуренцију на српским тржиштима, за која су Дубровчани, зна се, били веома заинтересовани.[4]

Чињеница је, дакле, да је на српским трговима и у градовима било Дубровчана, затим оних којима је дубровачко грађанство било додељено, па оних који су себе сматрали Дубровчанима или су их други таквима сматрали и, најзад, српских трговаца и других који са Дубровником нису имали никаквих правних веза. Чак се за оне који су добили дубровачко грађанство мора утврдити када су га добили, да би се могли извлачити прецизнији закључци о њиховој делатности. У томе шаренилу које је владало у српским насељима није се увек знало шта је који појединац, па су избијали многи спорови. Неки су чак решавани судским путем у Дубровнику да би се утврдио правни

[2] Historijski arhiv u Dubrovniku, Debita Notarie (Deb. Not.) 19, f. 98', 20. XI 1439. 148

[3] Тестамент Радосава Мирчића: Test Not. 12, f. 53, 7. II 1433.

[4] J. Мијушковић (Калић), *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*. Глас Српске академије наука и уметности CCXLVI, Одељење друштвених наука, књ. 9, Београд, 1961, 107; 116-117.

статус појединца.[5] Све то показује сву сложеност испитивања положаја и улоге српских трговаца, њиховог броја и економске моћи.

Поред свих тешкоћа које прате истраживања, може се, чини се, указати на једну појаву која је општијег значаја за Србију. Реч је о привредној сарадњи људи из разних места у пословању. Да ли је тога било у нашим приликама? Да ли се бар на дубровачком материјалу може назрети таква пракса?

Овде ћу скренути пажњу на податке о Пријепољу и другим местима дуж пута Трговиште–Пријепоље–Пљевља–Дубровник. Овај прилог не тежи за исцрпношћу, но за дефинисањем једне појаве.

Ракац Богишић из Трговишта дошао је послом у Дубровник и 1. фебруара 1440. године задужио се код Филипа де Силве, нећака познатог произвођача сукна Петра Пантеле.[6] Исти трговац задужио се следећих дана у Дубровнику, између осталог и код speciariusa Johannesa de Richo.[7] Истог дана појавио се у Дубровнику и један Пријепољац – Радич Довољић који се задужио код истог кредитора – код Филипа де Силве. Он је тај кредит могао добити тек пошто је поменути Ракац Богишић из Трговишта гарантовао код кредитора Филипа де Силве за тог пријепољског трговца. Богишићево јемство за Радича Довољића открива пословни однос ове двојице људи. Најчешће су то ортаци које везује јемство познатијег у конкретном послу, како је то утврђено на примерима у Босни.[8]

Када се 14. новембра 1440. године у Дубровнику задужио Владисав Влаткотић из Трговишта, истовремено су то учинила и двојица из Пријепоља – Миљен Владојевић и Радашин Радичевић.[9] Истовремени долазак људи из различитих места у Дубровник може, у извесној мери, да укаже на заједничко пословање, поготову ако је реч о истом кредитору. То је појава која је запажена у нашој научној литератури, али је потврђена само на делатности људи из једног места.[10] Чини се да се то може утврдити и за људе из различитих места, свакако дуж важних привредних путева.

Људи из Трговишта су имали разгранате послове и са трговцима из других места, али како је овде реч само о оним пословима

[5] Ј. Мијушковић (Калић), о. с. 124-125.

[6] Deb. Not. 19, f. 126, 1. II 1440.

[7] Deb. Not. 19, f. 126', 4. II 1440.

[8] Deb. Not. 19, f. 127, 4. II 1440. D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 130.

[9] Deb. Not. 20, f. 91, 14. XI 1440.

[10] D. Kovačević, *Trgovina*, 130-131.

који их везују за Пријепоље, то све те и сличне случајеве остављамо по страни.[11]

У првој половини XV века међу трговцима истицао се Шаин Жуњевић из Јелеча. Он је тридесетих и четрдесетих година XV века развио широко своју делатност. Често је долазио са робом у Дубровник, добијао је кредите код врло познатих кредитора, позајмљивао је позамашне суме новца или робе без јемства и склапао послове велике вредности. Сарађивао је, поред осталих и са Дамјаном Јунија Ђурђевићем који је у време деспота Ђурђа стекао велики углед у Србији и особито поверење српског владара.[12] Шаин Жуњевић је ортачки радио са многим трговцима из Трговишта. Он се, на пример, 20. новембра 1439. године, заједно са Владисавом Влатковићем из Трговишта, задужио у Дубровнику за 205,5 дуката.[13] Са Миљеном Добровојевићем из Трговишта он се обавезао Матији Ђурђевићу у Дубровнику на испоруку крзна.[14] Када Миљен Добровојевић није испунио своје обавезе према повериоцу до 1. јула 1440. године, овај је своја права пренео на Шаина Жуњевића из Јелеча.[15]

Истовремено са Шаином Жуњевићем, у Дубровнику се маја месеца 1439. године појавио Радич Шаин из Трговишта. Он се тада обавезао браћи Јакши и Марку Тинтинићима на испоруку доброг црвца „ad pondus Tergoviste".[16]

Шаин Жуњевић је, поред Трговишта, имао пословних веза са људима из Пљеваља. Радашин Новаковић из Пљеваља се у дубровачкој архивској грађи јавља у више наврата.[17] Када није могао да

[11] Наводимо пример Влада из Трговишта и Радивоја Карчевића из Плане који су се заједнички задужили код Влаха Соркочевића и Стефана Петра Соркочевића: Deb. Not. 19, f. 99, 20 XI 1439. године. Занимљив је и случај иначе често помињаног трговца из Трговишта Ђурђа Нокијавића који се заједно са Лукшом Прибисалићем из Котора задужио у Дубровнику код Матије Ђурђевића: Deb. Not. 20, f. 161, 6. V 1441. Напомињемо да се за сваки податак о Трговишту мора посебно утврдити о коме је насељу реч.

[12] Шаин Жуњевић се више пута задуживао код Дамјана Јунија Ђурђевића. Њему је испоручивао, поред осталог и црвац: Deb. Not. 20, f. 38, 9. VII 1440; септембра исте године задужио се код њега на суму од 330 дуката за два месеца: Deb. Not. 20, f. 68', 17. IX 1440 и др. Уп. и И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговица Србије у XIV у XV веку, као и трговачких веза са Дубровником*, Зборник радова „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867", изд. Српска академија наука и уметности, Београд 1970, 94-95.

[13] Deb. Not. 19, f. 98', 20. XI 1439.

[14] Deb. Not. 19, f. 123', 30. I 1440.

[15] Deb. Not. 19, f. 123', 1. VII 1440, in marg.

[16] Deb. Not. 19, f. 29, 16. V 1439.

[17] Deb. Not. 17, f. 218', 17. I 1436. Уп. и Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII века*, Историјски записи 1-2, 1955, 12.

исплати свој дуг повериоцу Марину Јунија Соркоревићу, суму од 39 дуката, био је ухапшен. За њега је тада јемчио Шаин Жуњевић из Јелеча.[18] Реч је очигледно о ортацима.

Изнети подаци показују да је Шаин Жуњевић из Јелеча деловао на широком простору. За наша разматрања је важно да је имао пословних веза са људима из Трговишта и Пљеваља, свакако и са другима. Реч је, дакле, о насељима дуж пута Трговиште–Пријепоље–Пљевља–Дубровник.

О међусобној сарадњи људи из Трговишта, Пријепоља и Пљеваља у пословању са Дубровчанима говори, у извесној мери, и анализа података о њиховим повериоцима у Дубровнику. То су углавном исти људи - Филип де Силва,[19] Johannes de Richo, који је из Србије извозио црвац у Италију,[20] затим браћа Јакша и Марко Тинтинићи,[21] Nicola Mar. de Nale,[22] Матија Ђурђевић, Дамјан Јунија Ђурђевић, браћа Котрујевићи и други. То су све трговци широких пословних веза, знатног капитала којима су кредитирали, поред наведених, и многе друге балканске трговце.

[18] Div. Cane. 49, f. 300, 19. V 1436.

[19] Код Филипа де Силве су се задуживали Шаин Жуњевић из Јелеча (Deb. Not. 19, f. 123, 28. I 1440), затим браћа Ракац и Живко из Трговишта (Lam. de foris 15, f. 217, 17. VI 1442; Deb. Not. 19, f. 126, 1. II 1440; уп. С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III, Пријепоље 1976, 221-2), затим Радич Довољић из Пријепоља (Deb. Not. 19, f. 126', 4. II 1440), Rachaz Schandalich из Трговишта (Deb. Not. 20, f. 79, 14. X 1440) и други.

[20] Johannes de Richo, speciarius, је познати поверилац српских трговаца. Код њега су се задуживали Шаин Жуњевић из Јелеча (Deb. Not. 19, f. 123, 28. I 1440), затим Владислав Влатковић из Трговишта (Deb. Not. 20 f. 119. 16. I 1441), Богут Богиновић из Трговишта (Deb. Not. 20, f. 57, 12. VIII 1440) и други. Поменути Johannes Richi склопио је трговачко друштво са Павлом Михаила за продају црвца у Италији. Deb. Not. 20, f. 65, 3. IX 1440.

[21] Браћа Јакша и Марко Тинтинићи су познати трговци са пословним везама у Србији. Као њихови дужници помињу се Богут Богиновић из Трговишта (Deb. Not. 19, f. 163', 16. IV 1440), Радоња син Тихосаве из Трговишта (касније се помиње као Тихосалић): Deb. Not. 19, f. 168, 6. 1440, затим исти Радоња у заједници са Ђуром Михаиловићем (Deb. Not. 19, f. 168, 6. V 1440), затим Богдан Миљеновић из Трговишта обавезује се да им испоручи црвац (Deb. Not. 20, f. 38', 10. VII 1440), Шаин Жуњевић из Јелеча (Deb. Not, 20, f. 35', 6. VII 1440) и други.

[22] Николи Мар. де Нале обраћали су се често људи из Трговишта. Тако Богдан Миленовић се код њега задужио (Deb. Not. 17, f. 254, 19. III 1436), Радоња Тихосалић и Радохна Дабиновић, обојица из Трговишта (Deb. Not. 20, f. 58, 14. VIII 1440 и f. 96, 22. XI 1440), а сам Радоња следеће године (Deb. Not. 20, f. 132', 14. II 1441), Ђура Михаиловић из Трговишта (Deb. Not. 20, f. 61, 14. VIII 1440), Ракац Скандалић из Трговишта (Deb. Not. 20, f. 79, 14. X 1440), Влад Андрић из Трговишта (Deb. Not. 20, f. 98', 24. XI 1440), Шаин Жуњевић из Јелеча (Deb. Not. 18, f. 55', 23. V 1438) и други.

Сада бих прешла на питање убикације Трговишта. То сам разматрала због два разлога. Прво, и данас постоје у научној литератури дивергентна мишљења о месту на коме се налазило Трговиште и, друго, сигурна убикација Трговишта на месту званом Пазариште код Новог Пазара доприноси битно бољем упознавању привредног живота дуж пута Нови Пазар–Сјеница–Пријепоље, јер је у том случају Трговиште путем преко Дојевића везано за Пријепоље и важан правац према Дубровнику. Историја Пријепоља у XV веку много добија сигурном убикацијом Трговишта.

Сврха овога рада није да постојећим мишљењима дода једно ново, него да покуша да историјским подацима докаже његов положај. То је тим потребније што су археолошки радови на Пазаришту поодмакли, па смо у извесном смислу дужни да тим напорима додамо и своја истраживања.

Одавно се у науци зна за Трговиште. Радовима К. Јиречека оно је ушло у научни хоризонт. Подаци које је он прикупио указивали су да је реч о једном тргу који се у привредном животу Србије јавља у другој половини XIV века да би током XV века доживео свој нагли успон. Међутим, већ прва размишљања о Трговишту означила су почетак лутања у тражењу стварне локације. Сам К. Јиречек се колебао. Прво је у свом раду *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, објављеном у Прагу 1879. године, мислио да је Трговиште у ствари Нови Пазар.[23] Касније, у својој *Историји Срба* он одустаје од тога мишљења и на основу података, изнетих код Гиљфердинга, Ст. Новаковића и Ј. Цвијића, он почиње да повезује Трговиште са Расом. Већ тада је упозорио да је Јенибазар, односно Нови Пазар основао турски војсковођа Исабег Исаковић у другој половини XV века, а Трговиште је потражио на локалитету Пазариште, 7 km западно од Новог Пазара, где се и данас врше истраживања.[24] Тиме је славни научник изрекао мишљење које је битно утицало на даљи ток истраживања.

У Јиречекову идентификацију Новог Пазара са Трговиштем посумњао је још К. Костић 1899. године, да би касније у своме раду, посмртно објављеном, своју мисао поткрепио подацима који су му тада стајали на располагању.[25] У новије време је И. Божић изнео мишљење о независном постојању Новог Пазара и Трговишта.[26] Тај

[23] Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 266.

[24] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 256; 422; II 334-335.

[25] К. Костић, *Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку*, Београд, 1899, 199; исти, *Наши нови градови на југу*, изд. СКЗ, Београд 1922, 26-27.

[26] И. Божић, *Дубровник и Турска*, Београд 1952, 286-7.

закључак граде и решавају у науци подаци из Хисторијског архива у Дубровнику. Године 1461. одређени су конзули посебно за Нови Пазар, посебно за Трговиште, што значи да исте године несумњиво постоје ова насеља.[27]

Ако Трговиште сигурно нема везе са Новим Пазаром, још се, судећи по научној литератури, јављају колебања око места тога насеља. Поставља се питање да ли га треба тражити на месту данашњег Рожаја или на локалитету Пазариште код Новог Пазара, или било где друго.

За Рожај као могуће Трговиште изјаснили су се разни писци. То је учинио К. Костић у оба своја рада позивајући се на податак да су Турци рожајски крај називали Трговиштем.[28] Својевремено је и Т. Ипен скренуо пажњу на податак да су Турци 1865. године у време реорганизовања босанског вилајета Рожај под именом Трговиште прикључили (заједно са Пештером) казама Сјенице и Нови Пазар. Исти писац истиче да је само насеље Рожај било средиште тога краја, али упозорава да ту нема посебног места са именом Трговиште или Ески Пазар, како се то, по његовом тврђењу, налази на картама.[29] Недавно је то мишљење о Рожају као наследнику старог Трговишта изрекао и Б. Храбак.[30]

Данас, после објављивања турског дефтера за област Бранковића, није спорно да је 1455. године, када је попис вршен, постојала нахија Трговиште. Она је обухватала насеља у рожајском крају.[31]

Постоји читава мала литература и о Пазаришту. А. Ф. Гиљфердинг је на свом чувеном путовању кроз Стару Србију 1858. године сазнао да постоји локалитет Пазариште или Стари Пазар на месту на којем Рашка прелази у малу котлину, али је мислио да је то подграђе старог Раса.[32] Ст. Новаковић је, у трагању за Расом, издвојио Пазариште као локалитет на коме је Гиљфердинг запазио развалине, које је он поистоветио са остацима старог Раса, не Трговишта. Међутим, његова локација Пазаришта је друкчија. Ст.

[27] Cons. Min. XV, f. 157 и f. 174. Вредност тих података запазио је још К. Јиречек. Уп. његове исписе у раду И. Руварца, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА 62 (1901), 24.

[28] К. Костић, *Трговински центри и друмови*, 199; исти, *Наши градови на југу*, 77.

[29] Th. Ippen, *Novibazar und Kosovo (Das alte Raszien)*, Wien 1892, 111; 114.

[30] Б. Храбак, *Пословни људи Полимља*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III, Пријепоље 1976, 236.

[31] Monumenta turcica II, Sarajevo 1972, 3–6.

[32] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, 1972, 134.

Новаковић каже да се оно налази на левој обали Рашке „где се она састаје с речицом Људском".[33] Данашње Пазариште на коме се врше истраживања налази се на месту где Рашка прима воде Себечевске реке. Већ цитирани Т. Ипен наводи да су се у његово време (крајем XIX века) на локалитету Пазариште или Трговиште или турски Ески Базар виделе рушевине неког старог насеља.[34] Јован Цвијић је први објавио скицу локалитета Пазаришта на ставама Себечевске реке и Рашке, али није веровао да је реч о насељу Трговиште, него о Расу.[35] Када су после Другог светског рата почела истраживања старих српских градова, оживео је интерес за локалитет Пазариште. А. Дероко је тврдио да на њему нема трагова насеља.[36] То је утицало на друге научнике. М. Динић је тек у једном од својих последњих радова изрекао мишљење о локалитетима Пазариште и Градина. Сматрао је да се на месту званом Пазариште код Новог Пазара налазило средњовековно Трговиште. На жалост, своје мишљење није поткрепио доказима.[37]

Као што се види из наведеног прегледа литературе, локалитет Пазариште одавно је привукао пажњу научника. Једни су у њему видели Рас, односно подграђе Раса, а други Трговиште. Иако ауторитативна мишљења, остала су у области претпоставке. Могући садржај живота на Пазаришту тиме није стварно откривен. И даље су само у новом облику нуђена стара решења.[38]

Овом приликом треба разјаснити неке основне ствари. Сама реч „трговиште" у српском означава свако насеље које је настало на месту сталне или повремене трговине.[39] Према А. Белићу, наставком „иште" у нашем језику граде се именице од именица са значењем места на коме је било оно што значи именица (блатиште, црквиште и друго). Исти аутор указује да има случајева када се истим наставком „иште" граде од именица нове именице које значе место у вези са првом именицом (ватриште - место где је ватра, пазариште - место

[33] Ст. Новаковић, *Немањићске престонице Рас - Пауни - Неродимље*, Глас СКА 87 (1911), 12-13.

[34] Th. Ippen, o. c. 122.

[35] Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије III*, Београд, 1911, 1150; 1152.

[36] А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950, 135-6.

[37] М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета XI–1 (1970), 247.

[38] *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 56; 162.

[39] Ст. Новаковић, *Град, трг, варош*, Наставник III, Београд 1892, 7 и изд. Матице Српске, и СКЗ, *Из српске историје*, Нови Сад - Београд, 1966, 149.

где бива пазар и друго).[40] Према томе, реч „трговиште" не мора бити напуштени трг, него трг на коме се тргује у време када се име образује.

У Србији је увек било и сада има више Трговишта. Према томе, наш је задатак да вести које имамо о Трговишту у XIV и XV веку вежемо за једно одређено место или више њих. За то су потребна прецизна истраживања и готово сваки податак мора бити проверен пре но што се припише појединoм насељу.

Трагајући за локацијом Трговишта, сигурнију основу од досадашњих пружају подаци о делатности његових становника на трговачким путевима. Поново бисмо скренули пажњу на Шаина Жуњевића. Он није био родом из Трговишта, али је у њему много радио.

За Шаина Жуњевића извори кажу врло доследно да је из Јелеча или Подјелеча. Таквих података има много.[41] Сада се поставља питање из ког је Јелеча тај Шаин Жуњевић. О томе постоје различита мишљења. Од првог податка о њему у *Историји Срба* К. Јиречека, његову личност прате неспоразуми. Додуше, подаци о њему саопштени су увек у ширим оквирима других тема: или је то било учвршћивање Турака у Србији,[42] или делатност Дубровчана у Србији,[43] или појава домаћих трговаца,[44] или трговина у земљама херцега Стефана Вукчића Косаче.[45]

Први је Шаина Жуњевића увео у модерну историјску литературу К. Јиречек саопштавајући један податак из 1438. године, када је Шаин подигао тужбу у Дубровнику поводом пљачке коју је доживео у Србији. Тада је тврдио да је намеравао да отпутује из Србије са товаром сребра који је припадао дубровачким трговцима, али су га потказали Турцима који су га опљачкали. Сведоци у спору, који се тим поводом развио, тврдили су да су Шаина видели у Звечану. Овај је податак К. Јиречек пропратио напоменом да Шаинов Јелеч или

[40] А. Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик*, II део: *Наука о пореклу речи*, Београд 1949, 148-149.

[41] Sayn Zugnevich de Jelecio: Deb Not. 16, f. 163, 8. II 1434. Да је био „из Јелеча" стоји више пута: Deb. Not. 16, f. 201, 22. IV 1434; f. 242', 13. VII 1434; f. 288', 13. X 1434; Deb. Not. 17, f. 42', 24. I 1435 и др. Забележено је више пута да је „de subtus Jeleze": Deb. Not. 19, f. 99, 21. XI 1439; или „de sotto Jeleze": Deb. Not. 19, f. 100, 21. XI 1439; или „de subtus Jeliez": Deb. Not 19, f. 123, 28. I 1440. год. и др.

[42] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 332-333,

[43] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 75.

[44] И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку*, Зборник радова „Ослобођење градова од Турака", Београд 1970, 94-95.

[45] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 144-145.

Подјелеч не треба везивати за град Јелеч југоисточно од Новог Пазара него за истоимени град односно село у фочанском крају.[46]

О припадности Шаина Жуњевића босанској, односно српској историји XV века изнета су различита мишљења. Једни га сматрају трговцем у Србији и подаником српског владара,[47] а други босанским трговцем.[48]

Подаци којима располажемо из Хисторијског архива у Дубровнику показују да је Шаин Жуњевић српски трговац. Он је често сарађивао са људима из Трговишта. Знамо да је јануара 1440. године дао јемство за Миљена Добровојевића из Трговишта, када се овај задуживао у Дубровнику. Када Миљен Добровојевић није успео да плати дуг, кредитор Матија Ђурђевић је на Шаина Жуњевића пренео своја потраживања.[49] Као што је већ поменуто, ослободио је у Дубровнику затвора пљеваљског трговца Радашина Новаковића.[50] Године 1438. налазимо га у Звечану.[51] Пословних веза имао је са Дамјаном Јунија Ђурђевићем, добро познатим у историји Србије тога доба. Код њега се више пута задуживао,[52] браћи Јакши и Марку Тинтинићима испоручивао је робу, а зна се да су они радили у Србији.[53]

Прикупљени подаци граде закључак да је Шаин Жуњевић из Подјелеча радио у заједници са људима из Трговишта и онима из Пљеваља, колико знамо не са трговцима из Босне. И није он једини трговац који је са товарима робе кретао преко Пријепоља и Пљеваља према Дубровнику. Његове пословне везе са људима из других српских насеља откривају, чини се, једну појаву: удруживање средстава и знања у трговању са Дубровником, ортачки наступ људи из разних места. Да његова делатност није усамљена појава потврђују вести о пословним везама Радича Богишића из Трговишта са Радичем Довољићем из Пријепоља.[54] А када је већ поменути Живко Богишић

[46] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 332, нап. 20. Ту је наведен један податак из Дубровачког архива у коме се помиње Подјелеч као место из којег је био један „човек" Радослава Павловића. Тај податак је касније у целости објавио М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, Глас СКА 182 (1940), 168-9. Реч је о Раденку Обијачићу из Подјелеча босанског и нема никакве везе са Србијом.

[47] И. Божић, *Дубровник и Турска*, 75; И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца*, 96, нап. 59а.

[48] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача*, 144-5; D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, не помиње Шаина Жуњевића као босанског трговца.

[49] Deb. Not. 19, f. 123', 30 I 1440 односно 1. VII in marg.

[50] Div. Canc. 49, f. 300, 19. V 1436.

[51] К. Јиречек, *Историја Срба II*, 332-333.

[52] Уп. нап. 12.

[53] Deb. Not. 20, f. 35', 6. VII 1440.

[54] Deb. Not. 19, f. 126, 1. II 1440 и f. 127, 4. II 1440.

из Трговишта ишао са робом у Србију – носио је тканине – опљачкао га је један Пријепољац, што значи да је ишао путем који је пролазио кроз то насеље.[55]

Изложени подаци упућују на још један закључак. Шаинов Јелеч, односно Подјелеч и Трговиште су два блиска насеља и то дуж пута или недалеко од пута који је из Србије водио преко Пријепоља и Пљеваља за Дубровник. На тако ограниченом простору јасно је да је реч о путу који је од данашњег Новог Пазара ишао преко Сјенице према Пријепољу, Пљевљима и даље према Дубровнику. Другог пута нема.

Град Јелеч је у српској историји добро познат. Налази се јужно од Новог Пазара и недавно је дат кратак преглед његове прошлости. Северозападне падине Рогозне и данас се називају Јелечем, а у тој области се налази мало село Жуњевиће.[57] У светлу изнетих вести о делатностима Шаина Жуњевића у Србији сасвим је извесно да Шаинов Јелеч управо ту треба тражити. Напомињемо да се село Жуњевиће помиње у једном запису у рукопису манастира Грачанице из 1568. године.[58]

Ако је Шаинов Јелеч управо овај у Србији, онда на путу који је преко Пријепоља и Пљеваља водио за Дубровник није тешко открити и Трговиште. То је, по нашем мишљењу, локалитет Пазариште на месту где се Себечевска река улива у Рашку, 7 km западно од Новог Пазара. На то упућује и топонимија. Као што је познато, када је турски војсковођа Исабег Исаковић основао ново насеље и назвао га Новим Пазаром, очигледно је да је у близини постојало неко старије насеље, неки Стари Пазар, или Трговиште, како је то у српском језику уобичајено. И то старије насеље морало се налазити недалеко од новог турског насеља. Познато је безброј примера да се изградњом новог насеља поред старог јавља и ознака „нови" уз старији топоним. Према томе, постојање Трговишта, на месту где се Себечевска река улива у Рашку, у подножју Градине, изазвало је стварање топонима Нови Пазар. Раздаљина је око 10 km. У околини Новог Пазара, колико се сада зна, нема података о неком другом Трговишту, а изгледа јасно да рожајско Трговиште не долази у обзир као место које је могло утицати на стварање Новог Пазара.

---

[55] Lam. de foris XV, f. 218, 17. VI 1442.

[56] А. Дероко, *Средњовековни градови*, 117-118; *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 155-7.

[57] Секција Нови Пазар 3, размера 1:50000.

[58] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III*, Београд, 1905, 160. Запис је објављен и датиран према читању Ст. Димитријевића.

Наравно, то још не значи да све податке које имамо о Трговишту у XIV и XV веку треба аутоматски везати за насеље које је постојало на Пазаришту. Тек пажљива анализа сваког од њих може спречити стварање нових забуна.

Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку,
Зборник „Сеоски дани С. Вукосављевића" 4,
Пријепоље 1976, 141-151.

ОПИС БЕОГРАДА У XV ВЕКУ

Средњовековни Београд је, судећи по сачуваним сведочанствима, остављао дубок утисак на савременике, путнике и освајаче. Његов изузетан положај на ставама двеју река увек је мамио речи дивљења и усхићења. Надахњивао је многе да тим поводом изрекну најлепше похвале. Кратке или богато украшене, оне се налазе у многим текстовима. Градитељска делатност је у њему овековечена изванредним бедемима, кулама, мостовима, дворцем, црквама. Нарочито је у XV веку ту људска рука много стварала. Био је то леп град. Његовим су утврђењима писци тражили европске узоре.

Међутим, то мноштво похвала изречених на рачун града је и готово све што су нам генерације и генерације његових житеља, савременика и ратника оставиле о њему. Мало је оних који су своје дивљење пропратили конкретним подацима о његовом изгледу. То је, на свој начин, учинио Константин Филозоф пишући о деспоту Стефану Лазаревићу и његовој делатности у Београду. Оставио је леп опис града који је досада и једини којим наука располаже из средњег века.[1] У њему су ревносно и често тражени стварни објекти средњовековног Београда. Константинов текст сав саткан од реторских фраза, нажалост, мало је захвалан за такву врсту истраживања.[2] То је утолико више за жаљење што су у новије доба археолошка истраживања знатно обогатила знања о топографији Београда. Иако се она крећу углавном у очекиваним оквирима, сигурно је да су пружила поуздана обавештења о лику града, његовим важнијим деловима, понекад и о фазама развитка.[3]

---

[1] Константин Филозоф, *Биографија деспота Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 285-288; превод Л. Мирковића, изд. СКЗ, књ. 265, Београд 1936, 83-86.

[2] У новије време такав покушај је учинила Г. Марјановић-Вујовић, *Пристаниште Београдског града од почетка XV до почетка XVIII века*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда 11 (1970) 6. Уп. осврт Ј. Калић, Историјски гласник 1 (1971), 59-65.

[3] У књизи Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, изд. СКЗ, Београд 1967, нема посебног поглавља о топографији Београда. У време писања књиге није било озбиљнијих археолошких истраживања на тлу старог града. Како су се она управо последњих година умножила створени су услови да се томе послу приступи.

Овом приликом објављујемо један досада непознати опис Београда 1456. године. Саставио га је фрањевац Јован Таљакоцо. Са текстом Константина Филозофа он представља целину. Раздваја их двадесетак година. Драгоцено је што су то два различита писца. Константин Филозоф овековечује градњу деспотовог доба, Јован Таљакоцо припада угарском периоду владе. Први припада свету православља, други је фрањевачки монах. Константин Филозоф не крије своје одушевљење за дело српског владара, Таљакоцо мирно процењује снагу градских бедема. Први је писао у миру далеко ван београдских зидина, други је био у њиховом загрљају, у време најжешћих борби за опстанак. Двадесетак година београдске историје пружило је овим људима сасвим различите оквире размишљања. То показује сву динамичност историје града, ствара могућности да се упореде два погледа на свет и открије отсјај који је у њима остављао београдски град.

Да би се боље схватила вредност Таљакоцовог извештаја указаћемо на неколико важних појединости.

Јован Таљакоцо је дошао у Београд лета 1456. године као пратилац чувеног фрањевачког проповедника Јована Капистрана, који се, уз сагласност папе Каликста III, ставио на чело крсташке војске која је кренула у помоћ Београду. Тренутак је био заиста озбиљан. Решавала се судбина не само Београда, него и других хришћанских земаља Европе. Распрострањено је било уверење да ће Турци, ако једном освоје Београд, угрозити и друге народе, на првом месту Угарску и Италију.[4] Знало се да је за Турке Београд био само прва мета, за средњу Европу последње упориште на коме се они ту, надомак панонске низије, још могу зауставити. Нико није сумњао у то да се води једна европска битка под његовим зидинама. Па ипак, толико истицана и подстицана, хришћанска солидарност је издала Београд јула месеца 1456. године. После више сабора, разних облика међународног договарања, после много положених заклетви да ће се у рат кренути, догодило се да се на поприште борби упутила само крсташка војска коју су многобројни проповедници усрдно окупљали у разним европским земљама (Немачка, Аустрија, Угарска, Пољска, Чешка и друге). Крсташка војска сиротиње била је једини вид помоћи опседнутоме Београду. Предводио ју је Јован Капистран. Њега је пратила група монаха међу којима је био и Јован Таљакоцо, који је старом Капистрану, као његов сународник и сабрат, изгледа, био најближи.[5]

[4] Iohannes de Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradensi*, ed. L. Wadding, Annales Minorum XII, Ad Claras Aquas 1931, 777.

[5] Таљакоцо је остао уз Капистрана до његове смрти. Њему је Капистран поверио своје књиге: N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle IV*, Bucarest 1915, 165; J. Hofer, *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*, Bibliotheca Franciscana I, Romae 1964, 604.

Јован Таљакоцо је ушао у Београд 2. јула 1456. године са групом крсташа коју је Капистран увео у град непосредно пред затварање непријатељског обруча око града.[6] Током читавог јула 1456. године он је био у Београду, повремено је одлазио у логор крсташке војске код Земуна. Доживео је часове најтежих искушења, глади, безнађа у граду. Сам се разболео боравећи у њему, учествовао је у неким борбама (битка ван града 22. јула), посматрао је град у данима великог славља после тешко извојеване победе и куге која је убрзо замрачила радост преживелих.[7] Таљакоцо је не само савременик и очевидац, он је учесник у догађајима који су се одиграли.

Таљакоцо је написао четири извештаја о догађајима у Београду. У виду писама разаслао их је својим пријатељима. Први текст саставио је непосредно после победе, 28. јула 1456. године пишући на коленима на лађи, под Београдом. Текст је писан италијанским језиком, „in lengua materna“, како то сам писац бележи.[8] Petrus de Jacovuccio, суграђанин Таљакоцов, означен је као прималац другог писма које му је Таљакоцо упутио 15. септембра 1457. године.[9] Текст је посвећен животу Јована Капистрана, његовим делима, па између осталог и догађајима код Београда. Трећи извештај је сачињен за познатог фрањевца Јакова из Марке 22. јула 1460. године.[10] Њему је посветио Таљакоцо и свој четврти текст, који је упућен из Фиренце 10. фебруара 1461. године.[11]

Од наведених текстова које је овај италијански монах саставио у славу Капистранових дела, најопширније је треће писмо. Састављено је на дан четврте годишњице победе код Београда (22. јули 1460. године) и садржи многе појединости којих нема у осталим извештајима. Писано је пажљиво са намером да се што више каже и докаже, а по обиму достиже димензије мале књиге. У њему се налази и опис Београда који овом приликом објављујемо.

О вредностима Таљакоцових извештаја у науци постоје опречна мишљења. Једни му пребацују хвалисавост и склоност ка

[6] L. Thallóczy - Á. Aldásy, Magyarország mellèktartományainak oklevéltára (MHH XXXI-II), Budapest 1907, 381.

[7] Уп. L. Thallóczy - Á. Aldásy, o.c. 380-388 и другде. На много места он говори као очевидац.

[8] Цео текст писма објављен је у збирци L. Thallóczy - Á. Aldásy, o.c. 380-388; у изводу и делимично у преводу: N. Jorga, *Notes IV*, 136–141.

[9] Делимично је објављено: N. Jorga, *Notes IV*, 158-163.

[10] L. Wadding, o.c. 384-403.

[11] Acta Sanctorum, Oct. X, Parisiis et Romae 1869, 389-402.

измишљању, други га сматрају верним посредником између стварних догађаја и јавности којој се у ствари Таљакоцо и обраћа преко својих пријатеља и учитеља.[12] Углавном су његова казивања оцењивали по подацима које је пружио о улози Јована Капистрана на једној односно Јанка Хуњадија на другој страни. Модерни истраживачи су бранећи једног односно другог вођу хришћанске војске осуђивали или прихватали његова тврђења више но што су поредили читав садржај његових писама са осталим изворима о истим догађајима. Тако је Таљакоцо углавном оцењиван кроз призму само једног дела сопственог казивања (о Капистрану односно Хуњадију). Покушаји да се у његовом тексту раздвоје тенденциозност и субјективност од стварних чињеница више се наслућују као циљ но што је он остварен.[13]

Лично Таљакоцово учешће у крсташком походу 1456. године дало је његовим речима посебну вредност. Он пише на основу аутопсије, како је то давно запажено. То није спорно. Спорно је, међутим, колико је он своје опаске, запажања потчињавао основној идеји којом се руководио - да прослави дела Јована Капистрана, да му обезбеди канонизацију и прибави признања. То је у основи питање колико су циљеви замаглили чињенице, колико су утицали на намерну селекцију саопштених података. На том се подручју углавном разилазе мишљења научника. Пошто од одговора на то питање у великој мери зависи и употребљивост његових података, сматрамо потребним да се на њему задржимо.

Нема сумње да је Таљакоцов текст оптерећен жељом да се истакне Капистранова личност. Његова писма представљају готово скице за житије о Капистрану. Писац је сав прожет величином Капистранова дела. Ставио га је у средиште своје пажње не штедећи речи дивљења за делатност свога сабрата. Управо кроз њу он приказује догађаје. То је његов угао посматрања који не скрива. Он га намеће читаоцима, ту налази подстицај за писање трећег писма упућеног Јакову из Марке. По његовим речима Капистранова дела нису нашла право место међу савременим извештајима о борбама код Београда, у некима се она чак и не помињу, што Таљакоцо сма-

[12] G. Voigt, *Johannes von Capistrano, ein Heiliger des fünfzehnten Jahrhunderts*, Historische Zeitschrift 10 (1863) 76; 83, сматра да Таљакоцо искривљује догађаје да би прославио Капистрана, док J. Hofer, *Der Sieger von Belgrad 1456*, Historisches Jahrbuch der Görres– Gesellschaft 51 (1931), Köln, 191-192, настоји да одбрани Таљакоца од таквих замерки.

[13] Уп. R. Lechat, *Lettres de Jean de Tagliacozzo sur le siège de Belgrade et la mort de S. Jean de Capistran*, Analecta Bollandiana 39 (1921) 141-151; F. Babinger, *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21/22 Juli 1456*, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philos. - Hist. Klasse, Sitzungsberichte, Heft 6, München 1957.

тра великом неправдом учињеном не само Капистрану него и историјској истини.[14]

Таљакоцо је много допринео стварању легенде око Капистранове личности. Из писма у писмо он је пажљиво гради. У првом писму, послатом из Београда 28. јула 1456. године, Таљакоцо истиче Капистранове заслуге за победу.[15] Следеће године се оне још рељефније приказују и пореде са држањем Јанка Хуњадија који је, изгубивши наду да се Београд може одбранити, у одсудним тренуцима пред општи турски напад, напустио поприште борби спасавајући своју личност,[16] а у тексту упућеном Јакову из Марке 1460. године саопштавају се многе појединости које поткрепљују несразмерно велике заслуге фрањевачког вође у односу на угарског врховног заповедника.[17] Број турских војника против којих се Капистран борио, расте из писма у писмо: прво сазнајемо да их је било 100.000, затим 160.000 да би на крају цифра од 200.000 употпунила утисак о тежини извојеване победе.[18] Како су се догађаји удаљавали расле су амбиције вођа да их припишу себи. На једној страни пишу се многобројни текстови у славу Хуњадијевог лика који готово преплављују не само Угарску него и многе европске дворове, на другој страни множе се хагиографски елементи у списима фрањевачких монаха. Изражава их и Таљакоцо. Описујући борбу ван града 22. јула он у првом писму помиње само свој страх за живот Капистранов,[19] у другом писму је већ опширнији да би у трећем тврдио да су стреле турских војника избегавале светитеља, као да су ветром даље ношене.[20] У његовом тексту има доста општих места типичних за хагиографске саставе, појединости које читаоцу доказују да је Капистран божанском вољом руковођен остварио велико дело хришћанске победе.[21]

Па ипак, Јован Капистран није једина тема о којој Таљакоцо пише. Његов је видик шири, радозналост већа. Он приказује и догађаје

[14] L. Wadding, o.c. 794.

[15] Капистран даноноћно окупља крсташе, подстиче их на борбу, стара се о појачањима која се упућују у град; Хуњади од њега тражи савете. Таљакоцо додаје да су се крсташи само њему потчињавали: L. Thallóczy - Á. Aldásy, o.c. 384.

[16] N. Jorga, *Notes IV*, 161.

[17] Таљакоцо упућује оштре речи на рачун оних који желе да умање Капистранову улогу: L. Wadding, o.c. 794.

[18] Уп. R. Lechat, *Lettres de Jean de Tagliacozzo*, 144.

[19] L. Thallóczy - Á. Aldásy, o.c. 386.

[20] L. Wadding, o.c. 784-785.

[21] Уп. одељак о гласовима које је Капистран чуо у цркви: L. Wadding, o.c. 751, или вест о стрели коју је Капистран видео у Петроварадину и која га је охрабрила да иде даље (L. Wadding, o.c. 754 и др.).

који немају непосредне везе са личношћу прослављеног фрањевца. У његовом трећем писму налазимо податке о делатности папског легата Карвахала, који није одобравао све Капистранове поступке, вести о смрти асишког епископа у Петроварадину,[22] о окупљању угарског племства у Београду.[23] Он тачно бележи имена ердељског војводе Николе Илочког, кастелана Михаила Силађија, мачванског бана Јована Короҕског. Њему је познато да је Београд био под управом мачванског бана.[24] И друге историјске чињенице су у његовом делу верно приказане. Он је тачно обавештен о родбинским везама између Јанка Хуњадија и Михаила Силађија, о њиховој тесној сарадњи на војном пољу.[25] Његова тврђења се потпуно потврђују другим савременим изворима. У свом излагању Таљакоцо се позива на вести које је српски деспот Ђурађ Бранковић послао о стању у турском табору после повлачења војске,[26] зна да је босански краљ писмима извештавао о величини турског пораза.[27]

Таљакоцо настоји да буде објективан у приказивању догађаја, нарочито оних који не оспоравају заслуге Капистранове. Тако на пример, наводи различита мишљења која постоје о току крсташке борбе ван града,[28] када није сигуран у своја тумачења он то и наводи (credo, nescio).[29] Покушава да оцрта заслуге Јанка Хуњадија и Михаила Силађија, понекад се позива на њихове речи.[30]

Већ је запажено у науци да је Таљакоцо пишући своје треће писмо имао пред собом и више од сопствених сећања.[31] Он се у тексту позива на исказе других учесника (Хуњадија, Силађија, појединих монаха).[32] У више наврата он наводи казивања пребега из турске војске. Понекад читаоца упозорава да је забележио оно што се „прича", ограђујући се на неки начин од таквог податка.[33]

Неоспорно је да је Јован Таљакоцо добро познавао прилике у Београду и око њега. Он их је у основи тачно приказао.[34] Хагио-

[22] L. Wadding, o.c. 794.
[23] L. Wadding, o.c. 793-794.
[24] L. Wadding, o.c. 751; 767; 794.
[25] L. Wadding, o.c. 772.
[26] L. Wadding, o.c. 792.
[27] ib.
[28] L. Wadding, o.c. 781-782.
[29] L. Wadding, o.c. 782.
[30] L. Wadding, o.c. 789; 792.
[31] R. Lechat, *Lettres de Jean de Tagliacozzo,* 142-143.
[32] Био је очигледно добро обавештен: L. Wadding, o.c. 793.
[33] L. Wadding, o.c. 757; 794.
[34] Своју истинољубивост Таљакоцо радо истиче. Заклиње се да пише „quae propriis oculis vidi et manibus contrectavi": L. Wadding, o.c. 785; 789; 795-6.

графски делови његова текста не угрожавају тачност његових вести о самом Београду. За Таљакоца је опис Београда опис *попришта* борбе у којој је Капистран учествовао. Он ничим не служи стварању легенде око Капистранове личности и због тога спада међу најверодостојније одломке његова дела. Опис Београда је у науци остао незапажен управо због тога што су стране научнике занимали ток борбе и место које су у њој имали главни учесници (Капистран и Хуњади), а старија домаћа историографија није успела да савлада извесно неповерење према казивањима фрањевачког монаха.[35] Тако је овај опис остао ван интереса оних који су Таљакоцов текст најпажљивије читали.

Опис Београда је уклопљен у текст којим се приказује општи јуриш турске војске на град у току ноћи између 21. и 22. јула 1456. године.[36] Том приликом Таљакоцо каже:

„Hic, licet cum difficultate notandum, ut scit vestra Paternitas (sc. Јаков из Марке), illud castrum Namderalbe esse tripartitum; primum continet magnam circuitum et planitiem; hic sunt casae habitabiles quam plurium nobilium; huius primi castri muri destructi erant; et cum de hoc sit aditus sive descensus ad civitatem et aditus ad alia duo castra interiora, et sine quo nemo alia posset occupare, hoc Turci potiri conabantur, hoc intrare, huius planitiem occupare. Secundum est minus, sed est apprime vallatum a latere primi, magnis fossatis et difficilibus turribus et propugnaculis munitum, ad quod de maiori planitie non est aditus nisi per unicam portam et per pontem elevabilem; de hoc secundo est aditus ad tertium, multo minus sed difficillimum. In hoc est illa turris, quae vocatur „Noli timere", de qua superius tactum est; in hoc sunt regiae mansiones, tanquam in loco tutissimo; hic sunt fenestrae altissimae versus civitatem, hic est porta posterior, qua descendi potest ad civitatem et Danubium intrari; hic libri beati patris, hic reliquiae, hic maiores bombardae; per hanc portam, occupato castello, possunt homines salvari; per hanc obsessis, si non obsit civitas,[37] possunt praesidia mitti. Hic stabant fratres, hic omnia servabant."[38]

Да бисмо открили прави садржај појединих израза које Таљакоцо у наведеном одељку наводи, извршили смо анализу њихове употребе у читавом његовом тексту.

[35] Н. Крстић, *Бој под Београдом г. 1456*, Гласник СУД 19 (1866) 50-51, зна за Таљакоца, али ни изблиза није искористио све његове податке.
[36] Због важности текста објављујемо га у целини и у оригиналу.
[37] Нап. изд. obsessis in civitate (L. Wadding, o.c. 775).
[38] L. Wadding, o.c. 774-775.

Castrum – Civitas

Таљакоцо у свом извештају реч „castrum“ употребљава на два начина: прво, да уопштено читаоцима представи београдски град и друго, да означи Горњи град. Прво значење налази се уз општије податке или у тексту који се може односити и на читав град (castrum Namderalbe, Namderalbensis castri ... castellanus).[39] Јован Капистран из Угарске „versus ipsum castrum ... per navigio descendere coepit“.[40] Турци опседају „castrum“.[41] Угарски краљ „praefecerat illi castro dominum Michaelem (sc. Силађи) et dominum Iohannem Bastidam“.[42] Ако се из наведених примера може помишљати да реч „castrum“ обухвата и Горњи и Доњи град, Таљакоцо одмах пружа сигурне доказе да сасвим јасно разликује „castrum“ и „civitas“. На једном месту сазнајемо да Турци „miro modo maximos et rotundos lapides in altum ad interficiendum homines die noctuque sine intermissione tam *in castro, quam in civitate proiiciebant*“.[43] Боравећи у Београду од 2. до 14. јула Таљакоцо каже „erat iam in castro quam in civitate pestis valida et penuria maxima“.[44] У време бомбардовања „quidam terribilissimus lapis, e maioribus bombardis exiens *ac castrum ac civitatem* transcendens praeter voluntatem emittentis, decidit super illam ... galeam“.[45] Помињу се и „naviculae autem civitatis“, које су учествовале у борби на Дунаву.[46] После победе на реци 14. јула унете су намирнице у Београд „sicque *tam civitas quam castrum* signa laetitiae ostendunt“.[47] Када је Капистран уочи општег турског јуриша увео 4.000 крсташа „ad castrum“, Таљакоцо додаје „et *castrum et civitas* signa

[39] L. Wadding, o.c. 750.

[40] L. Wadding, o.c. 753; затим се наводи да Капистран иде са крсташима „ad castrum“: L. Wadding, o.c. 754; група крсташа је 2. јула ушла „in castrum ipsum“: L. Wadding, o.c. 754. Хуњади је јавио Капистрану „ut ex personis, quae ipse (sc. Capistranus) secum duxerat, partem in castro dimitteret, partem vero ad eum descendendo deduceret“: L. Wadding, o.c. 754.

[41] L. Wadding, o.c. 755.

[42] L. Wadding, o.c. 758. После успешне борбе на реци 14. јула „intrant uterque Johannes (sc. Хуњади и Капистран) castrum“: L. Wadding, o.c. 763. Капистран између 14. и 21. јула „crebro castrum ingrediebatur“: L. Wadding, o.c. 768-9.

[43] L. Wadding, o.c. 756.

[44] L. Wadding, o.c. 760.

[45] ib.

[46] L. Wadding, o.c. 761.

[47] L. Wadding, o.c. 763.

laetitiae libenter ostendunt“.[48] Смисао Таљакоцових израза најречитије показује одељак о повлачењу жена из Доњег у Горњи град. Уочи турског напада „plures mulieres *de civitate ad castrum* se contulerunt, praesertim potiores ac virgines, ne simul cum aliis in praedam aut in raptum darentur, tutius iudicantes in castro esse, quam in civitate tum ratione cruce signatorum, tum ratione fratrum, tum etiam quia non credebant castrum, quod tantis defensoribus a beato patre (sc. Јован Капистран) munitum erat, faciliter in manibus Turcorum devenire“.[49]

Изложени примери јасно показују да је Таљакоцо речју „castrum“ означавао Горњи град, а изразом „civitas“ - Доњи град. Он се увек прецизно изражавао пишући о појединим деловима града. Он их је не само добро познавао, него их је верно читаоцима приказивао. У његовом тексту у том погледу нема забуне. Чињеница је да се у његовом извештају чешће помиње castrum, т.ј. Горњи град но подграђе, civitas. То је и разумљиво, јер је castrum војнички био најзначајнији део Београда. Од његове отпорности зависила је и судбина житеља и самог Таљакоца тих дана. Управо то и објашњава употребу речи „castrum“ и у оним случајевима када се Београд уопштено помиње. То је Горњи град са којим Таљакоцо идентификује Београд у свим оним случајевима када не прецизира његове поједине делове.

Наведени опис Београда постаје сасвим јасан ако се имају у виду поменута значења речи „castrum“ и „civitas“ у Таљакоцовом излагању. Писац свом уваженом сабрату Јакову из Марке саопштава да је „castrum Namderalbe“, т.j. Горњи град, састављен из три дела. „Први“ град обухвата велики круг (sc. бедема) и равно поље и додаје да се ту налазе куће властеле. Пошто је тај „први“ град у току борби јула 1456. године био стална мета турских напада, његови су бедеми били већим делом разорени.[51] Таљакоцо га назива и „великим“ градом, свакако поредећи га са унутрашњим утврђењима мањих димензија,[52]

[48] L. Wadding, o.c. 772.

[49] ib.

[50] Зарobљеним турским заставама Михаило Силађи „per circuitum murorum castrum cinxerat et ornaverat“: L. Wadding, o.c. 763.

[51] L. Wadding, o.c. 774. Остале су делимично само неке куле: „Muri primi maioris castri penitus solo aequabantur, licet aliquae turrium particulae adhuc restarent ruinandae“: L. Wadding, o.c. 775.

[52] Уп. цитирани опис Београда. Турци су у току ноћи између 21. и 22. јула продрли преко зидина тог „првог“ града: „Hanc primam planitiem iam Turci turmatim intrabant cum maxima caede et percussione eorum... Iam sunt in castro in exteriori planitie fere septingenti Turci... Mulieres, quae ex planitie exteriori illuc laboriose confugerant, resolutis crinibus manebant dicentes... Multiplicabantur tum Turci in primo castro, licet multi a cruce signatis in ipso ingressu perderentur...“: L. Wadding, o.c. 775.

а понекад и „спољним“ градом имајући у виду његов положај у односу на унутрашња утврђења.[53]

Тај Таљакоцов „први“ град је у ствари плато Горњег града који је био опасан дебелим двоструким зидовима и мноштвом масивних кула. Зна се да су они постојали у доба деспота Стефана Лазаревића, не и колико им је етапа градње претходило.[54] Новија археолошка истраживања потврђују речи Таљакоца и допуњују их великим бројем нових података о броју кула, њиховим димензијама, положају.[55]

Из тог „првог“ града ишло се у Доњи град, који Таљакоцо прецизно означава речју „civitas“. Колико је Таљакоцо тачан показује и чињеница да он бележи да се „силази“ у Доњи град.[56] Из Горњег се града заиста *силазило* у Доњи град кроз капију коју помиње и Константин Филозоф у свом делу.[57] По Таљакоцу она се налазила ван склопа „унутрашњег утврђења“, пошто се каже да се из „првог“ града силазило у варош. То, наравно, не мора бити и једина комуникација Горњег са Доњим градом.

Из „првог“ града улазило се у друга два унутрашња града. Они се, по речима Таљакоца, могу освојити тек пошто се претходно овлада поменутом „равницом“ првог града, што су Турци силовито и покушавали у више наврата током борби јула 1456. године. „Други“ град је мањи од првог и веома утврђен у односу на њега. Снабдевен је био великим одбрамбеним јарком и снажним кулама и бедемима. Улазило се само кроз једна врата односно преко покретног моста који их је штитио.[58] Овај мост између „првог“ и „другог“ града одиграо је најзначајнију улогу у борбама које су вођене током ноћи између 21. и 22. јула 1456. године. На њему се водила најжешћа битка. Готово сви нападачи су ту изгинули заједно са већим бројем храбрих бранилаца. У тренутку турског продора он није био подигнут.[59] Недавно

[53] Противнапад су извршили крсташи „qui in circuitu castri exterioris erant“: L. Wadding, o.c. 776. Таљакоцо помиње и „magna exterioris castri planities“: L. Wadding, o.c. 777.

[54] Константин Филозоф, изд. В. Јагића, 286.

[55] Североисточни бедем Горњег града је већим делом истражен: С. Каначки, *Београдска тврђава. Конзерваторска анализа североисточног бедема Горњег града,* Зборник заштите споменика културе 16 (1965) 165-173; G. Marjanović–M. Popović, Arheološki pregled 10 (1968) 198-199; М. Поповић, *Утврђене средњовековне капије на североисточном бедему Београдског града*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда 9 (1970).

[56] Уп. текст описа, стр. 515 овог рада.

[57] Константин Филозоф, изд. В. Јагића, 287.

[58] Уп. текст описа, стр. 515 овог рада.

[59] Турци „irruunt in pontem, qui non erat elevatus, ut secundum castrum possent occupare; nam alia via, quam per pontem ad illud ire violenter non poterant... In hoc siquidem ponte

пронађени остаци масивних округлих стубова који су носили тај мост коначно потврђују тачност Таљакоцових запажања.[60] То стање је приказао и Константин Филозоф. Забележио је да постоје једна врата која „воде у кулу и имају такође мост преко рова са веригама“.[61] По свему судећи за двадесетак година колико раздваја ова два писца, битнијих промена на том делу града није било.

Из „другог“ града улазило се у „трећи“, најмањи и најбоље утврђени град. У њему се налазила кула Небојша, у њему су биле владарске зграде на којима је Таљакоцо запазио високе прозоре окренуте према вароши (Доњем граду). Ту су се налазила „задња врата“ којима се силазило у Доњи град и до дунавског пристаништа.[62] Јула 1456. године ту су чуване „свете књиге“ и реликвије, поред највећих топова, како то сликовито казује Таљакоцо.

На више места у тексту Таљакоцо помиње кулу Небојшу једноставно је називајући „великом кулом“. Да је то тако показује и то што се Таљакоцо у наведеном опису Горњег града, помињући Небојшу, позива на своје раније излагање о њој,[63] а у претходном тексту је писао само о једној изузетној кули. То је кула са звоном којим су грађани и браниоци обавештавани о лету турских топовских кугли. У њој су стално стајале страже, а браниоци су је користили и у друге сврхе. Ту су се налазили и најјачи топови којима су 1456. године нападани турски положаји око града.[64]

„Regiae mansiones“ у Таљакоцовом опису обухватају деспотов замак са пратећим зградама, које је и Константин Филозоф

acerrima pugna commissa est maximusque conflictus“: L. Wadding, o.c. 776. Ту је изгинуло највише хришћана: L. Wadding, o.c 792.

[60] M. Birtašević, Arheološki pregled 10 (1968) 194-198; иста, *Beogradska tvrđava, unutrašnje utvrđenje Gornjeg grada*, Arheološki pregled 11 (1969) 239.

[61] Константин Филозоф, изд. В. Јагића, 287; превод Л. Мирковића, 85.

[62] L. Wadding, o.c. 774: „hic est porta posterior, qua descendi potest ad civitatem et Danubium intrari“.

[63] L. Wadding, o.c. 774: „In hoc est illa turris, quae vocatur „Noli timere“, de qua superius tactum est“.

[64] Током дана „facto signo in maiori turri cum campanella, personae mansiones egredientes segregatimque stantes, respiciebant in aere lapides, qui vehementissime impulso pre grande milliare italicum in altum iactabantur...“: L. Wadding, o.c. 756. Касније писац додаје: „Nos autem, etsi in die ad sonum campanelle ad limina sive testudine sub arcubus ostiorum, portarum atque fenestrarum confugeremus...“: L. Wadding, o.c. 759. У току борби 1456. године Небојша кула је била оштећена: „turris illa maxima et quasi plumbea per medium scissa est, in qua manebant vigiles, et in qua signa fiebant ad evitationem bombardarum; de qua turri maximum canem cum quodam cornu verba formando quidam deridebat, et ex qua nonnulla damna castris Turcorum fiebant; nam me praesente tribus ictibus pingardae quidam sacerdos capellanus castri septem Turcos interemit“: L. Wadding, o.c. 771.

помињао у свом тексту.[65] Касније су га користиле угарске власти. У њему су боравили угарски краљеви у више наврата.

„Задња врата“ Таљакоцо изричито ставља у „трећи“, најмањи град. Тим су путем град напустили Михаило Силађи са угарском властелом и људи Јанка Хуњадија.[66] Ако се може сумњати у тачност податка о бекству свих угарских вођа из опседнутог града, не може се оспоравати чињеница да су та врата постојала. Таљакоцо их помиње више пута. Када су Турци у току ноћи између 21. и 22. јула били продрли у „први“ град, на равне површине Горњег града, Капистран је кроз поменута врата увео у тврђаву нова појачања.[67]

Таљакоцово тврђење да је Горњи град био састављен из три дела, једног „великог“ и два мања утврђења, налази потврду и у турској представи Београда, насталој највероватније крајем XV века. На њој се види Горњи град са мањим утврђењима заштићеним спољним бедемима, двоструким са копнене стране.[68] О „унутрашњем граду“ писао је и Константин Филозоф.[69] Таљакоцо га се тачно сећао, јер је у њему и сам боравио.[70] Понекад га назива и „малим“ градом у настојању да читаоцима што верније прикаже поједине делове Београда,[71] а једном и „тврђавом“.[72] У турском тексту којим

[65] Константин Филозоф, изд. Б. Јагића, 286; уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 97.

[66] L. Waddng, o.s. 775: „Quod videntes dominus Michael (sc. Siladi) ceterique nobiles simul et homines domini Ioannis (sc. Хуњади), omnibus bonis, quae erant in castro interiori in navibus positis, se ipsos per portam posteriorem castri minoris volentes salvare, se ad tuta reddere certant...“

[67] L. Wadding, o.c. 775: „Pater autem (sc. Капистран)... iterum multa millia cruciferorum ex populo elegit ac illos secum ducens castrum per portam illico ingrediens et ad exercitum rediens omnes in expeditione posuit ac eos vigilare et orare praecepit“. Логор крсташа налазио се код Земуна. Отуда је Капистран увео појачања и ту се он обављена посла и вратио.

[68] Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Зборник за источњачку и књижевну грађу САН, Београд 1956, прилог.

[69] Константин Филозоф, изд. В. Јагића, 286.

[70] Монаси су се током борби 1456. године молили „in interiori castro“: L. Wadding, o.c. 774. Јован Капистран је дошао „ad stationem fratrum suorum in interiori castro“: L. Wadding, o.c. 788. Ту су касније дошли Јанко Хуњади, Михаило Силађи, Јован Короћски и друга властела: L. Wadding, o.c. 788. За време турског бомбардовања „quasi omnes muri castri solo aequati sunt – restabant tamen turres interiores castri“: L. Wadding, o.c. 759. Жене су током борби одвлачиле рањене „ex muris ad interiora castri“ (L. Wadding, o.c. 774) да бисмо на крају сазнали да су оздравили рањеници који су били склоњени у унутрашњи град: L. Wadding, o.c. 793. Михаило Силађи је с осталом угарском властелом био „in castro interiori“: L. Wadding, o.c. 775.

[71] Угарска властела која је била „in castro interiori... in navibus positis, se ipsos per portam posteriorem castri minoris volentes salvare, se ad tuta reddere certant“: L. Wadding, o.c. 775.

[72] Они „qui fuerunt in castro et in arce... sani fiebant“: L. Wadding o.c. 793.

се приказује ток борби 1521. године, то је „кула“ у коју се браниоци повлаче да пруже последњи отпор и у којој Пири-паша после освајања града налази „ризницу“.[73]

Београдски „унутрашњи град“ налазимо и у угарским документима. Ладислав Тетеш је у доба краља Жигмунда био „castellanus interioris castri ... Nandoralbensis“.[74] Археолошким истраживањима он је и тачно омеђен. Налазио се на платоу Горњег града, а штитиле су га снажне куле на масивним бедемима. У њему су недавно откривени остаци „најмањег“ града у коме се налазио деспотов замак, на жалост за науку коначно изгубљен грађевинским радовима који су га разорили. Оно што је Таљакоцо изрекао на сажет начин о Београду археологија је већ потврдила. Остаје да се та слика употпуни. Она ће и аутору овог важног описа Београда прибавити трајна признања за тачно приказивање попришта борби. Легенда о Капистрановом делу помогла је Београду да нађе свој лик 1456. године.

Опис Београда у XV веку,
Зборник Филозофског факултета XII-1,
Београд 1974, 443-453.

[73] Г. Елезовић-Г. Шкриванић, o.c. 58-59; 65.

[74] Codex diplomaticus comitum Zichy VIII, Budapest 1895, 372; 377-378. Када је прешао на другу дужност Жигмунд га ословљава „pridem castellanus interioris castri nostri Nandoralbensis“: Codex Zichy VIII, 417.

КУЛА НЕБОЈША У БЕОГРАДУ

Већ шест стотина година кроз историју Београда се проноси име Небојше. Постало је једно од знамења Београдске тврђаве. Име је најпре понело здање које је изграђено почетком XV века. Оно је својом величином и улогом у одбрамбеном систему града надмашивало све остале грађевине. Мамило је речи дивљења још у средњем веку. Када је касније разорено, име се очувало и у битно друкчијим околностима пренело на другу грађевину, кулу Небојшу на Дунаву, која и данас постоји. Тако је Београд готово симболично кроз сва уништења сачувао своју „кулу Небојшу". И попут многих сеоба у српској историји, над разореним се гради нови смисао у народном предању. Сећање ту добија снагу стварности. Историјска судбина Небојше у Београду подстакла је машту народног песника, који је за њу током времена везивао одломке својих представа о животу последњих Јакшића, турских силника и њихових сарадника. Тако је песма разнела глас о Небојши и ван Београда. Знали су је и они који је никада нису видели. Две београдске Небојше, једна у Горњем и друга у Доњем граду, споменици су који живе. Поникле у конкретним историјским приликама, оне спајају различите епохе историје града на тлу иначе тако често изложеном прекидима сваке врсте. Небојша из народне песме је једно време била познатија од свог историјског узора. Један писац, занет том игром историје и предања, још пре пола века ју је назвао „знаним именом незнаног јунака".[1] Новија истраживања омогућавају да се тај „незнани јунак" боље упозна.

У средњовековном Београду првобитна Небојша се није називала кулом, већ ступом. То је било здање које су у оно време у Византији и Србији називали пиргом, а западни посматрачи су га означавали речју „turris", торањ. Кулом се тада у свету византијске духовне културе називала мала тврђава, акропољ грчких извора.[2] И управо случај Небојше, поред осталих, сликовито открива однос тих појмова. Константин Филозоф, очевидац, описујући лепоте Београда

---

[1] Д. Костић, *Где је била Небојша?* Београд 1931, 67.

[2] J. Kalić, *Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien*, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinisitik 32/4, Wien 1982, 595-599.

у доба деспота Стефана Лазаревића набраја седам симболичних „врхова“ које је запазио. Међу њима је и велика кула која је једним ступом била подељена на две куле.[3] Та „велика кула“, како то објашњава сам писац, била је у ствари тзв. Унутрашњи град, који се налазио у Горњем граду и према најновијим истраживањима, заиста је био подељен на две утврђене целине.[4]

Данашње значење речи „кула“ у смислу појединачне одбрамбене грађевине или оне у саставу бедема, познијег је доба. У изворима за историју Београда посведочено је тек у турским текстовима.[5] Отада се усталило у нашој средини. Под наслагама турске епохе, ми данас кулом означавамо turris, пирг, торањ. Према томе, назив „кула Небојша“ за деспотову грађевину у Горњем граду није тачан, јер је савременици тако нису називали. Међутим, у модерном језичком изразу реч „кула“ читаоцу јасно дочарава о каквој је грађевини реч, па је стога и прихваћена у овом раду.

Првобитна Небојша је изграђена у време деспота Стефана Лазаревића (1403-4. до 1427. године).[6] Српски владар је тада на месту затеченог утврђења у Горњем граду стварао свој утврђени двор. Концепцијски ново обликовање простора захтевало је изградњу дводелне тврђаве на стратешки најповољнијем месту. Преградни зид који је делио тврђаву био је ојачан ступом, како то сведочи Константин Филозоф. Посебно утврђени ступ „као неко изванредно чудо“ могао се видети из даљине са свих страна.[7] Новија археолошка истраживања су потврдила тачност Константинових запажања. Откривени су бедеми Унутрашњег града и, поред осталог, остаци преградног зида који је тврђаву рашчлањавао на две утврђене целине.[8] На жалост, простор на којем се налазила Небојша до те мере је измењен уништењима и неприступачан да било каква даља истраживања више нису могућна.

[3] *Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875), 286-7.

[4] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 73.

[5] Г. Елезовић - Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, САН, Одељење друштвених наука, Београд 1956, passim.

[6] Мало је вероватно да је Небојша изграђена у време угарске власти над градом: М. Поповић, *Београдска тврђава*, 70.

[7] Константин Филозоф, нав. дело 286.

[8] M. Bajalović – Hadži Pešić, *Beogradska tvrđava*, Arheološki pregled 13 (1971), 93; исти, *Utvrđenja Beogradskog grada*, Arheološki pregled 14 (1972), 142; исти, *Средњовековни Београд у светлости археолошких открића*, обј. у књ. Историја Београда I, Београд 1974, 298-9; М. Поповић, *Београдска тврђава* 11, 67.

Наведени подаци Константина Филозофа недвосмислено приписују деспоту Стефану Лазаревићу градњу тог великог ступа у Унутрашњем граду. Деспотов биограф је описао то здање, али га није именовао, као што ни остале грађевине у Београду није ближе представљао. Његов реторски текст има друге циљеве. Па ипак, нема сумње да је Небојша већ тада стекла своје име. Мало је вероватно да је српско име настало у време угарске власти у Београду (1427-1521), јер је познато да су Срби тада били потиснути из Горњег града.

Стицајем околности име Небојше је први пут забележено средином XV века. У време велике опсаде Београда у лето 1456. године с одредима крсташке војске, у пратњи Јована Капистрана, у Београд је стигао и фрањевац, Италијан родом, Јован Тањакоцо. Он је током јула 1456. године провео више дана у тврђави и то управо у Унутрашњем граду, где се налазило седиште војног заповедника града. Он је из непосредне близине посматрао Небојшу, могућно је да је у њој и боравио извесно време. У сваком случају, он је оставио најтачнији опис Београда у XV веку. Имао је за то и посебних разлога. Трудио се да својим списима католичком свету дочара величину Капистрановог доприноса борби против Османлија. Он је написао више текстова о догађајима у Београду. У облику писама, он је својим пријатељима и виђеним људима епохе јављао најважније појединости неспорно славне битке. Први текст је саставио убрзо после борби, 28. јула 1456. године пишући, како сам наводи, на коленима на броду под Београдом.[9] Друго писмо је настало 1457. године, а треће - 22. јула 1460. године.[10] Четврто писмо је, као и треће, Тањакоцо наменио Јакову из Марке и саставио нешто касније, тек 10. фебруара 1461. године.[11] Опис Београда и Небојше налази се у трећем Тањакоцовом писму, које је и најопширније.[12]

Тањакоцо у своме тексту јасно разликује тврђаву (castrum), тј. Горњи Град и „civitas“ - Доњи град. Горњи град је, по њему, био састављен из три дела. „Први“ град је обухватао велики круг бедема и равно поље. Ту су се налазиле куће властеле. То је данашњи Горњи град. Из тог „првог града“ улазило се у два унутрашња града. „Други

[9] Цео текст је објављен у збирци L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára (Monumenta Hungariae Historica XXXIII)*, Budapest 1907, 370-388; у наводу: N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, Bucarest 1915, 136-141.

[10] Текст је делимично објављен у делу N. Jorga, *Notes et extraits*, IV, 158-163, а трећи: L. Wadding, *Annales Minorum*, XII, Ad Claras Aquas 1931, 384-403.

[11] *Acta Sanctorum*, Oct. X, Parisiis et Romae 1869, 389-402.

[12] За оцену вредности Тањакоцових вести: J. Калић, *Опис Београда у XV веку*, ЗФФ XII–1 (1974), 443-453.

град" (secundum castrum) је мањи од првог и посебно утврђен, имао је велики ров и био је брањен снажним кулама (turres) и утврђењима. Прилаз томе граду био је могућ само кроз једну капију односно преко покретног моста пред њом. Тај прилазни део Унутрашњем граду је делимично видљив и данас у Горњем граду. Из тог „другог" града се прелазило у „трећи", најмањи и најутврђенији део Београда. И затим додаје: „In hoc est illa turris quae vocatur „Noli timere", de qua superius tactum est, in hoc sunt regiae mansiones, tanquam in loco tutissimo".[13]

Небојша се, по Таљакоцу, дакле, налазила на месту прелаза из „другог" у „трећи", најмањи и најбоље утврђени град. У том „трећем" граду су се налазиле владарске зграде, тј. бивши двор деспота Стефана Лазаревића, који је у време угарске владе (после 1427. године) претворен у седиште заповедника града. Тако приказани простор Унутрашњег града у Горњем граду у потпуности одговара представи коју је на свој начин створио Константин Филозоф, само је Таљакоцов текст конкретнији, jаснији, без реторског улепшавања. Небојша се налазила у непосредној близини деспотовог замка, она је штитила тај замак. Припадала је језгру београдских утврђења.

Наведени одломак Таљакоцовог текста открива још неке појединости о Небојши. Писац ту саопштава да је већ раније, у претходном излагању, о њој говорио. Доиста, он је помињао само једну изузетну кулу (turris) у Београду. То је била кула са звоном на врху. Тим звоном су грађани упозоравани на правац лета турске ђулади за време опсаде Београда 1456. године. Била је то највећа градска кула у којој су се непрекидно смењивале страже. Ту су се налазили најјачи топови којима су браниоци располагали. Отуда су успешно нападали турске положаје. Сама Небојша је током борби те године била оштећена.[14]

Драгоцени Таљакоцов опис садржи први помен Небојше у изворима, једини у средњовековним текстовима. Досада је она била позната само посредством позних текстова из XVI и XVII века.

---

[13] L. Wadding, *Annales Minorum XII*, 774-775.

[14] Таљакоцо наводи да током дана „facto signo in maiori turri cum campanella, personae mansiones egredientes segregatimque stantes respiciebant in aere lapides, qui vehementissime impulso pre grande milliare italicum in altum iactabantur": L. Waddiing, o.s. 756; затим: „Nos autem, etsi in die ad sonum campanelle ad limina sive testudine sub arcubus ostiorum, portarum atque fenestrarum confugeremus...": L. Wadding, o.c. 759. Небојша је била оштећена: „turris illa maxima et quasi plumbea per medium scissa est, in qua manebant vigiles, et in qua signa fiebant ad evitationem bombardarum; de qua turri maximum canem cum quodam cornu verba formando quidam deridebat, et ex qua nonnulla damna castris Turcorum fiebant; nam me presente tribus ictibus pingardae quidam sacerdos capellanus castri septem Turcos interemit": L. Wadding, o.s. 771.

Небојша је оставила трага и у ликовним представама Београда, али углавном са доста непрецизности. Приказана је на турском плану који се у новије време везује за 1492. годину.[15] Видљива је једна велика кула и на гравирама из XVI и XVII века, али наравно без ознаке о којој је грађевини реч.[16]

Велику улогу имала је Небојша у време турске опсаде Београда 1521. године. Она је браниоцима била изузетно важно упориште одбране, а нападачима непрекидна мета. Један савремени турски писац је забележио да су се после освајања Доњег града хришћани повукли у цитаделу „која се зове Небојша или Нарин" и која се истицала својом висином и утврђењима.[17] Овде је очигледно име једне куле пренето на читав Унутрашњи град. То је појава која се може запазити и касније. „Нарин" је реч која се јавља у турским изворима као ознака не само за београдску тврђаву, већ и у другим случајевима.[18] Тако је, на пример, познати путописац XVII века, Евлија Челеби, описујући борбе 1521. године записао да је под притиском турске војске „све становништво Београда изишло на кулу Небојшу и почело викати аман (милост)".[19] Очигледно је немогућно да се сви житељи Београда, ма како проређени борбама, повуку у средњовековни пирг. Ту је реч о Унутрашњем утврђењу. Уобичајена претеривања османлијских писаца у приказивању ратничких сцена дала су у овом случају средњовековној Небојши размере која она никада није имала. Међутим, Евлија Челеби, који је боравио у Београду 1660. године, на другом месту даје тачан опис положаја Небојше. Помиње је као „велику кулу" у цитадели и наводи, као и Таљакоцо, да је била покривена оловом.[20]

Изједначавање Небојше с Унутрашњим градом почев од XVI века није реткост. Налази се најчешће у текстовима који приказују турску опсаду Београда 1521. године. То је био онај драматични трену-

---

[15] *Историја Београда I*, 1974, 390 (Х. Шабановић).

[16] Д. Медаковић, *Београд у старим гравирама*, Београд 1950; М. Бајаловић - Хаџи Пешић, *Најстарији изгледи Београда у ликовним изворима*, Годишњак града Београда 25 (1978), 107-120.

[17] F. Tauer, *Histoire de la campagne du sultan Suleyman Ier contre Belgrade en 1521*, Prague 1924, 55: неверници су се повукли „dans la citadelle qu'on appelle Neboysa et Narin et qui rivalise par sa hauteur et sa fortification avec le cime du ciel".

[18] То је запазио још F. Tauer, o. c. 54, нап. 175. „Нарин" се јавља као ознака и за друге тврђаве, између осталих и за Будим: F. Tauer, o. c. 55, нап. 176. О значењу речи „Нарин" уп. *Историја Београда I*, 390, где Х. Шабановић то преводи с „унутрашње утврђење".

[19] Evlija Čelebi, *Putopis*, izd. H. Šabanović, Sarajevo 1979, 74.

[20] Evlija Čelebi, нав. дело, 81.

так када су Турци свим средствима насрнули на Горњи град. И код угарских и код турских писаца сачуван је податак да је Небојша тада минирана. Антон Вранчић помиње да су нападачи и на тај начин покушавали да разоре Небојшу и да су браниоци имали много жртава.[21] Један турски хроничар, Катиб Мухамед Заим, опширно је приказао минирање Небојше. Турци су - наводи писац - „на све четири стране" копали окна и када је упаљен барут испод земље, Небојша је одлетела у ваздух. Један део хришћана је изгорео, други су страдали од експлозије. Једна турска минијатура из XVI века приказује ту сцену.[22]

Поставља се питање да ли су тачни наводи поменутих писаца да је Небојша минирањем уништена августа 1521. године.

Турци су после освајања Доњег града стекли знатно повољније услове да из непосредне близине појачају нападе на Горњи град. Они су тада, поред осталог, користили и минирање појединих делова утврђења. Међутим, већ анализа историјских извора упућује на закључак да је мало вероватно да је и сама Небојша тада страдала. Она је представљала окосницу одбране. Њеним потпуним разарањем хришћани се нису могли одржати пред нападачем. По једногласном сведочењу извора, браниоци су преговарали са султаном о предаји града.[23] Такви преговори би били излишни да је уништено језгро Унутрашњег града.

Поред тога, сам положај Небојше у склопу Унутрашњег града указује на немогућност њеног минирања „на све четири стране". Подаци Константина Филозофа и Јована Таљакоца показују да се Небојша налазила у средишњем делу Унутрашњег града, на месту на којем се из „другог" прелазило у „трећи" град. То упућује на преградни зид којим је Унутрашње утврђење било раздељено на две целине. Остаци тог преградног зида су откривени археолошким истраживањима, па они одређују и положај Небојше. Тај закључак оснажују и подаци аустријских планова с краја XVII века. На плану Јохана Баптиста Гумпа из 1688. године, као и на два плана сачувана у Архиву града Карлсруе из 1688. и 1690. године, представљена је ситуација пре великих промена које су задесиле Београд. Ту је на средишњем делу преградног зида уцртана четвороугаона кула, једи-

[21] A. Verancsics, *Összes munkai*, ed. L. Szalay, I, Monumenta Hungariae Historica, Pest 1857, 28-29.

[22] М. Бајаловић-Хаџи Пешић, *Најстарији изгледи Београда*, 114-116 и сл. 6.

[23] J. Калић - Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 257 и д.

на у Унутрашњем граду.[24] Нема сумње да је то Небојша. Била је то, како сведоче Никола Иштванфи и Ханс Дерншвам, четвороугаона кула, што у потпуности одговара и средњовековним изворима и подацима с поменутих планова.[25]

Археолошка истраживања такође оспоравају тврдњу да је Небојша била минирана „на све четири стране". Познато је да је Унутрашњи град био опасан ровом. Мало је вероватно да су Турци с те стране могли несметано копати лагуме. Београд притом, лежи добрим делом на стени. Најповољније услове за минирање Горњег града пружа падина према Доњем граду којим су Турци већ били овладали. Међутим и на тој падини само на једном делу се могу уочити трагови минирања који се могу приписати разарању 1521. године. То је северозападни део Горњег града, тј. део у коме се налазио некадашњи двор деспота Стефана Лазаревића. На осталом делу падине од преградног зида Унутрашњег утврђења до улазне капије, очувани су до наших дана средњовековни бедеми, што значи да минирања на том делу није било 1521. године.[26]

Да кула Небојша није била минирана 1521. године сведоче и извори XVI века. Већ 1536. године она се помиње као складиште барута заплењеног приликом освајања града 1521. године. Турци су ту држали барут све до 1565. године, када је пренет у Будим.[27] Мало је вероватно да су Турци из темеља обновили Небојшу. Изгледа да је само била оштећена током борби 1521. године. Када је у лето 1553. године Антон Вранчић пролазио поред Београда запазио је и најчувенију кулу (turris) - Небојшу и приказао је исто као и Таљакоцо. Била је то кула најдебљих зидова са звоном које је давало знак када треба напасти непријатеља.[28]

Међу разноврсним путописним белешкама XVI и XVII века које су оставили западноевропски посланици и образовани путници

[24] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 15 и фотографије 3, 4, 5. Хаџи Калфа бележи да се највиша кула у Горњем граду, Benovisa налази у средини: *Хаџи Калфа или Ћатиб челебија, турски географ XVII века*, изд. Ст. Новаковић, Споменик СКА 18 (1892), 63-64.

[25] М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, I, Београд 1951, 108; *Hans Dernschwan's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55)*, ed. F. Babinger, München - Leipzir 1923; М. Влајинац, *Из Путописа Ханса Дерншвама*, Браство 21 (1927), 100.

[26] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 124 и план на стр. 11.

[27] *Историја Београда I*, 1974, 390 (Х. Шабановић).

[28] A. Verancsics, o.c. 296-7; непотпун и нетачан превод: P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka*, Rad JAZU 71 (1884), 18–19.

свих врста, мало је стварних података о Небојши. Већина је посматрала град у пролазу, понеко се кратко задржавао у Београду, а ретко ко је имао привилегију да посети саму тврђаву. Тако и запажања тих путника имају различиту вредност. Најчешће су се сводила на утиске о особеном положају тврђаве на брегу, о висини кула. Само ретки појединци су описали „тврђавицу" у Горњем граду, тј. Унутрашњи град у којем се налазила Небојша. Међу њима се налазио Марко Антон Пигафета, који је тачно приметио да се мала тврђава налази у северозападном делу тврђаве на брегу. Навео је да су у њој Турци чували оружје, али ни он није поменуо Небојшу.[29] Занимљив је податак једног путописца да се наспрам Небојше налазила кула Бојша.[30] Нема сумње да ће целовито истраживање Унутрашњег града омогућити да се стекне јаснија слика и о томе.[31]

Небојша је и у време турске окупације остала најзначајнија грађевина Београдске тврђаве. Турци нису ништа битно ново градили у Београду. Из основа измењене околности живота, промене у структури становништва више су утицале на насеље. Небојша је служила као складиште оружја, повремено као затвор и, наравно, у доба рата стицала важну улогу. Њено име је остало очувано, али понекад с чудним изменама. Познати турски писац XVII века, Хаџи-Калфа је записао да се она „по босански" називала *Benovisa*, што значи „безбедно место".[32]

Небојша је коначно уништена у време великог рата између Аустрије и Турске крајем XVII века. У време турске опсаде Београда, првих дана октобра 1690. године, нападачи су бомбардовали тврђаву. Осмог октобра је избила велика експлозија барута који је био смештен у Унутрашњем граду. Том приликом је разорен велики део некадашње деспотове тврђаве. Међу осталима, страдала је и Небојша.[33] Турци су тада освојили Београд. Послове око обнове

[29] P. Matković, *Putovanja*, Rad JAZU 100 (1890), 134; Х. Шабановић је сматрао да је реч о Небојши: *Историја Београда I*, 390. Неспорно је да су Турци у Унутрашњем граду држали оружје: P. Matković, *Putovanja*, Rad JAZU 116 (1893), 16, 56.

[30] P. Matković, *Putovanja*, Rad JAZU112 (1892), 215.

[31] Дугогодишњи истраживач унутрашњег утврђења М. Бајаловић - Хаџи Пешић приводи крају студију о том делу Београда.

[32] *Хаџи-Калфи или Ћатиб челебија*, нав. дело, 63-64. Још је Ст. Новаковић утврдио да је ту реч о Небојши. Евлија Челеби, описујући муслимане у Београду наводи да су они знали српски и друге језике. Забележио је неке њихове речи, међу осталима „удри, небој се (benose)": Evlija Čelebi, izd. H. Šabanović, 91.

[33] *Историја Београда I*, 1974, 494-5 (Р. Веселиновић); М. Поповић, *Београдска тврђава*, 140.

тврђаве поверили су заробљеном аустријском инжењеру Андрсји Корнару. Он је направио пројект реконструкције Београда. Елементи тога пројекта познати су по плану Моранда Висконтија из 1691. године. Између осталог било је предвиђено да се на месту двора српског деспота изгради пашин конак.[34] Током последње деценије XVII века Турци су битно изменили изглед Горњег града. Уклоњене су рушевине старих грађевина, терен је нивелисан, простор Унутрашњег града спојен са осталим деловима Горњег града.[35] Небојша је заувек нестала.

Не зна се тачно када је друга кула, она на Дунаву, која и данас постоји, понела име Небојше. Свакако не пре уништења истоимене куле у Горњем граду 1690. године. Међутим, она је изграђена много раније. Новија истраживања београдских утврђења показују да она није дело градитељске епохе деспота Стефана Лазаревића. Налази се на месту којим се завршава приобални бедем Доњег града и на правцу пружања североисточног бедема Доњег града. Припада утврђењима којима је Београд брањен од напада с дунавске стране. У време савезничких односа деспота Стефана Лазаревића с Угарском почетком XV века није било посебних разлога за изградњу куле на том месту. Вероватно да није било ни времена за то. Међутим, када су се Турци први пут учврстили на Дунаву освајањем Голупца после смрти деспота Стефана Лазаревића, прилике су се из основа измениле. Стекли су важно упориште на реци и могућност да нападају околна насеља. Иако су они касније изгубили Голубац, показало се да је њихово коначно избијање на Дунав само питање времена. Већ у току опсаде Београда 1456. године турски бродови су имали знатно запаженију улогу но раније, а падом Смедерева у њихове руке 1459. године стање се још више погоршало.[36] То је наметало потребу да се оснаже утврђења Београда према реци.

Археолошка истраживања су показала да данашња кула Небојша није изграђена у деспотово доба. Она нема грађевинску везу са североисточним бедемом Доњег града, несумњиво подигнутим у првој половини XV века. То је типична топовска кула правилне осмоугаоне основе, слична тзв. Јакшића кули у Београду. Пречник унутрашњег простора је око 8,50 m, а дебљина зидова износи 3 m. Првобитна кула Небојша на Дунаву имала је приземље и четири

[34] М. Поповић, *Реконструкција плана фортификација Београдске тврђаве 1717. године*, Годишњак града Београда 20 (1973), 190-191.

[35] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 140-147.

[36] J. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, обј. у књ. *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, изд. САНУ, Београд 1983, 109-127.

спрата односно преко 20 m. висине. На свим спратовима налазили су се топовски отвори. Озбиљније измене доживела је у време аустријске владе Београдом 1717-1736. године.[37]

Није познато средњовековно име данашње куле Небојше. Чак и у сразмерно прецизним турским описима борбе 1521. године, она се поименице не наводи. Имала је несумњиво важну улогу у одбрани Доњег града. Нарочито је била угрожена дејством турских топова који су били размештени на данашњем Ратном острву. Савремени извор бележи да је у току борби запаљена једна важна кула из које су хришћани пружали жилав отпор.[38] Могућно је да је то била управо Небојша, утолико пре што су истраживања у самој згради открила трагове пожара на првобитном поду куле.[39]

Данашња кула Небојша је преживела све ратове који су задесили Београд. Изгубила је првобитно име и стекла ово данашње у XVIII веку, вероватно стога што је, после великих разарања, спадала међу највећа здања у граду.[40] Именом својим она је у српско предање унела и сећање на доба деспота Стефана Лазаревића.

Кула Небојша у Београду
Зборник Филозофског факултета, Београд 15, 1 (1985), 115-125.

[37] Д. Јовановић, *Кула Небојша и старо пристаниште*, Старинар 14 (1939), 111-121; М. Вуловић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на Београдској тврђави 1961-1968*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда 8 (1970), 37-42; М. Поповић, нав. дело 116-119.

[38] Г. Елезовић-Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, 57; F. Tauer, o. c. 53.

[39] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 123.

[40] Д. Костић, *Где је била Небојша?* 17, 65. Можда се Врачарева кула може поистоветити с Небојшом: М. Поповић, *Београдска тврђава*, 120. Почетком XVIII века помиње се као Темишварска кула - 1721, а на плану из 1789 - као Небојша. Почетком XIX века то је име неспорно.

IV

ЗАПАДНИ СВЕТ

ЕВРОПА И СРБИ У XII ВЕКУ*

Научни поводи за ову тему леже у самој српској историји. По много чему, XII век је преломно доба. Тада се постављају темељи немањићке државе, наравно и пре Немање. Средиште државе се преноси из Зете у Рашку, уз читав низ трајних последица. То је доба у коме Срби ступају на европску политичку сцену. Само један податак је довољан да укаже на размере промена које су настале: у време рашког великог жупана Уроша II Срби се 1149. године прикључују великој антивизантијској коалицији више европских држава (Угарска, Краљевина Нормана из јужне Италије, Велфи у Немачкој, Француска).[1] Досад није утврђено како је до тога дошло. Поред тога, српски владари су током XII века успостављали разноврсне династичке и политичке везе са земљама ван византијског света. Непознате су појединости тих околности, позадина догађаја односно интереса. Српска круна, коју је Стефан Немањић добио од папе Хонорија III 1217. године, такође, има своју предисторију у XII веку. Очигледно је да та значајна епоха, уз сва досадашња истраживања, тражи допунске одговоре и на нека друкчија питања развоја српског друштва и државе.

Свако истраживање почива на проучавању извора. За наведену тему има их разних. Српску медиевистику, поред домаћих извора, граде два велика истраживачка комплекса. Једно су сјајне византолошке студије у нашој средини, а друго су студије латинског света, које су одувек заостајале за првом групом тема. Тиме се губио један део садржаја српске историје у средњем веку. Ово излагање представља одломак веће целине, која треба да сабере европске изворе за историју XII века, да их разјасни и употпуни. Рад садржи резултате истраживања, поред осталог, у рукописним збиркама и библиотекама Будимпеште, Беча, Прага и Минхена. Основни садржај теме биће приказан у виду неколико теза.

---

* Приступно предавање одржано на посебном скупу Одељења историјских наука САНУ, 11. децембра 1995. године.

[1] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, red. A. Meincke, Bonnae 1836, 101.18-102.1. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 22-23.

I – Анализа укупних веза Србије са земљама ван византијског света показује да на прво место по значају и трајању долазе односи са суседном Угарском. Они се успостављају најкасније двадесетих година XII века. Било је то време владе жупана Уроша I у Србији односно краља Стефана II (1116-1131) у Угарској. Читав низ околности на ширим просторима југоисточне Европе утицао је на постепено приближавање две суседне државе. Ојачала Угарска је почетком XII века постала озбиљан супарник византијским интересима на Балкану. Она је потчинила Хрватску 1102. године, освојила је градове у Далмацији (1105), већ раније је припојила Срем и продрла до Београда односно до дунавске границе Византијског царства. Међудржавни односи и политички интереси се у средњем веку, поред осталог, видљиво изражавају пажљиво одабраним династичким браковима. То је тема која је исцрпно обрађивана у медиевистичким студијама у Европи. Тако је било у Византији, тако и у Србији.

Српско-угарски односи су у XII веку неодвојиви од угарско-византијских односа. Царство је у доба Комнина (1081-1180) не само бранило своје балканске поседе него је и наметало свој утицај Угарској кад год је то било могућно. О високом степену заинтересованости обеју страна за међусобне односе сведочи и брак сина цара Алексија I Комнина, Јована, потоњег цара Јована II, са ћерком угарског краља Ладислава I (1105).[2] Био је то устаљени вид мирења, али и пут уплитања у послове суседа. То показује и чињеница да је Византија у више махова прихватала незадовољнике са угарског двора, пружала им уточиште и подршку. Тако је царску заштиту стекао и Алмош, брат краља Коломана, дугогодишњи претендент на угарску круну. Његово присуство у Византији и окупљање његових присталица у Царству сматрани су поводом за избијање великог угарско-византијског рата, који је са променљивим током трајао од 1127. до 1129. године.[3] „У то време“, записао је Јован Кинам, Срби су се одметнули од Царства, напали и освојили тврђаву Рас (данас тврђава у селу Постењу код Новог Пазара).[4] Хронолошки непрецизна, вест ипак везује устанак Срба за угарско-византијски рат. То посредно упућује на претпоставку да су већ тада постојали неки облици српско-угарске сарадње. Други византијски писац, Никита Хонијат, такође наговештава такву могућност. Његов текст о српском устанку у доба цара

[2] G. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I, Budapest 1899, 207; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 70; F. Makk, *The Arpads and the Comneni*, Budapest 1989, 14.

[3] Cinn. 9-10; J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini 1975, 17.

[4] Cinn. 12. 9-13.

Јована II Комнина (1118-1143) претходи угарско-византијском рату 1127-1129. године, али садржи податак да су Срби народ који се „увек потчињава власти суседа“, што може да се односи само на Угарску тога времена.[5]

Један податак из живота рашког жупана Уроша I може да допуни слику описаних догађаја. Сачуван је у познијем делу Антонија Бонфинија, насталом коришћењем старијих извора. Ту је записано да су Урош (I) и Алмош, брат краља Коломана, били велики пријатељи.[6] Поставља се с тим у вези питање када је то пријатељство могло бити успостављено, да ли већ за Алмошева живота у Угарској или тек у време његовог избеглиштва у Византији пред крај живота. У сваком случају, те везе претходе догађајима из септембра 1127. године, пошто је Алмош тада умро.[7]

Српско-угарске везе се устаљују 1129. године. Тада се кћи рашког жупана Уроша I, Јелена, удала за престолонаследника Белу, потоњег краља Белу II (1131-1141).[8] Бела је био Алмошев ослепљени син, а краљица Јелена је имала запажену улогу у новој средини. Посредством овог брака, рашки владари су знатно проширили своје међународне везе у Европи.

У току већ поменутог рата против Византије (1127-1129) угарски краљ Стефан II је обезбедио савезништво Чешке. Одреди прашког војводе Собјеслава I (1125-1140) учествовали су у борбама „contra Graecos“, у ствари на бојиштима око Београда и Браничева.[9] Тај исти чешки владар из династије Пшемисловића успоставио је коју годину касније (1134), уз посредовање угарског двора, прве везе са династијом рашких жупана. Наиме, друга кћи жупана Уроша I, Марија, удала се за моравског кнеза Конрада II од Знојма, једно време престолонаследника прашког престола.[10] Била је то опет сло-

[5] Chon. 16; *Византијски извори IV*, 115-116 (коментар J. Калић).

[6] Antonius de Bonfinis, *Rerum Ungaricarum Decades*, t. II Decas II, ed. I. Fógel - B. Iványi - L. Juhász, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum (B. G. Teubner), Lipsiae 1936, lib. VI, p. 117. О изворима за дело Бонфинија: P. Kulcsár, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése (Humanizmus és Reformáció 1)*, Budapest 1973, 74-75. Уп. К. Грот, *Из истории Угрии и Славянства в XII веке*, Варшава 1889, 31.

[7] Време Алмошевог бекства у Византију је спорно, као и дужина његовог боравка. Оквирно се датује између 1118. и 1127. године. Преглед литературе: Makk, *The Arpads and the Comneni*, 22,431, нап. 40.

[8] *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. E. Szentpétery, Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937,443.

[9] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 134.

[10] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 140. Уп. J. Калић, *Кнегиња Марија*, Зограф 17 (1986) 21-22.

жена игра политичких интереса суседних земаља. У сваком случају неспорно је да је кнегиња Марија ушла у круг највишег моравског и чешког племства. Њен лик је очуван у ктиторској композицији у тзв. Краљевској капели у граду Знојму. То је позната ротонда у Знојму са осликаним зидовима и сводовима и драгоценом галеријом владарских портрета која, како је утврђено, представља својеврстан политички програм династије Пшемисловића.[11] Капела је осликана баш у част Маријиног венчања, како то изричито сведочи латински натпис откривен у самој цркви.[12] Једна чињеница заслужује посебну пажњу. Запажено је да сликарство ове капеле у Знојму садржи и нека обележја византијске уметности. Познати научник Otto Demus трагао је за могућим изворима тог утицаја. Помишљао је на посредништво „словенског Истока", али поглед у Србију није упирао.[13] Сада се може основано претпоставити да су византијска схватања рашким посредовањем могла доспети на зидове придворне капеле у Знојму. На то указује и чињеница да се иста појава може запазити и у другим европским срединама у којима су принцезе из рашке владарске куће налазиле свој нови завичај (црква у селу Вислици у Пољској).[14]

Животни пут кнегиње Марије открива и неке друге важне чињенице. Браком са кнезом Конрадом II од Знојма, кнегиња Марија је постала члан врло утицајне немачке породице Бабенберг, која је управљала тзв. Источном марком, потоњом Аустријом. Читава једна епоха аустријске историје назива се „бабенбершком" (976-1246). Кнез Конрад II од Знојма је био син Иде Бабенберг, а сестрић славног Леополда III Светог, маркгрофа од 1095. до 1136. године. То је владар који је пресудно деловао на ток догађаја у својој земљи; канонизован је у XV веку, а од 1663. године сматра се заштитником целе Аустрије.[15]

[11] B. Krzemienska, *Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens in böhmischen Přemyslidenstaat*, Historica 27 (Praha 1987) 5-58.

[12] J. Mašin, *Románská nástěnná malba v Čechách a na Moravě*, Praha 1954, 23; исти, *Malerei und Plastik der Romanik*, у књ. *Romanik in Böhmen*, München 1977,149; A. Vidmanova, *Zur rätselhaften Inschrift in Znaim*, *Mélanges E. R. Labande*, Poitiers 1974, 731; A. Merhautová-D. Třeštík, *Románské umění v Čechách a na Moravě*, Praha 1984, 330.

[13] O. Demus, *Romanische Wandmalerei*, München 1968, 95.

[14] A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, 348. О личности Јелене, унуке рашког жупана Уроша I: T. Wasilewski, *Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza II Sprawiedliwego*, Przeglad Historyczny 69 (Warszawa 1978) 118; H. Grala, *Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza*, Slavia Orientalis 31 (1982) 116; Калић, *Кнегиња Марија*, 27.

[15] K. Lechner, *Die Babenberger, Markgrafen und Herzoge von Österreich 976-1246*, Wien - Köln - Graz 1976, 118-141; E. Zöllner, *Geschichte Österreichs*, Wien 1979, 67-68.

Ова рашка кнегиња је захваљујући породици Бабенберг ступила у сродство са две најмоћније царске династије у Римско-немачком царству. Преко Агнезе, супруге Леополда III, она се ородила са салијском династијом (Агнеза је била кћи цара Хенриха IV и сестра цара Хенриха V), исто тако са династијом Хоенштауфоваца, која је владала Немачком до средине XIII века.[16]

Породичне везе кнегиње Марије омогућиле су изузетан успон и њеној деци. Њен син, Конрад III Ото, био је ожењен ћерком баварског грофа, потоњег баварског војводе Отона I Вителсбаха (1120-1183), најближег сарадника цара Фридриха I Барбаросе (1152-1190). Овај баварски племић је добро познат у историји. Неуморно је заступао интересе Римско-немачког царства на саборима племства, у сукобима са Папством, на бојиштима Италије и на посланичким путовањима у разним земљама. Славу је стекао у Италији, у којој су се тада преплитали интереси два царства, Римско-немачког и Византијског. Ту је учествовао у преговорима са представницима цара Манојла I Комнина (1158), а касније је био упућен и у балканске земље. Год. 1166. налазио се у царском посланству, заједно са Хенрихом Бабенбершким, које је требало у Византији да издејствује помирење два царства. Посланици су затекли византијског цара у Сердици (Софија), на војном походу. Њихова мисија је само делимично успела. Манојло I Комнин није пристајао на мир са Фридрихом I Барбаросом, уговорено је само примирје у рату с Угарском.[17]

Кнегиња Марија је и сама сарађивала с Отоном Вителсбахом у државним пословима. Када је 1176. године избио сукоб између прашког војводе Собјеслава II (1173-1178) и Маријиног сина, Конрада III Отона, овај други је намеравао да се удружи са војводом Аустрије у борби против супарника. Томе се одлучно супротставила кнегиња Марија, која је заједно с Отоном Вителсбахом и Детлевом, бискупом Оломуца, посредовала у правцу измирења. Акција је успешно приведена крају, Конрад III и Собјеслав II су се споразумели и затим заједнички повели рат против Аустрије.[18]

Врло висок положај стекао је временом и Маријин син, Конрад III Ото. Овај унук рашког жупана Уроша I рођен је између 1136. и 1140. године. Извори бележе да је био веома способан и мудар човек.[19]

[16] J. Jastrow - E. Winter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (1125-1273)*, Stuttgart 1897; H. Dienst, *Agnes*, Wien 1985.

[17] Cinn. 261-262. Уп. *Византијски извори IV*, 93; F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 488; P. Lamma, *Comneni e Staufer, II*, Roma 1957, 137, 146.

[18] Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis, MGH SS XVII, 688.

[19] Ib.

Као истакнути представник моравске гране династије Пшемисловића у земљи у којој начело примогенитуре није потиснуло принцип сениората („Правила" војводе Бжетислава из 1055. године), Конрад III Ото је претендовао на прашки престо. У стварности, одлучивало је утицајно чешко племство, наравно – у зависности од тренутних односа са римско-немачким царем. После низа сукоба, Конрад III Ото је изабран за чешког војводу 1189. године. Под његовом су се влашћу тада нашле уједињене обе покрајине, Чешка и Моравска.[20] Конрад III је припадао кругу истакнуте властеле на царском двору управо у време када се Фридрих I Барбароса припремао за свој поход према Јерусалиму (1189). У оквиру тих припрема потражио је подршку српског владара ради безбеднијег пролаза крсташке војске. Конрад III Ото није учествовао у том походу. Он је пратио цара Хенриха VI (1190-1197) на путу по Италији, истакао се у борбама на југу те земље. Умро је недалеко од Напуља 1191. године. Сахрањен је најпре у манастиру Монте Касино, а затим су његови посмртни остаци пренети у Праг.[21] Његовим настојањем сачињен је зборник чешког средњовековног права, познат под именом „Конрадови статути". Делатност овог Маријиног сина оставила је трага у разноврсним изворима и обимној стручној литератури.[22] Његово српско порекло по женској линији није узимано у обзир.

Наведени подаци казују да су две кћери рашког жупана Уроша I биле владарке у XII веку – једна у Угарској, друга у Моравској односно Чешкој. Обе су, судећи по изворима, утицале на прилике у тим земљама. Било је то време када су европске прилике знатно деловале и на догађаје у Србији.

Рашки жупани су од краја XI века започели борбу за самосталност и ширење граница српске државе. Таквим настојањима супротстављала се ојачала Византија, нарочито у време владе цара Манојла I Комнина (1143-1180). Рашки жупани су потражили савезнике међу земљама које су већ имале јасне антивизантијске циљеве. Биле су то Угарска и нарочито Краљевина Нормана у јужној Италији. Жупан Урош II је средином XII века први пут увео Србију у европске политичке планове на Балкану. Угарска је у томе имала пресудну

[20] A. Bachmann, *Geschichte Böhmens I,* Gotha 1899, 371-372; J. Demel, *Konrád Ota, první markgrafe Moravský*, Časopis Matice Moravské 17 (1894), 306-307; F. Prinz, *Böhmen im mittelalterlichen Europa,* München 1984, 118-119.

[21] Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis, MGH SS XVII, 706.

[22] B. Dudik, *Mährens allgemeine Geschichte III,* 275-280; W. J. Koutny, *Der Přemysliden Thronkämpfe und Genesis der Markgrafschaft Mähren,* Jahresbericht über das Gymnasium der k. k. Theresianischen Akademie in Wien 1876–1877, Wien 1877, 63-69, 77.

улогу. Ту је једна необична личност битно утицала на ток догађаја. Био је то жупан Белош, син рашког жупана Уроша I и брат жупана Уроша II, изузетан државник на европској политичкој сцени. Он је практично владао двема државама, најпре у Угарској, затим у Србији. Те загонетне околности траже подробније објашњење.

Белош је рођен између 1110. и 1115. године. После 1135. године прешао је на угарски двор, где је уз своју сестру, краљицу Јелену, и слепог краља Белу II (1131-1141) постао веома утицајан. У изворима се најпре јавља са титулом „dux". Та је титула у Угарској додељивана најближим сродницима владара, по правилу – сину владара. Белош затим постаје васпитач малолетног Јелениног сина, краља Гезе II, преузима дужност хрватског бана и најзад постаје палатин на угарском двору. Помиње се у дипломатичкој грађи у Угарској од 1142. до марта 1157. године.[23] Упадљиво је да је истовремено био хрватски бан и угарски палатин, што је иначе била ретка појава. Comes palatinus је у Угарској намесник краљев у судству, најистакнутија личност државе. Савременици су га називали једноставно „бан" или „краљев ујак".[24] Један познати мађарски научник је његово доба означио као време „владе бана Белоша".[25] На свом имању у Срему Белош је саградио бенедиктински манастир, Monasterium bani. И данас место Баноштор својим именом подсећа на ову значајну личност XII века.[26]

У то „Белошево време" Срби приступају великом антивизантијском савезу европских држава. Јован Кинам је изричит у тврђењу да су се 1149. године удружили Немци, Срби и Угри.[27] Тада је у Србији на власти био жупан Урош II, брат Белошев.[28] Пошто других прецизнијих података у византијским изворима нема о томе ко су Кинамови „Немци", савезници Срба, само поглед на унутрашње прилике у Немачкој омогућава да се они открију.

[23] Cinn. 104; G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II,* Budae 1829, 88, 124, 129, 140-144, 146, 148; G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus,* I, Pest 1860, 57, 60, 62; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II,* Zagrabiae 1904, 67; о аутентичности повеље из 1157. године: G. Erszegi, *Walferus comes 1157-es monostor-alapito oklevelének hitelességéhez*, Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horwath, Budapest 1978, 93-107.

[24] Otto Frisingensis, *Gesta Friderici imperatoris*, MGH SS XX, 369-370; *Лаврентьевская летопис,* Полное собрание русских летописей I, Ленинград 1928, 311.

[25] B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters I,* Berlin 1940, 384.

[26] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II,* 303.

[27] Cinn. 101. 18-21.

[28] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II,* ЗРВИ 12 (1970) 21-39.

Током XII века издвојиле су се две великашке породице, које су старо супарништво претвориле у прави унутрашњи рат. Били су то Хоенштауфовци и Велфи. Јачи, Велфи 1138-1139. године губе два велика војводства, Баварску и Саксонију. Хоенштауфовци преузимају власт у лику краља Конрада III (1138-1152). Тиме почиње дуга и исцрпљујућа борба два табора. Савезнике су тражили и једни и други. Конрад III је склопио савез са царем Манојлом I Комнином (Солун, октобар 1148), а Велфи се удружују са Норманима из јужне Италије, затим са Угарском и Србима. Борбе између ових коалиција водиле су се у Немачкој, око острва у Јонском мору и у Србији. Непријатељства су букнула и на тлу оштро завађених руских кнежевина. Прилике у Србији су зависиле и од исхода на далеким бојиштима. Цар Манојло I је одустао од амбициозних ратних циљева у Италији да би се посветио српском ратишту. Царска војска је предузела два велика војна похода, 1149. и 1150. године. Урош II се повлачио пред надмоћнијом војском, Срби су изгубили Рас и неке друге градове (1149), а затим су поражени у одсудној борби на Тари (1150). Пристигла угарска војна помоћ није могла да измени ток догађаја и жупан Урош II се потчинио цару.[29] Исте године су Велфи, поражени код Флохберга, били принуђени да се помире са супарницима.[30]

Изнети подаци граде прву тезу: Рашка је у првој половини XII века својом политиком прешла границе византијског света. Најкасније двадесетих година тога века, свакако још у време жупана Уроша I, она је закорачила на европску политичку сцену.

II – Друга теза се тиче српско-немачких односа. У стручној литератури, европској и византолошкој, устаљено је мишљење да су се интереси два царства, Римско-немачког и Византијског, сукобљавали у Угарској. То је неспорно и јасно. Међутим, то гледиште не одражава право стање ствари. Данас се може рећи да су се два царства сучељавала и у Србији у XII веку. Доказе за ту тврдњу, наравно, пружају извори. Они нас воде питању о карактеру српско-немачких односа у то време. Један догађај олакшава приступ теми. Досада се знало да је Стефан Немања 1189. године, у току тзв. Трећег крсташког рата, у Нишу преговарао са римско-немачким царем Фридрихом I Барбаросом. Српски владар је цару нудио савезништво и војну помоћ, а очекивао је подршку у борби против Византије. Вест наизглед неочекивана, често је помињана у стручној литератури као епизода српске историје XII века. А она то, у ствари, није била.

[29] Cinn. 103-113.

[30] J. Jastrow - E. Winter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen*, 331.

Пажљиво читање византијских извора упућује на закључак да су Срби и пре Стефана Немање у Немачкој имали и сродничке и политичке везе. Портрет кнегиње Марије је само одломак тих веза. Шта кажу извори?

Византијски писци у више наврата рашким жупанима пребацују недозвољене везе са „Аламанима", тј. Немцима. Поред већ изложеног савеза са Велфима (1149), о томе сведочи једна појединост из живота рашког жупана Десе. Он је владао Рашком после Уроша II. По речима Јована Кинама, Деса је починио недело - „упутио је посланике Аламанима решивши да отуда себи жену доведе и све што је противно вољи Ромеја, он је свакојако чинио".[31] Пошто је Деса, уз то, сарађивао и са Угарском, било је довољно разлога да га цар Манојло I уклони са власти.[32]

Стефан Немања је, такође, и пре сусрета са Барбаросом у Нишу (јули 1189. године) тражио ослонац за Западу. Циљ је био јасан, изричито наводи Никита Хонијат, он „тежи слободи или се повезује с краљем Аламана".[33] „Краљ Аламана" у грчком тексту је Фридрих I Барбароса, опасни противник цара Манојла I Комнина. Хонијат ово „повезивање" Немање са Барбаросом ставља у доба цара Манојла I Комнина, дакле пре 1180. године. Ако догађаје посматрамо из српског угла, реч је о збивањима између 1166. године, када је Немања преузео врховну власт у Србији, и 1180. године (смрт цара Манојла I). Овај Хонијатов податак је драгоцен и стога што везе српског владара са Немачком подиже на раван царског двора. Није више реч само о повезивању са утицајном властелом.

Смисао Немањиних настојања да искористи европске прилике за осамостаљивање државе докучив је тек у разматрању укупних односа двају царстава. Византија је крајем 60-тих и почетком 70-тих година XII века настојала да наметне своју власт у Италији. Стара идеја и нови услови. Манојло I Комнин је помагао све противнике Фридриха I Барбаросе у Италији. Најпре је финансирао тзв. Ломбардијску лигу северноиталијанских градова, помагао је затим изградњу бедема града Милана (1171), преговарао с папом Александром III, са којим је Барбароса био у непомирљивом и дугом сукобу, да би најзад склопио неколико битних уговора са појединим градовима - са Анконом, Ђеновом (1169) и Пизом (1170).[34] То је

[31] Cinn. 212. 21-23.

[32] Cinn. 213-214. 4.

[33] Chon. 159; *Византијски извори* IV, 148 (коментар и хронологија догађаја).

[34] Chalandon, o.c., 595-596; Lamma, *Comneni e Staufer*, II, 185 и д. F. Cardini, *Friedrich I. Barbarossa, Kaiser des Abendlandes*, Graz - Wien - Köln 1990, 208.

погађало, поред осталих, и Венецију, која је са Царством имала и других неспоразума. Тако је 1171. године избио рат између Венеције и Византије. Требало је потражити савезника на самом византијском тлу. Јован Кинам је забележио да су Млечани подстакли Србе да се прикључе антивизантијској борби.[35] Млетачке операције на мору водио је дужд Витале Микијели, одраније повезан са династијом рашких жупана: његов син је био ожењен ћерком жупана Десе.[36]

Два царства припремају рат у Италији и наизменично воде преговоре. У таквим околностима је на пут из Немачке према Цариграду и Јерусалиму кренуо најмоћнији човек Царства, саксонски војвода Хенрих Лав из породице Велфа (1172). Верски циљеви и државни разлози су обликовали овај велики подухват. Саксонски војвода је имао огромну и одабрану пратњу, рачуна се да је било између 500 и 1200 ритера. Међу њима, не случајно, налазио се и посланик немачког цара Конрад, бискуп Вормса. После дугог пута преко Угарске, Београда, Браничева, Ниша и Софије, приређен им је изузетно свечан пријем у Цариграду. Описао га је пратилац Хенриха Лава, монах манастира Св. Егидија у Брауншвајгу, потоњи опат Арнолд из Либека. Тада су вођени значајни преговори на византијском двору. Њихов прави садржај није познат. Остало је спорно до наших дана да ли је овај представник породице Велфа у Цариграду преговарао у своје име, на штету или корист Царства које је у тај мах оличавао Хоенштауфовац Фридрих I Барбароса. Неки извори бележе да је он Манојлу I Комнину нудио савез против Барбаросе. Зна се, међутим, да је он на овом путу преговарао и са противницима својих цариградских домаћина. У сваком случају, по повратку из Византије и са Блиског истока, Хенрих Лав се одметнуо од немачког цара (1174). Када је касније дошло до суђења саксонском војводи, оптужен је, поред осталог, да је за време боравка у Византији радио против интереса Римско-немачког царства и Фридриха I Барбаросе.[37]

Венеција у рату са Византијом није имала успеха на мору, поражени дужд Витале Микијели је убрзо убијен (1172). Цар Манојло I се са војском упутио ка Србији. Стефан Немања је затражио преговоре. Приликом сусрета са царем био је заробљен и одведен у Цариград, али се убрзо вратио у земљу.[38]

[35] Cinn. 286. 18-19.

[36] К. Јиречек, *Историја Срба, I*, Београд 1952, 144.

[37] H. v. Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, Strassburg 1881 (Amsterdam 1966) 100-101; K. Jordan, *Heinrich der Löwe*, München 1980, 175-181.

[38] Cinn. 286. 18-288. 3.

Десет година касније (1182-1183) Стефан Немања је опет уз помоћ Угарске и Немачке покушао да искористи међународне тешкоће Византије, али тада и дубоку унутрашњу кризу у Царству. После смрти цара Манојла I Комнина (1180) Угарска је напала византијско Подунавље, освојила Београд и Браничево и офанзиву усмерила према Поморављу. Томе ратовању се са својим снагама прикључио Стефан Немања, па је наставио операције од Ниша према Сердици. Византија у тај мах није успела да спречи распад свог одбрамбеног система на том простору.

Међутим, да би се стечено одржало, био је неопходан савезник. Немања се обратио цару Фридриху I Барбароси. Изгледало је да су околности повољне, јер се немачки цар припремао за поход према Светим местима на Блиском истоку. Отпочели су преговори са земљама дуж планираног пута. Децембра 1188. године појавили су се Немањини посланици на царском двору у Нирнбергу у узвратној мисији свога владара. Свечано примљени, они су пренели поруку српског великог жупана. Немања је изражавао задовољство поводом предстојећег сусрета са царем у Нишу и обећавао је све погодности око снабдевања крсташке војске.[39] У преговорима са Србијом, Византијом и представницима других земаља учествовали су људи који су познавали тамошње прилике.

За разумевање српско-немачких односа онога времена неопходно је да се ближе размотре преговори које су Стефан Немања и његов брат кнез Страцимир водили с царем Фридрихом I Барбаросом у Нишу крајем јула 1189. године. Основни подаци су познати. Међутим, остале су неке недоумице у погледу намера преговарача и, посебно, резултата преговора. Томе је доприносио несклад између расположивих извора. Српских извештаја о догађајима у Нишу нема. Постоје само немачки извештаји и подаци о византијским реакцијама на та збивања.

Међу немачким изворима пажњу привлаче текст Арнолда, опата из Либека, као и опис Фридриховог похода из пера тзв. Ансберта. У првом тексту дословно стоји да Немања „fecit hominium" цару, што је формула типична за успостављање вазалских односа према нормама западног света. Исти писац додаје да је владар Србије земљу затим добио од цара у феуд (iure beneficiario).[40]

Знатно поузданији, Ансбертов текст има друкчије појединости. Он садржи мноштво података из извештаја самих учесника у царском походу. Пажљива анализа текста омогућава делимичну

[39] Annales Colonienses Maximi, MGH SS XVII, 795-796.

[40] Arnoldi Lubecensis Chronica, MGH SS XXI, 172.

реконструкцију нишких преговора. Немања је високог госта упознао са приликама у земљи и посебно са стањем у српско-византијском рату. Навео је да је заједно са браћом освојио целу нишку област и град Ниш, затим подручје до Сердике. Изразио је спремност да настави рат против Византије. Немања и његов брат Страцимир су за освојене византијске територије и оне које ће тек освојити потражили заштиту немачког цара и понудили вазалски однос.[41] Да је то била суштина Немањиних очекивања показује даљи ток односа између Барбаросе и византијског цара Исака II Анђела, који је, судећи по извештају Дитполда, бискупа пасавског и пратиоца немачког цара, са крајњом озбиљношћу и неповерењем пратио нишке преговоре.[42] И сам Фридрих I је касније у преговорима са византијским царем уверавао свог противника да великом жупану Србије *није дао у бенефицијум било коју византијску територију*.[43] Уместо тога склопљено је пријатељство (amicitia) између немачког цара и српског владара, како сведочи један савремени извор.[44]

Немачки владар у Нишу није прихватио Немањину понуду за успостављање вазалског односа под наведеним условима. Фридрих I је знао да то води непосредном сукобу са Византијом. Већ у одговору својим српским домаћинима он је истакао да нема намеру да ратује против било ког хришћанског владара, па ни против „краља Грчке“. Намера му је, казује Ансбертов текст, да поведе борбу против освајача Гроба Господњег у Јерусалиму.[45] Међутим, Немачко царство је поред тренутних интереса на походу према Палестини (слободан пролаз, снабдевање војске, итд.) имало и далекосежније планове. То показује царева сагласност за склапање брака између Немањиног синовца, кнеза Тољена и кћери Бертолда IV од Андекса, истарског маркгрофа и титуларног херцега Хрватске, Далмације и Мераније. Бертолд IV је био не само близак сарадник цара Фридриха I већ и сродник царске династије.[46] После договора

[41] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum germanicarum V, Berolini 1928, 30; Немања и његов брат Страцимир „pro ipsa terra... hominium et fidelitatem offerebant“. Преглед извора и литературе за сусрет у Нишу: *Историја српског народа, I*, Београд 1981, 256-257 (J. Калић).

[42] MGH SS XVII, 510.

[43] Ansbert, o. c., 46.

[44] Писмо Дитполда, бискупа пасавског аустријском војводи: MGH SS XVII, 510. Ansbert, 35, назива Немању и његовог брата Страцимира „нашим пријатељима“.

[45] Ansbert, o. c., 30-31.

[46] E. Oefele, *Geschichte der Grafen von Andechs*, Innsbruck 1877, 169; Ansbert, 44; K. Bosl, *Europäischer Adel im 12/13 Jahrhundert. Die internationalen Verflechtungen des bayerischen*

у Нишу предводио је ратоборну струју немачког племства, која се залагала за отворени рат са Цариградом.

Српско-немачки преговори у Нишу нису остали без одјека. Већ тада се знало да су на византијском двору ти преговори оцењени као непријатељски чин. Барбароса је у Нишу извршио реорганизацију крсташке војске.[47] Очекивале су се тешкоће на даљем путу према Цариграду. То се показало као тачно. Крсташи су наилазили на напуштена насеља, празне тргове, закрчене путеве и препреке у клисурама. Сукоби с мештанима прерастали су у необјављени рат. У један мах је цар Фридрих I намеравао да предузме и опсаду Цариграда.[48] Догађаји ипак нису кренули тим током. Мучни преговори двојице царева окончани су почетком 1190. године споразумом који је омогућио да крсташка војска настави свој поход према Малој Азији. У текст споразума је уграђена клаузула о амнестији за све оне који су се придружили крсташкој војсци на њеном путу кроз балканске пределе.[49] Показало се да два царства имају на Балкану у тај мах различите циљеве. Превагнули су они трајни, византијски. После погибије цара Фридриха I Барбаросе у Малој Азији (јуни 1190. године), Исак II Анђео је напао Србију. Битка на Морави претворила се у пораз Немањине војске. Један део освојених територија је био изгубљен, међу њима и Ниш.

Поглед на целину изнетих појава омогућава да се дефинише и трећа теза. Она се односи на историјски простор у којем се кретала међународна политика Србије у XII веку. Запажа се да преовлађују везе са земљама Подунавља (Угарска, Аустрија, Немачка). Било је то време појачаног интереса европских земаља за копнени пут којим су путници и ходочасници, међу њима и крсташи, могли стићи до Светих места на Блиском истоку. Срби су се ту, на деоници пута између Београда и Ниша, сусретали са њима. Тај узајамни однос тек треба проучити са разних становишта.

Европа и Срби у XII веку,
Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10,
Београд 1998, 95-106.

Hochadelsgeschlechtes der Andechs-Meranien, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 30 (1967); F. Oppl, *Das Trefen von Niš vom Juli 1189 in seinem historischen Umfeld*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 97 (Wien 1989) 440-441.

[47] Ansbert, o. c., 34-35.

[48] Ansbert, o. c., 40-43; K. Zimmert, *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190*, BZ 12 (1903) 42-77.

[49] K. Zimmert, *Der Friede zu Adrianopel (Februar 1190)*, BZ 11 (1902) 303.

ЕВРОПСКЕ ГРАНИЦЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Када се медиевиста усуди да учествује у раду научног скупа посвећеног догађајима новије историје, онда је очигледно реч о појавама дугог трајања, које имају своју средњовековну фазу, као и ону потоњу, у XVII, XVIII веку, до наших дана. Сеобе су велика тема европске и наше историје. Цела Европа је настала сеобама. Данас се зна да практично нема народа који сеобом није дошао на место свога живљења и да нема народа који је остао неизмењен у томе процесу. Сеоба као друштвена појава садржи многе компоненте - сноп узрока, промене које изазива напуштање једне територије, преображај саме друштвене заједнице која се креће, промене економског, политичког, културног и географског амбијента у који се уклапа. Неке се границе напуштају и друге стичу, с огромним последицама, наравно. Ту се преламају многе појаве. Из тог збира неизмерно важних чињеница издвојила бих појам „границе" и то само један део тог широког комплекса.

Добро је познато да граница има разних - географских, политичких, етничких, економских, културних, језичких, итд. Оне се једва могу набројати. Сећање на Велику сеобу Срба 1690. године, када су Срби бежећи пред опасностима турске одмазде напустили балкански простор односно прешли једну важну европску границу, подстакло ме је да у прошлости потражим велике границе које су деловале на историју Срба. Ради јаснијег одређења теме вреди istaћи да ће овде бити речи само *о једном типу* граница и то онима које су настале мимо историјског развоја српског народа, али су битно утицале на његов ток. То су затечене или створене границе, ма како географски тумачили „границу" – као линију разграничења или одређену зону. Средњовековно схватање граница знатно се разликовало од данашњег. Нарочито у старијем периоду, оно је углавном подразумевало појас земље, подручје раздвајања, кад год је то било могућно.

Ово испитивање, да би остало компетентно, има и хронолошке оквире - реч је о средњовековној историји, додуше схваћеној у ширем смислу с обзиром на нашу ситуацију: она обухвата и добар део XVI века. Скренула бих пажњу на велике европске границе које су усечене

у историју Срба. Неке од њих нас воде у Сент Андреју. Подсетила бих на знане чињенице да бих могла додати нове.

Основне границе простора на којем се одвијала српска историја одређене су географским одликама подручја. Обале мора - Јадранског и Егејског, односно Подунавље неспорни су оквири балканског простора на којем су Срби, на једном делу, стварали своју државу. И сами су, долазећи, савладали границу Источног римског царства у Подунављу.

Границе српске државе су се мењале током времена. Шириле су се и повијале према приликама времена. Међутим, оне никада нису постале „европске“, довољно устаљене и довољно садржајне за шире просторе да би могле изменити слику југоисточне Европе. То је случај и с другим балканским народима. Примера ради, српско-бугарска политичка граница, врло променљива у предтурско доба, није оставила трајне последице. У IX веку она се налазила у Расу (данас Нови Пазар), како то наводи Константин Порфирогенит,[1] касније, у доба бугарског цара Симеона у X веку, опет, далеко је премашивала тај простор да би се у потоњим временима две државе додиривале у Поморављу или источној Србији.[2] Ма како драматичне у појединим раздобљима, те границе нису преобразиле прилике у тој мери да бисмо их могли сматрати значајним у европским размерама. При томе пада у очи да се политичка граница између Србије и Бугарске најчешће није поклапала с језичком баријером која је делила два народа.[3] Најзад, оба су народа стасала у истом културном кругу, византијском и православном.

Насупрот томе типу границе стоје велика европска разграничења на Балканском полуострву. Нека су и врло стара. У време позног Римског царства учестале деобе су мењале оквире управних целина. Бурни догађаји током IV века су најпре довели до стварања, а затим и поделе префектуре Илирик. Трајнија од осталих била је подела која је извршена пред смрт цара Теодосија (395). Његов старији син Аркадије је преузео власт у источном делу Римског царства, у којем су две дијецезе, Дакија и Македонија, чиниле посебну префектуру Илирик, док је панонска дијецеза прикључена Западу као део централне префектуре Царства.[4] Римско царство је надживело ову

[1] *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1967, 154.

[2] *Историја српског народа, I*, Београд 1981, 156-162 (С. Ћирковић); 453, 545, 575.

[3] П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 18-24.

[4] E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284-476)*, Wien 1928, 353; E. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire Romain (395-410)*,

деобу још извесно време, иако су многобројне тешкоће у земљи, појачане навалом германских и других народа, све више угрожавале јединство државе. Тако је пукотина коју је оставио за собом цар Теодосије временом добијала значење расцепа. Судбина источног дела државе, везаног за царски двор у Константинопољу, све мање се поклапала с оном на Западу. Те разлике су доживеле своју преломну тачку у V веку. Западно римско царство је подлегло под притиском Германа, док се Источно римско царство одржало упркос тешким искушењима којима је било изложено. Иако је Теодосијева граница већ у раном средњем веку потпуно изгубила свој смисао, посебно насељавањем Словена, она је посредством римске традиције усађена у европску слику културног простора на Балканском полуострву. Она се може наћи у свим делима историјске литературе, у синтетичким прегледима прошлости, у уџбеницима, на историјским картама, у енциклопедијама, укратко у свим делима којима се градила свест образованог света Европе о сопственој историји.[5] И та граница се, посматрана издалека, повлачи доста неодређено линијом која полази приближно од Сирмијума преко централних делова данашње Југославије према Которском заливу.[6]

Византијско царство, никло на просторима и традицији Источног римског царства, наследило је много од претходног доба. Српска држава, која се постепено развијала на његовој територији, нашла се тако на просторима невидљиво раздељеним на западни и источни део некадашњег Римског царства. Развијала се на западним границама Источног римског царства односно у источним областима Западног римског царства. Припадајући простору једних и других, Србија се нашла на опасном раскршћу средњовековних цивилизација.

Није без значаја да се истакне да се Теодосијева подела није поклапала с границом хеленског и латинског света на Балкану. Та се граница протезала од обала Јадранског мора код Љеша у Албанији преко северне Македоније према Софији, која је остајала у грчкој

Paris 1951, 142 i d.; J. R. Palanque, *La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle*, Byzantion 21 (1951), 5-14; V. Grumel, *L'Illyricum de la mort de Valentinien Ier (375) à la mort de Stilicon (408)*, Revue des études byzantines 9 (1951), 5-46; P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, Revue historique 211 (1954), 265-273.

[5] R. Folz - A. Guillou - L. Musset - D. Sourdel, *De l'Antiquité au monde médiéval, ed. Peuples et civilisations*, Paris 1972, 44-45; *The Cambridge Medieval History. I. The Christian Roman Empire*, Cambridge 1975, карте у прилогу; G. Duby, *Atlas historique*, ed. Larousse, Paris 1978, 27-28 и др.

[6] К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 27.

зони, а затим кроз северну Бугарску према Црном мору.[7] Другим речима, то су две различите границе, ма како приближно биле дефинисане, више као прелазна зона него као јасна црта. Иако би прва морала бити значајнија по своме учинку, она друга, Теодосијева граница мада првобитно привремена, постала је трајно добро европског начина мишљења. У томе и јесте њена важност. Она постаје прворазредна научна тема, јер начела римских подела намеће битно измењеним приликама потоње балканске историје.

Међутим, обично се Теодосијева граница повезује с линијом црквеног разграничења (1054) на западни - католички, и источни - православни део. Тако се стиче историјски погрешан утисак да се у средњем веку од Сирмијума према Боки Которској пружала нека судбоносна граница Истока и Запада. Чињенице, међутим, откривају другачију слику. Разграничавања су у XI веку ишла другим путем.

Почетком XI века Византијско царство је великим ратовима обновило своју власт на Балканском полуострву обухватајући, поред осталог, све српске земље и већи део Далмације.[8] Цар Василије II је заступао гледиште о јединству државних и црквених интереса, па је 1024. године понудио папи преговоре о разграничењу сфера византијске односно латинске цркве. Тада је цариградски патријарх Јевстатије преко посланства упућеног папи Јовану XIX предложио да Цариград задржи под својом јурисдикцијом све што се налази у државним границама Византије, а Рим би добио целокупни Запад. Преговори су пропали углавном због утицаја ојачалих монашких заједница у Италији и Француској.[9] Оно што се није могло остварити споразумом докрајчено је расколом хришћанског света 1054. године, али у знатно неповољнијим приликама за византијску страну, јер се Царство тада налазило у дубокој кризи. На Западу, напротив, папство је било у успону захваљујући, поред осталог, и опсежним реформама које су узеле маха у католичкој цркви. Врхунац тог напретка је време понтификата папе Гргура VII (1073-1085). Он успоставља систем вазалних држава под папском врховном влашћу. Међу њима се нашла и Хрватска.

[7] К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњега века*, Зборник К. Јиречека, II, Београд 1962, 16-17; V. Popović, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'Ecole française de Rome 77 (1984), 208-209.

[8] Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 296 и карта 288-289; J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 93-95.

[9] V. Grumel, *Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, II, Paris 1936, 245; исти, *Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054*, Revue des études byzantines 10 (1952), 17-19; J. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, Сава Немањић - Св. Сава, изд. САНУ, Београд 1979, 44-45.

Међутим, ако се у балканском поднебљу потраже границе тога раскола, запажа се да у стварности нема *једне линије*. Постоји у средњем веку подручје под папском јурисдикцијом односно управом католичких бискупа у приморским градовима (Сплит, Дубровник, Бар). Границе њихових дијецеза су прилагођаване приликама времена. На другој страни су се налазиле територије које је покривала византијска црквена организација с епископијама у Сирмијуму, Расу и Призрену на западним границама.[10] Касније образована Српска аутокефална црква (1219) у потпуности је негирала било какву границу која би се протезала од Сирмијума до Боке Которске.

Другим речима, подела на католички и православни свет, а онда и цивилизацијски круг, не познаје *једну границу*. Живот је у средњем веку ишао другим током. Постоје велике зоне утицаја и преплитања, рекла бих прожимања. Цело континентално залеђе уз обале Јадранског мора до Саве, Раса и Призрена представља подручје у које на разне начине продиру утицаји са стране. Обиље појава потврђује присуство различитих културних традиција, у смењивању и у збиру. Навешћу новији пример. Недалеко од Сопоћана детаљно је истражен један византијско-српски град XII и XIII века, а у његовој непосредној близини, у подграђу, развило се насеље позног средњег века с урбанизмом који припада приморском културном кругу (правилно распоређене камене куће, пјацета, итд.), а житељи су Срби, цркве православне, натписи ћирилички.[11]

Сасвим друкчију границу су усекли Турци. То је друга велика цивилизацијска граница на нашем тлу. Од 1371. године она се непрекидно помера и мења, уз огромне последице. Ако се та граница посматра из европског угла, хронолошке границе њеног настајања изгледају друкчије у односу на схватања устаљена у стручној литератури. Код нас преовлађује мишљење да је битка на Марици (1371) била пресудна у ширењу Османлија на Балкану. За историју Византије и непосредно погођене области, то је сигурно тачно. Међутим, тек Косовска битка (1389) и посебно њене последице изазивају озбиљне поремећаје ширих размера. Турци већ 1390. године избијају на две „европске" границе Балкана – они продиру у Подунавље и у залеђе

[10] I. Božić - S. Ćirković - M. Ekmečić - V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 42 (С. Ћирковић).

[11] J. Ковачевић и сарадници, *Истраживање комплекса Раса 1971-1972*, Зборник Историјског музеја Србије 10 (1973), 3-15; М. Поповић, *Налази новца краља Радослава из утврђења Градина у Расу*, Новопазарски зборник 1 (1977), 37-54; В. Јовановић - Д. Минић - С. Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*, Новопазарски зборник 14 (1990), 19-43, са старијом литературом.

приморских градова на Јадранском мору. Они нападају Голубац,[12] боре се с угарским снагама, а у Дубровнику изазивају забринутост и страх. Дубровачка влада већ од 1390. године, касније све учесталије, расправља о прихватању избеглица – смештају их, кад год је то било могућно, на Пељешац и у Стон.[13] Турски проблем више није балкански и византијски, он излази из оквира православног света. Запад је непосредно угрожен и то не само економским интересима на Леванту већ и на прагу свог животног простора. Тек тада се обликује озбиљна антитурска политика, а водеће место припада Угарској, којом је тада владао Жигмунд Луксембуршки (1387-1437). Он је од 1411. године био и изабрани римско-немачки краљ, а од 1433. године и цар Светог римског царства немачког народа.

Покосовске прилике у Србији довеле су Турке на Дунав. Није више имао ко да им пречи пут. То је нагнало Угарску да из основа измени политику. Организован је први крсташки рат против Османлија на европском тлу, и последњи тих размера. Ритерска војска из Француске, Бургундије, Немачке, Италије, Пољске и Угарске доживела је потпуни слом код Никопоља, на десној обали Дунава, у Бугарској (1396). Само седам година после страдања српске војске на Косову и европски ритери су покошени на Дунаву. Турске чете су продрле у Срем и Банат.[14] Европа напушта идеју о крсташком рату и скоро пола века нема таквих подухвата (1396-1443). Усамљена и угрожена Угарска тражи савезника у Србији. У тим новим приликама Стефан Лазаревић је наслутио пут којим би се могао ослободити ропства у које је, како је сам наводио, дошао после битке на Косову.[15] Он постаје вазал краља Жигмунда (најкасније почетком 1404) и почиње борбу против Турака, како је не без хвале извештавао краљ Жигмунд.[16] Било је то, истовремено, доба унутрашњег растројства османске државе.

Почетком XV века устаљује се једна нова граница на Балкану. Био је то, у ствари, један широки појас угарских вазалних држава,

[12] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 9-11.

[13] В. Ћоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 332-333; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 10.

[14] Уп. новије издање: S. Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge*, München 1983, 1234-1241; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд - Сремски Карловци 1927, 113.

[15] Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875), 272.

[16] М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Матица српска, Зборник за друштвене науке 13-14 (1956), 93-98.

који се протезао од Јадранског мора преко Босне и Србије до Црног мора.[17] У тој пограничној зони Угарска и Турска су браниле своје интересе. Евроазијска граница, а бојишта српска.

Међутим, чврсто везивање деспота Стефана Лазаревића за Жигмунда Луксембуршког имало је дубљи смисао и знатне последице. Тада се први пут отвара граница у Подунављу. Ту замире рат, који је вођен још у време кнеза Лазара, после његове смрти и више. Споразумом с краљем Жигмундом деспот Стефан је својим поданицима из Београда омогућио да се слободно крећу путевима Средње Европе. Срби су тада у Угарској уживали не само слободу кретања, него и знатне економске повластице.[18] То ново стање познато је углавном кроз историју Београда. Оно је разумљиво само као део шире појаве – приближавања двеју суседних земаља. Београђани су тада ишли у Угарску и околне земље не кришом, већ са личним исправама („књига с печатом"), како је то записао један савременик.[19]

И данас, када размишљамо о српским сеобама према Средњој Европи, треба узети у разматрање и ова кретања, која су била резултат договора што су га постигла двојица владара. Нема сумње, она су доприносила међусобном упознавању двеју средина.

Српске сеобе су почеле раније, најкасније крајем XIV века. Нису познате размере тога процеса. Међу познатијим бегунцима су били и синови краља Вукашина, Дмитар и Андрејаш, који су у Угарској нашли уточиште и службу.[20] Ако број таквих случајева није више утврдив, садржина је јасна - српско друштво се дели, једни пред Турцима беже, други остају. При томе се, наравно, знатно разликују мирнодопске сеобе од оних у ратно време, када се спасава голи живот. Првој групи промена припадају и сви регулисани облици кретања, па и насељавања, често у функцији војних потреба Угарске и Турске. У сваком случају битно се разликују сеобе у доба постојања српске државе (до 1459. године) од оних потоњих, под турском влашћу.

Доба деспота Стефана Лазаревића (до 1427), делимично и Ђурђа Бранковића, пружало је Србима и друге погодности за кретање према Средњој Европи. Добро је познато да је деспот Стефан располагао огромним поседима у Угарској, у сатмарској, шарошкој, саболчкој, бихарској и торонталској жупанији, затим у пределима

[17] *Историја српског народа, II*, изд. СКЗ, Београд 1982, 52 (С. Ћирковић).

[18] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, изд. СКЗ, Београд 1967, 85-87.

[19] Константин Филозоф, о.с., 287-288.

[20] С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник Филозофског факултета XIV-1 (1979), 153-163.

јужне Угарске. Ту је у његовој служби било и Срба. Њихов број није утврдив због фрагментарности очуване грађе. Неспорно је да су то били богати поседи (рудници, тргови, итд.), који су могли бити привлачна снага и за људе из Србије. У сваком случају, укупна деспотова политика према Угарској је показивала трајну опредељеност за чврсте везе са том земљом. Нимало случајно, Стефан Лазаревић је био први српски владар који је имао свој двор ван граница Србије, у Будиму. Налазио се у најужем центру престонице, недалеко од катедрале, у тзв. Италијанској улици (данас Országhaz útca 9). Лепо здање позноготичког стила, с раскошним нишама и великом салом за пријеме на првом спрату, видљиво је и данас, у нешто измењеном облику.[21]

Другим речима, почетком XV века су постојали повољни услови да се појединци на разне начине запуте у Угарску. У пратњи деспота Стефана извори бележе и хиљаду коњаника једном приликом.[22] Одлазили су људи привучени службом на његовим имањима, или трговачким интересом или било којим другим поводом. Угарска више није била непозната земља. Деспотово доба је приближило Угарску Србији. Међусобни културни утицаји давали су плода. Остаци уништеног деспотовог двора у Београду, препознатљиви у дубинама калемегданског тла, откривају непосредне средњоевропске узоре у многим појединостима. Међу осталима, делови позноготичких пећи с хералдичким знацима западног кова, са симболима Змајевог реда, којем је и сам Стефан Лазаревић припадао, предмети потекли из најбољих угарских дворских радионица, увезена луксузна роба високог квалитета, приспела са подунавских тржишта – све то речито говори о времену отворених граница и европском укусу српских наручилаца.[23] Недавно откривена резиденција београдског митрополита с готичким луковима и украсом такође се везује за исти културни круг. Изглед средњовековне саборне цркве, која се налазила у Доњем граду, изузев у општим цртама, остаће, нажалост, тајна. Коначно су је уништили Аустријанци минирањем 1717. године.[24] То важно место, сигурно је, треба достојно обележити.

[21] J. Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6 (1975), 51-58.

[22] T. Ortvay, *Oklevélek Temesvármegye és Temesvárvarós története*, Pozsony 1896, 471; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 240; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 101.

[23] М. Бајаловић-Хаџи Пешић, *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору*, Годишњак града Београда 23 (1976), 19-32; исти, *Средњовековном Београду у походе.* Каталог изложбе, Музеј града Београда, Београд 1977, 50, 62; isti, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji,* Beograd 1981, 125-138 и др.

[24] М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног музеја у Београду 9-10 (1979), 508.

О дубоким променама у схватању државних граница почетком XV века речито сведочи и градска архитектура Београда. Изузетно јака утврђења бранила су град с копнене стране, с југа и истока, одакле су Турци најчешће нападали. Двоструки и високи бедеми са снажним кулама, примена камене ескарпе на спољној страни бедема, широки ровови, који су опасивали град, све је то деловало као супротност скромним утврђењима дуж обала Саве и Дунава. Српски владар је Београд бранио с југа, а отварао га према северу. Тек када су Турци, касније, овладали и током Дунава, Београд је добио знатна ојачања и на приобалном појасу.[25] И у Смедереву је највећа пажња првобитно поклоњена бедемима на копненим прилазима граду.[26] Поколење градитеља је јасно означило непријатељску границу на своме тлу.

Погранични положај Србије на европским разграничењима носио је многе опасности, нарочито у време рата. На подстицај Византије од 1423. године на Западу се преговарало о склапању хришћанске лиге за борбу против Турака. Супарништво Венеције и краља Жигмунда, исковано на просторима Јадранског мора и Далмације, знатно је успоравало преговоре. Жива дипломатска активност је с тешком муком савладавала препреке на томе путу. Преговори су се пренели из 1424. у 1425. годину. У њима је учествовао и Стефан Лазаревић. И док су погађања о конкретним видовима војне сарадње још трајала (број војника и бродова, рокови, средства, питање сепаратног мира, итд.), султан је напао Србију. Његови одреди су продрли у Поморавље и у област Крушевца. Дубровчани су поручивали својим суграђанима у Србији да се добро држе у несрећи која је задесила земљу.[27] Угарска војна помоћ је упућена на време, али се огромне штете од напада нису могле спречити.[28] Антитурски планови европских сила били су тада, још увек, у фази договора. Наставили су се и током 1426. године, опет независно од тока догађаја у Србији. Почетком 1427. године прилике су постале драматичне. Неуморни деспот Стефан, који се мирио с Турцима када се ратовати није могло, доброме се више није надао. Јануара 1427. године он је предвиђао могућност изгнанства и смрт у туђини.[29]

[25] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 65-101.

[26] J. Нешковић, *Смедеревски град*, Смедерево 1975, 11-12.

[27] М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас СКА 161 (1934), 190-192.

[28] J. Gelcich - L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 309-310; С. Станојевић, *Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века*, Београд 1901,11.

[29] Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик СКА 56 (1922), 15.

После смрти деспота Стефана Лазаревића (1427) опстанак српске државе је у још већој мери зависио од важне границе која је делила хришћанску Европу од ислама. Она је пресецала балкански простор и Србију, али никад трајном линијом, већ увек прелазном зоном утицаја, која се мењала током времена. Занимљиве податке пружају и догађаји везани за покушаје поновног уједињавања католичке и православних цркава у XV веку. Основни преговори су вођени између Византије и папе односно великог црквеног сабора, који је био сазван у Базелу 1431. године. Угрожена Византија је очекивала војну помоћ Запада за борбу против Османлија и стога је прихватила преговоре. Био је то сплет неразрешивих питања, духовних и световних. У Србију су стизала посланства из Базела ради преговора (1433-1435).[30] Велику улогу у томе имао је Дубровчанин Иван Стојковић, угледни доминиканац и професор Париског универзитета, један од вођа базелских синодиста.[31] У Цариграду су од српског деспота очекивали извесно разумевање за читав подухват односно потребе тренутка.[32] Ђурађ Бранковић је прихватао посланства, предусретљивије она из Византије, али је на крају одбио да учествује у раду сабора уједињења у Италији.[33]

Преговори о обнови хришћанског јединства су од почетка у Турској, с разлогом, схватани као непријатељски чин. Византијски мотиви су у томе послу били јасни. Угарска је, такође, имала своје рачуне. Изразио их је сам цар Жигмунд Луксембуршки крајем 1436. године. Он је тада покренуо акцију да се заседање црквених прелата пресели из Базела у Будим, наводећи да би такво решење омогућило бољу контролу над покретом Хусита у Чешкој односно Турака. То би, поручивао је цар Жигмунд синодистима у Базелу, допринело повећању његовог угледа у очима православних хришћана на Балкану, дакле Срба, који су неопходни у војном походу који он лично намерава да предузме против Турака у лето 1437. године. Жигмундов предлог није наишао на одзив у Базелу,[34] али је Србија тешко погођена операцијама његове војске (1437). Усмерене на турске поседе у Деспотовини, оне су изазивале противнапад Мурата II, који је борбама 1437, 1438. и 1439. године коначно потчинио државу деспота Ђурђа.[35] Велика европска граница досегла је обале Дунава, а Голубац и Смедерево су постали упоришта нове власти.

[30] J. Haller, *Concilium Basiliense. Studien und Dokumente zur Geschichte der Jahre 1431-1437*, I, Basel 1896, 332-333; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 131.

[31] A. Krchnak, *De vita et operibus Ioannis de Ragusio*, Romae 1960, са старијом литературом; Ioannis de Ragusio, *Tractatus de ecclesia*, ed. F. Šanjek, Zagrabiae 1983; уп. W. Brandmüller, *Papst und Konzil im Grossen Schisma*, Paderborn - München - Wien 1990.

[32] V. Laurent, *Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971, 122.

[33] V. Laurent, o.c., 164, 598.

[34] W. Altmann, *Regesta Imperij XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds*, Innsbruck 1896, 389.

Нешто касније обновљена српска држава (1444) поново је имала улогу прелазне зоне, која је раздвајала католички свет од Турака. Само привремено, наравно, јер су Турци били у експанзији. Угарска је у неколико наврата настојала да реорганизује свој одбрамбени систем према непријатељу. Српска деспотовина је у њему имала важно место (1435),[36] а када је она пала под турску власт (1459), успостављена је и посебна Београдска бановина са задатком да штити границу на њеном најосетљивијем делу.[37] Београдски банови су имали посебна овлашћења и дужност да прихватају „пребеге" из Србије, како се то онда говорило, да их примају у војну службу, уз доделу мањих поседа, неретко, управо у граничној зони. И то је био облик регулисаног насељавања људи, углавном са подручја под турском влашћу. Поред тога, постају типичне и масовније сеобе Срба у ратним годинама.[38] Све то у потпуности ремети нормалан ток живота на широком пограничном простору.

Овај поглед на велике цивилизацијске границе у нашој историји не би био потпун без конкретних истраживања стварних узрока сеоба људи. Одговор на то питање потражили смо кроз два научна пројекта, компаративно постављена: 1. проучавање области старог Раса у предтурско доба и 2. проучавање београдског подручја (приградска насеља). То су мање географске целине, које омогућавају систематски рад на реконструкцији историје сваког насеља кроз испитивања историјска, археолошка и антрополошка. Посебно је проучаван однос топоним – црква – гробље. Идиличну слику толерантних Турака ми нисмо нашли. Противрече јој следећи примери утврђених појава.

1. Крајем XIV века Турци полако заузимају важна места у рашкој жупи и околним областима (подручје дан. Новог Пазара). Освајају Звечан и Јелеч, помињу се у Глухавици (1396). Настаје тзв. двовлашће – српско-турска управа. Турска граница је ту нејасна, али

[35] J. Kalić, *La Serbie et le Concile de Ferrare et de Florence*, Annuarium Historiae Conciliorum, Augsburg 1989, 131-140.

[36] P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XII–1 (1969), 89-108.

[37] J. Калић-Мијушковић, *Прилог историји Београдске бановине*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII–1 (1964), 535-540.

[38] *Историја српског народа, II*, Београд 1982, 431 и д. (С. Ћирковић).

присутна у свакодневном животу. Напредно село Дежево у плодном крају уз реку Пнућу (данас Дежевска река) имало је цркву уз коју се током времена у XIV веку образовало насеобинско гробље (сахрањивани су покојници оба пола и свих узраста). Систематска испитивања цркве су показала да је она страдала пре 1413. године, највероватније крајем XIV века. Храм је разорен и спаљен, никад није доживео обнову. Гробље се и даље користило, сахрањивање је настављено, делом и у разореном храму. Средином XV века гаси се и гробље, управо у доба првог турског пописа Крајишта Иса-бега Исаковића (1455). Живот Срба је у Дежеву прекинут, нема житеља који су своје мртве окупљали око цркве. Да је реч о насиљу показује оближње муслиманско насеље, образовано у близини цркве. Откривени су остаци материјалне културе оријенталног порекла, без узора у домаћој производњи. Уз то, луксузни увозни предмети, допремани с Истока, сведоче о просперитету корисника. Реч је о досељеном муслиманском живљу, не о потурченим житељима Дежева.[39] Замирање дежевског гробља поред цркве не може да открије судбину несталог становништва – да ли су Срби протерани, јесу ли се повукли на друга места или су побијени? Све се то одигравало у насељу којем се име очувало до наших дана. Досад се континуитет имена села обично тумачио трајањем сеоског живота кроз векове. Даља истраживања треба да открију путеве очувања топонима, што захтева истовремено испитивање и свих околних места.[40]

2. Други пример исте појаве потиче из села Постења, које се налази на око 6 km удаљености од Дежева, на ободу новопазарског градског подручја данас. То је непосредна околина Петрове цркве, у средњем веку седишта рашких епископа. Првој фази учвршћивања Турака – дакле у време када је то била гранична зона – одговара талас уништења и у Постењу. Ту је, на левој обали реке Пнуће, постојала једна православна црква. Откривени су њени остаци (припрата и део наоса), који су посведочили да је и она срушена и спаљена.[41] Данас је позната под именом „Латинска црква", иако је неспорно реч о српској цркви (нађени су остаци средњовековног живописа). Данашњи назив потиче из турског времена, када је ова црква, као и неке друге у Србији, уступљена католицима на коришћење.

[39] Ј. Калић - М. Поповић, *Црква у Дежеву*, Старинар 36 (1985), 115-147; антрополошка анализа: С. Живановић, *Остаци скелета са некрополе поред цркве у Дежеву*, Старинар 36 (1985) 151-160.

[40] Ј. Калић, *Прилог методологији проучавања српског средњовековног друштва*, Историјски часопис 35 (1988), 5-20.

[41] Д. Алексић-Премовић, *Латинска црква у Постењу*, Новопазарски зборник 9 (1985), 55-66.

3. Средњовековно насеље на месту данашњег Новог Пазара је, такође, потпуно изменило лик. Ако се историја српских цркава узме као елеменат промена у структури насеља, онда се може запазити да је развој у турско време био изразито негативан за хришћанско становништво. Црква на тзв. Житном тргу у данашњем Новом Пазару је још у XV веку претворена у џамију, а и сама Алтун-алем џамија у Јелеч махали изграђена је, како изгледа, на темељима старијег здања.[42] Ако се подаци турских и западноевропских путописаца о црквама у Новом Пазару пренесу у историјски простор, све указује на то да су се одржале само оне ван ужег градског подручја, међу њима и црква у Напрељу, затим Петрова црква и друге. Ако се зна да у турско време у близини џамија нису могле постојати активне хришћанске цркве,[43] а у Новом Пазару су се муслиманске богомоље множиле да би средином XVII века достигле број 23,[44] онда је јасно да је српско становништво потискивано према периферији ширег градског подручја.

Овај закључак о топографској слици Новог Пазара, у ствари, указује на дубоке промене у привредној и друштвеној структури краја, наравно – извршене у дужем трајању. Независно од распореда сакралних објеката то потврђују и подаци турских пописа XV, XVI и XVII века. Они откривају да су се Срби претежно бавили сеоским занимањима, плаћали су дажбине типичне за аграрну средину, док се муслимански живаљ углавном налази у групама везаним за трговину и занатство.[45] Нови однос град - приградска насеља - село показује однос освајача према покореном становништву. Он се може пратити и на аграрном подручју рашке жупе. Ако се историјски подаци и археолошки налази о разарањима насеља (Дежево, Постење, итд.) вежу за конкретни простор, онда постаје јасно да су Срби протеривани из најплоднијих крајева још крајем XIV односно током XV века. Њих замењују досељеници који користе материјалну културу без корена у српском друштву (Дежево). То су узроци српских сеоба из пограничних области према Турцима, као и оних каснијих, током векова.

Рашка и београдска истраживања показују две фазе турске границе, која се постепено усецала у српско друштво. У Расу озбиљне

[42] Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1979, 265-266; А. Андрејевић, *Алтун-алем џамија у Новом Пазару*, Новопазарски зборник 1 (1977), 124.

[43] K. Binswanger, *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts*, München 1977, 64 и д.

[44] Evlija Čelebi, *Putopis*, 265.

[45] H. Čar Drnda, *Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća*, Novopazarski zbornik 8 (1984), 83–97.

промене почињу већ крајем XIV века, а на београдском подручју, у већој мери, тек пола века касније. Разлике су не само временске него и суштинске. Београдско подручје је припадало сфери европске политике према Турцима, док се то за Рас не може рећи. Ране географске карте, нарочито оне које се могу приписати кругу бечких картографа односно њихових сарадника, пружају обиље грађе за завршни део појаве која се овде разматра. Српске сеобе су ту већ на видику великих сила. Чувени картографи, Георг Танштетер (1482-1535), Куспинијан (1473-1529), Јаков Циглер из Баварске (1470-1548), знатно су допринели изради географских карата земаља у којима је хабзбуршка политика налазила своје циљеве. Тако је и Лазар, ученик Георга Танштетера, сакупио драгоцену грађу о Угарској почетком XVI века. Она се нашла на најстаријој очуваној карти Угарске (Tabula Hungariae).[46] Анализа садржаја показује да састављаче карата односно њихове наручиоце покорена Србија више не занима, али Београд привлачи пажњу. Оно што су још током XV века европске карте Балкана помно бележиле у Србији,[47] узалуд се тражи на картама XVI века.

Географске карте прате судбину велике границе према Турцима, а она је напустила тле српске државе, мада не и судбину Срба. Уместо назива места и хидрографије на просторима јужно од Саве и Дунава чешћи су обласни називи – Rascia, Rassen, Servia, итд. На Лазаревој карти (око 1529) број Срба досељених у Угарску је већ толики да он и Славонију, не само Срем, означава именом њиховог завичаја - „Rasse“, Рашка. Такви су подаци, наравно, збирни. Да ли ће се икад прецизно утврдити када су и у којим околностима ти људи стизали на нове просторе? То значи да ми ипак не знамо колико су били утрвени путеви којима је патријарх Арсеније III Чарнојевић повео свој народ.

Европске границе српске историје,
Сентандрејски зборник 3,
Београд 1997, 9-19.

[46] L. Irmédi-Molnar, *The Earliest Known Map of Hungary,* Imago Mundi 18 (1964), 53-54; *Kodexek a középkori Magyarországon,* Budapest 1985, 170; K. Kuchar, *Lazarova mapa, nejstarši mapovi obraz Slovenska,* Sbornik československe společnosti zemepisne 62 (1957); L. Bendefy, *Wer war der Autor der ältesten Ungarnkarte?* Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 117, Wien 1975, 424-426; J. Калић, *Најстарија карта Угарске (Tabula Hungariae)*, Зборник радова Византолошког института 24-25 (1986), 423-433.
[47] *Monumenta Cartographica Jugoslaviae.* II, Beograd 1979, 27-29; 83-85 и д.

ДВА ЦАРСТВА У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ XII ВЕКА

Одавно је познато да је комнинска епоха (1081-1180) врло значајно доба у историји српског народа. Много тога се изменило на тлу Царства. Почетком XII века средиште српске државе се преноси из Зете у Рашку, током тога века се постепено шири држава рашких великих жупана, српска династија успоставља и развија односе са државама ван византијског света и тежи слободи, једноставно је записао Никита Хонијат.[1] Крајем XII века Стефан Немања је остварио добар део тих тежњи. Његова држава се простирала од приморских области између река Цетине и Бојане до Поморавља на истоку и обронака Шар-планине на југу. Царство му је браком Стефана Немањића са Евдокијом из владајуће династије Анђела и титулом севастократора признало одговарајуће место у византијској хијерархији држава.[2] Нешто касније (1217) и папство је додељивањем краљевске круне Немањином наследнику потврдило ново стање у српској држави.

На том дугом путу стварања државе Немањића има, међутим, неистражених целина, нових извора и могућности да се историја XII века свестраније упозна. Почетну грађу пружају, наравно, византијски извори. Јован Кинам је у своје дело унео једну важну и већ запажену вест. Записао је да су у време припрема цара Манојла I Комнина за рат на Сицилији Аламани (Немци), Далмати (Срби) и Пеонци (Угри) постигли сагласност да нападну Ромеје са запада. Архижупан Срба - казује даље писац - отпочео је борбе (1149) и цар је одлучио да га казни.[3] Тако је почео велики византијско-српски рат у коме је Србија током 1149. и 1150. године претрпела велике штете. Жупан Урош II је био принуђен да се покори византијском цару и обнови вазалске односе.[4]

[1] I. A. v. Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini 1975, 159.
[2] Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 168-170.
[3] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 101-102. За хронологију догађаја уп. *Византијски извори за историју народа Југославије, IV*, Београд 1971, 22-23 (Ј. Калић).
[4] Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 24-30; *Историја српског народа*, СКЗ, I, Београд 1981, 201-204.

„Аламани“ су у Кинамовом тексту Немци, као и у оном Никите Хонијата и других византијских писаца.[5] Реч је о Римско-немачком царству, највећој држави западног света у средњем веку. Готово све рашке жупане Византија је оптуживала за везе са „Аламанима“ (Уроша II, Десу, Немању) и то је у Цариграду схватано као повод за рат.[6] Латински писци, такође, знају за те везе.[7] Све то захтева темељно проучавање односа двају царстава са становишта прилика у српским земљама. Устаљено је схватање да су се њихови интереси преплитали на разним странама, понајвише у Италији, затим Угарској и другде. Србија у том склопу није узимана у обзир. Овај прилог посвећен је тој теми и треба, поред тога, да укаже на неке чињенице из времена владе рашког великог жупана Уроша II. Један изданак рашке династије уводи се у видике српске историје, иако јој само посредно припада. Реч је о унуци жупана Уроша I, принцези Софији. Далеко од земље предака, она својом биографијом открива непознате чињенице које се тичу управо те земље.

Старо супарништво Византијског и Западног царства (Франачког, затим Римско-немачког) стекло је нови садржај учвршћивањем Нормана у јужној Италији у XII веку. Војвода Апулије и Калабрије Рожер II (1101-1154) ујединио је норманске поседе у јужној Италији 1129. године, а следеће године га је у Палерму краљевском круном крунисао папа Анаклет II (1130).[8] Рожер II је исте године истакао своје претензије на Јерусалимску краљевину и кнежевину Антиохију, коју су Нормани основали током крсташких ратова, а затим је ступио на тле Африке. Византији је претила озбиљна опасност. Јачање државе Нормана, с друге стране, реметило је планове Немачког царства, одавно усмереног на освајање јужне Италије. Због тога је августа 1135. године у Мерсебургу, на двору цара Лотара III, склопљен савез између Византије, Немачке и Венеције за борбу против норманског владара. Касније су му се прикључили папа Инођентије II, Пиза и неки северноиталијански градови.[9] У борбама које је затим водио цар Лотар III у Италији током 1136-1137. године Византија није

[5] Cinn., 126-127, 212; *Nicetae Choniatae Historia*, 60-63; Константин Манасије: Е. Курц, *Ещё два неизданных произведения Константина Манасси*, Виз. врем. 12 (1906) 91; *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, 213 (Б. Ферјанчић).

[6] *Nicetae Choniatae Historia*, 159.

[7] J. Kalić, *Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 99 (1991) 523-526.

[8] F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, 165; E. Caspar, *Roger II (1101-1154) und die Gründung der normanisch-sicilischen Monarchie*, Darmstadt 1968, 132 sq.

[9] F. Chalandon, op. cit., 164; P. Lamma, *Comneni e Staufer, I*, Roma 1955, 24-26.

војно учествовала, али је дипломатски и новцем помагала офанзиву. Цар Јован II Комнин (1118-1143) дао је предност источној политици своје земље. До краја живота био је заокупљен ратовањем на тим бојиштима.

Договорене византијско-немачке односе убрзо су измениле прилике у самој Немачкој. После смрти цара Лотара III (децембар 1137) уместо веома утицајног Хенриха Гордог из породице Велфа, војводе Саксоније и Баварске, зета преминулог владара, за краља је изабран Конрад III Хоенштауфовац (март 1138). Тада почиње непомирљиви унутрашњи сукоб двеју великашких породица. Конрад III је одмах свом супарнику одузео војводство Саксонију, затим и Баварску (1138). Ова потоња је почетком 1139. године додељена полубрату краља Конрада III, аустријском маркгрофу Леополду IV Бабенбершком (уп. генеалогију у прилогу).[10] На бојиштима Немачке војвода Хенрих Горди је до своје изненадне смрти (октобар 1139) успешно бранио породичне поседе. После његове смрти стање се знатно изменило. Интересе Велфа заступао је отада Хенрихов брат, војвода Велф VI, потоњи савезник Срба у време великог жупана Уроша II.[11] Велф VI је био утицајан у италијанским поседима Велфа и у једном делу војводства Швапске, док је у Немачкој положај малолетног сина Хенриха Гордог бранила мајка са савезницима.[12] Ови унутрашњи сукоби дуго су потресали Немачку, одразили су се на политику краља Конрада III према свим суседима и према Византији.

У таквим околностима краљ Конрад III је најпре настојао да спречи приближавање Велфа источним суседима Немачке. Због блиских сродничких веза двеју династија, опасност од Пољске у тај мах није претила, а чешки војвода Собеслав I (1125-1140) убрзо је обновио вазалске односе са краљем Конрадом III. Међутим, Угарска је могла да буде увучена у немачки сукоб на страни Велфа. Подлогу за такве слутње пружала је чињеница да је угарски краљ Бела II Слепи (1131-1141) својевремено уживао подршку цара Лотара III, који је пред крај живота одредио свог зета, војводу Хенриха Гордог Велфа за наследника престола.[13] Био је то довољан разлог да краљ

[10] F. Raumer, *Geschichte der Hohenstaufen*, I, Leipzig 1871, 239-240; K. Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*, Heidelberg 194910, 126-127; K. Jordan, *Heinrich der Löwe*, München 1980, 23.

[11] J. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1998, 100-101.

[12] K. Jordan, *Heinrich der Löwe*, 26-29; H. Boockmann, *Stauferzeit und spätes Mittelalter*, Berlin 1987, 116-117.

[13] W. Bernhardi, *Konrad III*, t. I, Leipzig 1883, 105; J. Jastrow - W. Winter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (1125-1273)*, I, Stuttgart 1897, 362.

Конрад III Хоенштауфовац угарском двору понуди преговоре о савезу и сродству. У лето 1139. године немачки краљ је дао иницијативу за склапање политичког брака између његовог прворођеног сина и престолонаследника Хенриха и кћери краља Беле II, Софије. Посредничку улогу имао је, како изгледа, и чешки војвода Собјеслав I, близак сродник краља Беле II и његов осведочени савезник (уп. генеалогију династије Арпадоваца, у прилогу).[14] Тако је Софија, кћи краља Беле II и краљице Јелене, Српкиње из династије рашких владара, дакле унука жупана Уроша I, била предодређена да постане немачка владарка.

Будући супружници су 1139. године били малолетни. У часу склапања брачног уговора Конрадов син Хенрих је имао 2 године, а Софија, изгледа, 5-6 година.[15] Према обичајима онога времена династички бракови деце су били врло раширена појава. Многобројни примери у европској историји показују да су се женска деца, после склапања брачног уговора, раније или касније предавала мужевљевој породици ради васпитавања у новој средини. Тако су та деца, у ствари, постајала таоци политичких интереса властитих породица односно држава. И сам краљ Конрад III Хоенштауфовац потицао је из сличног брака: његова мајка Агнеза, кћи немачког цара Хенриха IV, била је у детињем узрасту (7 година) предата Фридриху I, војводи Швапске из породице Хоенштауфоваца.[16] Међутим, појава је ширих значења. Тзв. „хоризонтално повезивање" владарских и властеоских породица темељ је политичког обликовања друштвене елите. На тај начин, упоредно, а не само дијахроно проучавање структуре средњовековног

[14] *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 145; под год. 1139. стоји: „Eodem tempore dux Sobezlaus levirum suum, Belam regem Pannoniae, filiam suam (Sophiam) filio regis Theotonicarum Conradi tradebat. Hae nuptiae in festo Penthecosten celebratae sunt". Чешки војвода Собјеслав I је био ожењен сестром краља Беле II, Аделхаидом: M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, Nagy-Becskerek 1892, 288-290. Собјеслав I је својевремено (1129) тадашњем угарском краљу Стефану II упутио војну помоћ за борбу против Византије: *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 134.

[15] Конрадов син Хенрих је рођен 1137: *Annales Aquenses*, MGH SS XXIV, 37-38. Уп. K. Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte*, 134; J. Jastrow - W. Winter, op. cit., I, 391. Година рођења Софије није забележена, зависи од тумачења извора. У сваком случају, она је верена за Хенриха у детињем узрасту: G. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I, Budapest 1899, 258; B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940, 383, наводи да је Софија 1139. г. имала 5-6 година; F. Makk, *The Arpads and the Comneni*, Budapest 1989, 35, такође наводи 5-6 година. Нејасно је да ли је Софија била старија сестра краља Гезе II (F. Makk, op. cit., 37). W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, IV, Braunschweig 1877, 232, помиње да је Софија живела у Немачкој од своје седме године и др.

[16] H. Dienst, *Agnes*, Wien 1985, 12-13. са одговарајућом литературом.

племства и ван граница једне државе пут је да се открију политички циљеви пре но што они постану видљиви.[17] У сваком случају, планирани брак Хенриха и Софије требало је да буде залога добрих немачко-угарских односа у то време.

У години у којој је краљ Конрад III углавном узмицао на бојиштима пред снагама свог супарника војводе Хенриха Гордог Велфа (пролеће-лето 1139), мисија на угарском двору је била веома важна. Ту вест о браку деце забележили су многи извори. Међу савременим писцима пажњу привлаче посебно два извештаја. Први, нешто краћи, очуван је у поузданом тексту *Vita Gebhardi et successorum*, насталом у манастиру Адмонту у Штајерској.[18] Други, опширнији, сачуван је у делу Херборда, схоластика у манастиру Св. Михаила у Бамбергу, који је у облику дијалога написао *Житије* Отона I, бискупа бамбершког.[19]

Упоредна анализа ова два текста показује сагласност у основним подацима. Кћи краља Беле II, Софија, испрошена је за сина немачког владара Конрада III Хоенштауфовца и са огромном и скупоценом опремом предата немачком владару.[20] Касније се ова „краљица" (*predicta regina*), како је извори називају, замонашила у манастиру Адмонту у Штајерској.[21] Опширнији Хербордов текст, међутим, саопштава и друге појединости. Ту се помиње име прво-

[17] G. Duby, *Structures familiales dans le Moyen Age occidental*, XIII Congrès int. des Sciences historiques, Moscou 1970; H. Fichtenau, *Herkunft und Bedeutung der Babenberger im Denken späteren Generationen*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 84 (1976) 1-30; K. U. Jäschke, *Notwendige Gefährtinen. Königinnen der Salierzeit als Herrscherinnen und Ehefrauen im Römisch-deutschen Reich des 11. und beginnenden 12. Jahrhunderts*, Saarbrücken 1991, passim.

[18] *Vita Gebhardi et successorum eius*, MGH SS XI, 44.

[19] Херборд (умро 1168) дело је писао на основу извора о делатности Отона I, бискупа Бамберга, али и предања. Издање тог извора: *Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis*, MGH SS XX, 717-720, и Ph. Jaffé, *Monumenta Bambergensia*, Berolini 1869, 732-738. О личности Херборда: *Tusculum-Lexicon*, Artemis-Verlag, München 1982, 326. Бискуп бамбершки Отон I (1062-1139) био је у служби на двору немачког цара Хенриха IV пре но што је изабран за бискупа. Оставио је за собом писма и један извештај о мисионарској делатности у Померанији. Уп. K. Hampe, op. cit., 123.

[20] J. Wichner, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont*, I, Graz 1876, 95, мислио је да Софија није одмах послата у Немачку, него „кад је дошло време за венчање", али свакако за живота њеног оца, краља Беле II (умро 1141); B. Homan, *Geschichte I*, 383, наводи да је Софија послата у Немачку 1139. године. У литератури се обично помиње време веридбе са Хенрихом, сином краља Конрада III (1139) и затим замонашење (F. Makk, op. cit., 35; M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, 302-303 и др.).

[21] *Vita Gebhardi et successorum*, MGH SS XI, 44. О манастиру Адмонту постоји обимна литература.

рођеног сина краља Конрада III, Хенриха, Софијиног вереника. Наводи се да је немачки двор тражио предају мале Софије и мираза, што је краљ Бела II и прихватио. Свечана церемонија заручења обављена је на угарском двору у присуству духовне и световне властеле из Немачке, на празник Духова, 11. јуна 1139. године. Писац је забележио и наводне родитељске речи краља Беле II упућене представницима немачког владара.[22] Софија је отпремљена у Немачку и то је неспорни део њеног живота.

О току даљих догађаја расположиви наративни извори се разилазе. Краћи и поузданији текст, *Vita Gebhardi et successorum*, бележи да је Софија упућена на двор краља Конрада III, али је касније одлучила да се повуче у манастир Адмонт. У томе јој је помогла Лиукарда, грофица Регенсбурга.[23] Хербордов опис догађаја, међутим, казује да је Софија одмах по напуштању Угарске била упућена у манастир Адмонт да би ту остала до удаје за Хенриха.[24] Ова слика догађаја једва да би се могла исправити да нису сачувана писма саме Софије, која је она упутила разним личностима у Немачкој и Угарској. Софија је, уз сва ограничења која су јој била наметнута, оставила довољно трага о својој судбини. Софијина писма, поред тога, омогућују не само да се употпуне него и провере подаци наративних извора.

Софијина писма су укључена у један пергаментни кодекс (Sign. perg. VII), који је настао у манастиру Адмонту, а обухватао је и друга писма, поред претежно теолошких списа. Кодекс је дело више писара. Настао је крајем XII века. Данас се чува у Универзитетској библиотеци Универзитета у Клагенфурту, а микрофилмови у Рукописном одељењу Националне библиотеке у Бечу.[25] Опис рукописа је дао својевремено A. v. Jaksch, који је несумњиво заслужан за откривање, идентификовање и објављивање Софијиних писама.[26]

Укупно је сачувано пет Софијиних писама и то два која је упутила брату, краљу Гези II (1141-1161), затим једно писмо мајци Јелени (кћи рашког жупана Уроша I), једно писмо салцбуршком надбискупу Конраду I и бискупу Гурка Роману I, најзад још једно писмо упућено салцбуршком надбискупу Конраду I. Манастир Адмонт

[22] *Herbordi Vita Ottonis*, ed. Ph. Jaffé, *Monumenta Bambergensia*, Berolini 1869, 732-734.

[23] *Vita Gebhardi et successorum*, MGH SS XI, 44.

[24] *Herbordi Vita Ottonis*, ed. Ph. Jaffé, *Monumenta Bambergensia*, 734-735.

[25] Рукописно одељење Националне библиотеке у Бечу: MMR Project, Mikrofilm Nr. 12.943. У прилогу се налази снимак дела кодекса из манастира Адмонта са текстом Софијиних писама, f.2^{b}-5^{a} (Универзитетска библиотека у Клагенфурту, Аустрија)

[26] A. v. Jaksch, *Zur Lebensgeschichte Sophia's, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, II Ergänzungsband, Wien 1888, 361-362.

је припадао подручју салцбуршке надбискупије. Истој тематској целини припада и шесто писмо, које је салцбуршки надбискуп Конрад I упутио римско-немачком краљу Конраду III Хоенштауфовцу ради заштите интереса монахиње Софије.[27]

Сами текстови Софијиних писама не носе временске ознаке. Једино унутрашња анализа садржаја омогућава ближе одређивање времена њиховог настанка. Пошто се Софија у два маха писмено обратила надбискупу Салцбурга Конраду I, веома угледној личности онога времена, поуздано се може закључити да су писма настала пре 9. априла 1147. године (датум смрти Конрада I).[28] Прво писмо упутила је Софија брату, краљу Гези II пре замонашења, из Регенсбурга, а остала су састављана у манастиру Адмонту. У том првом писму брату Софија себе назива „exul et peregrina“, жали се на своју тешку судбину коју пореди са вавилонским ропством и то супротставља напретку и просперитету свога брата (Прилог I, писмо I).[29] Пре пролећа 1146. године, када је Угарска у сукобу са баварско-аустријском војском успела да од нападача поврати Пожун (Братиславу), тешко да би могло бити речи о просперитету угарског краља.[30] У том писму је Софија брату најавила намеру да се повуче у угледни бенедиктински манастир Адмонт. Изгледа да су сва Софијина писма настала током 1146. године.[31]

Важне податке о свом животу и околностима које су га обликовале открива Софија у писму које је пре 20. августа 1146. године упутила свом духовном оцу, надбискупу Конраду I. Ту она моли надбискупа Конрада I да се он писмено обрати угарском краљу, њеном брату Гези II и племству које ће се на дан Св. Стефана (20. август) окупити и да им предочи њен положај и чињеницу да се она повукла у манастир без ичије принуде, уз дозволу римског краља (Конрад III Хоенштауфовац) и његовог сина, свога вереника („cum licentia regis Romanoram filiique eius cui desponsata eram“). Она затим моли да се њен

[27] Писма је објавио A. v. Jaksch, op. cit., 372-377, а преузео К. Грот, *Из истории Угрии и славянства в XII веке*, Варшава 1880, Приложения XLIII–LII. Софијино писмо мајци Јелени објавио је M. Wertner, *Áz Árpádok családi története*, 300-301.

[28] Салцбуршки надбискуп Конрад I, син грофа Волфрама од Абенсберга (рођен око 1075) био је близак сродник породице грофова од Регенсбурга. Видно је допринео развоју и угледу манастира Адмонт: J. Wichner, *Geschichte des Benediktiner-Stiftes Admont*, I, 1874, 58-62, 98-99. Подаци о њему: *Lexicon des Mittelalters V/7*, München 1991, 1355.

[29] A. v. Jaksch, op. cit., 374-375.

[30] G. Pauler, *Magyar nemzet története*, I, 258; F. Makk, *The Arpads*, 37, мисли да се Софија замонашила „око 1145-1146. године“.

[31] A. v. Jaksch, op. cit., 372-377.

брат сагласи са њеном одлуком и поштује манастир у коме је нашла уточиште. Најзад, Софија се у писму обраћа надбискупу Салцбурга са молбом да се код римско-немачког краља Конрада III заложи да јој се врати део отете имовине коју је са собом донела у Немачку, а коју је, како наводи, добрим делом задржао гроф Регенсбурга.[32]

Салцбуршки надбискуп је узео у заштиту Софију. Он се (1146) писмом обратио краљу Конраду са захтевом да јој се врати део личне опреме,[33] чиме је, у ствари, потврдио тачност њеног исказа.

У Угарској се сумњало у добровољност Софијине одлуке о замонашењу. На то упућују већ њене речи да је у Немачкој живела као у ропству и да се тог ропства ослободила тек у манастиру. Истицање сагласности краља Конрада III да се она замонаши открива главног виновника њеног страдања, што она на једном месту изричито и наводи (Софијин вереник, Хенрих, био је 1146. године малолетан, имао је само 9 година).

Вредност Софијиних писама је и у томе што она потврђују податке о њеној судбини, садржане у Хербордовој биографији Отона, бискупа Бамберга. Тај текст Отоновог биографа неки научници су примали са резервом.[34] Сада је јасно да је он у основи тачан. Хербордов текст помиње упорна посланства која је угарски двор упућивао са захтевом да се Софија врати у земљу.[35] Она у писму брату Гези II у јесен 1146. године и затим у писму мајци Јелени, приближно у исто време, са захвалношћу помиње њихова посланства.[36]

Необично опширан Хербордов текст пружа и неке друге појединости. Ту је записано да је краљ Геза II, пошто је уговорени брак његове сестре пропао, намеравао и силом да је изведе из манастира. На угарском двору је најзад превагнуло уверење - казује исти извор - да због тога не треба изазивати рат са Немачком. Одлучено је да краљ Геза II у манастир Адмонт упути „ducem unum, virum fortem, cognatum suum et amatorem gloriae suae et cum illo militiam magnam“.[37]

[32] A. v. Jaksch, op. cit., 375-376. О породици грофова Регенсбурга уп. M. Mayer, *Geschichte der Grafen von Regensburg*, München 1883. Софијин савременик био је гроф Хенрих III (1143-1174), сродник краља Конрада III Хоенштауфовца и породице аустријских маркгрофова: K. Lechner, *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976-1246*, Wien-Köln-Graz 1976, 184, 367.

[33] A. v. Jaksch, op. cit., 376-377.

[34] W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, IV, 204, 232, 393; A. v. Jaksch, op. cit., 362.

[35] *Herbordi Vita Ottonis*, ed. Ph. Jaffé, 735-737.

[36] A. v. Jaksch, op. cit., 372-373.

[37] *Herbordi Vita Ottonis*, 735.

Једини *dux*, краљев сродник и врло утицајан човек на двору, био је тада ујак краља Гезе II, Србин, син рашког жупана, Уроша I и брат краљице Јелене, Белош.[38] Белош је од 1145. године носио и титулу палатина (palatinus comes), највишу у дворској хијерархији онога времена.[39] По овлашћењима и стварном положају, он је био најмоћнији човек у земљи, васпитач и бранилац интереса краља Гезе II, који је 1146. године имао тек 16 година.[40] И ту Хербордов текст одговара историјским чињеницама.

Белош је обавио мисију која му је била поверена. Он је на челу угарског посланства стигао пред манастир Адмонт у долини реке Енс у Штајерској претећи да ће употребити силу не би ли Софију нагнао да се врати у земљу. После мучних преговора, саопштава Херборд, опат манастира, Готфрид, сагласио се да сама Софија пред угарским посланством изрази своју вољу. Писац је готово драматично описао сцену у којој је Софија пред окупљеним монахињама и монасима и пред угарским посланицима објавила своју одлуку да се посвети Богу и монашком животу.[41] Посланици су се после тога повукли и богато даривали манастир. Софија је умрла у манастиру Адмонт 15. септембра 1150. године.[42] Уживала је, како бележе извори, велики углед. У једном тексту је означена као „света Софија“ (beata Sophia).[43]

Остаје да се разјасне политичке прилике ове људске драме. Животни пут Софијин, иако кратак (умрла је са мање од 20 година), речито је сведочанство о измењеним међународним односима између 1139 (датум склапања брака) и 1146. године (време коначног раскида). То нас води, пре свега, односима између Византијског и Римско-немачког царства посебно у доба цара Манојла I Комнина. Као и раније, ти односи су се одвијали између искључивости коју је облико-

[38] Belus dux се јавља у повељи краља Гезе II 1142. године: G. Fejer, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis II*, Budae 1829, 117-118; титула dux-а додељивана је члановима владајуће династије односно најближим сродницима: G. Györffy, *A dukátus*, Századok 92 (1958) 47; idem, *Die Kanzleien der Arpaden-Dukate. Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 35, München 1984, 325-335.

[39] Belus palatinus comes: G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 124; G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus Cont. I*, Pest 1860, 57; G. Györffy, *Árpádkori oklevelek (1001-1196)*, Budapest 1997, 57-58 (1146. г.) 61 (1152).

[40] J. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 64-67.

[41] *Herbordi Vita Ottonis*, 736-737.

[42] *Necrologia Admuntensia*, ed. H. Pez, Scriptores rerum Austriacarum, II, Lipsia 1725, 207. Уп. G. E. Friess, *Die ältesten Todtenbücher des Benediktinerstiftes Admont in Steiermark*, Archiv für öst. Geschichte 66 (1885) 326; J. Wichner, op. cit., II, 196.

[43] *Herbordi Vita Ottonis*, 737-738.

вало схватање о само једном могућем царству, односно стварности која је „оба Рима“ упућивала на договоре и сарадњу. Антинорманска политика била им је средином XII века заједничка. За нашу тему је од интереса година 1145.

Те године је цар Манојло I, пошто су пропали преговори са норманским владарем, одлучио да обнови савез с краљем Конрадом III Хоенштауфовцем.[44] На преговоре у Немачкој упућен је 1145. године посланик Нићифор. Основни садржај његове мисије утврдив је захваљујући писму које је, као одговор на мисију, упутио краљ Конрад III Хоенштауфовац византијском цару Манојлу. Текст писма је уклопљен у дело Отона Фрајзиншког *Gesta Friderici I. imperatoris*.[45]

Византијски посланик је имао деликатну мисију. Он је најпре усмено изложио захтеве византијског цара, који су изазвали велико незадовољство краља Конрада III. Три дана су - наводи се у Конрадовом писму - трајале жестоке расправе. Конрад III је записао да већу срџбу не би могло изазвати чак ни то да је посланик Нићифор пред њим убио његовог сина Хенриха.[46] Тек четвртог дана је византијски посланик наступио са мање непомирљивости. Међу именованим темама преговора у писму се наводи да је византијски цар преко посланика тражио 500 коњаника, а немачка страна је инсистирала да се оствари раније уговорени брак Манојла са сродницом Конрада III, Бертом, из породице грофова од Сулцбаха. Посланство је, како изгледа, успешно обавило већи део посла. Краљ Конрад III се сагласио да се савез двеју држава обнови (Конрад III обећава да ће бити пријатељ царевих пријатеља, непријатељ царевих непријатеља, итд.), обећао је војну помоћ Византији и већу од тражене за случај да буде нападнута, затим је обновио захтев да се у Цариграду изгради црква за потребе немачке колоније у том граду и друго.[47]

Нажалост, остаје нејасан повод оштром вербалном сукобу Конрада III са послаником Нићифором. Тумачења су разна.[48] Остаје чињеница да је меру свога гнева краљ изразио тврдњом да га ни убиство сина Хенриха од стране византијског посланика не би више

[44] *Ottonis episcopi Frisingensis Chronica*, VII, 28, MGH SS XX, 263; уп. F. Chalandon, op. cit., 259; P. Lamma, op. cit., I, 53.

[45] *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*, rec. G. Waitz, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, Hanoverae et Lipsie 1912, 41-43.

[46] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris*, 41.

[47] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris*, 42-43.

[48] W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit*, IV, 204-6, сматра да је посланик Нићифор ускраћивао краљу Конраду III „царске почасти“; F. Chalandon, op. cit., 260-261.

потресло. На основу расположивог текста тешко је утврдиво да ли је, поред осталих спорних питања, било речи и о Хенриху, несуђеном Софијином супругу, односно о немачко-угарским односима. На другој страни је очигледно да је тек после ове мисије Нићифора у Немачкој, односно онима које су уследиле, после више година од заручења, коначно остварен брак цара Манојла са Бертом од Сулцбаха (јануар 1146).[49]

Последице споразума су се одмах осетиле. Немачко-угарски односи се 1146. године из основа мењају. Краљ Конрад је крајем 1145. године прихватио претендента на угарски престо, Бориса, сина краља Коломана и омогућио му да у Немачкој прикупља најамничке одреде. Први напад тих снага на град Пожун (Братислава) у пролеће 1146. године није успео. Угарска је убрзо успела да поврати тврђаву. Међутим, одлучујућа битка између баварско-аустријске војске, коју је предводио војвода Хенрих II Бабенберг, полубрат краља Конрада III, и угарске војске одиграо се 11. септембра 1146. године.[50] На том походу је малолетни краљ Геза II оглашен пунолетним, а пресудну улогу на бојишту имао је, према сведочењу врло обавештеног савременика, Отона Фрајзиншког, ујак краљев, бан Белош.[51] Нападачи су претрпели тежак пораз, војвода Хенрих II се спасао бекством са бојишта недалеко од реке Лајте.[52]

Угарска је у таквим приликама обнављала старе савезничке везе у Европи, и тражила нове. Нарочито су били вредни савезници у самој Немачкој односно Византији. Зна се да је угарски краљ материјално помагао борбу војводе Велфа VI против краља Конрада III Хоенштауфовца, а овај је још одраније уживао обилату помоћ норманског краља Рожера II.[53] Још 1146. године постепено се обликује антивизантијски савез који помиње Јован Кинам тек уз догађаје из 1149. године.[54]

Све те околности су утицале и на прилике у Србији. У Рашкој је 1146. године на власти био жупан Урош II, син жупана Уроша I и брат угарске краљице Јелене и бана Белоша.[55] Његове везе са Немцима

[49] Берта Сулцбах је стигла у Цариград 1142. године. Теодор Продром је у њену част саставио песму (PG 133, 1360 sq.),

[50] Уп. генеалогију породица Хоенштауфен-Бабенберг овде у прилогу.

[51] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris*, 51-53.

[52] Ibid.

[53] *Historia Welforam Weingartensis*, MGH SS XXI, 468.

[54] Cinn., 101-102.

[55] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 25-37.

које помиње Јован Кинам[56] ишле су свакако преко угарског двора, мада се не могу искључити ни други путеви споразумевања. На то, поред осталог, указује и чињеница да су и потоњи рашки владари тражили ослонац у Римско-немачком царству чак и онда када везе са угарским двором нису биле пресудне. Урошев наследник на српском престолу, велики жупан Деса, који је на власт дошао вољом византијског цара Манојла I, одмах је „пренебрегавајући власт Ромеја, упутио посланике Аламанима решивши да отуда себи жену доведе и све што је противно вољи Ромеја, он је свакојако чинио".[57] Ова Кинамова вест открива да је подстицај за успостављање политичких веза у Немачкој дао сам жупан Деса. Он се није прикључио некој иницијативи, већ ју је сам дао. То је било довољно да цар Манојло I предузме одлучне мере против њега.[58]

Прави смисао српске политике према Немачком царству у XII веку још речитије се разазнаје у време Стефана Немање. Његови претходници су у Византији уопштено оптуживани за везе са „Аламанима", он сам их је успоставио са немачким царем. Још за живота цара Манојла I Комнина, дакле до 1180. године, Немања „тежи слободи", повезује се „с краљем Аламана или се приклања Угрима", изричит је Никита Хонијат.[59] Тај краљ Аламана је римско-немачки цар Фридрих I Барбароса (1152-1190), најмоћнији владар западног света. За византијске писце Немања је одметник кога цар приморава „да му буде веран" (Никита Хонијат), човек који жели да приђе другом господару и да збаци „ромејско вођство" (Константин Манасије).[60] Немачки писци, опет, речником својих средина говоре о покушају успостављања вазалских односа. Поводом сусрета Стефана Немање са царем Фридрихом I Барбаросом у Нишу за време III крсташког рата крајем јула 1189. године, Арнолд, опат из Либека је записао да Немања „fecit hominium" цару, што је формула типична за успостављање вазалских односа на Западу. Исти писац додаје да је владар Србије затим земљу добио у феуд од немачког цара (iure beneficiario).[61]

Други, знатно поузданији текст тзв. Ансберта има више појединости о тим догађајима. Немања и његов брат Страцимир, наво-

[56] Cinn., 101-102.

[57] Cinn., 212-213.

[58] Cinn., 213-214.

[59] *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J. A. v. Dieten, 159; везе са Немцима помиње и Константин Манасије: *Византијски извори IV*, 213.

[60] *Nicetae Choniatae Historia*, 159.

[61] *Arnoldi Lubecensis Chronica*, MGH SS XXI, 172.

ди извор, током преговора су најпре цару Фридриху I у Нишу (27. јули 1189) указали на успехе које су постигли у борбама против Византије (после 1182. године). Освојили су Ниш и целу нишку област, затим подручје до Сердике (Софија) и изразили спремност да наставе ту борбу и „pro ipsa terra ... hominium et fidelitatum offerebant".[62] Дакле, понудили су вазалски однос само за новоосвојене области. У Цариграду су са великим неповерењем и крајњом озбиљношћу пратили ток преговора у Нишу, јављао је Дитполд, бискуп пасавски и пратилац немачког цара.[63] Фридрих I је прихватио само део српских предлога, образлажући то својом намером да не ратује против било ког хришћанског владара већ против освајача хришћанских светиња у Јерусалиму.[64] Касније је уверавао византијског цара Исака II Анђела да великом жупану Србије није дао у beneficium било коју византијску територију.[65]

Па ипак, у Нишу су јула 1189. године донете неке важне одлуке. Склопљено је пријатељство (amicitia) између немачког цара и српског владара, затим и споразум (pactum) о склапању брака између Немањиног синовца Тољена и кћери Бертолда IV од Андехса, истарског маркграфа и титуларног херцега Хрватске, Далмације и Мераније.[66] Бертолд IV од Андехса био је не само близак сарадник цара Фридриха I Барбаросе, већ и сродник царске династије.[67]

Догађаји су, међутим, кренули другим током. И поред свих сукоба који су избили између крсташке војске Фридриха I Барбаросе и мештана византијских провинција на путу према Цариграду, два царства су се најзад споразумела да разграниче своје интересе.[68]

[62] Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum Germanicarum V, Berolini 1928, 30; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 256-7 (J. Калић).

[63] MGH SS XVII, 510.

[64] Ansbert, op. cit., 30-31.

[65] Ansbert, op. cit., 46.

[66] Писмо Дитполда, бискупа пасавског, аустријском војводи: MGH SS XVII, 510.

[67] E. Oefele, *Geschichte der Grafen von Andechs*, Innsbruck 1877, 169; Ansbert, op. cit., 44; K. Bosl, *Europäischer Adel im 12./13. Jahrhundert. Die internationalen Verflechtungen des bayerischen Hochadelsgeschlechtes der Andechs-Meranien*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 30 (1967); F. Oppl, *Das Trefen von Niš vom Juli 1189 in seinem historischen Umfeld*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 97 (1989) 440-441; A. Schütz, *Die Andechs-Meranier in Franken und ihre Rolle in der europäischer Politik des Mittelalters*, Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter, Mainz 1998, 3-55.

[68] E. Zimmert, *Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 bis Februar 1190*, BZ 12 (1903) 42-77; idem, *Der Friede zu Adrianopel (Februar 1190)*, BZ 11 (1902) 303.

Немачки цар је наставио пут према Јерусалиму - да у њега никада не стигне (погинуо је у Малој Азији јуна 1190), а византијски цар је добио одрешене руке за обнову своје власти у балканским земљама. Исак II Анђео је убрзо повео борбу против Стефана Немање. Битка на Морави је решена у корист царске војске.[69] Стефан Немања је део ослобођених територија, међу њима и Ниш, морао да препусти победнику.

Балкански одломак односа двају царстава у хронолошким оквирима овог рада (1145-1190) показује да до сада појединачно познати подаци о српско-немачким односима (Урош II, Деса, Стефан Немања) нису случајност. Рашки велики жупани су и пре Немање у западном свету упорно тражили савезнике у борби за самосталност. Још једном су се потврдила позната својства дела Јована Кинама и Никите Хонијата, додуше међусобно различита. Писали су их добро обавештени људи и саопштавали на византијски начин онога времена, обично у функцији приказивања царске делатности.[70] Одметништво Срба је увод у приказивање делатности цара Манојла I Комнина: велики цар и мали противник, који се усудио да тражи савезнике у Угарској, Немачком царству или Венецији. Та шема делом деформише и хронологију, што, наравно, треба имати на уму.

Посматрани у целини и трајању од више деценија, расположиви подаци откривају да су се српски владари укључивали у међународну политику у складу са *променама* те политике (раскид брака Хенрих-Софија и заоштравање немачко-угарских односа, везе са Велфима и Норманима, итд.). Њима је та политика била знана. Борбе жупана Уроша II против Византије, до сада везиване за 1149. годину, припремане су раније, али тек те године изазивају поход цара Манојла I Комнина.

Неспорно блиске сродничке везе угарског двора са рашким владарима нису једини пут којим се Србија приближавала земљама западног света. Од мноштва веза које су постојале, опет у складу са средњовековним схватањем живота, до историјских извора најчешће су допирале вести о династичким везама. Марија, кћи рашког жупана Уроша I је браком са кнезом Конрадом од Знојма (1134) ушла у круг највишег немачког племства (породице Бабенберг, Вителсбах и друге) и ту имала запажену улогу. Њен син је био непосредни вазал

[69] О хронологији битке на Морави 1190. односно 1191. године, уп. *Византијски извори IV*, 154, нап. 161; 221 (Б. Ферјанчић); J. L. v. Dieten, Niketas Choniates. *Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin - New York 1971, 81-87.

[70] J. Kalić, *Idéologie impériale et l'histoire des Serbes au XIIe siècle*, Actes du XV Congrès international d'études byzantines, IV, Athènes 1980, 144-152.

немачког цара.[71] Немањини посланици су примани на немачком двору, а он сам је настојао да се мимо Угарске приближи царском дому.

Два царства су, међутим, имала различите интересе на Балкану. Од времена крсташких ратова и честих ходочасничких путовања (XI–XII век) за Немачку је то било пре свега транзитно подручје према циљевима на Блиском истоку (пут од Регенсбурга преко Угарске, Београда и Ниша до Константинопоља и Мале Азије). На другој страни, за Византију су то биле земље под њеном врховном влашћу и само је од економске и војне снаге Царства зависило колико дуго ће то стање потрајати. Битка на Тари (1150) у доба жупана Уроша II и сукоб на Морави после погибије цара Фридриха I Барбаросе (1190) византијски су одговор на политику рашких владара у XII веку.

Два царства у српској историји XII века,
Зборник радова Византолошког института 38 (1999-2000), 197-212.

[71] J. Калић, *Кнегиња Марија*, Зограф 17 (1986) 21-35.

ПРИЛОГ I

Прво писмо Софије брату краљу Гези II

Регенсбург, пролеће 1146.

Domino G. fratri suo Ungarorum gentis regi potentissimo exul illa et peregrina soror eius N. dulciss(imum) cum servicio germanitatis affectum. Dum gloriam magnificentie regni tui perpendo, dum excellentiam nominis tui, frater amantissime, attendo, ipsa prosperitas rerum tuarum fit quodam modo quasi dulce levamen innumerabilium quas actenus perpessa sum miseriarum. Ex quo enim in exterras regiones deveni, die ac nocte panem doloris comedi et ultra quam regiam prolem decuit, confusio faciem meam cooperuit. Non enim ut regina regis filio desponsata, sed nec, ut ita dicam, quasi vilissima procurata sum pedissequa. Proinde, quia experta sum exul in exilio quam miserabilis sit, quanta qualisque sit humane vite miseria, quam lacrimabilis sit captivitas Babilonica, inspirante deo decrevi in animo meo contempnentem me regem terrestris Babilonie pro amore immortalis sponsi forti constantia contempnere. Ne autem arbitreris, frater karissime, ob illatas ab eo iniurias ad eius nolle pervenire nuptias, scias, pro certo scias, quod ipsum solum, sed et tocius terre principes amor Christi mihi fecit contemptibiles. Ea propter, frater, quasi ad turrem fortitudinis confugio ad te tueque pietatis consilium humiliter quero rogans, ut pro spe eterne retributionis petitionem non spernas desolate conditionis. Opto sane et desidero fraterno tui auxilio ad portum monasterii et quietis nuda saltem et despoliata ex huius mundi fugere naufragio. Est quippe monasterium Admuntesse reverentissimo Salzpurgensi archiepiscopo subditum in quo religiosorum virorum ac mulierum multitudinem deo servientium esse comperi. Hunc ergo locum pre ceteris nominatissimum tuoque regno contiguum deo volente et tui gratia subveniente cupio inhabitare, quatinus inter deo conversantes digne eterno regi irreprehensibiliter merear militare. Noveris autem, frater karissime, non per hominem neque ab homine tale me consilium accepisse sed hec que per multas tibi scripsi lacrimas, magnus ille consilii angelus cordis mei installavit auribus. Quod si ipso inspirante parte voti mei compos, quantotius effecta fuero, non minus pro te quam pro me sine intermissione supplicabo domino.

(A. v. Jaksch, *Zur Lebensgeschichte Sophia's*, 374-375)

Друго писмо Софије брату краљу Гези II

Адмонт, после 11. септембра

Gloriosissimo domino et fratri suo N. regi Hunorum victoriosissimo, N. quondam germana nunc Christi et ipsius ancilla deb(itum) orationis et servitutis obsequium. Quoniam pie et misericorditer recordatus es nominis mei, frater dulcissime, grates et gratias humiliter refero regali magnificentie tue. Licet enim inestimabiles mihi videantur divicie pro ipso qui pro nobis pauper factus est, me pauperem esse de muneribus tamen regie liberalitatis hac de causa gaudeo, quia magis in his tue salutis quam mee utilitatis commodum quero. Ad hec etiam non modicum mihi intulit gaudium, quod dulcissima legatione et regii muneris largitate specialiter honorare dignatus es specialem p(ersonam) m(eam). Qui me specialem elegit sibi filiam et paterne suavitatis mihi exhibens fidem et gratiam, et te nichilominus ut pater filium ut servus dominum veneratur et diligit et pro salute nominis t(ui) regi regum domino assiduis supplicare precibus non desin(et).

(A. v. Jaksch, op. cit., 372)

Писмо Софије мајци Јелени

Адмонт, после 11. септембра

Excellentissime matri sue N. regine nobilissime N. Christi et ipsius ancilla videre d(ominu)m d(eum) in Syon vel regem r(egum) cum decore s(alutem). Audita dulcissima legatione v(estra), mater et domina, qua humilitatem m(eam) clementer salutare dignata estis excellentia v(estra), gaudens et exultans vehementer in domino grates devotissimas serenitati v(estre) humiliter refero. Et quia dixistis speciale vobis esse gaudium pro amore sponsi celestis devotissimarum deo feminarum me elegisse contubernium; quid elegerim, quid invenerim vobis, domina, paucis intimare decrevi.

Dum serenitatis vestre misericordiam oculo cordis intueor, mater et domina, qua me vobis commanentem amplecti fovere nutrire vestra dignata est excellentia, quicquid honoris et glorie, quicquid iocunditatis et gratie vel leticie exocogitare filialis valet dilectio, totum vobis unice matri intima devotione exhibeo. Verum tamen, quia gaudium m(eum) gaudium v(estrum) esse non ambigo, facta in me magnalia dei dignitati vestre, domina mater, intimare cupio. Ex quo loco N. inhabitare cepi regnum et patriam deo miserante inveni. Nam tanta in me patris nostri spiritualis domini scilicet abbatis omniumque mihi commanentium superhabundat gratia, ut velut in horto deliciarum quodam modo videar esse posita.

(A. v. Jaksch, op. cit., 372–3)

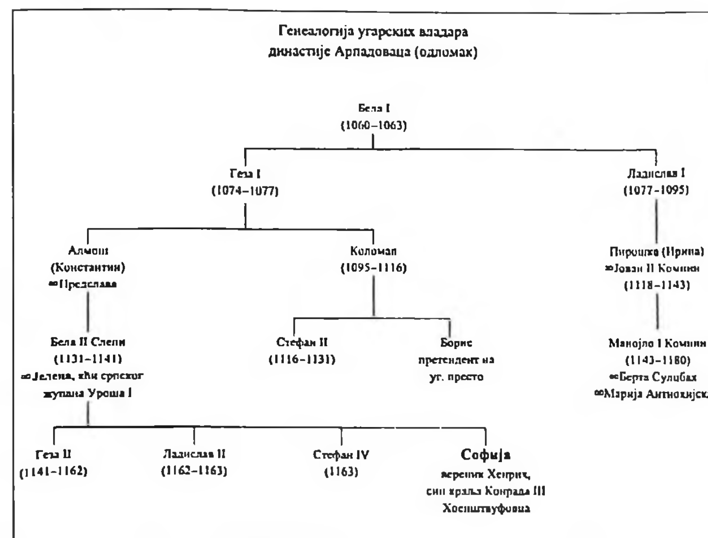

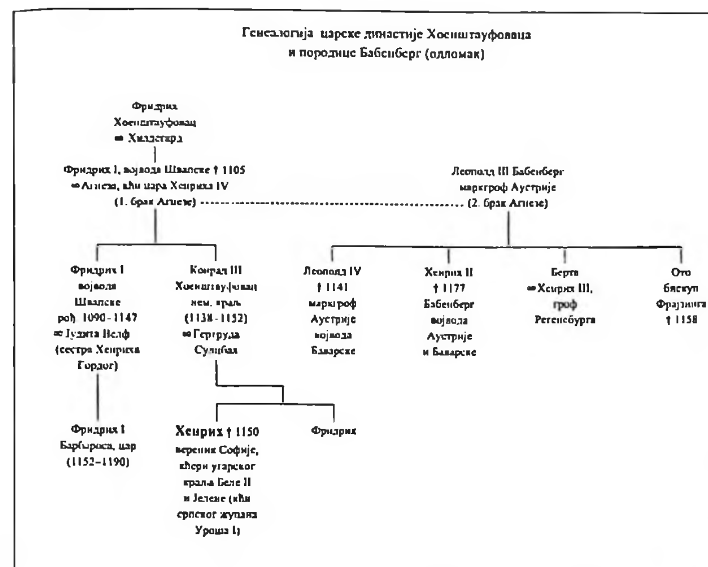

ЕВРОПСКЕ ТЕМЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

На почетку излагања неопходно је да се тема ближе одреди. Из мноштва могућих садржаја издвојила бих за ову прилику само једно питање: *Шта је европске земље занимало на српским просторима?* Које су то српске теме које налазе пут до хроника и анала, извештаја и разних записа? Када се јавља интересовање за поједине догађаје без обзира да ли је реч о политичким, економским или верским темама? Дакле, то је поглед са Запада на српску историју онога доба и последице видљиве данас. Тачније, какву су слику савременици на Западу могли имати о нама, ко је ту слику стварао и у коју сврху? Све би се то могло увести у једно шире истраживање, које је у свету популарно већ извесно време, а једноставно се сажима у појам „l'image de l'autre". Како су нас видели? Разуме се, томе треба додати истраживање како су Срби видели своје окружење и странце уопште.

Да би излагање било јасно, потребно је такође да се дефинише појам „Европе" у овом истраживању као и то које су то *територије* српске историје у средњем веку. У средишту пажње овде су пре свега земље *ван византијског света* и територија српске државе схваћена у свој променљивости током векова, од првобитних језгара у Зети и Рашкој до обима немањићке епохе. Поглед обухвата и просторе српских сеоба на измаку средњег века.

Нешто о документацији. Одговоре на постављена питања пружају извори. То су пре свега наративни извори, затим и дипломатички. Ови други се тичу конкретних послова и правних радњи и карактеристични су пре свега за односе са суседним земљама, наравно уз извесне изузетке. Статистичка обрада података извршена је за неке појаве и прилике у XV веку.

Срби су се у раном средњем веку настанили на територији Византијског царства. Они су веома дуго део историје тога Царства. Тек понеки податак допире до западних извора. Међу њима је и онај познати податак из тзв. Франачких анала, с почетка IX века. У средњем веку су се често и другде у Европи употребљавали старији, антички називи за просторе нових целина, за градове или покрајине.

То је давно уочена одлика средњовековних извора. Тако се и у поменутом тексту Франачких анала уз годину 822. помињу Срби у провинцији Далмацији - мисли се на римску провинцију Далмацију, која се пружала од обала Јадранског мора до реке Саве. И ту је записано да су Срби народ који држи велики део те провинције.[1]

Срби, утопљени у византијску историју, задуго се затим не појављују у латинским изворима западног света. Стварајући своју државу најпре у Зети (данас Црна Гора), а затим у Рашкој, они су били поданици византијског цара. И нимало чудно, основни извори за српску историју током векова су византијски текстови. Ту је био интерес Царства на Босфору, оно је најдуже држало под контролом балканске народе.

Томе треба додати средњовековни начин мишљења. Држава, то је владар, био он енглески краљ, краљ Данске или византијски цар. Средњовековни писци кроз личност владареву пишу о народима. Мисаона основа тога поступка је у суштини религиозна, много пута образлагана у изворима. Владар је Богом изабрани господар, Dei gratia, како се то онда говорило. Он је одређен да обавља своју дужност према схватањима онога доба. Хришћански средњи век је имао свој начин мишљења, свој систем вредности у друштву. Свако трагање за било којом темом те епохе претпоставља дешифровање ондашњег начина мишљења. Другим речима, када преговарају две државе и о најбитнијим питањима земље, не треба очекивати именовање народа. У њихово име се одлучује. То је *средњи век* у европској цивилизацији.

Шта савременици пишу о Србима?

Овде се могу издвојити само велике тематске целине европске историје. То су догађаји и појаве који превазилазе балканске оквире српске историје. Дакле, реч је о латинским изворима и европским догађајима. Где се ту помињу Срби? Навела бих овде само основне чињенице.

Срби излазе на европску политичку сцену почетком XII века. Прве вести потичу из угарских извора. Пажњу привлачи тзв. Бечка илустрована хроника (Chronicon pictum Vindobonense), у ствари угарска хроника, по месту чувања названа Бечком. Подаци о првим српско-угарским везама из 20-тих година XII века казују да су тада успостављени блиски сроднички односи између породице рашких великих жупана и угарске династије Арпадоваца. Кћи жупана Уроша I, Јелена, удала се за престолонаследника угарског престола Белу II (1129),

[1] *Annales regni Francorum*, ed. G. H. Pertz-F. Kurze, SS rer. germ. in usum scholarum, Hannoverae 1895.

који је после смрти краља Стефана II (1131) преузео власт у земљи.[2] Изразито политички брак отворио је путеве сарадње две земље у борби против Византије.

Током XII века Србија се отвара према земљама Подунавља. Посредством Угарске успостављају се везе са утицајном властелом, а онда и са владајућим династијама Чешке, Аустрије, Римско-немачког царства и Пољске. Тако вести о Србима - врло истакнутим личностима рашке династије - улазе у текст Каноника Вишеградског (1134), опата Герлаха и његових настављача, Арнолда из Либека, пољску хронику магистра Винцента.[3] Веома су биле разгранате међународне везе Србије у XII веку.

Средином XII века обновљени су сукоби два царства. Интереси Римско-немачког и Византијског царства сукобљавали су се на широким просторима Средоземља, нарочито у Италији, затим у Средњој Европи и Србији. У великим европским савезима (1149-1150) међу земљама Запада учествује и Србија у борби против Византије.

Међу велике теме европске историје спада сукоб двеју странака у Римско-немачком царству. Били су то Велфи и Хоенштауфовци, први војводе Баварске и Саксоније, други владајућа династија (од 1138). Било је то супарништво једнаких и борба дуготрајна, вековима је касније делила Италију (Гвелфи и Гибелини). Непознато је, на пример, да су и Срби учествовали у томе сукобу средином XII века. Посредством Угарске они су постали савезници Велфа, такође и Нормана у Јужној Италији.[4] Касније се томе прикључила и Француска у време краља Луја VII. На супротној страни се налазио савез Византије и Конрада III Хоенштауфовца. Борбе су се водиле између зараћених страна у Немачкој, око острва у Јонском мору и у Србији (1149-1150). Пораз Велфа код Флохберга (почетак 1150) и пораз рашког жупана Уроша II у борби против византијског цара Манојла I Комнина (1150) појединости су ратовања двеју европских коалиција.[5]

У то време се на челу Угарске налазио Србин Белош, син рашког великог жупана Уроша I и брат краљице Јелене. Он се у

[2] *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. E.Szentpétery, Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937, 443.

[3] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 140; *Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis*, MGH SS XVII, 688; *Arnoldi Chronica Slavorum*, MGH SS XXI, 182; *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, lib. IV, 16, ed. A. Bielowski, *Monumenta Poloniae Historica*, II, Lwow 1872, 417 и др.

[4] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. Bonnae 1836, 101-102.

[5] Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12, Београд 1970, 23-37.

изворима јавља најпре као dux, затим као хрватски бан, најзад постаје палатин на двору краља Гезе II (1141 -1162). Био је то највећи српски државник на европској политичкој сцени у XII веку. О њему постоји обиље латинске грађе, дипломатичке посебно. Познати писац онога доба, Ото, бискуп фрајзиншки, оставио је о Белошу драгоцене податке, налазимо их и у другим текстовима. Белошевим именом су датоване повеље угарске канцеларије. С разлогом је мађарски научник Б. Хоман његово време у Угарској означио једноставно као „доба владе Бана Белоша".[6] Не зна се година његове смрти, међу умрлима помиње се у једном писму папе Инођентија III, упућеном калочком надбискупу (1198).[7]

Успостављање блиских сродничких веза рашке династије са владајућим породицама Угарске, Аустрије, Чешке и Немачке поклапа се са појачаним занимањем европских ходочасника за копнени пут којим се управо из тих земаља и преко тих територија стизало од Регенсбурга до Београда и Цариграда, односно Јерусалима и хришћанских светих места на Блиском истоку. Цела једна епоха средњовековне историје Европе протекла је у знаку идеје ходочашћа односно крсташких ратова. Многобројни су и врло сложени подстицаји који су Запад упутили на Исток. Разлози су били верски, али и економски и друштвени. Тај покрет, који код нас није никада до краја схваћен, трајао је од XI до XIII века, у измењеном облику и касније. Он је из основа преобразио односе Истока и Запада, утицао је и на многе локалне прилике у југоисточној Европи.

Срби су се ту, у Поморављу и долини реке Нишаве, сусретали са потпуно новим светом: масе људи су се кретале тим простором. Неповерење и сукобе пратили су покушаји споразумевања. Није случајност да се Срби отада помињу у различитим текстовима крсташких писаца. Упадљиво је, такође, да се Срби везују за европске антивизантијске планове после Другог крсташког рата (1147) у коме су, поред осталих, учествовали Конрад III Хоенштауфовац и француски краљ Луј VII, отворени противник Византије.

Цариградски друм је несумњиво допринео упознавању различитих култура. Није прилика данас, а потреба јесте, да се једном темељно рашчлани та појава - однос Србије према тој важној европској комуникацији. Значења има разних. Ту се, на пример, Стефан Немања у Нишу сусрео са царем Фридрихом I Барбаросом (1189). Барбароса је бар једном пре тога боравио у тим пределима (1147), још

[6] B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940, 384.

[7] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagrabiae 1904, 303.

као војвода Швапске. Српско-немачки односи су у Немањино доба били савезнички. Важне појединости о српском посланству на царском двору у Нирнбергу (1188) сачуване су у тексту Анала Келна, а затим су вести о догађајима 1189. године нашле одјека у текстовима Ансберта, у писмима Дитполда, бискупа пасавског и другим изворима.[8]

Још једна европска тема заслужује пажњу. То су *границе*. У прошлости их је било на Балкану разних - политичких, етничких, економских, језичких, културних, верских. Оне се једва могу и набројати. Које су *српске границе* постале својеврсни појмови европске историје? Ту има забуна и намера.

У изворима се најчешће помиње граница на Сави и Дунаву. Прелазећи реку Саву код Београда странци су обично истицали да ту почиње територија Византијског царства или, касније, Србије. Границе нису биле непремостиве у средњем веку. Почетком XV века, у време мира, управо ова граница код Београда, према Угарској, била је отворена, прелазило се из једне земље у другу без препрека, писао је још Константин Филозоф.[9]

Постојала је, међутим, једна друга граница, која би се могла сматрати тадашњом европском међом, и то важном, нарочито по познијим тумачењима. Реч је о линији разграничења између западне, латинске цркве и источне, православне цркве. Везује се за годину 1054. када је дошло до познатог црквеног раскола између Цариграда и Рима. Обично се та граница повлачи преко средишњих делова старе Југославије (Срем - Бока Которска). Међутим, чињеница је да те границе *нема у изворима*. Нема документа којим би се она успостављала, нема уговора, споразума, разграничења, нема трага ни у византијским ни у западним изворима те епохе.

Поглед на прилике XI века открива нешто друго. Почетком XI века обновљено Византијско царство је успоставило своју власт скоро на целом Балканском полуострву, обухватајући све српске земље. Под врховном влашћу византијског цара нашле су се и Хрватска и Далмација. Византијска схватања о јединству државних и црквених интереса исказао је 1024. године сам цариградски патријарх Јевстатије. Наиме, те године, на његову иницијативу, поведени су преговори са папом Јованом XIX о разграничењу територија

[8] *Annales Colonienses Maximi*, MGH SS XVII, 795-796; *Ansbert, Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH Scriptores rerum germ. V, Berolini 1928, passim; MGH SS XVII, 510.

[9] Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Српска књижевна задруга, Београд 1936, 108-109.

између Цариграда и Рима. Византијска страна је предлагала да Цариград задржи под својом јурисдикцијом све што се налази унутар државних граница, тих обновљених граница, док би Риму био препуштен цео Запад.[10] Преговори нису довели до споразума, али речито сведоче о византијском поимању разграничења супротно било каквом цепању земаља под византијском влашћу 1024. године. Формални раскид односа између Цариграда и Рима 1054. године, у време патријарха Михаила Керуларија, није изазвао било какве последице у српским земљама. Из српског угла, тај догађај не постоји. Међутим, живот је усецао и раније и касније своје границе, локалне. Од стабилности византијске власти зависио је црквени поредак. Византија је на Балкану под својом непосредном влашћу имала један део територија, друге су се налазиле под њеном врховном влашћу. Црквена средишта византијске цркве у Охриду и Драчу обухватала су прву категорију земаља. Све је то, наравно, било променљиво током времена, као што су и границе дијецеза католичких средишта у Приморју (Сплит, Дубровник, Бар) у залеђу биле подложне изменама.[11] У сваком случају, 1054. године у српским земљама није успостављена било каква гранична линија.

Касније је Српска аутокефална црква, установљена 1219. године, обухватала све територије на којима су Срби живели, са епископским седиштима у Стону (црква Св. Богородице) и у Боки Которској (манастир Св. Арханђела Михаила на Превлаци).[12]

На другој страни, међутим, постоје неке балканске границе које су део европског начина мишљења. О томе, наравно, треба водити рачуна. Ако се погледају велика дела историјске литературе, синтетички прегледи прошлости, универзитетски уџбеници и историјски атласи, запажа се једна граница из времена Позног римског царства, која дели балканске земље линијом што се пружа од данашњег Срема према обали Јадранског мора - јужно од Боке Которске.[13] И та се граница увек графички наглашено приказује, она намеће идеју о дубоком јазу међу подељеним зонама. То је, у

[10] V. Grumel, *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople II*, Paris 1936, 245, No. 828; исти, *Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054*, Revue des études byzantines 10, Paris 1952, 17-19.

[11] Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године*, Зборник радова „Сава Немањић - Свети Сава" Историја и предање, Српска академија наука и уметности, Београд 1979, 31. sq.

[12] М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.

[13] Westermann, *Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, 8 Aufl. 1982, 42-43; *Atlas historique*, ed. Larousse, G. Duby 1978, 27 и др.

ствари, граница која се везује за управне реформе цара Диоклецијана (284-305) односно поделу Римског царства 395. године, на источни и западни део.

Ова царска граница из доба Позног Рима често се доводи у везу са границом црквеног раскола из 1054. године. То је чак и у виду великих синтеза историје научно неодрживо, јер прилике из IV века нису поредиве са онима из XI века. Оне у суштини у потпуности занемарују векове балканске историје.

Ако напустимо мисао о границама и продужимо читање латинских текстова о Србима, налазимо на још једно занимљиво питање. Оно такође садржи многа значења. На Западу српску средњовековну државу називају Рашком. Јавља се у облицима Rassa, Rascia, Regnum Rasciae. Поред тога у употреби је и назив Србија, али преовлађује онај са рашким кореном. У Дубровнику, Венецији и Угарској, у немачким изворима, у текстовима насталим у време крсташких похода, свуда се користи назив „Rassa" и Рашка. Као ознака за српску државу он се јавља тек у другој половини XII века.[14] Стефан Немања је у Котору 1186. године именован као владар Rasse.[15]

У Угарској се Рашка јавља већ у тексту „Gesta Hungarorum" анонимног нотара краља Беле III (1172-1196). Ту се у више наврата помиње „рашка земља".[16]

У наративним изворима, у повељама, на новцу и натписима сваке врсте сусреће се „Краљевина Рашка", „краљ Рашке". Кнез Лазар је у XIV веку у Угарској означаван као „кнез Краљевине Рашке", а његов син Стефан као „деспот Краљевине Рашке" (према византијском царском достојанству деспота, које је Стефан Лазаревић стекао на двору Палеолога, у Цариграду).[17]

Исто схватање налазимо и на географским картама, посебно оним насталим у кругу чувених бечких картографа. Сарадњом Лазара, секретара острогонског надбискупа Томе Бакача, затим Георга Танштетера (1482-1535), професора математике и астрономије на Бечком универзитету и чувеног Куспинијана (1473-1529), који је био не само професор на истом универзитету, него и ректор и искусни дипломата хабсбуршког двора (Бечки уговор 1515. и право Хабсбурга на наслеђе угарског престола), настала је тзв. Лазарева

[14] Ј. Калић, *Назив „Рашка" у старијој српској историји (IX–XII)*, Зборник Филозофског факултета 14, Београд 1979, 79-91.

[15] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 22.

[16] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, I, Bucuresti 1934, 55, 59, 69.

[17] L. Thálloczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára (Monumenta Hungariae Historica XXXIII)*, Budapest 1907, 68.

карта Угарске, почетком XVI века. То је најстарија очувана карта Угарске (збирка грофа Шандора Апоњија, данас у Сечењи библиотеци, у Будимпешти, App. M. 136). И ту се, уз друге називе, опет јавља „Rassa" на територији српске државе (јужно од Саве и Дунава), али и северно од тих река. Срби Рашани означени су на територији Славоније.[18] Назив „Раци" за Србе у Угарској одомаћен је током векова и посведочен обиљем грађе.

Шта значи реч „Рашка" (Rassa, Rascia) и зашто је то ознака за српску државу у средњем веку?

Реч је потекла од имена града Раса (у ствари римска Арса). Ту се налазило старо и важно хришћанско средиште и катедра рашких епископа у средњем веку. О томе недвосмислено говоре византијски извори. Рашка епископија је до успостављања Српске православне цркве била у саставу Охридске архиепископије. Ту је, према подацима из повеље византијског цара Василија II (1020. године) столовао грчки епископ.[19] Неспорно и угледно црквено средиште у Расу поменуо је и чувени охридски архиепископ, један од најобразованијих људи свога времена, Димитрије Хоматијан.[20] До оснивања Жичке архиепископије ту се налазило црквено средиште Србије. У рашком храму Св. Апостола Петра и Павла (данас Петрова црква у предграђу Новог Пазара) крунисан је први српски краљ Стефан Првовенчани и то папском круном послатом из Рима у време папе Хонорија III (1217).[21] Појам „Рашка" односно „Рашко краљевство" у средњем веку носи сва та значења, и не само њих.

Ако у овом кратком и нужно синтетичком излагању трагом латинских текстова потражимо још неку тему која би била „европска" по свом значењу и, наравно, по учесталости у изворима, онда се поглед зауставља на српској историји XIV и XV века. Реч је о Турцима, односно о напредовању Османлија на Балкану.

[18] E. Oberhummer, *Österreich-Ungarn im Kartenbild der Rennaissance,* Mitteilungen der k.k.Geographischen Gesellschaft in Wien 50 (1907), 94 - 95; L. Irmédi-Molnar, *The Earliest known Map of Hungary*, Imago Mundi 18 (1964), 53; L. Bendefy, *Wer war der Autor der ältesten Ungarnkarte?* Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, Bd. 117, Wien 1975, 424-426 и др.

[19] H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, Byzantinische Zeitschrift 2 (1893), 43, 45.

[20] J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata,* Parisii, Romae 1891, 382-384.

[21] J. Калић, *Претече Жиче: крунидбена места српске државе*, Научни скуп „Жича - историја, уметност", Жича - Краљево 1995, Историјски часопис 44 (1997), 77-87.

Запад је, разумљиво, на Турке друкчије гледао него непосредно угрожени балкански народи. И ту постоје велике разлике између појединих земаља. Угарска је пратила прилике у свом балканском суседству, учествовала у организовању одбране од Турака. Своје границе је штитила посредством балканских вазала или ратним походима. Стога се у Угарској очувало много грађе за ту тему. Слично је било у Венецији и другим градовима Италије, који су имали развијене трговачке интересе на источном Средоземљу. Постоји обимна и разноврсна грађа о томе. Из тог огромног комплекса тема може се извући једно општије питање: како је Запад посматрао српско-турске односе током времена и коликим бројем података је изражено то интересовање? Ту је извршена статистичка обрада података.

Може се установити да је занимање за прилике у Србији расло сразмерно напредовању Османлија. Битка на Марици (1371), која се у нашој средини сматра пресудном за учвршћивање Турака на Балкану, практично нема одјека на Западу. Битка на Косову (1389) већ више привлачи пажњу. Победа или пораз Срба, погибија владара обеју страна, о томе се пише и расправља у Сенату у Венецији (23. VII 1389), једну посланицу из Фиренце саставио је чувени хуманиста Колучо Салутати (1389), вести су стизале на двор угарског краља Жигмунда Луксембуршког (потоњи римско-немачки цар). Писао је о томе француски витез Филип де Мезијер, затим анонимни састављач једне Хронике у Фиренци, касније Јерг из Нирнберга, итд.[22]

Ствари се још озбиљније схватају када су Турци избили на две изразите географске границе Балкана, на обале Јадранског мора и на Дунав (1390). Проблем с Турцима више није ни балкански ни српски. Западна Европа је непосредно угрожена, број података расте. Следи крсташки поход ритера из више европских земаља, под вођством Угарске. Слом код Никопоља у Бугарској (1396) доживела је европска војска само седам година после битке на Косову.

Вреди поменути још једно место и један догађај. Турска опсада Београда (1456) узнемирила је свет. Хришћански Цариград више не постоји. По броју података, победа бранилаца Београда, 1456. године, превазилази све раније догађаје. Вести стижу на све стране. Пад Београда под турску власт (1521) открио је истину: Турци се више нису могли задржати. Само осам година касније, они су пред Бечом (1529).

[22] Преглед извора о боју на Косову: *Битка на Косову 1389. године*. Приредио С. Ћирковић, Српска академија наука и уметности, Београд 1989.

Путеви, границе, ратови - то су најчешће теме западних извора о Србима. О миру се није писало. Пролазници нису запазили Богородичин храм у манастиру Студеници, ни Дечане, ни живот градски, ни уметност, која је на граници византијског света прихватала романичку мисао и естетику. Трагом латинских извора онога доба слика о Србима није могла бити привлачна. Да ли су већ тада почели неспоразуми?

Европске теме српске историје у средњем веку,
Зборник „Европа и Срби", Историјски институт, књ. 13,
Београд 1996, 35-42.

КНЕГИЊА МАРИЈА

Византијски писци XII века описујући прилике у Србији у доба Јована II (1118-1143) и Манојла I Комнина (1143-1180), наводе у више наврата везе рашких жупана с Угрима (Хунима), Немцима (Аламанима) и другим европским државама. Обично су те вести саопштаване у склопу ратних операција византијских царева на балканским бојиштима. У Цариграду су такви односи Србије са Западом схватане као повод за рат.[1] Ти подаци су познати у научној литератури и махом су уклапани у историју српско-византијских сукоба током XII века. Међутим, они никада нису проучавани и са другог становишта – какве су биле везе Србије са западним светом и да ли су оне биле тако значајне да су угрожавале византијске интересе на балканском простору? Тема о кнегињи Марији, ма колико конкретна, има шири истраживачки садржај. Не треба је схватити као одломак политичке или, још горе, дипломатске историје, већ као прилог проучавању веза Србије са Западом. То је у суштини питање додира српског друштва са срединама невизантијског света у најширем смислу речи, од политичких веза до културних утицаја.

Овај рад је посвећен везама српских владара с Моравском и Чешком у преднемањићко доба. Он почива на обимним генеалошким истраживањима владајућих породица Чешке, Моравске, Пољске, Немачке, Аустрије, Угарске и руских земаља. Не треба овом приликом ни истицати колико су генеалошка испитивања на тако широком простору незахвалан посао: сваки податак из било које бочне гране наведених династија је битан, јер гради, али и тренутно разграђује генеалошко стабло, па је при закључивању неопходан велики опрез, а непрекидна провера је стални метод рада. Отежавајућу околност представља и то што подаци потичу из великог броја извора неједнаке вредности, различитог порекла и усмерења, с огромном секундарном литературом. То је и разлог што се кнегиња Марија (сл. 1) сразмерно касно враћа у Србију.

[1] *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 101-102, 104, 212-216, 249; J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini 1975, 92, 100, 159.

Сл. 1 Кнегиња Марија, кћи рашког жупана Уроша I.
Лик са ктиторске композиције, XII век, Знојмо, тзв. Краљевска капела

Основна вест о овој непознатој српској принцези је забележена под годином 1134. у тексту анонимног каноника вишеградског, који је наставио чувено дело чешког писца Козме Прашког. Ту је записано да те године (1134) чешки војвода, „dux Sobezlaus levirum suum regem Ungarorum rogabat, quatenus sororem coniugis suae, videlicet reginae, principi Conrado Znoymensi in coniugium traderet, quo percussum foedus invicem huiusmodi causis corroboratum firmius perduraret".[2]

Поменути угарски кпаљ је Бела II Слепи (1131-1141). Наведена угарска краљица је Јелена, кћи рашког великог жупана Уроша I, која се 1129. или најкасније 1130. године удала за принца Белу, а он је жељи тадашњег угарског краља Стефана II (1116-1131) одређен за престолонаследника. После Стефанове смрти, 1131. године, Бела II је заиста преузео угарски престо, заједно с Јеленом.

До успостављања ових родбинских веза између породице рашког великог жупана и угарског двора долази у време или непосредно после великог угарско-византијског рата, који је започео 1127. године угарским освајањем Београда и продором до Ниша. То је изазвало лично ангажовање цара Јована II Комнина, који је у два маха ратовао на Дунаву. У то време – казује Јован Кинам – Срби прелазе у напад на византијски Рас, тако да је Византија водила борбе на два фронта: против Угарске на северу и против Срба на западу. Није у изворима забележено да ли су ове антивизантијске борбе Срба и Угарске већ тада вођене на основу каквог међусобног договора или не. Чињеница је, међутим, да их Јован Кинам приказује као једну целину. Редослед је у његовом излагању следећи: најпре се описује угарски напад на Београд, разарање Београда, затим следи противофанзива цара Јована II Комнина, борбе на Дунаву код Храма и утврђивање Браничева. „Не много доцније" (οὐ πολλῷ ὕστερον) Угри нападају и освајају Браничево, византијски заповедник Куртикије је поражен и у Цариграду проглашен издајником. И „у то време", каже Кинам, дакле у време другог угарског напада, Срби нападају Рас и освајају га, а цар Јован II поново хита на Дунав, с војском, на главно ратиште.[3]

Чињеница је, дакле, да је Јован Кинам представио борбе жупана Уроша I код Раса као истовремени догађај с угарско-византијским ратом.

На блиске српско-угарске везе већ у то време указује и текст Никите Хонијата. Иако у извесном смислу уопштен и уз дозу надмености, он саопштава да је цар Јован II Комнин поразио Србе и прину-

[2] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 140.
[3] Cinn. 10-13.

дио их на мир. Додао је своју опаску да је то народ који „се увек потчињава власти суседа".[4] Ту се, очигледно, може помишљати само на Угарску.[5] Међутим, Хонијатов текст садржи драгоцен податак о размерама борби које су Срби водили у време Јована II Комнина. Уклопљен је у опис одмазди које је цар предузео: покорени Срби су расељени, заробљеници су одведени чак у Никомедију.[6]

Угарско-византијски односи су почетком XII века били веома разуђени. Када су доспели у стање непријатељства, почело је окупљање савезника на обема странама. Упадљиво је да је Угарска још у току борби 1129. године уживала подршку Чешке. Наиме, те године је војвода Собјеслав I упутио у Угарску војну помоћ под вођством свог сродника кнеза Вацлава, за борбу, како је наведено, „против Грка" (contra Graecos).[7]

У томе склопу угарских потреба да се обезбеде савезници за антивизантијску политику на Балкану, склапање брака између принца Беле и Урошеве кћери Јелене добија свој јаснији смисао. Поуздано је да је тај брак склопљен 1129. или најкасније 1130. године (уп. генеалогију рашких великих жупана).[8] Могућно је да је он уговорен и нешто раније. То упућује на претпоставку да су српски напади на Рас у доба цара Јована II Комнина могли бити плод већ уговорене сарадње с Угарском или су је, бар, касније омогућили.

Према томе, изгледа јасно да доба рашког великог жупана Уроша I треба посматрати као прекретницу у политици Србије. Већ тада, у другој деценији XII века, српски владар успоставља политичке везе ван византијског света. Граде се путеви према Западу и мимо оних који су одувек водили преко Зете.

Да размотримо сада поближе вест која је наведена на почетку овог рада – вест о браку Јеленине сестре с кнезом Конрадом од Знојма. Неопходно је да се прецизније прикажу прилике у Чешкој и Моравској, односно на европској сцени тога доба, јер оне омогу-

[4] Chon. 16.

[5] *Византијски извори за историју народа Југославије*, т. IV, Београд 1971, 116 (Ј. Калић).

[6] Chon. 16.

[7] Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae, MGH SS IX, 134, ad a. 1129: „Eodem anno Wencezlaus filius Suatopluk missus est in Ungariam a duce Sobeslao in auxilium regi Stephano contra Graecos, sicque in pace rediit". Кнез Вацлав је убрзо по повратку из Угарске умро (1130. године): V. Dudik, *Mährens allgemeine Geschichte*, t. III, Brünn 1864, 37-38. За сродство Вацлава с војводом Собјеславом I уп.: W. Wegener, *Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte*, Göttingen 1962-1969, 5-8, Tafel 1-3.

[8] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Зборник радова Византолошког института 12, Београд 1970, 22-23.

ћавају да се разјасни позадина тога брака. Ко је био чешки војвода Собјеслав I који је уговарао брак са српском принцезом, односно Конрад од Знојма, њен муж?

Обојица су припадали чешкој владајућој династији Пшемисловића, која се временом усталила на престолу. Од времена кнеза Бжетислава I (1034-1055), који је допринео стварању система удеоних кнежевина, династија се раздвојила на грану која је имала седиште у Прагу, односно другу линију, која се везала за Моравску са средиштима у Знојму, Брну и Оломуцу. По укорењеном сениоратском принципу наслеђа власти, посведоченом и почетком XII века у делу Козме Прашког, право на врховну власт са седиштем у Прагу стицао је најстарији међу Пшемисловићима, без обзира на то да ли је потицао из Чешке или Моравске.[9] Избор чешког војводе, касније краља, поред тога, зависио је у великој мери од става немачког владара, који је уживао сва сизеренска права. У таквим околностима је готово свака смена на чешком престолу изазивала борбе између претендената на власт односно њихових присталица.

Династија Пшемисловића

Важан датум у историји чешке државе представља година 1085, када је тадашњи војвода Вратислав (1061-1092) добио од немачког цара Хенриха IV краљевску круну. Немачки владар га је лично крунисао на сабору у Мајнцу јануара 1086. године. Међутим, Вратислав II је круну добио ad personam, тако да се његови наследници на чешком престолу поново јављају с титулом војводе све до средине XII века, када Чешка коначно постаје наследна монархија.

За нашу тему је од посебног интереса да се упознају прилике у Моравској. Ту су се средином XI века, по очевој жељи, учврстила тројица синова војводе Бжетислава I - кнежеви Вратислав, Конрад I и Ото I, сваки на свом поседу. Када је касније (1061. године) Вратислав преузео власт у Прагу, дошло је до прерасподеле права у Моравској. У другој половини XI века под власт Конрада I су дошле области Знојма и Брна.[10] Од тога Конрада потиче тзв. „конрадовска" грана

[9] *Cosmae Chronica Boemorum ad a. 1100*, MGH SS IX, 108.

[10] F. Palacký, *Geschichte von Böhmen I*, Prag 1844, 290 sq.; V. Novotný, *České dějiny* I, 2, Prag 1931, 72-80; A. Hübner, *Denkwürdigkeiten der königlichen Stadt Znaim*, Znaim 1900, 11; A. Friedl, *Přemyslovci ve Znojmě*, Praha 1966, 121; F. Prinz, *Böhmen im mittelalterlichen Europa*, München 1984, 94-97.

Династија Пшемисловића

Бжетислав I
војвода
1034—1055

Спитигњев II
војвода
1055—1061

Вратислав II
војвода
1061—1085
краљ
1085—1092

Конрад I
кнез Моравске
Брно — Знојмо
∞ Wirpirk (Hilburg?)
баварско племство

Јаромир
бискуп прашки
канцелар нем. цара

Ото I
кнез Моравске
Оломуц

Удалрих
кнез Моравске
Брно

Лутолд
1101—1112
∞ Ida Babenber

Конрад II
кнез Знојма
∞ Марију,
кћи жупана Уроша I

Ернст
1156

Конрад III Ото
маркгроф Моравске
војвода Чешке
† 1191
∞ Hellcha Wittelsbach

Јелена
∞ Казимир II Праведни
владар Пољске

Породица рашких великих жупана

Урош I

Урош II
рашки жупан
1146—1155

Белош

Деса

Јелена
∞ угарски краљ
Бела II (1131—1141)

Марија
∞ Конрад II
кнез Знојма

Геза II
угарски краљ
1141—1162

Ладислав II
угарски краљ
1162—1163

Стефан IV
угарски краљ
† 1165

Ернст
1156

Конрад III Ото
маркгроф Моравске
војвода Чешке
1189—1191

Јелена
∞ Казимир II
Праведни
владар Пољске

Стефан III
угарски краљ
1162—1172

Бела III Алексије
угарски краљ
1172—1196

Геза

Пшемисловића, којој је припадао и муж кнегиње Марије (уп. генеалогију Пшемисловића). Поменути Конрад I био је рођени брат краља Вратислава II. Пред крај живота (1091. године) краљ Вратислав је управо њега одредио за наследника престола у Прагу, на штету свог сина Бжетислава II, с којим је био у сукобу.[11] На ту чињеницу позиваће се касније потомци Конрада I у борби за врховну власт у Чешкој.

Породица рашких великих жупана

Текст анонимног каноника из Вишеграда, који смо већ навели, захтева подробну анализу. Он открива важне појединости о приликама у којима је дошло до склапања брака између српске принцезе и моравског кнеза Конрада.

Кључна личност у томе подухвату је био чешки војвода Собјеслав I (1125-1140). Наведени извор га 1134. године назива сродником угарског краља Беле II (levir). Он је доиста био ожењен сестром краља Беле II, Аделхаидом, ћерком Алмошевом. Тај Алмош је у историји позната личност. У династичким борбама у Угарској почетком XII века он је био ослепљен, а затим је пребегао у Византију. Царство Комнина је радо прихватало бегунце високог рода из Угарске. У Цариграду је Алмош наишао на пријатељски пријем, па је под именом Константин проживео десетак година у тој земљи.[12] Његово присуство у Византији довело је, по речима Јована Кинама и Никите Хонијата, до угарско-византијског рата 1127. године.[13] Алмошев син Бела, такође ослепљен, касније се оженио Јеленом, ћерком рашког жупана Уроша I, а његова кћи Аделхаида се удала за прашког војводу Собјеслава I. Ти породични односи приказани су у генеалогији угарске династије (стр. 600).

Војвода Собјеслав I је 1125. године преузео прашки престо, али у приликама пуним неизвесности. Суочио се одмах с огромним тешкоћама у земљи, али и на њеним границама. Нарочито је био опасан сукоб који је избио с немачким владарем Лотаром III (1125-1137, од 1133. је носио царску титулу). У унутрашњим борбама за власт Лотар III је пружио подршку моравском кнезу Отону II из Брна као најстаријем међу Пшемисловићима, а против Собјеслава I. Одлу-

[11] B. Bretholz, *Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Premysliden (1306)*, München-Leipzig 1912, 188.

[12] Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 78.

[13] Cinn. 9-10; Chon. 17-18.

Угарска династија

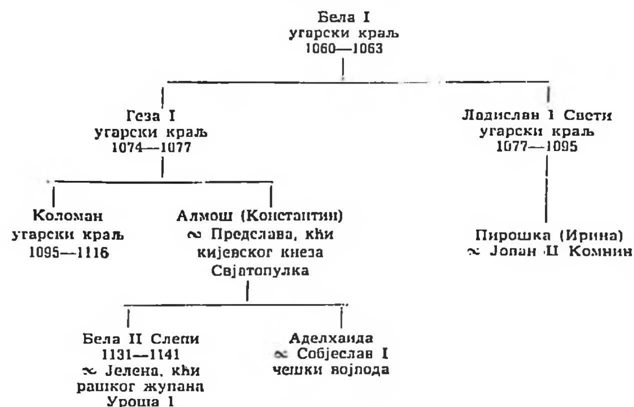

ка је најзад пала на бојном пољу недалеко од места Хлумца 1126. године. Немачка војска је потпуно поражена, међу изгинулима се нашао кнез Ото II, а међу виђеним заробљеницима сам Лотар III. Најзад су преговорима сређени међусобни односи: Лотар III је признао Собјеслава I за чешког владара уз обнову вазалских веза. Нема непосредних података о држању кнеза Конрада II из Знојма током тих догађаја. Могућно је да се налазио међу противницима војводе Собјеслава I. Поуздано се зна само толико да је 1128. године, по наредби чешког војводе, Конрад II био ухапшен и држан у заточеништву најпре у Вишеграду, а затим у граду Гроичу у Лужичкој области.[14] Ослобођен је најзад 1134. године и те исте године војвода Собјеслав I уговара брак са српском принцезом.[15]

[14] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae,* MGH SS IX, 134, ad a. 1128: Пошто се Собјеслав I вратио из Немачке „non post multum vero temporis Conradus filius Liutoldi captus est a Sobezlao et inclusus in claustro Wissegradensis ecclesiae". Поред Конрада су похапшени и други противници прашког војводе, како изгледа, у позну јесен 1128. године: B. Dudik, *Mährens allgemeine Geschichte,* III, 35-36; B. Bretholz, o.c., 208-209; V. Novotný, o.c., 602; A. Huber, *Geschichte Österreichs I,* Gotha 1885, 292 и други. О односима с Немачком: J. Jastrow - E. Winter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (1125-1273),* Stuttgart 1897, 323 sq.

[15] Annales Gradicenses et Opatowicenses, MGH SS XVII, 650, ad a. 1134: „Anno 1134 Chonradus dux a vinculis solutus est".

Овај политички брак српске принцезе с моравским кнезом је схватљив само у оквирима ондашњих међународних прилика. Савремени чешки писац, каноник вишеградски, протумачио га је једноставно. Он наводи да је брак уговорен 1134. године с циљем да савез чешког војводе Собјеслава I с угарским краљем, утаначен раније, буде још јачи и постојанији.[16] Провера историјских података потврђује овај исказ. Војвода Собјеслав I је већ на почетку своје владе настојао да уреди своје односе са суседном Угарском. Он се 1126. године састао с тадашњим угарским краљем Стефаном II и споразумео с њим.[17] Чешко-угарско савезништво је отада трајало до смрти војводе Собјеслава I фебруара 1140. године. Представљало је врло значајну компоненту у политици обеју земаља.

На другој страни, угарски двор је имао довољно разлога да успостави чвршће односе са Пшемисловићима. Династички сукоби у земљи узели су маха када је син краља Коломана, Борис, повео борбу за своја права на престо, а против Беле II и краљице Јелене. Он је провео неко време у Византији (између 1128. и 1130. године), али није добио очекивану помоћ од цара Јована II Комнина. После боравка у Русији, најзад се обрео у Пољској. Ту је стекао подршку владара Болеслава III и могућност да окупља своје присталице у самој Угарској. Удружени противници краља Беле II продрли су 1132. године у Угарску до реке Шајо. Угарском краљу су тада притекли у помоћ Адалберт, син аустријског маркгрофа Леополда III и чешки војвода Собјеслав I. Нападом на Пољску, овај потоњи је допринео одржању Беле II на власти. И нешто касније, када је читав спор доспео на двор немачког цара Лотара III, Собјеслав I је пресудно утицао да Угарска добије подршку у борби против Пољске.[18]

У таквим околностима долази 1134. године до преговора између Собјеслава I и краља Беле II о браку Конрада II из Знојма и српске принцезе, сестре угарске краљице Јелене. У сваком случају, било је то време тесне сарадње двојице владара, на обострану корист.

Сада се поставља питање – ко је била сестра угарске краљице и шта се о њој може утврдити? Најпре пажњу привлачи њено име.

На жалост, у тексту каноника из Вишеграда којим се приказује њена удаја за Конрада II из Знојма, њено име није наведено.

[16] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 140.

[17] *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 133: „Eodem anno (1126) Sobezlaus dux et Ungarorum rex Stephanus convenerunt ad colloqium et munera dederunt ad invicem ..."

[18] Gy. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpadházi királyok alatt,* t. I, Budapest 1899, 240-244; F. Makk, *Magyarország a 12. században,* Budapest 1986, 112-116.

Стицајем околности, оно је забележено тек пред крај њеног живота. Наиме, она је 1190. године, заједно са сином, тадашњим војводом Чешке, Конрадом III Отоном, основала један католички манастир недалеко од града Знојма, у Луки. У оснивачкој повељи којом су манастиру дарована пространа добра, чешки војвода као донатора помиње и своју мајку Марију („nobilissima mater nostra domina Maria").[19]

У научној литератури се дуго расправљало о том Маријином сину, који се у изворима јавља под два имена, као Конрад и као Ото. Име Конрад је неспорно у тој грани моравских Пшемисловића, јер је већ родоначелник носио то име Конрад I, па се цела та породица и зове „конрадовска линија" Пшемисловића.[20] Више је труда било потребно да се одгонетне пут којим се Маријин син могао назвати Отоном. Данас се усталило мишљење да оно потиче од предака по женској линији кнеза Конрада II од Знојма, највероватније посредством његове бабе, која је потицала из једне баварске властеоске породице.[21] У старијој стручној литератури се чак изражавало мишље-

[19] A. Boczek, *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, t. I, Olomucii 1836, 331.

[20] B. Dudik, *Mährens allgemeine Geschichte*, III, 276; W. Wegener, *Genealogische Tafeln zur mitteleuropäischen Geschichte*, 3, Tafel 3.

[21] A. Huber, *Geschichte Österreichs I*, 307, нап. 2, помиње Отона Вителсбаха као деду по мајци Конрада III Отона (Маријиног сина). То мишљење не може бити тачно из следећих разлога:

Бжетислав I
војвода Чешке
1036—1055

Спитигњев II, чешки војвода, + 1061
Вратислав II, војвода 1061—1085, краљ 1085—1092
Конрад I, кнез Моравске ∞ Wirpirk из Баварске
Ото I, кнез Моравске Оломуц, + 1087

Лутолд + 1112 ∞ Ida (Judita) von Babenberg, кћи Леополда II макрографа Аустрије
Ото II + 1126

Конрад II кнез Знојма ∞ Марија, кћи рашког жупана Уроша II
Ото III + 1160

Ернст
Конрад III Ото ∞ Hellche von Wittelsbach
Јелена ∞ Казимир II Праведни, владар Пољске

ње да је реч о двема личностима, једном Конраду и једном Отону.[22] Томе се аргументовано супротставио још В. Ј. Кутни (W. J. Koutný), а затим су и други научници допунили истраживања.[23] Пресудне су вести једног савременика Конрада III Отона, познатот писца опата Герлаха, старешине манастира Милевско (Mühlhausen), недалеко од града Табора.[24] Он је изричито записао да се моравски кнез Конрад називао и Отоном, а то потврђују и подаци аустријских извора.[25]

Према томе, српска принцеза, кћи рашког жупана Уроша I, звала се Марија. Данас је тешко утврдиво да ли је она то име понела из Србије или га је стекла у новој средини. У Зети и приморским областима дуж Јадранског мора то се име сусреће чешће него у пла-

Наведена генеалогија показује да је „деда по мајци" Конрада III Отона био рашки жупан Урош I, а никако није могао потицати из угледне породице Вителсбах. То оспорава, поред осталог, и чињеница да се сам Конрад III Ото оженио принцезом из породице Вителсбах. Била је то Helicha, кћи баварског војводе Отона VI Вителсбаха, палатина немачког цара: W. Wegener, o.s., Tafel 3. Изгледа да порекло имена Ото треба потражити на другој страни. Најпре долази у обзир породица аустријских маркгрофова, Бабенберг, из које је потицала жена моравског кнеза Lutolda - Ida (Judita) von Babenberg (свекрва кнегиње Марије), како то показује наведена генеалогија. На то упућује чињеница да се најстарији син кнегиње Марије звао Ernst, а то је име било уобичајено у породици Бабенберг. У првој половини XII века породица Бабенберг је имала једну истакнуту личност - бискупа фрајзиншког и, по многима, највећег европског писца тога доба, Отона (1111-1158). Он је био близак сродник кнеза Конрада II из Знојма (брат од ујака) и могао је бити подстицај да се преузме име Ото. Уп. K. Lechner, *Die Babenberger*, passim; H. Hantsch, *Die Geschichte Österreichs, I*, Graz - Wien - Köln 1969, 80-81. То показује и необјављена грађа коју чува Institut für österreichische Geschichtsforschung у Бечу. Овом приликом желим да изразим своју захвалност директору тог Института Проф. H. Wolfram-у и проф. H. Dienst, који су ми омогућили коришћење те грађе. У старијој литератури је било и покушаја да се преузимање имена Ото од стране Конрада III доведе у везу с његовом женидбом с принцезом из породице Вителсбах, односно с проблемом стварања маркгрофовије Моравске: W. J. Koutný, *Der Přemysliden Thronkämpfe und Genesis der Markgrafschaft Mähren*, Jahresbericht über das Gymnasium der k.k. Theresianischen Akademie in Wien 1876-1877, Wien 1877, 63-69.

[22] B. Dudik, *Mährens allgemeine Geschichte*, III, 275-280.

[23] J. Demel, *Konrád Ota, první markgrafě Moravský*, Časopis Matice Moravske 17, Brno 1894, 39-42, и други.

[24] G. Grandaur, *Die Jahrbücher von Vincenz u. Gerlach*, Leipzig 1895; Biographisches Lexicon zur Geschichte der böhmischen Länder I, München - Wien 1979, 429. О вредностима Герлаховог дела: F. Palacký, *Würdigung der alten böhmischen Geschichtschreiber*, Prag 1830, 81. Одломак текста у којем се наводи да се Конрад називао и Ото објављен је у MGH SS XVII, 693.

[25] У Аналима манастира Клостернојбург код Беча стоји записано да су синови аустријског војводе напали „Maraviam terram comitis Ottonis": *Continuatio Claustroneoburgensis* III, ad a. 1176, MGH SS IX, 631. Опат Герлах исти напад овако описује: „Austrienses terram praedicti Cunradi, videlicet Znoymensem provintiam invadunt..." (MGH SS XVII, 688).

нинским пределима старе Рашке. Међутим, ипак не треба искључити могућност да је она то име носила још у завичају.[26]

Марија се удала за кнеза Конрада II из Знојма 1134. године и живела је сразмерно дуго: помиње се у наведеној повељи, уз сина, 1190. године.[27] После тога јој се губи траг.

Животни пут Маријин се може делимично препознати само кроз породичну историју, најпре кроз делатност мужа, кнеза Конрада II, а затим сина - кнеза Конрада III Отона. Обојица су били истакнуте личности свога времена.

Конрад II је управљао једним делом Моравске, са средиштем у граду Знојму. Власт је наследио од оца, кнеза Лутолда, а мајка му је била из чувене породице Бабенберг. Била је то Ида, кћи аустријског маркгрофа Леополда II Бабенберга. Тако је ујак кнеза Конрада II био угледни Леополд III Свети, најближи срадник цара Хенриха V (1106-1125) из тзв. салијске династије.[28] Кнегиња Марија је на тај начин ушла у круг највише властеле Немачког царства у XII веку.

Као члан владајуће династије Пшемисловића, кнез Конрад II се упустио у борбу за прашки престо. Могућно је да је још за владе Собјеслава I (1125-1140) он показивао такве претензије. Његово хапшење 1128. године би могло да се доведе у везу с тим. Међутим, касније, после смрти војводе Собјеслава I 1140. године, иступио је сасвим отворено. Прилике су му ишле на руку. Нови чешки владар Владислав II (1140-1172) није био омиљен у редовима племства. Чак и они који су допринели његовом избору временом су прешли у табор незадовољних. Сукоб је добио маха када су се кнежеви из моравске гране Пшемисловића прикључили противницима прашког војводе. Тако је кнез Конрад II из Знојма преузео вођство опозиције. Супарничке војске су се сукобиле 1142. године на бојном пољу код планине зване Висока. Победу је однео Конрад II и одмах се упутио према Прагу да опсадом изнуди решење. Те су борбе нанеле велике штете престоници. Међу осталима, пожар је захватио чувени манастир Св. Ђорђа у тврђави.[29] Тек пошто је војвода Владислав II добио војну помоћ из Немачке, кнез Конрад II је био принуђен да се повуче у Моравску. Борбе су се затим пренеле и на ту област, али изгледа да се Конрад II одржао на власти.[30]

[26] М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, s.v.; исти, *Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986, 118.

[27] A. Boczek, *Codex diplomaticus et epistolaris*, I, 331.

[28] K. Lechner, *Die Babenberger*, 119.

[29] W. Bernhardi, *Konrad III (1138-1145)*, Jahrbücher der deutschen Geschichte, Leipzig 1883, 285-293.

[30] A. Bachman, *Geschichte Böhmens*, t. I, Gotha 1899, 307-315.

Нешто касније, Конрад II се помиње на двору немачког владара Конрада III. Остао је траг да је 1147. године, заједно са својим сродником Хенрихом II Јазомирготом, аустријским маркгрофом и војводом Баварске, интервенисао у једном спору поводом великих поседа на тлу данашње Аустрије.[31] Када је те исте године покренут Други крсташки рат у Европи, позиву се одазвао немачки владар Конрад III. Његовој војсци се прикључио велики број немачког племства. Није поуздано утврђено да ли се међу њима налазио и кнез Конрад II из Знојма.[32]

Конрад II је умро средином XII века. У Аналима манастира Требича је забележено да се то догодило 13. децембра 1150. године и да су његови посмртни остаци пренети у породичну гробницу, која се налазила у томе манастиру. Међутим, познато је да Требички анали нису сасвим поуздан историјски извор, а поред тога име Конрада II се јавља у повељама и после 1150. године на начин који је уобичајен за живе људе. Стога постоји и мишљење да је он можда поживео и читаву деценију дуже.[33]

Кнегиња Марија је оставила за собом двојицу синова. Старији се звао Ернст и помиње се у једној повељи од 15. августа 1156. године (Ernestus, filius Chunradi, comitis Moraviensis).[34]

Други син кнегиње Марије је већ поменути Конрад III Ото. Сматра се да је рођен највероватније између 1136. и 1140. године.[35] Извори бележе да је био веома способан и мудар човек.[36] Од 1174. године до своје смрти 1191. године утицао је видно на прилике у Чешкој. Занимљиво је да је и његова мајка, кнегиња Марија, самостално иступала на политичкој сцени земље. Добро обавештени са-

[31] K. Lechner, *Die Babenberger*, 150, 352.

[32] Кнез Конрад из Знојма се помиње у једној повељи коју је издао пасавски бискуп Регинберт „in expeditione Jerosolimitana" 16. маја 1147. године у Бечу: *Urkundenbuch des Landes ob der Enns*, t. II, Wien 1856, 227-239. Реч је о повељи за манастир Waldhausen. W. Bernhardi, *Konrad III*, t. II, 599, нап. 23, исправља датум издавања повеље у „јуни 1147. године"; B. Bretholz, *Geschichte Böhmens und Mährens*, 248, сматрао је да је кнез Конрад учествовао у другом крсташком рату у саставу војске Конрада III. Опширније о томе: V. Novotný, *České dějiny*, 824-825. Неке од повеља за манастир Waldhausen су познији фалсификати: K. Lechner, *Die Babenberger*, 352.

[33] Преглед извора и литературе: B. Dudik, *Mährens allgemeine Geschichte*, III, 275-276; W. J. Koutný, *Der Premysliden Thronkämpfe*, 36, 53; W. Novotný, *České dějiny*, 940; A. Huber, *Geschichte Österreichs I*, 305; *Biographisches Lexicon zur Geschichte der böhmischen Länder*, Bd. II, München 1984, 240.

[34] A. Boczek, *Codex diplomaticus et epistolaris*, t. V, 218, 221.

[35] *Biographisches Lexicon zur Geschichte der böhmischen Länder*, II, 240.

[36] *Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis*, MGH SS XVII, 688.

времени писац, опат Герлах, забележио је један такав случај. Наиме, 1176. године избио је сукоб између прашког војводе Собјеслава II и кнеза Конрада III Отона. Завада је била утолико опаснија што се развила у веома неповољном тренутку за чешког војводу - предстојао је рат с Аустријом због спора око пограничних области. Тада је моравски кнез намеравао да се удружи с владарем Аустрије, а против Собјеслава II. Томе плану су се супротставили Конрадова мајка, кнегиња Марија, затим палатин немачког цара Фридриха I Барбаросе, Ото Вителсбах, таст Конрадов, и Детлев, бискуп Оломуца. Они су посредовали између Конрада III Отона и војводе Собјеслава II, тако да су се двојица супарника измирили, а затим повели заједничку акцију против Аустрије.[37] Овај догађај открива тесну сарадњу кнегиње Марије с врло утицајним палатином Отоном Вителсбахом. Он је 1180. године изабран за војводу Баварске. Његовим посредовањем, а изгледа и другим путевима, кнежевска породица у Знојму је била у току збивања на двору немачког цара.[38]

Још за живота Маријина, Конрад III је стекао највише положаје у земљи. Најпре је 1179. године постао господар целе Моравске, а затим се упустио у борбу за врховну власт у Чешкој. Наиме, 1182. године незадовољно чешко племство је устало против власти тадашњег прашког војводе Фридриха и изабрало Конрада III на његово место. Моравски кнез је напао и освојио Праг, а збачени војвода је потражио помоћ на немачком двору. Цар Фридрих I Барбароса је тим поводом у Праг упутио свог палатина Отона Вителсбаха, таста Конрадовог, с наредбом да се на предстојећем сабору у Регенсбургу реши спор. Иако је царев предлог наишао у Прагу на отпор, посредовање Отона Вителсбаха је било успешно. Изгледа да је Конраду III обећао помоћ приликом доношења важних одлука на царском двору. На сабору у Регенсбургу у јесен 1182. године одлуком Фридриха I Барбаросе на престо у Прагу је враћен прогнани војвода Фридрих, али је истовремено Моравска уздигнута на ранг маркгрофовије Немачког царства и поверена Конраду III. Тиме је Моравска одвојена од Чешке и потчињена непосредно немачком владару, што је битно мењало устаљени систем односа на томе простору. Конрад III Ото је уврштен непосредно у ред вазала немачког владара.[39]

Коначно, Конрад III Ото је 1189. године изабран за чешког војводу са седиштем у Прагу. Почетком маја те године, на сабору у Регенсбургу немачки цар Фридрих I Барбароса је потврдио избор.

[37] *Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis*, MGH SS XVII, 688.

[38] J. Demel, *Konrád Ota*, 215-216; W. J. Koutný, *Der Premysliden Thronkämpfe*, 77.

[39] *Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis*, MGH SS XVII, 693.

Тако су се 1189. године Чешка и Моравска поново нашле уједињене под влашћу једног владара.[40]

Син кнегиње Марије уживао је велико поверење на двору немачког цара. Обављао је разне дужности у време Хенриха VI (1190-1197). Поред осталог, пратио га је 1191. године на походу у Италији и присуствовао је у Риму његовом крунисању царском круном (април 1191). Покушај Хенриха VI да у име наследних права своје жене, царице Констанце, преузме Норманску краљевину на југу Италије, наишао је на велики отпор. Борбе су се отегле. На томе походу, недалеко од Напуља, умро је 1191. године Конрад III Ото. Сахрањен је најпре у манастиру Монте Касино, а затим су његви посмртни остаци пренети у Праг.[41] Оставио је дубоког трага у изворима. Савременици су га сматрали храбрим, способним и образованим човеком. Запамтили су га посебно по настојању да се сакупи чешко обичајно право („Конрадови статути"). Није оставио деце за собом. Наџивела га је само супруга, Хелиха (Helicha) Вителсбах. Помиње се још 1214. године међу дародавцима једног манастира.[42]

У породичној историји кнегиње Марије постоји још једна занимљива личност. То је њена кћи Јелена, која је стицајем околности могла да се открије само у Пољској. Новија истраживања су показала да се Јелена 1166-1167. године удала за пољског војводу Казимира II Праведног из владајуће династије Пјастовића.[43] У старијој научној литератури се сматрало да је она руског порекла. Међутим, вести краковског бискупа В. Кадлубека (V. Kadlubek, c. 1160-1223) допуштају да се открије Јеленино чешко-српско порекло. Реч је о једном догађају из историје Кракова. Наиме, у томе граду је 1191. године избила побуна против владавине великог војводе Казимира II Праведног. Побуњенике су предводили син Мјешка Старијег, вероватно Болеслав и краковски кастелан Хенрих Киетлич. У четвртој књизи своје Хронике Кадлубек наводи да су се шириле гласине како против њих иде војска непобедивог чешког кнеза Конрада „qui quum esset frater iugalis Casimiri, nullo pacto amicissimorum intimi aut negligere

[40] A. Bachman, *Geschichte Böhmens*, I, Gotha 1899, 371-372; J. Demel, *Konrad Ota*, 306-307.

[41] *Cont. Gerlaci abbatis Milovicensis*, MGH SS XVII, 706.

[42] Највише података сачувано је у делу већ помињаног опата Герлаха (MGH SS XVII, passim). Писали су о њему и други: *Arnoldi Chronica Slavorum*, ad a. 1191. MGH SS XXI, 182; затим, *Giselberti Chronicon Hanoniense*, MGH SS XXI, 574, итд.

[43] T. Wasilewski, *Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza II Sprawiedliwego*, Przeglad Historyczny 69, Warszawa 1978, 118; H. Grala, *Drugie małżeństwo Romana Mscislawowicza*, Slavia Orientalis 31, Warszawa 1982, 116.

debuit aut dissimulare potuit iniurias".[44] У таквим околностима побуњеници су се разбежали из Кракова.

Реч „jugalis" је синоним за „coniux" и означава супруга или супругу, што значи да „frater iugalis" Казимира II може бити само „Казимиров брат преко супруге" односно шурак.[45] У Чешкој је тада био на власти Конрад III Ото, син кнегиње Марије, што значи да је он био рођени брат Јелене, супруге Казимира II Праведног.

Време склапања овог чешко-пољског брака може се приближно тачно одредити. Наиме, Казимир је рођен 1138. године. Једно време је провео као талац у Немачкој, а затим се вратио у земљу. Ту је преузео управу над маленим војводством Вислице, а после смрти брата Хенриха, он је 1166. године преузео део његових поседа.[46] Пољска је у то време била подељена на више војводстава. У сукобима који су постојали, војводи Казимиру су савезници били преко потребни. Брак с принцезом из угледне куће моравских Пшемисловића пружао је изгледе да се стекне важна подршка у немирним околностима времена. Пошто се у једном извору 1168. године помиње смрт Казимировог истоименог сина, то је његов брак с принцезом Јеленом склопљен највероватније 1166-1167. године.[47] Склапањем тога брака Казимир II је могао рачунати на сарадњу с угарским двором. Наиме, Јелена из Знојма је била сестричина угарске краљице Јелене, жене Беле II (1131-1141), а кћери рашког жупана Уроша I. Тако је ова пољска владарка у ствари била унука српског жупана Уроша I. Сматра се да је Јелена, кћи кнегиње Марије, добила име по својој тетки, угарској краљици Јелени.[48]

Казимир II Праведни је не само учврстио своју власт у наследним земљама него је преузео и врховну власт у Пољској. Он је 1177. године постао велики војвода Пољске са седиштем у Кракову. На том положају је остао до смрти 1194 године.[49]

Јелена и Казимир II су имали више деце. Најстарији, већ поменути син по имену Казимир, умро је 1168. године. Једна кћи је била удата у Русији, док је Лешек Бели, потоњи војвода Кракова и Сандомира, рођен око 1186. године. Најмлађи Јеленин син, Конрад,

[44] *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, lib. IV, 16, ed. A. Bielowski, *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, Lwow 1872, 417.

[45] Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. V, 1885, 444.

[46] *History of Poland*, Warszawa 1968, 82 (A. Gieysztor).

[47] *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, 834; K. Jasinski, *Nowy przyczynek do genealogii Piastów*, Studia źródloznawcze 24, Warszawa - Poznan 1979, 192-195.

[48] T. Wasilewski, *Helena*, 119.

[49] *History of Poland*, 82.

познат касније као Конрад I војвода Мазовије, добио је име највероватније по своме деди, кнезу Конраду из Знојма (муж кнегиње Марије), мада се не може искључити ни ујак, тј. син кнегиње Марије, познати Конрад III Ото. У сваком случају је неспорно да је узор нађен у породици моравских Пшемисловића из Знојма.[50]

Владарски брак Казимира II и Јелене допринео је обнови домаће династије Пјастовића. Они се сматрају родоначелницима веома разгранате и утицајне гране те породице. Међу чувеним потомцима истичу се, на пример, највећи пољски владар Казимир III Велики (рођен 1310, умро 1370), затим угарска краљица Елизабета, супруга краља Карла Роберта из анжујске династије односно њихов син краљ Лајош I Велики (1342-1382). Потомци Казимира II и Јелене су владали Угарском до XVI века, а Пољском и знатно дуже, како то сведочи следећа генеалогија: [51]

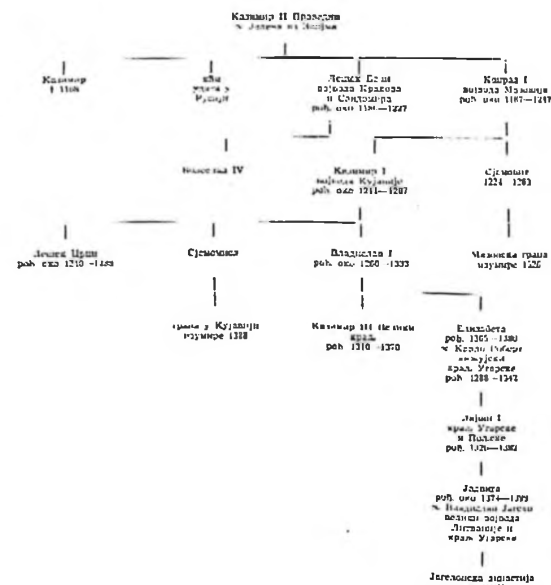

[50] T. Wasilewski, *Helena*, 118.

[51] Овом приликом се даје сведена, тематска генеалогија, везана за потомство Јеленино. Потпунија генеалогија објављена је, поред осталог, у књизи *History of Poland*, 163, 165, 210.

Војвоткиња Јелена је одржавала везе са својим завичајем у Моравској. На то указују, како изгледа, неке појединости из ктиторске делатности њеног мужа Казимира II. Он је у другој половини XII века изградио цркву у Вислици у којој су приказани ликови оснивача храма. У средњоевропским земљама су такве сцене откривене само у Знојму и Вислици.[52] У висличкој цркви је настао један календар у XIV веку (писан између 1360-1370. године на пољском језику). Сматра се да је он преписан са старијег рукописа. Тај прототип висличког календара помиње св. Горазда на дан 17. јуна, а припадао је, како изгледа, првобитном инвентару висличке каптолске цркве. Претпоставља се да су га даровали оснивачи храма, војвода Казимир II и његова супруга Јелена.[53] Поред тога, пада у очи благонаклон став кнежевске породице из Знојма према монасима реда премонстрата (кнегиња Марија је са сином основала манастир Луку код Знојма), што одговара старању њене кћери у Пољској за те монашке заједнице.[54]

У разгранатом породичном стаблу Јелениних потомака налазе се, поред владара приказаних у наведенај генеалогији, и многе друге значајне личности пољске историје. Међу њима треба овом приликом поменути познатог бискупа краковског Прокопа.[55]

Вратимо се сада главној личности овог рада, кнегињи Марији. Поред наведених историјских сведочанстава о њеном животу и породичним приликама, очувао се до наших дана и њен лик. Насликан је за њена живота у тзв. Краљевској капели у Знојму (сл. 3). Капела се налазила непосредно уз двор у којем је она живела (упор. сл. 4, објекат 1 и 2). Међутим, пре но што се задржимо на самој капели, вреди истаћи основне чињенице о средини у којој је провела највећи део живота.

Средњовековни град Знојмо се налази у јужној Моравској. Прво камено утврђење је изграђено у XI веку на високој стени која се уздиже на левој обали реке Дије, недалеко од места на којем увире оближњи поток звани Граница. Дија је десна притока Мораве. У брдовитом пејзажу шире околине Знојмо се пружа на изузетно повољном стратешком положају. Туда пролази главни пут који је повезивао Беч с Прагом односно немачким областима. Пут је премо-

[52] A. Tomaszewski, *Romańskie kościoly z emporami zachodnimi na obzarze Polski, Czech i Węgier*, Wroclaw 1974, 348.

[53] T. Wasilewski, *Helena*, 119-120.

[54] A. Boczek, *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, I, 331; Cz. Deptula, *O niektórych źrodlach do historii zakonu premonstrateńskiego w Polsce w XII i XIII wieku*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Koscielne, t. XXII, 1971, 216.

[55] T. Wasilewski, *Helena*, 120.

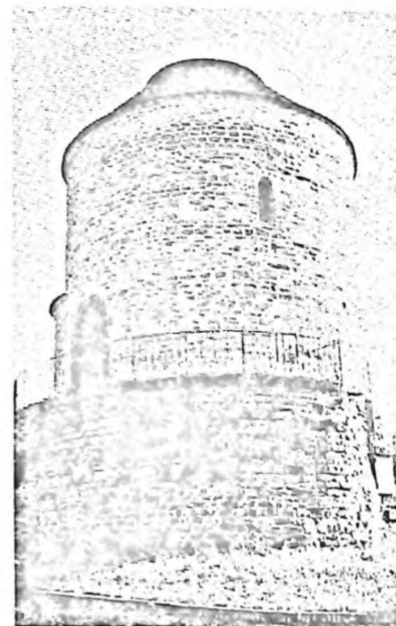

Сл. 3. Знојмо. Капела Св. Катарине, тзв. Краљевска капела

шћавао реку Дију код Знојма и нема сумње да је та чињеница знатно утицала на развој града. Тај важни друм водио је преко Јихлаве према Прагу. Други пут се протезао од Знојма према Брну и Оломуцу повезујући та три главна места старе Моравске. Путеви се, дакле, стичу у Знојму, односно разилазе из њега према југу, северу и истоку.

Знојмо се развило у средишту пољопривредне области у којој су сразмерно рано и занати заузели видно место. Они су, поред трговине, дали печат локалној привреди. Крајем XI века (1086. године) Знојмо је стекло право одржавања сајмова. Недалеко од тога града, са средиштем у Јихлави, налазило се важно рударско подручје с познатим рудницима сребра.

Првобитна тврђава у Знојму је још током средњег века доживела знатне промене. До наших дана су се одржали углавном

Сл. 4. Старо језгро Знојма: 1. Тврђава, 2. Ротунда св. Катарине, 3. Миноритски самостан, 4. Капела св Вацлава, 5. Црква св. Николе (Микулаша), 6. Црква св. Михајла, 7. Архив - Језуитски колеџ, 8. Доминикански самостан, 9. Алтанова палата, 10. Већница + Голцова палата, 11. Кула, 12. Даунова палата, 13. Капуцински самостан, 14. Вукова кула, 15. Градиште - црква св. Иполита, 16. Капела св. Антуна (Антонина), 17. Градске зидине, 18. Кула

познији градски бедеми и куле.[56] Двор се налазио у самој тврђави, временом је више пута преграђиван. Данас је то барокни дворац с изузетно лепим парком, на најлепшем месту у историјском језгру града. Од Маријиних времена до данас очувала се једино капела, која је најпре била посвећена Богородици, а затим св. Катарини. И у тој једино преживелој капели видљива је и данас, на тријумфалном луку, кнегиња Марија.

Сама капела је имала необично бурну историју. Најстарије фазе њене прошлости још се истражују. То је грађевина типа ротонде

[56] G. Wolny, *Die Markgrafschaft Mähren*, Bd. III, Znaimer Kreis, Brünn 1837, 37-38; A. Hübner, *Denkwürdigkeiten der königl. Stadt Znaim*, Znaim 1869, 6 sq.; B. Grueber, *Die Kunst des Mittelalters in Böhmen*, Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, XIX, Wien 1874, 3, и др.

каквих у Чешкој и Моравској има доста. Грађене су од средине X века обично уз владарске резиденције и бискупска средишта.[57]

Новија истраживања су показала да је капела у Знојму грађена бар у две фазе. Обновљена је у XII веку. Капела има полукружну апсиду до које се стиже кроз тријумфални лук на чијим су странама насликани ктитори XII века, кнез Конрад II и кнегиња Марија (сл. 5). Кнез Конрад приноси Богу модел храма (сл. 6), а кнегиња Марија посуду (сл. 7).

Још у средњем веку прилике су се у Знојму више пута битно измениле, тако да се то одразило и на функцију мале капеле. Једно време је служила као парохијски храм. Почетком XIII века, пак, дошло је до знатног проширења града (1226. године) и кнежевска тврђава, а с њом и капела, нашла се у сасвим измењеним околностима. Ротонда је постала капела чешких краљева (capella regia 1239. године). У XIV веку је припала манастиру Св. Кларе у Знојму. Патронатско право тога манастира потврдио је 1497. године угарски краљ Владислав II, а затим, нешто касније (1500. године) и тадашњи папа Александар VI. Манастир је продао капелу градским властима у Знојму у XVI веку и отада јој се задуго губи сваки траг у историјским изворима.[58] Делила је судбину оближњег замка, који се утопио у

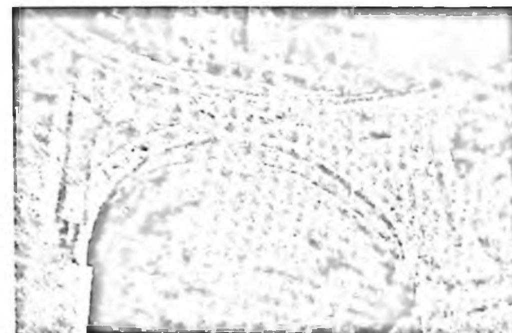

Сл. 5. Капела св Катарине. Лук апсиде

[57] O. Votoček, *Přemyslovska rotunda sv. Kateřiny ve Znojmě*, Zprávy památkové péče, Ročnik IX, Praha 1949, 118-120; A. Friedl, *Nový pohled na znojemskou rotundu a její genealogickou řadu Přemyslovských podobizen*, Zprávy památkové péče XI–XIII, Praha 1951-1952, 212. О ротундама у Чешкој: E. Bachmann, *Vorromanische und romanische Architektur in Böhmen*, у: Romanik in Böhmen. München 1977, 25-31.

[58] A. Friedl, *Královská kaple sv. Kateřiny ve Znojmě*, Prag 1953, 1.

Сл. 6. Кнез Конрад II

градско ткиво почетком XVIII века. У таквим околностима капела је била потпуно деградирана. Народ ју је називао „паганским храмом“, а почетком XIX века је доспела у приватно власништво. Читав простор око замка је преуређен и прилагођен потребама пиваре, која је ту изграђена и која и данас ружи непосредну околину споменика. Тако су страдале многе историјске грађевине око замка, а и сама капела је претрпела знатна оштећења. Првобитни улаз је зазидан, романички прозори затворени, пробијена нова врата у апсиди и отворени нови, шири прозори. Капела је током времена служила

Сл. 7. Кнегиња Марија. Детаљ

као остава за дрва, штала за стоку, посебно свиње, најзад као локал за забаву и игру.[59]

У XIX веку чују се и први гласови с упозорењем да капелу треба ослободити недостојне функције која јој је додељена, и сачувати. Међутим, људи су у њој препознавали најразличитије ствари – елементе нордијске митологије, валкире, разноврсна божанства. И тако нови живот капеле почиње потпуним неразумевањем њеног садржаја, што је знатно успорило неопходне спасилачке радове. Од тумачења је зависио и третман споменика. Ј. Голингер (J. Gollinger) 1821. и Питнер (Pittner) 1822. године су на почетку листе првих посматрача необичног сликарства капеле у Знојму. Питнер је дао неке тачне опаске, међу осталима и оне о сцени с Пшемислом Орачем. Покушао је да идентификује поједине личности насликане на зидовима храма. Тако је, на пример, мушку и женску фигуру на тријумфал-

[59] V. Houdek, *Der "Heidentempel" in Znaim*, Znaim 1900, 5-6.

ном луку означио као св. Вацлава и св. Људмилу, а Ј. Голингер је још могао да види добро очувани лик донаторке, особено одевене. Запазио је елементе византијског утицаја у томе сликарству.[60] Већ у тим првим радовима видљиво је настојање да се одреди и време настанка тог сликарства. Док је Питнер мислио да су фреске настале у време сина кнеза Конрада II (око 1180. године) и да је на то могла утицати његова мајка, кнегиња Марија, по њему из чувене баварске породице Вителсбах, дотле је Г. Волни (G. Wolný) указивао на истог ктитора, али на нешто касније време (око 1190. године).[61]

Средином XIX века све чешће у јавност допиру мишљења да сликарство мале капеле у Знојму садржи дела велике уметничке вредности. Истовремено се истиче потреба да се учини нешто на његовом спасавању. Текстови А. Волфскрона (A. v. Wolfskron) (1854) и К. Ф. Запа (K. V. Zap) (1858) служили су томе циљу. Зап је женску фигуру на тријумфалном луку протумачио као лик св. Људмиле.[62] Све је то допринело да се покрајинске власти Моравске обрате Централној комисији за заштиту споменика у Бечу с молбом да се капела заштити. Тако је шездесетих година XIX века дошло до првог озбиљнијег проучавања сликарства капеле у Знојму. Посао је поверен кустосу Музеја у Брну, Морицу Трапу (Moric Trapp). Он је своја запажања сажео у рукопис од 54 стране, а направио је и 15 копија фресака. Трап није доживео објављивање рукописа. После његове смрти, текст је доспео у власништво градских власти Знојма, па је често коришћен у познијим радовима. Посебну вредност тим резултатима даје чињеница што је Трап детаљно описао сликарство капеле и копирао поједине сцене пре но што су оне крајем XIX века битно измењене рестаурацијом Т. Мелихера (T. Mellicher). Трап је, поред осталог, сматрао да ликови на тријумфалном луку представљају донаторе храма.[63]

Рад бечког сликара Т. Мелихера одвијао се у последњој деценији XIX века према оновременим схватањима рестауратора односно упутствима стручњака, која у много чему нису била сагласна. Још је Трап саветовао крајњу обазривост приликом чишћења фресака од дебелих наслага прашине и нечистоће, упозоравајући при том на

[60] J. Gollinger, *Altes Tempel zu Znaim*, Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, Wien 1821, 285 sq.

[61] G. Wolny, *Die Markgrafschaft Mähren*, Bd. III, Brünn 1837, 48.

[62] A. v. Wolfskron, *Der sogennante Heidentempel in Znaim*, Notizenblatt, Brno 1856, 36 sq.; K. V. Zap, *Tři spustlé památky na zemi Moravské*, Památky archeologické a mistopisné, d. III, Praha 1859, 225-226.

[63] O. Votoček, *Přemyslovska rotunda*, 106–109.

рањивост већ оштећених делова сликарства. Сматрао је да то може обавити само искусан сликар. Мелихер је почео свој рад у лето 1891. године, а децембра исте године једна комисија је извршила увид у обављени посао. Рад је у целини позитивно оцењен, мада је било и примедаба. Запажено је да су приказане фигуре после рестаурације добиле у јасноћи, али нису увек задржале вредности оригинала. Сликар је наставио рад, допуњавао оштећено и премазивао.[64]

У смислу научног проучавања сликарства у Знојму видан напредак је остварен тек почетком XX века радовима А. Матејчека (A. Matejček), који је 1915. године написао и посебну студију о тој малој и драгоценој капели. Он је подвргао критичкој анализи све дотад објављене текстове и мишљења. Посебно се задржао на делатности М. Трапа и Т. Мелихера, то јест на грађи коју су они оставили за собом. Први пут су размотрене личности кописте и сликара у контексту предзнања неопходних за ту врсту посла, па је у реалнијем светлу могла бити оцењена вредност њихових запажања. А. Матејчек је дао и попис оних делова сликарства који су претрпели знатније измене. Ова расправа је отворила нове хоризонте у трагању за уметничким и историјским вредностима капеле у Знојму. А. Матејчек је датовао сликарство у крај XII или почетак XIII века. Више је био склон горњој граници означене епохе.[65]

Између два светска рата појавили су се резултати занимљивих истраживања која је обавила М. Харзен (M. Harrsen). Она је довела у везу сликарство капеле у Знојму са сликарством рукописних књига, посебно указујући на улогу коју је имао скрипториј оближњег манастира Лука код Знојма. Путем аналогија с делима салцбуршког културног круга, она је датовала фреске у капели Св. Катарине у крај XII века.[66]

После Другог светског рата конзерваторска служба се нашла пред знатно оштећеним спомеником. Систематска истраживања су започела радовима на прикупљању свих података о капели, сабирању техничке и друге документације. Приступило се најсавременијим методама снимања фресака, поред осталог и при инфрацрвеном осветљењу (сл. 8). То је било неопходно и с обзиром на премазе који су изменили првобитво стање. Нарочито су били обимни радови

[64] A. Matejček, *Nástěnné malby v rotonde sv. Kateřiny ve Znojmě*, Umělecké poklady Čech II, sv. II, Praha 1915, 60-62; исти, *Nástěnné malby znojemské rotundy sv. Kateřiny*, Památky archeologické XXVII (1915), 96-97.

[65] A. Matejček, *Nástěnné malby*, 201-208.

[66] M. Harrsen, *Cursus S. Mariae*, New York 1937.

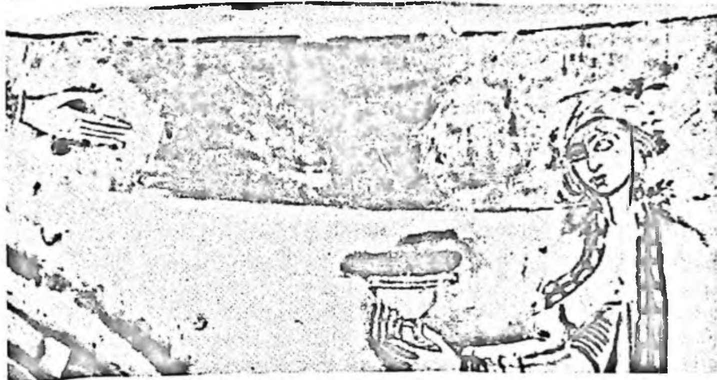

Сл. 8. Део ктиторске композиције с ликом кнегиње Марије снимљен поступком инфрацрвене фотографије

током 1947-1949. године. По завршетку тих послова откривено је 70-80% првобитног сликарства.[67]

Приликом рестаураторских радова на капели откривен је 1949. године драгоцен натпис. Урезан је у приземној зони капеле и одмах је привукао велику пажњу стручњака. Тај догађај је подстакао сликара Ф. Фишера (F. Fischer) да изради посебну медаљу с ликом ктитора капеле. Тако је кнегиња Марија доживела ретку судбину да јој се лик нађе на изванредно лепој медаљи израђеној у Чехословачкој у XX веку.[68]

Историјска вредност натписа је огромна, па је разумљиво што је подвргнут свестраној анализи стручњака, и то почев од састава подлоге у коју је урезан, преко начина урезивања, палеографских особина слова односно латинског текста који садржи до историјских података које крије. Мишљења су се кретала од оспоравања аутентичности натписа до потпуног прихватања његовог садржаја. Да би се истражиле све појединости налаза, образована је посебна комисија састављена од најбољих стручњака хемичара, технолога, палеографа, латиниста, историчара уметности са више универзитета у Чехословачкој и из одговарајућих научних установа. Натпис је сниман разли-

[67] O. Votoček, *Přemyslovska rotunda*, 114-116.

[68] Фотографија медаље: O. Votoček, *Přemyslovska rotunda*, 101.

Сл. 9. Факсимил натписа у Знојму (по Ф. Фишеру)

читим методама. Први пут је примењена стереомакрофотографија у проучавању ове врсте споменика.

Натпис је урезан у шест реди, у седмом реду је знак крста (сл. 9). Последња два реда су оштећена у већој мери но остали део текста. Натпис почиње симболичном и вербалном инвокацијом, а затим следи јасно читљива година 1134. Латински текст је исписан минускулним писмом, које показује извесне аномалије (слова a, t, s). Поједини облици упућују на утицај готичког писма.[69] Неке палеографске особености натписа остају у извесном смислу загонетне.

Откривање натписа дало је подстицаја проучавању читавог низа општијих појава. Међу осталима, било је неопходно да се утврди када се јављају минускулни натписи у романичкој уметности средње Европе. Иако је поуздано датована грађа за ту врсту истраживања веома оскудна, ипак се показало да таквих натписа има знатно раније но што се мислило. Поред натписа посведочених на немачком простору, нарочито је значајан онај откривен у манастиру Страхову, који

[69] A. Friedl, *Nový pohled*, 216.

је датован у 1285. годину. Запажени су и фрагменти једног натписа у манастиру Лука код Знојма.[70]

Текст натписа открива несумњиве дипломатичке узоре састављача (формула инвокације, формула датовања). Пада у очи, поред осталог, редупликација датовања, као и необјашњиво „ab" у формули: „Anno dominice ab incarnationis eiusdem". Има и других необичних појединости. О њима се и данас води научна расправа. Међутим, сматра се доказаним да је натпис урезан у средњем веку (не током XIX века) и да је могао настати у време осликавања капеле у XII веку, или нешто позније, у XIII или почетком XIV века.[71]

Натпис се може реконструисати на следећи начин:

† In reg(no) d(omi)ni n(ost)ri ih(es)u X(risti)
Anno do(min)ice ab incarnati(onis) ei(us)d(em) Mill(csim)o
Cxxxiii p(er)act(is) · pict(uris) reg(um) aux(it)
cella(m) b(e)a(t)e v(irginis) Ma(r)ie et S·Cathar(i)
(n)e dux Conrad(us) s(e)c(un)d(us) f(un)d(a)tor
[et nov]am f(ec)it cons(truc)tio(nem eius)
†

Постоје и друге интерпретације овог натписа.[72] Међутим, без обзира на различита тумачења појединих делова текста и скраћеница, остају како показује фотографија самог натписа - неспорне следеће чињенице: капелу у Знојму је обновио и осликао 1134. године кнез Конрад као други ктитор.

Без обзира на време урезивања натписа, историјске чињенице потврђују тачност његових података и могу да објасне околности под којима је дошло до обнове капеле у Знојму. Као што је већ наведено, моравски кнез Конрад II је 1134. године имао довољно разлога да приступи таквом послу. Он се те године ослободио вишегодишњег заточеништва и поново је добио на управу област Знојма. Тада је дошло и до његовог измирења с чешким војводом Собјеславом I, односно до склапања брака са српском принцезом Маријом. Поновно зближавање чешке и моравске гране династије Пшемисловића ојачано је заједничким везама са суседном Угарском. Кнез Конрад II је све те значајне догађаје обележио обновом старе капеле у Знојму и њеним осликавањем. Тиме је истовремено означио и свој повратак на политичку сцену своје земље. Потоња збивања у којима је Конрад II показао отворене претензије ка освајању врховне власти у Чешкој (борбе око Прага 1142. године) показују да је садржај сликарства у капели, ма како особен, сведочанство једног времена. Тумачење галерије ликова насликаних у капели захтева, нема сумње, извесну опрезност. Пре свега, они нису сигнирани, па су и мишљења о њима била разнолика. Данас преовлађује уверење да су то домаћи владари, међу којима се издваја сцена, такође спорна у прошлости, легендарног родоначелника династије Пшемисловића – Пшемисла Орача.[73] Традицију о Пшемислу Орачу сачувао је познати чешки писац Козма Прашки, који је управо почетком XII века (умро 1125 године) саставио своју Хронику.[74] Приказивање владарских ликова Пшемисловића, оних из чешке односно моравске гране, одговарало би схватањима кнеза Конрада II. Окупљање иначе често завађених чланова династије могло је послужити истицању права моравских кнежева на врховну власт у земљи у време када је, како сведочи Козма Прашки, сениоратски принцип наслеђа престола још увелико био на снази.[75]

У галерији ликова који су насликани у капели пажњу привлачи један крунисани владар. Приказан је с круном на глави и скиптром у руци. Постоји мишљење да би то могао бити краљ Вратислав II (1085-1092). Занимљиво је да међу насликанима нема другог чешког краља, Владислава II (1140-1173, краљ од 1158).[76] То је неким истраживачима послужило као ослонац за закључак да је читав циклус Пшемисловића насликан пре 1158. године. У сваком случају, научна расправа о сликарству у Знојму није окончана. Њен даљи ток ће показати колико су већ изражена мишљења тачна и поуздана.

О вредностима сликарства у Знојму дате су већ досада ласкаве оцене. Сматра се доказаним да је на осликавању капеле радило више уметника и да је најбољи међу њима извео ликове донатора на

[70] J. Šebanek – V. Vojtišck – V. Chaloupecký, *Transkripce a paleografické hodnoceni nápisu v jednotlivostech*, ed. A. Friedl, *Nový pohled*, 216–220.

[71] J. Mašin, *Romanska nástĕnná molba v Čechách a na Moravě*, Praha 1954, 23; исти, *Malerei und Plastik der Romanik*, у књ.: *Romanik in Böhmen*, München 1977, 149; A. Vidmanová, *Zur rätselhaften Inschrift in Znaim*, Mélanges E. R. Labande, Poitiers 1974, 731; A. Merhautová – D. Třeštik, *Romanske umĕni v Čechách a na Moravě*, Praha 1984, 330.

[72] J. Rampula, *Latinský nápis v rotundĕ sv. Kateřiny v Znojmĕ*, Zprávy památkové péče XIII (1953), 54-57.

[73] A. Merhautová - A. Livorová, *Ikonografie znojemského přemyslovského cyklu*, Umĕni XXXI, Praha 1983, 18 sq.; J. Mašin, *Malerei und Plastik der Romanik*, 259-260, и др.

[74] *Cosmae Chronica Boemorum*, MGH SS IX, 37.

[75] Уп. нап. 9.

[76] J. Mašin, *Románská nástenná malba*, 22-23; A. Merhautová - D. Treštik, *Románské umeni*, 155-156, 332. За мишљење да је сликарство настало почетком XIII века, уп. O. Votoček, *Přemyslovska rotunda*, 120-127.

тријумфалном луку. Одавно је запажен византијски утицај на сликарство капеле. Извори тога утицаја су досада тражени у Италији, односно Регенсбургу, а исказано је и мишљење да треба узети у обзир посредништво „словенског Истока“.[77] Животни пут кнегиње Марије и везе Србије са западним светом у XII веку отварају и нове истраживачке токове.

С обзиром на то да је кнегиња Марија пред крај живота, заједно са сином, основала манастир премонстрата код Знојма (манастир Лука), није без значаја податак да је у томе манастиру почетком XIII века настао илуминирани рукопис „Cursus sanctae Mariae“, који данас припада драгоценостима Morgan Library у Њујорку (MS 739). У неким минијатурама тога рукописа и византијски свет је нашао свој уметнички израз.[78]

На крају, да се вратимо српској историји. Кнегиња Марија је оставила за собом значајан историјски траг. Он допушта да се знатно шире размотре везе рашких жупана са земљама средње Европе. Досада су таква истраживања углавном усмеравана на Угарску и њену улогу у томе процесу. Сада је извесно да су српски владари XII века и пре Стефана Немање успостављали брачне везе са земљама ван византијског света. То је појава која траје, колико се сада може утврдити, од времена жупана Уроша I почетком XII века.

Одлазак српских принцеза у земље католичког света отвара и друго питање - када су српски владари почели да доводе странкиње, и из којих средина, у своју земљу. Пракса ороћавања с владајућим династијама других држава, дакле склапањем бракова ван сопствене средине, спада у важне елементе владарске идеологије средњег века, давно уочене у европској историји. Кћери жупана Уроша I (Јелена и Марија) сведоче, мимо онога што скрива Летопис попа Дукљанина, да је српски двор већ почетком XII века водио *европску политику*. Неспорно византијско језгро српске историје и цивилизације тек у европском оквиру добија свој пуни смисао.

Кнегиња Марија,
Зограф 17 (1986), 21-34.

[77] O. Demus, *Romanische Wandmalerei*, München 1938, 95.
[78] M. Harrsen, *Cursus S. Mariae, Morgan Manuscript 739*, New York 1937.

ЖУПАН БЕЛОШ

Име жупана Белоша није непознато у стручној литератури. Јавља се у готово свим прегледима српске историје XII века. Вести Јована Кинама, тумачене пре и после Константина Јиречека,[1] отвориле су му пут до научне мисли XX века. Мање знани други извори о њему пратили су име Белоша повремено у научним расправама. И када се све то сабере, добија се искидани лик човека који је, по моме суду, спадао међу велике европске државнике XII века. Сачувани подаци о њему потичу из веома различитих извора (дипломатичких, наративних, топономастичких и других), записани су у разним земљама и у различите сврхе (Византија, Угарска, Немачка, Аустрија, Русија). Ако се све то користи парцијално и без претходне анализе извора по мерилима средине у којој су настали, а углавном се тако чинило, онда се ствара нетачна слика не само о Белошу него и о приликама у којима је живео и на које је знатно утицао. То је повод да се поново узме у разматрање делатност великог жупана Белоша, српског владара и хрватског бана, угарског палатина и јединог представника рашке династије који је практично владао у двема земљама у комнинско доба. Како је то било могућно? То је питање које превазилази оквире портрета једне личности.

Најпре о имену. Најстарији помен потиче из једног кодекса у манастиру Адмонту у Штајерској (белешка је унета у кодекс убрзо после смрти угарског краља Беле II 1141. године). Ту се јавља облик *Belos*.[2] У томе манастиру је као монахиња живела кћи краља Беле II, Белошева сестричина Софија. Прилике на угарском двору су у тој средини биле добро познате. Код Кинама се јавља, такође, облик *Белош* (Βέλοσις), али и *Белуш*. Овај други облик (Βελούσης) употребљен је за рашког великог жупана.[3] Према налазима лингвиста првобитно је име *Белош*, а наш преносник је дао облик *Белуш*.[4] Име је

[1] К. Јиречек, *Историја Срба, I*, Београд 1952, 144-146.
[2] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904, 46.
[3] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. Bonnae 1836, 104.13, 117.3, 117.9, 204.12.
[4] Усмено саопштење академика П. Ивића. Срдачно захваљујем на помоћи.

настало од словенског корена *Бел*, посведоченог у именима Белимир, Белослав и сличним, уз суфикс *-ош* (као Милош, Радош и слично).[5] У Дечанској хрисовуљи се јавља име Белош.[6] У немачкој Хроници Хенриха од Мигелна жупан Белош је наведен као *Polislau*, што се сматра грешком немачког писца за облик Белослав.[7] Да су у нашем случају *Белош* и *Белуш* облици имена за исту личност показује исправа угарског краља Стефана IV, Белошевог сестрића, из 1163. године. Ту се помиње *Belus banus*.[8]

Породичне прилике Белошеве су познате у основним цртама. Он је био син рашког великог жупана Уроша I и брат рашког великог жупана Уроша II. Белошев отац, Урош I, имао је тројицу синова и две кћери: Уроша II, Белоша, Десу, Јелену и Марију. Сви су они били владари односно владарке у XII веку у Србији односно у другим европским државама (Угарска, Моравска, Чешка).

Година рођења жупана Белоша није позната. Она се може само приближно одредити поређењем расположивих биографских података о њему, али и о другим члановима породице рашког жупана.[9] Белош је дуго живео. Рођен је између 1110. и 1115. године. Умро је у дубокој старости у последњој деценији XII века. Као покојни помиње се у писму папе Инокентија III упућеном калочком надбискупу 1198. године.[10]

Животни пут Белошев изразито је подељен на неколико различитих фаза. Детињство и младост је провео у Србији, затим одлази у Угарску, на двор своје сестре краљице Јелене. Касније се враћа у Рашку и ту постаје велики жупан и најзад поново одлази у Угарску. У тој земљи је и умро на свом поседу у Срему.

Белош у Угарској

Не зна се када је Белош отишао из Србије у Угарску. Услови за то су створени склапањем брака између Јелене, кћери Уроша I, и

[5] М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 34-35.

[6] F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, 95.

[7] К. Грот, *Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141-1173)*, Варшава 1889, 39.

[8] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 97-98.

[9] Приказ укупних резултата те анализе биће објављен посебно са подацима о сродничким везама српских владара са европским династијама.

[10] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 303.

престолонаследника угарског престола Беле, потоњег краља Беле II. Брак је склопљен 1129. године, пошто је већ следеће године (1130) рођен најстарији син Геза. После смрти краља Стефана II, Бела II Слепи је преузео власт 1131. године.[11]

У изворима се *Belus dux* јавља први пут у једној повељи краља Гезе II 1142. године.[12] Титула „dux" (херцег, војвода) додељивана је у Угарској члановима владајуће династије односно најближим сродницима династије.[13] Очигледно је захваљујући тим мерилима краљичин брат Белош стекао то високо звање.

Да би се утврдило када је Белош отишао у Угарску, упућени смо на два различита извора: већ поменути текст из кодекса манастира Адмонта у Штајерској, и – на Кинама. Анализа првог текста је сложенија. Текст је објављиван више пута, у целини у издању *G. Fejer*-а (1829), у одломку у збирци *T. Smičiklasa*. (1904).[14] Издавачи су исправу датирали са годином 1137, док је Ф. Шишић мислио да она припада год. 1139.[15] Реч је, у ствари, о недатираној исправи веродостојног садржаја у којој се, поред осталог, помиње и сабор у Острогону на коме је Бела II свом сину Ладиславу доделио „херцештво босанско", како се узима 1137. или 1139. године.[16]

За нашу тему ова хронолошка разлика у датирању текста (1137. односно 1139. година) није битна. Шта пише у тексту? У исправи се казује да је краљ Бела II дао сагласност неком кнезу Мартину да може своје поседе, по својој вољи, даровати манастиру Св. Петра у Чатару у заладској жупанији. Ту је привилегију („gratia") дату кнезу Мартину касније потврдио син краља Беле II, Геза II „presente Belos duce", поред осталих достојанственика угарског двора.[17] Пажљива анализа текста показује да је очигледно писан *после* смрти краља

[11] *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. E. Szentpétery, Scriptores rerum Hungaricarum I, Budapest 1937, 443. Краљица Јелена долази на сабор у Араду „cum filiis suis" (о. с., 144). Уп. M. Wertner, *Az Arpádok családi története*, Nagy-Becskerek 1892, 297-299.

[12] G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II, Budae 1829, 117-118.

[13] G. Györffy, *A dukátus*. Századok 92 (1958) 47; исти, *Die Kanzleien der Arpaden-Dukate. Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 35, München 1984, 325-335.

[14] G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 88-92; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 46-47.

[15] F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102–1301)*, Zagreb 1944, 55.

[16] M. Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I, Budapest 1899, 245-246; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 42; исти, *Босна и Византија*, Посебна издања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине, књ. XC, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 31; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni*, Budapest 1989, 33.

[17] G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 88; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 46.

Беле II, дакле после 13. фебруара 1141. године: у тексту се изричито наводи да је Геза II потврдио очеву привилегију. Према томе, dux Belos у присуству Гезе II потврђује привилегију Беле II. Другим речима, само додатни подаци могу да реше питање да ли је Белош стигао на угарски двор за живота краља Беле II или тек после његове смрти (1141).[18] Од тога зависи и одговор на питање какву је улогу Белош могао имати на сабору у Острогону, да ли је одобрио уступање Босне свом сестрићу Ладиславу или је, можда, то чак и подстакао.[19]

Кинам је сачувао драгоцене податке о Белошу. Он је, каже Кинам, спадао међу виђене људе „код Далмата" (Срба). Отишао је у Пеонију (Угарску) и тамо провео дуго времена. Постао је „веома одан краљу Гези као човек који је учествовао у његовом образовању од самог детињства".[20] Шта значи „од самог детињства"? Када је Бела II умро 13. фебруара 1141. године, наследио га је малолетни син Геза, који је тада имао око 11 година. Кинамове речи „од самог детињства" упућују на закључак да је Белош био на угарском двору и пре Гезиног узраста од 11 година.[21] Према појмовима средњег века 11 година није „рано детињство". Стога мислим да Кинам оснажује претпоставку да се Белош упутио на угарски двор за живота краља Беле II, дакле пре фебруара 1141. године. Постоји и једна исправа краља Стефана IV (син краља Беле II) из 1163. године у којој се Белош помиње као бан још за живота Беле II.[22]

Поставља се питање да ли се овај закључак да је Белош био на угарском двору и пре фебруара 1141. године слаже са осталим хронолошким подацима о његовом животу. Ако је тачно да је рођен између 1110. и 1115. године, онда је 1139. године могао имати 29 година односно 24, довољно за васпитача пре свега у ратној вештини, са чијим су познавањем дечаци тада, а поготову владарска деца, упућивани у живот.

Постоји још један податак који допуњава ову хронолошку слику Белошевог живота. Зна се да се његова кћи 1150. године удала за руског кнеза Владимира Мстиславича.[23] Ако је ова кћи у томе часу

[18] У стручној литератури углавном преовлађује мишљење да је Белош на угарски двор дошао за владе краља Беле II Слепог: V. Klaić, *Hrvatski bani za Arpadovića (1102–1301)*, Vjestnik kr. hrvatsko–slavonsko–dalmatinskog Zemaljskog arhiva I (1899) 135; Šišić, *Poviest Hrvata*, 61.

[19] N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 56.

[20] Cinn. 104.

[21] Брак између Беле Слепог и Јелене склопљен је 1129. године. Краљ Стефан II, који га је уговорио, доживео је рођење Гезе II и затим умро 1. марта 1131. Уп. нап. 11.

[22] G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 165-166.

[23] *Ипатьевская летопис*, Полное собрание летописей, II, С. Петербург 1908, 407-408.

имала 15 година, она је могла бити рођена 1135. године, можда још у Србији. Белош је тада могао имати 25 година.[24]

Из свега наведеног може се закључити да је Белош отишао у Угарску вероватно после 1135. године, али свакако пре смрти краља Беле II (фебруар 1141). Он је тако још за живота слепог краља васпитавао његовог сина Гезу и као краљичин брат стекао највиши положај на двору (dux). Ова угарска хронологија, пренета у Кинамов текст, говори нам да је Белош васпитавао свога сестрића од његове 5. године.

Најзначајнији део Белошеве активности у Угарској пада у време владе краља Гезе II (1141-1162). Најпре су то биле године малолетства његовог васпитаника. Наиме, Геза II је тек у јесен 1146. године проглашен за витеза, како се то онда чинило.[25] Млади краљ је тада имао 16 година, а земљом је тих година, а и знатно дуже, фактички управљао његов ујак, рашки жупан Белош, одликован највишим угарским титулама. Судећи по дипломатичкој грађи, он је био најпре dux, затим хрватско-далматински бан, посведочен у изворима 1144, 1146, 1148, 1150, 1151-1152, 1156. и 1157. године.[26] Белош је најдуже носио титулу бана, преко 13 година (1144-1157), и тако га, с правом, ословљава и Кинам. Он је, додаје уз то овај изузетно добро обавештени византијски писац, у Угарској „заузимао један од првих положаја". Белош је најзад постао палатин (comes palatinus) и са том титулом се јавља од 1145. године. То је највиша дворска титула у Угарској. Већ према устаљеној пракси, у рукама палатина налазиле су се основне полуге краљевске власти. Он је замењивао владара у битним пословима - имао је знатна овлашћења у судским и војним пословима, управљао је крунским добрима и укупним приходима владара (регални приходи).[28] Палатин је био најутицајнија личност у земљи. Пада у очи да је Белош истовремено био хрватско-далматински бан и угарски палатин (повеље 1146, 1157).[29]

[24] Овде су могуће варијације од ± 2-3 године.

[25] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris*, rec. G. Waitz, *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*, Hannoverae et Lipsiae 1912, 51.

[26] G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 129, 144, 146, 148; G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus cont. I*, Pest 1860, 57, 60, 62; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 67, 394; уп. M. Wertner, *Az Árpádkori bánok*, Századok 43 (1909) 380-381.

[27] Cinn. 117.3-4. Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије, IV*, Београд 1971, 43 нап. 92 (коментар Ј. Калић).

[28] G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 140, 143; G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus cont. I*, 57; F. Makk, *Árpáds and the Comneni*, 69; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters, I*, Berlin 1940, 222-223.

[29] После Белоша се такође догађало да бан буде и палатин на двору: G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 179; V. Klaić, *Hrvatski bani*, 131-132.

Белоша су савременици, ипак, најчешће звали баном и краљевим ујаком. Тако га је памтило и позно угарско предање.[30] Његовим именом, поред краљевог, датирана су правна документа. У Сплиту је 1144. године поп Црнота састављао свој тестамент „у време владе угарског краља Гезе и Белоша бана“.[31] Са разлогом је и новија мађарска историографија његово време у Угарској једноставно означила као „доба владе бана Белоша“.[32]

Када је Белош напустио Угарску? Белош се као бан и палатин помиње последњи пут у оснивачкој повељи грофа Валфера (comes Walferus) за бенедиктински манастир Св. Мартина у Угарској 1157. године.[33] Повеља је састављена у пролеће 1157. После тога му се губи траг у угарским изворима. Не зна се тачно због чега је Белош напустио Угарску. Могуће су разне претпоставке - лични разлаз са краљем Гезом II, промена угарске политике тих година, прилике у Србији. У сваком случају, *око двадесет година* Белош је пресудно деловао на прилике у Угарској, најпре као васпитач Гезе II, а затим као dux, као хрватско-далматински бан и палатин. То је, у ствари, била само прва, додуше и најзначајнија фаза Белошевог живота у Угарској.

Може ли се дефинисати Белошева политика у Угарској до 1157. године? Угарска је имала врло разуђене односе са свим својим суседима. На западу је то било, пре свега, Римско-немачко царство са истуреним војводством Аустрије (Источна марка 1156. године добија статус војводства), вазалном Чешком и Моравском. На северу је Пољска била важан сусед, супарник и савезник повремено, а на истоку су то биле руске кнежевине, после смрти великог кнеза Владимира II Мономаха (1125) међусобно оштро завађене. За Угарску су најбитније биле прилике у Галицији и Волинији, а посредством тих кнежевина угарски двор се уплитао и у борбе за кијевски престо. На југу, опет, Угарска се сусретала са византијским светом и балканским народима. Између Запада, словенског света и Византије Угарска је одавно стекла своје место на простору на коме су се непрекидно

[30] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris,* 181; *Chronicon pictum Vindobonense,* ed E. Szentpétery, Scriptores I, 456; Antonius de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades, II,* Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Lipsiae 1936, 128; руски летопис помиње „бана краљевог ујака“: Полное собрание русских летописей I, Ленинград 1928, 311.

[31] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus, II,* 54-55.

[32] B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters,* I, 384.

[33] G. Fejer, *Codex diplomaticus II,* 144; G. Érszegi, *Walferus comes 1157-es monostoralapító oklevelének hitelességéhez,* Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horvath, ed. J. Bollok, Budapest 1978, 93-101.

укрштали различити интереси суседа. Све те опште одлике угарске политике имао је да осети у свом животу и Белош. Овде се, наравно, не може излагати укупна угарска политика средином XII века, чак ни онај њен део у којем је Белош имао одлучујућу улогу, јер се, у начелу, тешко може одвојити његов лични допринос току догађаја у односу на друге околности које су утицале на прилике у земљи. Па ипак, да би се бар делимично представила Белошева делатност у Угарској навешћемо оне догађаје и појаве који се недвосмислено могу њему приписати.

У више наврата и дуго бавио се Белош руским приликама. Он је тиме само *настављао* породичну политику династије Арпадоваца. Тако је Белош лично 1144. године водио угарске чете у помоћ галицијском кнезу Владимирку Володаревичу, који је у тај мах водио борбу против кијевског великог кнеза Всеволода.[34] Тај кнез Владимирко је својевремено допринео борби краља Беле II против претендента на угарску круну - Бориса, сина краља Коломана. У Византији су га сматрали својим савезником.[35] Појединости Белошеве активности у Русији те године (1144) нису познате. Убрзо се нашао на другој страни, међу супарничким руским кнежевима. Наиме, две године касније (1146) остварен је „руски брак“ краља Гезе II, по свој прилици по савету Белошевом. Млади краљ, који је тада имао свега 16 година, оженио се Еуфросином, унуком кијевског великог кнеза Владимира II Мономаха. Еуфросина је била сестра кнеза Изјаслава Мстиславича.[36] Угарски двор је отада доследно и на разне начине помагао учестале борбе кнеза Изјаслава за кијевски престо, а против сродника и супарника у земљи.

Ове блиске везе угарског двора са породицом кијевског кнеза Изјаслава Мстиславича (кијевски кнез 1146-1150. и 1151-1154) још су појачане када се кћи бана Белоша 1150. године удала за рођеног брата кнеза Изјаслава и краљице Еуфросине, Владимира Мстиславича (најпре кнез луцки, а затим кнез Волиније).[37] Белошева кћи незнаног имена, рашка принцеза, у Русији је била позната једноставно као

[34] К. Грот, *Из истории Угрии и славянства,* 74-75; M. Font, II. Géza orosz politikája 1141-1152, *Acta Historica* 67, Szeged 1980, 34.

[35] Cinn. 115.15-19; *Византијски извори IV,* 41-42.

[36] Име краљице Еуфросине очувано је у повељи њене кћери Елизабете: G. Fejer, *Codex diplomaticus II,*, 230; Pauler, A magyar nemzet törtenete, I, 269; В. Г. Васильевский, *Союз двух империй,* Труды В. Г. Васильевского, IV, Ленинград 1930, 44; F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180),* Paris 1912, 400.

[37] *Полное собрание летописей II,* С. Петербург 1908, 407-408.

„бановна“. Она је удајом постала кнегиња Волиније у јеку великих сукоба који су се надвили над руске удеоне кнежевине. Изразито политичка позадина тога брака захтева извесна објашњења.

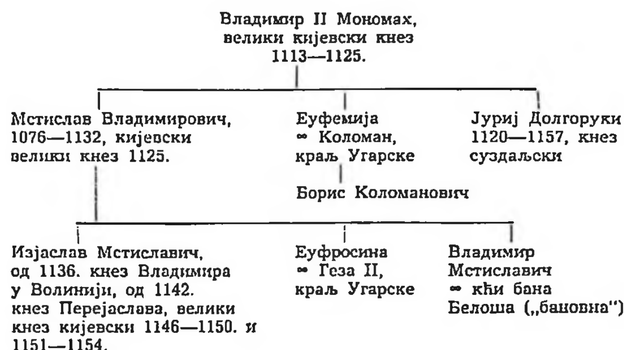

Међу супарничким руским кнежевима средином 40-тих година XII века постепено су се обликовале две противничке струје. Из читавог низа локалних разлога, а у настојању да се домогну кијевског престола, сукобили су се кнез Изјаслав Мстиславич, од августа 1146. године велики кнез кијевски, на једној и његов стриц Јуриј Владимирович Долгоруки, кнез суздаљски, на другој страни. Кнез Изјаслав Мстиславич је убрзо и због своје црквене политике дошао у сукоб са Византијом. Сабор руских епископа је 1147. године без сагласности цариградског патријарха изабрао епископа Климента за кијевског митрополита. У том важном спору суздаљски кнез Јуриј Долгоруки и кнез Галиције стали су на страну Византије и одбили да признају новог црквеног поглавара. На другој страни, главни савезник кнеза Изјаслава била је Угарска. У огорчене борбе завађеног племства уплели су се затим Чешка, Пољска и Римско-немачко царство.[38] На угарском двору није се испуштала из вида чињеница да је Византија својевремено пружила уточиште Борису, сину краља Коломана и неуморном претенденту на очев престо. Овај унук кијевског кнеза Владимира II Мономаха представљао је сталну претњу угарском двору у време краља Беле II, а затим и Гезе II. Угарска

[38] К. Грот, нав. дело, 151 и д.; G. Vernadskij, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle*, Byzantion 4 (1927-1928) 273-274; А. В. Соловъев, *Митрополия всея Руси*, Православный пут 1, Владимирова 1939, 31.

се на руским бојиштима, у ствари, сукобила са присталицама цара Манојла I Комнина.

Између 1148. и 1152. године Угарска је у шест наврата војно помагала кнеза Изјаслава Мстиславича. У борби са супарницима, он је августа 1149. године био тешко поражен и принуђен да привремено напусти Кијев. У неповољном положају, кнез Изјаслав је 1150. године предузео нов покушај да од свог зета, краља Гезе II, издејствује нову војну помоћ. Ту мисију је поверио своме брату, кнезу Владимиру Мстиславичу. Превасходни циљ борби је тада била Галиција, у којој је знатно ојачан положај кнеза Владимирка Володаревича. На подстицај кнеза Изјаслава, по свој прилици већ тада је уговорен брак између Белошеве кћери и Владимира Мстиславича. Брак је склопљен крајем 1150. године, а требало је да допринесе даљем јачању савезничких веза кијевског кнеза и Угарске.[39]

„Руска политика“ краља Гезе II и Белоша била је само одломак широких међународних веза те земље. Две су велике државе, два царства, битно утицала на прилике у Угарској. То су Римско-немачко царство на западу и Византијско царство на југу. Оба царства су у Белошево време у успону. Хоенштауфовци у Немачкој и Комнини у Византији заступају идеје царског универзализма, свако на свој начин и према схватањима сопствене средине. Њихови су се интереси преплитали на многим местима, у Италији пре свега, али и у Угарској, једним делом и у Србији. То су околности у којима је деловао угарски палатин и нешто касније рашки велики жупан Белош. Оба царства су се уплитала у династичке сукобе. Услуге једних и других користио је у Белошево време и Борис, син угарског краља Коломана. После неуспеха у борби за очев престо 30-тих година XII века, он је обновио своју делатност 1146. године. Посредством чешког војводе Владислава II потражио је наклоност краља Конрада III Хоенштауфовца у Немачкој. Овај му је одобрио прикупљање најамничке војске у Баварској и обезбедио подршку аустријског маркгрофа и баварског војводе Хенриха II Бабенберга (маркгроф 1141-1156, војвода Баварске 1143-1154, војвода Аустрије 1156-1177). Са тако прикупљеним снагама Борис је априла 1146. године изненада напао Угарску и освојио град Пожун (данас Братислава). Преговорима је град убрзо ослобођен, а рат нападачима најављен.[40] Земљом је управљао Белош. Малолетни краљ Геза II је тек на овом војном походу, у једној дрвеној цркви, уз црквени обред проглашен витезом, опасан мачем и према ондашњим схватањима оглашен

[39] F. Makk, *Árpáds and the Comneni*, 47, са старијом литературом.

[40] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris*, 48-49.

пунолетним.[41] Стварни војсковођа у овом рату био је „краљев ујак дукс Бела", записао је један савременик.[42] Баварско-аустријску војску предводио је сам војвода Хенрих II Бабенберг. Одлучујућа битка одиграла се 11. септембра 1146. године недалеко од реке Лајте. То је чувена битка аустријске историје, која је и у угарској традицији оставила запажени траг. Жестоки сукоб непријатеља започели су одреди стрелаца, Хенрих II је са својима напао главнину снага противника којом је уз младог краља командовао Белош. Врло крваву борбу одлучио је Белош контранападом. Битка се завршила поразом немачке војске, изгинуо је велики део племства на самом бојишту, али и приликом повлачења. Извори бележе цифру од 7.000 погинулих. Сам Хенрих II спасао се бекством до Беча. Победа на Лајти прославила је бана Белоша.[43] Очекивани казнени поход немачког владара је изостао. Претендент Борис је наставио своју делатност, али сада у измењеним околностима.

Постоји још један комплекс питања који овде треба разјаснити. Својим последицама залази и у српску историју. То су односи Угарске према Немачкој управо у време битке на Лајти и у годинама које су јој следиле. У то је време Геза II тек стицао пунолетство (1146), његов ујак Белош га је тек уводио у ратна искушења и политику. Стога се само Белошу може приписати покушај да се у самој Немачкој потраже савезници против краља Конрада III Хоенштауфовца (1138-1152).

Наиме, у једном немачком извору, то је „Историја Велфа", сачуван је податак да је *пре покретања* Другог крсташког похода европских владара за борбу против муслимана на Блиском истоку (1147) угарски краљ новцем подстакао „Велфа" на побуну против немачког краља.[44] Поменути „Велф" је војвода Велф VI из чувене немачке великашке породице, која је доласком Конрада III Хоенштауфовца на власт (1138) тешко оштећена губитком двају војводстава,

[41] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris,* 51.

[42] *Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris,* 52.

[43] Опис битке дат је у наведеном делу Отона Фрајзиншког, који је био не само савременик догађаја него и брат аустријског маркгрофа Хенриха II Бабенберга (*Ottonis Gesta Friderici I. imperatoris,* 52-53; *Marci Chronica de gestis Hungarorum*, ed. F. Toldy, Pest 1868, 95-96). Вести о том важном догађају преузели су и познији писци (Јован Туроци, Бонфини, Хенрих од Мигелна). Уп. K. Lechner, *Die Babenberger: Markgrafen und Herzoge Österreichs 976-1246,* Wien-Köln-Graz 1976, 148.

[44] *Historia Welforum Weingartensis*, MGH SS XXI, 468; „Item quoque rex Ungariae eundem Counradum (Конрад III Хоенштауфовац) metuens, Guelfonem ad se accersivit, dataque pecunia non modica, ac deinceps omni anno dandam pollicens, ad rebellandum nichilominus instigat".

Саксоније и Баварске. Дуготрајни сукоб Хоенштауфоваца и Велфа у Немачкој добио је убрзо међународне размере, пошто су савезнике обезбеђивали и једни и други. Међу њима, на страни Велфа, посебно се истицао нормански краљ Рожер II (1101-1154), који је свим расположивим средствима настојао да спречи продор Римско-немачког царства у јужну Италију. Тако је он рано, изгледа убрзо после 1140. године, новцем помагао борбу Велфа против Конрада III у Немачкој.[45] Односи су се нарочито заоштрили када је Конрад III Баварску доделио своме полубрату Хенриху II из породице Бабенберг у Аустрији (1143). Велфи су уз подршку једног дела баварског племства наставили борбу за своја права, а против Конрада III и његових присталица. Помажући новцем војводу Велфа VI Белош је, у ствари, отклањао опасност од напада Конрада III на Угарску. Неколико година касније (1149) управо тај војвода Велф VI биће савезник Срба у великој антивизантијској коалицији европских држава (Норманска краљевина у Италији, Угарска, Француска) против цара Манојла I Комнина. Тада се на рашком престолу налазио брат бана Белоша, велики жупан Урош II.[46] Нема сумње да су блиски сроднички односи између српске и угарске династије били основа политичком савезништву средином XII века, управо онако како се и другде у Европи тога времена поступало. Белош је, изгледа, у свему томе имао важну посредничку улогу.

Најзад долази важно поглавље о Белошевој политици према Византији. То је најсложеније питање иначе богатог животног пута Белошевог. Белош је поникао у српској средини византијског света. Одрастао је у породици рашког жупана Уроша I. У раној младости је доживео српско-византијски рат, који је његов отац повео 1127. године. Урош I је тада освојио тврђаву Рас (данас Градина у Постењу код Новог Пазара). У борбама које су затим уследиле Срби су били „до ногу потучени" и принуђени на мир, али по царској наредби и добрим делом расељени чак у Малу Азију.[47] Војна превласт Византије била је у то време очигледна. Показале су то тада и угарско-византијске борбе на Дунаву. Цар Јован II Комнин је у два маха лично водио трупе на бојиште. Успео је да одбрани границу на Дунаву и

[45] *Historia Welforum Weingartensis,* MGH SS, 468, Уп. E. Caspar, *Roger II (1101-1154) und die Gründung der normanisch-sicilischen Monarchie,* Darmstadt 1968, 356-357; P. Lamma, *Comneni e Staufer, I,* Roma 1955, 85 и д.; K. Jordan, *Heinrich der Löwe,* München 1980, 27-28.

[46] J. Kalić, *Die deutsch-serbischen Beziehungen im 12. Jahrhundert,* MIÖG 99, Wien 1991, 520-522. J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II,* ЗРВИ 12 (1970) 21-37.

[47] Cinn. 12. 9-13; *Nicetae Choniatae Historia,* ed. J. A. van Dieten, Berolini 1975, 16; за хронологију догађаја уп. *Византијски извори IV,* 14, нап. 19.

градове Београд и Браничево.[48] Са тим искуством отишао је Белош у Угарску.

Постоји један занимљив податак у Кинамовом тексту који говори о могућим политичким плановима Белошевим у новој средини. Тачније, у Византији су тако тумачили његове намере. Кинам на једном месту жели да објасни како је дошло до угарско-византијског рата 1149-1150. године. По њему, кривац је био Белош. Наиме, пише Кинам, Белош је, пошто је из Србије отишао у Угарску, постао веома одан краљу Гези (II) „као човек који је учествовао у његовом образовању и васпитању од самог детињства. Дугујући због тога Гези захвалност, покушао је *да му потчини Далмацију* и наговарајући га упорно на то, непрестаним причањем успе да га убеди. Стога Геза, чим је чуо за продор Ромеја у Далмацију, посла снаге Далматима у помоћ. Ово беше узрок (αἰτία) непријатељства Ромеја према Хунима (Угрима)“.[49] Следи затим опис византијског похода против Срба, који је завршен битком на Тари 1150. године.

Далмација је у овом Кинамовом одељку несумњиво Србија, јер *само* то напада цар Манојло I Комнин 1149-1150. године (борбе око Раса, Никаве, Галича, итд.). Угарска је, према Кинамовим наводима у даљем тексту, управо рашком жупану Урошу II послала војну помоћ 1150. године.[50]

По Кинаму, дакле, Белош је својим настојањима да Србију потчини Угарској изазвао рат са Царством. Да ли је то тачно? Чињеница је да је Угарска започела освајачку политику на Балкану давно пре Белоша (потчињавање Хрватске и Далмације почетком XII века, угарски напад на Београд и Поморавље 1127. године, питање „босанског дуката“). На другој страни, рашки жупани су борбу за самосталност, такође, започели знатно раније, још крајем XI века. Другим речима, интереси рашких жупана подударали су се са онима у Угарској средином XII века. Српско-угарска сарадња је несумњиво олакшана чињеницом да су Урош II и Белош били браћа. У том односу, судећи по Кинамовом податку, Белош је био кључна личност. Да ли догађаји средином XII века потврђују ову Кинамову вест?

Бан и палатин Белош је посредно, преко краља Гезе II, а и лично, у време цара Манојла I Комнина водио антивизантијску политику. После неуспелог Другог крсташког рата западних сила на Блиском истоку (1147) почело је живље окупљање савезника и про-

[48] Cinn. 10-12; 12.13-13.9; *Nicetae Choniatae Historia*, 17-18.

[49] Cinn. 104. 16-24.

[50] Cinn. 103-113.

тивника Византије. Супарништво Нормана из Јужне Италије, Византије и Римско-немачког царства у Италији, на Средоземљу, на Балкану и Блиском истоку обликовало је две коалиције. Угарска се нашла на страни Нормана и Велфа у доба Гезе II и Белоша. Томе савезу приступио је и Урош II.[51] Белош је помагао борбу Срба против Византије у двогодишњим тешким сукобима (1149-1150). Нарочито је било запажено учешће „хунских савезника“ (угарских ратника) у борби на Тари 1150. године.[52] Када је после тога цар Манојло I кренуо у офанзиву и против Угарске са намером, како је записано у Кинамовом тексту, да се она казни због подршке Србима, на бојиште је изашао и сам Белош. Наиме, царска војска је успешно ратовала у Срему, освојен је и Земун, а онда је Белош, уместо одсутног краља, брзим маневром према Браничеву нагнао цара Манојла на повлачење.[53]

Догађаји и следећих година показују да је Византија на угарском двору имала достојног противника који је, поред осталог, добро познавао балканске прилике. Извори у средњем веку, западни као и византијски, укупну политику једне земље по правилу приказују као делатност владара. То је средњовековни начин мишљења. Год. 1150. краљ Геза II је имао 20 година. Послове је уз њега, најчешће у његово име, тих година водио палатин Белош. Тако је било и 1153. године када је Андроник Комнин (потоњи цар Андроник I), тада управник (dux) византијског пограничног подручја према Угарској (градови Ниш и Браничево односно Београд), повео борбу за царски престо.[54] Потражио је савезнике за предстојећу борбу и са тим намерама се обратио угарском краљу. Кинам је записао да су у тим преговорима неки угарски великаши почели да „указују благонаклоност“ Андронику Комнину.[55] Андроник је, у ствари, нудио Гези II погодбу по којој би Угарска за помоћ коју би пружила узурпатору у освајању

[51] Cinn. 101.18-21; преглед литературе: *Византијски извори IV*, 22. Уп. F. Makk, *Contribution à la chronologie des conflits hungaro-byzantins au milieu du XIIe siècle*, ЗРВИ 20 (1981) 27; P. Stephenson, *Manuel I Comnenus and Geza II: A Revised Context and Chronology for Hungaro-Byzantine Relations 1148-1155*, Byzantinoslavica 55 (1944) 255-258.

[52] По Хонијату био је то чак „веома велики одред хунских савезника“; *Nicetae Choniatae Historia*, 92.

[53] Cinn. 113; *Nicetae Choniatae Historia*, 92-93; J. Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 27-56; *Историја српског народа I*, Београд 1981, 204 (J. Калић).

[54] По Кинаму Андроник Комнин је био dux Ниша и Браничева (Cinn. 124), а Хонијат помиње Браничево и Београд (*Nicetae Choniatae Historia*, 101).

[55] Cinn. 126. 16-19.

цариградског престола добила подручје којим је Андроник управљао.[56] Белош је већ по свом положају на двору очигледно био у току догађаја, можда се управо он крије међу Кинамовим „пеонским великашима“ с којима је Андроник био у дослуху („благонаклоност“). У сваком случају, Андроникови заверенички планови су озбиљно схваћени на угарском двору. Они су у случају повољног исхода договора стављали у изглед припајање изузетно значајне византијске територије у Подунављу и Поморављу, а то је била област коју је Угарска нападала и у XI и у XII веку, пре и после Белоша (напад на Београд и продор до Ниша 1071-1072, борбе око Београда и Браничева 1127-1129, угарска освајања 1182-1183. године).

План Андроника Комнина да се уз помоћ Угарске докопа царског престола није успео. Онемогућио га је сам цар Манојло I. Андроник Комнин је ухапшен и лишен свог положаја, тиме и могућности да даље делује у договореном смислу. Остао је, међутим, један важан траг о балканским плановима Угарске. Врло је вероватно да је само искусни државник попут палатина Белоша могао да се упусти у тако озбиљне престоне борбе у Византији. У Рашкој је тада још увек био на власти Белошев брат, велики жупан Урош II. Један поход цара Манојла I против „сатрапа Срба“ са циљем да он „раскине уговор са Хунима“ (Угрима) припада овом времену.[57]

Размере угарског учешћа у Андрониковим плановима показују и опсежне војне припреме које су вршене у земљи. Геза II је, не знајући ништа о Андрониковом хапшењу, окупљао савезничке и најамничке одреде. Било је ту ратника из Чешке и Саксоније, изричит је Јован Кинам, али и одреда који су врбовани посредством руског кнеза.[58] Угарска војска је 1154. године напала Браничево. Само је брзим покретом трупа цар Манојло спасао град, али је византијска војска код Београда доживела тежак пораз. У борбама је на угарској страни учествовао и босански бан Борић. Нимало случајно, у тим приликама су становници Београда одлучили да се одметну од Византије и тек је Јован Кантакузин, са посебним царским овлашће-

[56] Cinn. 126-127; *Nicetae Choniatae Historia*, 101.

[57] *Nicetae Choniatae Historia*, 100; коментар: *Византијски извори IV*, 128, нап. 54 и 55; F. Makk, *Árpáds and the Comneni*, 59.

[58] Cinn. 130-131; О најамничким одредима који су врбовани преко руског кнеза; *Abu-Hamid el Granadino u su Relación de viaje por terras eurasiaticas*, ed. C. E. Dubler, Madrid 1953, 38-39; J. Калић, *Подаци Абу-Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века*, Зборник за историју Матице српске 4 (1971) 34-35.

[59] Cinn. 130-133.

њима, успео да угуши побуну.[59] Све то показује да су мете угарске политике били византијски градови на Дунаву (Београд, Браничево), сасвим у складу с Андрониковим понудама. Византија је то још једном спречила. Миром који су две државе утаначиле 1155. године царска граница на Дунаву је остала непромењена.[60] Унутрашње сукобе у Србији те године још једном је разрешио цар Манојло у корист Уроша II.[61]

Рашки велики жупан

Једини податак о Белошу као рашком великом жупану сачувао је Јован Кинам. Досадашња истраживања су показала да је Кинам веома добро обавештен писац, нарочито за подручја под византијском влашћу. Познавање историјских прилика у средњем веку, по правилу, опада са удаљеношћу земље о којој се пише. Готово се у концентричним круговима може препознати зона интересовања овог писца. То је чињеница која се мора уградити у свако тумачење Кинамових вести о Србији, Угарској или Галицији, на пример.

Шта Кинам каже о Белошевом животу у Србији?

На почетку V књиге своје *Историје*, после краћег увода, Кинам читаоцу предочава прилике у Угарској после смрти краља Гезе II. Зна се да је он умро 31. маја 1162. године. У Угарској је био обичај, каже Кинам, да браћа наследе круну у случају смрти владара. Геза II је у томе часу имао два брата, Ладислава и Стефана. Овај други је у Византији био ожењен Маријом, кћерком севастократора Исака Комнина. Међутим, преминули владар Геза II је престо оставио своме сину Стефану III. У Угарској се знало да византијски цар подржава браћу Гезину, а не сина његовог. Бојећи се царевог доласка, наводи Кинам, Угри су власт предали старијем брату Гезе II, Ладиславу.[62] Он је крунисан јула 1162. године.[63]

[60] Cinn. 133-134; *Византијски извори IV*, 54-55; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 61-62.

[61] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 28-35; P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, 56, мисли да је сукоб Урош II - Деса био „вероватно 1154. године“, без аргумената.

[62] Cinn. 202-203.

[63] Pauler, *A magyar nemzet története, I*, 296-297.

Кинам одмах затим наставља излагање приликама у Србији. Цар Манојло је кренуо „у македонски Филипов град да би средио прилике у Србији“. Тада је земљом управљао Примислав. Незадовољан његовим ранијим, али и поновним бунтовништвом, цар га збацује са власти и на његово место доводи његовог брата Белуша. Примислав је „премештен“ како не би могао да „чини зло“, добио је на управу једну издвојену област. Али, пратимо даље Кинамов текст, „кратко време дичивши се влашћу, Белош остави владарске знаке и напустивши отаџбину, оде у хунску земљу. Проживевши тамо дуже време, пресели се из овог живота“.[64]

Белош је, судећи по овим подацима, живео у Србији када га је цар Манојло I, свргавши Примислава, довео на рашки престо. Нема сумње да је власт добио од византијског цара и то у тренутку када је Манојло I Комнин у угарским династичким сукобима подржавао браћу краља Гезе II, Ладислава и Стефана. У тим унутрашњим приликама у Угарској скрива се још један део Белошеве биографије.

О времену Белошевог повратка у Србију и околностима које су на то могле утицати сведочи на посредан начин једна вест забележена у делу Рахевина, капелана и нотара Отона, бискупа фрајзиншког, који је наставио дело о цару Фридриху I Барбароси. Упоредна анализа тога и Кинамовог текста открива неке значајне чињенице. Оба писца знају да је у породици краља Гезе II владала неслога средином XII века. Кинам је записао да је Геза II мрзео своју млађу браћу Ладислава и Стефана, а Рахевин детаљно описује сукоб Стефана са братом.[65] Није докучиво када је нетрпељивост међу браћом букнула. Тек када је она узела маха и постала јавна окупљањем присталица на страни краља Гезе односно Стефана привукла је пажњу суседних држава односно писаца. Рахевин је забележио читав случај тек када је млади Стефан побегао на двор Фридриха I Барбаросе и када су заступници сукобљених страна пред цара изнели свој спор. И ту дословно стоји да је Белош, ујак обојице, подржавао Стефана.[66]

[64] Cinn. 204. Magdalino, *The Empire of Manuel I Comnenos*, 79, изоставља Кинамову вест о постављању Белоша за рашког великог жупана. Он једноставно наводи да је византијски цар сменио Првослава - Уроша и поставио Десу (Стефана Немању), што је, наравно, погрешно, као и предложена хронологија догађаја (1161). Све се то догађало после смрти угарског краља Гезе II (после 31. маја 1162), изричит је Кинам (Cinn. 202-204).

[65] Cinn. 203. 3-5; *Nicetae Choniatae Historia*, 126 (однос Геза II - Стефан); *Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris*. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum, Hannoverae et Lipsiae 1912, 181.

[66] *Rahewini Gesta Friderici*, 181.

Тада се већ знало да млади Стефан тежи врховној власти у Угарској. Пошто је његова завера против Гезе II откривена, он се најпре упутио на двор Фридриха I, а овај му је јануара 1158. године омогућио да преко Венеције оде у Византију.[67]

Пошто се Белошу у угарској дипломатичкој грађи губи сваки траг после марта 1157. године,[68] могућна је претпоставка да се он још те године повукао у Србију.[69] Да ли је и коју годину раније Белош подржавао Стефана против краља Гезе II, није поуздано утврдиво. Чак и време самог одметништва Стефана од Гезе II тумачено је досада различито. Ту пажњу привлачи један Кинамов податак. Наиме, описујући угарско-византијске борбе код Браничева и Београда 1154. године, у царској војсци се помињу Угри и Стефан, син краља Гезе. Тај угарски одред у византијској војсци се није прославио на бојишту.[70] Кинам је ту очигледно погрешио, јер је у то време син краља Гезе II био малолетан (сам Геза II је 1154. године имао око 24 године) и није могао суделовати у било каквим борбама. Стога се овај Кинамов податак најчешће везивао за Гезиног брата Стефана (будући краљ Стефан IV), Белошевог сестрића.[71] У прилог тој могућности говори чињеница да је Кинам слабије познавао сродничке везе међу члановима угарске краљевске куће. По правилу, имена им је тачно записивао, али у навођењу међусобних односа је грешио у више наврата. Тако, на пример, навео је да су Алмош и Стефан били синови краља Ладислава I, што није тачно.[72] Са становишта самог Кинамовог текста мање је вероватна претпоставка да под Кинамовим Стефаном 1154. године код Београда треба подразумевати Бориса, сина краља Коломана и претендента на угарски престо.[73] Замена имена двеју личности које су у Византији и на царском двору биле добро познате (Борис, Стефан) готово је незамислива у делу Јована

[67] *Regesta Imperii (Die Regesten des Kaiserreiches unter Friedrich I)*; ed. J. F. Böhmer, IV/2, Wien-Köln-Graz 1980, № 471, 517.

[68] Уп. нап. 33.

[69] То становиште заступа F. Makk, *The Árpáds and the Comneni*, 68-69; у старијој литератури се узимало да је Белош напустио Угарску 1158. године: Pauler, *A magyar nemzet törtenete, I*, 290; К. Грот, нав. дело, 231-233; F. Chalandon, *Jean II et Manuel I*, 469; V. Klaić, *Hrvatski bani*, 136; B. Hóman, *Geschichte I*, 391; В. Ћоровић, *Питање о хронологији у делима Св. Саве*. Годишњица Н. Чупића 49 (1940) 47.

[70] Cinn. 133.

[71] Преглед литературе: *Византијски извори IV*, 53, нап. 121 (Ј. Калић).

[72] Cinn. 9. 12-13; M. Wertner, *Az Árpádok családi törtenete*, 242 sq.

[73] Преглед литературе: F. Makk, *Árpáds and the Comneni*, 67-68.

Кинама. Другим речима, Стефаново име у борбама код Београда, на византијској страни, не треба мењати. Ако је то био брат краља Гезе II, а не неки други сродник истога имена, то би указивало да је отворени разлаз међу браћом већ 1154. године добио међународне размере. То још не значи да је већ тада палатин Белош своме млађем сестрићу дао отворену подршку. Белош се јавља у службеној дужности на угарском двору још 1156. и 1157. године.[74] То, наравно, не искључује могућност да је сукоб већ тињао. Ова хронологија казује још нешто. Угарска политика између Немачке и Византије се тих година мења. Лични сукоб међу члановима угарске династије имао је јасне политичке оквире, у сваком случају такве последице. Белош, можда предводник Стефанове струје, напушта Угарску.

Овако сведени подаци показују да се други „рашки период" Белошевог живота, тачније - његов повратак у Србију, може везати за период, после марта 1157. године. Хронологију његовог успона до положаја српског великог жупана, међутим, одређује једино Кинамово излагање. А оно, као што смо раније навели, казује да је то могло бити само 1162. године, после смрти краља Гезе II.[75]

У наведеном одељку Кинам је саопштио још неке податке. Поред осталог, то је вест да се Белош кратко дичио влашћу, да је оставио владарске знаке и поново упутио у Угарску.[76] И ту је овај писац био у праву. Белош се помиње у Угарској у својству бана (Belus banus) 1163. године у исправи коју је издао краљ Стефан IV, Белошев сестрић и византијски штићеник.[77] Међу присталицама краља Стефана IV, уз Белоша, помиње се и босански бан Борић. Белош се у Угарској нашао на страни оног дела племства које је имало подршку цара Манојла I Комнина. Дошло је до значајних промена у угарском друштву. Краткотрајна влада Стефана IV окончана је јуна 1163. године поразом од стране присталица Стефана III. Поражени владар се повукао у Византију са намером да уз помоћ царског новца и војске поврати престо. То се показало неоствaривим у тај мах и цар Манојло је убрзо путем преговора са угарским двором потражио нове могућности за сређивање међусобних односа. Царски посланик Георгије Палеолог уговорио је 1163. године династички

[74] Уп. нап. 26

[75] Cinn. 202-203.

[76] Cinn. 204. 12-14.

[77] G. Fejer, *Codex diplomaticus II*, 165-167. У издању T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 98, недостаје ред у коме се помиње босански бан Борић. О византијском утицају у тексту исправе: N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, 73-74.

брак између Беле, млађег брата Стефана III, и Марије, кћери Манојла I.[78] Престоне борбе у Угарској су настављене, али се бан Белош у тим догађајима више не помиње.

Остатак живота Белош је провео у Угарској.[79] Временом је стекао простране поседе у тој земљи. Зна се да су се налазили у Срему, јер је на свом имању, на месту данашњег Баноштора, изградио бенедиктински манастир посвећен Св. Стефану, који је богато дариван и убрзо постао чувен. Издашност ктитора и богатство манастира описао је папа Иноћентије III у писму калочком надбискупу 1198. године.[80] Старије име Белошевог имања на којем је изграђен манастир (Keu, Ku) временом се изгубило. Остао је једноставно назив „Банов манастир" (Monasterium Bani), што се у мађарском облику Баноштор одржало до данас.[81]

Белош је умро у дубокој старости у Угарској. Тачно је то забележио Кинам: у Угарској проживе „дуже време" и тамо „пресели се из овог живота".[82] Година његове смрти није позната. Међу умрлима помиње се 1198. године,[83] а вероватно да је умро и знатно пре тога.

Стицајем околности, Белошева задужбина у Срему, бенедиктински манастир Св. Стефана, очувао је траг његове делатности на том простору. Очигледно, само један траг. Истовремено је и оближњи православни манастир Св. Димитрија на Сави уживао заштиту угарских краљева пре Белоша и у његово време. Ту су стизали богати дарови руских кнежева са којима је и Белош одржавао везе.[84]

[78] Cinn. 214-215; F. Makk, *Mégjegyzések III István történetéhez*, Acta historica Universitatis Szegediensis 66 (1979) 30; у новије време: P. Stephenson, *Manuel I Comnenus, the Hungarian crown and the „feudal subjection" of Hungary, 1162-1167*, Byzantinoslavica 57 (1996) 43-57.

[79] Cinn. 204. 12-15.

[80] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus, II*, 303.

[81] Папа Иноћентије III у писму калочком надбискупу наводи да Белош „in proprio fundo suo, qui appellatur Keu, monasterium in prothomartiris Stephani honorem construxit ..." (T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 303). Да каснији Баноштор треба довести у везу са Белошевим поседом Keu сведочи један документ из 1309. године у коме се помиње „Civitas de Ku alio modo Monasterium Bani nominatur": *Monumenta Vaticana*, Series I, t. II, Budapest 1885, 322. Уп. и D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 234.

[82] Cinn. 204. 14-15.

[83] T. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 303.

[84] G. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. V, Budapest 1959, 54-58.

И тај храм је насељу дао име кроз бурну и дугу историју - Civitas Sancti Demetrii, Дмитровци, Митровица.[85]

Бан Белош је несумњиво знаменита личност XII века. Тако су га оценили већ савремени извори, али и модерна историографија у више европских земаља (Мађарска, Немачка, Пољска, Русија, Хрватска). С разлогом му је посвећен завидан простор у угледној Енциклопедији словенског света (Słownik starożytności słowiańskih), што је издаје Пољска академија наука.[86] Било је време да се научно врати у Србију.

Жупан Белош,
Зборник радова Византолошког института 36 (1997), 63-79.

[85] С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii* у кн. *Sirmium-Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 59-69.

[86] J. Lesny, Beloš, *Słownik starożytności słowiańskih*, Polska akademia nauk, VII, Supl. A–C, Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk, 434–435.

УГАРСКИ ДВОР У СРЕМУ

Дело Јована Кинама, византијског писца XII века, било је досад предмет многих истраживања. Његови подаци су махом стекли углед историјских чињеница. Записани тачношћу савременика, често и очевица, мање изложени реторском обликовању но у другим делима савременика, они су одавно присутни у сваком приказу комнинске епохе. И када су остајала необјашњена, Кинамова сведочанства се нису могла занемарити, нарочито она из ратне историје Византије у доба Јована II (1118-1143) и Манојла I Комнина (1143-1180). Неспоразуми у тумачењу његових вести потицали су најчешће из непознавања његовог начина мишљења или због недостатка других извора који би га разјаснили. Тако данас његово познато дело пажљивом читаоцу нуди и много непознатих појединости. У овом раду указаћемо на једну од њих - угарски двор у Срему. Као и у другим приликама, Кинамова вест открива и шира значења. Један траг, изгледа, открива и пут.

Податак о угарском двору Кинам је уградио у излагање о војном походу цара Манојла I Комнина против Угарске 1151. године.[1] С обзиром на то да положај двора може да одреди само ток операција византијске војске, изложићемо основне податке којима Кинам ствара слику цареве офанзиве.

Манојло I Комнин се одлучио на рат против Угарске, каже Кинам, због савезничке помоћи коју су Угри пружили Србима. Ту се мисли на ратовање претходне године (1150), када је и сама царска војска наступила против жупана Уроша II. Тада је угарски краљ Геза II (1141-1162) послао одред своје војске, који се борио у саставу српских снага.[2] Цар је - наводи Кинам - преко писма указао на поводе сукобу, а затим је с војском стигао на Дунав у намери да борбу пренесе на угарско тле. Царска војска се пребацила преко Саве, како то изричито саопштава Никита Хонијат, и то не без тешкоћа због одсуства бродова који нису на време стигли на бојиште.[3]

[1] Хронологија догађаја према J. Калић, *Јован Кинам*, коментар, *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1970, 39, где је дат преглед извора и литературе.

[2] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 35-37.

[3] *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. A. van Dieten, Berolini 1975, 92.

Византијска војска је одмах напала Земун. Град је био добро утврђен и Манојло I није успео да га освоји. Ту је оставио свог зета по сестри, Теодора Ватаца, да настави опсаду града, а сам је обилазећи тамошња села много робља покупио. Угарска војска је затим кренула у сусрет нападачу, али се по речима Кинама није упустила у борбу, већ је добрим делом пришла цару. Тако је Манојло I Комнин неометан одводио робље и односио плен. Писац затим ближе одређује поприште дејства царске војске и њен учинак: ἦν οὖν ἰδεῖν ἡλικίαν πᾶσαν δορύκτητον ἐλαυνομένην καὶ ἔθνη ὅλα κινούμενά τε καὶ ἀναστατούμενα, καὶ ἣν ῎Ιστρος καὶ Σᾶος ποταμοὶ ἐξ ῎Αλπεων ῥέοντες ἐπὶ Οὐννικῆς αὐτοματίζουσι νῆσον ἄνωθεν ἐφ'ἑκάτερα σχιζόμενοι καὶ μετὰ πλείστην ὅσην ἐς ταυτὸ πάλιν ἰόντες περίοδον, κενουμένην πᾶσαν καὶ κατοίκων σπανίζουσαν. ὅτε καὶ αὐτὴν τὴν ῥηγικὴν ῾Ρωμαῖοι κατεστρέψαντο οἰκίαν, πρᾶγμα ἐν τοῖς ῾Ρωμαίων μεγίστοις εὐτυχήμασιν ἀναγεγράφθαι ἄξιον.[4] Пошто је то обавио, цар пође према Земуну, где су борбе и даље трајале. Браниоцима нису стигла појачања и град се најзад предао.[5] Тиме су биле окончане борбе у Срему те године. Кинам још једном помиње велики број заробљеника које је византијска војска задобила.[6]

Велико пустошење Срема, многобројне заробљенике и знатан плен у томе походу потврђује и Никита Хонијат.[7] Вест о заробљеницима забележена је и у делима других савременика. Међу осталима, и у тексту говора који је саставио Михаило Солунски у славу истог догађаја.[8]

Кинамово излагање, дакле, податак о разарању „краљевског двора", куће, недвосмислено везује за операције војске Манојла I Комнина 1151. године. Већ је запажено да је то изузетно тачан опис Срема. За Кинама је то острво које у Угарској граде Дунав и Сава, реке које теку из Алпа најпре раздвојене да би се после дугог тока опет спојиле.[9] Не чуди пишчева прецизност. Кинам је и сам боравио у Срему, бар једном - 1165. године.[10] Његови описи Земуна су веома тачни, садрже драгоцене појединости које само очевидац може да запази.[11]

[4] *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 114.15-22.
[5] Cinn. 114-115.
[6] Cinn. 115.11-13.
[7] Chon. 92.
[8] W. Regel, *Fontes rerum byzantinarum I*, Petropoli 1892, 158.
[9] М. Динић, *Средњевековни Срем*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 1-12, где је прикупљена одговарајућа литература.
[10] Cinn. 241.
[11] J. Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 50-55.

Пажљива анализа Кинамовог текста о борбама током 1151. године показује да царска војска није прелазила у Бачку. Помиње се опсада Земуна, пустошење Срема и разарање краљевске палате. Нема наговештаја о пребацивању византијске војске преко Дунава. Тешко је претпоставити да је то извршено, а да Кинам није забележио, поготову када се има на уму да је реч о походу самог цара Манојла I Комнина. Кинам је такве ратне походе пажљиво приказивао. По правилу, они су опширније дати, са више података но акције других византијских заповедника. Наравно, присутно је настојање да се истакне владарева личност у боју и читаоцу дочара његова храброст, али такве епизоде најмање штете топографској слици бојишта. Уз то, Кинам је писац изразитих склоности за војне теме. У структури његовог дела оне заузимају видно место. Њега занимају попришта борби, путеви, тврђаве, насеља у функцији ратних операција, велике реке, гранична места, приобална подручја. Тешко да му је могла промаћи вест о пребацивању трупа преко Дунава на леву обалу реке. На то упућује и анализа Кинамових вести о Дунаву.

Та река је редовно заступљена у приказивању угарско-византијских сукоба, као и у другим значајним приликама. Наводи се као граница земље, као циљ коме се хита, то је место сукоба или логоровања војске, препрека коју треба савладати на путу према унутрашњости Угарске. По правилу се опширније приказују дејства византијске војске, па и збивања на реци и њеној околини, но она непријатељских снага.[12] Кинам одређује положај градова односом према реци, па се код њега на више места помињу „придунавски градови".[13] Читалац у његовом делу налази податке о скелама на реци, о местима на којима се прелазило преко Дунава.[14] Све су то врло тачни подаци којима се писац уврстио у мали број прворазредних извора за историјску географију Подунавља и јужне Угарске.

Према томе, податак о двору угарских краљева средином XII века потиче од веродостојног писца, савременика догађаја и очевица сремских прилика. Текст указује да двор треба тражити у Срему. Штета је да недостају систематска истраживања микротопонимије Срема, као и многа друга, уосталом. Тако Кинамов податак може да буде више путоказ за даља истраживања но њихов производ. Израз ῥηγικὴ οἰκία више одговара неутврђеном двору, то тим више што се у тексту не помиње опсада неког утврђења, а Кинам у своме

[12] Cinn. 10-12; затим, Cinn. 69.15, 82.6, 118.11-14, 119.14-120.2, 121.13, 131.7 и 131.19-20, 133.19-21, 213.5, 217.3, 221-222, 226.13, 238.9, 240-241, 260.
[13] Cinn. 118.11, 119.17-18, 212.7.
[14] Cinn. 131.19-20, 217.18-19.

делу таква места јасно одређује речима κρησφύγετον или φρούριον или слично.[15]

О месту тога двора данас се не може рећи ништа одређеније. Извесно је да се налазио ван непосредне околине Земуна, јер по Кинамовом опису борби 1151. године цар Манојло I је с делом војске напустио опсаду тога града и затим пленио по Срему. Разоривши двор, он се вратио опсади Земуна.[16]

Постоји један знатно познији податак о двору угарских краљева у Петроварадину. Потиче из повеље коју је 1237. године издао краљ Бела IV приликом оснивања манастира цистерцита на падинама Фрушке горе. Владар је ту набројао поседе које дарује новом манастиру, изграђеном у месту „qui Vkurd wlgariter appellatur". Најпре су наведена сремска села, која су чинила језгро манастирског властелинства (25 села). Следи текст: „Item contulimus eidem Ecclesie vltra Danubium possessionem, que vocatur Peturwarad, et Regale palacium ibidem constitutum cum omnibus pertinentiis suis, scilicet silvis, aquis, piscinis et insulis, terris cultis et incultis, cum tribus villis, quarum due vocantur Zoyl, et tercia Bywolon..."[17] Затим се именују остали поседи манастира, разасути и по сремској и по бачкој жупанији.[18] Један део дарованих имања и прихода припадао је раније, како то владар изриком саопштава, чанадском жупану Петру, који је својевремено, 1213. године, учествовао у убиству угарске краљице Гертруде, жене Андрије II (1205-1235), а мајке Беле IV (1235-1270). Поседи су му затим конфисковани, враћени круни и најзад, 1237. године, уступљени манастиру цистерцита у Срему.

У повељи, на жалост, није наведено којој су жупанији припадали Петроварадин, краљевска палата, два села с именом Zoyl и село Bywolon. Дата је само одредница да су се налазили „ultra Danubium". Тумачење положаја наведених места зависи од угла посматрања састављача повеље - да ли је владар из средишта Угарске посматрао манастирске поседе „преко Дунава", дакле у Срему, или с положаја манастирске цркве, што би значило да их треба тражити на левој обали Дунава. У мађарској литератури преовлађује уверење да је реч о другој варијанти - набрајању поседа у односу на манастир и да су се стога Петроварадин, краљевска палата и поменута села налазили у Бачкој. То отвара питање најстарије историје Петро-

[15] Ј. Калић, *Земун у XII веку,* 34.

[16] Cinn. 114.

[17] G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus,* t. VII, Pest 1869, 29.

[18] G. Wenzel, o. c. 29-31.

варадина. Где се првобитно налазио тај „Петров градић" и када се то име везује за сремску обалу Дунава? Извесно је да се у другој половини XIII века у изворима Петроварадином назива и десна обала Дунава.[19]

За историју Петроварадина, па и његов положај, од значаја је и писмо које је папа Хонорије III 30. марта 1223. године упутио Маргарити, удовици византијског цара Исака II Анђела. Папа је тада потврдио поседе које је Маргарита добила од свог брата, угарског краља Андрије II. У писму се, поред читаве ковинске жупаније, наводе и „Varod quoque, Perben, Camanc et Zilzeng cum villis, silvis, vineis, piscariis ..." [20] Давно је изречено мишљење да се под именом Varod крије Петроварадин односно сремски поседи којима је управљала Маргарита.[21] Чињеница је да се у писму не одређује којој су жупанији припадали ти поседи. За Camanc се сматра да означава Каменицу, а Zilzeng - Сусек.[22] Томе се може додати и место Perben. Сигурно је да се налазило у сремској жупанији, како то сведочи повеља краља Беле IV за поменути манастир цистерцита.[23] Varod се, дакле, налази у групи сремских поседа.

У сваком случају, историја Срема почетком XIII века није довољно позната да би се већ сада могли извлачити поузданији закључци. Остаје да се разјасне многа важна питања. Међу осталима и то шта су „господари Срема" имали под својом управом, где су столовали и какве су се промене временом дешавале с њиховим

[19] D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, t. II, Budapest 1894, 236; М. Ердујхељи, *Историја Новог Сада,* Нови Сад 1894, 44-47; I. Ivanyi, *Bács-Bodrog vármegye, földrajzi és történelmi helynévtára III,* Szabadka 1906, 84-87; G. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I,* Budapest 1963, 230-231; G. Heller - K. Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, München 1974, 141-142; K. Nehring, *Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis,* München 1974, 57; П. Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада,* Матица српска, Зборник за историју 11 (1975) 105-110. Идентификација села Zoyl и Bivalo такође захтевају допунска истраживања. Уобичајена је идентификација Zoyl-Szajol-Zagel-Zayol у бачкој жупанији: D. Csánki, o. c. II, 161; I. Iványi, o. c. III, 101; G. Györffy, o. c. I, 233. Треба узети у обзир и друге топониме. Мало се зна о месту Bivalo. D. Csánki, o. c. II, га не уводи у списак места бачке жупаније, а G. Györffy o. c. I, 214, га ставља под знак питања.

[20] A. Theiner, *Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia,* t. I, Romae 1859, 39.

[21] V. Klaić, *Sirmia citerior et ulterior,* Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga društva 4 (1882) 104-105; М. Динић, *Жупанија „Кеве" између Дунава и Фрушке горе,* Гласник Историског друштва у Новом Саду 8 (1935) 94. Недавно је оспорена идентификација Varod - Петроварадин: П. Рокаи, *Из средњовековне историје Новог Сада,* 107-108.

[22] F. Pesty, *Az eltünt régi vármegyek I*, Budapest 1880, 372-373.

[23] G. Wenzel, o. c. VII, 28.

поседима.[24] Двор у Петроварадину, ако се за сада не може поистоветити с Кинамовим податком, несумњиво сведочи да су угарски владари и почетком XIII века ту, на југу земље, чешће боравили. Кинамова вест отклања и стару заблуду која се може наћи у мађарској литератури. Наиме, изражена је у облику питања - зашто је краљевска породица Арпадоваца градила себи палату „далеко на граници у мочварном Подунављу". И када се та чињеница из повеље краља Беле IV 1237. године није могла друкчије објаснити прибегло се неприродној претпоставци да се та палата називала „краљевском" само због тога што је после конфискације имања чанадског жупана Петра, по свој прилици још 1213. године, припала краљу Андрији II.[25] Међутим, сада знамо да су и знатно раније, већ у првој половини XII века, угарски владари имали свој двор надомак византијске границе.

Поред места на којем је био изграђен, Кинамов податак о угарском двору крије још једну загонетку – ко је то градио и када? Вест о разарању двора у време похода цара Манојла I Комнина 1151. године упућује на закључак да градитеља треба тражити међу владарима с краја XI века или онима из прве половине XII века. Јасно је да су тек угарским освајањем Срема у другој половини XI века створени неопходни услови за то. Угарска је најкасније 1071. године запосела област између Дунава и Саве, али ју је касније опет изгубила. Недавно објављени печат севаста и великог доместика Алексија Комнина, пронађен у Мачванској Митровици, сведочи да је византијска власт обновљена убрзо после тога, свакако у времену 1079-1081. године.[26] Последњих година XI века, у време Првог крсташког рата (1096) извори бележе да је Срем под угарском влашћу - Земун се помиње као последњи угарски град.[27] Пошто се угарска власт усталила у Срему тек крајем XI века, вероватније је да у приликама следећих деценија треба тражити поводе за градњу двора на јужним границама земље.

Почетком XII века постепено се мењају угарско-византијски односи. Две државе, јасно супротстављене у балканским земљама,

[24] М. Динић, *Јован Анђел, „dominus Syrmie"*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 4 (1931) 301; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii, Sirmium*, Сремска Митровица 1969, 59.

[25] М. Ердујхељи, *Историја Новог Сада*, 44.

[26] Б. Ферјанчић, *Византијски печат из Сирмијума*, ЗРВИ 21 (1982) 47-52.

[27] Albericus Aquensis, *Historia Hierosolymitana*, ed. Migne, P.L. 166, col. 392; Ј. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, ЗФФ X-1 (1968) 186-187.

али и другде, граде и блиске династичке везе. У времену које је сродничким везама владара придавало прворазредни политички садржај, брак Јована II Комнина с Пирошком, ћерком краља Ладислава I (1077-1095) јасно је устаљивао угарско-византијске односе и давао им битно друкчији смисао. Цариградском двору је утирао путеве непосреднијег уплитања у угарске прилике. Византија је постала изузетно важан сусед Угарске. Прихватала је у више наврата одбегле противнике угарских владара и тиме утицала на ионако сложене односе у Подунављу. Тако су стари погранични неспоразуми лако добијали размере рата. Стефан II (1116-1131) је прешао у напад 1127. године опсадом Београда, а затим је проширио борбе на Браничево и Поморавље.[28] Тих година је угарски краљ градио и учвршћивао Земун придајући му очигледно важну улогу у сукобима с Византијом.[29]

Краљ Стефан II је већ тада потражио савезнике и у Србији. Антивизантијска политика ту није била нова. Врло запажена још крајем XI века, она је учвршћивањем власти Комнина трпела поразе. Неће бити случајност то што су Срби напали византијски Рас управо у време угарско-византијског рата у доба цара Јована II Комнина.[30] Тих година је српско-угарско савезништво оснажено браком престолонаследника Беле с ћерком српског жупана Уроша I, Јеленом. Брак је склопљен 1129. или најкасније 1130. године.[31] Када је после смрти краља Стефана II 1131. године власт припала Бели II почиње доба најприснијих веза између Угарске и Србије. Краљица Јелена, веома утицајна у време владе свог слепог мужа Беле II (1131-1141), управљала је земљом уз помоћ свог брата бана Белоша. Он је био најистакнутија личност Угарске и за време владе Јелениног сина, краља Гезе II (1141-1162). Допринео је видно његовом образовању и васпитању и битно утицао на политику земље.[32] Краљевог ујака, који је од 1145. године носио и звање палатина, помињу многи угарски и страни извори. Познати војсковођа се огледао на разним бојиштима на границама Угарске. Најпознатији писци XII века оставили су податке о њему. Један међу њима, веома угледни Отон Фрајзиншки, посветио му је леп опис. Кинам управо њему приписује угарску политику према Србији у доба када је њоме управљао његов брат

[28] Cinn. 10; Chon. 16.

[29] Ј. Калић, *Земун у XII веку*, 33.

[30] Cinn. 12.9-13; о хронологији српског устанка; Ј. Калић, *Јован Кинам*, Византијски извори IV, 14, нап. 19.

[31] Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 22-23.

[32] Cinn. 104.

велики жупан Урош II.[33] Србија се тада прикључила великом европском антивизантијском савезу (1149. године).[34]

Бан Белош је, поред осталих, имао поседе у Срему. Стицајем околности сачувао се траг о једном од њих. За живота (умро је пре 1198. године) изградио је манастир посвећен св. Стефану. Дуго су га називали једноставно „Банов манастир" (Monasterium Bani). Име се сачувало до наших дана у називу оближњег насеља - Баноштора.[35]

Угарско-византијски односи, који се само једним делом исказују ратничком историјом XII века, откривају чињеницу да су интереси угарског двора били усредсређени на јужне границе земље и византијска подручја у близини. То је нарочито видљиво од рата 1127-1129. године. Изложене српско-угарске везе, ако се посматрају у склопу ширих угарско-византијских односа наводе на претпоставку да је двор у Срему могао настати у време краља Беле II (1131-1141) и краљице Јелене односно њеног сина, краља Гезе II (1141-1162), свакако пре 1151. године.

Постојање угарског двора у Срему објашњава и неке појединости из српске историје тога доба. Отуда су се лакше могли пратити догађаји у Србији, одржавати очигледно тесне везе. Ако је упућивање угарске војне помоћи 1149. године тешко доказиво,[36] нема сумњи у погледу збивања 1150. године. Тада су угарски помоћни одреди стигли у Србију. Један део је свакако прешао Саву да би се затим спојио са снагама жупана Уроша II. Одлучујућа битка се одиграла у околини данашњег Ваљева.[37]

Много тога још увек не знамо из историје српско-угарских веза током XII века. Сарадња на бојном пољу их сигурно није исцрпљивала. Многа сремска села, посведочена у дипломатичкој грађи Угарске почетком XIII века, својим именима сведоче о словенском живљу.[38] То је дало повода неким мађарским научницима, иначе

[33] Otto Frisingensis, Gesta Friderici imperatoris, MGH SS XX, 369-370; Cinn. 104.

[34] J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, 25 и д.

[35] Папа Инођентије III у писму калочком надбискупу наводи да Белош „in proprio fundo suo, qui appellatur Keu, monasterium in prothomartiris Stephani honorem construxit...": T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. II, Zagrabiae 1904, 303; уп. D. Csánki, o. c. II, 234.

[36] За то се залаже F. Makk, *Megjegyzések a II. Géza-kóri magyarbizánci konfrontácio kronologiájához*, Acta Historica Universitatis Szegediensis 67 (1980) 41-44.

[37] Cinn. 103-113; Chon. 90; уп. М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 65-75; J. Калић, *Српски велики жупани у борби с Византијом*, у: Историја српског народа I, Београд 1981, 202-204.

[38] A. Theiner, *Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, 39; G. Wenzel, o. c. VII, 28-31; D. Csánki, o. c. II, 231-256.

несклоним таквом размишљању, да у времену Беле II и Гезе II препознају прва српска насеља у Јужној Угарској.[39] Кинамова вест о двору више није усамљена.

Најзад, треба рећи нешто и о времену уништења угарског двора у Срему. Кинам недвосмислено саопштава да га је цар Манојло I разорио 1151. године и то убраја у важна достигнућа похода.[40] Изгледа да више није обнављан током следећих деценија. Било је мало услова за то. После борби педесетих година XII века, предах међу зараћенима је кратко трајао. После смрти краља Гезе II 1162. године, Византија се поново уплела у династичке борбе у Угарској. Цар Манојло I је најпре подржавао браћу преминулог владара, синове Беле II и краљице Јелене, а затим је преговорима са Стефаном III изнудио предају принца Беле. Срем је тада опет био поприште борби. Када је 1164. године цар лично предводио војску у Срему и сам се задржавао у разним насељима на путу за Бач, али нема помена о било каквом двору.[41] Под византијском влашћу Срем је остао до 1180. године. Не зна се да ли је краљ Бела III (1172-1196) касније, освојивши ту област, штогод градио на старим темељима. Извесно је да почетком XIII века Византија више није пружала поводе за учестале боравке владара на југу.

Угарски двор у Срему,
Зборника радова Византолошког института 22 (1983), 21-28.

[39] E. Moor, *Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1962) 298-299.

[40] Cinn. 114.21.

[41] Cinn. 217, 221-222.

ПАЛАТА СРПСКИХ ДЕСПОТА У БУДИМУ

Деспот Ђурађ Бранковић је, поред више добара у Угарској, имао и велику палату у Будиму. Она се налазила у једној од најлепших улица тога града и убрајала се међу раскошније грађевине. Српски деспот је добио палату у време одржавања присних веза са угарским двором, а изгубио је када су се ти односи пореметили (1439-1440. године). Управо из података о одузимању палате сазнајемо да је она постојала. То је повод да се разјасне нека питања у вези са њом.

На вест о смрти краља Албрехта (27. октобра 1439. године) почела су у Угарској размишљања о судбини највише власти, стицајем околности усредсређене у личности Албрехтове удовице Јелисавете. Већи део угарског племства врло брзо је прихватио мисао да земљи треба обезбедити владара који би успешније могао обављати владарске дужности од краљице Јелисавете. При томе су старе нетрпељивости између појединих великашких кругова само добиле нову снагу. Оне су увелико подстицале и разбуктавале спорове око личности могућих кандидата за престо. У те се борбе уплео и деспот Ђурађ Бранковић. Током децембра 1439. године у Дубровнику и Венецији се знало о деспотовим плановима у Угарској и о корацима које је у том смислу већ био предузео. Досадашња литература је могла да наведе како је стари деспот истицао кандидатуру свога сина Лазара. Међутим, добро обавештени Дубровчани нису искључивали ни личност самога деспота из тих борби за угарски престо. О томе сведочи вест која је у Дубровнику забележена у једној нотарској исправи, па је вероватно стога и остала незапажена. Владислав Климента Гучетић обавезао се 21. децембра 1439. године Дамјану Јунија Ђурђевићу да му плати 100 златних дуката „tunc et quando dominus Georgius dispotus Rascie aut aliquis ex eius filiis erit rex Ungarie".[1] Текст је поништен вољом обеју страна. При томе треба имати у виду да је Дамјан Јунија Ђурђевић имао разгранате пословне везе у Србији, свакако и тачна обавештења о приликама у њој.[2] Сам деспот

---

[1] Historijski arhiv u Dubrovniku, *Debita Notarie* 19, f. 110.

[2] К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 367-8; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 210-211; Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Зборник „Ослобођење градова у Србији од Турака

је обавестио Млечане о својој делатности у Угарској и обећао пријатељство за случај да она пружи очекиване исходе.[3]

Међутим, прилике нису биле наклоњене деспотовим плановима. Први енергичан отпор пружила је краљица Јелисавета одбијањем да се уда за „шизматика", а затим се угарско племство определило за личност пољског краља Владислава III, који је у пролеће 1440. године и ушао у Будим.[4] Тиме борбе за престо нису биле окончане. Пошто је у међувремену краљица Јелисавета родила сина Ладислава и изразила спремност да се бори за његова права, великашки сукоби су настављени. Краљ Владислав је био принуђен да током 1440. и 1441. године гуши отпор свих оних који ново стање нису прихватили из било којих разлога. Међу њима је био и српски деспот.[5] Његова пространа добра у Угарској нашла су се одмах на удару нове власти. Краљ Владислав му је током 1440. и 1441. године одузео многа имања и разделио их својим присталицама. Тада је српски владар изгубио и своју велику палату коју је имао у Будиму.

Посебном повељом, издатом 28. октобра 1440. године, краљ Владислав је образложио одузимање деспотске палате у Будиму. У документу се као основни разлог конфискације наводе деспотово неверство и његов отпор који је пружао новом владару, да би се одмах затим навеле и неке појединости тога отпора: деспот се није одазвао позиву новога владара да дође пред њега, био је на страни краљице Јелисавете у време када се она супротстављала доласку новог владара, и најзад, његови људи из угарских градова нападали су присталице краља Владислава. Уз то се подвлачи да су два деспотова сина у Турској, дакле, међу највећим непријатељима Угарске.[6] Сличан опис деспотовог држања према промени на угарском престолу забележен је и у повељи, издатој још 15. августа 1440. године у Будиму.[7]

1862-1867", Београд 1970, 106; 115-117; И. Воје, *Argentum de glama*, Историјски часопис XVI–XVII (1970), 28-29.

[3] S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike IX*, Zagreb 1890, 118; Ј. Шафарик, *Србски историјски споменици Млетачког архива*, Гласник ДСС 14 (1862), 31.

[4] Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 92; V. Klaić, *Povijest Hrvata* II/2, Zagreb 1901, 172.

[5] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, Београд 1880, 259-260, са погрешном хронологијом; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи*, 91-94.

[6] L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltara*, Budapest 1907, 376.

[7] E. Kammerer, *Codex diplomaticus comitum de Zichy IX*, Budapest 1899, 17.

Деспотову палату даровао је краљ Владислав своме канцелару Симону Розгоњију, јегарском епископу, и његовој браћи. Симон Розгоњи је био одани присталица новог краља. Међу првима је подржао његову кандидатуру за угарски престо, а затим му је дао оружану пратњу кроз Угарску и обезбедио пут до престонице, у приликама које су биле сасвим неизвесне за пољског краља. Својим одредима браћа Розгоњи су у пресудним тренуцима бранили интересе новог краља и тиме много допринели његовом учвршћивању у новој средини. Деспотова палата, коју су добили, била је, поред осталог, достојна награда за показану верност.

Поменута повеља краља Владислава од 28. октобра 1440. године и податак о деспотовој палати у Будиму познати су у науци. Вест је запажена још у XIX веку, па је пренета и у новију литературу.[8] Међутим, та појединост није привукла пажњу истраживача. Остала је присутна само у делима која су у ширим оквирима разматрала српско-угарске односе у прошлости. О тој будимској палати, сем да је постојала, није се ништа друго знало. Уосталом, читаво питање деспотских поседа у Угарској, како у време Стефана Лазаревића, тако и Ђурђа Бранковића, никада није било предмет посебног истраживања. Из мађарске литературе преузимани су подаци о главним деспотским добрима, онако како их је та литература забележила и то крајем прошлог и почетком овог века.[9]

Поставља се питање како је деспот Ђурађ дошао до власништва будимске палате, да ли за личне заслуге или као наслеђе од деспота Стефана Лазаревића. Непосредних података о томе нема. Може се судити само по општим подацима о српско-угарским односима тога доба и о судбини осталих деспотских добара и права у Угарској. У литератури се махом наводи шта је већ деспот Стефан поседовао, а шта је касније Ђурађ Бранковић имао у Угарској, и то само најважније, док су фазе добијања појединих добара мање познате.[10] Без претензија да се на постављено питање да поуздан

[8] А. Стојачковић, *Георгија деспота сербског добра у Унгарији*, Сербски Летопис 61 (1843), 86-87; J. Szücz, *Debreczen varos törtenelme I*, Debreczen 1872, 71; M. Dimitrijevits, *Gyurgye Branković (Smederevac), Despot der Serben*, Neusatz 1876, 38; F. Pesty, *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota czim*, Budapest 1877, 14; К. Јиречек - Ј. Радонић, *Историја Срба I*, 363; II, 356; Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187 (1941), 168.

[9] Краћи преглед литературе о тим поседима уп. Ј. Калић, *Деспотови цариници у Угарској*, Зборник Филозофског факултета 13 (1976), 71-83.

[10] Још је А. Стојачковић, *Георгија деспота сербског добра у Унгарији*, 80, запазио да писци обично наводе само један део имања деспота Ђурђа, додајући неодређено

одговор, може се указати на историјске прилике у које би се уклопило даривање велике будимске палате.

Стефан Лазаревић је први српски владар који је успоставио трајније везе са Угарском, увиђајући тачно да покосовске прилике на Балканском полуострву траже и нову политику према Угарској. Борбе које је још кнез Лазар водио против ње у тежњи да се домогне неких њених важнијих добара (Мачва, Београд), више нису биле могућне. Жигмундова антитурска политика била је обилато надахнута старим освајачким плановима његових претходника на угарском престолу према Србији.[11] Требало је Србију ослободити војничког надметања Угарске и Турске на њеном тлу. Била је то сасвим нова политика једног српског владара, додуше, у времену које се по много чему разликовало од претходног.

За Угарску су се прилике такође измениле. Турска опасност је после косовске битке престала да значи само претњу, наговештај могућих напада. Она је била присутна ту, на угарској граници, у пограничним областима у које су се Турци често залетали. Када су се томе придружили и Срби, стање је постало врло сложено.[12] И читав низ других околности упућивао је краља Жигмунда на сарадњу са деспотом Стефаном. Пре свега, лични положај краља Жигмунда у Угарској није никада био сасвим чврст. Племство га је увек сматрало странцем, а његову политику према Турцима изразом личних амбиција. Често оспораван, понекад чак и хапшен и затваран, Жигмунд се током читаве своје владавине у Угарској борио за свој положај, тражио ослонца на једној страни, супротстављао отпорима на другој.

На широкој основи обостраних интереса дошло је до успостављања ближих веза између деспота Стефана и угарског двора. Изгледа да прве везе потичу још из краја XIV века,[13] али тек почетком XV века створени су повољнији услови да се оне развију и прошире. Крајем 1403. или почетком 1404. године видљиви су и први исходи договора: деспот Стефан је добио од Угарске на управу Београд са Мачвом.[14] Нема података да је деспот том приликом добио било

да је имао и „многе друге" градове; M. Dimitrijevits, *Gyurgye Branković*, 38, тврди уопштено да је деспот Ђурађ наследио велика и богата добра од Стефана Лазаревића, не прецизирајући која, а затим помиње добра која је Ђурђе Бранковић имао.

[11] Уп. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, Историјски гласник 1-2 (1957), 94-100.

[12] За питање турско-српске сарадње против Угарске уп. В. Трпковић, о. с., 93-117.

[13] Константин Филозоф, *Биографија деспота Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875), 266-267 и превод Л. Мирковића, изд. СКЗ, Београд 1936, 64-66.

[14] Константин Филозоф, о. с., изд. В. Јагића, 284; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник Матице Српске за друштвене науке 13-14 (1956), 93-98; уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83-84.

каква имања у Угарској, а изгледа да положај краља Жигмунда до јесени 1403. године није био довољно учвршћен да би деспоту могао даривати нека значајнија добра у Угарској.[15] У сваком случају Стефан Лазаревић је најраније крајем 1403, односно почетком 1404. године, могао добити будимску палату од угарског краља. Чини се, ипак, да главна Жигмундова даривања деспоту треба везати за позније догађаје. Сви они указују да је једном успостављена сарадња обојици владара била и потребна и корисна. Када је децембра 1408. године краљ Жигмунд основао Змајев ред, на првом месту се међу одликованима нашао Стефан Лазаревић, остављајући иза себе најмоћнију угарску властелу.[16]

Година 1411. била је, према ономе што се сада зна, најзначајнија етапа у стварању огромних деспотских имања на тлу Угарске. Остављајући овом приликом по страни садржину и ток преговора између краља Жигмунда и деспота Стефана, вођених током лета у Будиму те године,[17] може се утврдити да је српски владар тада добио пространа добра у сатмарској жупанији, са великим приходима од тамошњих рудника и правом ковања новца у сатмарској жупанији, затим град Дебрецен и многа друга добра.[18] У даривањима 1411. године не помиње се палата у Будиму. То не би био изузетак, с обзиром да има и других имања за које се зна да их је деспот Стефан добио од угарског краља, али се за сада, без нових истраживања, не може тачно утврдити ни када их је добио ни на који начин.[19]

[15] Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 148.

[16] G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/4*, Budae 1841, 687. После деспота Стефана набрајају се Херман и Фридрих Цељски, палатин Никола Горјански и други.

[17] *Deutsche Reichstagsakten VII*, Gotha 1885, 125-128; регест у L. Thallóczy-A. Áldásy, о. с., 52; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 150; 156-157.

[18] L. Thallóczy-A. Áldásy, о. с., 54-55; *Codex Zichy VI*, 146-148; L. Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III (1895), 325; К. Јиречек - Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 356-357, где је Ј. Радонић знатно допунио текст К. Јиречека.

[19] Имао је деспот Стефан велика добра и у торонталској жупанији и то пре 1417. године. Краљ Жигмунд је из Ахена писао, 29. III 1414. године, деспоту Стефану и властима торонталске жупаније захтевајући да се казне виновници насиља у тој области: F. Pesty - T. Ortvay, *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, Pozsony 1896, 478-9. Затим се 3. III 1417. године помиње у Арачи Брајан, подјупан торонталске жупаније: F. Pesty - T. Ortvay, о. с., 531. Арача се помиње као oppidum у XV веку: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 125; уп. и L. Thallóczy, *Bruchstücke*, 334.

Српски извори мало знају о угарским имањима српских владара. И кад их помињу, далеко су од прецизности која би могла допринети решавању постављеног питања. Најопширнији је Константин Филозоф, који је само укратко изнео деспотову политику према Угарској, на једном месту, у својој познатој биографији Стефана Лазаревића. Пошто је саопштио да је деспот „учинио иститиниту љубав са западнима (Угрима)", он наводи да је деспот ишао у Будим угарскоме краљу, да је учествовао на саборима у Будиму и додаје да „многе дарове од угарских краљева доби, тврде градове и села и остало". Деспот се по речима свога биографа никада није вратио са сабора у Угарској а да није добио градове и земље.[20] А одлазио је Стефан Лазаревић често на саборе угарског племства, у време живих међусобних веза и сваке године.[21] То потврђују и други извори. Вероватно је да је 1408. године био у Угарској, а поуздано се зна да је био у Будиму 1411. године, затим у пролеће 1412. године.[22] Године 1413. очекивали су га у Бечу представници угарског краља,[23] а постоји податак да је 1414. године пратио краља Жигмунда на сабор у Констанцу.[24] Током лета 1424. године боравио је опет у угарској престоници,[25] да би 1426. године водио важне преговоре са краљем Жигмундом у Тати.[26] Разноврсни су и многобројни подаци о политици деспота Стефана према Угарској. Његова имања у тој земљи и честе посете угарском двору само су видљиви елементи те политике. Без жеље да се она овом приликом дубље разматра, треба истаћи да је лично присуство деспотово у Будиму било неопходно за читав низ међусобних послова, уобичајених церемонија, разноврсних утаначења. Извори нису сачували све трагове његовог бављења у Будиму, али и овако сачувани, они пружају, чини се, довољно основа за закључак да су његове везе са угарским двором биле веома тесне,

[20] Константин Филозоф, о. с., изд. В. Јагића, 311; превод Л. Мирковића, 108.

[21] Ib.

[22] Године 1408. је успостављен Змајев ред: уп. нап. 16. У Будиму се деспот помиње 1411. године: *Deutsche Reichstagsakten VII*, 125-128; L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 52; 54-55. Током 1412. године боравио је опет у Будиму: F. Pesty - T. Ortvay, o. c., 471; L. Thallóczy, *Herzeg Hervoja und sein Wappen*, Wiss. Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina II (1894), 112-113; K. Јиречек, *Историја I*, 343.

[23] A. Ipolyi - I. Nagy - D. Véghely, *Hazai okmánytár VII*, Budapest 1880, 445.

[24] Константин Филозоф, изд. В. Јагића, 311.

[25] L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 71; E. Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, ed. W. Altmann, Berlin, 1893, 177; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 165; 173.

[26] G. Fejer, *Codex diplomaticus X/6*, 809-813.

разноврсне и да су га често водиле у Будим, где је Жигмундов двор окупљао одану властелу. Добро обавештени Константин Михаиловић из Островице зна да је деспот Стефан одлазио у Будим кад год би краљ Жигмунд по њега послао и дао му је дом у Будиму у којем је за краља Матије боравио острогонски архиепископ.[27]

После смрти Стефана Лазаревића српско-угарски односи су доживели опасна искушења. Краљ Жигмунд је вршио притисак на новог српског владара да Угарској врати Мачву са Београдом да би га прихватио као наследника деспота Стефана у Србији. Није било речи о добрима у Угарској. Међутим, већ прихватањем Ђурђа Бранковића за наследника Стефана Лазаревића питање угарских имања је било решено.[28] Због сложености прилика у којима је преузимао власт у Србији, Ђурађ Бранковић се није одлучио на супротстављање краљу Жигмунду.[29] Нема никаквих савремених вести о преговорима између њега и угарског краља о предаји Београда у замену за уживање добара у Угарској. Та се вест јавља код познијих мађарских писаца и треба је ставити у друге политичке оквире.[30]

Пошто је Ђурађ Бранковић палату у Будиму изгубио већ 1440. године, то се овом приликом поставља само питање његових имања у Угарској до тог времена. Углавном је забележено шта је он у целини имао, не и тачно како је он до тих добара и права дошао. По старијој литератури је превладало мишљење да је он многа добра наследио од деспота Стефана, док је неке и сам добио у разним приликама.[31] Неопходна су даља истраживања о судбини сваког појединог добра или града, пошто се стање на тим имањима у више махова мењало.[32]

[27] К. Михаиловић из Островице, *Јаничарске успомене*, Споменик САН CVII, 1959, 23.

[28] G. Fejer, l. c.; J. Радонић, *Споразум у Тати*, 179-181; 192; L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 74-76. Сумње у веродостојност уговора у Тати изражава J. Радонић, *Споразум у Тати*, 214 sq., а о титули деспота у том документу: Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 187-188.

[29] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 102-103.

[30] Анализу тих познијих вести мађарских писаца извршио је F. Pesty, *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban*, 12-19.

[31] F. Pesty, *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban*, 15-54; L. Thallóczy, *Bruchstücke*, 334, који само преноси исходе Пештија. M. Dimitrijevits, *Деспот Ђурађ*, 38.

[32] Нарочито у време супарништва између породица Бранковића и Хуњадија дошло је до промена у својини неких добара. О преговорима између двеју породица 1451. године: J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, 1852, 305-306; G. Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 149-157; уп. Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ II*, 176.

Ђурађ Бранковић је такође одлазио на угарски двор, изгледа ређе до пада Србије под турску власт 1439. године.[33] Краљ Жигмунд је у разним приликама штитио његове интересе на имањима у Угарској,[34] а краљ Албрехт му је даровао нова добра.[35] Међутим, убрзо се српски владар, после Албрехтове смрти, уплео у борбе против новог краља Угарске, па је тиме довео у питање добар део својих имања у тој земљи.

Из читавог тог раздобља, од смрти деспота Стефана Лазаревића 1427. године до догађаја 1440. године, нема података о судбини будимске палате Ђурђа Бранковића. Иако се не може искључити могућност да је ту палату он сам добио неком приликом, изгледа вероватније да у Стефану Лазаревићу треба видети првог корисника те драгоцене палате. На то упућује, у првом реду, ток угарско-српских односа почетком XV века. Они су тада били знатно прноснији него у време Стефановог наследника до 1439. године. При томе ваља имати у виду да су прве године XV века, по својој прилици, време кад је та палата почела да се гради.

Италијанска улица у Будиму

Деспотова палата налазила се у Будиму у Италијанској улици (vicus Italicorum, platea Italicorum). Краљ Владислав у повељи којом је дарује Симону Розгоњију и његовој браћи изричито наводи „quandam domum magnum lapideum in hac civitate nostra Budensi, in vico Italicorum, a parte orientali habitam, a latere septentrionali seu superiori scilicet a parte fori sabbati domum seu fundum curie Ladislai de Scepus, a meridionali vero domum Wolfgangi civis Budensis immediate habentem, que illustri Georgii despoti Rascie prefuisse ...“ [36]

[33] Тако се, изгледа, деспот Ђурађ налазио у Угарској на пожунском сабору, марта 1435. године, када је краљ Жигмунд спроводио војну организацију државе: J. Радонић, *Западна Европа и балкански народи*, 77. У Будиму је деспот Ђурађ био априла 1443. године: L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 142-143. Даља истраживања о политици Ђурђа Бранковића према Угарској захтевају широко познавање угарских извора, пружиће обиље нових података.

[34] Документа су прикупљена у збирци L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 82-110, поред осталог.

[35] Деспот Ђурађ је од краља Албрехта добио замак Вилагош, 1. августа 1439. године, за време опсаде Смедерева: G. Fejer, *Codex diplomaticus XI*, 293-296; за тачни датум издавања повеље уп. И. Божић, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, Зборник Филозофског факултета XI–1 (1970), 324, нап. 66.

[36] L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 376.

Пре но што се пређе на ближе одређивање положаја те зграде, потребно је да се укаже на поједине фазе изградње Будима, нарочито оног дела где се налазила Италијанска улица.

Будим је настао у XIII веку, постепеним пресељавањем житеља разорене Пеште; они су после монголске најезде, 1241. године, потражили уточиште на оближњем брду, на десној обали Дунава, у уверењу да ће оно, једном утврђено, бити безбеднији заклон у случају новог налета Монгола. Поред званичног назива Будим, називали су га сами житељи именом напуштеног насеља: Castrum Pestiense, Novum Castrum Pestiense и најзад Castrum novi montis Pestiensis. Поред претежно немачких оснивача Будима, почели су се насељавати и Мађари, и то махом из оближњих крајева. Изградња утврђења је одмах почела, а већ 1260. године у изворима га називају „Castrum“.[37] У следећем раздобљу су, поред краљевске палате и првих цркава (црква Св. Марије, црква Св. Марије Магдалене, доминикански манастир), изграђене многе друге зграде, па су и улице поплочаване.[38]

Будимски град је јасно подељен на два дела: краљевску палату, у јужном делу, и градско насеље које је заузимало читав остали простор пространог будимског брда (уп. план града). Италијанска улица се налазила у градском насељу и припадала је познијој етапи градње. Она је, према најновијим истраживањима, отворена тек средином XIV века и отада је стално изграђивана до прве половине XV века.[39]

Средњовековна platea Italicorum је главна, средишња улица Будима. Дуго се мислило да је то стара Mindszenti улица односно средњовековна Platea Omnium Sanctorum, тј. данашња Uri–utca (Господска улица). То се схватање провлачи кроз читаву старију научну литературу.[40] Тек у новије време, после веома опсежних и темељних археолошких истраживања, утврђено је да је стара platea Italicorum, у ствари, део данашње Országház–ulice (Скупштинске улице).[41] Она се налазила у мађарском делу града, веома дуго одвојеном од градске четврти у којој су живели многобројни немачки становници града.[42] Чести сукоби око јурисдикције двеју парохијских цркава, једне, коју су изградили немачки досељеници (црква Св. Марије), и

[37] A. Kubinyi, *Buda város pecsethasználatának kialakulása*, Tanulmányok Budapest Múltjából XIV (1961), 138, нап. 204.

[38] L. Gerevich, *Budapest története I*, Budapest 1973, 375.

[39] E. Lócsy, *Középkori telekviszonyok a budai várnegyben I*, Budapest Régiségei XXI (1964), 205.

[40] Одјеци тог схватања забележени су и у збирци L. Thallóczy-A. Áldásy, o. c., 374.

[41] V. Pataki, *A budai vár középkori helyrajza*, Budapest Régiségei XV (1950), 261-263.

[42] Уп. план Будима на стр.

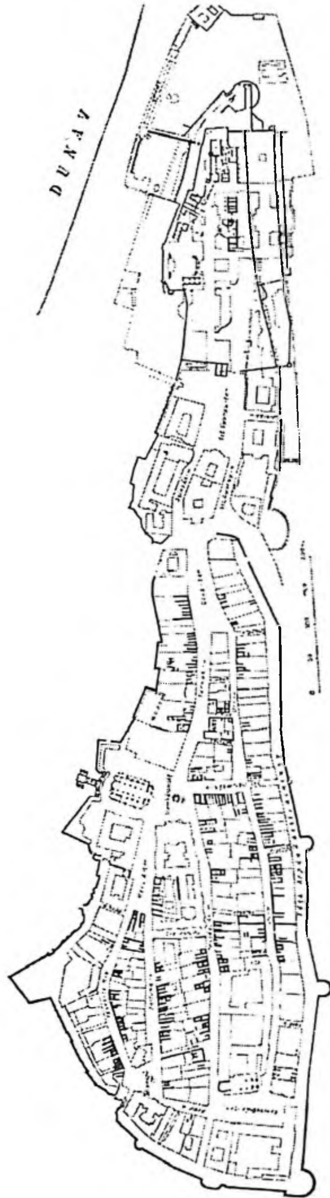

Сл. 1. План средњовековног Будима

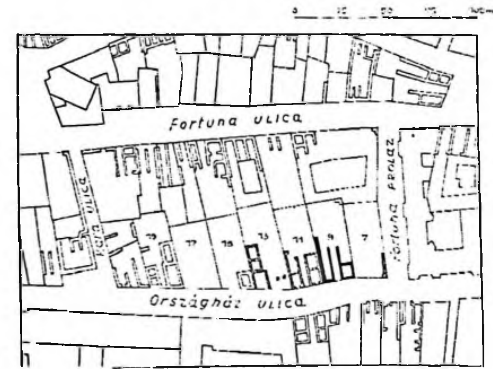

Сл. 2. Средишњи део данашње Országház улице

друге, која се налазила у северном делу града, претежно настањеном Мађарима (црква Св. Марије Магдалене), само су својеврстан израз нетрпељивости тих двеју скупина житеља.[43]

Италијанска улица се пружала у правцу север - југ. Она се само делимично поклапа са данашњом Országház улицом (Скупштинском улицом). Наиме, један део данашње Országház улице, и то онај који се пружа према Тргу Св. Тројства (Szentháromság tér), звао се Nagy utca (Велика улица).[44] Други део данашње Országház улице, њен завршетак на северној страни од данашње Kard улице (улица Сабље), која се у средњем веку звала Tej-utca, тј. Млечна улица, припадао је Суботњем тргу (Szombat-piac). Другим речима, само је средишњи део данашње Országház улице (Скупштинска улица) у XV веку називан улицом Италијана.[45]

Италијанска улица (улица Италијана) је у средњем веку имала мање попречних улица него што их данас има Országház улица (Скупштинска улица). Тако, нису постојали Fortuna-köz, на источној страни, као ни Darda улица (улица Копља), на другој страни. Уместо тога постојала је тзв. Kis-utca (Мала улица), која је водила према улици Кујунџија (Ötvös-utca), односно према доминиканском манастиру. Данас нема те улице.[46]

---

[43] A. Kubinyi, *Topographic Growth of Buda up to 1541*, Nouvelles Etudes Historiques, Budapest 1965, 141; 146-147.

[44] V. Pataki, *A budai vár középkori helyrajza*, Budapest Régiségei XV (1950), 261.

[45] Ib.

[46] Ib. Уп. план Будима са данашњим називима улица (сл. 2).

Поједини аутори су сматрали да се Италијанска улица пружала на југ до Трга св. Ђорђа (данас Disz tér) и да је, према томе, обухватала данашњу Tarnok улицу, што је у последње време уверљиво оспорено.[47]

Та важна улица (Италијанска) излазила је својим северним крајем на велики градски трг, који се у облику пространог отвореног простора налазио поред цркве Св. Марије Магдалене. У средњем веку је тај трг био познат под именом Locus fori sabbati или Szombathely, односно Szombat–piac. Развио се уз истоимену капију (Porta sabbati, Szombat–kapu), која је повезивала град с најважнијом саобраћајницом што је додиривала Будим, а пружала се дуж Дунава и чинила окосницу промета Угарске.[48] Тај трг је био важно средиште привредног живота за становнике Будима, стециште робе најразноврснијег порекла. Широки простор тог средњовековног трга подељен је данас на два дела. То су данашњи Kapisztrán–tér и Bécsi–kapu tér.[49]

Италијанска улица се налазила на подручју парохије Св. Марије Магдалене, која је сматрана угарском црквом. Занимљиво је да се њена надлежност простирала и на будимско подграђе, које се развило на северним падинама будимског брда, са спољне стране Szombat–kapu (дан. Bécsi–kapu), а то је било словенско насеље.[50] У XV веку се међу паросима ове цркве помињу београдски епископи.[51]

Италијанска улица је добила име по Италијанима, махом трговцима и занатлијама, који су развили живу делатност у Угарској и Будиму од времена владавине анжујске династије. Међу њима је било највише Фирентинаца, који су, нарочито од друге половине XIV века, били редовно присутни у Угарској. Фирентинци су оставили многобројне трагове у животу земље и њене престонице.[52]

---

[47] *Budapest müemlékei I*, Budapest 1955, 387; L. Gerö, *Gotische Bürgerhäuser in Buda*, Budapest 1966, план I; A. Kubinyi, *Budapest története II*, Budapest 1973, 24-25, одбацује ту могућност.

[48] У једном документу сачуван је податак „...in vico Zombathhel in fine videlicet platee Italicorum": A. Gardonyi, *Buda középkori helyrajza*, Tanulmányok Budapest Múltjából IV (1936), 73.

[49] A. Kubinyi, *Budapest története II*, 17.

[50] A. Kubinyi, *Topographic Growth of Buda*, 140-141.

[51] J. Калић, *Средњовековни печати Београда*, Годишњак града Београда 20 (1973), 30-31. За преглед литературе о цркви Св. Марије Магдалене уп. *Budapest müemlekei I*, 365-381.

[52] E. Mályusz, *Az izmaelita penzveröjegyek kérdéséhez*, Budapest Régiségei XVIII (1958), 301-311; италијански начин градње кућа: L. Gerevich, *Gótikus hazak Budán*, Budapest Régiségei XV (1950), 148-149; I. Czagány, *A budavári Uri-utca 31 sz. gótikus palota tudomanyos vizsgálata és rekonstrukciós helyreallitása*, Budapest Régiségei XIX (1959), 373-402; A. Kubinyi, *Budapest története II*, 48.

У средњовековном Будиму је било и других улица које су добиле име по етничкој припадности већине становника. Тако је позната, на пример, Јеврејска улица, затим Француска улица.[53]

Положај деспотове палате

Деспотова палата се може ближе лоцирати само упоређивањем података из повеље краља Владислава из 1440. године и најновијих резултата археолошких истраживања у склопу проучавања топографије средњовековног Будима. Пошто су систематска археолошка испитивања Будима вршена тек после Другог светског рата, после тешких разарања која је град доживео у завршним борбама, старија научна литература није могла ближе одредити положај многих значајних средњовековних грађевина, а још мање открити њихове остатке и утврдити какав им је могао бити првобитни изглед. Средњовековни Будим је у правом смислу речи откривен последњих деценија. Многи подаци, сачувани у историјским изворима, оживели су последњих година и нашли потврду у материјалним остацима прошлости.

Описујући палату деспота Ђурђа Бранковића, угарски краљ је навео да се она налазила у Италијанској улици, и то на њеној источној страни. То је данашња непарна страна Országház улице (Скупштинске улице). С те стране су откривани остаци средњовековних зграда, на простору између данашњег Fortuna пролаза (Fortuna–köz) и улице Kard, у средњем веку познате под именом Tej улица (Млечна улица).[54] Читав тај простор је до појединости археолошки испитан. Податак из наведене повеље краља Владислава, да је деспот имао камену кућу, потврђен је археолошким налазима. На означеном простору налазиле су се искључиво камене зграде, од којих је неколико недвосмислено имало размере правих палата. Посебно се Е. Locsy бавила испитивањем зграда у данашњој Országház улици. Она је подвргла темељној анализи све грађевине на обема странама те улице, поредећи непрекидно добијене исходе са подацима који постоје о другим сличним објектима у Будиму. Њена запажања на том пољу

---

[53] A. Gardonyi, *Buda középkori helyrajza*, Tanulmányok Budapest Múltjábol IV (1936), 77; L. Gerö, *Gotische Bürgerhäuser in Buda*, 23.

[54] *Budapest müemlékei I*, 385.

умногоме су допринела бољем упознавању ове улице и начина градње кућа у Будиму уопште.[55]

На источној страни Италијанске улице, на простору између данашњег Fortuna пролаза и данашње Kard улице, налази се осам зграда. То су куће које данас носе бројеве 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17 и 19. Међу њима у једној треба препознати стару палату српских деспота. Зграда која данас носи број 19 не долази у обзир због тога што се налази на углу Országház улице (средњовековна Италијанска улица) и Kard улице (средњовековна Теј улица), па не може имати суседе о којима говори краљ Владислав у својој повељи из 1440. године.

Од преосталих седам кућа које се данас налазе на означеном простору, могућно је искључити још неке из даљег разматрања. Наиме, на месту кућа које данас носе бројеве 5 и 17 у средњем веку су се налазиле по две куће, што значи да ниједна није могла имати размере палате о којој је реч.[56] Затим, на месту зграде која данас носи број 15 нису пронађени средњовековни остаци, што чини мање вероватним претпоставку да ту треба тражити деспотову палату.[57]

На основу изложеног може се закључити да остају зграде које данас носе бројеве 7, 9, 11 и 13 у Országház улици, као објекти који крију деспотову палату у Будиму. Досад једини покушај убицирања деспотове палате извршио је 1950. године V. Pataki, који је претпоставио да би то могла бити зграда са бројем 7. Његова је убикација умногоме зависила од схватања да се на тлу данашње зграде под бројем 11 налазила капела Св. Михаила, што значи да би то искључивало Сепеши Ласла, односно његове наследнике као власнике тог плаца, тј. куће, како би то по речима повеље краља Владислава морало да буде, ако претпоставимо да је зграда под бројем 9 била деспотова палата. Међутим, поменута капела на томе месту није постојала, па нема ни наведеног ограничења за слободније лоцирање деспотове палате.[58]

На простору који данас заузимају зграде са бројевима 7, 9, 11 и 13 налазиле су се и у средњем веку велике грађевине. За кућу број 7 се зна да је сачувала више остатака из тог доба. Из XV века потиче једна соба са крстастим сводом и дуги засведени улазни ходник са

[55] Поред низа радова које је објавила указујемо посебно на студију под насловом „*Középkori telekviszonyok a budai várnegyben I*", Budapest Régiségei XXI (1964), 191-204.

[56] *Budapest müemlékei I*, 390; 403.

[57] *Budapest müemlékei I*, 402.

[58] V. Pataki, *A budai vár közepkori helyrajza*, Budapest Régiségei XV (1950), 261; овом приликом изражавам захвалност колеги др А. Kubinyi-ју на љубазно датом обавештењу о непостојању капеле Св. Михаила на месту данашње зграде број 11 у Országház улици.

нишама које се датирају у XIV век.[59] На месту данашње куће број 11 налазила се средњовековна стамбена зграда, од које су у дворишту сачувани средњовековни лукови са ходником. Страдала је за време опсаде Будима 1686. године.[60] И кућа која данас носи број 13 има остатака средњовековне архитектуре. Истиче се нарочито соба у готичком стилу на првом спрату, једна од најлепших у Будиму.[61]

Иако је за сада тешко са сигурношћу издвојити деспотову палату међу зградама са бројевима 7, 9, 11 и 13, чини се да неки историјски подаци ипак омогућују да се изрекну основане претпоставке у том правцу. Деспотова палата је и после 1440. године припадала представницима највишег угарског племства. Породица Розгоњи, како смо већ истакли, улазила је у круг најближих сарадника краља Владислава. Познато је да је капетан Београда, Ладислав Розгоњи, продавао своју палату у Будиму 1482. године. Реч је очигледно о бившој деспотовој палати. Нови купац је, опет, био веома утицајна личност свога доба остргонски надбискуп Тома Бакач, секретар краља Матије Корвина. Забележена је и купопродајна цена зграде, прилагођена, изгледа, угледу и утицају купца. Био је то износ од 550 форинти.[62] Годину дана касније, 1483. године, Тома Бакач је проширио своју кућу куповином задњег дела зграде, који је до тада припадао цистерцитском манастиру из Петроварадина. Представници опата Петра закључили су о томе у Будиму купопродајни уговор пред градским властима. При том су навели да продају задњи део куће коју је тај манастир имао у Будиму у улици Св. Павла, у суседству куће Томе Бакача. Ниску продајну цену - свега 232 форинте - образложили су продавци услугама које им је Тома Бакач чинио код краља и у другим приликама, као и услугама које опатија од њега и убудуће очекује.[63] Ако је петроварадински манастир само за задњи део своје зграде добио 232 форинте, и то сматрао далеко нижом ценом од стварне вредности објекта, онда је само годину дана раније Ладислав Розгоњи продао своју палату далеко испод цене. Разлози таквим односима могу се само наслућивати.

[59] *Budapest müemlékei I*, 393.

[60] *Budapest müemlékei I*, 400-401 и сл. 84.

[61] *Budapest müemlékei I*, 136; L. Gerevich, *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*, Budapest 1971, 89 и таб. LXVII/173.

[62] V. Fraknói, *Bakocs Tamás primás birtokszerzeményei*, Századok 1888, 123. За личност Ладислава Розгоњија и његово службовање у Београду уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 437.

[63] J. Podhradczky, *Adatok Bakocs Tamás esztergomi érsek életéböl*, Magyar Akadémiai Értesitö 1855, 553-555.

Изложене вести показују да се земљиште на коме је Тома Бакач, односно српски деспот, имао своју палату у дворишном делу наслањало на земљиште, тј. кућу која је припадала цистерцитском манастиру у Петроварадину.[64] Та кућа петроварадинских монаха излазила је на улицу Св. Павла.

Управо тај податак о суседству куће Томе Бакача и оне коју су имали петроварадински цистерцити указује и на положај старе деспотове палате. Улица Св. Павла (данас Fortuna–utca) паралелна је са Италијанском улицом и то не у целој дужини данашње Országház улице (старе Италијанске улице). Улица Св. Павла настављала се у Ötvös улицу (Кујунџијску улицу), што значи да се деспотска палата, односно палата Томе Бакача, могла налазити само на оном делу данашње Országház улице којој одговарају земљишта, односно зграде које су излазиле на улицу Св. Павла. При томе, изгледа да отпада и кућа која данас носи број 7 у Országház улици (Италијанска улица).[65]

Преостају још три зграде којима је теже открити првобитне власнике. Према ономе што се данас зна на основу објављених исхода археолошких испитивања, изгледа да у згради под бројем 9 вероватно треба тражити деспотску палату. Досад најпотпунији преглед археолошких налаза показује да се на том месту налазила велика камена палата, која је по величини одговарала већини двора угарске властеле у Будиму. За друге две куће се само наводи да су биле стамбене зграде у средњем веку.[66] Уз то, палата која се налази на месту зграде под бројем 9, према откривеним остацима, била је раскошно грађена, богато украшена, што би најбоље одговарало угледу њених власника (српски деспот, породица Розгоњи, Тома Бакач). Изгледа да подаци о потоњим власницима зграда под бројем 13, 15 и 17, такође говоре у прилог предложене убикације. Наиме, они искључују зграду под бројем 13 као деспотову палату, односно палату Томе Бакача.[67]

[64] За сада није познато када су петроварадински монаси дошли у посед поменуте куће у улици Св. Павла, пре 1482. године.

[65] Уп. A. Kubinyi, *Budapest története II*, 24-25.

[66] *Budapest müemlékei I*, 396-397.

[67] V. Pataki, *Budapest Régiségei XV* (1950), сл. 8.

Изглед деспотове палате

Угарски писац Бонфиније забележио је податак о деспотовој палати. По њему, Ђурађ Бранковић је, поред осталог, имао у Будиму „magnificas aedes".[68] У Италијанској улици налазила су се пространа земљишта за градњу дворова.[69] Поменута зграда у данашњој Országház улици број 9 припадала је тзв. будимском типу зграда, само је била нешто већих размера, како је то било уобичајено у круговима угарске властеле. То је била, колико се сада зна, једноспратна грађевина, чије се средњовековно језгро сачувало до данас.[70]

Већ крајем XIV века постојала је на том месту палата.[71] Зидана је у камену са фасадом широком око 18 m и главним просторијама окренутим према Италијанској улици.[72] У средишњем делу зграде налазила се широка улазна капија са засведеним дугим ходником који се пружао према дворишном делу зграде. Зграде угарске властеле, попут ове деспотове, разликовале су се од обичних кућа и по величини улазних капија и ходника.[73] Са леве и десне стране од улаза налазило се по једно крило грађевине. Остаци сводова пронађени су у собама јужно од улаза.[74]

На првом спрату најважнија просторија је била трпезарија, pallacium depictum, просторија какву налазимо и у оближњој палати Горјанских у исто време.[75] То је највећа соба у коју је светлост продирала кроз широке троделне прозоре, чији су остаци такође пронађени.[76] Трпезарија је, изгледа, била покривена равном таваницом, на шта указују остаци средњовековног малтера.[77]

[68] M. A. Bonfinius, *Rerum Hungaricarum Decades III*, 1. 3, Lipsiae 1771, 410.

[69] E. Lócsy, *Középkori telekviszonyok a budai várnegyben I*, 205.

[70] О тзв. „будимском типу" куће уп. L. Gerevich, *Budapest története I*, 394-398; исти, *The Art of Buda*, 50-56.

[71] L. Gerevich, *The Art of Buda*, 77, ставља зграду број 9 у Országház улици у анжујски период градње Будима.

[72] E. Lócsy, *Középkori telekviszonyok a budai várnegyben I*, 205, наводи да су куће у Будиму обично имале фасаде од 13-15 m, док L. Gerevich, *The Art of Buda*, 50, каже да су плацеви будимских кућа имали 18-20 m ширине према улици.

[73] E. Lócsy, *Középkori telekviszonyok a budai várnegyben I*, 205.

[74] L. Gerö, *Gotische Bürgerhäuser*, 44.

[75] L. Gerevich, *Gótikus házak Budán*, Budapest Régiségei XV (1950), 233-234.

[76] *Budapest müemlékei I*, 397 и сл. 331.

[77] L. Gerevich, *Gótikus házak Budán*, 210; L. Gerö, *Gotische Bürgerhäuser*, 44.

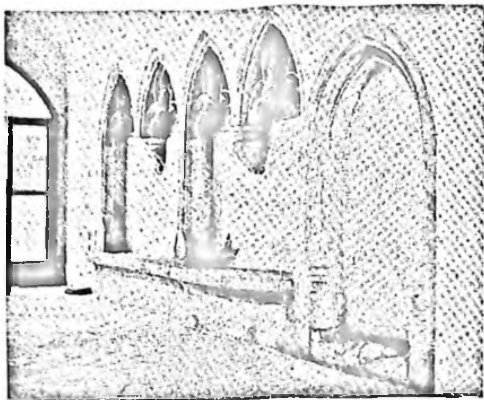

Сл. 3. Нише у улазном ходнику зграде у Országház улици бр. 9

Собе су грејане каминима. Подробан опис зграде Горјанских у истој улици, састављан приликом поделе зграде, умногоме доприноси бољем упознавању распореда у палатама из тога времена.[78]

Посебну лепоту пружале су деспотовој палати нише које су се налазиле на обема странама широког улазног ходника. Оне се сусрећу и у другим кућама угарске властеле и богатих грађана у Будиму. Представљају својеврсност будимске позне готике.[79] После Другог светског рата, у току обимних археолошких истраживања разорених кућа, откривано је на десетине сличних ниша. Изазвале су дугу и до данас незавршену научну расправу око могуће намене, коју су могле имати у животу тих зграда и људи у њима настањених. Изречене су тим поводом разне претпоставке. Помишљало се да би то могла бити места на којима је послуга обављала своје дужности, затим да су то места на којима су стајали ноћни чувари или уопште да су ту чувари пречили пут незванима. Чуло се и мишљење да су нише коришћене приликом истовара робе, посебно приликом точења вина. Најзад, ту је и претпоставка да су грађане из репрезентативних разлога и да су својом лепотом доприносиле угледу и престижу власника.[80]

[78] Magyar Országos Levéltár (Државни архив Мађарске у Будимпешти), DI 9937.

[79] L. Gerö, *Gotische Bürgerhäuser*, 32, истиче да су нише које постоје с леве стране од улаза у Országház улици број 9 међу најсложенијим у Будиму, најбогатије, и ставља их у касније време градње.

[80] I. Czagány, *A budavári gótika épiteszeti tipológiája I*, Budapest Régiségei XX (1963), 85-105; A. Kubinyi, *Topographic Growth of Buda*, 146; L. Gerevich, *Gótikus házak Budán*, Budapest Régiségei XV (1950), 234; *Budapest műemlékei I*, 141; L. Gerö, *Gotische Bürgerhäuser*, 33-35.

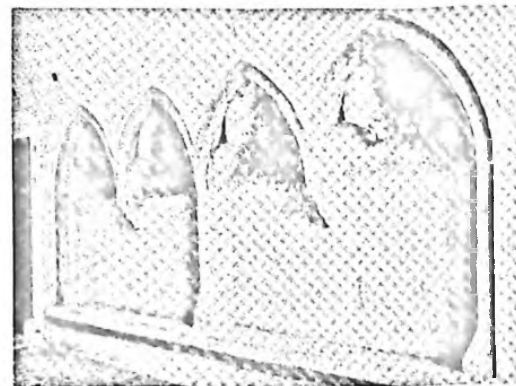

Сл. 4. Нише у улазном ходнику зграде у Országház улици бр. 9

Највише је лепих готичких ниша изграђено у Жигмундово време (1387-1437).[81] У палати у Országház улици број 9 налазе се, са десне стране од улаза, двоструке нише са луковима у облику детелине. Украси који их прате указују на узоре са краљевске палате у Будиму.[82] Са леве стране улазног ходника налазе се двоструке нише, које по својој уметничкој вредности и богатству спадају међу најлепше у Будиму уопште.[83]

У дворишном делу зграде обично су се налазиле просторије намењене послузи, разне помоћне одаје као и штала за коње. Иако посебних података о тим помоћним просторијама у деспотовој палати нема, ван сваке је сумње да их је и она имала. Краљ Жигмунд је, у једном документу из 1437. године, навео да у 200 кућа у Будиму има у шталама места за 1833 коња.[84] Живот се без њих није могао ни замислити.

Данас је зграда у Országház улици број 9, као и околне куће, заштићена као културно историјски споменик, обновљена и реконструисана. Ако је наша убикација деспотове палате тачна, деспоти су у Будиму имали једну од најлепших зграда. То би одговарало њиховом положају у угарском друштву.

Палата српских деспота у Будиму,
Зограф 6 (1975), 51-58.

[81] L. Gerevich, *Gótikus házak Budán*, Budapest Régiségei XV (1950), 234.

[82] L. Gerevich, *Budapest története II*, 262.

[83] *Budapest műemlékei I*, 139, скица 86.

[84] F. Palacky, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges II*, Prag 1873, 474.

РЕГИСТАР ИМЕНА

Ж

З

И

J

К

Л

Љ

М

О

П

Р

С

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

Ј

К

Л

Љ

М

Н

Њ

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Јованка КАЛИЋ
ЕВРОПА И СРБИ
средњи век

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
Др Тибор Живковић,
директор Историјског института

Регистри
Славица Мереник, Гордана Гарић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Компјутерска припрема за штампу
Слободан Симић

Илустрација на омотници:
Студио Стругар

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
e-mail: chigoja@eunet.yu

Тираж
500 примерака

ISBN 86-7743-058-X